

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI**

**IQTISODIYOT FAKULTETI
YASHIL IQTISODIYOT VA BARQAROR BIZNES
KAFEDRASI
IQTISODIYOT NAZARIYASI**

fanidan

**O‘ Q U V – U S L U B I Y
M A J M U A**

Bilim sohasi:	300000 - Ijtimoiy fanlar, jurnalistika va axborot
Ta‘lim sohasi:	310000 - Ijtimoiy va hulq atvorga oid fanlar
Ta‘lim yo‘nalishi:	60310100- Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)

Namangan-2024

Ushbu o'quv uslubiy majmua "Iqtisodiyot nazariyasi" fanidan ishlab chiqiyilgan o'quv dasturi asosida tayyorlangan hamda Namangan davlat universiteti O'quv-uslubiy Kengashining 2024yil "28"iyundagi 16-sonli qarori bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchi:

Sh.Lutpidinov

NamDU, "Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes"
kafedra katta o'qituvchisi (PhD)

Taqrizchilar:

K.Sirojiddinov

NamDU, "Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes"
kafedra i.f.n., dots

D.Boymirzayev

Namdu, "Menejment" kafedra mudiri, dots

Fanning o'quv uslubiy majmuasi "Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes" kafedra kafedraning 2024 yil 24 iyundagi 11-sonli yig'ilishida muhokamadan o'tkazilgan va fakultet kengashida ko'rib chiqish uchun tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri:

B.Urinov

Fanning o'quv-uslubiy majmuasi Iqtisodiyot fakultetining kengashining 2024 yil 25 iyundagi 16-sonli yig'ilishida muhokamadan o'tkazilgan va universitet kengashida ko'rib chiqish uchun tavsiya etilgan.

Fakultet dekani:

N.Narzullayev

MUNDARIJA

	Betlar
I. O'QUV MATERIALLARI	3
1. Kirish	5
2. Ma'ruza matnlari	7
3. Amaliy mashg'ulotlar	518
II. MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI	532
III. GLOSSARIY	556
IV. ILOVALAR	564
1. Ishchi o'quv dasturi	565
2. Testlar	597
4. Keyslar banki	604
5. Tarqatma materiallar (slydlar)	612
6. O'quv-uslubiy majmuaning elektron variant	624

O'QUV MATERIALLAR

KIRISH

O'zbekistonda iqtisodiyotni erkinlashtirish, modernizatsiya qilish va milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligiga oqilona va samarali integratsiyalashuvi bosqichida bozor qonuniyatlariga asoslangan milliy xo'jalik bosqichma-bosqich shakllanib bormoqda, uning tarkibi, xususan, tarmoq va hududiy tuzilishi takomillashtirilmoqda. Bozor transformatsiyasi jarayonlarida milliy iqtisodiyot amal qilishi va rivojlanishida o'ziga xos tendensiya va qonuniyatlar yuzaga chiqmoqda.

Mamlakatimizda mavjud moddiy, iqtisodiy, intellektual resurslardan oqilona foydalanish, cheklangan zahiralardan yuqori samara olish, aholi turmush darajasining pasayib ketishining oldini olish va muttasil oshirib borish, inqirozning salbiy oqibatlarini yumshatish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash bo'yicha choratadbirlar ko'rilmogda, tegishli islohotlar olib borilmoqda.

Xususan, Taraqqiyot strategiyasida ijtimoiy sohani rivojlantirishga yo'naltirilgan aholi bandligi va real daromadlarini izchil oshirib borish, ijtimoiy himoya va sog'lig'ini saqlash tizimini takomillashtirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, arzon uy-joylar barpo etish, yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, ta'lim, madaniyat, ilm-fan, adabiyot, san'at va sport sohalarini rivojlantirish, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish qat'iy belgilab qo'yildi.

Ushbu majmuani tayyorlashda ma'ruza va seminar mashg'ulotlari texnologiyalarini ishlab chiqish usul va vositalari, ularning muhim belgilaridan iborat ta'limni texnologiyalash qoidalarini hisobga olgan holda, fanning predmeti va asosiy vazifalari, fanni Namangan davlat universitetida o'qitish xususiyatlari e'tiborga olingan, hamda mualliflarning o'quv-pedagogik va ilmiy-uslubiy tajribalaridan foydalanilgan.

O'quv uslubiy majmuaning maqsadi - talabalarga iqtisodiyot nazariyasi tushunchalari va tamoyillari, milliy iqtisodiyot, bozor iqtisodiyoti, uning shakllanish va rivojlanish tendensiyalari hamda qonuniyatlari borasidagi asosiy bilimlarni singdirish, iqtisodiy tafakkur usullarini, bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

O'quv uslubiy majmua yordamida o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talabalarning milliy iqtisodiyot amal qilishining mikro parametrlarini, bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar va uy xo'jaligi faoliyatining tamoyillarini, shart-sharoitlarini va omillarini bilib olishi, ma'ruza materiallarini o'zlashtirish va chuqur tahlil qila olish asosida milliy iqtisodiyotiga oid nazariy materiallarga tayangan holda amaliy va ilmiy faoliyatni mustaqil tashkil etish, O'zbekistondagi islohotlar strategiyasining ustuvor yo'nalishlari, uning natijasi, milliy iqtisodiyotning asosiy, tub muammolari, korxonalar va uy xo'jaligi uchun maqsadga muvofiq faoliyat yo'nalishlarini tahlil qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi hamda milliy iqtisodiyotning amal qilishi, korxonalarining boshqarilishi va bozor islohotlarini chuqurlashtirish va bozor munosabatlarini takomillashtirish bilan bog'liq ilmiy va amaliy faoliyatni mustaqil tashkil etish malakalariga ega bo'lishi nazarda tutiladi.

«Iqtisodiyot nazariyasi» umumiqtisodiy fan bo'lishi bilan birga amaliy iqtisodiyot sohalaridagi barcha muammolarni o'rganadi, milliy iqtisodiyot rivojlanishining shart-

sharoitlari va omillarini tadqiq etadi, bozor iqtisodiyotiga asoslangan ijtimoiy-iqtisodiy tizim xususiyatlarini yoritib beradi. Shuning uchun bu fanni o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga egadir.

Talabalarning «Iqtisodiyot nazariyasi» fanini dastur doirasida yetarli saviya va darajada o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy interfaol usullaridan foydalanish, yangi axborot texnologiyalarini ushbu jarayonga tadbiq etishga e'tibor qaratish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda, fan bo'yicha bilim berishda va o'qitishda ko'rgazmali qurollar, tarqatma materiallar, interaktiv va masofaviy usullardan keng foydalaniladi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Statistika Davlat qo'mitasi, Iqtisodiyot vazirligi, tarmoq ilmiy tadqiqot muassasalari tahliliy materiallari, xalqaro iqtisodiy tashkilotlar va ilmiy-tadqiqot markazlari tomonidan nashr etilgan statistik va tahliliy to'plamlar materiallari ishlatiladi.

I- MODUL. IQTISODIY TARAQQIYOTNING UMUMIY ASOSLARI

1-mavzu. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va bilish usullari

1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi
2. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi
3. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari
4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar (ilmiy tushunchalar)
5. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning usullari

Iqtisodiyot nazariyasi fanini o'rganish, iqtisodiy jarayonlarning tub mohiyatini to'g'ri tushunish ko'p jihatdan uni o'rganuvchilarning ma'lum nazariy va uslubiy bilim bilan qurollanishiga bog'liq. Shuning uchun ham mazkur mavzu kishilik jamiyati taraqqiyotining asosi bo'lgan iqtisodiyot tushunchasini, uning oldida turgan vazifalarni, uzoq davr davomida iqtisodiy bilimlarning shakllanishi va iqtisodiyot nazariyasi fanining vujudga kelishini qisqacha tavsiflash bilan boshlanadi. Iqtisodiyot nazariyasi fanidagi asosiy oqimlar va nazariyalarning umumiy bayoni beriladi. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi, iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti, vazifalari va boshqa iqtisodiy fanlar bilan o'zaro bog'liqligi bayon etiladi. Shu bilan birga iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar hamda ularning amal qilish mexanizmi yoritib beriladi.

Mavzu so'ngida iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning asosiy usullari mazmunini ochib berishga e'tibor qaratiladi.

1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi

Iqtisodiyot nazariyasi fani va uning qonun-qoidalarini bilish uchun, eng avvalo, iqtisodiyot va uning vazifalari to'g'risida tasavvurga ega bo'lish lozim. Insoniyat hayoti va uning taraqqiyoti juda murakkab, ko'p qirrali va g'oyat chigal muammolarga boydir. Bu muammolar kishilarning moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, fan, madaniyat, siyosat, mafkura, axloq, davlatni boshqarish sohalaridagi va nihoyat, oiladagi va boshqa faoliyat turlarining borgan sari ko'payib, rivojlanib hamda ularning o'zgarib borishi natijasida vujudga keladi. Uzoq davrlar davomida insoniyat fikrini band qilib kelgan ayrim masalalar bugungi kunda oddiy haqiqat va oson bilish mumkin bo'lgan narsaga o'xshab ko'rinadi.

Masalan, bugun hammaga ma'lumki, kishilar siyosat, san'at, adabiyot, fan, ma'rifat, madaniyat, ta'lim olish bilan shug'ullanishdan oldin birlamchi hayotiy ne'matlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishlari kerak. Shuning uchun har bir kishi, o'zining kundalik hayotida bir qator muammolarga, ya'ni kiyim-kechak, oziq-ovqat, uy-ro'zg'or buyumlariga ega bo'lish, bilim olish kabi ehtiyojlarni qanday qilib, nima hisobiga qondirish mumkin degan muammolarga duch keladi.

Shu muammolarni yechish va o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida kishilar turli yo'nalishlarda, sohalarda faoliyat ko'rsatadilar. Demak, insonning turli faoliyatlari ichida eng asosiysi, insoniyatning yashashi va uning kamol topishini ta'minlaydigani moddiy va ma'naviy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishdan iborat bo'lgan iqtisodiy faoliyatdir.

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar yaxlit qilib, bir so'z bilan, iqtisodiy faoliyat deb ataladi.

Qadimda iqtisodiy faoliyatning asosiy shakli uy xo'jaligi doirasida ro'y bergan. Shuning uchun qadimgi grek olimlarining (Ksenofont, Platon, Aristotel) asarlarida iqtisodiyot – uy xo'jaligi va uni yuritish qonunlari deb tushuntirilgan. Arab leksikonida «iqtisod» tejamkorlik ma'nosida tushunilgan, chunki islom diniga oid adabiyotlarda tejamkorlikka alohida e'tibor berilgan. Lekin, hozirgi davrda iqtisodiyot tushunchasi faqat uy, individual xo'jalik yuritish yoki tejamkorlik ma'nosi bilan cheklanmaydi. **Balki iqtisodiyot – mulkchilikning turli shakllariga asoslangan xo'jaliklardan, xo'jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, kontsernlar, qo'shma korxonalar, moliya va bank tizimlaridan, davlatlar o'rtasidagi turli iqtisodiy munosabatlardan iborat o'ta murakkab ijtimoiy tizimni anglatadi.**

Buning ustiga barcha resurslarimiz – tabiiy boyliklar, malakali ishchi kuchlari, ishlab chiqarish vositalari, iste'mol tovarlari, pul mablag'lari va boshqa resurslarning barchasi cheklangan miqdordadir. Xattoki, ishlab chiqarishning bugungi darajasida insoniyat ixtiyoridagi turli tabiiy boyliklarning taxminan qancha vaqtga yetishini oldindan bashorat qilish mumkin. Jumladan, insoniyat 2500 yilga kelib, barcha metall zaxiralarini sarflab bo'lishi bashorat qilinib, bunda temir rudasi 250 yilga, alyuminiy 570, mis 29, rux 23, qalayi 35, qo'rg'oshin 19 yilga yetishi taxmin qilinmoqda. Amalda hozir yashayotgan avlod ham ishlab chiqarishda qo'rg'oshin, qalayi, rux, oltin, kumush, platina, nikel, volfram, misdan foydalanish muammosiga duch kelmoqda. Yaqin yuz yil ichida ishlab chiqarishni energoresurslar: neft, gaz, ko'mir bilan ta'minlash muammosi ham alohida muammo bo'lib qolishi ehtimoldan holi emas¹.

Ushbu cheklangan iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanib, aholining to'xtovsiz o'sib boruvchi ehtiyojlarini qondirish maqsadiga erishish, resurslar va mahsulotlarni to'g'ri taqsimlash yo'llarini topish iqtisodiyotning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Iqtisodiyot qamrov darajasiga qarab turlicha bo'lishi mumkin: jahon iqtisodiyoti, milliy iqtisodiyot, tarmoq iqtisodiyoti, mintaqa va hudud iqtisodiyoti, korxonalar yoki firma iqtisodiyoti, oila iqtisodiyoti. Ba'zan ularni yaxlitlashtirib, makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot deb ataladi. Iqtisodiyotning bu turlari, darajalari, shakllari qanday bo'lishidan qat'iy nazar ularning hammasi bir maqsadga bo'ysungan: u ham bo'lsa insoniyatning yashashi, ko'payishi va kamol topishi uchun shart-sharoit yaratib berish, turli xil hayotiy vositalarni yaratib, ularning ehtiyojlarini qondirib borishdan iboratdir. Shunday ekan, iqtisodiyot inson hayotining asosini, uning poydevorini tashkil etib, uning o'zi ham insonsiz, uning faoliyatisiz mavjud bo'lmaydi va mazmunga ham ega emas.

Inson tomonidan yaratilgan tovarlar va xizmatlarning, resurslarning harakati bo'yicha takror ishlab chiqarish quyidagi fazalar birligidan iboratdir:

- 1) ishlab chiqarish jarayoni;

---

¹ Zubko N.M. Ekonomicheskaya teoriya. - Minsk: NTS API, 1998. 61-b.

- 2) taqsimlash jarayoni;
- 3) ayirboshlash jarayoni;
- 4) iste'mol qilish jarayoni.

Ishlab chiqarish – kishilik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni yaratish jarayoni. Barcha tovar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida yaratilishi sababli, u takror ishlab chiqarishning eng asosiy va boshlang'ich fazasi hisoblanadi. Agar ishlab chiqarilmasa, taqsimlanadigan, ayirboshlanadigan va nihoyat, iste'mol qilinadigan narsalar bo'lmaydi.

Misol uchun, odamlarning non mahsulotiga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun eng kamida quyidagi asosiy jarayonlarni amalga oshirish lozim: ekin maydonlarini haydash va ularga ishlov berish; yerga urug' qadash va unib chiqib, to hosil yetishguncha parvarishlash; g'allani o'rish va don omborlariga joylash; donni tegirmondan chiqarib, un mahsuloti olish; undan non zavodlari yoki nonvoyxonalarda non tayyorlash. O'z o'rnida, har bir jarayon uchun kerakli bo'lgan mehnat vositalarini ham ishlab chiqish kerak bo'ladi. Masalan, ekin maydonini haydash uchun traktorlar, omochlar; urug' qadash uchun seyalkalar; g'allani o'rish uchun kombaynlar; omborga tashish uchun yuk mashinalari; donni yanchish uchun tegirmonlar; non yopish uchun tandirlar va hokazo. Agar bu vositalarning birortasi bo'lmasa, yo ishlab chiqarish jarayoni to'xtaydi yoki samaradorligi pasayib ketadi.

Taqsimot – ishlab chiqarish omillari va uning natijalarini iqtisodiyotning turli qism va sub'ektlari o'rtasida taqsimlash jarayoni. Bu bosqichda, eng avvalo, ishlab chiqarish vositalari, kapital, ishchi kuchi va boshqa resurslar turli tarmoqlar, sohalar, hududlar va nihoyat, korxonalar o'rtasida taqsimlanadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish natijasi bo'lgan tovar va xizmatlar, ularning pul holidagi ko'rinishi bo'lgan daromadlar ham taqsimlanadi.

Bizning misolimizdagi non mahsulotini ishlab chiqarish uchun ham ushbu faoliyat sohasiga kerakli resurslar – traktorlar, omochlar, seyalkalar, kombaynlar, yuk mashinalari, tegirmonlar va tandirlar; ularni ishga soluvchi traktorchi, haydovchi, dehqon, ishchi va nonvoylar – barchasi taqsimot jarayonidan o'tadi. Ular aynan mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv tufayli turli-tuman faoliyat va jarayonlar bo'yicha o'z o'rnilarini topadilar.

Shuningdek, tayyor bo'lgan non mahsulotini sotishdan olingan daromad ham turli kasb egalari – traktorchi, haydovchi, dehqon, ishchi va nonvoy o'rtasida, mulk egalari o'rtasida taqsimlanadi. Ular mahsulotdagi o'z ulushlarini ish haqi yoki foyda, foiz, renta ko'rinishida oladilar.

Taqsimot qancha adolatli va to'g'ri bo'lsa, ishlab chiqarishning yuksalishiga shuncha ijobiy ta'sir ko'rsatadi, uni rag'batlantiradi.

Ayirboshlash – jamiyat a'zolarining iqtisodiy faoliyat turlari yoki ishlab chiqarish natijalari bo'yicha ma'lum bir o'lcham (masalan, qiymat miqdori) asosida o'zaro almashish jarayoni. Mehnat taqsimoti natijasida ayrim guruh kishilar tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarish va yetkazib berishga ixtisoslashadilar. Har bir tovar turini ishlab chiqaruvchi o'z tovarini sotib, o'ziga kerakli bo'lgan boshqa tovar yoki xizmatlarni sotib oladi. Jumladan, bizning misolimizdagi nonvoy ham o'z mahsuloti – nonni sotib, tushgan puliga qassobdan –

go'sht, dehqondan – sabzavotlar, do'kondordan – kiyim-kechak va boshqa zarur tovarlarni sotib oladi.

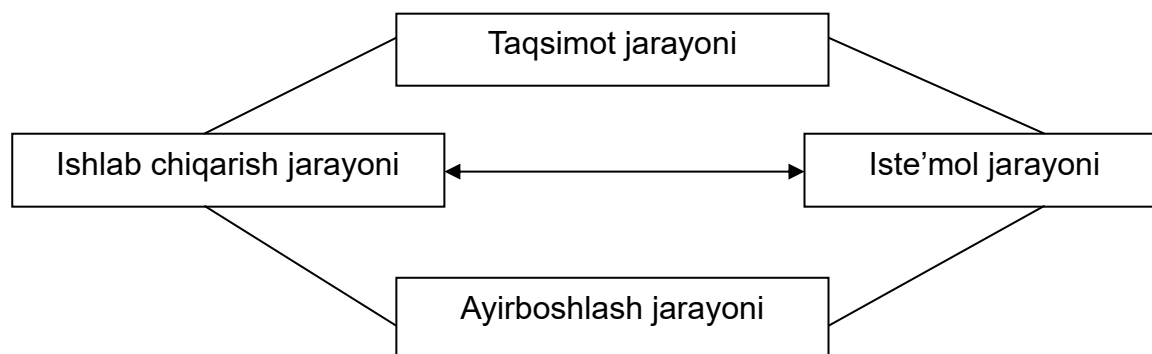
Natijada turli xil yo'nalishdagi ishlab chiqaruvchilar yoki xizmat ko'rsatuvchilar o'rtasida iqtisodiy aloqa – ayirboshlash, pul orqali oldi-sotdi jarayoni sodir bo'ladi.

Iste'mol – ehtiyojlarni qondirish maqsadida mahsulot va xizmatlarning ishlatilishi, foydalanilishi jarayoni. Iste'mol takror ishlab chiqarishning oxirgi fazasi bo'lib, bu jarayon orqali jamiyat a'zolarining turli-tuman ehtiyojlari qondiriladi. Iste'mol ikki turda bo'ladi: ishlab chiqarish (unumli) iste'moli va shaxsiy iste'mol. Ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan ishlab chiqarish jarayonida foydalanish **unumli iste'mol** deyiladi. Nonvoy ishlatgan un, ko'mir yoki tabiiy gaz, o'simlik moyi – bularning barchasi unumli iste'mol hisoblanadi. Chunki, bularning barchasi mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan bo'ladi. Iste'mol buyumlarining ehtiyojlarni qondirish maqsadida o'z ahamiyati bo'yicha pirovard ravishda ishlatilishi **shaxsiy iste'mol** deyiladi. Nonvoy tayyorlagan nonning odamlar tomonidan sotib olinib, iste'mol qilinishi shaxsiy iste'molni anglatadi. Mahsulot va xizmatlar shaxsiy iste'molidan so'ng, ular o'rniga yana yangisini ishlab chiqarish zarurati paydo bo'ladi.

Shunday qilib, tovar va xizmatlar, resurslar harakati doimo to'xtovsiz takrorlanib turadigan jarayondir. Bu jarayonni quyidagi 1.1-chizma orqali tushunish osonroq bo'ladi.

1.1-chizma

Tovarlar, xizmatlar va resurslarning takror ishlab chiqarish fazalaridagi harakati

Iqtisodiyotning doimiy va bosh masalasi – ehtiyojlarning cheksizligi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligidir.

Bu masalani to'g'ri tushunish uchun, eng avvalo, ehtiyojning mohiyatini, uning turlarini bilish zarur.

Insonning yashashi va kamol topishi, umuman insoniyatning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan hayotiy vositalarga bo'lgan zarurati iqtisodiyot nazariyasi fanida ehtiyoj deb ataladi.

Barcha hayotiy ehtiyojlar (iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, siyosiy ehtiyojlar) ichida ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar alohida o'rin tutadi. Bu ehtiyojlar kishilarning yashashi, mehnat qilishi va hayot kechirishi uchun turli ne'matlar hamda xizmatlarga zaruratdan iborat bo'ladi. Shu jihatdan olganda ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni o'z ichiga oladi.

Moddiy ehtiyojlar – bu moddiy ko'rinishdagi ne'matlar vositasida qondiriluvchi zaruratdir. Bular iste'mol uchun zarur bo'lgan ko'plab hayotiy

predmetlarni (ishlab chiqarish va transport vositalari, oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy va h.k.) va zeb-ziynat buyumlarini (taqinchoq, atir-upa, turli bezaklar va h.k.) o'z ichiga oladi.

Ma'naviy ehtiyojlar – bu insonning shaxs sifatida kamol topishi, dunyoqarashi va ma'naviyatining shakllanishi uchun taqozo etiladigan nomoddiy ne'mat va xizmatlarga bo'lgan zaruratdir. Ular kishilarning bilim va dam olish, madaniy saviyasini oshirish, malaka-mahoratga ega bo'lish, turli ma'naviy yo'nalishdagi xizmatlardan bahramand bo'lish kabi ehtiyojlardan iborat bo'ladi.

Ehtiyojlarni iste'mol qilish tavsifiga ko'ra shaxsiy va ishlab chiqarish ehtiyojlariga ajratish mumkin.

Shaxsiy ehtiyojlar – kishilarning pirovard iste'moli uchun mo'ljallangan mahsulot va xizmatlarga bo'lgan zarurat. Masalan, oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlari, shaxsga ko'rsatiladigan turli xizmatlar shaxsiy ehtiyojlarni namoyon etadi.

Ishlab chiqarish ehtiyojlari – mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishni amalga oshirish maqsadida ishlatiluvchi turli iqtisodiy resurslarga bo'lgan zarurat. Ishlab chiqarish ehtiyojlariga xomashyo (neft, paxta va h.k.), materiallar (po'lat, yog'och, tola va h.k.), asbob-uskunalar, ish mashinalari (yuk mashinasi, ekskavator, buldozer va h.k.), ishchi kuchi va boshqalarni kiritish mumkin.

Shuningdek ehtiyojlarni yakka tarzda va birgalikda qondiriluvchi ehtiyojlar; birlamchi va ikkilamchi ehtiyojlar; yakka, guruh, hududiy, umumjamiyat ehtiyojlari kabi turlarga ajratish mumkin.

Insonning shaxsiy manfaati, qiziqishlari va turmush tarziga moslab qondirilishi mumkin bo'lgan ehtiyojlar yakka tarzda qondiriluvchi ehtiyojlar deyiladi. Ularga ovqatlanish, kiyinish kabilarni misol qilish mumkin. Xatto ovqatlanish jarayoni birgalikda (oilaviy yoki bir necha kishilar bilan) amalga oshirilgan taqdirda ham, har bir kishining ovqatga bo'lgan ehtiyoji alohida, yakka tarzda qondiriladi.

Odatda kishilarning turli darajalardagi guruhi (oila, jamoa, mamlakat fuqarolari va h.k.) tomonidan birgalikda namoyon etiluvchi ehtiyojlar birgalikda qondiriluvchi ehtiyojlar deyiladi. Masalan, ta'lim olish binolari, kasalxonalar, dam olish joylaridan bahramand bo'lish, sport o'yinlari va ko'ngilochar tomoshalarni birgalikda ko'rish, mamlakat mudofaasi va tinchligini saqlash kabilarni shular jumlasidandir.

Birlamchi ehtiyoj – bu insonning hayotiy faoliyatida zarurlik darajasi nisbatan yuqori bo'lgan va, shu sababli, birinchi navbatda qondiriladigan ehtiyoj. Inson hali bilim olishi, san'at bilan shug'ullanishi, madaniy hordiq chiqarishidan ilgari oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joyga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishi lozim.

Ikkilamchi ehtiyoj – bu birlamchi ehtiyojlar qondirilib bo'lgandan so'ng namoyon bo'ladigan va qondiriladigan ehtiyoj. Bu turdagi ehtiyojlar odatda ijtimoiy tavsif kasb etib, ularga bilim olish, malaka oshirish, san'at bilan shug'ullanish, dam olish va h.k.larni kiritish mumkin.

Yakka ehtiyoj – bu alohida shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy mavqei, dunyoqarashi va boshqa xususiyatlari ta'sirida shakllanuvchi ehtiyoj. Jamiyatdagi kishilar soni qanchalik ko'p bo'lmasin, ular o'z ehtiyojlarining tarkibi,

darajasi va qondirilish vositalari jihatidan ozmi-ko'pmi farqlanadilar. Masalan, katta yoshdagi odamlar va bolalar, erkaklar va ayollar, oliy ma'lumotlilar va ma'lumotsizlar, sportchilar va spirtli ichimliklarga moyil kishilar va hokazolarning yakka ehtiyojlari tarkibi o'zaro farq qiladi. Xattoki, bir jinsdagi, o'zaro teng va boshqa belgilari bo'yicha o'xshash insonlarning yakka ehtiyojlari ba'zi bir jihatdan farq qilishi mumkin.

Guruhiy ehtiyoj – bu ma'lum guruh yoki jamoalarga birlashgan kishilarning birgalikdagi ehtiyoji. Bir oilaning ehtiyoji boshqa biridan, bir mehnat jamoasining ehtiyojlari boshqasidan o'z tarkibi va darajasi jihatidan farq qiladi. Masalan, faraz qilaylik, Komilovlar oilasi besh kishidan iborat bo'lsin. Ota – shifokor, ona – o'qituvchi, ikki o'g'il – talaba, qiz – maktab o'quvchisi. Zokirovlar oilasi esa olti kishidan iborat: buva va buvi – nafaqada, ota – injener, ona – uy bekasi, qiz – talaba va o'g'il – maktab o'quvchisi. Har ikkala oilaning tarkibi va faoliyat turlari bir-biridan farq qilganligi sababli, ularning oilaviy ehtiyojlari ham o'z tarkibi va darajasiga ko'ra farqlanadi. Xuddi shuningdek, mebel ishlab chiqaruvchi korxonalar mehnat jamoasi ehtiyoji tarkibi va darajasi jihatdan tikuvchilik fabrikasi mehnat jamoasidan boshqacha bo'ladi.

Hududiy ehtiyoj – bu muayyan hududlarda istiqomat qiluvchi kishilarning birgalikdagi ehtiyoji. Inson muayyan hududda istiqomat qilganliklari sababli, uning ba'zi bir ehtiyojlari mazkur hududda istiqomat qiluvchi barcha insonlarning umumiy ehtiyojlari sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, har bir mahalla o'zining guzari, unda joylashgan savdo va maishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalari, bolalar bog'chasi, dam olish joylari, istirohat bog'lari va boshqa inshootlarga ehtiyoj sezadi.

Umumjamiyat ehtiyojlari – bu jamiyat miqyosidagi barcha kishilar uchun umumiy bo'lgan ehtiyoj. Har bir mamlakatning fuqarolari ham barcha uchun umumiy bo'lgan ne'matlarga ehtiyoj sezadilar. Masalan, mamlakat chegarasining daxlsizligi, uning mudofaa qobiliyatining mustahkamligi, yurt farovonligi, ijtimoiy-madaniy tadbirlar, huquq-tartibot ishlarining yuqori darajada amalga oshirilishi va boshqalar.

Jamiyat ehtiyojlariga quyidagi bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi:

- a) jamiyatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi;
- b) jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum;
- d) tabiiy-geografik sharoitlar;
- g) tarixiy-milliy an'analar va urf-odatlar;
- e) aholi sonining o'sishi, uning tarkibidagi o'zgarishlar;
- f) xalqaro, davlatlar, millatlar va mintaqalar o'rtasidagi aloqalar.

Ijtimoiy-iqtisodiy, shu jumladan, moddiy ehtiyojlarni to'liq qondirish mumkin emas. Jamiyatda har bir ma'lum davrda ko'plab qondirilmagan ehtiyojlar mavjud bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan yangi buyumlarning paydo bo'lishi, keng reklamanning ta'siri va savdoning rag'batlantirishi natijasida ehtiyojlar o'zgaradi va ko'payib boradi. Shunday ekan, jamiyatning, ya'ni uni tashkil qiluvchi shaxslar, muassasa va korxonalar ehtiyojlarining cheksizligi, ularning to'xtovsiz yangilanib va o'sib borishi tabiiy bo'lib, uni o'ziga xos qonun orqali ifodalash mumkin. **Ehtiyojlarning ishlab chiqarish va yetkazib berishga nisbatan miqdoran o'sib, tarkib va sifat jihatidan takomillashib borishi ehtiyojlarning ustuvor darajada o'sib borish qonuni deyiladi.** Bu qonun ishlab chiqarish bilan ehtiyojlar o'rtasidagi uzviy, to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni aks ettiradi.

Ehtiyojlarning o'zi ham bir-birini taqozo qiladi. Bir ehtiyoj o'z orqasidan boshqa bir ehtiyojni keltirib chiqaradi. Masalan, kompyuter texnikasiga ehtiyojning paydo bo'lishi, o'z navbatida uni ishlatishni o'rganish, unga xizmat ko'rsatish, dastur tuzish kabi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi.

Ehtiyojlarning o'sib borishi, uni qondirish vositalari darajasi bilan chegaralanadi. Chunki ehtiyojlar cheksiz o'zgargani holda uni ta'minlash uchun kerak bo'ladigan iqtisodiy resurslar cheklangan bo'ladi. **Iqtisodiy resurslar deganda tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida foydalanish mumkin bo'lgan barcha vosita va imkoniyatlar majmui tushuniladi.**

Iqtisodiy resurslarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- 1) tabiiy resurslar (er, yer osti boyliklari, suv, o'rmon va biologik resurslar);
- 2) ishchi kuchi resurslari (kishilarning aqliy va jismoniy qobiliyatlari);
- 3) kapital (foйда olish maqsadida ishlatiladigan binolar, stanoklar, mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, qurilmalar, sotishga tayyor tovarlar, pul mablag'lari va boshqalar);

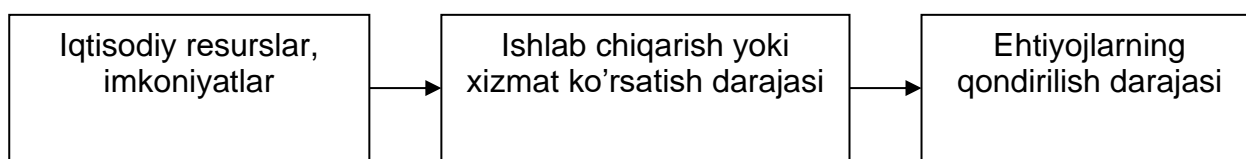
- 4) tadbirkorlik qobiliyati (kishilarning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini tashkil etish va boshqarish qobiliyatlari).

Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarish omillaridan farqi shundaki, ularga ishlab chiqarishda bevosita qatnashadigan ishchi kuchi, tabiiy resurslar va ishlab chiqarish vositalaridan tashqari hamma moddiy resurslar, tovar va pul zaxiralari ham kiradi.

Resurslarning cheklanganligi ehtiyojni qondirishning muhim yo'li bo'lgan ishlab chiqarish imkoniyatlarini ham cheklab qo'yadi. Bu imkoniyatlar darajasi doimo bir xil bo'lib turmaydi, balki yangi texnikalar va texnologiyalarning yaratilishi va ishga solinishi ishlab chiqarish imkoniyatlarini, uning chegaralarini kengaytirish imkonini beradi. Iqtisodiy resurslar, ishlab chiqarish va ehtiyojlarni qondirish darajasi o'rtasidagi doimiy va mustahkam aloqadorlikni quyidagicha ifodalash mumkin (1.2-chizma):

1.2-chizma

Iqtisodiy resurslar va ehtiyojlarning qondirilish darajasi o'rtasidagi bog'liqlik

Cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, ishlab chiqarish imkoniyatlarini va binobarin ehtiyojlarni qondirish darajasini oshirish zarurligi iqtisodiyot oldiga quyidagi muammolarni qo'yadi:

- 1) ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning optimal variantlarini (eng zarur va tejamli turlarini) tanlab olish va resurslarni ko'proq ishlab chiqarishga jalb qilish;
- 2) mavjud resurslarning har bir birligidan tejab-tergab, samarali foydalanish;
- 3) fan-texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xomashyo turlari, ularning manbalarini topib, foydalanishga jalb qilish, resurslar unumdorligining oshishiga erishish.

Bu muammolarni hal qilish zaruriyati kishilardan chuqur iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishni taqozo qiladi.

2. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi

Iqtisodiy hayot sirlarini bilish va shu yo'ldagi faoliyatning asosiy yo'nalishlarini aniqlashga intilish juda qadim zamonlardan mavjud bo'lib, bu intilish iqtisodiy faoliyatni tartibga solish, uni kishilarga kerak bo'lgan tomonga yo'naltirishga ijobiy ta'sir etish zaruriyatidan kelib chiqqan.

Iqtisodiyotga oid bilimlarga dastlab antik dunyoning ko'zga ko'ringan olimlari Ksenofont, Platon, Aristotel asarlarida, shuningdek qadimgi Misr, Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo olimlarining asarlarida e'tibor qaratilgan edi.

Biz uzoqqa bormasdan ming yillar osha bizga yetib kelgan Qur'oni Karimni, hadislarni, Qobusnomani, Ibn Xoldun asarlarini, bobolarimiz Abu Ali Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek asarlarini o'qir ekanmiz, ularda insonning yashashi uchun tabiat ehsonlari yetarli emasligi, ijodiy mehnat qilish kerakligi qayta-qayta uqtirilganligiga yana bir karra amin bo'lamiz. Jumladan, arab mutafakkiri Ibn Xoldun Abdurahmon Abu Zayd (1332-1406)ning iqtisodiyot bilimlarini rivojlantirishdagi hissasi juda kattadir. U o'zining 1370 yilda yozilgan «Kitob-ul-ibar» («Ibratli misollar kitobi») asarida dunyoda birinchi bo'lib tovarning ikki xil xususiyatini – iste'mol qiymati va qiymat tushunchalarini, oddiy va murakkab mehnatni, zaruriy va qo'shimcha mehnat hamda zaruriy va qo'shimcha mahsulot tushunchalarini ajrata bildi. Shuningdek, Ibn Xoldun tomonidan tovarlarni ayirboshlash jarayonida, ular bir-biriga taqqoslanganda mehnatni tenglashtirish shaklida yuzaga chiqishi, ya'ni tovarda gavalangan mehnatning miqdori va uning nafililigini hisobga olinishi ham ta'kidlangan¹.

«Kapital» kategoriyasiga yondashuvlarning dastlabki manbalarini Abu Ali Ibn Sino (980-1037)ning asarlarida ko'rish mumkin. U hayotning to'qqizta omili: yer, havo, olov, insonning asab tizimi, «hayot sharbati», tana qismlari, qalb, kuch, aqliy faoliyatni ajratib ko'rsatgan. Bu o'rinda ham iqtisodiy, ham jismoniy, ham ruhiy, ham ahloqiy tavsiflar ajoyib tarzda birlashtirilgan².

Alisher Navoiyning iqtisodiy masalalarga oid g'oyalari «Vaqfiya» (1482) va «Mahbub-ul-qulub» (1500) asarlarida bayon etilgan. U mahsulotni uch qismga bo'lib, birinchi qismini ketgan xarajatga, ikkinchi qismini o'zining va oilasining ehtiyojlariga, uchinchi qismini esa aholining ijtimoiy manfaatlari uchun sarflashga chaqiradi. Bundan tashqari mahsulotni yaratishda mehnatning roliga va ishlab chiqarish vositalarining ishtirokiga alohida e'tibor beradi. Shu bilan birga boylikni halol mehnat bilan topish, to'plash va foydalanish zarurligini ta'kidlaydi³.

Lekin Aristoteldan boshlab butun dunyoning, jumladan Markaziy Osiyoning ko'pgina olimlari iqtisodiyotni izchil o'rganish asosida uning ko'pgina qonun-qoidalarini, tushunchalarini yoritib bergan bo'lsalar ham, hali iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllanmagan edi.

---

¹ A.Razzoqov., Sh.Toshmatov., N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Moliya». 2002, 42-bet.

² Bogacheva G.N., Denisov B.A. O mnogoobraznoy traktovke kategorii "Kapital" // Menedjment v Rossii i za rubejom, №1, 2000. - <http://www.dis.ru>.

³ A.Razzoqov., Sh.Toshmatov., N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Moliya». 2002, 89-90-bet.

Iqtisodiyot nazariyasi mustaqil fan sifatida ko'pgina mamlakatlarda milliy bozor shakllangan va jahon bozori vujudga kelayotgan davrlarda «siyosiy iqtisod» nomi bilan shakllana boshladi.

Siyosiy iqtisod grekcha so'zdan olingan bo'lib «politikos» - ijtimoiy, «oykos» - uy, uy xo'jaligi, «nomos» - qonun degani. Ya'ni uy yoki ijtimoiy xo'jalik qonunlari ma'nosini beradi. 1575-1621 yillarda yashab, ijod qilgan frantsuz iqtisodchisi Antuan Monkreten birinchi marta 1615 yilda «Siyosiy iqtisod traktati» nomli kichik ilmiy asar yozib, bu fanni mamlakat miqyosida iqtisodiyotni boshqarish fani sifatida asosladi. Keyinchalik klassik iqtisodchilar bu fikrni tasdiqlab, siyosiy iqtisod keng ma'noda moddiy hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va ayirboshlashni boshqaruvchi qonunlar to'g'risidagi fandır, deb yozgan edilar.

Iqtisodiyot nazariyasi fani shakllanishi jarayonida bir qancha g'oyaviy oqimlar, maktablar vujudga kelgan. Ular jamiyat boyligining manbai nima, u qayerda va qanday qilib ko'payadi, degan savollarga javob topishga urinishgan. Bunday iqtisodiy oqimlardan dastlabkisi **merkantilizm** deb atalgan. Bu oqim tarafdorlari odamlarning, jamiyatning boyligi puldan, oltindan iborat, boyluk savdoda, asosan tashqi savdoda – muomala jarayonida paydo bo'ladi, ko'payadi, savdoda band bo'lgan mehnat unumli mehnat, boshqa mehnatlar esa unumsizdir, deb tushuntirib keldilar. Keyinchalik, iqtisodiy bilimlar rivojlanib, takomillashib borgan sari, ayirboshlash, ya'ni savdo jarayonida hech qanday boyluk yaratilmasligi, qiymatning ko'paymasligi ma'lum bo'lib qoldi. Faqat ayirboshlashning ekvivalentlik tartibi, ya'ni teng mehnatga teng boyluk muvozanati buzilgan taqdirda boyluk birovlar foydasiga qayta taqsimlanadi, natijada kimdir boyib, kimdir xonavayron bo'lib boradi. Merkantilistlar iqtisodiyot nazariyasining asosiy vazifasi davlatning iqtisodiy siyosatiga amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat deb ta'kidladilar. Ularning fikricha, iqtisodiyotda ijobiy savdo balansiga erishilishi uchun davlat iqtisodiyotga faol aralashishi, ya'ni milliy ishlab chiqarish va savdoni o'z panohiga olishi zarur deb hisoblaydi.

Keyingi oqim **fiziokratlar** deb atalgan. Ular merkantilistlardan farqli o'laroq, boyluk qishloq xo'jaligida yaratiladi va ko'payadi, degan g'oyani olg'a surdilar. Ularning vakili bo'lgan F.Kene mashhur «Iqtisodiy jadval» asarini (1758) yozdi va unda fiziokratizm maktabi asoslarini yaratdi. Uning nazariy va siyosiy dasturini ta'riflab berdi. Bu asarda F.Kene almashuvning ekvivalentlik ta'limotini ilgari surdi. Uning fikricha almashuv yoki savdo boyluk yaratmaydi, almashuv jarayonida teng miqdorli qiymatlarning almashuvi ro'y beradi, tovarlarning qiymati bozorga kirmasdan oldin mavjud bo'ladi. F.Kenening ta'limotida sof mahsulot nazariyasi markaziy o'rin egallaydi. Uning fikricha, Yalpi ijtimoiy mahsulot va ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi farq sof mahsulot hisoblangan. F.Kene sof mahsulot bilan qo'shimcha qiymatni chalkashtirib, ikkalasini aynan bir narsa deb tushunadi. U qo'shimcha qiymat dehqonlarning qo'shimcha mehnati samarasi sifatida yuzaga keladi deb izohlaydi, ayrim joylarda esa qo'shimcha qiymatni tabiatning sof hadyasi deb qarab, uni yaratishda tabiat ham ishtirok etadi, deb tushuntiradi¹. Bu yerda u o'zi bilmagan holda qiymat bilan naflilik(iste'mol qiymat)ning farqiga bora olmaganligini ifoda etadi.

---

¹ A.Razzoqov., Sh.Toshmatov., N.O'rmonov. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: «Moliya». 2002, 147-149-bet.

F.Kene ta'limotini A.Tyurgo, Dyupon de Nemur va boshqalar davom ettirdi. Fiziokratlarning ta'limoti bo'yicha qishloq xo'jaligida band bo'lgan mehnat birdan-bir unumli mehnat deb hisoblanib, boshqa sohalaridagi mehnat esa unumsiz mehnat deb hisoblangan.

Keyinchalik iqtisodiyot fanining **klassik maktabi** namoyandalari bo'lmish A.Smit, U.Petti, D.Rikardo kabi atoqli iqtisodchi olimlar boylik faqatgina qishloq xo'jaligidagina emas, balki shu bilan birga sanoat, transport, qurilish va boshqa xizmat ko'rsatish sohalarida ham yaratilishini isbotlab berdilar va hamma boylikning onasi yer, otasi mehnat, degan qat'iy ilmiy xulosaga keldilar. Shuni aytish kerakki, A.Smitning «ko'rinmas qo'l» printsipli hozirgi kunda juda ko'p tilga olinmoqda. U o'zining «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» (1776) degan kitobida insonni faollashtiradigan asosiy rag'bat xususiy manfaatdir deb ko'rsatadi. Inson o'z xususiy manfaatini amalga oshirishga, ya'ni foyda olishga intilib, mehnat taqsimoti sharoitida qandaydir tovar yoki xizmat turini yaratadi, boshqalarga yetkazib beradi, o'z kapitalini ko'paytiradi va shu intilishda o'zi bilmagan holda jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shadi deb tushuntiradi. U kapital, mehnat, tovar, ishchi kuchi va boshqa resurslarning erkin harakatini ta'minlash printsiptini ilgari suradi. Ushbu maktabning «klassik» deb nom olishiga ularning quyidagi yutuqlari sabab bo'ldi.

Birinchiidan, A.Smit va D.Rikardo iqtisodiyotni o'rganishga ilmiy yondashuv beradigan tadqiqot usullarini ishlab chiqdi va muvafaqqiyatli qo'lladilar. Aynan ana shu usullar yordamida ular merkantilistlarni «boylikning manbai – savdo» degan g'oyasining to'g'ri emasligini isbotladilar.

Ikkinchiidan, iqtisodiyot to'g'risidagi barcha yig'ilgan bilimlarni klassik maktab namoyandalari ma'lum bir ilmiy tizimga keltirdilar. Bu narsaga ular birinchi bo'lib iqtisodiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol o'rtasidagi tizimli aloqani tadqiq etgani sabab bo'ldi.

Uchinchiidan, ingliz klassiklari iqtisodiy hodisalarning ko'zga ko'ringan tomonlarini tadqiq qilish bilan cheklanib qolmadilar. Ular ushbu hodisalarning mohiyatini, ular o'rtasidagi sabab-oqibatli aloqadorlikni aniqladilar, shuningdek kapitalistik iqtisodiyot qonunlarini ochdilar.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining rivojlanishida Sismondining ham muhim hissasi bordir. U kapitalistik iqtisodiy mexanizmni tanqid qilib, siyosiy iqtisod inson baxti yo'lida sotsial mexanizmni takomillashtirishga qaratilgan fan bo'lmog'i lozim deb ko'rsatadi. Kapitalistik iqtisodiy tuzumni tanqid qilish bilan bir qatorda undan ko'ra progressiv bo'lgan jamiyat qurish g'oyasi Sen-Simon, SHarl Fure, Robert Ouen kabi sotsial utopistlar tomonidan ilgari surilgan edi. Ular xususiy mulkni qattiq tanqid qilib, uni tugatish tarafdori edilar.

Ulardan keyin **marksizm** deb nomlangan nazariy yo'nalish o'zlarining nazariyasida jamiyat taraqqiyotiga tabiiy-tarixiy jarayon deb qarab, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ularning iqtisodiy tuzumi, tarkibiy qismlari, vujudga kelish, rivojlanish va boshqasi bilan almashish sabablari to'g'risidagi ta'limotni hamda qo'shimcha qiymat nazariyasini yaratdilar.

Iqtisodiyot nazariyasi predmetining yangicha talqini xo'jalik yuritishning bozor tizimi to'g'risidagi **marjinalizm** deb atalgan yangi bir ta'limotni yaratdi. U inglizcha so'zdan olingan bo'lib, so'nggi, qo'shilgan degan ma'noni beradi. Uning asoschilari

Avstriya iqtisodiy maktabining namoyandalari (K.Menger, F.Vizer, Bem-Baverk va b.) bo'lib, ular tomonidan qo'shilgan tovar nafliligining, qo'shilgan mehnat yoki resurs unumdorligining pasayib borish qonuni degan nazariyalar ishlab chiqildi. Marjinalizm nazariyasi aniq olingan tovarga bo'lgan talab va uning narxi o'rtasidagi bog'liqlik va o'zaro ta'sirini tahlil qilishda keng qo'llanildi.

Iqtisodiyot nazariyasining yangi yo'nalishi **neoklassik**, ya'ni yangi klassik deb nom oldi. Bu nazariyaning yirik namoyandalaridan biri A.Marshall bo'lib, u iqtisodiy jarayonning funktsional bog'lanishi va funktsional nisbatlarini ishlab chiqishga harakat qildi, bozor muvozanatini va narxni aniqlovchi omillar talab va taklifdan iborat deb qaradi. Bu nazariy yo'nalishning namoyandalaridan biri shveysariyalik iqtisodchi Leon Valras bo'lib, u umumiy iqtisodiy muvozanat modelining nusxasini ishlab chiqishga harakat qildi.

Avstriya iqtisodiy maktabining namoyandasi Y.SHumpeter «Iqtisodiy taraqqiyot nazariyasi» (1912) nomli kitobida iqtisodiy tizimlar o'zgarishining ichki kuchlarini, ularning ichki mazmunini va turtki beruvchi kuchini ko'rsatishga harakat qildi va u iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy kuch tadbirkorlik degan xulosaga keldi.

Iqtisodiyot nazariyasining hozirgi zamon yo'nalishlaridan biri **keynschilik maktabidir**. 1936 yilda ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keynes o'zining «Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» degan kitobida makroiqtisodiy ko'rsatkichlar: milliy daromad, kapital xarajatlar, iste'mol va jamg'arishning o'zaro bog'liqligini tahlil qilib, investitsiya va iste'molning eng maqsadga muvofiq tarzda tashkil topishi iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili deb ko'rsatadi. Keynes ta'limoti, ya'ni keynschilik maktabi ta'sirida iqtisodiyotda makroiqtisodiy tahlil yo'lga qo'yildi. U iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki zarurligini isbotladi.

Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasining muhim yo'nalishlaridan biri **monetarizm** deb ataladi. Agar Keynes nazariyasining ishlab chiqilishida markaziy muammo ishsizlik bo'lgan bo'lsa, monetarizm nazariyasining asosiy muammosi ishlab chiqarish hajmining pasayib borish sharoitida inflyatsiyaning vujudga kelishidir. Ushbu holat stagflyatsiya degan nom oldi. Monetarizm maktabining asoschisi Milton Fridmen bo'lib, uning iqtisodiyot nazariyasiga qo'shgan hissasi pul nazariyasini yangi mazmun bilan boyitdi. Monetaristlar tovar ishlab chiqarish jarayoniga pulning qayta ta'sir etish mexanizmini, pul dastaklari va monetar siyosatning iqtisodiyotni rivojlanishiga ta'sirini chuqur tadqiq etishdi. Monetarizm pul-kredit dastaklari yordamida iqtisodiyotni tartibga solishda o'ziga xos yondashuvni vujudga keltirgan nazariyadir.

Hozirgi paytda marjinalizm, monetarizm, keynschilik va boshqa qator yo'nalishdagi iqtisodiy nazariyalar yig'indisi «Ekonomiks» nomli kitobda mujassamlashgan bo'lib, u AQSH, Angliya va boshqa qator mamlakatlarda darslik sifatida o'qitiladi. Rus tilidagi tarjimasini orqali bizga ma'lum bo'lgan P.Samuelsan, R.Makkonnell va L.Bryularning kitoblari uning namunalaridir. Hozirda bu yo'nalishdagi fan bizda va boshqa qator MDH mamlakatlarida «Iqtisodiyot nazariyasi» deb atala boshladi.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fan sifatida shakllangunga qadar bosib o'tgan yo'l va unda vujudga kelgan g'oyalar, oqimlar juda murakkab, ko'pincha bir-biriga zid va qarama-qarshidir. Shu bilan birga aytishimiz kerakki, hech qaysi iqtisodiy maktabning

nazariyalari mutlaq va doimiy haqiqat kursisiga egalik qila olmaydi. Har bir maktab ma'lum darajada muammolarga bir tomonlama yondashganligini yoki bo'lmasa ba'zi bir nazariy savollarni yoritishda anglashilmovchilikka yo'l qo'rganligi bilan ajralib turadi, sababi barcha nazariy oqimlar qaysidir ijtimoiy guruh manfaatlari nuqtai nazaridan va o'sha davr real holatidan kelib chiqqan. Shunday bo'lsada, ular bir-birini to'ldiradi, iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning ichki ziddiyatlarini, qonunlarini ma'lum darajada umumlashtirib ifodalaydi. Demak, jamiyat alohida bir nazariya asiri bo'lib qolmasligi kerak, uning rivojlanishi umummilliy manfaatlar bilan uyg'un holda yo'naltirilishi zarur.

3. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmetini aniqlashga oid masalaning yechimi juda murakkab bo'lib, bu haqda o'tmishda ham, hozir ham turli olimlar har xil fikrlar bildirib kelmoqdalar.

Masalan, Aristotel bu fanga uy xo'jaligini boshqarish qonunlari to'g'risidagi fan deb qaragan bo'lsa, merkantilistlar, fiziokratlar va ingliz klassik iqtisodiy maktabi vakillari unga boylik to'g'risidagi, uning manbalari va ko'paytirish yo'llari, boylikni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish to'g'risidagi fan deb qaradilar. Keyingi paytda mazkur fanni xalq xo'jaligi, ijtimoiy xo'jalik to'g'risidagi fan deb ham hisoblamodalar. Ayrimlar iqtisodiyot nazariyasi fanini moddiy hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va ayirboshlashni boshqarish qonunlari to'g'risidagi fan deb ko'rsatadilar. A.Marshall esa iqtisodiyot nazariyasi (siyosiy iqtisod) fanining predmeti insoniyat, jamiyatning me'yoridagi hayotiy faoliyatini tadqiq qilishdan iborat, deb yozadi.

Iqtisodiyot nazariyasi fani siyosiy iqtisod nomi bilan yuritilgan davrda qator darsliklarda va ayrim asarlarda uning predmeti moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlarni o'rganishdan iborat, deb ko'rsatilgan edi.

AQSH va boshqa ba'zi bir mamlakatlardan kirib kelgan «Ekonomiks» darsliklarida (iqtisodiyot nazariyasi «Ekonomiks» deb yuritilgan darsliklarda) bu fanning predmeti kishilarning moddiy ehtiyojlarini to'laroq qondirish maqsadida cheklangan resurslardan samarali foydalanish muammolarini tahlil qilish, kishilarning iqtisodiy xatti-harakatlarini o'rganishdan iborat, deb ko'rsatilgan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tilayotgan hozirgi davrda Rossiya Federatsiyasida chop etilayotgan turli iqtisodiyot nazariyasi darsliklarida bu fanning predmeti bo'yicha bir-biriga yaqin bo'lgan ta'riflar berilmoqda (1.1-jadval).

1.1-jadval

«Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida fanning predmetiga berilgan ta'riflar

Mualliflari	Ta'rif	Manba
M.N.Chepurin, Kiseleva Ye.A.	Iqtisodiyot nazariyasi kishilarning iqtisodiy xatti-harakatini, ya'ni ularning moddiy va nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va	Kurs ekonomicheskoy teorii: uchebnik / Pod obsh. red. prof. Chepurina M.N., prof. Kiselevoy Ye.A. – 6-ispravlennoye, dopolnennoye

	iste'mol qilish bilan bog'liq harakatlarini o'rganadi	i pererabotannoye izdaniye. – Kirov: «ASA», 2007, s.28.
S.S.Nosova	Ishlab chiqaruvchi kuchlarning erishilgan darajasi asosida moddiy ne'mat va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish bo'yicha kishilar o'rtasida vujudga keluvchi ishlab chiqarish munosabatlarining yig'indisi	Nosova S.S. Ekonomicheskaya teoriya. Elementarniy kurs: uchebnoye posobiye / S.S.Nosova. – M.: KNORUS, 2008, s.16.
G.P.Juravleva, V.I. Vidyapin	Umumiy iqtisodiyot nazariyasi ijtimoiy fan bo'lib, u cheklangan resurslar sharoitida ehtiyojlarni qondirish maqsadida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonlarida kishilar va guruhlarining xatti-harakatini o'rganadi	Ekonomicheskaya teoriya (politekonomiya): Uchebnik/ Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, akad. G.P.Juravlevoy. – 4-e izd. - M.: INFRA-M, 2004, s.31.
V.D.Kamayev	Boylik va resurslarning cheklanganligi, ulardan samarali foydalanish bilan yaxlit holdagi ishlab chiqarish munosabatlari tizimini, ishlab chiqaruvchi hamda iste'molchi sifatidagi insonning xatti-harakatini o'rganadi.	Kamayev V.D. Ekonomicheskaya teoriya: Kratkiy kurs: uchebnik / V.D.Kamayev, M.Z.Ilchikov, T.A.Borisovskaya. - 2-e izd., ster. – M.: KNORUS, 2007, s.21.
D.D.Moskvin	Ishlab chiqarish munosabatlarini va ularning ishlab chiqarish kuchlari bilan o'zaro ta'sirini o'rganadi	Osnovi ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik /Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: Yeditorial URSS, 2003, s.24.
E.F.Borisov	Ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishda tarkib topuvchi kishilar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi	Borisov Ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: voprosi – otveti: Ucheb. posobiye. – 2-e izd., pererab. i dop. M.: INFRA-M, 2008, s.16.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti to'g'risida bildirilgan barcha fikrlardan ko'rinib turibdiki, siyosiy iqtisodga doir darslik va boshqa ayrim kitoblarda ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlarni o'rganishga alohida e'tibor berilgan bo'lsa, «Ekonomiks»da va keyingi paytlarda Rossiyada

chiqarilgan darsliklarning ko'pchiligida asosan kishilarning resurslarga, moddiy ashyo va buyumlarga bo'lgan munosabatini, xatti-harakatini o'rganishga, cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanishga alohida e'tibor berilgan.

Bizning fikrimizcha, iqtisodiyot nazariyasi fani masalaning u tomonini ham, bu tomonini ham chetda qoldirmasligi, masalaga bir tomonlama yondashuvga yo'l qo'ymasligi lozim. Chunki har qanday mehnat, har qanday ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, eng avvalo, tabiat ashyolari, moddiy vositalar, pul mablag'lari orqali amalga oshiriladi va ulardan foydalaniladi. Shuning uchun mavjud resurslarga, ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga, ulardan unumli foydalanishga bo'lgan munosabat, ishlab chiqarish omillarining o'zaro bog'liqligi va bir-biriga ta'sirida o'rganilishi lozim. Boshqa tarafdin, hech qanday mehnat yoki ishlab chiqarish alohida olingan kishi yoki guruh tomonidan, boshqalar bilan aloqalarsiz, munosabatlarsiz amalga oshirilmaydi. Ular ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida bir-birlari bilan albatta o'zaro munosabatda bo'ladilar va shu munosabatga qarab harakat qiladilar, o'z xulq-atvorlarini, xatti-harakatlarini belgilaydilar.

Mana shularni hisobga olib, **iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida hayotiy ne'matlarni (va xizmatlarni) ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun-qoidalarini o'rganishdan iborat, deb aytish mumkin.**

Iqtisodiyot nazariyasi fanining maqsadi va vazifasini ikki tomonlama, ya'ni ham amaliy va ham nazariy tomonlarini tushuntirish mumkin. Aksariyat hozirgi zamon iqtisodiy adabiyotlarida iqtisodiyot nazariyasining to'rtta asosiy vazifasi ajratib ko'rsatiladi:

1) bilish vazifasi – har qanday fan kabi iqtisodiyot nazariyasi ham fundamental ahamiyatga ega: jamiyatda insonlarning tabiat ashyolari, boshqa moddiy ashyolar hamda o'zaro bir-birlari bilan aloqalarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etib, bizni o'rab turgan olam to'g'risidagi fikrlarimizni kengaytiradi. Ayni paytda, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning mazmun-mohiyatini tushunish va tahlil qilish, iqtisodiyotning turli jabhalarida qo'lga kiritilayotgan yutuq va muvaffaqiyatlarni baholash uchun zarur bo'lgan bilimlar bilan boyitadi, iqtisodiy tafakkurlash darajasini oshiradi. Zero, O'zbekistonning mustaqillikka erishish davridagi «...**tahlil va murakkab vaziyatda qanday maqsadlarni ko'zda tutib, qanday amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirganini, bu harakatlarning ilmiy-tarixiy, mantiqiy va qonuniy zamini va omillari, kerak bo'lsa, istiqlol o'zbek xalqiga tuhfa tariqasida berilmagani – bularning barchasi haqida har taraflama chuqur yoritib va isbotlab beradigan izlanish va tahlil bugungi kunda ham o'zining dolzarbligi va ahamiyatini yo'qotmaganini qayd etishimiz zarur**»

2) amaliy vazifa – amaliy iqtisodiyotning asosiy maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib iqtisodiy o'sishni ta'minlash va shu asosda o'sib boruvchi ehtiyojlarni qondira borishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, cheklangan turli xil resurslarning har bir birligi evaziga ko'proq tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishni ta'minlash, har bir faoliyat turi bo'yicha xarajatlar

miqdori bilan erishilgan samara, ya'ni tovar va xizmatlar miqdorini taqqoslash, resurslardan unumliroq foydalanish yo'llarini topishdan iboratdir;

3) uslubiy vazifasi – iqtisodiyot nazariyasi fanining o'zi, tahlili va uning tamoyillari, olingan xulosalar, tadqiq etilayotgan iqtisodiy qonunlar boshqa ijtimoiy va tarmoq fanlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi;

4) g'oyaviy-tarbiyaviy vazifasi – ushbu vazifa shundan iboratki, uning yordamida talabalar, mutaxassislar va iqtisodiyot ilmi o'rganuvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi, milliy istiqlol g'oyasini talaba yoshlar ongiga singdiradi, ularni millat manfaatlari yo'lida iqtisodiyotni rivojlantirish, milliy mahsulotni ko'paytirish, milliy pul qadrini oshirish, milliy tovarlarni jahon miqyosida bozorgir bo'lishini ta'minlash, mamlakat aholisining turmush darajasini ko'tarish ruhida tarbiyalaydi. Iqtisodiyot nazariyasi talaba yoshlarga moddiy ne'matlarning inson mehnatining mahsuli ekanligini tushuntirib, ularni mehnat hamda cheklangan resurslarni tejash ruhida tarbiyalaydi.

4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar (ilmiy tushunchalar)

Iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy munosabatlarda amal qiladigan iqtisodiy qonunlarni ham o'rganadi.

Iqtisodiy qonun – iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalarini, ularning o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Iqtisodiy qonunlar ob'ektiv xususiyatga ega bo'lib, ularning kelib chiqishi, amal qilishi, rivojlanishi va barham topishi alohida kishilarning ongiga, ularning xohish-irodasiga bog'liq emas.

«Iqtisodiyot nazariyasi» fani iqtisodiy qonunlarni quyidagi guruhlariga turkumlaydi:

1. Umumiy iqtisodiy qonunlar – kishilik jamiyati rivojlanishining barcha bosqichlarida amal qiladi. Masalan, vaqtni tejash qonuni, ehtiyojlarning tez o'sib borish qonuni, takror ishlab chiqarish qonuni, ishlab chiqarish munosabatlarining ishlab chiqaruvchi kuchlar xususiyati va rivojlanish darajasi mos kelishi qonuni va boshqalar.

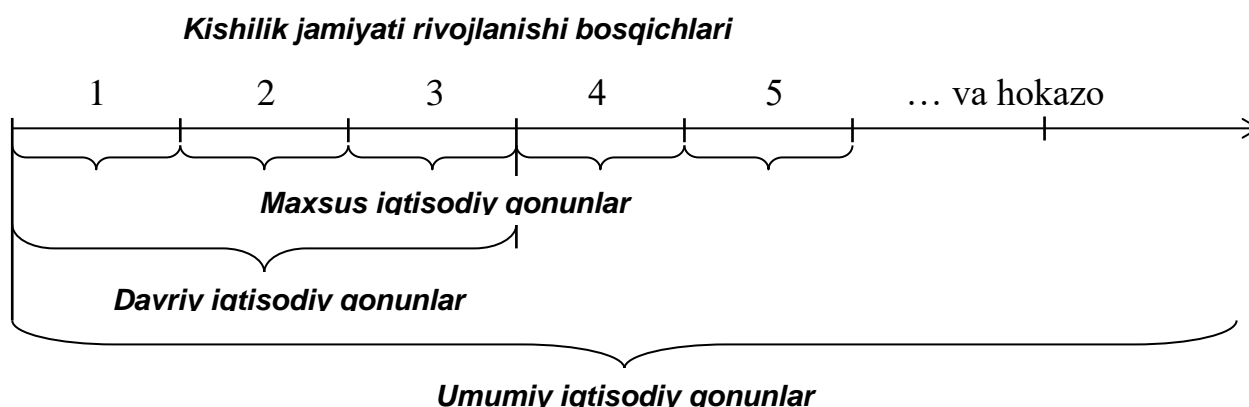
2. Xususiy yoki davriy iqtisodiy qonunlar – insoniyat jamiyati taraqqiyotining ma'lum bosqichlarida amal qiladi. Masalan, talab qonuni, taklif qonuni va qiymat qonuni.

3. Maxsus, o'ziga xos iqtisodiy qonunlar – alohida olingan iqtisodiy tizim sharoitida amal qiladi. Masalan, qo'shimcha qiymat qonuni.

Iqtisodiy qonunlarning yuqorida sanab o'tilgan guruhlarini bir-biridan farqlash uchun quyidagi shartli chizmadan foydalanamiz (1.3-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, kishilik jamiyatining rivojlanishi bir necha bosqichlarni bosib o'tib, ularni 1, 2, 3, ... va h.k. tartibida belgilangan. Yuqorida ta'kidlanganidek, maxsus iqtisodiy qonunlar bu bosqichlarning har biri uchun alohida tarzda amal qilib, ular mazmunan bir-biridan farqlanadi. Davriy iqtisodiy qonunlar esa taraqqiyotining bir necha (bizning chizmada 3 ta) bosqichi uchun tegishli bo'ladi va ularda amal qiladi. Umumiy iqtisodiy qonunlar kishilik jamiyati taraqqiyotining barcha bosqichlarini qamrab olib, ularning har birida to'liq amal qiladi.

Iqtisodiy qonunlarning turkumlanishi

Iqtisodiy qonunlar bilan bir qatorda iqtisodiyot nazariyasi fani iqtisodiy jarayonlarining alohida tomonlarini tavsiflaydigan iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha)larni ham ta'riflab, ularning mazmunini ochib beradi.

Iqtisodiy kategoriya – doimo takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushuncha.

Iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha)lar alohida kishilar tomonidan o'ylab topilmagan, balki real iqtisodiy hodisalarni ifoda etadigan ilmiy tushuncha bo'lib, ilmiy fikrlash mahsulidir. Masalan, bozor, kapital, ishchi kuchi, iqtisodiy muvozanat, moliya, kredit va boshqalar shular jumlasidandir. Iqtisodiy qonunlar bilan iqtisodiy kategoriyalarning farqi shundaki, birinchisi iqtisodiyotning turli bo'g'inlari, sohalari, bo'laklari orasidagi bog'liqlikni, ularning biri o'zgarsa, albatta ikkinchisi ham o'zgarishi mumkinligini ko'rsatadi. Iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha) lar esa iqtisodiy hodisalarning bir tomonini, uning mazmunini ifoda etadi. Masalan, narx, talab degan tushunchalar orqali biz eng avvalo bu tushunchalarning iqtisodiy mazmunini tushunib olamiz. Talab qonuni orqali esa, talab hajmi bilan narx o'rtasidagi aloqadorlikni bilib olamiz.

Umuman olganda, iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar bir-birlari bilan bog'liq bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi. Ular birgalikda iqtisodiy taraqqiyot jarayonlarini aks ettiradi.

5. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning usullari

Bunday izlanish va tahlillarni amalga oshirish, Respublikamizning mustaqillik yillarida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'lidagi sa'y-harakatlari va ularning natijalarini baholash uchun ham iqtisodiyot nazariyasining ilmiy tadqiqot usullari va uslubiyatidan xabardor bo'lish, iqtisodiy tafakkurlash imkoniyatlariga ega bo'lishni taqozo etadi.

Uslubiyat – bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonun-qoidalari va aniq hadislaridir. Bu ob'ektiv reallikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o'z ichiga oluvchi bir butun ta'limotdir. Uslubiyat umumilmiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'zining predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega bo'ladi. Shuning uchun uslubiyat umumilmiy va ayni vaqtda xususiy bo'ladi.

Dialektik usul qoidalari ilmiy bilishning umumiy usuli bo'lib xizmat qiladi. Iqtisodiyot nazariyasida qo'llaniladigan bu tamoyillar quyidagilardir:

1) iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog'liqlikda, ziddiyatda, o'zaro ta'sir qilib turadigan turli bo'g'inlardan, bo'laklardan iborat yaxlit bir jarayonki, u doimo harakatda, rivojlanishda, mazmun va shakl jihatdan o'zgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan aloqada bo'ladi;

2) iqtisodiy jarayonning har bir bo'lagini alohida olib, uning o'ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqish va yo'q bo'lish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlarini, ichki va tashqi aloqadorlik va bog'liqlik tomonlarini zamon va makonda o'rganish;

3) iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgacha, quyidan yuqorigacha rivojlanishda, deb qarash. Bu yerda son jihatidan o'zgarishlar to'plana borib, sifat jihatidan o'zgarishga olib kelishini hisobga olish zarur.

4) ichki qarama-qarshiliklar birligiga va ularning o'zaro kurashiga rivojlanishning manbai sifatida yondashish.

Iqtisodiy faoliyatlar, hodisa va jarayonlar tabiiy, moddiy, shaxsiy omillar va pul mablag'lari kabi omillarga tayangan holda kechadi, bu omillar o'zaro chambarchas bog'liq hamda ziddiyatda bo'ladi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatdan o'zgarib turadi, turli davrlarda turlicha ijtimoiy shaklga ega bo'ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o'rniga yangilari paydo bo'ladi. Ana shular hisobga olinsa, bu fan uchun dialektika qoidalarini qo'llashning qanchalik zarurligi va muhimligi darhol namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, iqtisodiyot nazariyasi fanining o'ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi ilmiy abstraktsiyadir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o'zgarishini o'rganishda mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo'lmaydi, bunda abstraktsiya kuchi ishga solinadi.

Ilmiy abstraktsiya usuli – tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratishdir. Bu usul yordamida o'rganilayotgan voqea va hodisaning ichki, ko'zga ko'rinmaydigan mohiyati, uning asl mazmuni bilib olinadi.

Aslida har bir iqtisodiy jarayon yoki hodisa o'nlab omillarning ta'siri ostida ro'y beradi. Mazkur jarayon yoki hodisaning chuqur mazmunini ochib berish maqsadida har bir omilni o'rganish, bir tomondan, o'ta mushkul va sermashaqqat hisoblansa, boshqa tomondan, u qadar muhim bo'lmagan jihatlarni ham yuzaga chiqarib, tadqiqotchini voqeaning asl mohiyatidan chalg'itadi. Shunga ko'ra, tadqiqotchi uchun jarayon va hodisalarni ilmiy tahlil qilishda birinchi darajali, ahamiyatli va asosiy omillarni ajratib olib, diqqat markazini shunga qaratish muhim hisoblanadi. Bu harakatlar amalda tadqiqotchining ongida, fikran va muntazam ravishda sodir bo'ladi. Aynan shu jarayon ilmiy abstraktsiyalashdir.

Ilmiy abstraktsiyalash natijasida hodisa va jarayonlarning eng umumiy xususiyat va aloqalarini namoyon etuvchi ilmiy tushuncha – kategoriyalar ishlab chiqilishi mumkin. Masalan, dunyoda ishlab chiqarilayotgan millionlab turlicha tovarlarning tashqi xossalardagi ko'plab tafovutlardan abstraktsiyalashgan holda, biz ularni yagona iqtisodiy kategoriya – tovar tushunchasi orqali ifodalaymiz. Bunda turli tovarlarni birlashtiruvchi eng asosiy jihat – bu sotish, ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot ekanligini qat'iy e'tirof etamiz.

Biroq, ilmiy abstraktsiyalash uchun tadqiqotchi muayyan hodisa va jarayonning mazmun-mohiyatiga oid bilimlar bilan yetarli darajada qurollangan bo'lishi lozim. Aks holda, u asosiy va ikkilamchi darajali omillarni to'g'ri ajrata olmay, pirovardida noto'g'ri xulosa chiqarishiga olib keladi.

Ilmiy bilishning muhim usullaridan yana biri – tahlil va sintez usulidir. Tahlil va sintez deyarli barcha fanlar uchun samarali qo'llash mumkin bo'lgan usullardan biri hisoblansada, uning iqtisodiy fanlar uchun ahamiyati juda beqiyosdir.

Tahlil – bu o'rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish. Tadqiqotchi voqea-hodisaning mohiyatini chuqur anglashi, u haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning ichki tarkibiy qismlariga kirib borishi zarur. Bu esa tadqiqot ob'ektini alohida tarkibiy qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o'rganish orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, biz O'zbekistondagi iqtisodiy o'sish sur'ati 2007 yilda oldingi yilga nisbatan 9,5 foizni tashkil etganini bilamiz. Bunday o'sish sur'atiga nimalar hisobiga erishilganini aniq tasavvur qilish uchun esa faqat tahliliy jarayonlar orqali erishamiz. Ya'ni, Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish, daromadlar va xarajatlar, mulkchilik shakllari, tarmoqlar va mintaqalar bo'yicha tarkibiy qismlarini alohida ajratib olish va ularni o'rganish orqali o'sish sur'atining manba va omillari to'g'risida to'g'ri xulosa chiqara olamiz.

Sintez – bu o'rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Murakkab iqtisodiy tizimlar ana shu yo'l bilan o'rganiladi, iqtisodiy tizim butunicha tasvirlab beriladi.

Iqtisodiy fanlarda ko'pincha sintezdan aniq iqtisodiy ko'rsatkichlarni umumlashtirish orqali yaxlit xulosa chiqarish jarayonida foydalaniladi. Masalan, korxonalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali tarmoq va sohalar, tarmoq va sohalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali esa – milliy iqtisodiyotga baho berish, uning umumiy natijalarini aniqlash mumkin. Shu bilan birga, sintez usuli iqtisodiyot nazariyasi fanida ko'plab iqtisodiy ta'limot va nazariyalarning ilmiy asosga ega bo'lgan, to'g'ri va muhim jihatlarni ajratib olgan holda, ularni umumlashtirish orqali yangi g'oya va nazariyalarni hosil qilish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir. Jumladan, narxning ilmiy asosini ochib berishda A.Marshallning qiymatning turli nazariyalarini sintez qilish usulidan foydalanganligi buning yaqqol dalilidir.

Mantiqiylik va tarixiylikning birligi usuli. Iqtisodiyot nazariyasida tarixiylik dalili tarixiy rivojlanish nuqtai-nazaridan tadqiqot olib borish zarurligini taqozo qiladi. Chunki iqtisodiy jarayonlar tarixiy jarayon sifatida rivojlanadi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tarixiy nuqtai-nazardan emas, shu bilan birga asosiy ichki zarur qonuniy bog'lanishlar bo'yicha ham tahlil qilinadi. Masalan, biz pulning iqtisodiy tabiatini o'rganishda uning tarixiy jihatlari, jumladan, qiymat shakllarining rivojlanishini ko'rib chiqamiz. Bu esa, bizdan tarixga, tovar-pul munosabatlarining dastlabki kurtaklari paydo bo'lgan jamiyatga qaytib, o'sha davrdagi iqtisodiy munosabatlarni tahlil qilishni taqozo etadi. Biroq, bu holat o'tmishdagi barcha iqtisodiy munosabatlarga emas, balki aynan pulning dastlabki asoslari bilan mantiqiy bog'langan munosabatlargagina taalluqlidir.

Foydalanilayotgan usullar ichida **eksperiment** ma'lum o'rin egallaydi, iqtisodiy o'sishning keskin o'zgarishi bosqichlarida, jumladan iqtisodiyotning inqiroz va beqarorlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi. Iqtisodiy islohotlarni

amalga oshirish paytida eksperiment alohida o'ringa ega. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun puxta tayyorgarlik ko'rish, ya'ni ilmiy tajriba, eksperiment o'tkazish hisob-kitob vositasiga asoslanish va ilmiy yo'nalishlarni ishlab chiqish talab etiladi. Iqtisodiyot sohasida o'tkaziladigan eksperimentlarga erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish, muayyan iqtisodiy tadbirlarni alohida korxonalar yoki hududlarda sinovdan o'tkazish kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin. Jumladan, O'zbekistonda zarar ko'rib ishlovchi shirkat xo'jaliklarini fermer xo'jaliklarga aylantirish jarayoni dastlab Qoraqalpog'iston Respublikasining Ellikqal'a tumanida tajribadan o'tkazilib, keyinchali boshqa tuman va viloyatlarda bosqichma-bosqich amalga oshirilganligini ham iqtisodiy eksperiment sifatida baholash mumkin.

Makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy tahlilni qo'shib olib borish. Mikroiqtisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini bo'lmish korxonalar va firmalarning ichki jarayonlarini alohida iqtisodiy sub'ektlarning xatti-harakati, xulqi tadqiq qilinadi. Bu tahlilda alohida olingan tovarlarning xarajatlari, kapital va boshqa resurslardan foydalanishning, narx tashkil topishining, ish haqi to'lashning, talab va taklif tarkib topishining shakl va mexanizmlarini o'rganish markaziy o'rin tutadi.

Makroiqtisodiy tahlil makromutanosiblikni ta'minlash asosida milliy iqtisodiyotning to'laligicha faoliyat qilishi tadqiqoti bilan shug'ullanadi. Milliy mahsulot, narxning umumiy darajasi, inflyatsiya, ishchi kuchining bandligi masalalari bu tahlil ob'ekti bo'lib hisoblanadi. Mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot o'zaro bog'langan va bir-biri bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Induktsiya va deduktsiya bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, ammo o'zaro bog'liqlikdagi fikrlash usulidir. **Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga qarab harakati induktsiya, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati deduktsiya deb ataladi.** Misol uchun, biz «A» korxonadagi ishchilar ish haqining oshirilganligi, boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda, mehnat unumdorligini oshishiga olib kelganligini guvohi bo'ldik, deb faraz qilaylik. Bundan, butun iqtisodiy tizim uchun tegishli bo'lgan «ishchilar ish haqining oshirilishi, boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda, mehnat unumdorligini oshishiga olib keladi», degan umumiy xulosa chiqarishimiz induktsiyadir. Aksincha, bunday nazariy qoidani oldindan bilgan holda, uning turli tarmoqlar, alohida korxonalaridagi amal qilish holatini aniqlashimiz va baholashimiz deduktsiyani anglatadi.

Iqtisodiy jarayonlarni o'rganish va tahlil qilishda **ikki tomonlama yondashuv usuli** muhim o'rin tutadi. Bunda barcha iqtisodiy jarayonlar qiymat va naflilik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi. Aks holda bir tomonlamalikka yo'l qo'yilib, yangilash tasavvurga va noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin¹.

Iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishda **taqqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan** keng foydalaniladi. Ayniqsa, hozirgi davrda grafik usulni keng o'zlashtirish va qo'llash zarurdir. Grafiklar nazariya modellarini ifodalashda vositachi bo'lib xizmat qiladi. Aniqroq qilib aytganda, grafik usul o'zgaruvchi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali qilib tasvirlaydi.

---

¹ Bu usulning nazariy va amaliy ahamiyati prof.Sh.Shodmonov, dots. G.Baubekova tomonidan chiqarilgan «Innovatsionni metodi v prepodavanii ekonomicheskoy teorii» kitobida batafsil bayon etilgan.

Bu usullar yordamida iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mazmunini, ulardagi o'zgarishlarni, kelib chiqish sabab-oqibatlarini bilish mumkin bo'ladi.

Xulosalar:

1. Iqtisodiyotning bosh masalasi – ehtiyojlarning cheksiz o'sib borishi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligi o'rtasidagi ziddiyat va uni hal qilish yo'lini izlab topishdan iboratdir. Bu ziddiyatli holatni yechish zaruriyati kishilar oldiga quyidagi muammolarni qo'yadi:

a) ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning optimal variantlarini (eng zarur va tejamli turlarini) tanlab olish va resurslarni ko'proq ishlab chiqarishga jalb qilish;

b) mavjud resurslarning har bir birligidan tejab-tergab, samarali foydalanish;

v) fan-texnika yutuqlarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xomashyo turlari, ularning manbalarini topib, foydalanishga jalb qilish, resurslardan foydalanish samaradorligining oshishiga erishish;

g) kishilarning chuqur iqtisodiy bilimlarga ega bo'lishi.

2. «Iqtisodiyot nazariyasi» fan sifatida shakllanguncha bosib o'tgan yo'l va unda vujudga kelgan g'oyalar, oqimlar juda murakkab, ko'pincha bir-biriga zid va qarama-qarshidir. Shunday bo'lsada, ular bir-birini to'ldiradi. Shu bilan birga ta'kidlash lozimki, hech qaysi iqtisodiy maktabning nazariyalarini mutlaq va doimiy haqiqatga ega deb bo'lmaydi. Turli-tuman fikr va qarashlar olamidan haqiqatni izlab topish chuqur iqtisodiy bilim va tafakkurni taqozo etadi.

3. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani barcha iqtisodiy fanlarning nazariy-uslubiy asosidir. U fundamental fan bo'lib, insonlarni jamiyatning iqtisodiy asoslarini ilmiy tadqiq etishga yo'naltiradi, ularni nazariy-uslubiy bilim bilan qurollantiradi.

4. Iqtisodiyot nazariyasi jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi ijtimoiy fan bo'lib, u turli ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan chambarchas bog'liqdir.

5. Iqtisodiyot nazariyasi nafaqat nazariy fan, balki u bevosita amaliy ahamiyat ham kasb etadi. Iqtisodiyot nazariyasini bilmay turib, murakkab iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri hal qilib bo'lmaydi.

6. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani doirasida inson va jamiyatning yashash faoliyatining ijtimoiy, axloqiy, milliy va tarixiy tomonlarini tadqiq qilish va bilish mumkin.

7. Iqtisodiyot nazariyasining bilish, amaliy, uslubiy va g'oyaviy-tarbiyaviy vazifalari mavjud. Ayniqsa, mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng, o'sib kelayotgan yosh avlodni milliy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda iqtisodiyot nazariyasini g'oyaviy-tarbiyaviy vazifasining ahamiyati tobora oshib bormoqda.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiy faoliyat – cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar majmui.

Iqtisodiyot – mulkchilikning turli shakllariga asoslangan xo'jaliklardan, xo'jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, kontsernlar, qo'shma korxonalar, moliya va bank tizimlaridan, davlatlar o'rtasidagi turli iqtisodiy munosabatlardan iborat o'ta murakkab ijtimoiy tizim.

Ishlab chiqarish – kishilik jamiyatining mavjud bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni yaratish jarayoni.

Taqsimot – ishlab chiqarish omillari va uning natijalarini iqtisodiyotning turli qism va sub'ektlari o'rtasida taqsimlash jarayoni.

Ayirboshlash – jamiyat a'zolarining iqtisodiy faoliyat turlari yoki ishlab chiqarish natijalari bo'yicha o'zaro almashish jarayoni.

Iste'mol – ehtiyojlarni qondirish maqsadida mahsulot va xizmatlarning ishlatilishi jarayoni.

Ehtiyoj – insonning yashashi va kamol topishi, umuman insoniyatning rivojlanishi uchun kerak bo'lgan hayotiy vositalarga bo'lgan zarurat.

Moddiy ehtiyoj – moddiy ko'rinishdagi ne'matlar vositasida qondiriluvchi zarurat.

Ma'naviy ehtiyoj – insonning shaxs sifatida kamol topishi, dunyoqarashi va ma'naviyatining shakllanishi uchun taqozo etiladigan nomoddiy ne'mat va xizmatlarga bo'lgan zarurat.

Ehtiyojlarning o'sib borishi qonuni – ehtiyojlarning miqdoran o'sib, sifat jihatidan takomillashib borishi.

Iqtisodiy resurslar – tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida foydalanish mumkin bo'lgan barcha vosita va imkoniyatlar majmui.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida hayotiy ne'matlarni (va xizmatlarni) ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun-qoidalarini o'rganish.

Iqtisodiy qonun – iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalari, ularning o'zaro bog'liqligi.

Iqtisodiy kategoriya – doimo takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushuncha.

Uslubiyat – ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo'llari, qonun-qoidalari va aniq hadislari.

Ilmiy abstraktsiya usuli – tahlil paytida xalal berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratish.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Iqtisodiyot tushunchasi va uning bosh masalasi nima?
2. Ehtiyoj nima? Uning qanday turlarini bilasiz?
3. Iqtisodiy resurs tushunchasiga va uning turlariga ta'rif bering.
4. Nima uchun hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va yetkazib berish insonning turli xil faoliyatlari ichida eng asosiysi hisoblanadi?

5. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti nimadan iborat? U boshqa iqtisodiy fanlar ichida qanday o'rin tutadi?

6. Iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllanishida qanday ilmiy maktab va yo'nalishlar vujudga kelgan?

7. Iqtisodiyot nazariyasining qanday vazifalari mavjud? Bu vazifalarning bugungi kundagi ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?

8. Iqtisodiy qonunlar nima va ularning qanday turlari mavjud? Iqtisodiy qonunlarning iqtisodiy kategoriyalardan farqi nimada namoyon bo'ladi?

9. Iqtisodiyot nazariyasini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?

10. Makroiqtisodiy tahlil bilan mikroiqtisodiy tahlil o'rtasidagi farq nimadan iborat?

2-mavzu. Ishlab chiqarish jarayoni va uning natijalari

1. Ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibi

2. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni

3. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari

4. Ishlab chiqarish imkoniyatlari va uning chegarasi

5. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko'rsatkichlari

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida inson hayotining asosini moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish tashkil etadi. Chunki, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlari bo'lmasa, ayirboshlaydigan, taqsimlaydigan va iste'mol qiladigan ne'matlarning o'zi bo'lmaydi. Inson iste'molsiz yasholmaganidek, ishlab chiqarmasdan ham turolmaydi. Biroq, bugungi kunda iqtisodiyot nazariyasi bo'yicha ko'plab darslik va o'quv qo'llanmalarda ishlab chiqarish jarayonining mohiyatini yoritish e'tibordan chetda qolmoqda. Bu bir tomondan, talabalarning mahsulotlar (tovarlar va xizmatlar) qayerda, kim tomonidan, qanday ishlab chiqarilishini tushunmaslikka olib keladi; ikkinchi tomondan, butun ishlab chiqarish jarayonida sodir bo'layotgan ishlab chiqarish munosabatlaridan bexabar qolishiga sabab bo'ladi; uchinchidan esa, butun jahonda sodir bo'layotgan iqtisodiy inqirozlarning tub sababini tushunmaslikka olib keladi.

Ushbu mavzuda bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish omillari va ishlab chiqarish jarayoniga tegishli muammolar qarab chiqiladi. Dastlab ishlab chiqarishning omillari tavsiflanadi, ishlab chiqarishning maqsadi va mazmuni ochib beriladi, so'ngra uning natijalari va samaradorligi bilan bog'liq masalalar bayoni beriladi. Tahlilda «ishlab chiqarish imkoniyatlari» tushunchasiga ham o'rin ajratiladi. Mavzuning oxirida keyingi qo'shilgan mahsulot nafiligi va uning kamayib borishi, keyingi qo'shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayib borishi qonunining mazmuniga tegishli marjinalistik g'oyalar bilan tanishtiriladi, ularning kamchilik jihatlari ochib beriladi.

Bu yerda ishlab chiqarish jarayonining har taraflama muvozanatli va mutanosibli rivojlantirilishi iqtisodiy inqirozdan qutilishning yoki uning oldini olishning muhim yo'li sifatida qaraladi.

1. Ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibi

Ishlab chiqarish jarayonining mazmunini chuqur anglash uchun, eng avvalo, ishlab chiqarish omillari va ularning tarkibiy qismlari bilan tanishib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida bevosita qo'llaniluvchi barcha resurslar ishlab chiqarish omillari deyiladi. Iqtisodiyotning tizimi va shaklidan qat'iy nazar uchta omil: ishchi kuchi, mehnat qurollari va mehnat predmetlari bo'lishi shart.

Bundan ko'rinadiki, ishlab chiqarish omillari, iqtisodiy resurslardan farqli o'laroq, o'z ichiga faqat ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida bevosita ishtirok etuvchi unsurlarni oladi. Misol uchun, iqtisodiy resursning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan pul resurslari ishlab chiqarish jarayonida bevosita qo'llanilmaganligi sababli, ishlab chiqarish omili bo'la olmaydi. Ishlab chiqarish omillarining mohiyatini yanada kengroq tushunish uchun ularning har birini alohida ko'rib chiqamiz.

Ishchi kuchi deb insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisiga aytiladi. Ishchi kuchi mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan kishilar uchun xosdir. Lekin ishchi kuchi insonning o'zi emas yoki uning mehnati ham emas, uning qobiliyatidan iboratdir.

Mehnat qurollari deb, inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalarga aytiladi. Bularga mashinalar, stanoklar, traktorlar, qurilmalar, uskunalar va boshqalarni misol keltirish mumkin.

Mehnat predmetlari esa bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalardir. Yer, suv, xomashyo va boshqa turli materiallar mehnat predmetining asosiy turlarini tashkil etadi. Mehnat predmetlari tabiatda tayyor holda uchrashi mumkin yoki oldingi davrdagi mehnat mahsuli, ya'ni xomashyo bo'lishi mumkin.

Mehnat qurollari va mehnat predmetlari birgalikda ishlab chiqarish vositalari deb yuritiladi. Bu esa mehnat jarayonining tabiatidan kelib chiqadi; shuning uchun ham ishlab chiqarish vositalari barcha ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar, insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun xosdir.

Ishlab chiqarish omillari insoniyat taraqqiyotining hamma bosqichlari uchun umumiy bo'lsada, bu omillarga turli adabiyotlarda turlicha ta'rif beriladi. Jumladan, «Siyosiy iqtisod» darsliklarida ishlab chiqarishning ikki omili: moddiy va shaxsiy omillari mavjudligi tan olinadi. Bunda mehnat qurollari va mehnat predmetlaridan iborat ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarishning moddiy omilini tashkil etadi, ishchi kuchi esa uning shaxsiy omili deb yuritiladi. Hozirgi bozor iqtisodiyotiga doir ko'pchilik adabiyotlarda esa ishlab chiqarishning to'rt omili: mehnat, kapital, yer, tadbirkorlik qobiliyati tan olinadi.

Bu yerda ishchi kuchi bilan mehnat o'rtasidagi farqni anglab olish juda muhimdir. Chunki, **mehnat insonning, to'g'rirog'i ishchi kuchining ma'lum maqsadga qaratilgan faoliyati jarayoni bo'lib, ishchi kuchi tushunchasidan tamomila farqlanadi.** Ko'pgina adabiyotlarda esa ularga sinonim (bir xil tushuncha) sifatida qaralib, bunday holat ko'plab chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Bizga ma'lumki, **ishchi kuchi insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyati, uning bilim, malaka darajasi bilan birgalikda ishlab chiqarishda qatnashishiga tayyor turgan**

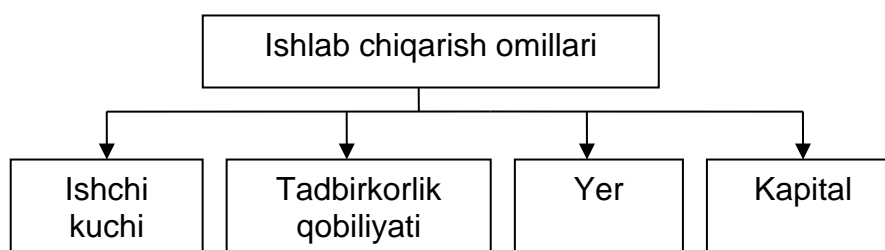
omillardan biri hisoblanadi. Mehnat esa barcha omillarning, shu jumladan, ishchi kuchining ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi natijasida sodir bo'ladigan va ma'lum samara olishga qaratilgan faoliyatdir.

Shuning uchun biz mehnat degan tushunchani emas, balki ishchi kuchi degan tushunchani ishlab chiqarishning omili deb bilamiz va ishlab chiqarish omillari ishchi kuchi, kapital, yer va tadbirkorlik qobiliyatidan iborat deb ta'kidlaymiz (2.1-chizma).

Ishchi kuchi insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi bo'lganligi uchun bozor iqtisodiyoti davrida inson emas, mehnat jarayoni ham emas, balki ishchi kuchi tovar sifatida sotiladi va sotib olinadi. Ishchi kuchining boshqa tovarlar kabi qiymati va nafliligi mavjuddir va binobarin, uning bozori ham mavjud bo'ladi. Shuning uchun hozirgi kunda keng qo'llanilayotgan mehnat bozori tushunchasi o'rniga ishchi kuchi bozori, mehnat resurslari o'rniga ishchi kuchi resurslari deyilsa to'g'ri va tushunarli bo'lar edi.

2.1-chizma

Ishlab chiqarish omillarining turkumlanishi

Kapital tushunchasi ham turli adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Ko'pchilik kapital tushunchasini tarixiy tushuncha deb qarab, uning kapitalizmga xosligini isbotlaydi va kapitalni o'z egasiga qo'shimcha qiymat keltiruvchi qiymat, o'z-o'zidan ko'payuvchi, o'suvchi qiymat deb hisoblaydi. Ayrim g'arb iqtisodchilari ham, masalan, J.Klark, L.Valras, I.Fisherlar kapitalga daromad keltiruvchi, foyda keltiruvchi, foiz keltiruvchi qiymat deb qaraydilar.

Qator g'arb iqtisodchilarining, jumladan D.Xayman, P.Xeyne, E.Dolon, J.Robinson, R.Dornbush va boshqalarning fikrini keltirib va ularni umumlashtirib, prof. V.D.Kamayev o'zining rahbarligida yozilgan darsligida «haqiqatdan ham — kapital o'zidan o'zi ko'payuvchi qiymat»¹ deb yozadi. Bunday fikr D.D.Moskvin, V.Ya.Ioxin, A.G.Gryaznova, Ye.F.Borisov va boshqalarning rahbarligida nashr etilgan qator iqtisodiyot nazariyasi kitoblarida ham aytiladi. Lekin Amerika va yevropa mamlakatlaridan kirib kelgan «Ekonomiks» darsliklari va boshqa ayrim adabiyotlarda kapitalni barcha ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llaniladigan moddiy vositalardan, ya'ni hamma turdagi mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, zavod-fabrikalar, omborlar, transport vositalari va boshqa shu kabilardan iborat deb ko'rsatadi, unga pul va tovarni kiritmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, ayrim iqtisodchilar kapitalistik iqtisodiy tuzumning sotsial mohiyatini ochish uchun masalaga bir tomonlama qarab, ishlab chiqarish omillarining qiymatiga e'tiborni kuchaytirgan.

¹ Qarang: Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy / Pod red. V.D.Kamaeva. – 10-e izd., pererab. i dop. - M.: Gumanit. izd. sentr VLADOS, 2004, 217-bet.

G'arb iqtisodchilarining ayrimlari ham kapitalni bir tomonlama, ya'ni uning qiymat tarafini e'tiborga olgan bo'lsa, boshqalari esa iqtisodiy tushunchalarning tarixiyligini e'tibordan chetda qoldirib, uning moddiy ob'ektini, narsa va hodisalarning ashyoviy tomonini ko'rsatadilar. Shuning uchun ular kapitalni doimiy, o'zgarmas tushuncha deb, ishlab chiqarish vositalarini kapital deb ataydilar. Biz bu ikki xil tushunchani bir tanganing ikki tomoni, bir tushunchaning, ya'ni kapital tushunchasining ikki tomoni: uning bir tomoni moddiy va ashyoviy ko'rinishi, ikkinchi tomoni esa uning qiymat ko'rinishi ekanligini e'tiborga olamiz va uni bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital deb ishlatamiz. Biz kapital deganda o'z egalariga daromad keltiradigan, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning hamma sohalarida qo'llanadigan ishlab chiqarish vositalarini, sotishga tayyor turgan tovarlarni, yangi vositalar va ishchi kuchini sotib olishga mo'ljallangan pul mablag'larini, ularning ashyoviy tomoni va qiymatining birligini tushunamiz. Boshqacha qilib aytganda, **«kapital» ham qiymatga, ham naflilikka ega bo'lgan, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida foydalaniladigan, yollanma mehnat (ishchi kuchi) tomonidan harakatga keltiriladigan vositalardir.**

Hamma adabiyotlarda yerga deyarli bir xil tushuncha beriladi, ya'ni yer **deganda tuproqning unumli qatlami, o'tloqlar, yaylovlar, suv, havo, o'rmon, qazilma boyliklar, umuman tabiiy resurslar tushuniladi.**

Bozor iqtisodiyoti sharoitida katta e'tibor beriladigan omillardan biri tadbirkorlik qobiliyatidir. **Tadbirkor deb iqtisodiy resurslar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi resurslarining, tabiiy resurslarning bir-biriga qo'shilishini ta'minlaydigan, tashkilotchi, yangilikka intiluvchi, tashabbuskor, iqtisodiy va boshqa xavfdan, javobgarlikdan qo'rqmaydigan kishilarga aytiladi; bu xislatlar majmui esa tadbirkorlik qobiliyati deb yuritiladi.** Hozirgi davrda ayrim adabiyotlarda axborot va uning vositalarini, ekologiyani ham alohida omil deb ko'rsatadilar. Bizning fikrimizcha, ular yer va kapitalda o'z ifodasini topadi. Shuning uchun ularni alohida omil deb qarashga hojat yo'q.

2. Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni

Jamiyatning iqtisodiy asosini, inson hayotiy faoliyatining manbaini tushunish uchun ishlab chiqarish jarayonining mazmunini ko'rib chiqish zarur.

Ishlab chiqarish jarayoni – bu kishilik jamiyatining amal qilishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyatdir. Moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratish, turli xizmatlar ko'rsatish jarayoni kishilar iqtisodiy faoliyatining asosiy tomonidir.

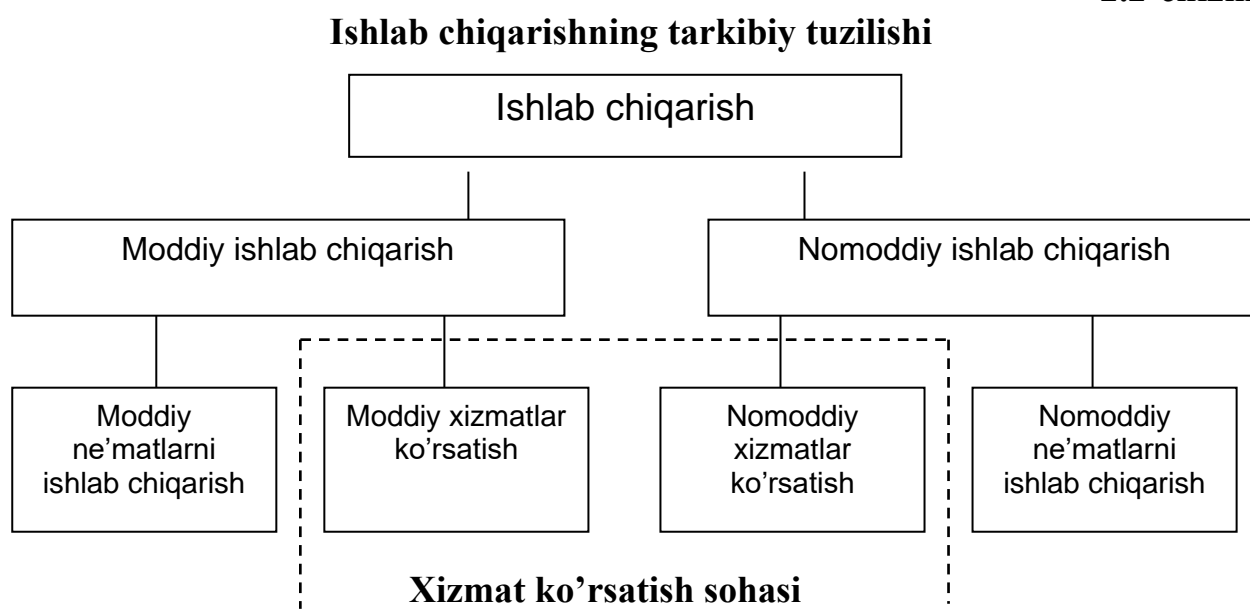
Ma'lumki, har qanday ishlab chiqarish, birinchi navbatda, mehnat jarayonidir yoki boshqacha qilib aytganda, tabiatdagi bor narsalarning ko'rinishini o'zining iste'moli uchun muvofiq holga keltirish uchun qilingan mehnat faoliyatidan iboratdir. Masalan, kishilar tabiatda mavjud bo'lgan yerdan foydalanib, turli hil dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlarini yetishtiradilar. O'rmonlardagi daraxtlardan foydalanib, ularning shaklini o'zgartirib, turli xil yog'och buyumlar yasaydilar, uylar quradilar. yer bag'rida (konlarda) mavjud bo'lgan turli rudalar (temir, mis, ruh, qo'rg'oshin va h.k.), mineral xomashyolardan foydalanib, o'zlari uchun zarur iste'mol buyumlari, ishlab chiqarish vositalari yaratadilar. Ana shu mehnat jarayonida kishilar, eng avvalo, tabiat bilan, uning kuchlari va ashyolari bilan hamda bir-birlari bilan o'zaro ma'lum munosabatda bo'ladilar.

Kishilar o'zlarining ongli maqsadga muvofiq unumli mehnati bilan tabiat moddalarining shakllarini o'zgartiradilar va iste'mol uchun zarur bo'lgan mahsulotni vujudga keltiradilar. Mehnat jarayonida kishilar hamda tabiat o'rtasidagi moddalar almashinuvi bilan birga insonning o'zi ham har tomonlama kamol topib boradi, ya'ni kishilar o'zining mehnatga bo'lgan qobiliyatini, bilimini oshiradi va ularni amalda qo'llashni kengaytirib boradi.

Shunday qilib, ishlab chiqarish jarayoni iste'mol qiymatlarni vujudga keltirish uchun maqsadga muvofiq qilinadigan harakatdir, tabiat yaratgan narsalarni inson iste'moli uchun o'zlashtirib olishdir, inson bilan tabiat o'rtasidagi modda almashuvining umumiy shartidir, inson hayotining abadiy tabiiy sharoitidir.

Ishlab chiqarishning **tarkibiy tuzilishi** muhim ahamiyat kasb etib, u turli sohalar, bo'linmalar, yaratilayotgan mahsulotlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar turlarini ifodalaydi. Eng avvalo, ishlab chiqarishni **moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy ishlab chiqarish sohalariga** ajratish lozim (2.2-chizma).

2.2-chizma

O'z navbatida moddiy ishlab chiqarish sohasi **moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish** (masalan, avtomobil, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechaklar va h.k.) va **moddiy xizmatlar ko'rsatish** (transport, aloqa, savdo, maishiy xizmat va boshqalar)dan iborat bo'ladi.

Nomoddiy ishlab chiqarish sohasi ham **nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish** (masalan, musiqa asarlari, badiiy va ilmiy asarlar, ixtiro va kashfiyotlar) va **nomoddiy xizmatlar ko'rsatish** (huquqiy maslahatlar berish, o'qitish, malaka oshirish va boshqalar)ga ajraladi. Bu sohalar bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda rivojlanadi va bir-biriga ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston milliy iqtisodiyotida tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarining YAIMdagi mutlaq miqdori va nisbiy ulushi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (2.1-jadval).

2.1-jadval

O'zbekiston YaIMda tovarlar va xizmatlar ulushi (joriy narxlarda)

Ko'rsatkichlar	2010 yil	2020 yil
	%	%
Yalpi ichki mahsulot	100,0	100,0
Shu jumladan:		
Ishlab chiqarilgan tovarlar qiymati	50,5	45,4
Ko'rsatilgan xizmatlar qiymati	36,8	45,3
Sof soliqlar	12,7	9,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinadiki, mamlakatimizda xizmat ko'rsatish sohasi sezilarli ravishda rivojlanib bormoqda. Respublika YAIMdagi xizmatlarning ulushi 2000 yilda 36,8 foizni tashkil qilib, uning 8,1 foizi transport va aloqaga, 9,5 foizi savdo va umumiy ovqatlanishga, 19,2 foizi boshqa xizmatlar ulushiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2008 yilda YAIMdagi xizmatlarning ulushi 45,3 foizga yetib, uning 12,7 foizi transport va aloqaga, 9,1 foizi savdo va umumiy ovqatlanishga, 21,5 foizi boshqa xizmatlar ulushiga to'g'ri kelgan. «2020 yili aloqa, axborotlashtirish, moliya, bank, transport xizmati ko'rsatish, maishiy texnika va avtomobillarni ta'mirlash sohalari ancha yuqori sur'atlar bilan rivojlandi. So'nggi to'rt yil mobaynida yiliga o'rtacha 50 foiz o'sishni ta'minlayotgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida xizmat ko'rsatish jadal rivojlanayotganini alohida ta'kidlash lozim». Bu esa mamlakatimizda keyingi yillarda aholining turmush sharoitini yaxshilash uchun olib borayotgan kompleks tadbirlar qatorida 2021-2026 yillarda xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish Davlat dasturining amalga oshirilishi natijasi hisoblanadi. Dasturning asosiy maqsadi aholiga xizmatlar ko'rsatish va servis sohasini jadal rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratish, uning iqtisodiyotdagi ulushini oshirish, xizmat ko'rsatish sohasi tarmog'larida band bo'lganlar sonini ko'paytirish va shu asosda aholi daromadlarini oshirishdan iborat bo'lib, unda quyidagi yo'nalishlardagi chora-tadbirlar ko'zda tutilgan:

- xizmat ko'rsatish sohasida tadbirkorlarning faolligini kuchaytirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;
- xizmat ko'rsatish sohasining YAIMdagi ulushini 2020 yilga kelib 49%ga yetkazish;
- xizmat ko'rsatish sohasida band bo'lganlar sonini 2020 yilga qadar ikki martaga oshirish;
- qishloq aholisiga ko'rsatiladigan xizmat hajmi va turlarini ko'paytirish;
- yangi istiqbolli xizmat turlarini jadal rivojlantirish;
- xizmatlar eksporti hajmini oshirish;
- xizmatlar va servis sohasi uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash.

Moddiy ishlab chiqarish sohasi o'z navbatida ikki bo'linmadan iborat bo'lib, birinchi bo'linmada **ishlab chiqarish vositalari** (stanok, mashina, asbob-uskuna,

xomashyo va turli materiallar) yaratilsa, ikkinchi bo'linmada esa **iste'mol buyumlari** ishlab chiqariladi.

Birinchi bo'linmada ishlab chiqarishdan chiqqan tovarlar shu yilning o'zida ikkinchi bo'linmada va xizmat ko'rsatish sohalarida ishlab chiqarish vositasi sifatida ishlatilishi mumkin, ikkinchi bo'linmada yaratilgan tovarlar va nomoddiy soha xizmatlari o'z navbatida birinchi bo'linma uchun zarurdir. Shuning uchun ular o'rtasida doimo iqtisodiy aloqalar va munosabatlar sodir bo'lib turadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday ishlab chiqarish, bir tomondan iste'mol qiymatni (naflilikni) yaratishdir, ikkinchi tomondan, moddiy vositalar va mehnatning sarflanishi, yangi qiymatning yaratilishi, boshqacha qilib aytganda, qiymatning o'sish jarayonidir.

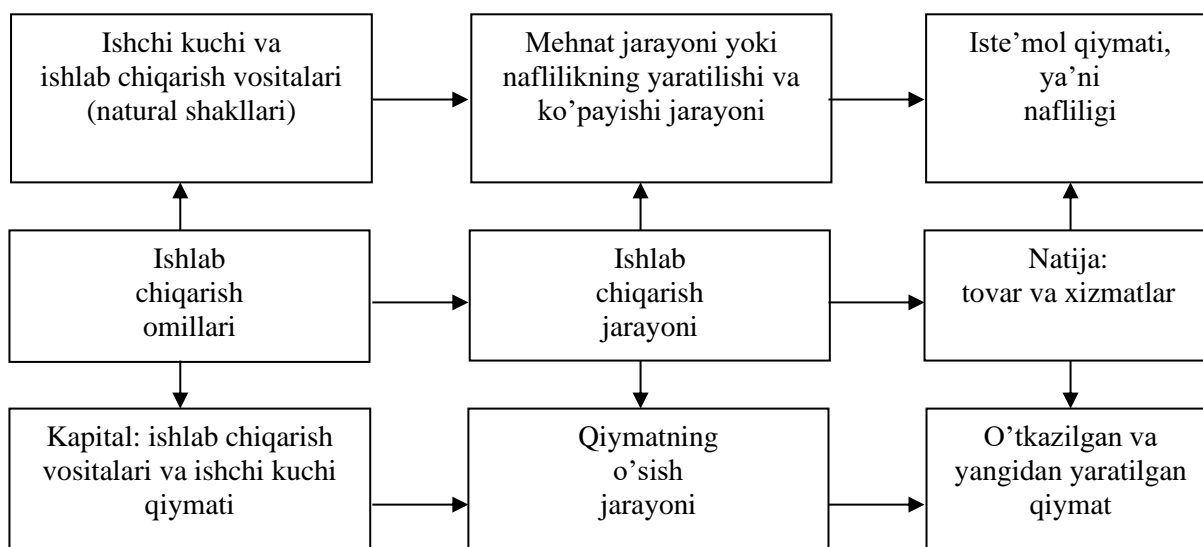
Har qanday mahsulot, shu jumladan, bozor sharoitidagi yoki unga o'tish davridagi mehnat mahsuli ham ikki xil xususiyatga ega: iste'mol qiymatiga, ya'ni ma'lum bir naflilikka va qiymatga ega bo'lib, jonli va buyumlashgan mehnat sarfining ma'lum miqdorini o'zida mujassamlashtiradi. Bu tovarning o'zaro bog'liq va hamisha bir-birini taqozo qiladigan ikki tomonidir (bu haqda keyingi mavzuda batafsilroq to'xtalamiz). Shuning uchun ham ishlab chiqarish jarayoniga hamisha uning pirovard maqsadi bilan birgalikda qaraladi. Ishlab chiqarishning maqsadi cheklangan resurslardan unumli foydalanib, kishilar ehtiyojini qondirish ekan, uning samarasi tovar va xizmatlarning natural va qiymat jihatdan o'sishida ko'rinadi. Shu nuqtai nazardan olganda ishlab chiqarish jarayoni hamisha naflilikni, ya'ni iste'mol qiymatini yaratish, ko'paytirish va qiymatlarning o'sish jarayoni hisoblanadi, uning asosiy maqsadi esa, iste'mol qiymatni, ya'ni nafli tovarni yaratishdan iborat bo'ladi.

Ishlab chiqarishning cheklangan resurslardan foydalangan holda kishilar ehtiyojini qondirishga qaratilishi va shunga zarur bo'lgan sifat va miqdorda iste'mol qiymati yaratishni bosh maqsad qilib qo'yishi uning ijtimoiy yo'nalishini ifoda etadi. Lekin bu umumiy ijtimoiy yo'nalish aniq kishilarning, tadbirkorlarning manfaati bilan bog'langandagina amalga oshadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yoki unga o'tish davrida har bir mulk egasi yoki tadbirkor ma'lum miqdorda foyda olishni, sarflangan vositalariga, pul mablag'lariga nisbatan ko'proq qiymatga ega bo'lishni maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoni bir tomondan, iste'mol qiymatlarini yaratish jarayoni bo'lsa, ikkinchi tomondan, qiymatning o'sish jarayoni bo'lib hisoblanadi. Masalan, tadbirkor ishlab chiqarishni tashkil etish uchun 10 mln. so'mlik paxta tolasi sotib oldi deylik. Toladan ip yigirish uchun qo'llanilgan asosiy vositalar amortizatsiyasi, energiya va boshqa xarajatlar 2 mln. so'mni, ish haqi 3 mln. so'mni tashkil etib, 3 mln. so'mlik foyda oladigan bo'lsa, yaratilgan mahsulotning qiymati 18 mln. so'mni, qo'shilgan qiymat 8 mln. so'mni tashkil etadi.

Agar biz 8 mln. so'mlik qo'shilgan qiymatdan 2 mln. so'mni amortizatsiya, energiya va boshqalardan iborat moddiy xarajatlar, ya'ni oldindan yaratilgan qiymatlar deb qarasaq, 6 mln. so'mlik qiymat, ya'ni 3 mln. so'mlik ish haqi va 3 mln. so'mlik foyda shu ishlab chiqarish jarayonida hosil qilingan yangi qiymat hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonini quyidagicha ifoda etishimiz mumkin (2.3-chizma).

Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomoni

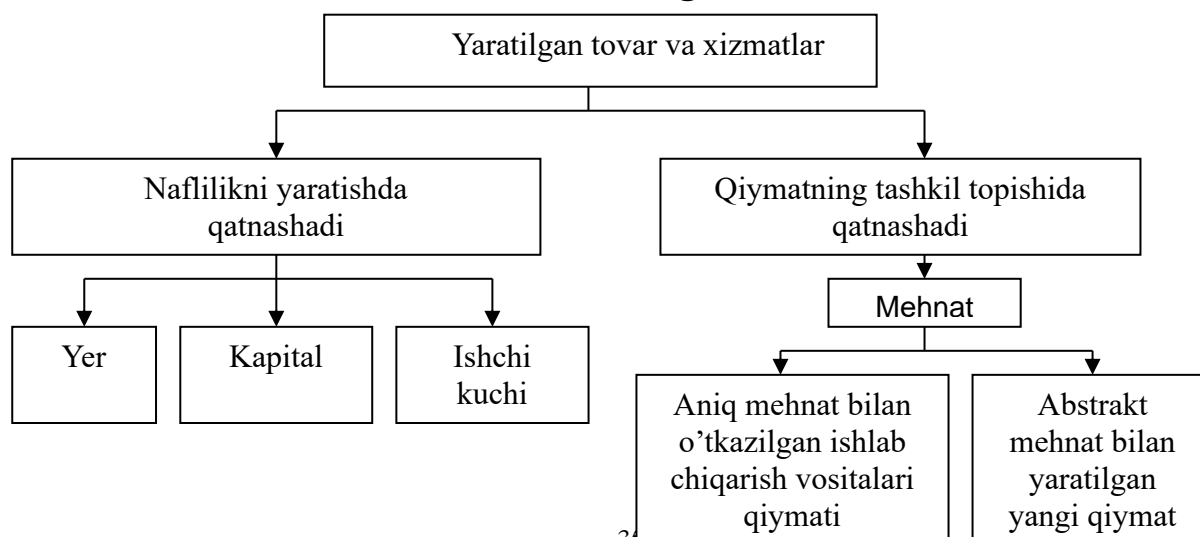

Ishlab chiqarish jarayonini ikki tomonlama tahlil qilib o'rganish uning mazmunini to'g'ri tushunish imkonini beradi va turli xil chalkashliklar, munozarali tortishuvlarga chek qo'yadi. Jumladan, shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etayotgan ishlab chiqarish vositalari qiymati ko'paymagan holda, aniq mehnat bilan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar qiymatiga o'tkaziladi.

Ishlab chiqarish vositalari naflilikni yaratishda to'liq qatnashadi, qiymatning tashkil topishida esa qisman, ya'ni uning eskirgan qismi qatnashadi. Bu ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan ayrim tabiiy kuchlar (masalan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda quyosh energiyasi) qiymatga ega emas, shuning uchun ular tovarning iste'mol qiymatini hosil qilishda omil sifatida qatnashsada, lekin qiymatning tashkil topishida, uning ko'payishida qatnashmaydi.

Demak, ishlab chiqarilgan tovarlarning naflligini yaratishda har uchala omil: yer, kapital, ishchi kuchi qatnashadi, qiymatning tashkil topishida esa mehnatning o'zi qatnashadi. Bu holat 2.4-chizmada tushunarliroq tasvirlangan.

Tovar va xizmatlar naflligi va qiymatining yaratilishida ishlab chiqarish omillarining roli

Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomonlama tabiati uning natijalarining ham ikki tomoni borligini ko'rsatadi.

3. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari

Ishlab chiqarish jarayonida turli omillarning birikishi asosan korxonalarda amalga oshiriladi. Bunday korxonalar sonining o'sishi ayni paytda iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar turlari va hajmining o'sishidan darak beradi.

Yuzaki qaraganda har bir korxonadagi individual ishlab chiqarish bir-biridan mustaqil, ajralgan holda amalga oshadiganga o'xshab ko'rinadi. Ammo xilma-xil tovarlar va resurslarning uzluksiz oqimida individual mablag'larning harakatlari bir-biri bilan qo'shib, o'ralib-chatishib ketadi. Chunki alohida olingan individual ishlab chiqaruvchilarning faoliyati va ayrim mablag'lar, mahsulotlarning harakati o'zaro bog'langandir. Shu sababli, individual mehnatlar harakatining qo'shib ketishi, butun ijtimoiy ishlab chiqarishning, jami yaratilgan tovar va xizmatlarning harakatini bildiradi. Demak, **ijtimoiy ishlab chiqarish o'zaro bog'langan va aloqada bo'lgan barcha individual ishlab chiqarishlarning yig'indisidir.** Har bir individual ishlab chiqarish, uning sarmoyasi va resurslari esa ijtimoiy ishlab chiqarishning ajralmas bir bo'lagidir.

Ijtimoiy ishlab chiqarish, ya'ni turli omillarning harakati natijasida juda ko'p turdagi tovarlar va xizmatlar massasidan iborat bo'lgan milliy mahsulot vujudga keladi.

Barchamizga ma'lumki, mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng ustuvor yo'nalishlari belgilab berilgan edi. Ushbu ustuvor yo'nalishlardan kelib chiquvchi vazifalarni amalga oshirishda salmoqli natija va sezilarli o'zgarishlar qo'lga kiritildi: iqtisodiyotning yuqori barqaror sur'atlar bilan o'sishi va makroiqtisodiy mutanosibligi ta'minlandi, ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish va modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash ishlari davom ettirildi.

Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish tarkibida ham sezilarli o'zgarishlar yuz berdi (2.2-jadval).

2.2-jadval

Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish tarkibi (%)

Ko'rsatkichlar	2010	2015	2020	2021
Joriy narxlarda ishlab chiqarish usulida hisoblangan yalpi ichki mahsulot, milliy valyutada, mlrd. so'm	78 936,6	221 350,9	602 193,0	734 587,7
Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	69 473,0	201 204,0	557 831,5	681 423,7
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	21 251,3	64 680,3	151 279,6	183 518,5
Sanoat	12 997,3	38 466,6	153 187,9	189 606,8

Tog`-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	3 298,7	6 449,1	22 618,6	28 868,9
Ishlab chiqaradigan sanoat	8 036,6	28 353,9	118 250,7	146 734,1
Elektr, gaz, bug` bilan ta`minlash va havoni konditsiyalash	1 593,2	3 391,6	11 220,4	12 632,5
Suv bilan ta`minlash; kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig`ish va utilizatsiya qilish	68,8	272,0	1 098,2	1 371,3
Qurilish	3 760,5	11 382,6	37 548,5	45 802,1
Savdo, yashash va ovqatlanish bo`yicha xizmatlar	5 982,7	16 145,3	37 341,3	47 577,5
Ulgurji va chakana savdo; motorli transport vositalari va mototsikllarni ta`mirlash	5 551,5	14 819,2	34 459,4	43 593,9
Yashash va ovqatlanish bo`yicha xizmatlar	431,2	1 326,1	2 881,9	3 983,6
Tashish va saqlash, axborot va aloqa	7 337,8	19 158,2	39 125,8	48 851,3
Tashish va saqlash	6 090,0	15 670,5	29 757,3	37 191,6
Axborot va aloqa	1 247,8	3 487,7	9 368,5	11 659,7
Boshqa turdagi xizmatlar ko`rsatish	18 143,3	51 371,0	139 348,4	166 067,5
Mahsulotlarga sof soliqlar	9 463,6	20 146,9	44 361,5	53 164,0
Doimiy narxlarda ishlab chiqarish usulida hisoblangan yalpi ichki mahsulot, o'tgan yil narxlarida, milliy valyutada, mlrd. so`m	65 838,9	200 316,3	539 377,0	646 876,4
Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	58 527,0	180 746,1	493 371,4	599 551,8
Qishloq, o`rmon va baliqchilik xo`jaligi	17 878,4	56 884,8	134 025,5	157 271,1
Sanoat	11 370,3	33 845,1	137 328,3	166 580,5
Tog`-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	2 973,4	5 577,8	24 450,3	25 040,7
Ishlab chiqaradigan sanoat	6 895,4	25 101,1	102 251,3	127 952,3
Elektr, gaz, bug` bilan ta`minlash va havoni konditsiyalash	1 445,9	2 943,9	9 674,8	12 683,9
Suv bilan ta`minlash; kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig`ish va utilizatsiya qilish	55,6	222,4	951,9	903,6
Qurilish	3 297,8	10 808,7	33 491,7	40 119,5
Savdo, yashash va ovqatlanish bo`yicha xizmatlar	5 261,1	15 398,3	32 914,8	42 187,6
Ulgurji va chakana savdo; motorli transport vositalari va mototsikllarni ta`mirlash	4 903,0	14 095,8	30 396,3	38 778,1
Yashash va ovqatlanish bo`yicha xizmatlar	358,1	1 302,5	2 518,5	3 409,6
Tashish va saqlash, axborot va aloqa	6 500,8	18 036,5	36 599,8	45 874,4
Tashish va saqlash	5 111,7	14 614,8	27 415,5	34 442,5

Axborot va aloqa	1 389,1	3 421,7	9 184,3	11 431,9
Boshqa turdagi xizmatlar ko`rsatish	14 218,5	45 772,7	119 011,3	147 518,7
Mahsulotlarga sof soliqlar	7 311,9	19 570,2	46 005,7	47 324,6
Doimiy narxlarda ishlab chiqarish usulida hisoblangan yalpi ichki mahsulot, o'tgan yil narxlarida, foiz hisobida	107,1	107,2	101,9	107,4
Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	107,5	107,3	101,9	107,5
Qishloq, o`rmon va baliqchilik xo`jaligi	106,1	106,1	102,9	104,0
Sanoat	105,9	105,3	100,9	108,7
Tog`-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	94,8	102,9	78,0	110,7
Ishlab chiqaradigan sanoat	108,9	105,9	107,9	108,2
Elektr, gaz, bug` bilan ta`minlash va havoni konditsiyalash	118,5	105,1	106,8	113,0
Suv bilan ta`minlash; kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig`ish va utilitatsiya qilish	118,6	106,8	99,1	82,3
Qurilish	104,2	118,8	109,5	106,8
Savdo, yashash va ovqatlanish bo`yicha xizmatlar	116,5	111,3	101,3	113,0
Ulgurji va chakana savdo; motorli transport vositalari va mototsikllarni ta`mirlash	116,3	110,8	103,7	112,5
Yashash va ovqatlanish bo`yicha xizmatlar	118,3	116,4	78,8	118,3
Tashish va saqlash, axborot va aloqa	112,6	106,1	99,9	117,2
Tashish va saqlash	108,5	104,0	93,8	115,7
Axborot va aloqa	130,9	115,9	124,3	122,0
Boshqa turdagi xizmatlar ko`rsatish	106,0	107,0	100,9	105,9
Mahsulotlarga sof soliqlar	104,1	106,5	101,6	106,7
Joriy narxlarda yakuniy iste'mol usulida hisoblangan yalpi ichki mahsulot, milliy valyutada, mlrd. so`m	78 936,6	221 350,9	602 193,0	734 587,7
Yakuniy iste'mol xarajatlari	58 433,5	173 804,4	450 317,0	556 986,5
Uy xo'jaliklari	47 863,4	141 907,3	348 708,1	429 450,4
Davlat boshqaruvi organlari	9 871,2	30 141,1	97 455,9	122 664,7
Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlari	698,9	1 756,1	4 153,0	4 871,4
Yalpi jamg`arish	21 453,6	58 311,2	241 931,9	298 104,6
Asosiy kapitalning yalpi jamg'arilishi	17 832,3	48 897,7	221 567,8	258 216,3
Tovar moddiy zaxiralarining o'zgarishi	3 621,2	9 413,5	20 364,2	39 888,3
Tovarlar va xizmatlar eksport-import saldosi	-556,6	-7 122,9	-81 013,9	-120 503,4
Tovarlar va xizmatlar eksporti	19 162,2	30 471,8	146 261,0	174 384,9

Tovarlar va xizmatlar importi	19 718,7	37 594,7	227 274,9	294 888,3
Statistik tafovut	-393,9	-3 641,8	-9 042,0	
Doimiy narxlarda yakuniy iste'mol usulida hisoblangan yalpi ichki mahsulot o'tgan yil narxlarida, milliy valyutada, mlrd. so`m	65 838,9	200 316,3	539 377,0	646 876,4
Yakuniy iste'mol xarajatlari	49 635,5	158 633,6	400 837,3	494 192,2
Uy xo'jaliklari	40 958,7	130 682,0	308 959,4	389 229,4
Davlat boshqaruvi organlari	8 172,8	26 412,1	87 048,0	100 789,2
Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlari	504,0	1 539,5	4 829,9	4 173,7
Yalpi jamg`arish				
Asosiy kapitalning yalpi jamg'arilishi	15 781,0	45 359,9	199 456,8	233 089,3
Tovar moddiy zaxiralarining o'zgarishi				
Tovarlar va xizmatlar eksport-import saldos				
Tovarlar va xizmatlar eksporti	16 216,9	30 611,3	120 324,6	164 785,2
Tovarlar va xizmatlar importi	18 180,6	33 943,0	199 875,7	279 744,0
Statistik tafovut				
Doimiy narxlarda yakuniy iste'mol usulida hisoblangan yalpi ichki mahsulot o'tgan yil narxlarida, foiz hisobida	107,1	107,2	101,9	107,4
Yakuniy iste'mol xarajatlari	109,7	110,9	100,3	109,7
Uy xo'jaliklari	110,4	111,9	100,1	111,6
Davlat boshqaruvi organlari	107,0	106,7	101,4	103,4
Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlari	99,6	103,0	94,2	100,5
Yalpi jamg`arish				
Asosiy kapitalning yalpi jamg'arilishi	104,2	109,4	95,6	105,2
Tovar moddiy zaxiralarining o'zgarishi				
Tovarlar va xizmatlar eksport-import saldos				
Tovarlar va xizmatlar eksporti	101,6	102,1	80,0	112,7
Tovarlar va xizmatlar importi	100,4	89,4	85,0	123,1
Statistik tafovut				

Respublikamizda oldingi davrda mamlakat bo'yicha ishlab chiqarishda vujudga keltirilgan mahsulotlar yig'indisi Yalpi ijtimoiy mahsulot deb atalgan. **Yalpi ijtimoiy mahsulot ko'rsatkichida yil mobaynida yaratilgan moddiy ne'matlar yig'indisi hisobga olingan, unda xizmat ko'rsatish sohaslarida vujudga keltirilgan ma'naviy ne'matlar va xizmatlar qiymati aks etmagan.** Lekin bir ishlab chiqarish sohasidan chiqqan xomashyo, materiallar, yonilg'i va energiyalarning qiymati boshqa sohalarda ishlatilib, bir necha bor takror-takror hisobga olinib, mahsulotning hajmi sun'iy ravishda oshirib ko'rsatilgan, iste'molga borib tushadigan tayyor mahsulot esa undan bir necha barobar kam bo'lgan.

Yalpi ijtimoiy mahsulot ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan barcha moddiy va ma'naviy ne'matlarning yig'indisi sifatida ishlab chiqarishning umumiy natijasi bo'lib hisoblanadi. Uning hajmi va tarkibi ijtimoiy mehnat taqsimoti, xomashyo, materiallar, yoqilg'i, oraliq mahsulot turli ko'rinishlari oqimi harakatining rivojlanganlik darajasini namoyon etadi. Aytib o'tilganidek, Yalpi ijtimoiy mahsulotning qiymat jihatidan miqdori o'z ichiga takroriy hisobni ham oladi. Ijtimoiy mehnat taqsimoti qanchalik chuqurlashib, ijtimoiy mahsulot o'z harakatida qanchalik ko'p bosqichlardan o'tgani sari, takroriy hisob ham shunchalik ko'payib boradi.

Yaratilgan mahsulot tarkibini tahlil qilishda natural va qiymat jihatidan yondashish mumkin.

Natural jihatdan yondashilganda, ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish uchun, birinchidan, iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarini faqat qiymat holdagina emas, balki uni moddiy buyum shaklida ham qayta tiklash zarur. Buning uchun albatta yaratilgan mahsulot tarkibida ma'lum miqdorda ishlab chiqarish vositalari natural shaklda mavjud bo'lishi kerak. Ikkinchidan, ishchi kuchining qayta tiklanishi uchun zarur iste'mol buyumlari mavjud bo'lishi shart. Shuning uchun ham moddiy mahsulotlar ikki xil tovar mahsulot sifatida mavjud bo'ladi, bu esa o'z navbatida, ikki yirik bo'linmalar o'rtasida tovar ayirboshlash imkonini beradi. Undan tashqari juda ko'p korxonalar va tashkilotlar aholiga turli tuman xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadiki, ular mehnatining natijasi xizmatlarda namoyon bo'ladi. Bu esa milliy mahsulotning muhim qismi turli xil xizmatlardan iborat ekanligini ko'rsatadi. Shunday qilib, yil davomida mamlakatda yaratilgan milliy mahsulot natural jihatidan uch qismdan: ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari va turli xil xizmatlardan iborat bo'ladi.

Yil davomida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni, ya'ni milliy mahsulotni bunday uchta ko'rinishga bo'lib o'rganish va bilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Chunki ularning har bir turi bo'yicha talab va takliflar o'rganilib, talabga yarasha ishlab chiqarish imkonini beradi.

Yaratilgan mahsulot **qiymat jihatdan** ham uch qismdan iborat bo'ladi, ya'ni:

1) ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan **ishlab chiqarish vositalar qiymatining mahsulotga o'tgan qismi (s)**;

2) yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning bir qismi, ya'ni, ishchilarga tegishli qismi – **zaruriy mahsulot qiymati (v)**;

3) yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning mulkdorlar, tadbirkorlar va jamiyat uchun ishlab chiqarilgan qismi – **qo'shimcha mahsulot qiymati (m)** dan iboratdir (2.3-jadval).

2.3-jadval

Milliy mahsulotning tuzilishi (shartli raqamlar misolida)

Izchil tarmoqlar	Xomashyo, yoqilg'i, material-lar	Qo'shilgan qiymat				Yalpi ichki mahsulot	Yalpi ijtimoiy mahsulot
		Amortizatsiya	Ish haqi	Soliq va to'lovlar	Foyda		
	Iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati (s)	Zaruriy mahsulot (v)	Qo'shimcha mahsulot (m)				

Paxta ishlab chiqarish	40	30	30	20	20	100	140
Paxtani qayta ishlash	140	40	50	25	30	145	285
To'qimachilik	285	50	60	30	40	180	465
Tikuvchilik	465	45	50	35	30	160	625
Jami	930	165	190	110	120	585	1515
	s=1095		v=190	m=230		585	1515

Jadvaldan ko'rinadiki, Yalpi ijtimoiy mahsulot 1515 birlikni, Yalpi ichki mahsulot esa 585 birlikni tashkil etadi. Demak, mamlakat miqyosida takror hisobga yo'l qo'ymaslik uchun Yalpi ichki mahsulotni hisoblashda sotib olingan xomashyo, yonilg'i va materiallar qiymati hisobga olinmaydi, faqat qo'shilgan qiymat hisobga olinadi. Ammo har bir korxonada va tarmoq uchun sotilgan tovar mahsuloti faqatgina Yalpi ichki mahsulotdan emas, balki jami yaratilgan ijtimoiy mahsulotdan iboratdir.

Shuni ta'kidlash lozimki, Yalpi ijtimoiy mahsulot tarkibida oraliq mahsulot hamda ayrim takroriy hisoblar mavjud bo'lganligi sababli u ishlab chiqarish natijasiga to'g'ri baho bera olmaydi.

Takroriy hisob – bu milliy mahsulot ishlab chiqarish jarayonining bir necha bosqichlardan o'tishi natijasida ba'zi mahsulot (xomashyo, yoqilg'i, material va h.k.)lar qiymatlarining takroran hisobga olinishi. Jadvaldagi misolimizdan ko'rinadiki, paxta tolasi, yigirilgan ip, gazlamaning qiymatini tashkil etuvchi xomashyo, yoqilg'i, material va boshqalarning ishlab chiqarishning turli bosqichlarida qaytadan hisobga olinishi natijasida takroriy hisob 930 birlikni tashkil etgan.

Milliy mahsulot qiymatini to'g'ri baholash, unda takroriy hisobga yo'l qo'ymaslik uchun oraliq va pirovard mahsulot tushunchalarini ham ajratib olish lozim. **Oraliq mahsulot – bu tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusida yana qayta ishlov berilishi zarur bo'lgan yoki qayta sotish uchun mo'ljallangan tovar va xizmatlardir.** Bizning misolimizda 140 birlik paxta xomashyosi, 285 birlik paxta tolasi va yigirilgan ip, 465 birlik to'qilgan gazlama oraliq mahsulotlar bo'lib hisoblanadi. Chunki ular tikuvchilik mahsuloti (ko'ylak yoki kostyum) ishlab chiqarishning izchil jarayonida navbatdagi bosqichda qayta ishlov berishga muhtojdirlar. Aynan 625 birlik qiymatga ega tikuvchilik mahsuloti esa pirovard mahsulot hisoblanadi. Demak, **pirovard mahsulot – bu ishlab chiqarishning barcha texnologik jarayonlaridan o'tgan hamda bevosita so'nggi iste'mol uchun mo'ljallangan tayyor mahsulotdir.**

Bundan ko'rinadiki, jamiyat a'zolarini ishlab chiqarishning umumiy natijasi emas, balki ko'proq ishlab chiqarishning pirovard natijalari qiziqtiradi.

Ishlab chiqarishning pirovard natijasi bo'lib takroriy hisobni o'z ichiga olmagan, jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini yo bevosita, yoki bilvosita, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish orqali qondirishga mo'ljallangan mahsulotlar hisoblanadi. Shunga ko'ra, ko'pincha ijtimoiy ishlab chiqarishning pirovard natijasi sifatida Yalpi milliy mahsulot, Yalpi ichki mahsulot, sof milliy mahsulot (milliy daromad) va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Yaratilgan mahsulotdan iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati chegirib tashlansa, qolgan qismi sof mahsulot deyiladi. Demak, sof mahsulot bevosita ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishda band bo'lgan menejerlar, ishchilar, dehqonlar va

muxandislar, texnik xodimlar va boshqalarning yangidan sarf qilingan mehnati bilan yaratilgan zaruriy va qo'shimcha mahsulotdan iboratdir.

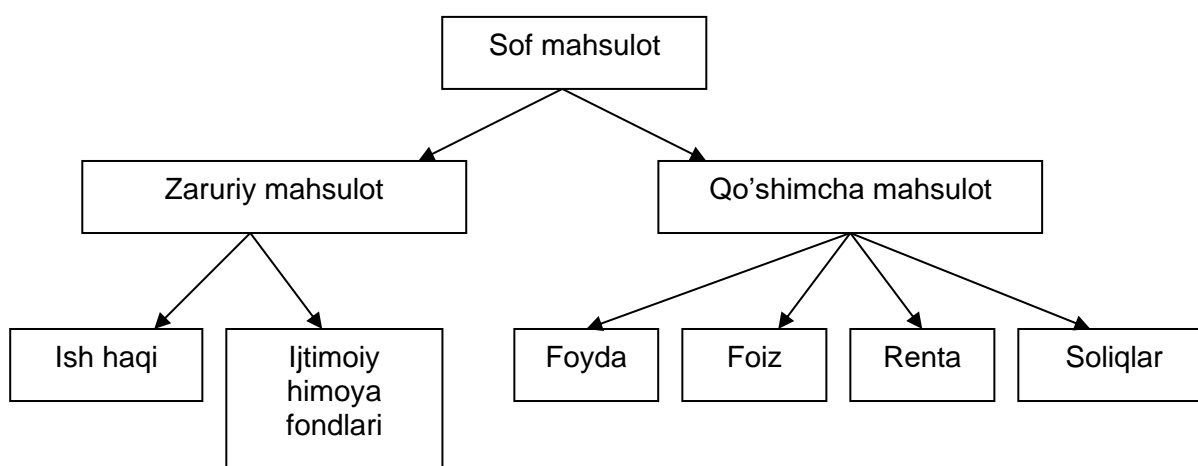
Zaruriy mahsulot deb ishchi va xizmatchilar ish vaqtining bir qismi bo'lgan zaruriy ish vaqtida zaruriy mehnat bilan yaratilgan, ishchi kuchini normal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulotga aytiladi. Bunga kelgusi avlod ishchilarini yetishtirish, ya'ni ishchilarning oilasi va bolalari uchun zarur bo'lgan mahsulot ham kiradi.

Sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan ortiqcha qismi, ya'ni qo'shimcha ish vaqtida xodimlarning qo'shimcha mehnati bilan yaratilgan qismi qo'shimcha mahsulot deyiladi. Yangidan yaratilgan sof mahsulotning tarkibini quyidagi 2.5-chizmada aniqroq tasvirlash mumkin.

Har bir korxonada, tarmoqda qo'shimcha mahsulot hajmini ko'paytirish asosan uch yo'l bilan – ishlovchilar sonini ko'paytirish, ish kunini uzaytirish va ish kuni chegarasi o'zgarmagan holda zaruriy ish vaqtini kamaytirish evaziga qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

2.5-chizma

Zaruriy va qo'shimcha mahsulotning sotilib pulga aylangandan keyin o'zgargan shakllari

Ish kuni o'zgarmaganda zaruriy ish vaqtini kamaytirib, qo'shimcha ish vaqtini ko'paytirish evaziga olingan qo'shimcha mahsulot esa nisbiy qo'shimcha mahsulot deb ataladi. Masalan, ish kuni davomiyligi 8 soat hajmida qolgani holda, mehnat unumdorligi va intensivligini oshirish hisobiga zaruriy mahsulot yaratishga sarflanishi kerak bo'lgan vaqt 3 soatga tushirildi, deb hisoblaylik. Bunda qo'shimcha mahsulot yaratishga sarflangan vaqt 5 soatga yetadi, ya'ni nisbiy qo'shimcha mahsulot hajmi ortadi.

Yil davomida olingan qo'shimcha mahsulotlar yig'indisi qo'shimcha mahsulot massasi, uning zaruriy mahsulotga nisbati esa (foizda ifodalanishi) qo'shimcha mahsulot normasi deb yuritiladi.

Agar qo'shimcha mahsulot normasini m' , massasini m , zaruriy mahsulotni v bilan belgilasak qo'shimcha mahsulot normasi

$$m' = m/v \times 100\%$$

ko'rinishdagi formula bilan aniqlanadi.

Misol uchun, A korxonaning yil davomidagi qo'shimcha mahsulot massasi 100 mln. so'm, zaruriy mahsulot hajmi esa 250 mln. so'mdan iborat bo'lsin. U holda qo'shimcha mahsulot normasi 40% ni tashkil etadi.

Ma'lumki, qo'shimcha mahsulot bilan zaruriy mahsulot o'rtasida har doim ziddiyat va aloqadorlik bo'ladi. Ularning har ikkalasidan ham butun iqtisodiyotni rivojlantirish va jamiyat a'zolarining farovonligini oshirish maqsadlari yo'lida foydalaniladi.

Hozirgi davrdagi bozor iqtisodiyotiga doir adabiyotlarda ishlab chiqarish omillari bilan uning samarasi o'rtasidagi bog'liqlik **ishlab chiqarish funktsiyasi** deb ataladi. Masalan, ishlab chiqarish omillari – yer (E), kapital (K) va ishchi kuchi (I)ni ishlab chiqarishda qo'llashdan olingan mahsulotni M dan iborat deb faraz qilsak, ishlab chiqarish funktsiyasi $\hat{I} = f(\hat{A}, \hat{E}, I)$ dan iborat bo'ladi.

Bu formula ishlab chiqarishga jalb qilingan omillarning, ya'ni sarflarning har birligi evaziga olingan mahsulotni bildiradi va e'tiborni kam resurs sarflab, ko'proq mahsulot olish imkoniyatini qidirishga qaratadi. Undan tashqari, bu ko'rsatkich har bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga va ko'paytirish mo'ljallangan mahsulot hajmini ishlab chiqarishga qancha resurs sarfi talab qilinishini aniqlash imkonini beradi.

Ishlab chiqarishda foydalaniladigan turli xil omillar sarfini birdaniga yoki ularning ayrim turlarini ko'paytirish yo'li bilan mahsulot hajmini ko'paytirish mumkin. Lekin boshqa omillar va sharoitlar teng bo'lgani holda ayrim omillar sarfini oshirish yo'li bilan mahsulotni cheksiz ko'paytirib bo'lmaydi. Omillardan foydalanish va ularning miqdorini oshirish evaziga olingan mahsulot uch xil o'lchanadi: umumiy mahsulot, o'rtacha mahsulot va so'nggi qo'shilgan mahsulot.

Umumiy mahsulot – jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish evaziga olingan mahsulotning mutlaq hajmi. Odatda korxonada yoki yakka tartibdagi ishlab chiqaruvchining faoliyati eng avvalo uning umumiy mahsuloti orqali baholanadi. Misol uchun, «A» korxonada 1 oy davomida barcha mavjud resurslardan foydalangan holda 100 birlik mahsulot yaratildi, deb faraz qilaylik. Bu o'rinda 100 birlik hajmdagi umumiy mahsulot uni yaratishga sarflangan resurslar to'g'risida ma'lumot bera olmaydi. Biz faqat ushbu korxonada faoliyatini boshqa bir korxonada faoliyati natijasiga taqqoslab, baholashimiz mumkin. Masalan, xuddi shu turdagi mahsulotni ishlab chiqaruvchi «V» korxonada bir oy davomida 80 birlik mahsulot ishlab chiqarilgan, deylik. U holda, «A» korxonada «V» korxonaga nisbatan 1,25 baravar ko'p umumiy mahsulot ishlab chiqarilgan, deb xulosa chiqarish mumkin. Biroq, bu mahsulot nima evaziga, qanday sarflar hisobiga yaratilganligini ayta olmaymiz. Buning uchun bizga ushbu mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan omillar to'g'risida ham ma'lumot kerak bo'ladi. Bu ma'lumotlardan foydalangan holda o'rtacha mahsulotni hisoblash mumkin.

O'rtacha mahsulot – jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillarining bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi:

$$O\hat{I} = \hat{I} / (I, \hat{E}).$$

Aytaylik, 100 birlik mahsulot 10 birlik ishchi kuchi, 8 birlik kapital va 15 birlik tabiiy resurslarni sarflash evaziga yaratilgan. U holda har qaysi omilning bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmini hisoblaymiz:

1) ishchi kuchi omili birligiga to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulot:

$$O'Ï_I = \frac{100}{10} = 10 \text{ birlikka teng.}$$

2) kapital omili birligiga to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulot:

$$O'Ï_{\hat{E}} = \frac{100}{8} = 12,5 \text{ birlikka teng.}$$

3) tabiiy resurs omili birligiga to'g'ri keladigan o'rtacha mahsulot:

$$O'Ï_A = \frac{100}{15} \approx 6,7 \text{ birlikka teng.}$$

Ishlab chiqarish natijasini baholashda ishlab chiqarish omillari navbatdagi birligini sarflashning maqsadga muvofiqligini o'rganish, ya'ni har bir omil qo'shimcha sarfining u keltiradigan samara bilan taqqoslash muhimdir. Bu so'nggi qo'shilgan mahsulot ko'rsatkichi orqali ifodalanadi.

So'nggi qo'shilgan mahsulot – eng so'nggi qo'shilgan omil (kapital yoki ishchi kuchi) evaziga o'sgan mahsulot hajmi.

«A» korxonada keyingi oyda boshqa ishlab chiqarish omillari sarfi o'zgarmagani holda, ishchi kuchi resurslarining soni 2 birlikka oshirilgan, ya'ni 12 birlikni tashkil etib, buning natijasida umumiy mahsulot 110 birlikka yetgan bo'lsin. U holda, ishchi kuchi omilining so'nggi qo'shilgan mahsuloti 5 birlik (10/2)ni tashkil etadi.

Har bir qo'shilgan omil evaziga olingan qo'shilgan mahsulot so'nggi qo'shilgan omil unumdorligi deb aytiladi. So'nggi qo'shilgan mahsulot (o'sgan) miqdorini so'nggi qo'shilgan (o'sgan) ishchi kuchi yoki kapital miqdoriga bo'lish yo'li bilan qo'shilgan omil, ya'ni qo'shilgan kapital yoki qo'shilgan ishchi kuchi unumdorligi aniqlanadi, ya'ni:

$$KM = \Delta M / \Delta K \text{ yoki } \hat{E}\hat{I} = \Delta \hat{I} / \Delta I.$$

Bu tushunchalarni yana bir shartli misol yordamida quyidagi jadvalda yanada aniqroq ifodalash mumkin (2.4-jadval).

YUqorida aytilganidek, alohida olingan omil evaziga qo'shilgan mahsulot ma'lum darajaga borgandan keyin kamaya boshlaydi. Bu kamayish ayniqsa uning har bir birligi evaziga qo'shilgan mahsulotda aniq seziladi. Mana shu qo'shilgan omil unumdorligining pasayishiga qarab, marjinalistik yo'nalish vakillari **unumdorlikning pasayib borishi qonuni** degan qonunni kashf qilishgan. Ularning g'oyasi bo'yicha har bir keyingi qilingan xarajat yoki omil oldingisiga qaraganda kam samara beradi va oqibatda umumiy o'rtacha mahsulot ham pasayib ketadi.

2.4-jadval

Qo'shilgan mahsulot va qo'shilgan omillar unumdorligi

	1-yil	2-yil	So'nggi qo'shilgan miqdor	Qo'shilgan omillar unumdorligi $\Delta M / \Delta O$

Jalb qilingan kapital, ming so'm	120	150	30	1
Ishchi kuchi (ishchilar soni, nafar)	100	120	20	1,5
Olingan umumiy mahsulot, dona	100	130	30	-
O'rtacha mahsulot:	100	130	30	-
a) ming so'm kapitalga, dona	0,83	0,87	0,04	-
b) 1 ishchiga, dona	1	1,08	0,08	-

Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, keyingi jalb qilingan omil yoki xarajat unumdorligining pasayib borishi qonuni har doim ham amal qilavermaydi. Balki u quyidagicha to'rt holat mavjud bo'lgan sharoitdagina amal qilishi mumkin:

1) ishlab chiqarishning boshqa omillari o'zgarmay faqat bir omil to'xtovsiz oshirilganda;

2) fan-texnika taraqqiy etmaganda yoki ishlab chiqarishga jalb qilinmaganda;

3) omillar o'rtasidagi miqdor va sifat nisbatlari buzilganda;

4) shart-sharoitni hisobga olmasdan xarajatlar xo'jasizlarcha, ko'r-ko'rona amalga oshirilganda.

Yuqorida belgilangandan boshqa holatlarda bu qonun amal qilmaydi.

4. Ishlab chiqarish imkoniyatlari va uning chegarasi

Iqtisodiyot nazariyasi fani mavjud cheklangan iqtisodiy resurslardan qanday qilib foydalanilganda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish mumkin, degan muammo ustida bosh qotiradi. Bunda, birinchidan, iqtisodiy resurslardan foydalanishning turli xil muqobil variantlari mavjud bo'lishi ko'zda tutilib, ulardan eng samaralisi, ya'ni jamiyat ehtiyojlarini ancha to'laroq qondiradigan miqdorda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish imkonini beradigan turini tanlab olishga harakat qilinadi.

Ikkinchidan, iqtisodiy resurslar nisbatan cheklanganligi sababli jamiyat a'zolarining barcha ehtiyojlarini birdaniga qondirish mumkin bo'lmaydi. Shuning uchun jamiyatga qaysi mahsulotlarni ishlab chiqarish, qaysilaridan vaqtincha voz kechish lozimligini hal qilish, ya'ni tanlashni amalga oshirish zarur bo'ladi. Shunday tanlash orqali, resurslarning mavjud darajasida mahsulot olishning aniqlangan eng yuqori miqdori jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatini ko'rsatadi. Jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatidan to'liq foydalanish uchun, iqtisodiy resurslarning to'la bandligiga erishish va ishlab chiqarishning to'liq hajmini ta'minlash zarur.

To'la bandlik – iqtisodiyotdagi ishlab chiqarishga yaroqli bo'lgan barcha resurslardan to'la unum bilan foydalanish holati. Bunda ishchi majburiy ishsiz bo'lib qolmasligi, iqtisodiyot ishlashni xohlagan va unga layoqatli bo'lgan barcha ishchi kuchini ish bilan ta'minlashi, haydaladigan yerlar, bino va inshootlar yoki kapital uskunalar ham bo'sh qolmasligi hamda to'la quvvat bilan ishlashi lozim.

Ishlab chiqarishning to'liq hajmi, resurslarni samarali taqsimlashni, ya'ni ulardan mahsulotning umumiy hajmiga eng ko'p hissa qo'shadigan qilib foydalanishni va mavjud texnologiyalarning eng yaxshisini qo'llashni ham bildiradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish imkoniyatlarining ma'lum chegarasi bo'ladi. Chunki, resurslar kamyob bo'lganligi sababli iqtisodiyot to'la bandlik va ishlab chiqarishning to'liq hajmida ham tovar va xizmatlarni cheklanmagan miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlay olmaydi.

Ishlab chiqarish imkoniyati chegarasini jadval ma'lumotlaridan foydalanib yanada aniqroq tasvirlash mumkin (2.5-jadval).

2.5-jadval

Resurslar to'liq band bo'laganda ishlab chiqarish imkoniyatlari (shartli raqamlar)

Mahsulot turi	Muqobil variantlar				
	A	V	S	D	E
Non (mln. dona)	0	1	2	3	4
Tegirmon (ming dona)	10	9	7	4	0

Ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasi to'g'risida yaxshiroq tasavvurga ega bo'lish uchun:

birinchidan, iqtisodiyot faqat ikki xil mahsulot – non va tegirmon ishlab chiqaradi (bunda non iste'mol tovarlarini, tegirmon ishlab chiqarish vositalarini bildiradi);

ikkinchidan, iqtisodiy resurslar miqdor va sifat jihatdan o'zgarmaydi;

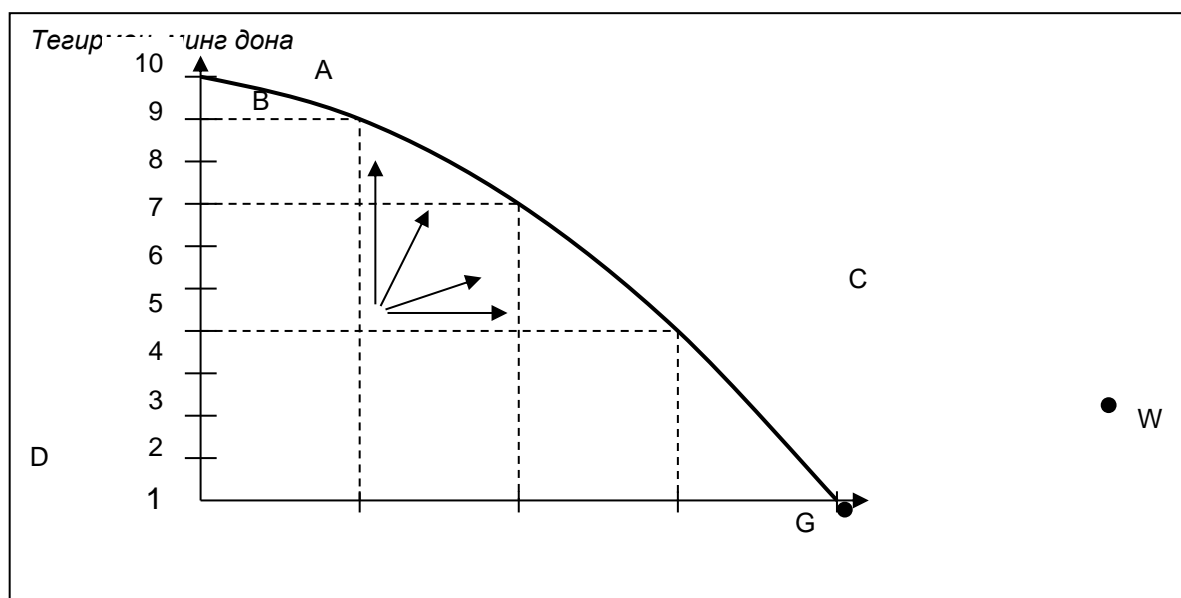
uchinchidan, mehnat unumdorligi va texnologiya doimiy bo'lib qoladi, deb faraz qilamiz.

Mavjud resurslar cheklanganligi sababli iqtisodiyotning tegirmon va non ishlab chiqarish hajmini birdaniga ko'paytirib borish imkoniyati cheklangan. Resurlarning cheklanganligi mahsulot ishlab chiqarishning cheklanganligini bildiradi. Bunday sharoitda tegirmon ishlab chiqarishni har qanday ko'paytirishga, resurlarning bir qismini – non ishlab chiqarishni kamaytirish orqali erishadi. Aksincha, agar non ishlab chiqarishni ko'paytirish afzal ko'rinsa, buning uchun zarur resurslar faqat tegirmon ishlab chiqarishni qisqartirish hisobiga olinishi mumkin.

Jadvalda jamiyat tanlash mumkin bo'lgan sanoat tegirmonlari va non miqdorining muqobil uyg'unlashuvi ifodalangan. A muqobil variantga binoan, iqtisodiyot o'zining butun resurslarini tegirmon, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishga yo'naltiradi. E muqobil variantda esa mavjud resurslar to'lig'icha non, ya'ni iste'mol buyumlari ishlab chiqarishda foydalaniladi. Jadvaldagi asosiy g'oya quyidagicha: har qanday vaqt oralig'ida iqtisodiyot to'la bandlik va ishlab chiqarishning to'liq hajmida non mahsulotini ko'proq ishlab chiqarishi uchun tegirmonning bir qismidan voz kechishi zarur. Iqtisodiy resurslar kamyob bo'lganligi sababli, iqtisodiyot non va tegirmon ishlab chiqarish hajmini bir vaqtda ko'paytira olmaydi.

Ishlab chiqarish imkoniyati haqidagi tushunchani chuqurlashtirish uchun jadvalda keltirilgan ma'lumotlarni chizmada tasvirlaymiz (2.6-chizma).

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i

Ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'idagi har bir nuqta ikki xil mahsulot ishlab chiqarishning qandaydir eng ko'p hajmini ko'rsatadi. Jamiyat uchun mahsulotlarning erishib bo'ladigan har xil uyg'unlashuvlaridan tanlab olish imkoniyati egri chiziq ichida joylashadi.

Non va tegirmon ishlab chiqarishning har xil uyg'unlashuvini amalga oshirish uchun jamiyat ulardagi mavjud resurslarning to'la bandligi va ishlab chiqarishning to'liq hajmini ta'minlashi zarur. Non va tegirmonning barcha uyg'unlashuvi ularning eng ko'p miqdorini ko'rsatib, bu barcha mavjud resurslardan esa samarali foydalanish natijasida olinishi mumkin.

Iqtisodiyotda resurslarning to'la bandligi va ulardan samarali foydalanishni ta'minlash uchun har ikkala mahsulotning tanlangan hajmi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i deb nomlanuvchi ABCDE chizig'ida joylashgan bo'lishi lozim. Bu chiziqdan chap tomonda joylashgan har qanday nuqta resurslardan to'liq foydalanmaslikni anglatadi. Masalan, chizmadagi G nuqta iqtisodiyotda 1,6 mln. dona non va 5 ming donaga yaqin tegirmon ishlab chiqarilayotganini bildiradi. Bu esa, resurslardan foydalanishning muayyan darajasida, qo'shimcha resurslarni jalb etmagan holda, quyidagi harakatlarni amalga oshirish imkoniyati mavjudligini ko'rsatadi:

- non ishlab chiqarishning mavjud hajmini saqlab qolgan holda, tegirmon ishlab chiqarish hajmini 8 ming donagacha yetkazish;
- tegirmon ishlab chiqarishning mavjud hajmini saqlab qolgan holda, non ishlab chiqarish hajmini 2,7 mln. donagacha yetkazish;
- bir vaqtning o'zida har ikkala mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan tashqarida joylashgan har qanday nuqtaga (masalan W) resurslarning mavjud hajmi va ishlab chiqarishning mavjud texnologiyasi darajasida erishib bo'lmaydi.

Jamiyat bu mahsulotlar uyg'unlashuvidan birortasini tanlashi zarur: ko'proq tegirmon ishlab chiqarish kamroq non ishlab chiqarishni bildiradi va aksincha. **Har qanday mahsulotning qandaydir miqdorini olish uchun, voz kechishga to'g'ri**

keladigan boshqa mahsulot miqdori bu mahsulotning muqobil xarajatlari deb ataladi.

Biz iqtisodiyot resurslarning to'la bandligi va ishlab chiqarishning to'liq hajmi bilan xususiyatli deb hisobladik. Agar band bo'lmagan resurslar bo'lsa yoki resurslardan samarasiz foydalanilsa (to'liq foydalanilmasa) iqtisodiyot jadvalda ko'rsatilgan har bir muqobil variantdagidan kamroq mahsulot ishlab chiqargan va bu chizmada keltirilgan ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ining ichida joylashgan bo'lar edi.

Agar resurslarning miqdori va sifati hamda texnologiya o'zgarsa iqtisodiyotda ishlab chiqarishning umumiy hajmi ham (ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig'ining holati) o'zgaradi. Mavjud resurslarning ko'payishi har bir variantda bitta yoki har ikkala mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payishiga olib keladi.

5. Ishlab chiqarishning samaradorligi va uning ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarish samaradorligi va uni oshirish masalasi har doim iqtisodiyot nazariyasi fanining dolzarb muammosi sifatida, uning diqqat markazida bo'lib keladi. Ayniqsa, hozirgi paytda bu masala yanada keskin qo'yilmoqda. Buning sababi shundaki, ishlab chiqarish samaradorligini oshirmasdan turib mamlakatimiz oldida turgan muhim masala – mustaqil iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish vazifasini amalga oshirib bo'lmaydi. Samaradorlikning iqtisodiy mazmuni sifatida har doim ishlab chiqarishning pirovard natijasi bilan unga avanslangan resurslar, mablag'lar yoki qilingan xarajatlar o'rtasidagi nisbat tushuniladi.

Lekin, turli ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar sharoitida shu jamiyatning maqsadidan kelib chiqib, samaradorlik muammosining tub mohiyati o'zgaradi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishning asosiy maqsadi foyda olishga qaratilganligi sababli har bir iqtisodiy sub'ekt ko'proq foyda olishga intiladi. **Shuning uchun ham ishlab chiqarish samaradorligi olingan foydaning (F) ishlab chiqarishga sarflangan resurslar qiymatiga (IX) nisbati bilan aniqlanadi, ya'ni:**

$$R' = \frac{F}{IX} \times 100\% ,$$

bu yerda: R' – foyda normasi;

IX – iqtisodiy resurs sarflari.

Misol uchun, A korxonada yil davomida 800 mln. so'mlik resurs xarajat qilib, 200 mln. so'm hajmida foyda olingan bo'lsin. U holda foyda normasi 25% ($200 \times 100 / 800$) ni tashkil etadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda samaradorlikning bosh mezoni haqida ham turlicha fikrlar mavjud. Ayrim olimlar ishlab chiqarish samaradorligining bosh mezoni foyda, boshqa birlari esa Yalpi milliy mahsulot, cof mahsulot, uchinchilari milliy daromad, to'rtinchilari esa qo'shimcha mahsulot deb ko'rsatadilar. Biz bu o'rinda sanab o'tilgan fikrlarning qaysi biri to'g'ri ekanligi haqida batafsil to'xtolmaymiz, lekin shuni aytish kerakki, ko'pchilik olimlar tomonidan bozor iqtisodiyoti sharoitida samaradorlikning bosh ko'rsatkichi olingan foydaning xarajatlarga nisbati, ya'ni rentabellik yoki foydalilik darajasi bilan belgilanadi deb tan olinadi. Ishlab chiqarish samaradorligi

ko'p qirrali masala bo'lib, bu aytilgan birgina asosiy ko'rsatkichda, uni to'la ravishda har tomonlama ifodalab bo'lmaydi. Shuning uchun ishlab chiqarish samaradorligini to'la ifodalashda unda qatnashgan omillarning unumdorligini, ulardan samarali foydalanish darajasini ifodalaydigan ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning manba va usullarini tavsiflovchi umumiy iqtisodiy qonunlardan biri vaqtni tejash qonuni hisoblanadi. **Vaqtni tejash qonuni – ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanib borishi bilan jamiyat tomonidan hayotiy ne'matlar birligini yaratishga sarflanayotgan vaqtning qisqarib borishini ifodalovchi umumiy iqtisodiy qonun.** Vaqtni tejash ijtimoiy rivojlanishning iqtisodiy resurslarini umumlashtiruvchi darajasi hisoblanadi. Har qanday tejam oxir-oqibatda vaqtni tejashga borib taqaladi.

Vaqtni tejash qonunining mazmuni jonli va buyumlashgan mehnatni, ya'ni muayyan davrda sarflangan ish vaqti jamg'armasi hamda o'tgan davrlardagi ish vaqti sarflarining natijasini tejashni o'z ichiga oladi. Vaqtni tejash qonuni namoyon bo'lishining aniq shakli bo'lib quyidagilar maydonga tushadi:

- 1) mehnat unumdorligining o'sishi;
- 2) mashina va jihozlardan foydalanishning yaxshilanishi;
- 3) ishlab chiqarish material sig'imining pasayishi;
- 4) xo'jalik nisbatlarining optimallasuvi.

Bundan ko'rinadiki, ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlardan biri mehnat unumdorligidir. **Mehnat unumdorligi deb ishchi kuchining vaqt birligi mobaynida mahsulot yaratish qobiliyatiga aytiladi va ishlab chiqarilgan mahsulotning (iste'mol qiymatining) sarflangan mehnat miqdoriga nisbati bilan belgilanadi.** Sarflangan mehnat miqdori esa ishlangan vaqt bilan, kishi kuni, kishi soati va h.k. bilan belgilanadi. Agar mehnat unumdorligini MU, mahsulotni M bilan, sarflangan ish vaqtini V bilan belgilasak, mehnat unumdorligi quyidagicha aniqlanadi:

$$\hat{U} = \hat{M} / \hat{V} .$$

Mehnat unumdorligi sarflangan jonli mehnatning har bir birligi evaziga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori bilan aniqlanadi.

Misol uchun, A korxonada 40 kishi mehnat qilib, ular kun davomida 8 ming dona mahsulot ishlab chiqargan bo'lsinlar. U holda, bir kishi kunida yaratilgan mahsulot 200 donani tashkil etadi. Agar mahsulot soni 10 ming donaga yetsa, u holda bir kishi kunida yaratilgan mahsulot 250 donani tashkil etib, mehnat unumdorligi 125% ($250 \times 100 / 200$) ga oshadi.

Samaradorlikni aniqlashda kapital unumdorligi ko'rsatkichidan ham foydalaniladi va uni ishlab chiqarishda qatnashgan kapitalning har bir birligi evaziga olingan mahsulot, daromad yoki foyda miqdori bilan aniqlanadi. Agar kapital unumdorligini – KU, ishlab chiqarishda qatnashgan kapital miqdorini – K, mahsulotni – M, Yalpi daromadni – YAD, foydani – F deb belgilasak, quyidagi formulalar hosil bo'ladi:

$$\hat{KU} = \hat{M} / \hat{K} ; \quad \hat{KU} = YAD / \hat{K} ; \quad \hat{KU} = F / \hat{K} .$$

Samaradorlikni aniqlashda bu ko'rsatkichlardan tashqari mahsulotning mehnat sig'imi, material sig'imi, energiya sig'imi degan ko'rsatkichlar ham qo'llanilib, ular

ishlab chiqarilayotgan mahsulotning har bir birligini yaratish uchun ketgan, yoki ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat, energiya va moddiy ashyolar miqdorini ifodalaydi.

Bu ko'rsatkichlarning har biri ishlab chiqarishda qatnashgan turli omillar samaradorligini ifodalab, bir-biri bilan chambarchas bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun unga ta'sir qiladigan omillarni ham bilish zarurdir. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga bir qancha omillar ta'sir qiladi:

1) fan-texnika taraqqiyotni tezlashtirish va uning natijalarini tezlik bilan ishlab chiqarishda qo'llash;

2) ishlab chiqarishni ratsional joylashtirish, ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash;

3) iqtisodiyotning tarkibiy qismlarini va uning tashkiliy bo'g'inlarini o'zgartirish;

4) ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish va ularning faolligini oshirish;

5) mavjud tabiiy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona, tejab-tergab foydalanish, yangi, arzon, sifatli xomashyo va energiya turlarini, ekinlarning yangi hosildor navlarini, chorva mollarining mahsuldor zotlarini topib ishlab chiqarishga joriy qilish;

6) kishilarning bilim saviyasini, malakasini oshirish, yetuk ishchi va mutaxassislar tayyorlash.

Bular ichida fan-texnika taraqqiyoti omili hozirgi kunda respublikamiz uchun dolzarb va muhim ahamiyat kasb etadi. Fan-texnika taraqqiyotining evolyutsion va revolyutsion shakllari farqlanadi. Evolyutsion shaklda rivojlanish deganda, FTTning mavjud texnologiyasi asosida, mashinalar va uskunalar qisman modernizatsiyalash asosida rivojlanishi tushuniladi.

Revolutsion shaklda rivojlanishi deganda esa, fan-texnikaning bir qancha sohalarida birdaniga katta o'zgarishlar bo'lib, texnikaning eng so'nggi yangiliklarini, avlodlarini ishlab chiqarishda qo'llash, printsiptial yangi texnologik tizimga o'tish tushuniladi.

Xulosalar:

1. Ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan iqtisodiy munosabatlar umumiy ishlab chiqarish munosabatlarining asosiy negizini tashkil etib, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarida bo'ladigan munosabatlarning tavsifini belgilab beradi. Shuning uchun ularni o'rganish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Insoniyat zarur ne'matlar iste'molisiz yashay olmaydi. Shunga ko'ra, bu ne'matlarni muntazam ravishda ishlab chiqarish muhim hisoblanadi. Ishlab chiqarish va xizmat qilish jarayonida insonning yashashi uchun zarur bo'lgan barcha hayotiy vositalar yaratiladi.

3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish omillari – yer, kapital, ishchi kuchi va tadbirkorlik qobiliyatidan iborat bo'lib, ular o'zaro bir-birlariga ta'sir ko'rsatadi. Bu omillardan birining sifat va miqdor jihatidan o'zgarishi pirovardida boshqa omillarning o'zgarishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

4. Ishlab chiqarish jarayonida barcha omillar harakatda bo'ladi, lekin ular ichida jonli mehnat, ya'ni ishchi kuchi faol bo'lib, u barcha ishlab chiqarish vositalarini

harakatga keltiradi, ularga «jon kiritadi», asosiy kapital qiymatining yo'qolib ketmasligini ta'minlab, yangi yaratilgan tovar va xizmatlarga o'tkazadi. Va nihoyat, bu jarayonda yangi tovar va xizmatlar vujudga keladi.

5. Yangi vujudga kelgan tovar va xizmatlar ikki xil xususiyatga – naflilik va qiymatga ega bo'lib, ikki tomonlama hisobga olinadi: natural-ashyoviy (naflilik) tomonidan va qiymat tomonidan. Natural-ashyoviy tomondan u uch qismga: ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari va turli xizmatlarga bo'linadi. Qiymat tarafidan ham uch qismga: iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati (s), zaruriy mahsulot qiymati (v) va qo'shimcha mahsulot qiymati (m)ga bo'linadi.

6. Bundan 100 yil ilgari marjinalistlar tomonidan kashf qilingan va iqtisodiyotning universal qonuni deb atalgan qonun – «keyingi qo'shilgan omil (qo'shilgan kapital, qo'shilgan mehnat) unumdorligining pasayib borish qonuni» ko'r-kona isrofgarchilikka, ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yilmasa, hozirgi zamon fan-texnika taraqqiyoti sharoitida amal qilmaydi.

7. Ishlab chiqarish jarayoni doimo o'zgarib, takomillashib va kengayib boradi. Uning rivojlanib borishida ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiyalash, diversifikatsiyalash va tarkibiy jihatdan o'zgartirib borish muhim rol o'ynaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Ishlab chiqarish omillari – ishlab chiqarish jarayonida bevosita qo'llaniluvchi barcha resurslar.

Ishchi kuchi – insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi.

Mehnat qurollari – inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta'sir qiladigan vositalar.

Mehnat predmetlari – bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalar.

Ishlab chiqarish jarayoni – kishilik jamiyatining amal qilishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyat.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish – jamiyat miqyosida ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takroran amalga oshirilib turishi.

Oddiy takror ishlab chiqarish – ishlab chiqarish miqyoslarining o'zgarmagan holda takrorlanishi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish – ishlab chiqarish miqyoslarini muntazam ravishda oshirib borishga asoslangan holdagi takrorlanishi.

Ishlab chiqarishning umumiy natijasi – mamlakat bo'yicha yaratilgan milliy mahsulotning yil davomidagi yig'indisi.

Ishlab chiqarishning pirovard natijasi – ishlab chiqarish sohasidagi o'z harakatini tugatgan, jamiyat a'zolarining ehtiyojlarini yo bevosita (iste'mol fondi orqali), yoki bilvosita, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish (jamg'arish fondi) orqali qondirishga tayyor mahsulot.

Sof mahsulot – yaratilgan mahsulotdan iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati chegirib tashlangandan qolgan qismi.

Zaruriy mahsulot – ishchi va xizmatchilar ish vaqtining bir qismi bo'lgan zaruriy ish vaqtida zaruriy mehnat bilan yaratilgan, ishchi kuchini normal holatda saqlash va qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulot.

Qo'shimcha mahsulot – sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan ortiqcha qismi, ya'ni qo'shimcha ish vaqtida qo'shimcha mehnat bilan yaratilgan mahsulot.

Qo'shimcha mahsulot massasi – yil davomida olingan qo'shimcha mahsulotlar yig'indisi.

Qo'shimcha mahsulot normasi – qo'shimcha mahsulot massasining zaruriy mahsulotga nisbati.

Ishlab chiqarish funktsiyasi – ishlab chiqarish omillari bilan uning samarasi o'rtasidagi bog'liqlik.

Umumiy mahsulot – jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish evaziga olingan mahsulotning mutlaq hajmi.

O'rtacha mahsulot – jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillarining bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi.

So'nggi qo'shilgan mahsulot – eng so'nggi qo'shilgan omil (kapital yoki ishchi kuchi) evaziga o'sgan mahsulot hajmi.

Mehnat unumdorligi – ishchi kuchining vaqt birligi mobaynida mahsulot yaratish qobiliyati.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Ishlab chiqarish omillari nimalardan iborat?
2. Ishchi kuchi nima, uning mehnat tushunchasidan nima farqi bor?
3. Kapital tushunchasiga ta'rif bering va uning tarkibiga nimalar kirishini tushuntirib bering.
4. Ishlab chiqarish jarayonining mazmunini va uning ikki tomonini tushuntiring.
5. Oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning mohiyati nimada?
6. Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalarini tushuntirib bering.
7. Yaratilgan mahsulotning natural va qiymat tarkibi nimalardan iborat?
8. Zaruriy va qo'shimcha mahsulot nima, qo'shimcha mahsulot normasi va massasi formulasini yozib tushuntiring.
9. Qo'shilgan mehnat, qo'shilgan kapital va qo'shilgan mahsulot tushunchalarini izohlab bering.
10. So'nggi qo'shilgan mehnat va kapital unumdorligining pasayib borish qonunining mohiyati nima va u hozirgi davrda amal qiladimi?

3-mavzu. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va mulkchilik munosabatlari

1. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo'lgan turlicha yondashuvlar
2. Iqtisodiy tizimlar va ularning turli modellari
3. Mulkchilik munosabatlarning mohiyati va iqtisodiy mazmuni. Mulk ob'ektlari va sub'ektlari
4. Mulkchilikning turli shakllari va ularning iqtisodiy mazmuni
5. O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirish maqsadi, yo'llari va usullari

Iqtisodiy munosabatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Iqtisodiy munosabatlar bir joyda o'zgarishsiz qotib turmaydi. Ular doimo o'zgarib, rivojlanib boradi. Shunga ko'ra, mazkur mavzuda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo'lgan turlicha yondashuvlar, ishlab chiqarishning ijtimoiy va texnologik usullari hamda iqtisodiy tizim tushunchalari batafsil ko'rib chiqiladi. Tahlil davomida iqtisodiy tizim modellari va ularning xususiyatlari ko'rsatib beriladi.

Ishlab chiqarish har doim muayyan mulkchilik shakli doirasida amalga oshiriladi. Shuning uchun bu yerda mulkchilik munosabatlarining mohiyati, mulk shakllarining iqtisodiy mazmuni va bozor iqtisodiyotini shakllantirish jarayonida mulk shakllarini o'zgartirish yo'llari va usullari kabi masalalarga alohida o'rin ajratiladi.

1. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari va ularni bilishga bo'lgan turlicha yondashuvlar

Kishilik jamiyati ishlab chiqarish munosabatlari va ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'zaro birligi va ziddiyati asosida taraqqiy etib borib, uning turli bosqichlariga o'ziga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlar muvofiq keladi. Insoniyat taraqqiyoti bosqichlari va har bir bosqichga xos bo'lgan iqtisodiy tizimlarni o'rganish iqtisodiy jarayonlarni, ularni o'zgaruvchan ekanligini bilishda muhim ahamiyatga egadir.

Taraqqiyot bosqichlarini bilishda turli xil yondashuvlar mavjud bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- tarixiy-formatsion yondashuv;
- madaniylashish (tsivilizatsiya) darajasi jihatdan yondashuv;
- texnika va texnologik taraqqiyot darajasi jihatidan yondashuv;
- iqtisodiy tizimlar o'zgarishi jihatidan yondashuv.

Ijtimoiy taraqqiyot bosqichlarini bilishga **tarixiy-formatsion yondashuvda** ishlab chiqarishning ijtimoiy usullari va uning tarkibiy qismlarini tahlil qilishga e'tibor berilgan.

Ishlab chiqarish usuli ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish (iqtisodiy) munosabatlarining birligidan iborat. Ishlab chiqarishning shaxsiy va moddiy omillari, ya'ni ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalari birgalikda jamiyatning **ishlab chiqaruvchi kuchlarini** tashkil qiladi. Boshqacha aytganda, **ishlab chiqaruvchi kuchlar – bu ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida kishilar bilan tabiat o'rtasidagi bog'lanishni amalga oshiruvchi shaxsiy va texnik-buyumlashgan elementlar tizimidan iborat.** Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim mezoni va umumiy ko'rsatkichidir.

Odamlar ishlab chiqarish jarayonida faqat tabiat ashyolari va boshqa moddiy ashyolar bilan emas, shu bilan birga o'zaro bir-biri bilan ham munosabatlarda bo'ladilar, ya'ni ishlab chiqarish munosabatlariga kirishadilar. Bunda ishlab chiqarishda tarkib topadigan tashkiliy-iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bir-biridan farq qiladi. Tashkiliy-iqtisodiy munosabatlar ishlab chiqarishni tashkil qilish jarayonida vujudga keladi. Mazkur munosabatlar kishilar o'rtasidagi aloqalar sifatida

namoyon bo'lib, shu bilan birga ishlab chiqarish holatini bevosita tavsiflaydi, ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti muayyan bosqichlarining xususiyatlarini va ularning ijtimoiy uyg'unlashuvini aks ettiradi. Bu masalan, mehnat taqsimoti, uni ixtisoslashtirish va kooperatsiyalash, ishlab chiqarishning to'planishi va uyg'unlashtirilishidir.

Ishlab chiqarish har doim muayyan ijtimoiy shaklga ega bo'ladi. Bu ijtimoiy shakl iqtisodiy munosabatlarni vujudga keltiradi, ularning mohiyati va asosini ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik munosabatlari tashkil etadi.

Iqtisodiy munosabatlar – bu kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlardir. Ular takror ishlab chiqarish munosabatlari yoki iqtisodiy munosabatlar deb ham ataladi.

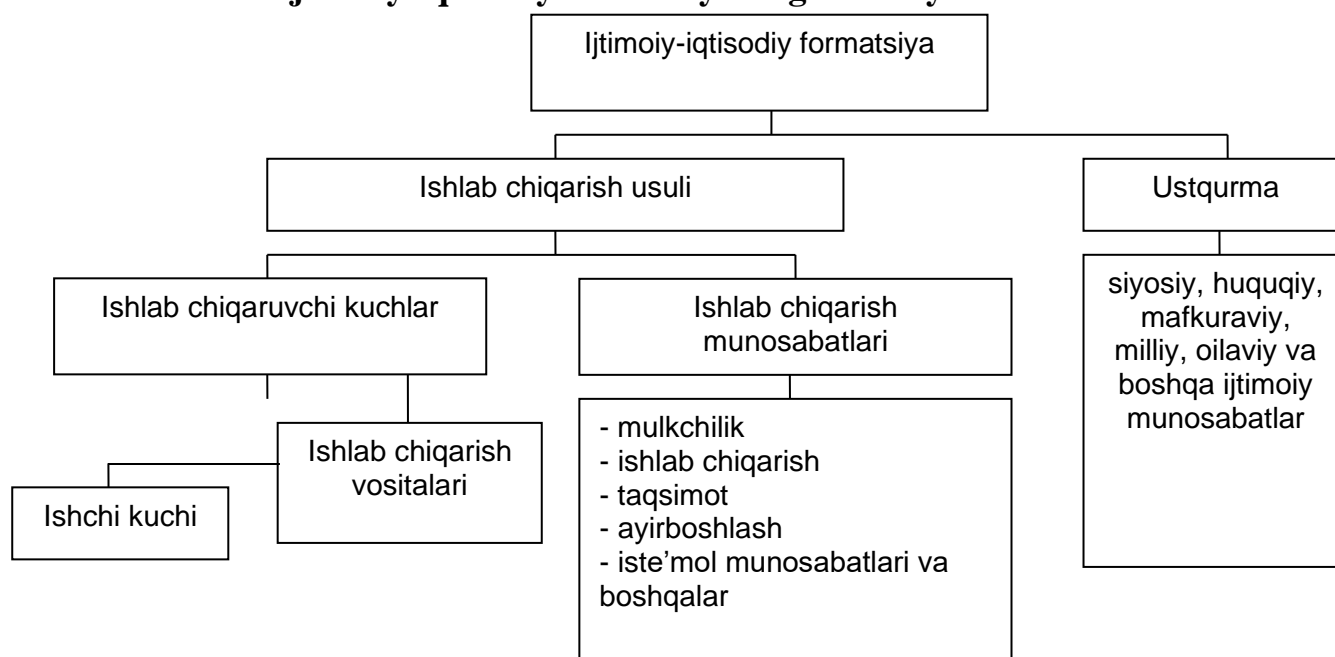
Ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojining muayyan darajasi ishlab chiqarish munosabatlarining u yoki bu turini taqozo qiladi. **Muayyan taraqqiyot darajasidagi ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari muayyan turining birligi va o'zaro ta'siri ishlab chiqarish usulini tashkil etadi.**

Ishlab chiqarish munosabatlari faqat ishlab chiqaruvchi kuchlar bilangina o'zaro aloqada bo'lib qolmaydi. Ular bir vaqtda bazis ham hisoblanib, uning ustida ishlab chiqarish munosabatlarining ushbu tizimiga xos bo'lgan alohida siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, milliy, oilaviy va boshqa ijtimoiy munosabatlar hamda tartibotlarning alohida turlari qad ko'taradi. Ana shularning yig'indisi jamiyatning ustqurmasini tashkil etadi. Siyosat, huquq, ahloq va ustqurmaning boshqa elementlari ham faol rol o'ynaydi, o'zlarini vujudga keltirgan ishlab chiqarish munosabatlariga, ular orqali esa jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlariga ham aks ta'sir ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish usuli bilan jamiyat ustqurmasi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani tashkil etadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning tarkibiy qismlarini alohida chizma orqali ifodalash mumkin (3.1-chizma). Bu yerda ikki holatga e'tibor berish muhim. Birinchidan, ishlab chiqarish munosabatlari mustaqil, alohida tizimni tashkil qilmaydi. Ular ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ham, shuningdek ustqurma bilan ham har doim o'zaro ta'sirda bo'ladi. Ikkinchidan, turli formatsiyalarda o'ziga xos ishlab chiqarish munosabatlari amal qiladi va bu esa har bir formatsiyaga mos keluvchi ishlab chiqarish usulini belgilab beradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning tarkibiy tuzilishi

Insoniyat jamiyati tarixida bir-biri bilan izchil almashib kelgan qator ishlab chiqarish usullari va shunga muvofiq ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar ajralib turadi.

Ishlab chiqarish usullari almashuvining klassik namunasi yevropada namoyon bo'lgan deb hisoblanadi. Yevropa hududida bir-biri bilan almashib, ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodal va kapitalistik munosabatlar izchil tarkib topdi. Boshqa qit'alarga qaraganda bu yerda kapitalizmga bo'lgan davrda mana shu munosabatlarning hammasi aniqroq qayd etilgan. Osiyo, Afrika, Avstraliyada yevropa mustamlakachiligining ta'siri seziladi. Adabiyotlarda Osiyocha ishlab chiqarish usuli deb atalmish usul haqida ham qayd qilinadi. Bu usulning shakllanishida mamlakatlarning katta turkumiga xos bo'lgan ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining sug'orish tizimlarini markazlashtirilgan tarzda tartibga solib turish va davlatning ana shu sharoitlarda alohida roli bilan bog'liq sifat xususiyatlari aks etadi.

Iqtisodiy fanda ijtimoiy taraqqiyotni **sivilizatsiyaning tarixiy rivojlanish tiplari** natijasi sifatida o'rganish ham muhim o'rin tutadi.

«Sivilizatsiya» so'zi lotinchada fuqarolarga oid, ijtimoiy degan ma'nolarni anglatadi. Bu tushuncha fanga frantsuz faylasuflari tomonidan nisbatan yaqin vaqt – ikki asr oldin kiritilgan bo'lib, tafakkur va erkinlik hukmron bo'lgan jamiyatlarni tavsiflash uchun qo'llanilgan. Umuman olganda sivilizatsiya rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy va ijtimoiy-huquqiy munosabatlarning oqilona tashkil etilgan tuzumi sifatida talqin etiladi.

Jamiyat taraqqiyotini sivilizatsiya nuqtai-nazaridan o'rganishda sivilizatsiyalarning almashuvi nazariyasi muhim o'rin tutadi. Bu nazariya tarafdorlari quyidagi 7 ta bosqichdan iborat sivilizatsiyani ajratib ko'rsatadilar:

- 1) davomiylilik muddati 30-35 asrni o'z ichiga olgan neolit davri;
- 2) davomiylilik muddati 20-23 asrni o'z ichiga olgan sharqiy quldorlik davri (bronza asri);

- 3) davomiylik muddati 12-13 asrni o'z ichiga olgan antik davr (temir asri);
- 4) davomiylik muddati 7 asrni o'z ichiga olgan erta feodal davri;
- 5) davomiylik muddati 4,5 asrni o'z ichiga olgan industrilashishdan oldingi davr;
- 6) davomiylik muddati 2,5 asrni o'z ichiga olgan industrial davri;
- 7) davomiylik muddati 1,3 asrni o'z ichiga olgan yuqori industrilashish davri¹.

Bu qayd qilingan bosqichlardan ko'rinib turibdiki, ushbu nazariyada turli qarashlar va yondashuvlarni aralashtirish holatiga yo'l qo'yilib, jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini ajratishning aniq bir mezoni yoki belgisi mavjud emas.

Jamiyat taraqqiyoti bosqichlariga **texnologik yondashuv** ham ma'lum bir oqim hisoblanadi. Ular jamiyat tarixiy taraqqiyoti davomida ro'y berayotgan o'zgarishlar ko'lami va tavsifini yaxshiroq tushunib olish uchun ishlab chiqarishning turli texnologik usullarini tahlil etish, mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanish tarixiga murojaat qilish zarur deb hisoblaydilar.

Mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish bilan birgalikda ishlab chiqarishning texnologik usuli deyiladi.

Ular o'rtasidagi chegaralarni jamiyat taraqqiyoti tarixining yirik bosqichlari ajratib turadi. Bir texnologik ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tish asosan mehnat vositalarining tavsifidagi o'zgarishlar, fan va texnika taraqqiyoti bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish texnologik usullarining dastlabki uchta bosqichlari alohida farqlanadi. Bular oddiy kooperatsiya, manufaktura va mashinalashgan ishlab chiqarish. **Oddiy kooperatsiya – bu bir xil ishni yoki xizmat vazifasini bajaruvchi xodimlarning eng oddiy shaklidagi uyushishi, birgalashib ma'lum tartib va reja asosida ishlaydigan kishilar guruhidir.** Kooperatsiyaning yakka tartibdagi hunarmandchilik ishlab chiqarishiga nisbatan afzalliklari quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

- 1) ko'plab ishchilarning birgalikdagi mehnati ishchi kuchidagi alohida tafovutlarning yo'qolishiga, ularning sifat jihatidan bir xildalashuviga olib keldi;
- 2) bino va inshootlardan birgalikda foydalanish natijasida yoqilg'i, yoritish va boshqa shu kabi xarajatlarning kam sarflanishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarish vositalarining tejalishiga olib keldi;
- 3) birgalikdagi mehnat bellashuvni keltirib chiqarib, mehnat unumdorligini oshirdi.

Manufaktura – bu mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashina hali mavjud bo'lmagan sharoitdagi kooperatsiyadir. Manufaktura davrida ishlab chiqarishning umumlashuv jarayoni davom etadi. Yalpi ishchi kuchi tarkib topadi, har bir ayrim xodim esa Yalpi ishchi kuchining tarkibiy qismiga aylanadi. Bunda oddiy kooperatsiyadagidek qo'l mehnatiga va qo'l mehnatiga asoslangan qurolga tayanadi.

Manufaktura ixtisoslashtirilgan qurol va asboblarni vujudga keltirib hamda ishchini tor operatsiyalarni bajarishga bog'lab, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga o'tish uchun zarur shart-sharoit tayyorlaydi. Bu davrda ishlab chiqarishni tashkil etish, mehnatning mazmuni va tavsifida, ishlab chiqarishning butun texnologik usulida,

---

¹ Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 55-b.

iqtisodiy munosabatlarda va butun ijtimoiy hayotda ham tub o'zgarishlar ro'y beradi. XVIII asrning so'nggi 30 yili ichida boshlangan sanoat revolyutsiyasi natijasida **yirik mashinalashgan ishlab chiqarish** vujudga keldi.

Yirik mashinalashgan ishlab chiqarish mehnat taqsimoti hamda mashinali mehnatga asoslangan kooperatsiyadir. Fabrika ichidagi mehnat taqsimoti tamomila mashinalarning vazifalari bilan belgilanadi.

Fan-texnika, texnologiya va axborot tizimidagi o'zgarishlarga qarab R.Aron, J.Gelbreyt, U.Rostou va boshqa olimlar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini uch bosqichga: industrlashishgacha bo'lgan jamiyat, industrlashgan jamiyat, yuqori industrlashgan yoki axborotlashgan jamiyatlarga bo'lib o'rganishni tavsiya etadilar.

Bunda ular **industrlashishgacha bo'lgan jamiyatning asosiy belgilari** sifatida quyidagilarni ko'rsatadilar: a) aholining asosan qishloq xo'jaligi bilan bandligi; b) qo'l mehnatining hukmronligi; v) mehnat taqsimotining juda sayozligi (dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo, boshqaruv va boshqalar); g) natural xo'jalikning hukmronligi.

Jamiyat taraqqiyotining ikkinchi muhim bosqichi – **industrlashgan jamiyatning asosiy belgilari**: a) ishlab chiqarishning mashinalashganligi; b) sanoatning fan-texnika yutuqlari asosida rivojlanishi, unda ishchilar sonining ko'payishi; v) shahar aholisining qishloq aholisiga nisbatan tezroq ko'payishi va boshqalar.

Taraqqiyotning uchinchi muhim bosqichi – **yuqori darajada industrlashgan jamiyatning asosiy belgilari**: a) xizmat ko'rsatish sohasining yuksak darajada rivojlanishi; b) ishchi kuchining asosiy qismi (60-70%) shu sohada band bo'lishi; v) fanning bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylanishi, fan xodimlarining va malakali mutaxassislar rolining oshishi; g) iqtisodiyotning hamma sohalarida va kundalik hayotda axborot va hisoblash texnikalarining keng qo'llanilishi; d) tovarlar va xizmatlar sifatiga putur yetkazmasdan iqtisodiy resurslarning hamma turlarini tejash imkonini beradigan yangi texnika va texnologiyalarning keng qo'llanilishi va boshqalar.

Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, texnika va texnologiyadagi o'zgarishlar jamiyat taraqqiyotida asosiy rol ni o'ynaydi va tashkiliy, boshqaruv tizimlarining, ishchi-xizmatchilar tarkibining o'zgarishiga, mehnat unumdorligining o'sishiga olib keladi. Lekin bu texnik o'zgarishlarga qarab bir tomonlama yondashuv bilan jamiyat taraqqiyoti qonunlarini aniqlab bo'lmaydi. Ayniqsa, iqtisodiy tizimlar va ularning tavsifini bilishda ham texnik, ham ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni birgalikda olib, ularning o'zaro bir-biriga ta'sirini va shu dialektik aloqadorlik va ta'sir natijasida sodir bo'ladigan taraqqiyot qonunlarini o'rganish zarurdir.

Jamiyat taraqqiyotiga, jumladan texnika va texnologiyaning rivojiga ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning kuchli ta'sirini shunda ko'rish mumkinki, bir necha ming yillab rivojlanmay yotgan texnika va texnologiya taraqqiyoti tovar xo'jaligi va bozorning vujudga kelishi bilan gurkirab o'sib ketdi.

Texnika taraqqiyotining barcha bosqichlari – oddiy kooperatsiya, manufaktura, mashinalashgan, ya'ni industrlashgan ishlab chiqarish, yuqori darajadagi industrlashgan, axborotlashgan jamiyat bosqichlari keyingi 250-300 yilga, ya'ni tovar xo'jaligi rivoj topgan davrga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham keyingi paytda

ko'pgina iqtisodchilar jamiyat taraqqiyoti bosqichlarini iqtisodiy tizimlarga bo'lib o'rganadilar.

2. Iqtisodiy tizimlar va ularning turli modellari

Har bir davrda va makonda amal qilayotgan iqtisodiy munosabatlar majmuasi iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar bilan birgalikda iqtisodiy tizimni tashkil qiladi.

Iqtisodiy nazariyada ko'pincha iqtisodiy tizim tushunchasini ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi bilan bog'lab turkumlashga harakat qilinadi. Shu asosda dunyodagi rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy tizimining uchta nusxasiga kiritiladi: an'anaviy iqtisodiyot, ma'muriy buyruqbozlik iqtisodiyoti va bozor iqtisodiyoti tizimlari.

An'anaviy iqtisodiyot – deyarli hamma mamlakatlar bosib o'tgan tarixiy tizimdir. U hozirgi davrda ham ba'zi iqtisodiy jihatdan past rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo'lib, ularda urf-odatlar, udumlarga, an'analarga asoslangan iqtisodiy jarayonlar orqali amal qiladi. An'anaviy iqtisodiyotda natural yoki mayda tovar xo'jaligi hukmron bo'ladi. Bu yerda ishlab chiqarish, ayirboshlash, daromadlarni taqsimlash vaqti-vaqti bilan o'rnatiladigan urf-odatlariga asoslanadi. Merosxo'rlik va sulola (tabaqa) shaxslarning iqtisodiy rolida hukmronlik qiladi, ijtimoiy-iqtisodiy turg'unlik aniq ifodalanadi. Texnika taraqqiyoti va yangiliklarni joriy qilish keskin cheklangan, chunki ular ko'pincha an'analarga zid keladi va ijtimoiy tuzum barqarorligiga xavf tug'diradi. Iqtisodiy faoliyatga nisbatan diniy va madaniy tartiblar birlamchi hisoblanadi.

Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiyot muammosini hal qilishning bir xil va umum tan olingan yechimi mavjud emas. Xar xil madaniyat va tarixiy o'tmish, har xil urf-odat va an'analar, qarama-qarshi mafkuraviy qarashlarga ega bo'lgan turli jamiyatlar aniq iqtisodiy muammolarni hal qilish uchun turli xil tartiblardan foydalanadi.

Bozor iqtisodiyotiga qarama-qarshi tizim **ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti** hisoblanadi. Bu tizim amalda barcha moddiy resurslarga ijtimoiy, aniqrog'i, davlat mulkchiligining hukmronligi va ma'muriy organlar tomonidan iqtisodiy qarorlarning markazlashgan tartibda qabul qilinishi bilan tavsiflanadi. Foydalanadigan resurslarning hajmi, mahsulotning tarkibi va taqsimlanishi, ishlab chiqarishni tashkil qilish kabilarga tegishli barcha muhim qarorlar markaziy boshqarish organlari tomonidan qabul qilinadi.

Iqtisodiy taraqqiyotda muhim bosqich hisoblangan tizim **bozor iqtisodiyoti tizimidir.**

Bozor iqtisodiyoti tizimi asosan ikki bosqichga egadir. Birinchisi erkin raqobatga asoslangan klassik bozor iqtisodiyoti bo'lib, ba'zi adabiyotlarda uni sof kapitalizm deb ham yuritiladi. Ikkinchisi esa hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti bo'lib, uni aralash iqtisodiyot tizimi deb ham yuritiladi.

Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti resurslarga xususiy mulkchilik, iqtisodiy faoliyatda va tadbirkorlikda erkinlik, iqtisodiy jarayonlarni tartiblashda va uyg'unlashtirishda bozor mexanizmidan foydalanish bilan tavsiflanadi. Bunday tizimda har bir iqtisodiy sub'ektning xatti-harkati uning xususiy manfaatiga

asoslanadi. Ular o'zlari qabul qilgan xo'jalik yechimlari va qarorlari asosida daromadlarini eng yuqori darajada yetkazishga intiladilar. Bu alohida qabul qilingan qarorlar bozor tizimi yordamida uyg'unlashtiriladi. Raqobat sharoitida tovarlarning ishlab chiqarilishi, resurslarning taklif qilinishi shuni bildiradiki, har bir mahsulot va resurslarning ko'plab mustaqil harakat qiluvchi xaridor va sotuvchilari mavjud bo'ladi. Bu yerda iqtisodiy jarayonlarga davlatning aralashuvi cheklangan tavsifga ega bo'ladi. Shu sababli davlatning roli xususiy mulkni himoya qilish va erkin bozorning amal qilishiga qulay sharoit yaratuvchi huquqiy tartiblar o'rnatishdan iboratdir.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti. Hozirgi davrda real hayotda bozor iqtisodiyoti sof bozor mexanizmi va rejali iqtisodiyot unsurlarini mujassamlashtiradi. Mulkchilikning har xil shakllari, tadbirkorlikning turli yo'nalishlari mavjud bo'ladi, unda rejalashtirish, prognozlash, aholini ijtimoiy himoyalash kuchayadi. Masalan, AQSH iqtisodiyoti hozirgi davrda oldingi erkin bozor iqtisodiyotdan sezilarli farq qiladi. Bu farqlar quyidagilarda ko'rinadi:

birinchidan, mulkning bir qismi davlat qo'lida bo'lib, u iqtisodiyotda faol rol o'ynaydi. Bu iqtisodiyotning barqarorligi va o'sishi uchun sharoit yaratishda, bozor tizimi yetarli darajada ishlab chiqarmaydigan yoki umuman yetkazib bermaydigan ayrim tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlashda, daromadlar taqsimlanishini o'zgartirishda va shu kabilarda namoyon bo'ladi;

ikkinchidan, sof kapitalizmdan farqli o'laroq, AQSH iqtisodiyotida yirik korporatsiyalar va kuchli kasaba uyushmalari shaklidagi qudratli iqtisodiy tashkilotlar mavjud.

Bu yerda, shuni alohida ta'kidlash lozimki, xususiy mulkchilik va bozor tizimiga suyanish, ijtimoiy mulkchilik va markazdan rejalashtirish har doim ham bir vaqtda mavjud bo'lmasligi mumkin. Masalan, sobiq millatchi Germaniya iqtisodiyoti avtoritar kapitalizm deb atalgan, chunki mulkchilik xususiy bo'lib qolsada, mamlakat iqtisodiyoti qattiq nazorat ostiga olingan va markazdan boshqarilgan. Buning teskarisi, bozor sotsializmi deb atalgan sobiq sotsialistik Yugoslaviya iqtisodiyotida resurslarga ijtimoiy mulkchilik xos bo'lgan va bir vaqtda iqtisodiy faoliyatni tashkil qilish va boshqarishda erkin bozor asosida olib borilgan. Shvetsiya iqtisodiyotida ham 90% dan ortiq xo'jalik faoliyati xususiy firmalarda to'plangan bo'lsada, davlat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va daromadlarni qayta taqsimlashda faol qatnashadi. Hozirgi vaqtda Xitoy Xalq Respublikasida davlatning markazlashgan holda iqtisodiyotga aralashuvi va rejalashtirish tizimi saqlanib qolgan holda bozor mexanizmlari muvaffaqiyat bilan qo'llanilib, barqaror va tez sur'atlar bilan iqtisodiy o'sishga erishmoqda.

3. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va iqtisodiy mazmuni. Mulk ob'ektlari va sub'ektlari

Mulkchilik munosabatlari har qanday jamiyat iqtisodiy tizimining asosiy munosabatlaridan birini tashkil qilib, insoniyat taraqqiyotining mahsuli hisoblanadi.

Mulkchilik munosabatlari moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish hamda jamiyat boyliklarini o'zlashtirish jarayonlarida vujudga keladi.

Shunday ekan, **mulkchilik munosabatlari – bu mulkka egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish va o'zlashtirish jarayonlarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.**

Mulkka **egalik qilish** mulkning egasi qo'lida saqlanib turishini bildiradi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shaklini ifodalaydi. Ayrim hollarda mulkka egalik qilish uning egasi ixtiyorida saqlangan holda, undan amalda foydalanish esa boshqalar qo'lida bo'ladi. Bunga ijaraga berilgan mol-mulkni misol qilib keltirish mumkin. Mulkdan **foydalanish** – bu mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishidir. Mol-mulkni **o'zlashtirish** yuz berganda u daromad olish uchun yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ishlatilishini bildiradi. Mulkni **tasarruf etish** – bu mol-mulk taqdirining mustaqil hal qilinishidir. U mol-mulkni sotish, meros qoldirish, hadya qilish, ijaraga berish kabi holatlarni erkin tanlash imkoniyati orqali namoyon bo'ladi.

Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmunini uning ajralmas jihatlari (egalik qilish, foydalanish, o'zlashtirish va tasarruf etish) belgilab bersada, bu munosabatlar tavsifi nafaqat alohida mulk shakllarida, balki bitta mulk shakli doirasida ham farqlanishi mumkin.

Mulkchilik jamiyatdagi ham huquqiy, ham iqtisodiy munosabatlar mazmunini o'zida ifodalaydi. Mulkchilikning huquqiy va iqtisodiy mazmuni o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi, shu sababli mulkchilik bir vaqtda ham iqtisodiy, ham huquqiy kategoriya hisoblanadi. Bu birlikda, yuqorida ko'rsatilganidek, hal qiluvchi rolni mulkchilikning iqtisodiy tomoni egallaydi. Mulkchilik xo'jalik va tadbirkorlik faoliyatining turli shakllari orqali iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqariladi. Agar mulk iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqarilmasa, ya'ni o'zlashtirilmasa, ishlab chiqarishda foydalanilmasa yoki mulk egasiga daromad keltirmasa, bunda u «huquqiy» kategoriya sifatida qoladi.

Boshqa tomondan, mulkchilikning huquqiy jihati uning iqtisodiy tomoniga nisbatan faqat bo'ysunuvchi rol o'ynamaydi. Bu shunda ko'rinadiki, ishlab chiqarish vositalariga ma'lum huquqiy egalik qilmasdan, hech kim ishlab chiqarish jarayonini amalga oshira olmaydi, ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarilgan mahsulotdan foydalana olmaydi. Shu sababli mulkchilikning huquqiy me'yorlari (egalik qilish, tasarruf qilish, foydalanish huquqi) iqtisodiy munosabatlarning aniqlashtirilgan ko'rinishi hisoblanadi.

Huquqiy me'yorlar, bir tomondan, aynan mulkchilik munosabatlarini muhofaza qilish zarurati bilan bog'liq holda vujudga kelsa, boshqa tomondan, ular tovar ishlab chiqarish sharoitida mulkchilik munosabatlarini rivojlantirishda g'oyat muhim rol o'ynaydi. Bu rol shunda ko'rinadiki, tovar xo'jaligi sharoitida ayrim ijtimoiy qatlamlar ishlab chiqarish jarayonida qatnashmasdan, ayirboshlash munosabatlarida ishtirok etib (masalan, savdo vositachilari) mulkdorga aylanish imkoniyati paydo bo'ladi.

Shunday qilib, mulkchilikning huquqiy me'yorlari, birinchidan, ishlab chiqarish vositalari va yaratilgan moddiy ne'matlarning muayyan shaxslarga (huquqiy yoki jismoniy) tegishli ekanligini, ikkinchidan, mulk egalarining qonun bilan qo'riqlanadigan vakolatlarini va nihoyat, uchinchidan, mol-mulkni himoya qilish usullarini belgilab beradi.

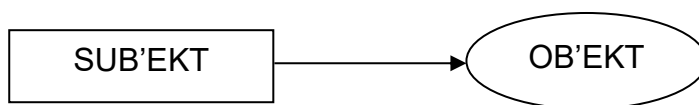
Mulkchilik munosabatlari uning ob'ektlari va sub'ektlari bo'lishini shart qilib qo'yadi. **Mulkka aylangan barcha boylik turlari mulkchilik ob'ektlaridir.** Mulk ob'ekti bo'lib, inson yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar, tabiiy boyliklar, aqliy mehnat mahsuli, insonning mehnat qilishi qobiliyati – ishchi kuchi va boshqalar hisoblanadi. Mulk ob'ektida asosiy bo'g'in – bu ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish hisoblanadi. Ishlab chiqarish vositalari kimniki bo'lsa, ishlab chiqarilgan mahsulot ham unga tegishli bo'ladi.

Real hayotda ishlab chiqarish vositalarining umumlashish darajasi turli xil, ya'ni ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan qo'shilishi turli darajada va turli shakllarda amalga oshiriladi. Shunga mos ravishda mulk sub'ektlari vujudga keladi. **Mulk sub'ekti jamiyatda ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy mavqega ega bo'lgan, mulk ob'ektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari bo'lib, ular jamoa, sinf, tabaqa yoki boshqa ijtimoiy guruhlariga birlashgan bo'ladi.** Ayrim kishilar, oilalar va davlat ham mulkchilik sub'ekti sifatida maydonga chiqishi mumkin.

Mulk ob'ektlari va sub'ektlari yordamida mulkchilik munosabatlari va huquqlarini yanada yaqqolroq tushunish mumkin. **Mulkchilik munosabatlari – bu mulk ob'ektini o'zlashtirish bo'yicha mulk sub'ektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatdir.** Bu qoidani quyidagi tasvir orqali ifodalash mumkin:

Mulkchilik huquqlari esa mulk sub'ektining mulk ob'ektiga nisbatan munosabatidir, ya'ni undan foydalanish va nazorat qilish yuzasidan kelib chiquvchi huquqlar majmuidir:

Mulk sub'ektlari ko'p darajali bo'lib, shu sub'ektlardan birontasi o'zini mulk egasi sifatida yuzaga chiqara olmasa, unda mulkchilik munosabatlari rasmiy va yuzaki tus oladi.

4. Mulkchilikning turli shakllari va ularning iqtisodiy mazmuni

Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida mulkchilik munosabatlari o'z ichiga davlat mulkini, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va matlubot sohasidagi jamoa mulkining xilma-xil turlarini, ijtimoiy tashkilotlar mulkini, uy xo'jaligi va shaxsiy tomorqa xo'jaligi hamda yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan mehnatkashlarning shaxsiy mulkini, tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasidagi aralash mulk shakllarini va xususiy mulklarni oladi.

Shu sababli «O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risida»gi qonunida turli-tuman mulklar quyidagi mulk shakllariga kiritiladi: davlat mulki, jamoa mulki, xususiy mulk, shaxsiy mulk, aralash mulk (3.3-chizma).

Mulkchilik shakllarining tasniflanishi

Mulkchilik turli shakllarining mavjud bo'lishi va ularning iqtisodiy mezonlari, avvalo, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasi bilan bog'liq. Shu bilan birga mulkchilik shakllari ishlab chiqaruvchi kuchlarning holati, ijtimoiy mehnat taqsimoti va tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarining yetuklik darajasi bilan mos kelishi zarur.

Davlat mulki – egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish davlat ixtiyorida bo'lgan mulk ob'ektlaridan iborat. Davlat mulki asosan ikki yo'l bilan hosil bo'ladi:

- 1) xususiy mol-mulkning milliyashtirilib, davlatning ixtiyoriga o'tkazilishi;
- 2) davlat mablag'lari hisobidan korxonalar qurish, davlatga qarashli korxonalar va tashkilotlarda investitsiyalarni amalga oshirish.

Davlat mulki haqiqatda ham xalqqa qarashli bo'lgan, bo'linmaydigan yoki umumiy resurslardan foydalanish uchun juda mosdir. Bunga misol qilib takror ishlab chiqarib bo'lmaydigan tabiiy resurslarni, yirik inshootlar va transport vositalari, yo'llar kabi iqtisodiy tuzilmaning kattagina qismini ko'rsatish mumkin.

O'zbekistonda Fuqarolik Kodeksiga muvofiq davlat mulki Respublika mulkidan va ma'muriy-hududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkidan iborat bo'ladi. Yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, respublika hokimiyati va boshqaruvi tuzilmalari mol-mulki, davlatga qarashli madaniy va tarixiy boyliklar, byudjet mablag'lari, oltin zaxirasi, valyuta fondi va boshqa davlat fondlari respublika mulki hisoblanadi.

Ma'muriy-hududiy (munitsipal) tuzilmalar mulkida davlat hokimiyati mahalliy organlari mol-mulki, mahalliy byudjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jaligi korxonalari va boshqa mulkiy majmualar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari kabilar mol-mulki bo'ladi.

Jamoa mulki – muayyan maqsad yo'lida jamoaga birlashgan kishilar tomonidan moddiy va ma'naviy boyliklarni hamjihatlik bilan o'zlashtirishni bildiradi. Jamoa mulki davlat mulkini korxonalar sotib olishi, badal to'lab korxonalar qurishi, aksiyalar chiqarib, ularni sotish kabi yo'llar orqali paydo bo'ldi. Jamoa mulkining muhim xususiyati shundaki, ishlab chiqarish vositalari va mehnat mahsuliga ayrim shaxslar emas, balki ma'lum guruh, kishilar egalik qiladi.

Jamoa mulkiga kooperativlarning, ijara va jamoa korxonalarining, aksiyadorlar jamiyatlari, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, jamoa tashkilotlari va diniy tashkilotlarning mulki kiradi.

Shaxsiy mulk – bu fuqarolar mulki bo'lib, ularning shaxsiy yoki oilaviy ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Bu mulk shakli asosan shaxsning yoki uning oila a'zolarining mehnati asosida ko'payadi va rivoj topadi.

Fuqaroning shaxsiy mulki asosan ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirokidan, o'z xo'jaligini yuritishdan tushgan mehnat daromadlari hisobiga vujudga keladi va ko'payadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsiy mulk aksiyadan olinadigan dividend, bank foizlari, xususiy sohibkorlik daromadi kabi yangi manbalarga asoslanadi.

Shaxsiy mulk ob'ektlari – bu turar joylar, bog'-hovli va uylar, transport vositalari, pul jamg'armalari, uy-ro'zg'or va shaxsiy iste'mol buyumlari, yakka tartibda va boshqa xo'jalik faoliyati uchun kerakli ishlab chiqarish vositalari, ularda hosil qilingan mahsulot va boshqalar bo'lishi mumkin. «O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida»gi qonunda ko'rsatilganidek, savdo, umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat sohasidagi, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridagi kichik korxonalar fuqaro va uning oila a'zolarining mulki bo'lishi mumkin. Shaxsiy mulk ob'ektlari ehtiyojlarini qondirish doirasidan chiqib, daromad topish yo'lida ishlatilishi mumkin.

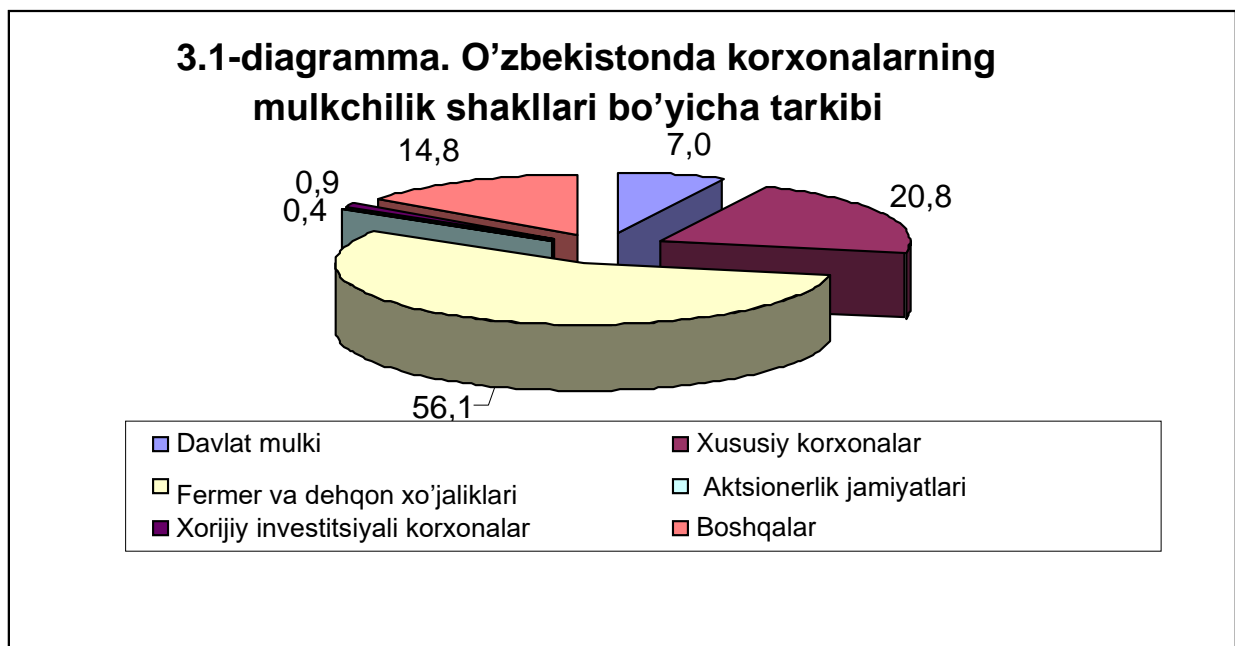
Xususiy mulk – ayrim sohibkorlarga qarashli bo'lib, yollanma mehnatga asoslangan holda foydalanadigan mulkdir.

O'zbekiston Respublikasining mulkchilik to'g'risidagi qonunida (7-modda), xususiy mulk o'z mol-mulkiga xususiy egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidan iboratdir deb ko'rsatilgan. Shu bilan birga xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmasligi ta'kidlanadi.

Xususiy mulk ham, boshqa har qanday mulk shakllari kabi, o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. U, so'zsiz, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni, mehnatga mas'uliyatlilik munosabatlarini rag'batlantiradi. Shu bilan birga, tovar ishlab chiqarish sharoitida u xufyona daromad orttirishga intilish hissini tug'diradi. Mulchilikning bu shaklini tan olish iqtisodiyotda uni qo'llash foydali bo'lgan bo'g'inlarni aniqlash, uni tartibga solishning moliyaviy va huquqiy mexanizmlarini shakllantirishni taqozo qiladi. Lekin xususiy mulchilikni bunday tan olish uni mutlaqlashtirish bilan umuman bog'liq emas. Bu mulk sotib olingan ishlab chiqarish vositalari asosida mustaqil xo'jalik yuritish yoki davlat korxonalari, kooperativ firmalar, magazin, oshxona va shu kabilarni sotib olish orqali vujudga kelishi mumkin.

Turli shakldagi mulklarning birikib ketishi natijasida aralash mulk paydo bo'ladi. Bu mulk alohida olingan ob'ektning turli mulkdorlar ishtirokida o'zlashtirilishini bildiradi.

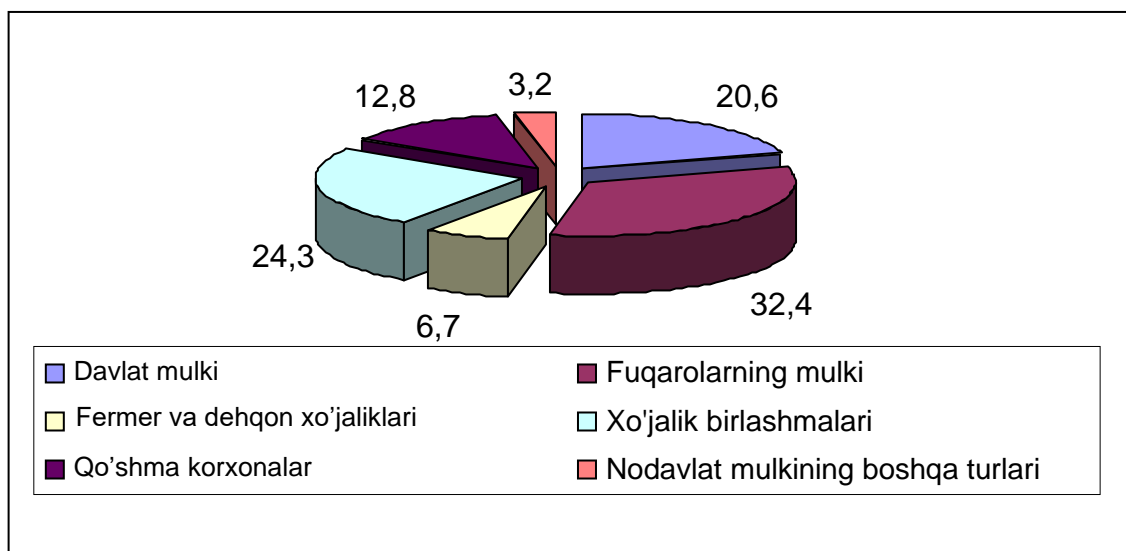
O'zbekistonda mulkchilikning turli-tuman shakllari rivojlanib bormoqda. Jumladan, bu jarayonni 2009 yilning 1 yanvar holatiga mamlakatimizda ro'yxatga olingan korxonalarining mulkchilik shakllari bo'yicha tarkibi orqali ham kuzatish mumkin (3.1-diagramma).

Diagrammadan ko'rinadiki, mamlakatimizda ro'yxatga olingan jami korxonalarining 7,0 foizini davlat mulkidagi korxonalar, 93,0 foizini mulkchilikning nodavlat shaklidagi korxonalar, shundan, 56,1 foizi – fermer va dehqon xo'jaliklari, 20,8 foizi – xususiy korxonalar, 0,9 foizi – xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar, 0,4 foizi – aksiyadorlik jamiyatlari tashkil etgan.

Shuningdek, mamlakat Yalpi ichki mahsuloti tarkibida nodavlat sektorining ulushi ham sezilarli darajada oshib bormoqda (3.2-diagramma).

3.2-diagramma. O'zbekistonda YalMning mulkchilik shakllari bo'yicha ishlab chiqarilishi

Diagrammadan ko'rinadiki, 2008 yilda YAIMning 20,6 foizi davlat mulkiga asoslangan korxonalarda yaratilgan bo'lsa, 79,4 foizi nodavlat mulkiga asoslangan korxonalarda yaratilgan. Jumladan, 32,4% - fuqarolar mulki, 24,3% - xo'jalik birlashmalari, 12,8% - qo'shma korxonalar, 6,7% - fermer va dehqon xo'jaliklari, 3,2% - nodavlat mulkining boshqa ko'rinishlarida yaratilgan.

5. O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish maqsadi, yo'llari va usullari

Uzoq yillar mobaynida respublikamiz iqtisodiyotida umumxalq mulki deb atalgan, aslida esa davlatlashtirilgan mulk to'liq hukmronlik qilib keldi. Nazariya va amaliyotda umumxalq mulki deb hisoblangan mulk sub'ekti sifatida davlatning chiqishi jamiyat a'zolari o'rtasida bu mulkka «hech kimniki», «davlatniki», «birovning mulki» deb qarashlarining shakllanishiga olib keldi.

Bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish vazifasi o'tish davrida mulkchilikda davlat sektorining salmog'i ancha yuqori bo'lgan mamlakatlarda bu mulkning ma'lum qismini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni taqozo qiladi. Shunga ko'ra, O'zbekistonda ham mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga muhim ahamiyat kasb etuvchi jarayon sifatida qaralib, «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi Qonunida (1991 yil 19 noyabr) quyidagicha ta'rif beriladi:

Davlat tasarrufidan chiqarish – davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, aktsiyali jamiyatlarga, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo'lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish – fuqarolarning va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki ob'ektlarini yoki davlat aktsiyali jamiyatlarining aktsiyalarini davlatdan sotib olishidir¹.

Bundan ko'rinadiki, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishga qaraganda ancha keng tushuncha. **Xususiylashtirish** - davlat mulkiga egalik huquqining davlatdan xususiy shaxslarga o'tishidir. **Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish** xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirishni ham ko'zda tutadi.

Xususiylashtirishning usullari ham turli-tuman bo'lib, ularni 3 guruhga ajratish mumkin: 1) davlat mulkini bepul bo'lib berish orqali xususiylashtirish; 2) davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish; 3) davlat mulkini bepul bo'lib berish hamda sotishni uyg'unlashtirish orqali xususiylashtirish (3.4-chizma).

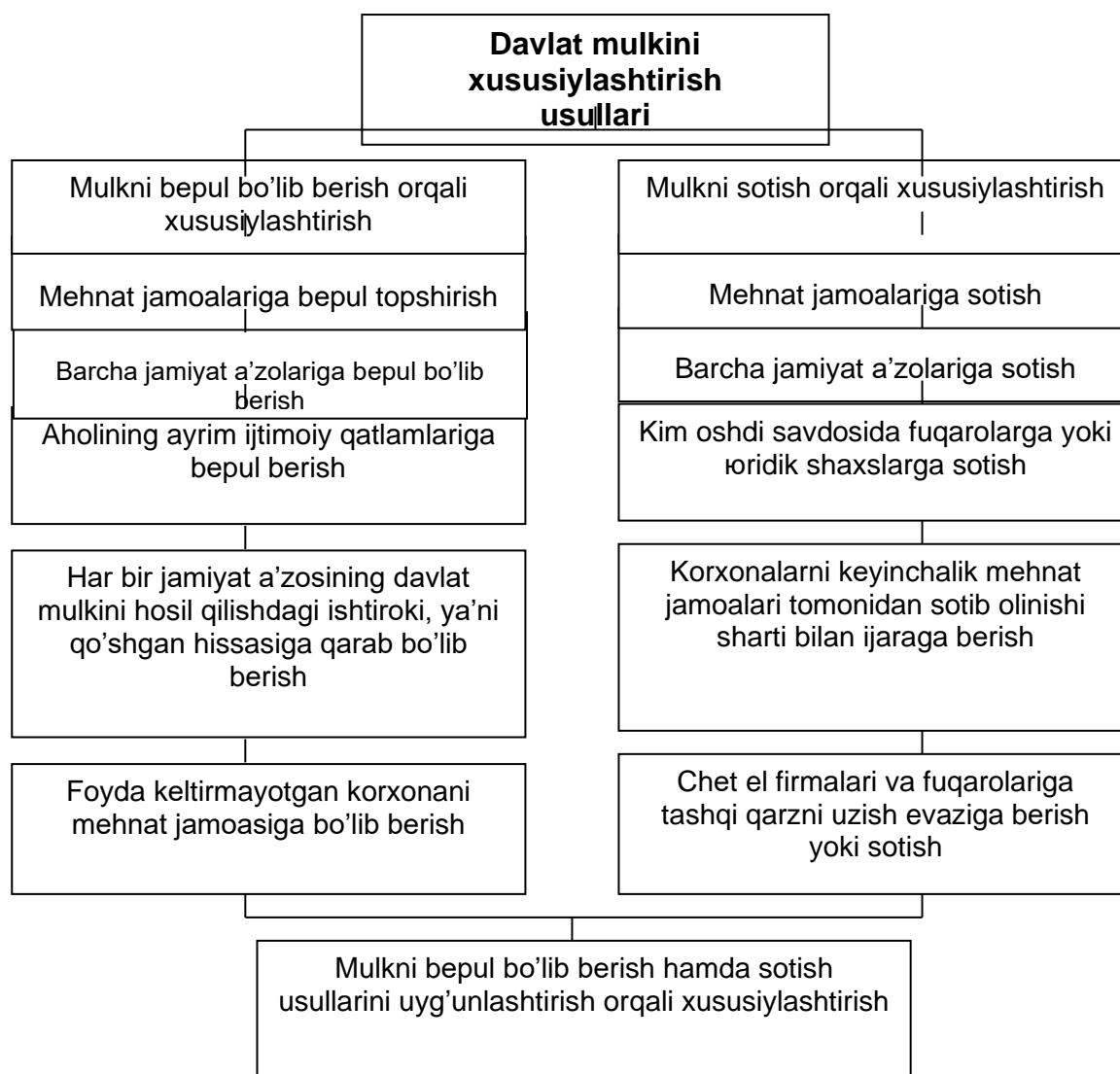
¹ O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida/O'zbekiston Respublikasi: qonunlar va farmonlar. – T.: O'zbekiston, 1992, 65-b.

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning dastlabki pallasidayoq mulkchilikning hamma shakllari teng huquqli ekanligi konstitutsion tarzda e'tirof etildi va davlat mulki monopolizmini tugatish hamda bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirish vazifasi qo'yildi. Avvalo mulkchilikning turli xil shakllari qaror topishi uchun teng huquqiy me'yorlar va amal qilish mexanizmlari yaratildi.¹

O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga yondashuvning muhim xususiyati – uni maxsus dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat. 1992-1993 yillar xususiylashtirishning *birinchi bosqichini* o'z ichiga olib, bu bosqichda xususiylashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalarini hamda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qamrab oldi (3.5-chizma).

3.4-chizma

Davlat mulkini xususiylashtirishning usullari

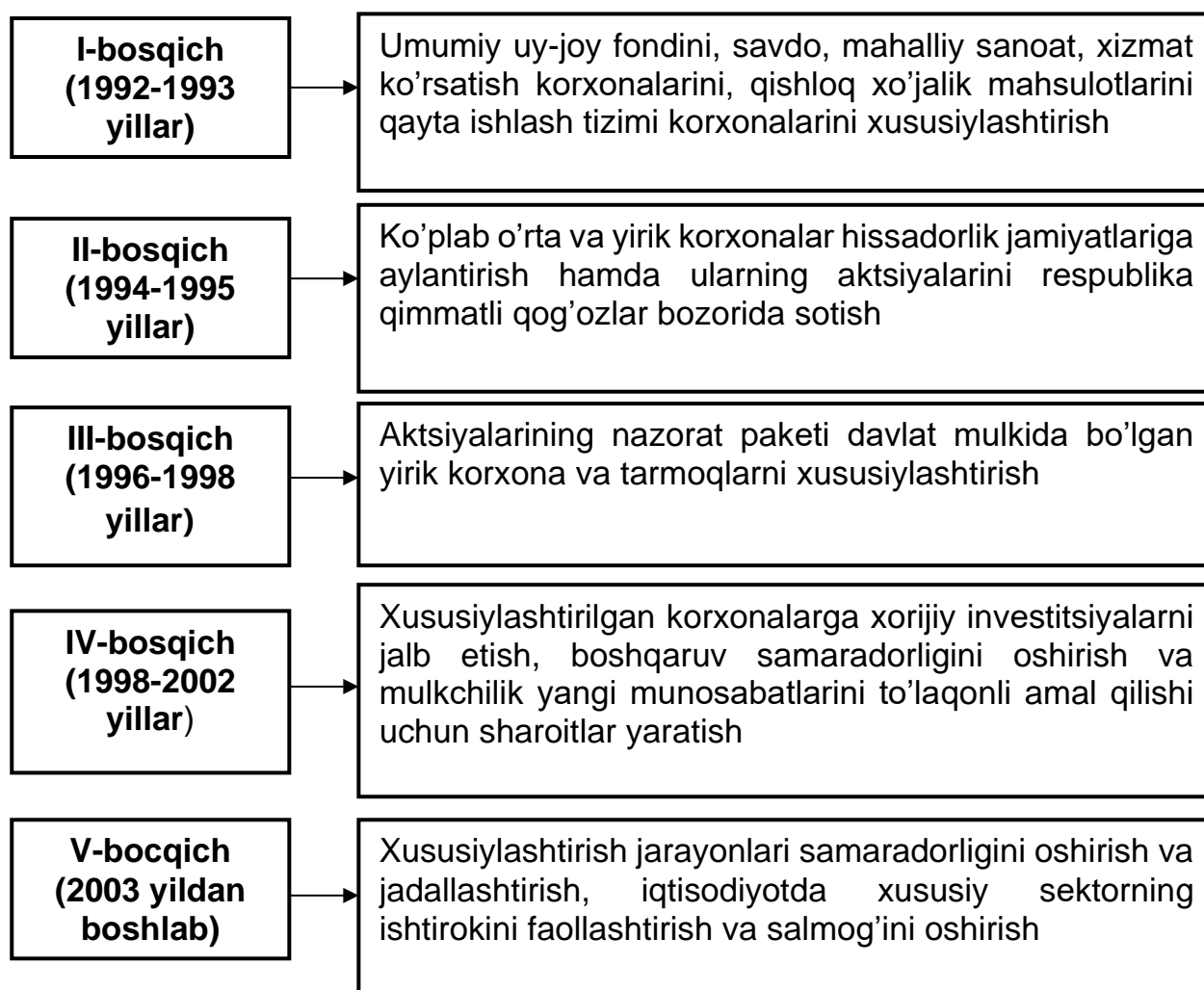
¹ Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlari (1994 yil 21 yanvar) va mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jara'ini yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risidagi (1994 yil 16 mart) farmonlar.

Yengil, mahalliy sanoatga, transport va qurilishga, boshqa tarmoqlarga qarashli ayrim o'rta va yirik korxonalar keyinchalik sotib olinish huquqi bilan ko'proq ijara korxonalariga, jamoa korxonalariga, yopiq turdagi aktsiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi. Aktsiyalarning nazorat paketi davlat ixtiyorida saqlab qolindi.

Xususiylashtirishning birinchi bosqichida davlat iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lgan, biroq butun mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynaydigan ayrim sektorlarni, ayrim korxonalarni saqlab turishni va mablag' bilan ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oldi.

3.5-chizma

O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini amalga oshirish bosqichlari

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichi natijasida kichik xususiylashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun kerak bo'lgan muassasalar tizimi vujudga keltirildi.

Savdo, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, mahalliy sanoat korxonalarini xususiy va jamoa mulki qilib berildi. Natijada 1997 yilda savdo-sotiq hajmi va umumiy ovqatlanish Yalpi mahsulotining 95 foizdan ortiqrog'i davlatga qarashli bo'lmagan sektorga to'g'ri keldi. Uy joylarni xususiylashtirish jarayonida ilgari davlat ixtiyorida

bo'lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog'i fuqarolarning xususiy mulki bo'lib qoldi.

Davlat ijtimoiy dasturida belgilab berilgan **ikkinchi bosqich** 1994-1995 yillarga to'g'ri keldi. Bu bosqichda ko'plab o'rta va yirik korxonalar aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi hamda ularning aksiyalari respublika qimmatli qog'ozlar bozorining asosini tashkil etdi. Davlat mulki aksiyadorlikka aylantirilishi bilan bir qatorda kichik xususiy biznes korxonalarini tashkil qilish jadallashtirildi.

Mulknii davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning bu bosqichida ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlarini vujudga keltirish, davlat mulkini tanlov asosida hamda kim oshdi savdosida sotish amaliyotga joriy qilindi. Ko'chmas mulk va qimmatli qog'ozlar bozorining yangi muassasalari barpo etildi.

Mulknii davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan keladigan samara ikki yoqlama tavsifga ega. Bir tomondan, u aholining bo'sh turgan mablag'larini o'ziga jalb qilib, ularning bozorga tazyiqini pasaytiradi. Ikkinchi tomondan, yangi mablag'larni ishlab chiqarishga jalb etish va tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobatni yuzaga keltirish uchun sharoit yaratadi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, xususiylashtirish iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan sektorini shakllantirishning yagona yo'li emas. Tashabbuskorlik asosida yakka tartibdagi xususiy mulkchilikka asoslangan, shuningdek, turli xil kooperativlar, shirkatlar, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar ko'rinishidagi kichik va o'rta korxonalarini tashkil qilish – ikkinchi qudratli jarayon hisoblanadi.

Respublika iqtisodiyoti 1996 yildan boshlab mulknii davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning **uchinchi bosqichiga** kirdi. Bu bosqich davrida (1996-1998 yillar) xususiylashtirilmaydigan ob'ektlar ro'yxatiga kirmagan barcha ob'ekt va korxonalar (jami 3146 ta) davlat tasarrufidan chiqarildi.

Xususiylashtirish jarayonlarining **to'rtinchi bosqichi** (1998-2003 yillar)ning asosiy vazifalari sifatida davlat byudjetiga xususiylashtirishdan tushgan mablag'larni yo'naltirish, xususiylashtirilgan korxonalariga xorijiy investitsiyalarni jalb etish, boshqaruv samaradorligini oshirish va mulkchilik yangi munosabatlarini to'laqonli amal qilishi uchun sharoitlar yaratish tadbirlarini amalga oshirish belgilandi. Mamlakatimizdagi davlat korxonalarini xususiylashtirishning 1995-2003 yillardagi asosiy natijalarini 3.6-jadval orqali kuzatish mumkin.

3.6-jadval

O'zbekistonda 1995-2003 yillarda davlat korxonalarini xususiylashtirishning asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Xususiylashtirilgan korxonalar soni, birlik	8537	1915	1231	451	448	374	1449	1912	1519
Xususiylashtirish natijasida tashkil etilgan nodavlat mulkidagi korxonalar soni	8537	1915	899	266	373	372	1238	1800	1452

Aktsiyadorlik jamiyatlari	1026	1257	456	110	141	152	227	223	75
Xususiylashtirilgan korxonalar	6036	420	260	103	156	103	827	1252	981
Boshqa shakldagi korxonalar	1475	238	183	53	76	117	184	325	396
Xususiylashtirishdan tushgan mablag', mlrd. so'm	2,4	5,3	4,4	8,9	9,1	14,3	23,2	43,6	56,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinadiki, tahlil qilinayotgan davr mobaynida 17836 ta davlat ob'ekti xususiylashtirilib, ular asosida 16852 ta nodavlat mulkidagi korxonalar tashkil etilgan. Jumladan, ushbu korxonalarining 3667 tasi (21,8%) aktsiyadorlik jamiyatlari, 10138 tasi (60,2%) xususiylashtirilgan korxonalar, 3047 tasi (18,1%) boshqa shakldagi korxonalar iborat. Bu davrda xususiylashtirishdan tushgan mablag'lar hajmi 167,3 mlrd. so'mni tashkil etgan.

O'zbekistonda davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarining hozirgi – **beshinch** bosqichi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 yanvardagi «O'zbekiston iqtisodiyotida xususiylashtirish sektorining ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni bilan bog'liq. Mazkur Farmon asosida iqtisodiy nochor korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini jadallashtirish, shuningdek, mazkur korxonalarini modernizatsiyalash va barqaror rivojlantirish uchun to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish maqsadida xususiylashtirilgan ob'ektlarga narx belgilashning samarali mexanizmi joriy etildi. Xususan, xususiylashtirilgan korxonalar davlat aktivlarining boshlang'ich narxlarini sekin-asta pasaytirib borish hamda davlat, iqtisodiy nochor korxonalarini va past likvidli ob'ektlarni nol darajadagi xarid qiymati bo'yicha tanlov asosida investitsiya majburiyatlarini qabul qilish sharti bilan investorlarga sotish tartiblari tasdiqlandi¹.

Mamlakatimizda hozirda ham xususiylashtirish jarayonlari bosqichma-bosqich davom ettirilmoqda. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, 2004-2008 yillar davomida 3904 ta davlat ob'ekti xususiylashtirilib, buning natijasida tushgan mablag'larning jami hajmi 471,1 mlrd. so'mni tashkil etgan (3.7-jadval).

3.7-jadval

O'zbekistonda 2004-2008 yillarda davlat ob'ektlarining xususiylashtirilishi

Yillar	Xususiylashtirilgan ob'ektlar soni	Xususiylashtirishdan tushgan pul mablag'lari, mlrd. so'm
2004	1228	78,4
2005	980	80,5
2006	673	70,5
2007	631	111,1
2008	392	130,6

¹ Valijonov A.R. Osobennosti sovremennogo etapa razgosudarstvleniya i privatizatsii. – Vosemndatsatie Mejdunarodnie Plexanovskie chteniya «Reformirovanie i modernizatsiya natsionalnoy ekonomiki – strategicheskij kurs na demokratizatsiyu i obnovlenie obshestva»: Tezisi dokladov professorsko-prepodavatelskogo sostava i spetsialistov-praktikov (26 marta 2005g). Viezdnyaya sessiya v g.Tashkente. – M.: izd-vo REA, 2005, s.22-23.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Respublikada xususiylashtirishning manzilli yo'naltirilganligi uning navbatdagi xususiyatidir. Bu aholining barcha qatlamlariga mazkur jarayonda aniqroq va natijaliroq qatnashishi imkonini beradi. Xususiylashtirishning adresli yo'naltirilganligi uy-joylarning o'z egalariga imtiyozli yoki bepul berilishida, aholining ko'proq muhtoj va zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlashning turli xil dasturlari byudjet mablag'lari hisobiga qoplanishida, qishloq aholisi o'z yordamchi xo'jaligi uchun chek yerlar olishi kabilarda ifodalanadi.

O'zbekistonda xususiylashtirishning to'lovliligi uning navbatdagi muhim xususiyatidir. Pulni to'lash orqali davlat tasarrufidagi korxonalar va ob'ektlarni xususiylashtirishda mulkni bepul taqsimlash bilan bog'liq salbiy holatlar bartaraf etilishi bilan birga qator muammolarni hal qilish imkoniyati yaratiladi. Bulardan asosiysi avvalo tadbirkorlikni, xususiylashtirilgan korxonalarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning moliyaviy manbalari paydo bo'ladi, bozor infratuzilmasini barpo etish uchun resurslar vujudga keladi va aholini ijtimoiy muhofazalash dasturini ro'yobga chiqarish uchun mablag'lar jamlanadi.

Davlat mol-mulkini yangi mulkdorlarga sotish yo'li orqali ularni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirilishi bilan birga xususiylashtirishdan olinadigan mablag'lar shu korxonaning o'zini qo'llab-quvvatlashga, yangi raqobatlashuvchi korxonalar barpo etishga ham sarflanadi.

Navbatdagi muhim xususiyat – respublikada mulkni davlat tasarrufidan chiqarish chog'ida aholi uchun kuchli ijtimoiy kafolatlar yaratildi va ta'minlandi. Ijtimoiy kafolatlar bir butun imtiyozlar tizimi orqali yaratildi. Bular xususiylashtirilayotgan korxonalar mehnat jamoasiga aksiyalarni imtiyozli shartlar bilan sotish, yangi mulkdorga eskirgan asosiy fondlar hamda ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarini bepul topshirish, davlat korxonalarining mol-mulki, fermalar, bog'lar va shu kabilarni imtiyozli shartlar asosida xususiylashtirish hamda soliq to'lashda ayrim imtiyozlar berish kabilardir.

Ayni vaqtda davlat mulkini baholash va keyinchalik xususiy mulk sifatida sotishni tartibga soladigan me'yoriy bazani erkinlashtirish yuzasidan ishlar olib borilayotgani, davlat mulkini investitsiya kiritish va boshqa majburiyatlar asosida sotish uchun xorijiy va mamlakatimiz investorlari bilan tuzilgan shartnomalarning umumiy qiymati 3-4 barobar ko'payib, 310 million dollar hamda 57 milliard so'mni tashkil etgani, jami tushumlarning 65 foizdan ortig'i xususiylashtirilayotgan korxonalarini modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo'naltirilganligi qayd etildi.

«Davlat ob'ektlarini xususiylashtirishda biz uchun eng asosiy tamoyil, – deb ta'kidladi Prezidentimiz, – bu ishning ko'zini biladigan, omilkor mulkdorlarni jalb etish, korxonalarini xaqiqiy egasiga, xususiylashtirilgan zavod yoki fabrikani modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash, jahon bozorida raqobatga bardoshli mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etishga qodir bo'lgan mohir menejerlarga topshirish kerak.

...Shunday natijaga erishishimiz kerakki, bizning pirovard maqsadimiz amalga oshsin – barcha korxonalarni o'z ishi uchun qayg'uradigan haqiqiy mulkdorlar, haqiqiy mulk egalari boshqarsin»¹.

Respublikamizda xususiylashtirish bo'yicha qo'yilgan vazifa, davlat sektori bozor sharoitida ham sezilarli rol o'ynashi inkor qilmaydi. Chunki iqtisodiyotning davlat korxonalari saqlanib qolishi kerak bo'lgan sohalar ham mavjud. Bunday korxonalar uchun ularning bozor sharoitlariga tarkiban moslashuviga imkon beradigan xo'jalik yuritish mexanizmini ishlab chiqish talab qilinadi.

Prezidentimizning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarlarida ta'kidlanishicha, mahalliy organlar va tarmoq tuzilmalari rahbarlari tomonidan sifatsiz mahsulotni ishlab chiqarish, eskirgan texnika va texnologiya asosida zarar ko'rib ishlayotgan korxonalarni saqlab qolish uchun urinishlariga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Bunday korxonalar soni bugungi kunda 200 tadan oshib, ularning aksariyati engil va oziq-ovqat sanoati sohasida saqlanib qolmoqda. Holbuki, bu sohalarda tez o'zgaruvchan bozor talabi texnika va texnologiyani uzog'i bilan 5-7 yilda, rivojlangan mamlakatlarda esa bundan ham qisqa muddatlarda o'zgartirishni talab etadi. Bunday vaziyatni mazkur korxonalarni bankrot deb e'lon qilish yo'li bilan tubdan o'zgartirish darkor².

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 18-noyabrdagi PF-4053 sonli «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonida ko'zda tutilgan iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish, modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash jarayoniga tijorat banklarining mablag'larini kengroq jalb qilishni yo'lga qo'yish tadbirlari muhim hisoblanadi.

Qarorda Respublika Komissiyasining qarori asosida bankrot korxonalarni tijorat banklariga sotish yoki to'g'ridan-to'g'ri balansiga berishning 3 ta mexanizmi ko'zda tutilgan:

1) bankrot korxonani kreditorlik qarzi tarkibining 70% va undan ortiq qismini bank kreditlari tashkil etsa, u holda korxonani tijorat banklari balansiga berish;

2) bankrot korxonani auksion savdolari orqali eng yuqori narxni taklif qilgan va tegishli majburiyatni o'z zimmasiga olgan tijorat banklariga sotish;

3) bankrot korxonani tanlov savdolari orqali tijorat banklariga «nol» qiymatda investitsion majburiyat sharti bilan sotish.

---

¹ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

² Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 40-41-b.

Ushbu tadbirlar mamlakatimizdagi bankrot korxonalarni tarkibiy qayta tuzish hamda yangi xo'jalik faoliyatini yo'lga qo'yish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtiradi¹.

Xulosalar:

1. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti bir xilda va tekis kechmay, uni turli bosqichlarga ajratish mumkin. Mazkur bosqichlarni bilishda tarixiy-formatsion, madaniylashish (tsivilizatsiya) darajasi, texnika va texnologik taraqqiyot darajasi, iqtisodiy tizimlarning o'zgarishi kabi jihatlar bo'yicha yondashuvlar mavjud.

2. Iqtisodiy tizim har bir davrda va makonda amal qilayotgan iqtisodiy munosabatlar – iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar majmuasini o'z ichiga oladi. Iqtisodiyot nazariyasida ko'pincha iqtisodiy tizim tushunchasini ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi bilan bog'lab, shu asosda dunyodagi mamlakatlar iqtisodiyoti an'anaviy iqtisodiyot, ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti va bozor iqtisodiyoti tizimlariga ajratiladi.

3. Mulkchilik munosabatlari – shaxsiy, jamoa va davlat manfaatlarini o'zida ifoda etib, ishlab chiqarish omillari va natijalaridan foydalanish borasida kishilar, jamoalar, tarmoqlar, hududlar va davlat o'rtasidagi munosabatlar majmuasidir.

4. Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmuni moddiy va ma'naviy ne'matlarni o'zlashtirish borasidagi iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks etadi. Agar mulkchilikning iqtisodiy mazmuni u yoki bu ob'ektning o'zlashtirish va foydalanish borasida sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlarni bildirsa, mulkchilikning huquqiy mazmuni sub'ektning ob'ektga nisbatan bo'lgan munosabatini aks ettiradi.

5. Mulknı davlat tasarrufdan chiqarish va xususiylashtirish – korxonalar ustav fondida davlat ulushining qisqarishi, ularning investitsion jozibadorligini oshirish va xorijiy investorlarni xususiylashtirish jarayoniga jalb etishni kengaytirishga qaratilgan kompleks dasturdan iborat jarayondir.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Ishlab chiqarish usuli – ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari birligi hamda o'zaro ta'siri.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar – ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida kishilar bilan tabiat o'rtasidagi bog'lanishni amalga oshiruvchi shaxsiy va texnik-buyumlashgan unsurlar tizimi (ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalari).

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar – hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va is'temol qilish jarayonida kishilar o'rtasida vujudga keladigan munosabatlar.

Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya – ishlab chiqarish usuli bilan jamiyat ustqurmasi majmui.

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. – T.: Iqtisodiёт, 2009, 85-b.

Ishlab chiqarishning texnologik usuli – mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya, axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish majmui.

Oddiy kooperatsiya – bir xil ishni yoki xizmat vazifasini bajaruvchi xodimlarning eng oddiy shaklidagi uyushmasi.

Manufaktura – mehnat taqsimotiga asoslangan, lekin mashina hali mavjud bo'lmagan sharoitdagi kooperatsiya.

Yirik mashinalashgan ishlab chiqarish – mehnat taqsimoti hamda mashinali mehnatga asoslangan kooperatsiya.

Iqtisodiy tizim – mavjud iqtisodiy munosabatlar majmuasining iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo'jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar bilan birgalikdagi tizimi.

Mulkchilik munosabatlari – mulkka egalik qilish, undan foydalanish, uni o'zlashtirish va tasarruf etish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Mulkdan foydalanish – mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishi, ya'ni uning nafli jihatlarining bevosita iste'mol qilinishi.

Mulkni tasarruf etish – mol-mulk taqdirini mustaqil hal qilish.

Mulkka egalik qilish – mulkdorlik huquqining uning egasi qo'lida saqlanib turishi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning iqtisodiy shakli.

Mulk ob'ektlari – mulkka aylangan barcha boylik turlari.

Mulk sub'ektlari – mulk ob'ektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari.

Xususiylashtirish – mulkka egalik qilish huquqining davlatdan xususiy va boshqa shaxslarga o'tishi.

Davlat tassarrufidan chiqarish – mulkni davlat hisobidan chiqarilib, boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirilishi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Taraqqiyot bosqichlarini bilishda qanday yondashuvlar mavjud?
2. Ishlab chiqarish usuli nima va uning tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
3. Ishlab chiqarish usullarining eng muhim o'ziga xos belgilarini ajratib ko'rsating. Bir ishlab chiqarish usulining boshqasiga almashinishi sabablari haqida mulohaza bildiring.
4. Ishlab chiqarish texnologik usulining tarkibiy qismlarini sanab ko'rsating. Fan-texnika taraqqiyotining ishlab chiqarish texnologik usuliga ta'siri qanday?
5. Ishlab chiqarish texnologik usullarining bosqichlari bir-biridan nima bilan farqlanadi?
6. Iqtisodiy tizim nusxalarini farqlantiradigan asosiy belgilarini sanab ko'rsating.
7. Mulkchilikning mohiyatiga ta'rif bering va uning turli shakllarining iqtisodiy mazmunini tushuntiring. Mulkchilikning iqtisodiy va huquqiy mazmunini ajratib ko'rsating.
8. Mulk sub'ektlarining ko'p darajali bo'lishiga sabab nima? Mulkchilik shakllarining farqlanishi asosida nima yotadi?
9. Bozor iqtisodiyotiga o'tish nima uchun mulkchilikning turli shakllarini taqozo qiladi? Davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish nima uchun

hozirgi bosqichda ob'ektiv zaruriyat hisoblanadi? Xususiylashtirish bosqichlari va shakllariga tavsif bering.

10. Xususiylashtirishning qanday usullarini bilasiz? Bu usullardan birini tanlab olishga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

4-mavzu. Tovar-pul munosabatlari rivojlanishi bozor iqtisodiyoti shakllanishi va amal qilinishining asosidir.

1. Natural ishlab chiqarishdan tovar ishlab chiqarishga o'tish va uning rivojlanishi.
2. Tovar va uning xususiyatlari
3. Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyalari
4. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari.
5. O'zbekistonda milliy valyuta – so'mning muomalaga kiritilishi va uning barqarorligini mustahkamlash yo'nalishlari.

Oldingi mavzularda ishlab chiqarishning umumiy, hamma bosqichlariga xos bo'lgan qonun-qoidalari va tushunchalarini, ijtimoiy tizimlar va mulk shakllarining o'zgarib turishini ko'rib chiqdik. Lekin, ayrim iqtisodiy jarayonlar tarixiy tavsifga ega bo'lsada, uzoq davrlar davomida saqlanib qolishi mumkin. Jumladan, insoniyat tarixiy taraqqiyotining ko'pgina bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy shakllarning ayrim turlari uzoq vaqt mavjud bo'ladi. Masalan, ibtidoiy jamoa tuzimi yemirilayotgan sharoitdayoq vujudga kelgan tovar ayirboshlash bir ishlab chiqarish usulidan boshqasiga o'tib, bir necha ming yillardan beri amal qilib, rivojlanib kelmoqda.

Shu bilan birga biron-bir ijtimoiy-iqtisodiy shaklning turli tarixiy davr sharoitidagi mazmuni, o'rni, roli va ijtimoiy oqibatlarini ko'p jihatdan turlicha bo'ladi. Lekin ularning umumiy, eng xususiyatli belgilari saqlanib qoladi. Shu sababli ushbu mavzu ijtimoiy xo'jalik, ya'ni ijtimoiy ishlab chiqarish shakllarini tahlil qilishdan boshlanadi. Keyin tovar va uning xususiyatlari, tovar qiymatining miqdori, uni aniqlashga bo'lgan turli yondashuvlar, pulning vujudga kelishi, mohiyati va vazifalari yoritiladi.

1. Natural ishlab chiqarishdan tovar ishlab chiqarishga o'tish va uning rivojlanishi

Kishilik jamiyatining rivojlanishida ijtimoiy xo'jalikni tashkil etishning ikkita umumiy iqtisodiy shakli ajralib turadi. Umumiy iqtisodiy shakllarning tarixan birinchisi natural ishlab chiqarish hisoblanadi. Ijtimoiy xo'jalikning bu shaklida yaratilgan mahsulotlar ishlab chiqaruvchining o'z ehtiyojlarini qondirish uchun, xo'jalik ichki ehtiyojlari uchun mo'ljallangan. Demak, **o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarish – natural ishlab chiqarish, bunday ishlab chiqarishga asoslangan xo'jalik esa – natural xo'jalik deb ataladi.** Iste'mol hajmi va tarkibi ko'pincha ishlab chiqarish hajmi va tarkibiga mos kelgan, ularning bir-biri bilan bog'lanishi bir xo'jalik doirasida amalga oshganligi sababli juda oson kechgan. Bunday munosabatlar eng avvalo ibtidoiy jamoada, keyinchalik patriarxal dehqon xo'jaligi, feodal pomestiyalarida hukm surgan. Natural ishlab chiqarish shakli barcha iqtisodiy jarayonlarni bir xo'jalik doirasida qat'iy cheklab qo'yadi, tashqi aloqalar

uchun yo'l ochilmaydi. Ishchi kuchi muayyan xo'jalikka juda qattiq biriktirib qo'yiladi va ko'chib yurish imkoniyatidan mahrum bo'ladi. Natural xo'jalik shakllarining xuddi shu xususiyatlari qishloq xo'jalik jamoalarini ming yillar davomida barqaror saqlanib qolishining «siri»ni ochib beradi. Natural xo'jalik ishlab chiqarish maqsadlarini nihoyatda cheklab, hajmi va turi jihatidan kam bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga bo'ysungan. Shuning uchun ham jamiyat rivojlanish yo'lida asta-sekinlik bilan natural ishlab chiqarishdan tovar ishlab chiqarishga o'tadi.

Hozirda ijtimoiy xo'jalik yuritish shakli sifatida natural xo'jalik deyarli barham topgan. Shunga qaramay, hali u qadar rivojlanmagan hamda jahon hamjamiyati iqtisodiy aloqalaridan ajralib qolgan, qoloq mamlakatlarda natural xo'jalik ko'rinishlari hamon saqlanib qolgan. Shuningdek, tovar ishlab chiqarish ommaviy tus olishiga qaramay, ijtimoiy hayotning ba'zi bir jabhalarida natural ishlab chiqarish elementlarini uchratish mumkin. Masalan, oiladagi shaxsiy ehtiyojlarni qondirish uchun uy bekalari tomonidan ovqatlar, turli xil konserva mahsulotlarining tayyorlanishi, kir yuvish, dazmollash, uylarni tozalash kabi xizmatlarning bajarilishi, shaxsiy tomorqada turli xil sabzavot va rezavor mevalarning yetishtirilishi kabilar shular jumlasidandir.

Biroq, shunga qaramay, kishilik jamiyati taraqqiyotining yuksalib borishi bilan, natural ishlab chiqarish miqyoslari qisqarib, o'z o'rnini tovar ishlab chiqarishga bo'shatib beradi.

Mahsulot va xizmatlarni o'z ehtiyojini qondirish uchun emas, balki bozorda ayirboshlash uchun ishlab chiqarish tovar ishlab chiqarish, bunday ishlab chiqarishga asoslangan xo'jalik esa – tovar xo'jaligi deyiladi. Tovar xo'jaligida kishilar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar buyum orqali, ular mehnati mahsulini oldi-sotdi qilish orqali namoyon bo'ladi.

Tovar ishlab chiqarish natural xo'jalikning rivojlanishi, mahsulotlar turi va miqdorining o'sishi natijasida paydo bo'ladi. Natural va tovar xo'jaliklarining bir-biridan farqini 4.1-jadval orqali ko'rish mumkin.

Tovar ishlab chiqarish ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarning, mehnatni o'lchash va uni jamiyatning jami mehnati tarkibiga kiritishning o'ziga xos usulidir. Natural xo'jalikni siqib chiqarish va tovar ayirboshlashning rivojlanish jarayoni mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, xususiy mulkning vujudga kelishi va rivojlanishi asosida individual xo'jaliklarning tovar ayirboshlashga, oldi-sotdiga o'tish yo'li bilan boradi. Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuv ularni turli xil ishlab chiqaruvchilar o'rtasida ayirboshlashni zarur qilib qo'yadi. Ayni paytda ixtisoslashuv mehnat unumdorligining oshishiga olib keladi, demak, tovar ayirboshlash faqat zarurgina emas, balki foydali bo'lib ham boradi. Vaqtni va moddiy resurslarni tejash tovar xo'jaligini rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib chiqadi. Ayirboshlash jarayoniga tortiladigan ishlab chiqaruvchilar tobora bir-birlariga ko'proq bog'lanib boradilar.

Dastlabki davrlarda tovar xo'jaliklari jamoalar, quldorlik latifundiyalari, feodal va dehqon xo'jaliklari o'rtasida aloqalar o'rnatilishiga yordam berib, ishlab chiqarishning va umuman jamiyatning rivojlanishi uchun qo'shimcha imkoniyatlar ochgan.

4.1-jadval**Natural va tovar xo'jaligining asosiy farqlari**

Asosiy jihatlar	Natural xo'jalik	Tovar xo'jaligi
1. Ne'matlarni ishlab chiqarishning asosiy maqsadi	Shaxsiy ehtiyojlarni qondirishda foydalanish	Boshqa tovarlarga ayirboshlash, bozorda oldi-sotdi qilish
2. Ishlab chiqariladigan mahsulot tarkibining aniqlanishi	Ehtiyojlar va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda oldindan aniqlanadi	Bozordagi muayyan talab va ishlab chiqaruvchining xususiy manfaati asosida aniqlanadi
3. Iste'molchini o'ziga jalb etish uchun kurash	Bunday kurash mavjud emas	Bunday kurash mavjud va tovar xo'jaligining rivojlanishi bilan kuchayib boradi
4. Ishlab chiqarilgan mahsulotning iste'mol qilinishi darajasi	Barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar to'liq iste'mol qilinadi	Ishlab chiqarilgan mahsulotlar ayrim turlari va qismlari sotilmay qolishi, ya'ni iste'mol kilinmasligi mumkin
5. Ishlab chiqarish jarayonida ishchi kuchining ishtirok etish tamoyillari	Ishlab chiqarish jarayonida faqat o'zining va oila a'zolarining ishchi kuchidan foydalaniladi	Ishlab chiqarish jarayonida ustun ravishda yollanma ishchi kuchidan foydalanish mumkin

Ma'lum tarixiy davrlarga kelib tovar munosabatlari jamiyat iqtisodiyotining barcha tomonlarini keng va chuqur qamrab oladi.

Tovar xo'jaligining vujudga kelishi va amal qilinishining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari hamda shart-sharoitlari quyidagilardan iborat:

1) ijtimoiy mehnat taqsimotining ro'y berishi. Bunda ishlab chiqaruvchilar u yoki bu aniq mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Ixtisoslashuv, o'z navbatida, qiyosiy ustunlik tamoyili bo'yicha, ya'ni mahsulotni nisbatan kam muqobil qiymatda ishlab chiqarish layoqati bilan aniqlanadi;

2) shaxsiy va xususiy mulkchilikning shakllanishi, ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy jihatdan alohidalashuvi. Bunda ular o'z mulklari hamda mehnat natijalarini o'zlari tasarruf qiladilar. Iqtisodiy alohidalik xo'jalik faoliyatiga oid barcha qarorlarni ishlab chiqaruvchining o'zi hal qilishini bildiradi. Xuddi shu ikki holat tovar ishlab chiqarishni zarur qilib qo'yadi va bozor iqtisodiyoti vujudga kelishining shart-sharoiti hisoblanadi. Mehnat mahsuli tovarga, ya'ni bozorda ayirboshlash uchun, sotish uchun tayyorlanadigan narsaga, ishlab chiqaruvchilar esa tovar ishlab chiqaruvchilarga aylanadi.

Tovar ishlab chiqarishning mohiyatini yanada kengroq tushunish uchun uning asosiy unsuri bo'lgan tovarning xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

2. Tovar va uning xususiyatlari

Tovar-pul munosabatlarini tushunishda tovarning mazmunini, uning xususiyatlarini bilish muhim ahamiyatga egadir. Tovarga ta'rif berishda ham iqtisodchilar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjud. Jumladan, ye.F.Borisov ta'rifiga ko'ra «Tovar – bu bozorda boshqa tovarga ekvivalent asosida ayirboshlashga mo'ljallangan, mehnat orqali yaratilgan ijtimoiy naflilikdir»¹. Bundan ko'rinadiki, u tovarga inson mehnati mahsuli sifatida qaraydi.

V.I.Vidyapin va boshqalar tahriri asosida tayyorlangan darslikda «ne'mat» va «tovar» tushunchalariga keng izoh berilgan. Unda tovar iqtisodiy ne'matning maxsus shakli bo'lib hisoblanishi ko'rsatib berilgan: «Tovar – bu ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan maxsus iqtisodiy ne'mat»². Bu va boshqa qator olimlarning fikrlari asosida ta'kidlash mumkinki, **tovar – bu biron-bir naflilikka va qiymatga ega bo'lgan, ayirboshlash uchun yaratilgan mehnat mahsuli.**

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida mamlakatlarda ishlab chiqarilayotgan millionlab turdagi mahsulotlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar tovar shaklini olgan. Jumladan, O'zbekistonda ham ishlab chiqarilayotgan ko'plab turdagi tovarlardan ba'zilarini misol keltirish mumkin (4.2-jadval).

4.2-jadval

O'zbekistonda 2007-2008 yillarda ishlab chiqarilgan ba'zi tovar turlari

Tovar mahsulotlari nomlari	2007 yil	2008 yil
Engil avtomobillar, dona	171809	195038
Avtobuslar, dona	1116	1556
Avtomobillar uchun ehtiyot qismlar, mln. so'm	103959,4	141522,4
Traktorlar, dona	2411	2437
Traktor kultivatorlari, dona	1562	1773
Akkumulyatorlar, ming dona	443	447
Televizorlar, dona	93527	47621
Muzlatgichlar va sovutgichlar, dona	10774	6218
Paxta tolasi, ming tonna	1125,4	1174,2
Gazlamalar, mln. kv.m	160,5	114,1
Trikotaj buyumlar, ming dona	30883	29163
Sut va sut mahsulotlari, ming tonna	16,4	19,4
Meva-sabzavot konservalari, mln. Shartli banka	112,9	157,9
Shakar, ming tonna	170,9	254,3
O'simlik yog'i, ming tonna	277,5	284,6
Un, ming tonna	1440,7	1425,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitida tovar ishlab chiqarishni rivojlantirish iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash jarayonlarini kuchaytirishni taqozo etib, bu mamlakatimizdagi

¹ Borisov Ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.144.

² Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, s.143.

2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida ham o'z ifodasini topgan¹. Ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi ishlab chiqarishni modernizatsiyalash jarayoni pirovardida tovarlar miqdorining oshishi, sifatining takomillashuvi va turlarining ko'payishiga imkon yaratadi. Ayniqsa, ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohasini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish, ularning sifatini takomillashtirishdan iborat diversifikatsiya jarayoni tovar ishlab chiqarishni kengaytirishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Tovar ikki xususiyatga ega: bir tomondan, u kishilarning qandaydir ehtiyojini qondira oladigan, ikkinchi tomondan esa, boshqa buyumlarga ayirboshlana oladigan buyumdur. Boshqacha aytganda, tovar naflilikka (iste'mol qiymatiga) va qiymatga egadir.

Buyumning iste'mol qiymati uning kishilar uchun nafli ekanligi, muayyan naf keltirishi orqali namoyon bo'ladi. U shaxsiy iste'mol buyumi yoki ishlab chiqarish vositalari sifatida kishilarning biron-bir narsaga bo'lgan ehtiyojini qondiradi.

Naflilikni aniqlashda ham turlicha yondashuvlar mavjud. Masalan, marjinalizm maktabi asoschilari ham, ularning keyingi davomchilari ham tovarlar nafliligini aniqlashda alohida olingan individning hayolidagi psixologik yondashuv bilan, ya'ni hech kim bilan aloqasi bo'lmagan o'rmondagi cholning yoki kimsasiz orolda bir o'zi qolib ketgan Robinzonning hayoli bilan aniqlash usulini qo'llaydilar. Holbuki, tovar ayirboshlash jamiyat a'zolari o'rtasida, g'ayri bozor qatnashchilari o'rtasida real qaynoq hayot jarayonida sodir bo'ladi. Ular naflilikning negizida ob'ektiv iqtisodiy jarayon borligini, naflilik tabiat ashyosi bilan jonli mehnatning birikishi natijasida, to'g'rirog'i naflilik aniq mehnat bilan tabiat ashyosining xususiyatlari o'zgartirilishi natijasida vujudga kelishini o'ylab ham o'tirmaydilar. Albatta, tabiatda mavjud bo'lgan yoki inson mehnati bilan yaratilgan har qanday narsa ham naflilikka ega bo'lavermaydi.

Shuning uchun iqtisodiyot nazariyasida ijtimoiy zaruriy naflilik degan tushuncha ishlatiladi va real bozor har qanday naflilikni emas, balki ijtimoiy zaruriy naflilikni tan oladi.

Ijtimoiy zaruriy naflilik deb talab miqdoriga mos keladigan miqdordagi naflilikka aytiladi.

Ne'matlar tovar bo'lishi uchun, ular ayirboshlashga mo'ljallangan, ma'lum mehnat sarflangan, bozorga sotishga chiqarilgan bo'lishi zarur. Shunga ko'ra, tovar mahsulotdan farqlanadi. Tovar, eng avvalo, o'z iste'moli uchun emas, balki boshqalarning iste'moli uchun bozorga sotish maqsadida tayyorlanadigan mahsulotdir. Tovarning natural-buyum va ijtimoiy-iqtisodiy tomonlari, xususiyatlari ana shundan kelib chiqadi.

Tovarning almashuv qiymati – bu biror turdagi naflilikning boshqa turdagi naflilikka ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbatidir. Masalan, bitta bolta 20 kg donga

---

¹ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 39-b.

ayirbosh qilinadi. Ayirbosh qilinadigan tovarlarning bu miqdoriy nisbatida ularning almashuv qiymati ifodalanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari¹ fikriga ko'ra, tovarlar qiymatining umumiy asosi bo'lib mehnat hisoblanadi, shu sababli ular ma'lum miqdorlarda bir-biriga tenglashtiriladi. Tovarlarning og'irligi, hajmi, shakli va shu kabi tabiiy xususiyatlaridan birortasi qiymatning umumiy asosi bo'la olmaydi. Ayirboshlashning zarur sharti bo'lib tovarlarning turlicha nafliligi hisoblanadi. Biroq, turli tovarlarning nafliligi sifat jihatidan farq qilish bilan birga miqdoriy o'lchamga ega emas. Miqdor jihatdan taqqoslash uchun tovarlarda mavjud bo'lgan umumiy narsa – ularni yaratish uchun sarflangan mehnatdir.

Tovarlar o'lchovdosh bo'lishining boisi shuki, bularning hammasi umuman inson mehnati mahsulidir, ya'ni inson kuchi, miyasi, mushaklari, asablari va hokazolari sarfining mahsulidir. Tovarida mujassamlashgan ijtimoiy mehnat uning qiymatini tashkil qiladi. Bu qiymat tovar ayirboshlaganda ko'rinadi, shuning uchun almashuv qiymati (ya'ni iste'mol qiymatlarini ayirboshlash nisbati) qiymat shakli bo'lib, uning ichki mazmunini tashkil etadi. Bu holat L.M.Kulikov tomonidan qiymat va almashuv qiymatini tovarning alohida asosiy xususiyatlari sifatida ajratilib ko'rsatilishida namoyon bo'ladi. «Qiymat – bu tovar ishlab chiqarish va uni sotish (ko'pincha qisqacha qilib «ishlab chiqarish xarajatlari» deb ataydilar) qanchaga tushganligi ifodasidir. Tovarni ayirboshlaganda (sotilganda) ishlab chiqaruvchi (sotuvchi), tabiiyki, o'z xarajatlarini qoplashni istaydi, biroq bozorda boshqacha nisbatlar tarkib topishi mumkin. Endi ularni boshqa ko'rsatkich – almashuv qiymati ifodalaydi. Bu bir tovar boshqasiga ayirboshlanadigan miqdoriy nisbatdir».² Tovarining o'zi esa ikki tomon – naflilik va qiymatning uzviy birligidan iboratdir.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, L.Kulikov tomonidan qiymatga berilgan yuqoridagi ta'rif ba'zi hollarda iqtisodchilar tomonidan yo'l qo'yiladigan yanglish fikrlardan ham holi emas. Ya'ni, qiymatning ishlab chiqarish xarajatlari bilan ayniylashtirilishini u tomonidan yo'l qo'yilgan xatolik deb hisoblaymiz. Aslida, ishlab chiqarish xarajatlari qiymatning bir qismi bo'lib, aksariyat hollarda miqdor jihatidan qiymatdan kam bo'ladi.

Tovar qiymatining miqdori **ijtimoiy-zaruriy ish vaqti** orqali hisoblanadi. **Ijtimoiy zaruriy ish vaqti muayyan ijtimoiy normal ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiyatdagi mehnat malakasi va jadalligi darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda biron bir tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqtidir.**

Tovar qiymatining miqdorini hisoblashda mehnatning oddiy va murakkab, malakali va malakasiz, aqliy yoki jismoniy turlari hisobga olinadi. Qiymatni hisoblashda nisbatan murakkab mehnat ko'paytirilgan yoki darajaga ko'tarilgan oddiy mehnat sifatida hisobga olinadi, shu sababli oz miqdordagi murakkab mehnat ko'p miqdordagi oddiy mehnatga tenglashtiriladi.

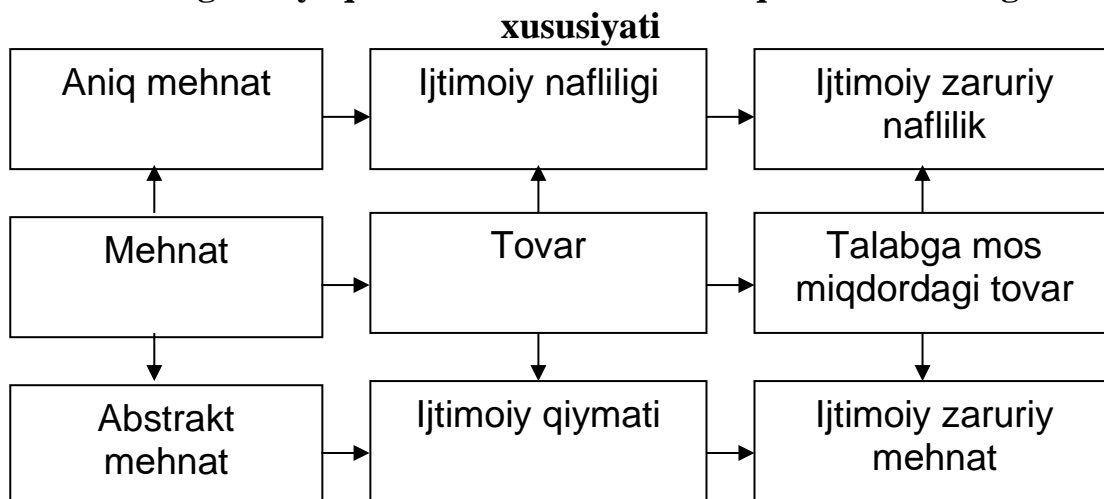
¹ Tovar qiymatini mehnat bilan aniqlashga endashuvlarida ma'lum farqlar mavjud bo'lsada, ularga A.Smit, D.Rikardo, U.Petti, J.S.Mill va boshqa ayrim iqtisodchilarni, ularning izdoshlarini kiritish mumkin.

² Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – M.: TK Vebl, Izd-vo Prospekt, 2005, s.129.

Tovarning ikki xil xususiyatga ega bo'lishiga sabab tovar ishlab chiqaruvchi mehnati tabiatining ikki tomonlamaligidadir. Bir tomondan, bu – muayyan turdagi aniq mehnatdir. Shuning uchun, naflilikni yaratgan mehnat **aniq mehnat** deb nom olgan (4.1-chizma).

4.1-chizma

Mehnatning ikki yoqlama tavsifidan kelib chiquvchi tovarning ikki xil

Ikkinchi tomondan, mehnat – aniq shaklidan qat’iy nazar, umuman sarflangan inson ishchi kuchidir, jami ijtimoiy mehnatning bir qismidir. U o’zining shu sifatida **abstrakt mehnat** deb ataladi. Bu mehnat esa tovar qiymatini yaratadi.

Qiymat tovarning emas, balki faqat mehnatning ijtimoiy xossasi bo’lib, unda tabiat ashyolarining birorta ham molekulasi, zarrachasi yo’qdir. Qiymatning asosida odamlar bir-birlari uchun mehnat qilishlarini bildiruvchi ijtimoiy mehnat yotadi. Biroq, alohidalashgan tovar ishlab chiqaruvchilar mehnati o’zining ijtimoiy xususiyatini faqat mehnat mahsullarini ayirboshlash orqali ko’rsatadi.

Tovarlar qiymatining miqdori mehnat unumdorligiga qarab o’zgaradi. **Mehnat unumdorligi ma’lum ish vaqti birligi mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulotning miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan o’lchanadi.** Misol uchun, duradgor bir ish kuni davomida 4 ta stol yasadi. Agar ish kunini 8 soatdan iborat, deb olsak, u holda 1 ta stol yasash uchun 2 soat vaqt sarflangan. Ya’ni, duradgorning 1 soatlik mehnat unumdorligi 0,5 ta stolga teng.

Mehnat unumdorligining o’zgarishi tovar birligi qiymatining o’zgarishiga sabab bo’ladi. Mehnat unumdorligi o’ssa, tovar birligining qiymati kamayadi yoki aksincha, mehnat unumdorligi pasaysa, tovar birligining qiymati oshadi. Misolimizdagi duradgor yasagan bitta stolning qiymati 2 soatlik mehnat sarfiga teng edi. Deylik, uning mehnat unumdorligi ikki baravar ortib, bir ish kunida 8 ta stol yasash darajasiga yetdi. U holda, bitta stolning qiymati ham ikki baravar pasayib, 1 soatlik mehnat sarfiga teng bo’ladi.

Mehnat intensivligi ish vaqti birligi mobaynida sarflangan mehnat miqdori orqali tavsiflanuvchi ko’rsatkich hisoblanadi. **Mehnat intensivligi deganda ish vaqti birligi davomida mehnat sarfining oshib borishi, ya’ni mehnatning jadallashishi tushuniladi.** Mehnat intensivligining oshishi muayyan vaqt davomida ko’proq qiymat yaratilishiga imkon beradi.

3. Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyalari

Tovar qiymatining negizini aniqlash doimiy ravishda tortishuvlar va munozaralarga sabab bo'lib, bu borada quyidagi ikki asosiy yo'nalish mavjud:

- 1) qiymatning mehnat nazariyasi;
- 2) qiymatning naflilik yoki keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi.

Qiymatning mehnat nazariyasi asoschilari bo'lib Uilyam Petti, Adam Smit, David Rikardolar hisoblanadi.

U.Petti – qiymatning mehnat nazariyasining dastlabki asoschisi bo'lib, u qiymatning manbai mehnat hisoblanishini, aynan mehnat sarfi tovar qiymati miqdorini belgilab berishini ko'rsatib o'tgan. Biroq, U.Petti tovarning iste'mol qiymati va qiymati o'rtasidagi farqni ko'ra olmagan. U tovarning qiymati faqat qimmatbaho metallarni ishlab chiqarishga sarflanuvchi mehnat orqali yaratiladi, deb hisoblagan.

A.Smit o'zining «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqotlar» (1776) nomli asarida tovarning iste'mol va almashuv qiymatini farqlab bergan. U tovar qiymatining yagona manbai bo'lib moddiy ishlab chiqarishning har qanday sohasida sarflangan mehnat hisoblanadi, degan xulosaga kelgan. Shu bilan birga, tovar qiymatining miqdorini har qanday mehnat emas, balki jamiyat uchun zarur bo'lgan o'rtacha mehnat belgilab berishini ko'rsatib o'tgan.

D.Rikardo qiymatning yagona mezoni bo'lib tovar ishlab chiqarishga sarflangan hamda ish vaqti sarflari orqali aniqlanuvchi mehnat hisoblanishini isbotlab bergan. U tovarning iste'mol qiymati va qiymati o'rtasidagi farqni aniq ko'rsatib, har qanday ishlab chiqarishda tovarning qiymati sarflangan mehnat orqali aniqlanishini ta'kidlagan.

Demak, yuqorida ta'kidlaganimizdek, qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlarining fikricha, tovarlarni ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Qiymatning miqdori esa, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan, ya'ni ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o'lchanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari tovar ishlab chiqarish sharoitda tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi aloqalarni, ijtimoiy mehnatni taqsimlash va rag'batlantirishni tartibga soluvchi ob'ektiv qiymat qonunining mavjudligini e'tirof etadilar. **Qiymat qonuni tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash uning qiymati asosida amalga oshirishini, qiymatning o'zi esa ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari orqali o'lchanishini ifodalaydi.**

Qiymat qonuni individual mehnat sarfi ijtimoiy zarur mehnat sarfidan ozroq bo'lgan ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantiradi. Bu bilan ishlab chiqaruvchilarning mehnat unumdorligini oshirishga undaydi. Aks holda ular bozordan siqib chiqarilishlari yoki xonavayron bo'lishlari mumkin.

Qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarni tabaqalashtiradi, mehnat va moddiy sarflarni kamaytirishni rag'batlantiradi va mehnatning ishlab chiqarish sohalari bo'yicha taqsimlanishini tartibga solib turadi. Masalan, eng yuksak mehnat unumdorligiga erishgan ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlarini ijtimoiy zarur sarflaridan kamroq, lekin ayrim individual sarflaridan yuqori narxlarga sotishlari va yuqori foyda olishlari mumkin. Lekin ular ish faoliyatining muvaffaqiyati kafolatlangan deb bo'lmaydi. Chunki ular ishlab chiqarishga fan-texnika yangiliklarini, samarali ishlab

chiqarish usullarini o'z vaqtida qo'llab turmasalar, ma'lum vaqtdan so'ng o'z ustunliklaridan ajralib qolishlari mumkin.

Qiymat qonunining tartibga solib turuvchi mexanizmi raqobat kurashi natijasida bozor narxlarining stixiyali ravishda tebranib turishidan, ularning ijtimoiy qiymatdan farq qilib turishidan iborat. Tovar narxining ijtimoiy qiymatidan chetga chiqish shart-sharoitlari quyidagilardan iborat deb hisoblanadi:

Talab = taklif bo'lgan holda narx = qiymat.

Talab > taklif bo'lgan holda narx > qiymat.

Talab < taklif bo'lgan holda narx < qiymat.

Shunday qilib, tovarlar narxining ular qiymatidan farq qilishi tovar ishlab chiqaruvchilarning xohishi bilan sodir bo'lmay, balki ob'ektiv qiymat qonunining kuchi ta'siri ostida bo'ladi.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi¹ nazariyasining asoschilari bo'lib avstriya maktabi vakillari K.Menger(1840-1921), F.Vizer(1851-1926), Ye.Bem-Baverk(1851-1914) va boshqalar hisoblanadi. Mazkur nazariyaga ko'ra, kishilar tomonidan juda xilma-xil moddiy va ma'naviy ne'matlar (hamda xizmatlar) ularni ishlab chiqarishga ijtimoiy zaruriy mehnat sarflanganligi uchun emas, balki ushbu ne'matlar naflilikka ega bo'lganligi uchun qadrlanadi. Insonlar tomonidan ma'lum nafliliklarga ehtiyoj sezilganligi sababli u yoki bu tovarni ishlab chiqarishga mehnat sarflari amalga oshiriladi. Mazkur nazariya tarafdorlari fikrlariga ko'ra, faqat tovarning nafliligi uning qiymatiga va, binobarin, narxiga asos bo'lishi mumkin.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi bilan qiymatning mehnat nazariyasining bir-biriga to'g'ri kelmasligi turli xil iste'mol qiymatlarini yoki naflilikni hisobga olish muammosi bilan bog'liq. Chunki, turli ko'rinishdagi ikkita tovarning nafliligini shunchaki umumiy tarzda o'zaro taqqoslash mumkin emas.

Bu nazariya tarafdorlari, naflilikning ikki turini ajratib ko'rsatish zarur deb hisoblaydilar: a) abstrakt yoki umumiy naflilik, ya'ni ne'matlarning kishilar biron-bir ehtiyojlarini qondirish layoqati; b) aniq naflilik, bu ne'mat mazkur nusxasi foydaliligining sub'ektiv narxini bildiradi. Bu sub'ektiv narx ikki omilga bog'liq: mazkur ne'matning mavjud zahirasi va unga bo'lgan ehtiyojning to'yinganlik darajasi.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi muammosini o'rmonda yashovchi chol ega bo'lgan besh qop don misolida, uning ongida sodir bo'lgan psixologik hayol orqali tasvirlab ko'rsatadilar. Bu qoplardagi donning nafliligi kamayib boruvchi tartibda joylashadi: birinchi qopdagi don eng zarur, ya'ni cholning oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun iste'mol qilinadi, ikkinchisi – ovqatlanishni yaxshilash uchun, uchinchisi – uy parrandalarini boqish, to'rtinchisi – pivo tayyorlash, beshinchisi – cholning o'z uyi atrofida sayrab yurgan qushlarni boqib, ko'ngilxushlik qilishi uchun.

---

¹ «Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi» atamasini qo'llashda mualliflar tomonidan ko'plab mulohazalarga borildi. Sababi – bugungi kunda iqtisodiy adabietlarda bu atamaning turli variantlari («me'ëriy naflilik», «me'ëriy foydalilik», «chegaraviy naflilik», «chegaraviy foydalilik» va h.k.) qo'llanib kelmoqda. Biroq, bu atamalar lug'aviy tarjima sifatida o'rinli qo'llanilgan bo'lsada, mazkur tushunchaning haqiqiy mazmunini ifodalay olmaydi. «Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi» atamasi esa bu mazmunga ko'proq mos tushadi. Bobning ba'ën etilishini osonlashtirish maqsadida keyingi o'rinlarda qo'llaniluvchi «so'nggi qo'shilgan miqdor nafliligi», «qo'shilgan miqdor nafliligi», «keyingi qo'shilgan naflilik» kabi iboralar bir xil ma'no kasb etadi.

Bundan ko'rinadiki, beshinchi qopning nafliligi chol uchun u qadar ahamiyatli emas, chunki agar bu qopdagi dondan mahrum bo'lsa u faqatgina ko'ngilxushlik qilish imkoniyatidan voz kechadi xolos. Biroq, to'rtinchi qopdagi donning yo'q bo'lishi cholni pivosiz, uchinchisi esa parrandalarsiz qoldirishi mumkin. Faqat bitta qopdagi don qolgan taqdirda chol uchun uning nafliligi eng yuqori darajaga yetadi, ya'ni u ovqatlanish ehtiyoji bilan tenglashadi.

Shu o'rinda turli qoplardagi donlarning nafliligi turlicha ekan, ularning qaysi biri donlarning umumiy naflilik darajasini aniqlab beradi, degan savol tug'iladi. Holbuki, qoplardagi donlarning bir-biridan farqi yo'q ekan, chol uchun ularning nafliligi beshinchi, so'nggi qopdagi donning nafliligi orqali aniqlanadi. Demak, har bir ne'matning so'nggi qo'shilgan birligi, ya'ni uncha muhim bo'lmagan ehtiyojni qondiruvchi birligining nafliligi kamayib borish xususiyatiga egadir.

Agar uzoq davrlar mobaynida tortishuvlar va bo'linishlarga olib kelgan bu ikki yo'nalishdagi nazariyalarga e'tibor bilan qaralsa, ularning hammasi tovarda gavdalangan mehnatning ikki tomonlama tavsifini, undan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyati (nafliligi va qiymati)ni tushunmaslikdan, uni bilishga bir tomonlama yondashuvdan kelib chiqqanligi ma'lum bo'ladi (4.2-chizmaga qarang).

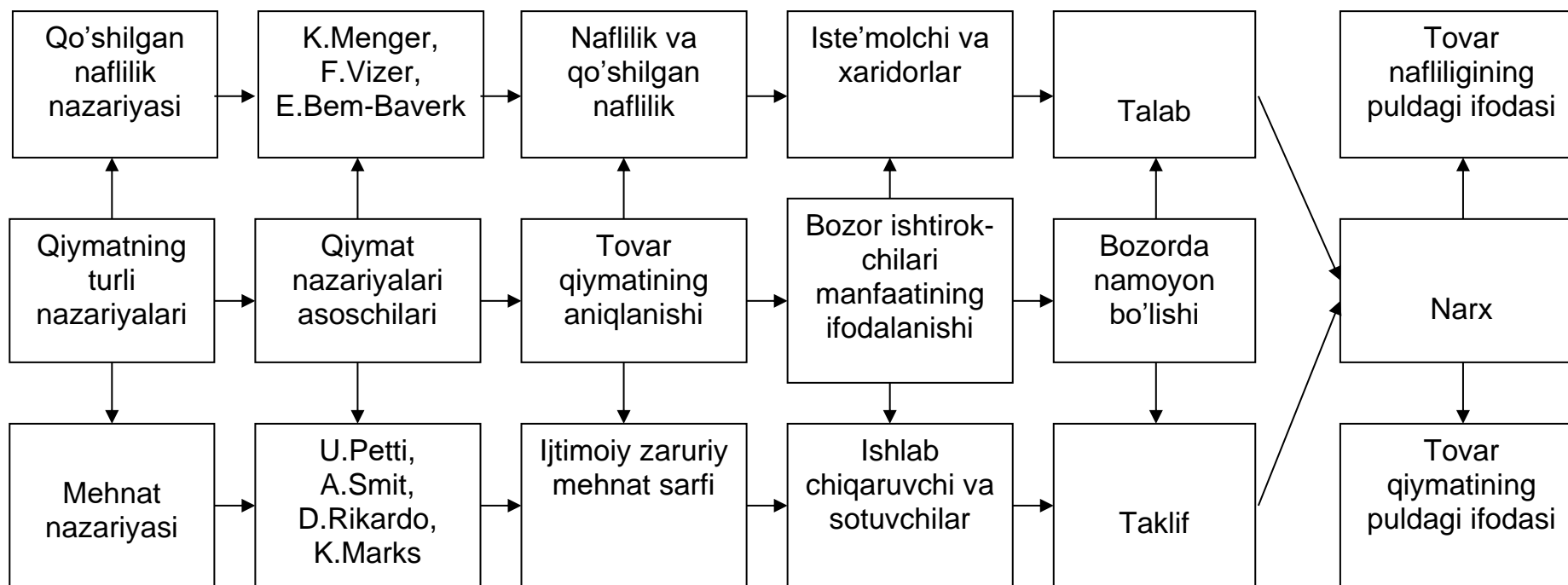
Qiymat va narx nazariyasida yangi yo'nalishni boshlab bergan inson mashhur ingliz iqtisodchisi A.Marshall hisoblanadi. Tovarlarning qiymatini aniqlashda mehnat nazariyasi ham, qo'shilgan naflilik nazariyasi ham yetarli asosga ega emas, deb hisoblagan A.Marshall bir nechta nazariyalarni sintez qilish yo'li bilan aniqlik kiritishga harakat qildi. Qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining bir tomonlamaligini u qiymatni faqat naflilik bilan tushuntirishda ko'rdi. A.Marshall keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasini talab va taklif nazariyasi hamda ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bilan bog'lashga harakat qildi.

A.Marshallning tovar qiymati nima bilan aniqlanishini bilishda qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlarini sintez qilish (umumlashtirish) zarurligi haqidagi fikri juda mashhur. Neoklassiklarning qiymat va narxning bir negizli (monistik) nazariyasini yaratishga urinishdan chekinishlari xususan A.Marshall ishlari bilan bog'liq. Neoklassiklarning qoidalari qiymatning yagona manbai, narxning yagona asosi va bozor xo'jaligida jamiyat daromadlarining yagona manbai topilishi zarurligini bildiradi. Bunday yagona manba, masalan, ingliz klassik iqtisodiy maktabi va markscha nazariyalarda mehnat, marjinalistlarda qo'shilgan miqdor nafliligi kategoriyasi hisoblanadi. A.Marshall nazariyasida esa qiymat va narx ham talab (qo'shilgan miqdor nafliligi) va ham taklif (tovar ishlab chiqarish xarajatlari) tomonida yotuvchi bozor kuchlari o'zaro ta'siri orqali aniqlanadi.

A.Marshall fikricha, tovar qiymati teng darajada keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi. Shunday qilib, A.Marshalldan boshlab iqtisodiyot nazariyasida turli nazariyalarni sintez qilishga o'tildi.

Lekin A.Marshall ushbu sintezni oxirigacha yetkaza olmadi. U ijtimoiy zaruriy naflilik va ijtimoiy zaruriy mehnat tovarning ikki tomoni ekanligini aniq ko'ra olmadi. Shuning uchun, u ijtimoiy zaruriy naflilik o'rniga qo'shilgan naflilikni, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari o'rniga ishlab chiqarish xarajatlarini qo'ydi. Natijada tovarning qiymati ham, nafliligi ham to'liq hisobga olinmadi.

Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor naflligi nazariyasining o'zaro aloqasi hamda bir-birini to'ldirishi

Umuman aytganda, uzoq tarixiy davrdan boshlab tortishuvga sabab bo'lgan narsa – tovarda gavalangan ijtimoiy mehnatning ikki yoqlama tavsifi va shu asosda hosil bo'ladigan tovarning ikki xil xususiyatiga ega bo'lishini inobatga olmaslikdir. Mehnat nazariyachilari tovarga sarflangan mehnat miqdoriga asosiy e'tiborni qaratgan bo'lsa, marjinalistlar uning nafliligiga e'tibor berib keladilar. Ularning biri ko'proq tovarni ishlab chiqaruvchilar manfaati nuqtai nazaridan tahlil qilgan bo'lsa, ikkinchisi iste'molchi (xaridorlar) manfaati nuqtai-nazaridan qaraydilar. Holbuki tovarning qiymatini va binobarin narxini aniqlashda uning ikki tomoniga va sotuvchilar bilan xaridorlar manfaati to'qnashgan tugunga e'tibor qaratish zarur.

4. Pulning kelib chiqishi, mohiyati va vazifalari

Pul uzoq zamonlardan beri odamlarga ma'lum. Pulning kelib chiqishi turli nazariyotchilar tomonidan tovar ayirboshlash jarayonining rivojlanishi bilan bog'liq holda tushuntiriladi.

Pulning vujudga kelishi va mohiyatining turli ilmiy kontsepsiyalari mavjud bo'lib, ular orasida ratsionalistik va evolyutsion kontsepsiyalar muhim o'rin tutadi.

Ratsionalistik kontsepsiya pulning kelib chiqishini kishilar o'rtasidagi bitim, kelishuv natijasi sifatida izohlaydi. Bu holat ularning tovarlarni ayirboshlash chog'ida qiymatlarning harakatlanishi uchun maxsus vositalar zarurligiga amin bo'lishiga asoslanadi. Pulning o'zaro kelishuv sifatida amal qilishi to'g'risidagi mazkur g'oya XVIII asrning oxirlarigacha hukm surdi. Pulning kelib chiqishiga sub'ektiv psixologik yondashuv ko'plab hozirgi zamon xorijiy iqtisodchilarning qarashlarida ham uchrab turadi. Ularning fikricha, pul kategoriyasi ob'ektiv iqtisodiy kategoriya bo'lmay, kishilar kelishuviga yoki davlatning xohishiga bog'liq bo'lgan yuzaki, sub'ektiv kategoriyadir.

Pul kelib chiqishining evolyutsion kontsepsiyasiga ko'ra ular ijtimoiy mehnat taqsimoti, tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Qiymat shakllari va ayirboshlash rivojlanishining tarixiy jarayonini tadqiq qilish orqali tovarlar umumiy olami ichidan pul rolini bajaruvchi alohida tovarning ajralib chiqishini tushunish mumkin.

Bir tovarning qiymati uni boshqa bir tovarga ayirboshlash orqali aniqlanadi (T-T). Bir qarashda ayirboshlash bitimida har ikkala tovar ham bir xil rol o'ynaydigandek ko'rinadi. Aslida esa ularning roli turlichadir. Bir tovar o'z qiymatini boshqa tovarga nisbatan ifodalaydi. Ikkinchi tovar esa birinchi tovarning qiymatini o'zida ifodalab, ekvivalent rolini bajaradi, ya'ni qiymatning ekvivalent shaklini tashkil etadi. Xuddi mana shu yerda pulning dastlabki kurtagi paydo bo'ladi.

Pulning paydo bo'lishi va rivojlanishida qiymat shakllarining rivojlanish bosqichlarini bilish muhim o'rin tutadi. Umuman olganda qiymatning **oddiy yoki tasodifiy, kengaytirilgan, umumiy va pul shakllari** mavjud.

Ayirboshlash jarayonining tarixan uzoq davom etgan davri mobaynida turli tovarlar umumiy ekvivalent rolini o'ynagan. Masalan, ayrim joylarda chorva mollari, ayrim joylarda tuz, ayrim joylarda mo'yna, nodir metallar (kumush, mis, oltin) va

boshqalar. Ekvivalent rolini o'ynovchi turli tovarlar ichidan ba'zi birlari o'zining barcha tomonidan tan olinishi tufayli ajralib chiqqa boshladi (masalan, nodir metallar). Chunki, ekvivalent rolini o'ynovchi tovarlarning barchasi ham ayirboshlash jarayonida vositachilik vazifasini bir xilda muvaffaqiyatli bajara olmas edi. Natijada, barcha tovarlarning qiymatini bir xil tovar qiymati orqali taqqoslash mumkin bo'lgan qiymatning umumiy shakli vujudga keldi.

XIX asrning oxirida mamlakatlar birin-ketin oltin valyutaga, ya'ni monometall tizimiga o'ta boshladilar. Bu hol Avstriyada 1892, Yaponiyada 1897, Rossiyada 1898, AQSHda esa 1900 yilda sodir bo'ldi. Angliyada oltin pul tizimi XVII asrning oxirida, Germaniyada 1871 yilda, Gollandiyada 1877 yildayoq joriy etilgan edi.

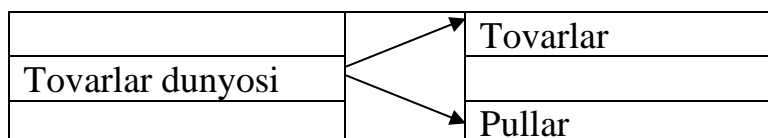
O'zbekiston hududida tarixan bundan ham oldinroq kumush va mis tangalar muomalada bo'lgan. Shayboniyxon Samarqandni zabt etgandan keyin, 1507 yilda pul islohotini o'tkazgan. Bizgacha Shayboniyxon (1501-1610) va Abdullaxon (1583-1598) zarb etgan tangalar yetib kelgan. Abdullaxon davrida tanga (oltin va kumush) zarb qilish davlat poytaxti – Buxoroda markazlashtirilgan. 1695-1709 yillarda oltin tanga zarb qilish muntazam tus oldi. Tanga og'irligi 4,8 gramm, sifat sofligi juda yuqori – 958 bo'lgan¹.

Umumiy ekvivalent rolining nodir metallarga, jumladan oltinga yuklatilish sabablari quyidagilar orqali izohlanadi:

- sifat jihatdan bir xil o'lchamga keltirish mumkinligi;
- zanglamasligi va uzoq muddat saqlash mumkinligi;
- bo'linuvchanligi va bo'lgandan keyin yana yaxlit holga keltirish mumkinligi;
- bo'linganda ham o'z qiymatini saqlab qola olishi;
- tabiatda nisbatan kamyobligi;
- ozgina miqdordagi va og'irlikdagi nodir metallning qiymati ancha yuqoriligi.

Shu xususiyatlarga ko'ra umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi ko'plab tovarlar ichidan maxsus tovar – oltin pul ajralib chiqdi. Shunday qilib, **pul – bu hamma tovarlarni sotish va sotib olish mumkin bo'lgan, umumiy ekvivalent rolini o'ynovchi maxsus tovardir.**

Endi tovarlar dunyosi ikkiga – bir tomondan, naflilikning ifodasi bo'lgan tovarlarga va, ikkinchi tomondan, qiymatning moddiylashgan ifodasi bo'lgan pulga ajraladi:

Pulning iqtisodiy mazmunini bilishda uning asosiy nazariyalarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Umuman olganda, pulning metallistik, nominalistik va miqdoriy nazariyalarini farqlash mumkin.

¹ Chjen V.A Pul va moliya bozorlari. T.: 1996. 25-26-betlar.

Pulning kelib chiqishi va muomalada bo'lishi metall pullar bilan bog'liq bo'lganligi sababli dastlab pulning metallistik nazariyasi vujudga kelgan. Uning asosiy mohiyati pulni nodir metallar (oltin va kumush) bilan ayniylashtirish orqali namoyon bo'lgan.

Pulning metallistik nazariyasining rivojlanishida merkantilistik maktab namoyandalarining qarashlari muhim o'rin tutadi. Ular pulning qadr-qimmatini oltin va kumushning tabiiy xossalarida deb bilib, uning tovar mazmunini tan olganlar. Biroq, pulni nodir metallar bilan ayniylashtirish ularning mohiyati va iqtisodiyotdagi roliga noto'g'ri baho berish hamda pul fetishizmining rivojlanishiga olib keldi.

Pulning nominalistik nazariyasi tarafdorlari metallistik nazariyaga qarshi chiqib, pullarning tovar tabiati hamda ular ichki qiymatini zarurligining o'zini inkor etadilar. Nominalistlar pulga shartli belgi sifatida qarab, ularning nodir metallar bilan aloqadorligini rad qiladilar.

Nominalistik nazariya tarafdorlarining qarashlari o'rta asrlarda to'la qiymatga ega bo'lmagan metall tangalarning muomalaga chiqarilishi bilan paydo bo'ldi. Ba'zi bir namoyandalar pullar – davlat hokimiyatining mahsuli, shunga ko'ra faqat davlatgina pullarning qiymatini belgilashi mumkin, degan fikrlarni ilgari surdilar. XX asrning boshlarida, oltin standartning tan olinmasligi, uning bekor qilinishi bilan, nominalistik nazariya yanada rivojlandi.

Pulning miqdoriy nazariyasi – bu muomaladagi pul miqdori, tovar narxlari darajasi hamda pullarning qiymati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni izohlashga asoslangan iqtisodiy ta'limotdir. Uning mohiyati muomaladagi pul miqdori narxlar va pul qiymati darajasining mutanosib ravishda o'zgarishining dastlabki sababidir, degan qoidadan iborat.

Pulning mohiyatini to'laroq tushunish uchun uning quyidagi **asosiy vazifalarini** ko'rib chiqamiz: 1) qiymat o'lchovi; 2) muomala vositasi; 3) boylik to'plash vositasi; 4) to'lov vositasi.

Pulning **qiymat o'lchovi** vazifasini ideal pul bajaradi. Tovar egasi yoki sotib oluvchi fikran ideal ravishda shu tovarning almashuv qiymatini pul bilan ifodalaydi. Tovarining narxi talab va taklif miqdori teng bo'lgan taqdirdagina uning qiymatiga muvofiq keladi. Aks holda, narx qiymatdan farq qiladi. Demak, tovarlarning narxi ularning qiymati, pulning qiymati, talab va taklifning nisbati va boshqa omillarga bog'liq.

Tovar almashuv qiymatining pul bilan ifodalanishi uning narxini anglatadi. Tovarining almashuv qiymatini o'lchash uchun muayyan miqdordagi pul materialini birlik qilib olish zarur. Bunday birlik **narxlar o'lchovi (masshtabi)** deb ataladi. Bir tomondan narxlar o'lchovi har qanday o'lchov birligi kabi shartlidir. Ikkinchi tomondan esa, u muayyan mamlakatda hamma tomonidan e'tirof etilgan bo'lishi kerak. Shuning uchun davlat pul birligi huquqini qonun bilan mustahkamlaydi, bu birlik shu tariqa rasmiy tan olinadi.

Tovar muomalasi jarayonida naqd pul bo'lishi kerak, chunki tovarlarni oldi-sotdi paytida ularning ramziy narxlari real pulga aylanmog'i lozim. Bu jarayonda pul **muomala vositasi** vazifasini bajaradi. Dastlab tovarlarni ayirboshlashda pulning

bevosita kumush yoki oltin quymalar shaklida mavjud bo'lishi muomala vaqtida qiyinchiliklar tug'dirgan: pul metallni o'lchash uni mayda bo'laklarga bo'lish, sifatini belgilash zarur bo'lgan. Keyinchalik metall quymalari o'rniga moneta (metall tanga)lar ishlatila boshlagan.

Uzluksiz muomalada bo'lish natijasida oltin tangalar yeyilib ketishi, o'z vaznining bir qismini yo'qotishi sababli muomalaga to'la qiymatli bo'lmagan qiymat belgilari chiqarilgan.

Pul muomaladan chiqarilganda **boyluk to'plash** vazifasini bajara boshlaydi. Natural xo'jalik sharoitida boyluk to'plash, jamg'arish mahsulot jamg'arish shaklida amalga oshirilgan. Tovar xo'jaligining rivojlanishi boyluk to'plashning pul jamg'arish shaklini keltirib chiqaradi.

Tovar xo'jaligi taraqqiyotining dastlabki davrlarida pul jamg'arish uni muomaladan chiqarib olish yo'li bilan amalga oshirilgan. Keyinchalik foyda ketidan quvish hukmron ahamiyat kasb etib, bo'sh yotgan pul foyda keltirmasligi sababli pul egalari uni harakatga solishga, uni foydali joyda ishlatish yo'lini topishga intildilar.

Tovarlar nasiyaga to'lov muddati kechiktirib sotilganda, pul **to'lov vositasi** vazifasini bajaradi. Xaridorlar tovarning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydi. Pulning bu vazifasi tovar muomalasi doirasi bilan cheklanmay, pul qarz berilganda, renta va soliqlarni to'lashda ham to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Qog'oz pullar, veksel va banknotlar – pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasidan kelib chiqqan.

Bugungi kunda zamonaviy, ya'ni qog'oz-kredit pullarning iqtisodiy mazmuni va tabiati to'g'risida so'z yuritilganda, g'arb iqtisodiy adabiyotlarida qog'oz pulning tovar emasligi qat'iy ta'kidlanadi. Bunda ayrim iqtisodchilar pulning tabiatini uning likvidligi, boshqa birlari esa uning dekret pul, ya'ni qonun tomonidan mustahkamlanganligi orqali belgilaydilar²¹.

Klassiklar ham, miqdoriylik nazariyasi tarafdorlari ham pulning alohida tovar ekanligini va boshqa tovarlardan uning ana shu alohida xususiyati ajratib turishini tushunmaydilar. Bizning nazarimizda pul alohida tovar bo'lib, boshqa barcha tovarlarning qiymatini ifodalaydigan umumiy ekvivalent sifatida xizmat qiladi. U boshqa tovarlar kabi ikki tomonlama xususiyatga ega: bir tomondan, umuman tovar sifatida boshqa tovarlar singari qiymatga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, naflilikka, ya'ni iste'mol qiymatiga ega. Uning iste'mol qiymati umumiy ekvivalent sifatida boshqa istalgan tovarga almashuvchanligida ifodalanadi. To'la qimmatli pullardan o'z qiymatiga ega bo'lmagan pul belgilarini qo'llashga o'tish hamda naqd pulsiz hisob-kitoblarning rivojlanishi natijasida qog'oz pul oddiy tovarlarga xos bo'lgan xususiyatlar – qiymat va iste'mol qiymatga ega bo'lmaydi. Ammo u maxsus tovar sifatida oltin puldagi ikki xususiyatni – qiymat belgisi va rasmiy naflilikni saqlab qoladi.

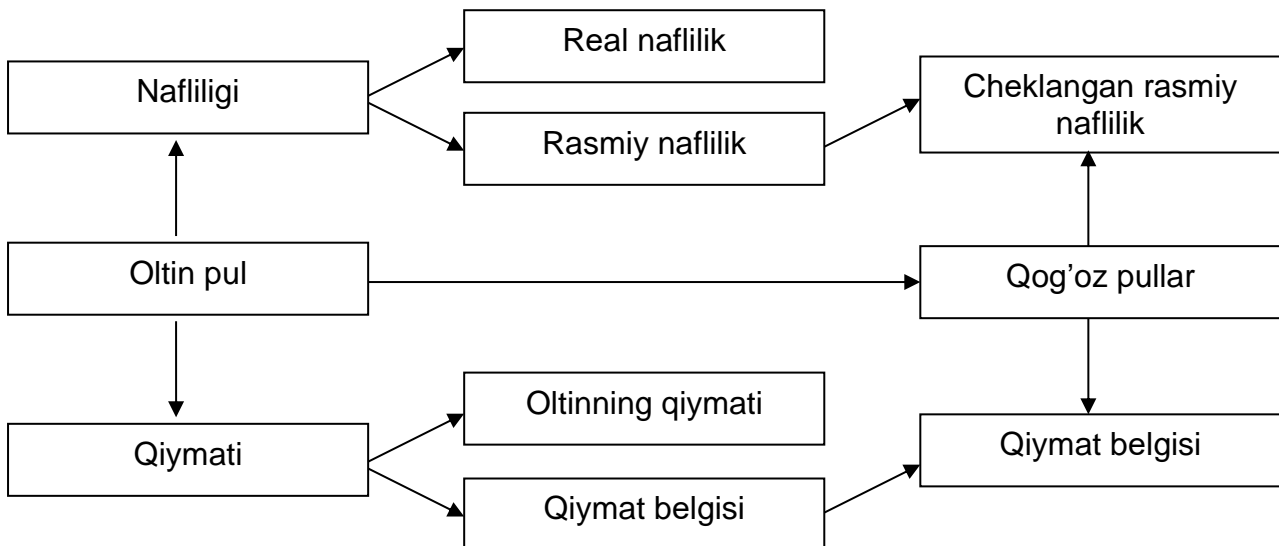
²¹ Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 163-b.; Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik./ Pod red. A.G.Gryaznovoy, T.V.Chechelevoy. – M.: Izdatelstvo «Ekzamen», 2004, 189-191-b.; Kurs ekonomicheskoy teorii. Uchebnoe posobie pod red. Chepurina M.N., Kiselevoy ye.A. Kirov, izd-vo «ASA», 1995, 96-b.

Qog'oz pul umumiy ekvivalentlik vazifasini bajarganda, boshqa tovarlar qiymati bevosita qiymatga ega bo'lgan tovar (oltin) bilan emas, balki qiymat belgisiga ega bo'lgan vakolatli «tovar» bilan o'lchanadi²² (4.3-chizma).

4.3-chizma

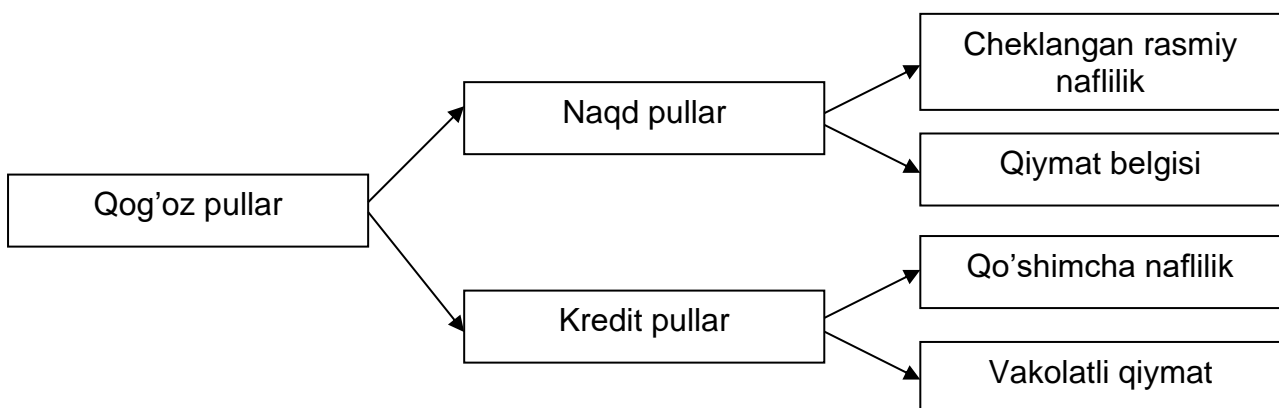
Oltin va qog'oz pullarning o'zaro bog'liqligi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul faqatgina umumiy ekvivalent bo'lib emas, balki o'z egasining qo'lida foyda, daromad olish vositasi bo'lib xizmat qiladi, o'zidan-o'zi o'suvchi qiymatga, bir so'z bilan aytganda kapitalga aylanadi. Buning natijasida qog'oz pullar ikkita tarkibiy qismga ajraladi: naqd pullar (qog'oz pul, tanga-chaqalar) va kredit pullar (chek, veksel, sertifikat, to'lov talabnomalari va h.k.). Ularning tub xususiyatlari 4.4-chizmada aks ettirilgan.

4.4-chizma

Naqd va kredit pullarning xususiyatlari

²² Yusupov R.A. Bozor munosabatlariga o'tish jaraënida milliy valyuta barqarorligini ta'minlashning nazariy asoslari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun ëzilgan dissertatsiya avtoreferati. T., 2001, 9-11-b.

Bundan ko'rinadiki, pul kapital sifatida muomalada bo'ladi, unga qo'shimcha ijtimoiy vazifa yuklatiladi. Endi u daromad keltiradigan maxsus vositaga aylanadi²³.

Shunday qilib, tovar ayirboshlash, ishlab chiqarish va pulning kelib chiqishi hamda tovar-pul muomalasining rivojlanishi bozor va bozor iqtisodiyotining kelib chiqishiga sabab bo'ldi va uning rivojlanishiga shart-sharoit yaratdi.

5. O'zbekistonda milliy valyuta – so'mning muomalaga kiritilishi va uning barqarorligini mustahkamlash yo'nalishlari

Har qanday mamlakatdagi tovar-pul munosabatlarining to'laqonli amal qilishi, eng avvalo, muayyan mamlakat milliy valyutasining mavjud bo'lishi hamda barqaror amal qilishini taqozo etadi.

Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng, o'z milliy valyutamizni muomalaga kiritish muhim va murakkab vazifalardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Bu borada hukumatimiz tomonidan har tomonlama asoslangan, izchil iqtisodiy siyosat amalga oshirildi. Unga binoan, respublikamiz o'z mustaqilligini e'lon qilgan bo'lsada, dastlabki yillarda sobiq Ittifoq pul birligi – rubl hududida amal qilish ob'ektiv zarurat sifatida tan olindi. Zero, ittifoqdosh respublikalarning siyosiy jihatdan mustaqillikka erishishlariga qaramay, ular iqtisodiyotining birdaniga, zudlik bilan rubl hududidan ajralib chiqishlariga iqtisodiy shart-sharoitlar mavjud emas edi. Bunday holat yagona pul makoni doirasida yuqori darajada muvofiqlashtirilgan iqtisodiy, birinchi navbatda, pul-kredit siyosatining amalga oshirilishini taqozo etar edi. Shunga ko'ra, dastlabki pallada Rossiya Federatsiyasi Markaziy banki pul emissiyasi bo'yicha monopolistik huquqni amalga oshirib, rubl amal qilgan barcha mamlakatlarning hududida pul barqarorligini ushlab turish bo'yicha chora-tadbirlarni ko'rish mas'uliyatini zimmasiga oldi.

Biroq, bozor munosabatlarining shakllanishi bilan bog'liq holda narxlarni erkinlashtirish jarayonlari respublikalararo savdo jarayonlarida nomutanosibliklarni keltirib chiqara boshladi. Respublikalar savdo balanslari taqchilligini eksport narxlarini o'zgartirish, kredit emissiyasi hisobiga moliyalashtirishga majbur edilar. Bundan tashqari, davlat korxonalarini keng miqyosli subsidiyalash bo'yicha tadbirlar ahamiyatli darajada Rossiya Davlat bankining imtiyozli kreditlari hisobiga moliyalashtirilar edi. Ko'rsatib o'tilgan omillar natijasida rubl hududidagi pul-kredit nazoratining bo'shashib ketishi inflyatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keldi.

O'zbekistonni o'z milliy valyutasining muomalaga kiritish zarurligi 1993 yilda dastlab Rossiyaning, keyinchalik MDH boshqa qator mamlakatlarning o'z milliy valyutasini muomalaga kiritishi bilan yanada kuchaydi. Chunki, O'zbekistonga boshqa respublikalar hududida amal qilish huquqini yo'qotgan eski rubl pul birliklari oqib kela boshladi. Qolaversa, rubl hududida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqil ravishda mamlakatdagi pul-kredit sohasining rivojlanishini to'liq nazorat qila olmas edi.

---

²³ Shodmonov SH. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda pulning yangi mazmuni va roli. Bozor, pul va kredit. Maxsus nashr, 2001, 9-b.

O'zbekiston rubl hududidagi bunday ahvol natijasida juda mushkul va zararli holatga tushib qolgan edi. Chunki boshqa davlatlar to'lov va hisob-kitoblarida foydalanilishi to'xtatilgan 1961-1992 yillar namunasidagi qadrsizlangan rubllar evaziga O'zbekistondan turli mahsulotlar olib chiqib ketila boshladi. O'zbekistonga boshqa davlatlarda o'z kuchini yo'qotgan sovet pullarini oqib kelishining oldini olish hamda respublika iste'mol bozorini himoya qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1993 yil 5 mayda «Pul muomalasini tartibga solish hamda respublika iste'mol bozorini himoyalashni kuchaytirish to'g'risida»gi qarorni qabul qildi. Ushbu qarorga binoan aholi tomonidan tovarlarni xarid qilish va depozit operatsiyalarini amalga oshirishda pasport hamda kupon tizimi tatbiq etildi. Xususan, qarorda quyidagilar belgilab berildi: 1993 yilning 10 maydan boshlab omonatlarga pullarning qo'yilishi faqat O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tomonidan pasport asosida amalga oshirilishi; 25 ming rublgacha bo'lgan qiymatdagi tovarlarni – cheklar, chek daftarchalari yoki omonatchilarning topshirig'i bo'yicha ularning bank muassasalaridagi shaxsiy hisob raqamlaridan naqd pulsiz o'tkazish orqali sotilishi; cheklar va chek daftarchalarini faqat O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga berish va boshqa chora-tadbirlar.

O'zbekistonning o'z milliy valyutasini muomalaga kiritish ikki bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqich 1993 yilning noyabr oyidan 1994 yilning iyunigacha bo'lgan davrni, ikkinchi bosqich esa 1994 yilning iyun-iyul oylarini o'z ichiga oldi.

Pul islohotini o'tkazishda mamlakatimiz hukumati tomonidan aholini ijtimoiy himoya qilish, uning daromadlarining yo'qotilishiga yo'l qo'ymaslik tamoyiliga katta e'tibor qaratildi. Shunga ko'ra, muomaladagi eski pul birliklarining amal qilishini to'xtatish ham sekin-asta, bosqichma-bosqich ro'yobga oshirildi. Jumladan:

- 1993 yilning 15 noyabridan boshlab 1992 yil namunasidagi 5000 va 10000 rubl qiymatdagi pul belgilarining amal qilishi to'xtatildi;

- 1993 yilning 1 dekabridan boshlab SSSR Davlat bankining 1961-1992 yillardagi 200, 500 va 1000 rubl qiymatidagi pullarining barcha ko'rinishdagi to'lovlar sifatida qabul qilinishi to'xtatildi;

- 1993 yilning 15 dekabridan boshlab 50 i 100 rubl qiymatdagi pul belgilarining amal qilishi to'xtatildi;

- 1994 yilning 1 yanvaridan boshlab 1, 3, 5, 10 va 25 rubl qiymatdagi pul belgilari muomaladan chiqarildi;

- 1994 yilning 15 aprelidan boshlab O'zbekistonning barcha hududida Rossiya Banki banknotlarini muomalada bo'lishi to'xtatildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 30 noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi hududida «so'm-kupon»ning muomalada bo'lish tartibini yanada takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarorida 1993 yilning 6 dekabridan boshlab 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 so'm qiymatidagi «so'm-kuponlar» mamlakatimiz hududida qonuniy to'lov vositasi sifatida tan olindi.

O'zbekistonda milliy valyutani joriy etishda dastlab «so'm-kupon»ning muomalaga kiritilishi quyidagilarga imkon yaratdi: birinchidan, milliy pul islohotining

iqtisodiy, texnik va ijtimoiy tomonlarini optimallashtirish uchun respublika ichki iqtisodiyotidagi barcha real omillarni to'la aniqlash va hisobga olish; ikkinchidan, mustaqil moliya-kredit va narx siyosatini yuritish bo'yicha muayyan tajriba orttirish; uchinchidan, milliy pul birligini joriy etish strategiyasi va mexanizmini o'rganish, inflyatsiya jarayoniga qarshi kurash tadbirlari ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish, o'zaro hisob-kitoblar mexanizmini yo'lga qo'yish va hokazo.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-moddasi hamda «O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi Qonunning 111-moddasiga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993 yil 3 sentyabrdagi 952-XII-sonli qaroriga muvofiq, 1994 yilning 1 iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasi hududida milliy valyuta – «so'm» muomalaga kiritildi.

Milliy valyutaning joriy etilishi munosabati bilan O'zbekiston Markaziy bankining kassa ishini tashkil etish to'g'risida, miliy valyutani muomalaga chiqarish va hisobga olish tartibi to'g'risidagi ko'rsatmasi, shuningdek, qimmatliklarni qayta baholash hamda yuridik shaxslarning buxgalteriya hisobi va hisobotiga o'zgartirishlar kiritish tartibi ishlab chiqildi. Bank muassasalari tomonidan 1994 yilning 1 iyuli holati bo'yicha yuridik shaxslarning hisob va joriy raqamlaridagi barcha pul mablag'larini va boshqa qimmatliklarni inventarizatsiya qilish va buxgalteriya hisobi ma'lumotlari asosida 1000 so'm-kuponni 1 so'm nisbatida qayta hisoblash ishlari amalga oshirildi.

Tovar-pul munosabatlarning samarali amal qilishi ko'p jihatdan milliy valyutaning barqarorligiga ham bog'liq. bunga erishish uchun aniq vazifalarni hal etishga qaratilgan to'rtta alohida dasturlar to'plamini ko'rsatib berdi (4.3-jadval).

4.3-jadval

O'zbekistonda milliy valyuta – so'mning barqarorligini oshirish vazifalarini hal etish borasidagi dasturlar

Dasturning mazmuni	Dasturning asosiy yo'nalishlari	Amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar
Milliy valyutani tovar bilan barqaror ta'minlash	<ul style="list-style-type: none"> - respublika bozorini iste'mol mollari bilan to'ldirish; - aholining eng zarur talablarini qondiruvchi milliy ishlab chiqarishni kengaytirish 	<ul style="list-style-type: none"> - iste'mol mollari ishlab chiqaruvchi korxonalar har tomonlama yordam ko'rsatish; - zamonaviy iste'mol mollari ishlab chiqaradigan yangi korxonalarni jadal sur'atlarda tashkil etish; - kichik korxonalar faoliyati uchun keng maydon ochib berish; - aholining turli mamlakatlardan keltirilgan sifatli mollarni sotib olish imkoniyatiga ega bo'lishi uchun zarur sharoitlar yaratish; - import mollar tarkibini takomillashtirish;

		- milliy mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish
Etarli valyuta zaxirasi bilan ta'minlash	- tashqi iqtisodiy siyosatni tubdan qayta ko'rib chiqish; - mamlakatning eksport imkoniyatini kengaytirish	- eksportga yo'naltirilgan korxonalar sonini ko'paytirish; - eksportga yo'naltirilgan korxonalar faoliyatini rag'batlantirish; - jahon bozorida raqobatga bardosh beradigan mahsulot ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi omillarni vujudga keltirish
Milliy valyutani qadrlash va undan tejab-tergab foydalanish	- qat'iy moliyaviy-kredit siyosatini izchillik bilan o'tkazish; - kredit resurslaridan samarali va muayyan maqsad yo'lida foydalanish	- aholi va korxonalar tomonidan moliyaviy resurslardan tejamli foydalanishni kuchaytirish; - kreditlarning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash; - kredit resurslarini eng ko'p samara beradigan sohalarga yo'naltirish
Inflyatsiyaga qarshi baquvvat, puxta o'ylangan siyosat o'tkazish	- milliy valyutaning yuksak to'lov qobiliyatini uzoq muddat davomida saqlab qolishini ta'minlash; - ishlab chiqarish hajmi bilan to'lovga qobil talabning o'sishi o'rtasidagi maqbul nisbatni ta'minlash	- muomalaga chiqariladigan har bir so'mning muayyan tovarlar bilan ta'minlanishiga erishish; - savdo korxonalarining ishini tubdan yaxshilash; - iste'mol fondining o'sishini ishlab chiqariladigan mahsulot va ko'rsatiladigan xizmatning moddiy hajmi ko'payishiga bevosita bog'liq qilib qo'yish; - naqd pul va kredit emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo'l qo'ymaslik

Bu belgilangan dasturlarning izchil ravishda amalga oshirilishi milliy valyutamizning mustahkamlanishiga, qat'iy valyutalarga nisbatan uning almashuv kursining barqarorlashuviga ahamiyatli darajada ta'sir ko'rsatadi.

Xulosalar:

1. Tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning paydo bo'lishi ijtimoiy mehnat taqsimotining hamda xususiy mulk kelib chiqib, ishlab chiqaruvchilar alohidalashuvining rivojlanishi bilan bog'liq.

2. Tovarning ikki xossasi – nafliligi (iste'mol qiymati) va qiymati inson mehnatining ikki yoqlama tavsifi natijasida vujudga keladi. Agar naflilik (iste'mol qiymat) aniq mehnat orqali yaratilsa, almashuv qiymati abstrakt mehnatning natijasi hisoblanadi.

3. Qiymat mehnatning ijtimoiy xossasi bo'lib, unda tabiat ashyolarining birorta ham molekulasi, zarrachasi yo'qdir. Qiymatning asosida odamlar bir-birlari uchun mehnat qilishlarini bildiruvchi ijtimoiy mehnat yotadi. Biroq, alohidalashgan tovar ishlab chiqaruvchilar mehnati singari o'zining ijtimoiy xususiyatini faqat mehnat mahsullarini ayirboshlash orqali ko'rsatadi.

4. Tovar qiymatini aniqlash borasida iqtisodiyot nazariyasida ikki xil yondashuv mavjud: qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi. Birinchi nazariya tovar qiymatini unda mujassamlashgan ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari tashkil qiladi desa, ikkinchi nazariya tovarning qiymatini uning nafliligi, ayniqsa keyingi qo'shilgan tovar nafliligi belgilab beradi, deb ko'rsatadi.

5. Tovarlarini ayirboshlash jarayonining uzoq vaqt rivojlanishi natijasida umumiy ekvivalent vazifasini bajaruvchi, boshqa hamma tovarlarini ayirboshlash mumkin bo'lgan alohida tovar pul sifatida ajralib chiqdi.

6. Pul o'zining rivojlanish tarixida quyidagi bosqichlarni bosib o'tdi: tovar pullar (pul o'rnini har xil mahsulotlar bosgan); to'la qiymatga ega pullar (oltin yoki kumush); to'la qiymatga ega bo'lmagan pullar (qog'oz pullar, oddiy metall tangalar); kredit pullar (veksel, banknot, chek, kredit kartochka).

Asosiy tayanch tushunchalar:

Natural ishlab chiqarish – mahsulotlar ishlab chiqaruvchining o'z ehtiyojlarini qondirish, ichki xo'jalik ehtiyojlari uchun mo'ljallagan ishlab chiqarish.

Tovar ishlab chiqarish – mahsulotlarni o'z iste'moli uchun emas, balki bozorda sotish, ayirboshlash uchun va boshqalarning ehtiyojini qondirish maqsadida ishlab chiqarish.

Tovar – biron-bir naflilikka va qiymatga ega bo'lgan, ayirboshlash uchun yaratilgan mahsulot.

Naflilik – tovarning kishilarning biron-bir narsaga bo'lgan ehtiyojini qondirish layoqati.

Ijtimoiy zaruriy naflilik – talab miqdoriga mos keladigan miqdordagi naflilik.

Qiymat – tovarda gavdalangan ijtimoiy-zaruriy mehnat.

Almashuv qiymati – biror turdagi iste'mol qiymatning boshqa turdagi iste'mol qiymatga ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbati.

Ijtimoiy zaruriy ish vaqti – muayyan ijtimoiy normal ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiyatdagi mehnat malakasi va jadalligi darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda biron bir tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqti.

Qiymat qonuni – tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash uning qiymati asosida amalga oshishini, qiymatning o'zi esa ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari orqali o'lchanishini ifodalovchi sabab-oqibat bog'liqligi.

Aniq mehnat – muayyan aniq iste'mol qiymatlarni vujudga keltiradigan mehnat.

Abstrakt mehnat – mehnatning aniq shaklidan qat'iy nazar umuman inson ishchi kuchining sarflanishi, ijtimoiy mehnatning bir qismi.

Mehnat unumdorligi – ma'lum vaqt davomida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun ketgan vaqt.

Mehnat intensivligi – mehnatning sarflanish tezligi yoki jadalligi.

Pul – umumiy ekvivalent rolini bajaruvchi maxsus tovar.

Diversifikatsiya – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish, ularning sifatini takomillashtirish.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash – ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Ijtimoiy xo'jalik shakllariga umumiy tavsif bering. Natural va tovar xo'jaligining asosiy farqlari nimalardan iborat?

2. Tovar ishlab chiqarish va bozorning vujudga kelishining umumiy shart-sharoitlarini tushuntiring.

3. Nima uchun tovarga naflilik (iste'mol qiymat) va almashuv qiymatining birligi sifatida qaraladi? Tovardagi bu ikki xil xususiyat nimadan kelib chiqadi?

4. Qiymatning mehnat nazariyasining mazmunini tushuntirib bering.

5. Qiymatning so'nggi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining asosida nima yotadi?

6. Keyingi (so'nggi) qo'shilgan miqdor nafliligi nima va uning pasayish sababini tushuntiring.

7. Tovarlarining qiymatini aniqlashga bo'lgan quyidagi fikrlarga o'zingizni munosabatingizni bildiring:

a) ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan belgilanadi;

b) keyingi qo'shilgan tovarlarning nafliligi bilan aniqlanadi;

d) keyingi qo'shilgan tovarlarning nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi.

8. Pulning mazmunini va vujudga kelishining umumiy shart-sharoitlarini tushuntirib bering.

9. Pulning ratsionalistik va evolyutsion kontseptsiyalarining mazmuni nimadan iborat?

10. Pul qanday vazifalarni bajaradi? Har bir vazifasining mazmunini tushuntirib bering.

11. Oltin pul va qog'oz pul o'rtasidagi umumiylik va farqlarini ko'rsatib bering.

12. Qog'oz va kredit pullarning qadr-qiymati va barqarorligi nima bilan belgilanadi?

II MODUL. BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI.

5-mavzu. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va amal qilishi

- 1.Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning asosiy belgilari
- 2.Bozor iqtisodiyotida doimiy va asosiy muammolarning hal qilinishi.....
- 3.Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari
- 4.Bozor va uning vazifalari.
- 5.Bozorning turlari va tuzilishi.....
- 6.Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari....

Oldingi mavzuda tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonlarining rivojlanishi natijasida pulning vujudga kelganligi, tovar-pul munosabatlarining rivojlanib, iqtisodiyotning barcha jabhalarini qamrab olganligi, asta-sekin bozor iqtisodiyotining shakllanib kelayotganligi bayon etildi.

Ushbu mavzu bozor iqtisodiyotining mazmunini bayon qilib berish bilan boshlanib, uning asosiy belgilari, sub'ektlari va rivojlanish bosqichlari talqiniga alohida o'rin ajratiladi. Bozor iqtisodiyotining doimiy va asosiy muammolari, uning afzalliklari va ziddiyatlari tahliliga ham o'rin beriladi.

Mavzu bozor va uning turlari, bozor infratuzilmasi, uning tarkibiy qismlari hamda unsurlarini yoritib berish bilan yakunlanadi.

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti dunyoning ko'pchilik mamlakatlari uchun xos bo'lib, u turli mamlakatlarda har xil darajada va o'ziga xos xususiyatlar bilan amal qilmoqda va rivojlanmoqda. Bu iqtisodiyotning amal qilish mexanizmi ko'plab asrlar davomida tarkib topib, shakllanib, hozirgi davrda madaniylashgan shaklni kasb etdi va ko'pgina mamlakatlarda hukmron iqtisodiy tizimga aylandi. Mazkur iqtisodiyotning barqarorligi shu bilan izohlanadiki, uzoq davrli iqtisodiy evolyutsiya davomida uning amal qilishining asosiy klassik qoidalari saqlanib qoldi.

Oldingi mavzuda ta'kidlanganidek, xususiy mulkchilikning paydo bo'lishi va ijtimoiy mehnat taqsimotining ro'y berishi bozor iqtisodiyotining kelib chiqishi va mavjud bo'lishing umumiy sharti hisoblanadi. Xususiy mulkchilik va mehnat taqsimoti ijtimoiy xo'jalikning tovar shaklini taqozo qiladi, tovar ishlab chiqarishning mavjud bo'lishi o'z-o'zidan pul muomalasi, ayirboshlash, taqsimlash va iste'molning bozorga oid xususiyatini ko'zda tutadi. Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bozor iqtisodiyoti taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Ishlab chiqarishning mustaqilligi, tadbirkorlikning erkinligi, resurslarning erkin almashinuvining ta'minlanishi bozor iqtisodiyotini samarali amal qilishining muhim shartlari bo'lib hisoblanadi. Tovar ishlab chiqaruvchi qanchalik mustaqil bo'lsa, bozor ham shu darajada yaxshi rivojlanadi. Erkin ayirboshlash tovar ishlab chiqaruvchi faoliyatining nisbatan samarali yo'nalishlarini ko'rsatib beruvchi erkin narxlarning shakllanishiga imkon yaratadi.

Bozor iqtisodiyoti – bu tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizimdir. Bunday iqtisodiyot erkin tovar-pul munosabatlariga asoslanib, uning negizida tovar va pulning turli shakllardagi harakati yotadi, u iqtisodiy monopolizmni inkor etadi. Ayrim

adabiyotlarda bozor iqtisodiyoti – bozor xo'jaligi sub'ektlari iqtisodiy xatti-harakatlarining erkin, mustaqil ravishda yuz berishi va ularning tovar-pul mexanizmi orqali bir-biriga bog'lanib muvofiqlashuvi deb baho beriladi. Bozor iqtisodiyotida bozor aloqalari butun tizimni, uning barcha bosqichlari – ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini hamda iqtisodiy munosabatlarning barcha sub'ektlarini qamrab oladi.

Shuni ham e'tiborda tutish kerakki, hozirgi sharoitda o'rtacha rivojlangan iqtisodiyotda 24 mln.dan ortiq turdagi tovarlar mavjud bo'lib, har yili ularning 1/10 qismi yangilanib turadi. Bunday sharoitda bozorning ishtirokisiz tovar turlari va hajmi bo'yicha talab va taklifni tartibga solishni tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Bu esa bozorning vazifasini hech qanday markazlashtirilgan rejalashtirish idoralari muvaffaqiyatli bajara olmasligining yaqqol dalilidir. Bozor iqtisodiyoti esa eng samarali va muammolarni tezlik bilan hal eta oluvchi ijtimoiy-iqtisodiy tizim hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sub'ektlari tarkibiga tadbirkorlar ham, o'z mehnatini sotuvchi ishchilar ham, pirovard iste'molchilar, ssuda kapitali egalari va qimmatli qog'ozlar egalari ham kiradi. Odatda, bozor xo'jaligining barcha asosiy sub'ektlari uchta guruhga bo'linadi: uy xo'jaliklari, korxonalar (tadbirkorlik sektori) va davlat sektori.

Uy xo'jaliklari – iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik. Uy xo'jaliklari doirasida moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida yaratilgan tovar va xizmatlar iste'mol qilinadi. Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaliklari mulk egasi hamda ishlab chiqarish omillarini yetkazib beruvchilar hisoblanadi. Iqtisodiy resurslarni sotishdan olingan pul daromadlari shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun sarflanadi.

Tadbirkorlik sektori – bu iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi bo'g'inidir. U ish yuritish uchun o'z kapitalini yoki qarz olingan kapitalni ishga solishni taqozo etadi, bu kapitaldan olingan daromad ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish uchun sarflanadi. Tadbirkorlar tovar xo'jaligida tovar va xizmatlarni yetkazib beradi.

Davlat sektori – o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli budjet tashkilotlari va muassasalarining majmui.

Shuningdek, ba'zi darslik va o'quv qo'llanmalarda bozor iqtisodiyotining yana bir alohida, mustaqil sub'ekti sifatida banklar ajratib ko'rsatiladi.²⁴

Bank – iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

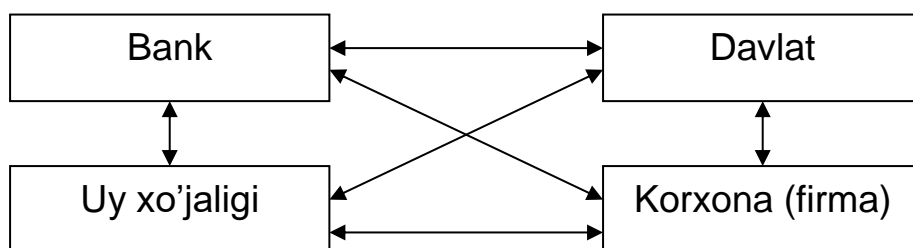
Shunday qilib, yuqorida keltirib o'tilgan bozor iqtisodiyoti sub'ektlarining o'zaro ta'siri va aloqasini quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin (5.1-chizma).

5.1-chizma

---

²⁴ Ekonomicheskaya teoriya (politekonomiya): Uchebnik/ Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, akad. G.P.Juravlevoy. – 4-e izd. - M.: INFRA-M, 2004, s.78-79.; Tojiboyeva D. Iqtisodiyot nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma./Akad. M.Sharifxo'jayevning ilmiy tahriri ostida. – T.: «O'qituvchi», 2002, 74-b.

Bozor xo'jaligi sub'ektlari o'zaro aloqasining umumiy modeli

Har qanday bozor iqtisodiyotini tartibga solish mexanizmi asosan to'rtta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi: narx, talab, taklif, raqobat.

Narxlar nisbati o'zgarib turadi, shuning uchun narx, ishlab chiqaruvchi uchun ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi zarurligini aniqlashda yo'l ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Talab va taklif hamda raqobatchilik muhitidagi o'zgarishlar, o'z navbatida, narxlardagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Bozor iqtisodiyotining muhim va umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

- turli shakllardagi mulkchilikning mavjud bo'lishi va unda xususiy mulkchilikning ustun turishi;
- tadbirkorlik va tanlov erkinligi;
- raqobat kurashining mavjudligi;
- davlatning iqtisodiyotga cheklangan holda aralashuvi;
- korxonalar va firmalarning ichki va tashqi shart-sharoitlar o'zgarishlariga moslashuvchanligi.

Bozor iqtisodiyotining bu belgilari uning barcha bosqichlari uchun umumiydir. Lekin bozor iqtisodiyotining mazmuni va belgilari haqida gap borganda bu iqtisodiyotning tarixan tarkib topgan ikki turini bir-biridan farq qilish zarur. Uning birinchi ko'rinishi uzoq vaqt davomida shakllanib, g'arbdagi rivojlangan mamlakatlarda XIX asrning oxirlarigacha davom etib keldi. U iqtisodiy adabiyotlarda **klassik yoki sof bozor iqtisodiyoti** deb nom oldi. Uning asosiy belgilari: a) iqtisodiy faoliyat yuritishning xususiy mulkchilikka asoslanganligi; b) kapital va ishlab chiqarishning korxonalar miqyosida umumlashganligi; d) tadbirkorlar, ishchilar, tovar ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning shaxsan erkinligi; e) tadbirkorlarning yuqori foyda olish uchun kurashlari; f) iqtisodiyotning talab va taklif, erkin bozor narxi va raqobat kurashlari asosida tartiblanishi; g) aholining ijtimoiy himoya qilinmasligi, ishsizlikning va aholi ijtimoiy tabaqalashuvining kuchayishi.

Bozor iqtisodiyotining ikkinchi ko'rinishi **hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti** deb atalib, XIX asrning oxiri va XX asr boshlaridan buyon amal qiladi. Uning asosiy belgilari:

a) iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyatini yuritishning turli mulkchilik shakllari, ya'ni, xususiy, davlat, jamoa, aralash va boshqa mulk shakllariga asoslanganligi;

b) kapital va ishlab chiqarishning yuqori darajada umumlashganligi, mulkning bir qismi yirik monopoliyalar va davlat qo'lida to'planib, milliy va xalqaro miqyosda umumlashganligi;

d) iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning faol ishtiroki. Bunda davlat fan-texnika taraqqiyoti va boshqa omillarni hisobga olib, turli iqtisodiy tadbirlarni,

rivojlanish istiqbolini aniqlash, turli sohalar va tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlarni tartibga solish chora-tadbirlarini belgilash vazifalarini bajaradi;

e) xo'jaliklarni yuritishda reja usulidan foydalanishning kuchayishi (biznes rejasi, marketing tizimi orqali boshqarish);

f) ijtimoiy himoyaning kuchayishi. Bunda davlatga, jamoalar va xususiy kishilarga tegishli turli xil ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy sug'urta fondlarining vujudga kelishi.

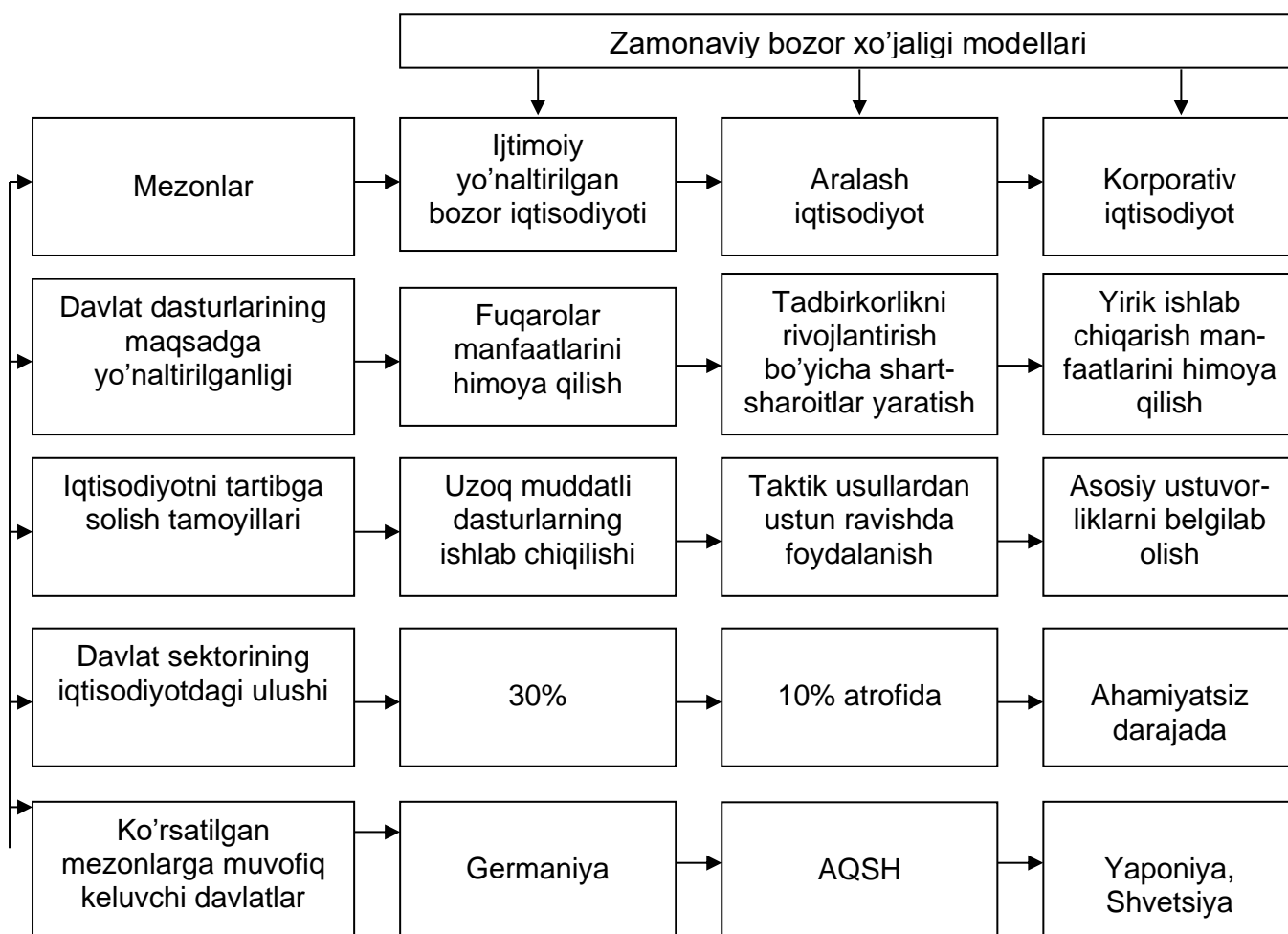
Bu har ikkala turda bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari va xususiyatlari saqlanib qoladi, ularda tovar va pulning harakati, ularning qonun-qoidalari rivojlanish uchun negiz va shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi.

Hozirgi zamon bozor xo'jaligi iqtisodiyotdagi xususiy va davlat sektorlarining o'zaro aloqasiga asoslanadi. Iqtisodiyotga ta'sirning intensivligi darajasi hamda davlat tomonidan hal etiluvchi ustuvor vazifalardan kelib chiqqan holda, zamonaviy bozor iqtisodiyotining quyidagi modellari farqlanadi (5.2-chizma).

Bozor iqtisodiyotida yuqorida tilga olingan belgi va tartiblar bilan birga, barcha hozirgi zamon iqtisodiy tizimlariga xos bo'lgan bir qator shart-sharoitlar bo'lishi taqozo qilinadi. Bular quyidagilar: ilg'or texnologiya va yangi texnik vositalardan keng miqyosda foydalanish; ishlab chiqarishning ixtisoslashish.

5.2-chizma

Zamonaviy bozor xo'jaligi modellari

2. Bozor iqtisodiyotida doimiy va asosiy muammolarning hal qilinishi

Ijtimoiy xo'jalik yuritishning bozor iqtisodiyotiga asoslangan yo'lini tanlagan har qanday mamlakat mazkur iqtisodiy tizimning qanday amal qilishini mukammal bilishi muhim hisoblanadi. Buning uchun, eng avvalo, har qanday iqtisodiy tizimning umumiy muammolarini ifodalovchi quyidagi savollarga javob topish kerak bo'ladi:

- 1) qanday mahsulot va xizmatlarni, qancha miqdorda ishlab chiqarish zarur?
- 2) ushbu mahsulot va xizmatlarni qanday texnika va texnologiya vositasida ishlab chiqariladi?
- 3) bu mahsulot va xizmatlar kim uchun ishlab chiqariladi?

Iqtisodiy adabiyotlarda ushbu muammolar qisqacha – «nima, qanday qilib, kim uchun ishlab chiqarish zarur?» tarzida ifodalanadi.

Bu muammolar an'anaviy iqtisodiyotda asosan urf-odatlar, ko'p yillar davomida mavjud bo'lib kelayotgan an'analar, milliy, diniy, iqlim va boshqa omillar ta'sirida hal etilsa, ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiy tizimda markazlashtirilgan holdagi rejalashtirish orqali hal etiladi.

Lekin bozor iqtisodiyoti bu muammolarni o'zgacha tarzda hal etadi. Bunda bozor iqtisodiyoti tizimining o'ziga xos xususiyatlaridan, uning talablari va qonun-qoidalaridan kelib chiqadi.

Nima va qancha miqdorda ishlab chiqarish zarurligi bozor iqtisodiyoti sharoitida eng avvalo iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanish darajasiga, talab va taklif nisbatiga bog'liq. Bunda mavjud bo'lgan resurslar qanday hajmda band qilinishi yoki qaysi qismi ishlab chiqarish jarayonida foydalanishi ham hisobga olinishi lozim.

Bu savolga javob berishda korxonalar zarar ko'rmaslik va yuqori darajada foyda olish uchun intilish qoidasiga amal qiladi. Shu bilan birga mahsulot va xizmatlarning qanday to'plami jamiyat talablarini to'la qondira olishi e'tiborga olinadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida faqat talab mavjud bo'lgan, binobarin, foyda keltirishi mumkin bo'lgan mahsulot va xizmatlar yaratiladi. Bunda korxonalar foydasi hajmini tovarni sotishdan olinadigan umumiy pul daromadi va uni ishlab chiqarishning umumiy xarajatlari o'rtasidagi nisbat aniqlaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy (sof) foyda oluvchi tarmoqning kengayib borish tamoyili amal qiladi. Chunki foyda darajasining nisbatan yuqoriligi bu tarmoqqa kam foydali tarmoqlardagi kapitallarning oqib o'tishini ta'minlaydi. Ammo tarmoqda yangi ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishi o'zini o'zi cheklovchi jarayon hisoblanadi. Chunki tarmoqqa yangi korxonalar kirib kelishi bilan uning mahsuloti taklifi bozor talabiga nisbatan jadal ravishda o'sadi. Bu asta-sekin mazkur mahsulot narxining pasayishiga hamda iqtisodiy foydaning yo'qolishiga olib keladi. Boshqacha aytganda, ra'obat bu foydani yo'qqa chiqaradi. Bozordagi talab va taklifning iqtisodiy foyda nolga teng bo'lgan holdagi nisbati bu tarmoq mahsulotining umumiy miqdorini belgilab beradi. Shu vaziyatda tarmoq ishlab chiqarishning «muvozanatli» hajmiga yetadi. Bozor talabi yoki taklifida yangi o'zgarishlar ro'y bermaguncha bu muvozanat buzilmaydi. O'z-o'zidan aniqki, tarmoqdagi tovar ishlab chiqarishdan zarar ko'rilishi kutilgan holatda korxonalar bunday iqtisodiy faoliyat turidan voz kechadi. Buning

natijasida zarar ko'ruvchi yoki past foyda darajasiga ega bo'lgan tarmoqda ishlab chiqarish hajmi keskin qisqarib, taklifning talabdan ortda qolishi ro'y beradi. Bu esa, sekin-asta mahsulot narxining ko'tarilishi hamda foyda darajasining oshishiga sharoit yaratadi. Natijada tarmoq o'zining ishlab chiqarish hajmini qayta tiklaydi va faoliyati barqarorlashadi.

Ishlab chiqariladigan mahsulot turi va miqdorini aniqlashda iste'molchi talabi alohida, muhim rol o'ynashini ta'kidlash lozim. Iste'molchilarning tovarlarni sotib olish maqsadida pul daromadlarini sarflashga tayyorliklari bozor talabi sifatida namoyon bo'ladi. Agar bunday talab hajmi ahamiyatli darajaga yetsa, korxonalar ushbu mahsulotni ishlab chiqarishga rag'bat sezadi, ya'ni iste'molchi talabining ko'payishi, bu mahsulotni ishlab chiqaruvchi tarmoq uchun iqtisodiy foyda keltiradi. Iste'molchi talabining qisqarishi esa tarmoq ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Qisqasi, bozor iqtisodiyoti sharoitida iste'molchining talabi qanday mahsulot turlarini ishlab chiqarish masalasini hal qilishda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, nima ishlab chiqarish zarurligini belgilash ko'p darajada resurslarni yetkazib beruvchilarga ham bog'liq. Resurslarga bo'lgan talab – bu hosilaviy talab, ya'ni bu resurslar vositasida ishlab chiqariluvchi tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabdan kelib chiqadi. O'z daromadlarini yuqori darajaga yetkazishda resurslarni yetkazib beruvchining ham bozor talabidan kelib chiqishi shubhasiz. Faqat iste'molchi talabiga muvofiq tushuvchi tovarlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar foyda olib ishlashi mumkin va shu korxonalarining resurslarga bo'lgan talabi kuchayadi.

Qisqasi, iste'molchining afzal ko'rishi uning talabi orqali namoyon bo'ladi. Tovar ishlab chiqaruvchi va resurslarni yetkazib beruvchilar o'z manfaatlarini ta'minlash uchun bu talabga mos ravishda, ya'ni **yuqori foyda olish uchun pul to'lash qobiliyatiga ega bo'lgan iste'molchilarga zarur bo'lgan turdagi va miqdordagi tovarlarni ishlab chiqaradi va resurslarni yetkazib beradi.**

Tovarlar qanday usulda ishlab chiqariladi yoki ishlab chiqarish qanday tashkil qilinadi, degan savolga ham bozor iqtisodiyoti sharoitida o'ziga xos javob bo'ladi. Bunda uchta uzviy bog'liq masalaga e'tibor beriladi:

- resurslarning alohida tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishi;
- korxonalar tomonidan ishlab chiqarishning amalga oshirilishi;
- har bir korxonalar resurslarining uyg'unlashuvi va texnologiyani tanlash.

Bozor tizimi, resurslarni, avvalo yuqori talab va foyda darajasiga ega tarmoqlarga yo'naltiradi. Past foyda darajasiga ega yoki foyda olmaydigan tarmoqlar iqtisodiy resurslardan mahrum bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida eng zamonaviy texnologiyani qo'llashga layoqatli bo'lgan va shunga intilgan korxonalar samarali faoliyat ko'rsata oladi. Korxonalarining iqtisodiy samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq: mavjud texnologiya, ya'ni mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlovchi resurslarning oqilona uyg'unlashuvi darajasi hamda iqtisodiy resurslarning narxlari. Boshqacha aytganda, iqtisodiy samaradorlik mahsulotning muayyan hajmini ishlab chiqarishga resurslarni eng kam darajada sarflagan holda erishishni bildiradi.

Bozor iqtisodiyoti o'zgaruvchan bo'ladi: u iste'molchilar, ishlab chiqarish texnologiyasi, iqtisodiy resurslar tarkibi o'zgarishiga muvofiq holda o'zgaradi. Ayni paytda resurslarni taqsimlashning ancha samarali hisoblangan tizimi vaqt o'tishi bilan iste'molchi didining o'zgarishi, ishlab chiqarish yangi texnologiyasining yaratilishi va taklif qilingan resurslar tarkibining qayta o'zgarishi oqibatida eskirishi va samarasiz bo'lib qolishi mumkin.

Iste'molchi dididagi o'zgarishlarning mahsulot narxi va foydaga ta'siri ayrim tarmoqlarni qisqartirish va boshqalarini kengaytirishni taqozo qiladi. Bu o'zgartirish resurslar bozori orqali amalga oshiriladi, chunki kengayib boruvchi tarmoq resurslarga ko'proq talab bildirsa, qisqarib boruvchi tarmoq ularga talabni kamaytiradi. Buning natijasida vujudga keluvchi resurs narxlarining o'zgarishi, resurslarni qisqaruvchi tarmoqlardan kengayuvchi tarmoqlarga qayta taqsimlaydi.

Demak, bozor tizimi texnologiyaning o'zgarishi va har xil resurslar taklifi tarkibidagi o'zgarishlarga moslashadi.

Bozor iqtisodiyoti fan-texnika taraqqiyotini rag'batlantiradi. Birinchi bo'lib tejamli texnologiyalarni qo'llash korxonaning o'z raqobatchilari oldidagi vaqtinchalik ustunligini ta'minlaydi. Ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi korxonaning iqtisodiy foyda olishini bildiradi. Bundan tashqari, bozor tizimi yangi texnologiyaning tez tarqalishi uchun sharoit ham yaratadi. Shunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonaga yuqori foyda berishi mumkin bo'lgan texnika va texnologiya yordamida ishlab chiqarishni amalga oshiradilar.

Qisqacha xulosa qilinadigan bo'lsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida «nima, kim uchun va qanday qilib ishlab chiqarish zarur» degan muammoga quyidagicha javob beriladi:

a) yuqori foyda beradigan tovarlar va xizmatlar barcha to'lovga layoqatli iste'molchilar talabiga yetarli hajmda ishlab chiqariladi;

b) tovar va xizmatlar to'lov layoqatiga ega, yuqori foyda olish imkonini beradigan xaridorlar uchun ishlab chiqariladi;

d) yuqori foyda olishni ta'minlaydigan, resurslarni tejash imkonini beradigan texnika va texnologiya yordamida ishlab chiqariladi.

3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari

Oldingi mavzudan ma'lumki, mavjud iqtisodiy tizimlar orasida bozor iqtisodiyoti o'zining afzalliklari bilan ajralib turadi. Aynan shu afzalliklar mazkur iqtisodiy tizimning samarali va barqaror amal qilishi, rivojlanishiga zamin yaratadi. Eng avvalo, bozor iqtisodiyotining uchta ustun jihatini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

1. Resurslarni taqsimlashning samaradorligi. Bozor tizimi resurslarni samarali taqsimlashga yordam beradi. Buning mazmuni shuki, raqobatli bozor tizimi resurslarni jamiyatga eng zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltiradi. U ishlab chiqarish uchun resurslarni uyg'unlashtirishning ancha samarali usullarini va ishlab chiqarishga yangi, ancha samarali texnologiyani qo'llashni taqozo etadi. Qisqasi,

bozor tizimi shaxsiy manfaatni shunday tartibda boshqaradiki, u jamiyat uchun mavjud resurslardan zarur tovarlarni talab darajasidagi miqdorda ishlab chiqarishni ta'minlaydi.

2. Iqtisodiy faoliyat va tanlov erkinligi. Bozor iqtisodiyoti tizimining muhim afzalliklaridan biri shundaki, u shaxsiy erkinlik roliga ustivorlik beradi. Ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil qilishning asosiy muammolaridan biri bo'lib alohida shaxs va korxonalar iqtisodiy faoliyatini uyg'unlashtirish hisoblanadi. Bunday uyg'unlashtirishni amalga oshirishning ikki usuli mavjud. Birinchisi – markazdan boshqarish va majbur qilish tadbirlarini qo'llash bo'lsa, ikkinchisi – bozor tizimi vositasi orqali ixtiyoriy hamkorlikdir. Faqat bozor tizimigina iqtisodiy faoliyatni majbur qilmasdan uyg'unlashtirishga layoqatlidir. Bozor iqtisodiyoti tadbirkorlik va tanlash erkinligini namoyish qilib, aynan shu tufayli u muvaffaqiyatga erishadi.

3. Iqtisodiy sub'ektlar tinimsiz harakat va izlanishlarining ta'minlanishi. Bozor iqtisodiyotining yana bir afzalligi shundaki, unda har bir shaxs, korxonalar, firma va korporatsiyalar tinimsiz harakatda va izlanishda bo'lishadi. Chunki xo'jasizlik, sustkashlik, beg'amlik har qanday xo'jalik tizimini xonavayron qilishga olib keladi. Jismoniy va yuridik shaxslar raqobatga bardosh berish, doimiy ravishda foyda olishni ta'minlash uchun kurashadi. Natijada bozor iqtisodiyoti million-million kishilarni xarakatga soladi, ularni boqimandalik kayfiyatidan qutqaradi.

Bozor iqtisodiyotning yuqorida ko'rib chiqilgan asosiy afzalliklari bilan bir qatorda boshqa ko'plab **ijobiy jihatlari** ham sanab o'tish mumkin. Jumladan:

- uning ishlab chiqarishning o'zgaruvchan sharoitlariga moslashuvi va ko'nikishining yuqori darajasi;

- fan va texnika yutuqlaridan foydalanish, ularni ishlab chiqarishga joriy etishning jadal sur'ati;

- turli-tuman ehtiyojlarni qondirish, mahsulot sifatini oshirish qobiliyati;

- buzilgan muvozanatni nisbatan tezlik bilan qayta tiklash;

- cheklangan axborot – turli resurslarning narx darajasi va ularning sarflanish darajasiga yo'nalgan holda bozor iqtisodiyotining muvaffaqiyatli amal qila olish imkoniyati.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, bozor iqtisodiyotining ham o'ziga xos kamchilik va ziddiyatlari mavjud. Bozor iqtisodiyotining asosiy ziddiyati shundan iboratki, u o'zining bosh nazorat mexanizmi — raqobatning kuchsizlanishiga yo'l qo'yadi va hatto buni rag'batlantiradi. Bunday iqtisodiyotda raqobat kuchsizlanishining ikkita asosiy manbai mavjud:

1) bozor iqtisodiyoti sharoitidagi erkin muhitda tadbirkorlar foyda ketidan quvib va o'z iqtisodiy mavqelarini yaxshilashga intilib, raqobatning cheklangan yo'lidan ozod bo'lishga harakat qiladilar. Firmalarning qo'shilib ketishi, kompaniyalarning xufyona kelishuvi, raqobatlashuvning noqonuniy usullari (masalan, jismoniy kuch ishlatish, zo'ravonlik, tazyiq o'tkazish va h.k.)ni qo'llash – bularning barchasi raqobatning kuchsizlanishi va uning tartibga soluvchilik ta'sirining pasayishiga olib keladi;

2) bozor tizimi rag'batlantiradigan texnika taraqqiyoti ham raqobatning zaiflashishiga olib keladi. Eng yangi texnologiya, odatda: a) juda katta miqdordagi real

kapitaldan foydalanishni; b) yirik bozorlar bo'lishini; v) kompleksli, markazlashgan va qat'iy bir butun bo'lib birlashgan bozorning tarkib topishini; g) boy va ishonchli xomashyo manbalarini talab qiladi. Bunday texnologiya bozorning hajmiga nisbatan keng miqyosdagi hisoblanuvchi ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishi zarurligini bildiradi. Boshqacha aytganda, eng yangi texnologiyani qo'llash asosida ishlab chiqarishning eng yuqori samaradorligiga erishish, aksariyat hollarda ko'p miqdordagi mayda firmalar emas, uncha ko'p bo'lmagan yirik ishlab chiqaruvchilar mavjud bo'lishini taqozo qiladi.

Bozor tizimi jamiyatning yuqori ehtiyojli tovarlar bilan ta'minlanishiga ham kafolat bermaydi. Raqobatning kuchsizlanib borishi iste'molchining erkinligiga ham putur yetkazadi. Bozor tizimi o'zining iste'molchining xohishiga ancha mos keluvchi resurslarni taqsimlash layoqatini ham yo'qotib borishi mumkin.

Bozor iqtisodiyotning navbatdagi ziddiyati jamiyat a'zolari daromadlaridagi tengsizlikning kuchayib borishi va aholining tabaqalanishi bilan bog'liq. Bunday iqtisodiyot har qanday yuksak darajada rivojlanmasin daromadlar tengsizligini bartaraf qila olmaydi, faqat uni ma'lum darajada yumshatish mumkin.

Bozor iqtisodiyotining umumiy e'tirof qilingan kamchiliklaridan yana biri shundan iboratki, u ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarib, bozorga taklif qilishga qodir emas. Shu sababli jamiyat a'zolarini bunday ne'matlar va xizmatlar bilan ta'minlash davlat zimmasida bo'ladi.

Tovarlar hajmi bilan pul massasi o'rtasidagi ro'y berib turadigan nomuvofiqlikni bartaraf eta olmaslik ham bozor iqtisodiyotining ziddiyati hisoblanadi. Bu pulning qadrsizlanishi, ya'ni inflyatsiya jarayoni orqali namoyon bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotining asosiy ziddiyatlari bilan bir qatorda quyidagi **kamchilik yoki salbiy jihatlari** ham mavjud:

- atrof muhitni ishlab chiqarish va boshqa faoliyat turlari ta'siridan muhofaza qilish mexanizmining mavjud emasligi;

- resurslarning qayta tiklanmaydigan turlarini saqlash imkoniyatining yo'qligi;

- mehnat qilish bilan bog'liq kafolatlarning mavjud emasligi;

- fanda fundamental va amaliy tadqiqotlarning rivojlanishiga ko'maklashuvning yo'qligi;

- rivojlanishning beqarorligi hamda ijtimoiy ishlab chiqarishning pasayish holatlarining mavjudligi.

Shuningdek, 2008 yilda AQSH ipoteka kreditlash tizimida vujudga kelgan hamda ko'plab rivojlangan mamlakatlarga tarqalib, avval iqtisodiyotning moliyaviy sektorida, keyinchalik esa real sektor hamda ijtimoiy sohasida jiddiy talofatlarga olib kelgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ham ko'p tomondan bozor iqtisodiyotining ziddiyatli jihatlari ta'siri bilan bog'liq. Aksariyat rivojlangan mamlakatlarda bozorning o'zini-o'zi tartiblash mexanizmini mutlaqlashtirish va bunda davlatning nazorat qilish, tartibga solish vazifalariga umuman e'tibor qaratmaslik pirovardida inqiroz holatlarining ro'y berishiga olib keldi. O'zbekistonda davlat tomonidan bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotni tartibga solish jarayonlariga doimiy e'tibor qaratilib, zarur bo'lganda

iqtisodiyotda davlat tomonidan boshqaruv usullari qo'llandi va bunday yondashuv oxir-oqibatda o'zini to'la oqladi.

4. Bozor va uning vazifalari

Bozor tushunchasi bozor iqtisodiyotining markaziy kategoriyasi bo'lib, iqtisodiyot nazariyasida ham, xo'jalik yuritish amaliyotida ham, barcha mamlakatlar tajribasida ham qo'llaniladigan ilmiy-amaliy tushunchadir.

Eng avvalo «bozor» va «bozor iqtisodiyoti» tushunchalarining bir-biridan farqlanishini ta'kidlab o'tishimiz lozim. Chunki, ko'pincha bu ikki tushunchani bir xil ma'noda ifodalash, ba'zi adabiyotlarda sinonim so'zlar sifatida qo'llash yoki ularni chalkashtirish hollari uchraydi. Bozor jamiyatda bozor iqtisodiyoti shakllangunga qadar mehnat taqsimotining ro'y berishi natijasida vujudga kelgan bo'lib, u ijtimoiy takror ishlab chiqarishning ayirboshlash jarayonini o'z ichiga oladi. Bozor iqtisodiyoti esa bozor munosabatlarining tarixan uzoq davr mobaynida rivojlanishi natijasi bo'lib, tovar-pul qonunlari asosida tashkil etiluvchi va faoliyat ko'rsatuvchi iqtisodiy tizimni anglatadi.

Bozor iqtisodiyoti takror ishlab chiqarishning barcha fazalarini: ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol jarayonlarini qamrab oladi. Bozor esa faqat bitta fazani, ya'ni ayirboshlash fazasini o'z ichiga oladi.

Bozor tushunchasi yuzaki qaraganda oddiy tushunchaga o'xshab ko'rinadi, ayrimlar bozorni tovarlar sotiladigan va xarid qilinadigan joy deb o'ylashadi. Lekin uning ichki mazmuniga e'tibor berilsa, u ko'p qirrali bo'lib, mazmuni o'zgaruvchan ekanligini, turli davrlarda turli ma'noni anglatishini bilib olish mumkin. Bozor tushunchasi tovar ayirboshlashning kelib chiqishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, u ibtidoiy jamoa tuzumining oxirlarida kelib chiqqan va dastlab tovar almashuv, tovar ayirboshlash joyi yoki maydoni degan mazmuni anglatgan.

Dastlab bozor ikki yoki bir necha qabila a'zolari bir-birlari bilan tovar almashuv joyi sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, hunarmandchilikning rivojlanishi, shaharlarning paydo bo'lishi bilan alohida maydonlar ajratilib, unda kishilar oldi-sotdi qilganlar. Lekin hali u davrlarda tovar ayirboshlash $T - T$ ko'rinishida, ya'ni bir turdagi tovarga boshqa turdagi tovarni ayirboshlash shaklida bo'lgan. Bunday ayirboshlashda vaqt va masofa bo'lmay, bir vaqtning o'zida o'sha joyda almashuv jarayoni sodir bo'lgan. Keyinchalik tovarlarni bunday tarzda ayirboshlashning ziddiyatlari kuchayib borishi natijasida pul kelib chiqib, sotish va sotib olish jarayoni ikkiga ajralgan va $T - P - T$ ko'rinishini olgan. Endi tovarni sotish ($T - P$) va sotib olish ($P - T$) zamon va makon jihatidan mos kelmasligi mumkin. Chunki sotuvchi o'z tovarini bir joyda pulga ayirboshlab, o'ziga kerakli tovarni boshqa vaqt va boshqa joyda sotib olishi mumkin. Pulning kelib chiqishi bilan savdogarlar, ya'ni tovarlarni ishlab chiqaruvchidan olib iste'molchiga, bir joydan ikkinchi joyga olib borib sotish bilan shug'ullanadigan maxsus guruhlar paydo bo'ldi.

Mehnat taqsimoti chuqurlashib savdo sohasi vujudga keldi. Bu soha tovar-pul harakatini tezlashtirish imkonini berib, iste'molchi bilan ishlab chiqaruvchini bog'laydigan vositaga aylandi. Bunda ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi ham bir-

birlari bilan uchrashishi shart bo'lmay, ular savdogarlar-vositachilar orqali aloqa qilishlari mumkin bo'lib qoldi. Endi bozor tushunchasining mazmuni o'zgarib, yangi ma'no kasb etadi, ya'ni tovar-pul muomalasining yangi shakli sifatida namoyon bo'la boshladi. Oldi-sotdi jarayonida yangi o'ziga xos muhim tovar – ishchi kuchining paydo bo'lishi bilan bozor umumiy tus olib, uning mazmuni yanada kengaydi. Endilikda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga emas, balki ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi ham bozor jarayoni orqali o'tib, ishlab chiqarishga jalb etila boradigan, ularning bir-biriga o'zaro ta'siri to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvosita – bozor orqali sodir bo'la boshladi.

Shunday qilib, hozirgi davrda bozor ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarning ko'p qirrali murakkab aloqalarini, ularning o'zaro bir-birlariga bo'lgan ta'sirini bog'laydigan bo'g'in, jamiyat taraqqiyotida modda almashuvini ta'minlaydigan jarayon sifatida shakllandi. **Bozor – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida vujudga keladigan munosabatlar majmuasi.**

Bozorning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- sotuvchi va xaridorlarning o'zaro kelishuvi, ekvivalentlilik printsipli asosida ayirboshlash;

- sotuvchilarning xarajatlari qoplanib, foyda olishi;

- to'lovga layoqatli bo'lgan xaridorlarning talabini qondirish va raqobatchilik.

Bozor tovarlarni ishlab chiqarish va ayirboshlash, pulning vujudga kelishi, ularning rivojlanishi natijasida kelib chiqqan tarixiy tushuncha bo'lib, hozirgi davrda keng tarqalgan ob'ektiv iqtisodiy jarayondir.

Bozordagi tovar va xizmatlar miqdori talabga nisbatan kam bo'lsa narxlar oshib ketadi, ayirboshlashning ekvivalentlilik muvozanati buziladi, natijada tovarni sotuvchi me'yoridan ortiqcha daromad olish imkoniga ega bo'ladi. Aksincha, bozorda tovarlar miqdori talab miqdoridan oshib ketsa, narxlar pasayib ketib, sotuvchilar zarar ko'radilar. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida sustkashlik, no'noqlik va xo'jasizlik yuz berib, ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yilsa ham zarar oshib ketadi, chunki bozor bunday behuda sarflarni hisobga olmaydi. Bularning barchasini bozor o'z mexanizmi orqali amalga oshiradi. **Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalar.**

Bozorning iqtisodiy mazmunini ochib berishda uning ob'ekti va sub'ektini ajratib ko'rsatish lozim bo'ladi. **Bozor ob'ekti – ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyat natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar.**

Hozirgi sharoitda oziq-ovqat va qishloq xo'jalik mahsulotlari do'konlari, avtomobilga xizmat ko'rsatish stantsiyasi, benzin quyish shaxobchalari, sanoat tovarlari do'koni, tijoratchilarning savdo shaxobchalari, turli xil supermarketlar, yirik savdo markazlari va savdo yarmarkalari, umumiy ovqatlanish shaxobchalari bozorning odatdagi ko'rinishlari hisoblanadi. Fond birjalari, valyuta bozori, don birjalari va auktsion kabilar bozorning yuqori darajada rivojlangan ko'rinishlaridir.

Bozor sub'ekti – ayirboshlash munosabatlari qatnashchisi. Bozor sub'ektlari ikki guruhga – sotuvchi va xaridorlarga bo'linib, ular bozor munosabatlarining turli vazifalarini bajaradi. Sotuvchilar bozorga tovar va xizmatlarni taklif etadi, xaridorlar esa ularga talab bildiradi. Bozor o'z sub'ektlari manfaatini bir-biriga bog'lab, ularni muvofiqlashtiradi. Ayrim turdagi bozorlarda sotuvchi va xaridorlar o'rtasida bevosita aloqa mavjud bo'lsa, boshqalarida bilvosita aloqa mavjud bo'lib, ular hech qachon bir-birini ko'rmaydi yoki bilmaydi.

Bozorning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan tovar va xizmatlarni, iqtisodiy resurslarni iste'molchilarga yetkazib berishdan iboratdir. Bu yerda bozor ishlab chiqarish bilan iste'molni bir-biriga bog'laydi, ishlab chiqarilgan tovar yoki xizmat o'z iste'molchisini topadi. Bunda bozor vositachi bo'lib xizmat qiladi. Bozorda qiymat shakllari almashadi. U qiymatni tovar shaklidan pul shakliga aylantiradi. Individual mehnat sarflari sifatida chiqqan tovarlar bozor tomonidan tan olinsa, ijtimoiy mehnat sarfini namoyon qiladi va tovarning bozor qiymati hosil bo'ladi.

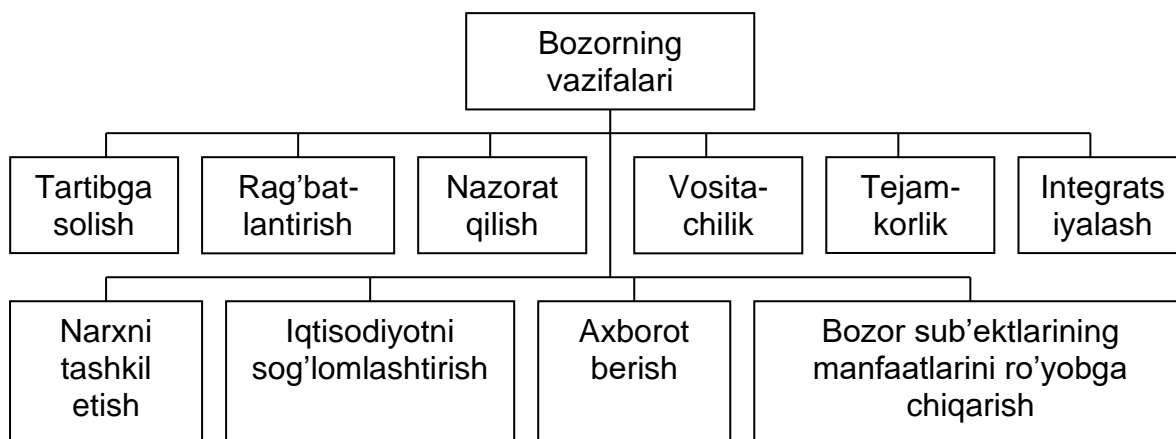
Bozor ayirboshlash kategoriyasi bo'lib, ishlab chiqarishning uzluksiz takrorlanib turishiga yordam beradi. Ishlab chiqarish, yangidan boshlanishi uchun yaratilgan tovarlar sotilishi va ularning pulga aylanishi, puldan esa kerakli iqtisodiy resurslar xarid qilinishi zarur. Bozor vositasida tovarni sotishdan tushgan mablag'lar hisobiga, ishlab chiqaruvchilar resurslar sotib olish yo'li bilan sarflangan ishlab chiqarish vositalari o'rnini qoplaydigan va ishlab chiqarishni kengaytirish uchun kerakli moddiy va mehnat resurslariga ega bo'ladilar. Bozor orqali resurslarning erkin harakati ta'minlanadi va ularning tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishi ro'y beradi. Iste'molchilar bozorda u yoki bu tovarga bo'lgan talabini bildiradi. Bozor bu talabni ishlab chiqaruvchilar va resurslarni yetkazib beruvchilarga uzatadi. Resurslar talab bildirgan tarmoqlar va sohalar o'rtasida taqsimlanib turadi.

Bozor iqtisodiyotni tartibga solib turish vazifasini talab, taklif, raqobat va narxlar yordamida bajaradi. U o'zida talab va taklifni jamlab, bu bilan nimani, qancha miqdorda va qaysi vaqtda ishlab chiqarish kerakligini aniqlab beradi. Bozor narx vositasida iqtisodiy resurslarni tovarlarga talab kamaygan tarmoqlardan talab ortgan tarmoqlarga oqib kelishini ta'minlaydi.

SHuningdek, adabiyotlarda bozorning boshqa ko'plab qo'shimcha vazifalari ham keltiriladi. Bu vazifalarni yaqqolroq tasavvur etish uchun ularni maxsus chizma ko'rinishida ifodalash mumkin (5.3-chizma).

5.3-chizma

Bozorning vazifalari

Bozor turli xil vazifalarni bajarsa-da, ular o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi. Bozorning iqtisodiy mazmunini chuqurroq tushunish uchun uning turlari va ichki tuzilishini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

5. Bozorning turlari va tuzilishi

Hozirgi davrda bozor murakkab tuzilishga egadir. Bozorning ichki tuzilishi murakkab bo'lganligi sababli uni turkumlashga quyidagi mezonlar asos qilib olinadi: bozorning yetuklik darajasi, sotiladigan va sotib olinadigan mahsulot turi, bozor sub'ektlari xususiyatlari, bozor miqyosi, iqtisodiy aloqalar tavsifi va boshqalar.

Bozorning **yetuklik darajasiga qarab** rivojlanmagan bozor, erkin (klassik) bozor, hozirgi zamon rivojlangan bozorlarga bo'linadi. **Rivojlanmagan, shakllanayotgan bozor tasodifiy tavsifga ega bo'lib, unda tovarni tovarga ayirboshlash (barter) usuli ko'proq qo'llaniladi.** Bozorning bu turi tarixan hali haqiqiy pul mavjud bo'lmagan davrga to'g'ri keladi. Lekin hozirgi davrda ham ayrim mamlakatlarda pul inqirozga uchrab, ijtimoiy ishonchni yo'qotgan, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ham bozorning bunday turi amal qilishi mumkin.

Erkin (klassik) bozor – tovar va xizmatlarning har bir turi bo'yicha juda ko'p ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar, sotuvchilar va xaridorlar mavjud bo'lib, ular o'rtasida erkin raqobat amal qiluvchi, narxlar talab va taklif o'rtasidagi nisbatga qarab erkin shakllanuvchi bozordir. Erkin bozorda raqobatning turli usullari qo'llanilib, aholi va ishlab chiqaruvchilar keskin tabaqalanishi ro'y beradi.

Hozirgi zamon rivojlangan bozori ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash va aholini ijtimoiy himoyalash maqsadida bozor aloqalarining davlat tomonidan tartibga solib turilishiga asoslanadi. Demak, davlat ham bozor ishtirokchisi bo'lib, u bozor aloqalarini tartiblashtiradi va boshqaradi. Hozirgi zamon rivojlangan bozorida turli xil birjalar va boshqa oldi-sotdi jarayoniga xizmat qiluvchi sohalar taraqqiy etgan bo'ladi. Raqobatning asoratli kurashlari, aholining tabaqalashuvi yumshatilib, ularning daromadlari o'rtasidagi tafovutlar me'yor darajasida ushlab turiladi.

Bozor **hududiy jihatdan** ham turlicha bo'lishi mumkin. Bular mahalliy bozorlar (Toshkent bozori, Samarqand bozori, Urgut bozori, London bozori, Nyu-York bozori, Pekin bozori va boshqalar); milliy bozorlar (O'zbekiston bozori, Rossiya bozori, Ukraina bozori, Angliya bozori, Amerika bozori, Xitoy bozori va boshqalar); hududiy bozorlar (Markaziy Osiyo yoki Osiyo bozori, G'arbiy yevropa bozori) va nihoyat jahon bozori.

Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, xizmat turiga ko'ra bozorlar quyidagi turlarga bo'linadi: iste'mol tovarlari va xizmatlari bozori, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi (resurslar) bozori, valyuta bozori va fond birjalari, ilmiy-texnika kashfiyoti va ishlanmalar bozori.

Muomalaga chiqadigan sub'ektlarning xususiyatiga ko'ra ulgurji va chakana savdoni ajratish mumkin. Chakana savdoda asosan sotib oluvchilar fuqarolar hisoblanadi. Turli shakldagi korxonalar, firmalar, xususiy do'konlar va boshqalar esa

sotuvchi hisoblanadi. Ulgurji savdoda mahsulotlar yirik partiyalarda ko'tarasiga sotiladi.

Bozorning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib **iste'mol tovarlari va xizmatlar bozori** hisoblanadi. Bu bozorda xo'jalik sub'ektlarining barcha uchta turi: uy xo'jaliklari, davlat va korxonalar qatnashadi.

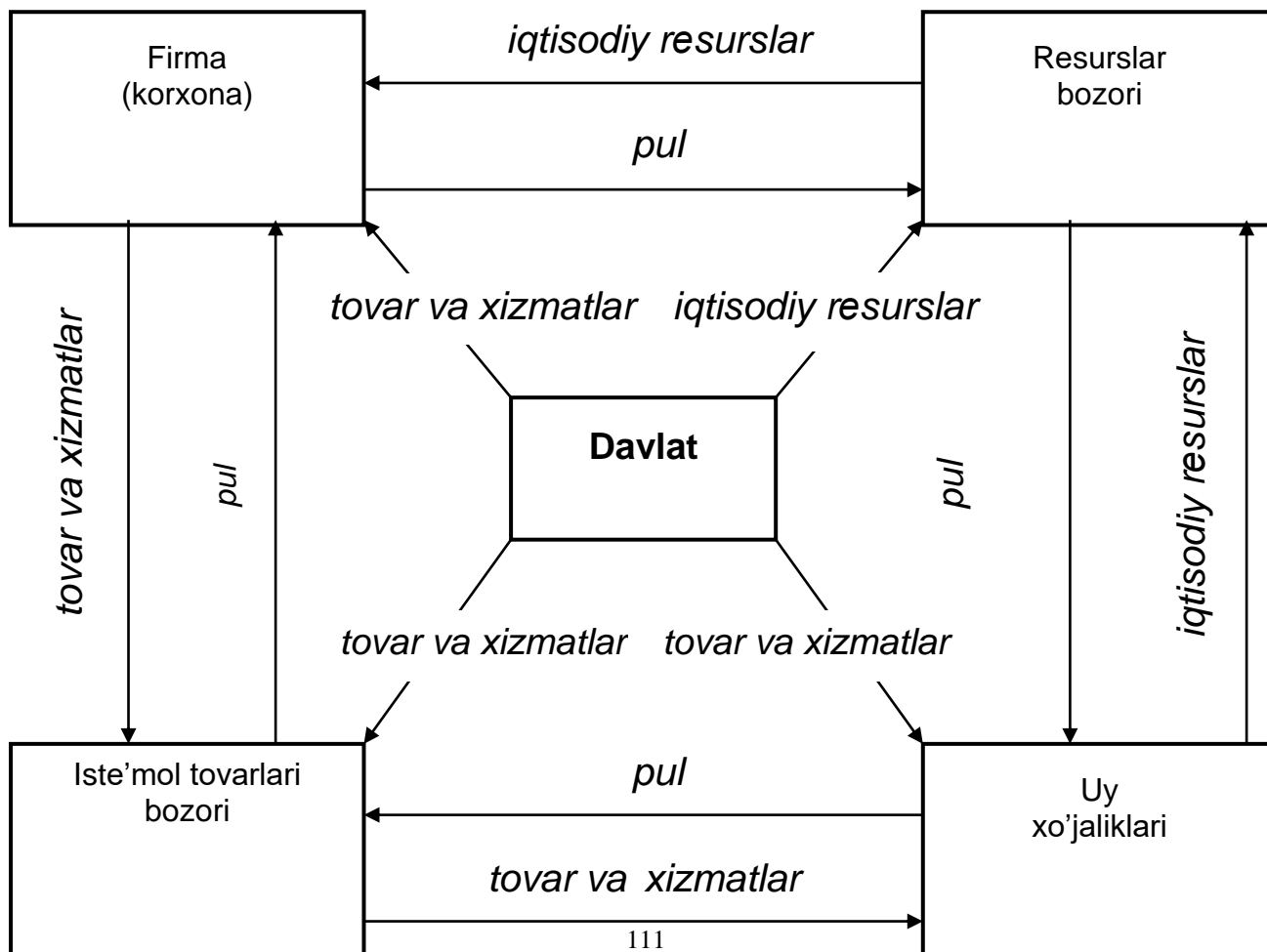
Iste'mol tovarlari va xizmatlari bozorining maxsus turi **intellektual tovarlar bozoridir**. Bu bozorda aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar – ilmiy g'oyalari, texnika yangiliklari, san'at va adabiyot asarlari, har xil axborotlar oldi-sotdi qilinadi. Intellektual bozor tarkibida ilmiy-texnika ishlanmalarini ayirboshlash katta o'rin tutadi. U amalda patent, litsenziya va nou-xau sotishdan iborat bo'lib, bu bozorda asosan innovatsiya firmalari ish ko'radi. Mazkur firmalar yangiliklar yaratish, bozorda sotish va ishlab chiqarishga joriy etish bo'yicha xizmat ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish vositalari (resurslar) bozorida tovar sifatidagi mehnat vositalari va materiallar oldi-sotdi qilinadi. Bu bozorda mashina, asbob-uskuna, xomashyo, yoqilg'i va materiallar kabi ishlab chiqarish vositalari ulgurji ravishda sotiladi. Resurslar bozoridagi tovarlar shaxsiy iste'molga emas, ishlab chiqarish iste'moliga xizmat qiladi, ya'ni ishlab chiqarish talabini qondiradi.

Bozorning barcha sub'ektlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar iste'mol tovarlari va resurslar bozori orqali ancha to'liq va yorqin namoyon bo'ladi (5.4-chizma).

5.4-chizma

Iste'mol tovarlari bozori va resurslar bozori hamda bozor sub'ektlari o'rtasida resurslar, mahsulot va daromadlar harakati.

Chizmadan ko'rinib turibdiki, uy xo'jaliklari va davlat iqtisodiy resurslarga egalik qilib, ularni resurslar bozoriga yetkazib beradi. Korxonalar resurslarga talab bildiradi. Korxonalarining resurslarni sotib olishga sarflagan pul mablag'lari resurslarni yetkazib beruvchilarning daromadlari (ish haqi, renta, foiz va foyda) oqimini tashkil qiladi.

Uy xo'jaliklari resurslarni sotishdan olinadigan pul daromadlarini sarflash jarayonida ko'plab tovar va xizmatlarga o'zlarining talabini bildiradi. Bir vaqtda korxonalar aynan shu bozorda tovar va xizmatlarni taklif qiladi. Tovarlarni va xizmatlarga iste'mol sarflari oqimi korxonalarining pul tushumi yoki daromadini tashkil qiladi.

Iqtisodiy resurslar bozorining tarkibiy qismini ishchi kuchi bozori tashkil qiladi. Ishchi kuchi bozorida o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan iqtisodiy resursning oldi-sotdi bitimi amalga oshiriladi. Bu bozorda biznes tomonidan ishchi kuchiga bo'lgan talab, uy xo'jaliklari tomonidan bildirilgan ishchi kuchi taklifi bilan to'qnash keladi. Shunday ekan, ishchi kuchi bozorida iqtisodiy sub'ektlarning ikki turi – tadbirkorlar va yollanma ishchilar harakat qiladi. Ishchi kuchi insonning mehnat qilish qobiliyati sifatida tovarga aylanadi, bu qobiliyat bozor orqali uning egasidan ajratib olinishini bildirmaydi. Ishchi kuchi bozorida insonning o'zi emas, uning mehnat qilish qobiliyati ma'lum muddatga sotiladi.

Moliya bozori turli-tuman va ko'p jihatli bo'lsa ham oldi-sotdi ob'ekti bitta, ya'ni pul (pulga tenglashtirilgan qog'ozlar) hisoblanadi. Ortiqcha mablag'larga ega bo'lgan xo'jalik sub'ektlari o'z moliyaviy resurslarini ularga ehtiyoj sezgan sub'ektlarga taklif qiladi.

Moliya bozorini moliyaviy bitimlarning harakatiga qarab turkumlash mumkin. Bunda moliya bozori ikkiga ajraladi: qarz majburiyatlari bozori va kapital (mulk) bozori. **Qarz majburiyatlari bozorida pul vaqtincha qarzga olinadi va shaxsiy iste'mol uchun ishlatiladi. Kapital (mulk) bozorida jamg'arishga qo'yilgan puldan daromad olish huquqi sotiladi va sotib olinadi.** Bu bozorda mablag'lar kapital sifatida ishga solinib, foyda keltiradi. Shuni hisobga olib kapital bozorini ikkita bo'g'inga ajratish mumkin: ssuda kapitali bozori va qimmatli qog'ozlar bozori. **Ssuda kapitali bozori – pul shaklidagi kapitalning foiz to'lash sharti bilan qarzga berish bo'yicha oldi-sotdi munosabatidir.** Bu bozorda asosan davlat va banklarning qisqa muddatli majburiyatlari muomalada bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar bozori – turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar (aktsiya, obligatsiya, veksell, chek, depozit kabilarni) oldi-sotdi munosabati. Mazkur bozor amalda fond birjalari, auktsionlar va banklardan iborat bo'lib, unda broker va dilerlar vositachilik qiladi.

Qimmatli qog'ozlarning harakati xususiyati bo'yicha moliya bozori birlamchi va ikkilamchi (hosila) bozorlarga bo'linadi. Birlamchi bozorda yangi nusxadagi qog'ozlar sotiladi va sotib olinadi, ikkilamchi bozorda oldin chiqarilgan qimmatli qog'ozlar harakat qiladi. Birlamchi bozorda qimmatli qog'ozlar sotilsa, ikkilamchi bozorda qayta sotiladi.

Iqtisodiyot uchun qimmatli qog'ozlarning ikkilamchi bozori favqulodda muhim ahamiyatga ega. U xo'jalik sub'ektlari o'rtasida moliyaviy vositalarning erkin harakat qilishini ta'minlaydi.

6. Bozor infratuzilmasi va uning unsurlari

Bozorning samarali amal qilishi ko'p jihatdan uning infratuzilmasining rivojlanganlik darajasiga bog'liqdir.

Bozor infratuzilmasi – bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir.

Bozor infratuzilmasi tarkibiga kiruvchi muassasalarni quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha guruhlash mumkin:

1) tovar va xizmatlar muomalasiga xizmat qiluvchi muassasalar (ombor xo'jaligi, transport va aloqa xizmatlari ko'rsatuvchi korxonalar, birjalar, auktsionlar, savdo uylari, savdo-sotiq idoralari va agentliklari va h.k.);

2) moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasalar (bank, kredit muassasalari, sug'urta va moliya kompaniyalari, soliq idoralari va h.k.);

3) ijtimoiy sohaga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar (uy-joy va kommunal xizmat idoralari, aholini ishga joylashtirish firmalari va h.k.);

4) axborot xizmati idoralari (ma'lumotlarni to'plash, umumlashtirish va sotish bilan shug'ullanuvchi muassasalar).

Bozor infratuzilmasi muassasalari tovar ishlab chiqaruvchilarning savdo-sotiq, moliya-kredit faoliyatiga, asosiy hamkorlarni topishiga, ishchi kuchini yollashiga ko'maklashadi, davlatning iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha tadbirlarini amalga oshiradi, tijorat aloqalarini o'rnatishga yordam beradi. Ularning bir qismi davlat mulki doirasida faoliyat yuritib, bepul xizmat ko'rsatsa, boshqalari mustaqil tijorat muassasasi va uyushmalaridan iborat bo'lib, ko'rsatgan xizmatlari uchun haq oladi.

Bozor infratuzilmasi tarkibida tovar va xizmatlar muomalasiga xizmat qiluvchi muassasalar muhim o'rin tutishi sababli ulardan asosiylarining qisqacha tavsifiga to'xtalib o'tamiz.

Birja – namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasasi. Uning tovar birjasi, fond birjasi, valyuta birjasi, mehnat birjasi singari turlari keng tarqalgan.

Tovar birjasi – oldindan belgilangan qoidalar asosida ulgurji savdoni tashkil etish shakli.

Fond birjasi – qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bo'yicha rasmiy jihatdan tashkil etilgan va muntazam amal qiluvchi bozor shakli.

Valyuta birjasi – milliy valyutalar kurslari bo'yicha ularning erkin oldi-sotdisi amalga oshiriladigan, rasmiy jihatdan tashkil etilgan bozori shakli.

Mehnat birjasi – ishchilar va tadbirkorlar o'rtasidagi ishchi kuchini oldi-sotdi bitimini tuzishda vositachilikni amalga oshiruvchi va ishsizlarni ro'yxatga oluvchi muassasa.

Birjada ishtirokchilar tomonidan tovar ayirboshlash to'g'risidagi bitimlar tuziladi, lekin tovarni yetkazib berish va uning haqini to'lash birjadan tashqarida yuz beradi. Bunda tovarning egasi va xaridorlari qatnashishi shart emas. Ular nomidan ishni brokerlar (dallollar) yuritadi. **Broker (makler) – bu tovar, fond va valyuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositachilik qiladigan shaxs yoki maxsus firma.** Ular

odatda mijozlar topshirig'iga ko'ra va uning hisobiga ish yuritadi, kafolat beruvchi hisobiga o'z nomidan savdo bitimlari tuzishi ham mumkin.

Birjaning yana bir xususiyati shundaki, bu yerda hali ishlab chiqarilmagan, lekin tayyorlanishi aniq bo'lgan, oldin sotib olinib, egasi ixtiyoriga kelib tushmagan tovarlar ham sotiladi.

Birjalar ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan birjalarda ayrim turdagi yoki bir guruh tovarlar, universal birjalarda har xil tovarlar sotiladi.

Auktsion – alohida xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlarni sotish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kim oshdi savdo muassasasi. Auktsionda savdo tovarlarning nisbatan cheklangan ro'yxati bo'yicha, ommaviy sotuvga qo'yish yo'li bilan o'tkaziladi. Auktsion e'lon qilingan vaqtda va ma'lum davrda o'tkaziladi. Bunda tovarlarning bozorga kelib tushish mavsumi va hajmi hisobga olinadi. Auktsion savdosida namuna tovarlar ro'yxatda ko'rsatilgan tartibda savdoga qo'yiladi, xaridorlar orasida eng yuqori narxni taklif qilgan kishi tovarni sotib oladi. Auktsionlarda san'at asarlari, noyob buyumlar, kolleksiyalar ham sotilishi mumkin.

Savdo yarmarkasi – muayyan belgilangan vaqtda va joyda o'tkaziluvchi hamda o'tkazilish jarayonida ulgurji savdo bitimlari tuziluvchi tovar namunalari ko'rgazmasi. Savdo bitimlari tovar ishlab chiqaruvchi bilan savdo firmalari o'rtasida tuzilib, unda bevosita iste'molchi qatnashmaydi.

Savdo uyi – o'z ichiga tashqi savdo kompaniyasi bilan bir qatorda ishlab chiqarish, bank, sug'urta, transport, ulgurji-chakana va boshqa turdagi firmalarni oluvchi keng tarmoqli savdo kompaniyasi. U ixtisoslashgan yoki universal bo'lishi mumkin. Ixtisoslashgan savdo uyi ayrim tovarlar bilan (kiyim-kechak, oyoq kiyim, gazlama va h.k.), universal savdo uyi har xil tovarlar bilan savdo qiladi. Savdo uylari tarkibida savdo firmalari muhim o'rin tutadi. Ular tijorat ishini yurituvchi va ixtisoslashgan savdo-sotiq korxonalaridir. Firmalar mustaqil yoki yirik sanoat korporatsiyalari tarkibida ish yuritib, ulgurji va chakana savdo bilan shug'ullanadigan turlarga bo'linadi. Ayrim firmalar har ikkala savdo turi bilan ham shug'ullanadi.

Savdo uylari o'z nomidan va ko'pincha o'z hisobidan eksport-import hamda boshqa savdo aloqalarini olib boradi. Tashqi savdo uylari savdo korxonalarini sotib olish, jihoz va uskunalarni ijaraga topshirish, kreditlar berish, sug'urta xizmati ko'rsatish orqali moliyaviy va ishlab chiqarish xizmatida ham qatnashadi.

Ulgurji savdo firmalari tovarlarni o'z mulki sifatida sotib olib, keyin iste'molchilarga sotadi. **Chakana savdo firmalari** turlicha faoliyat yuritib, ular mustaqil do'konlar, maxsus do'konlar va supermarketlardan iborat bo'ladi.

Supermarket – bu xaridorning o'ziga o'zi xizmat ko'rsatishiga asoslangan keng tarmoqli savdo korxonasi. U tovarlarning deyarli barcha turlari bilan, jumladan import tovarlar bilan ham savdo qiladi. Supermarket xaridorlarga bepul maslahatlar beradi, tovarlarni buyurtma bo'yicha xaridor uyiga yetkazadi, ularga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatadi.

Infratuzilma tizimida moliya-kredit munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasalar alohida o'ringa ega. Ular moliya bozori, uning asosi bo'lgan kapital bozorini

shakllantiradi va amal qilish tartib-qoidalarini o'rnatadi. Moliyaviy muassasalarning aksariyati o'ziga xos belgilar bilan bir qatorda yagona umumiy belgiga ham ega. Bu ular faoliyatining doimo moliyaviy majburiyatlar bilan bog'liqligidir. Ya'ni, moliyaviy muassasalar sub'ektlarning ortiqcha pul mablag'larini jalb etib, o'z nomidan moliyaviy mablag'larga ehtiyoj sezgan sub'ektlarga pul qarz beradi.

Bozor infratuzilmasining banklar, sug'urta kompaniyalari, soliq va bojxona idoralari kabi muassasalari moliya-kredit munosabatlarida alohida o'ziga xos o'ringa ega. Ularning iqtisodiy faoliyati va moliyaviy munosabatlarda tutgan o'rni bilan keyingi mavzularda batafsil tanishamiz.

Bozor iqtisodiyoti sub'ektlarini moliyaviy axborotlar bilan ta'minlash bozor infratuzilmasining axborot xizmati idoralari, shu jumladan auditorlik firmalari zimmasiga tushadi. **Auditor firma – korxonalar, firma, kompaniyalar moliyaviy xo'jalik faoliyatini tekshirib boruvchi, ular hisobotini ekspertizadan o'tkazuvchi muassasa.** Ular odatda aktsiyadorlik jamiyati yoki kooperativ shaklda faoliyat ko'rsatadi va to'liq mustaqillikka ega bo'ladi. Auditor firmalar o'z ishini har bir mamlakatda yoki xalqaro miqyosda qabul qilingan hisob-kitob va taftish qoidalariga binoan olib boradi. Auditor firma ishida qatnashuvchi taftishchilar **auditorlar** deb ataladi.

Shunday qilib, bozor infratuzilmasi va uning ko'rib chiqilgan muassasalari barcha bozor turlarining faoliyat ko'rsatishi hamda davlatlararo iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni ta'minlaydi.

Xulosalar:

1. Bozor va bozor iqtisodiyoti tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida vujudga keladi.

2. Bozor munosabatlari sub'ektlari o'zaro bog'liq holda va aloqada bandlik, milliy daromad va ishlab chiqarishning umumiy hajmi kabi ijtimoiy ishlab chiqarish natijalarini aks ettiradigan va doimiy harakatda bo'ladigan daromadlar va xarajatlar oqimini shakllantiradi.

3. Bozor munosabatlarining har bir ishtirokchisi o'z maqsad va manfaatlaridan kelib chiqib, mustaqil qaror qabul qiladi. Aynan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy erkinligi va mustaqilligi bozor ko'rinishidagi iqtisodiy munosabatlarni vujudga keltiradi hamda o'z rivojlanishining tabiiy-evolyutsion, dinamik xususiyatini belgilab beradi.

4. Bozor iqtisodiyoti – murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim bo'lib, birlashgan, o'zaro bog'langan va birgalikda harakatlanadigan bir qator tarkibiy tuzilmalarni o'z ichiga oladi.

5. Bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishi uchun uning infratuzilmasi shakllantiriladi. Bozor infratuzilmasi – bu bozor munosabatlariga ko'mak berishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy institutlar tizimidir.

6. Bozor iqtisodiyoti tizimining afzalligiga qaramay, shunday muammolar borki, ularni bozor mexanizmi vositasida hal etish kam samara keltiradi yoki umuman hal etib

bo'lmaydi. Ana shunday muammolarni hal etish uchun davlat ularni o'z zimmasiga olishi yoki zarur shart-sharoitlarni yaratib berishi kerak.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Bozor iqtisodiyoti – tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizim.

Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalar.

Bozor – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida bo'ladigan munosabatlar yig'indisi.

Bozor ob'ekti – ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyat natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar.

Bozor sub'ekti – ayirboshlash munosabatlari qatnashchisi.

Uy xo'jaliklari – iqtisodiyotning iste'mol sohasida faoliyat ko'rsatuvchi asosiy tarkibiy birlik.

Tadbirkorlik sektori – iqtisodiyotning daromad (foyda) olish maqsadida amal qiluvchi birlamchi bo'g'ini.

Davlat sektori – o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan, asosan iqtisodiyotni tartibga solish vazifasini amalga oshiradigan turli budjet tashkilotlari va muassasalarining majmui.

Bank – iqtisodiyotning me'yorda amal qilishi uchun zarur bo'lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Ssuda kapitali bozori – pul shaklidagi kapitalning foiz to'lash sharti bilan qarzga berish bo'yicha oldi-sotdi munosabati.

Qimmatli qog'ozlar bozori – turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar (aktsiya, obligatsiya, veksel, chek, depozit kabilar)ni oldi-sotdi munosabati.

Bozor infratuzilmasi – bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir.

Birja – namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat muassasasi.

Tovar birjasi – oldindan belgilangan qoidalar asosida ulgurji savdoni tashkil etish shakli.

Fond birjasi – qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bo'yicha rasmiy jihatdan tashkil etilgan va muntazam amal qiluvchi bozor shakli.

Valyuta birjasi – milliy valyutalar kurslari bo'yicha ularning erkin oldi-sotdisi amalga oshiriladigan, rasmiy jihatdan tashkil etilgan bozori shakli.

Mehnat birjasi – ishchilar va tadbirkorlar o'rtasidagi ishchi kuchini oldi-sotdi bitimini tuzishda vositachilikni amalga oshiruvchi va ishsizlarni ro'yxatga oluvchi muassasa.

Broker (makler) – bu tovar, fond va valyuta birjalarida oldi-sotdi bitimlarini tuzishda vositachilik qiladigan shaxs yoki maxsus firma.

Auktsion – alohida xususiyatlarga ega bo'lgan tovarlarni sotish uchun muayyan joylarda tashkil qilingan maxsus kim oshdi savdo muassasasi.

Savdo yarmarkasi – muayyan belgilangan vaqtda va joyda o'tkaziluvchi hamda o'tkazilish jarayonida ulgurji savdo bitimlari tuziluvchi tovar namunalari ko'rgazmasi.

Savdo uyi – o'z ichiga tashqi savdo kompaniyasi bilan bir qatorda ishlab chiqarish, bank, sug'urta, transport, ulgurji-chakana va boshqa turdagi firmalarni oluvchi keng tarmoqli savdo kompaniyasi.

Supermarket – bu xaridorning o'ziga o'zi xizmat ko'rsatishiga asoslangan keng tarmoqli savdo korxonasi.

Auditor firma – korxonalar, firma, kompaniyalar moliyaviy xo'jalik faoliyatini tekshirib boruvchi, ular hisobotini ekspertizadan o'tkazuvchi muassasa.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va asosiy belgilari nimalardan iborat?
2. Klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining umumiy tomonlarini va farqlarini tushuntirib bering.
3. Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va ziddiyatlari nimalardan iborat?
4. Bozor iqtisodiyotining asosiy ishtirokchilari kimlar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar qay tarzda kechadi?
5. Bozor tushunchasining ta'rifini bering va uning asosiy vazifalarini ko'rsating.
6. Bozorni turkumlashda qanday mezonlar asos qilib olinadi? Ularni sanab ko'rsating.
7. Yetuklik darajasiga qarab bozorning qanday turlari ajratiladi?
8. Sotiladigan va sotib olinadigan tovar, xizmat turiga ko'ra bozorning qanday turlarini ajratish mumkin?
9. Hududiy jihatdan bozorning qanday turlari mavjud?
10. Bozor infratuzilmasi nima? Uning tarkibiy qismlari va asosiy unsurlariga ta'rif bering.

6-mavzu. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri va uning O'zbekistondagi xususiyatlari

1. O'tish davrining mazmuni. Bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari
2. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tamoyillari va xususiyatlari
3. O'zbekistonda bozor islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yo'nalishlari
4. O'zbekistonda milliy taraqqiyot bosqichlarining mazmuni, vazifalari va ahamiyati
5. Mamlakatni jadal isloh etish va modernizatsiyalashning mohiyati, tamoyillari va asosiy yo'nalishlari

Iqtisodiyotda bozor munosabatlarini shakllantirishda maxsus o'tish davri zarur bo'lib, bu davrning mazmuni va asosiy belgilarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu mavzuda o'tish davri nazariyasi, xususan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari bayon qilinadi. Shuningdek, O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tamoyillari va xususiyatlari, respublikada bozor islohotlarini amalga oshirishning mazmuni, maqsadi va asosiy yo'nalishlari ko'rsatib beriladi.

Mavzu bozor munosabatlariga o'tish, iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish jarayonida makroiqtisodiy barqarorlikka erishish, strategik vazifalarni amalga oshirish yo'llarini tahlil qilish bilan yakunlanadi.

1. O'tish davrining mazmuni. Bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining umumiy mazmuni iqtisodiy munosabatlarning alohida unsurlarini isloh qilish yoki iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritish emas, balki butun iqtisodiy munosabatlar tizimini o'zgartirishdan iboratdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri – ma'muriy-buyruqbozlik tizimini bartaraf etish yoki tubdan o'zgartirish hamda bozor tizimining asoslarini shakllantirish jarayonlari amalga oshiriluvchi tarixiy davrdir.

1980-1990 yillarga kelib dunyoda ro'y bergan muhim o'zgarishlar iqtisodiy taraqqiyot istiqbollari to'g'risidagi nazariyalarni qaytadan ko'rib chiqish va ularga jiddiy o'zgartirishlar kiritishni zarur qilib qo'ydi. Chunki, bu vaqtga kelib g'arb mamlakatlarida uzoq vaqtdan beri (A.Smit davridan boshlab) hukm surib kelgan erkin iqtisodiy tartibga solish, ya'ni iqtisodiyotning o'zini-o'zi tartibga solish g'oyasi ham, iqtisodiyotni markazlashtirilgan tarzda tartibga solish va boshqarish g'oyasi ham inqirozga uchradi. Bunday sharoitda iqtisodiy taraqqiyotning sifat jihatdan yangi yo'llarini qidirib topish zarur bo'lib qoldi. Bu vaqtga kelib ko'pgina rivojlangan mamlakatlarning tajribalari umumlashtirilib, iqtisodiyotning yangi taraqqiyot yo'li – ongli ravishda boshqariladigan va tartibga solinadigan bozor iqtisodiyoti deb tan olindi va aksariyat davlatlar shu yo'lni tanladilar. Lekin bunday bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari (modellari) xilma-xil bo'lib, ularning umumiy va xususiy tomonlari farqlanadi.

Jahon tajribasida bozor iqtisodiyotiga o'tishning barcha yo'llari umumlashtirilib, quyidagi to'rtta asosiy turga bo'linadi:

- 1) rivojlangan mamlakatlar yo'li;
- 2) rivojlanayotgan mamlakatlar yo'li;
- 3) sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'li;
- 4) sotsializm g'oyalarini samarali bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish mexanizmi bilan qo'shib olib borish yo'li.

Bu yo'llar turli tuman va har xil bo'lishiga qaramay ularda umumiylik mavjuddir. Ularning umumiyliigi shundaki, bu yo'llarning hammasi bozor iqtisodiyotiga o'tishni maqsad qilib qo'yadi va mazkur iqtisodiyotning qonun-qoidalari, amal qilish mexanizmi ko'p jihatdan umumiy bo'ladi. Shu bilan birga har bir yo'lning o'ziga xos xususiyatlari ham bor, bu esa bozor munosabatlarini shakllantirishning ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, milliy sharoitlari har xil bo'lishidan kelib chiqadi.

Masalan, bozor munosabatlariga o'tishning rivojlangan mamlakatlar yo'lida oddiy tovar xo'jaligidan erkin raqobatga asoslangan klassik yoki erkin bozor iqtisodiyotiga va undan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o'tiladi.

Mustamlakachilikdan ozod bo'lib, mustaqil rivojlanayotgan mamlakatlarning bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lining xususiyati – bu qoloq, an'anaviy iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga o'tishdir. Nihoyat, sobiq sotsialistik mamlakatlar yo'lining muhim belgisi

markazlashtirilgan, ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan hozirgi zamon rivojlangan bozor tizimiga o'tishdan iboratdir. Bu yo'ning boshqa yo'llardan farqi shundaki, totalitar iqtisodiyotning bozor iqtisodiyoti bilan umumiyligi yo'q, ular batamom bir-biriga zid. Shu bilan birga ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarning o'zi o'tish sharoitlari, iqtisodiy rivojlanish darajasi, mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllari bilan bir-birlaridan farqlanadi.

Hozirda uzoq davr mobaynida ijtimoiy xo'jalikni sotsializm qurish g'oyalari asosida yuritib kelgan, keyinchalik ushbu g'oyalarning muhim jihatlari saqlab qolgan holda bozor mexanizmlarini uyg'unlashtirish orqali o'ziga xos o'tish yo'lini yaratgan mamlakatlar tajribasini ham alohida ko'rsatish mumkin. Jumladan, Xitoy, Vetnam kabi ilgari faqat ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlar bugungi kunda tub islohotlar orqali samarali bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish borasida sezilarli muvaffaqiyatlarga erishmoqdalar. Bularning barchasi bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llarining o'ziga xos xususiyatlaridir.

Jahon tajribasi ko'rsatishicha, bozor iqtisodiyotiga **revolyutsion yo'l** bilan, ya'ni jadal usulda yoki **evolyutsion yo'l** bilan, ya'ni bosqichma-bosqich o'tish mumkin. Birinchi holda, tub islohotlarni o'tkazish, avvalgi tizimni va tarkib topgan iqtisodiy munosabatlarni birdagina va batamom sindirish talab etilib, «karaxt qilib davolash» usuli («shokovaya terapiya») deb ataladi. Eski iqtisodiy munosabatlarni bosqichma-bosqich yangi bozor munosabatlariga aylantira borib, samarali bozor iqtisodiyotini shikastsiz vujudga keltirish mumkin. Islohotlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, evolyutsion yo'l kamroq ijtimoiy larzalarga olib keladi, ancha izchil va muqarrardir.

Tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llarigina emas, balki uning andozalari ham xilma-xildir. Eng avvalo, ular shunday bozor iqtisodiyoti vujudga keltirilayotgan va amal qilib turgan mamlakatlarning milliy xususiyatlari va an'analari bilan farq qiladi. Shu boisdan bozor iqtisodiyotining ma'lum andozalari ularni amalga oshiruvchi muayyan mamlakatga mansubligiga qarab ajratiladi. Masalan, Germaniya, Janubiy Koreya, Turkiya, Argentina, Polsha andozalari va hokazo.

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o'tishning zarurligi iqtisodiy o'sish ekstensiv omillaridan foydalanish imkoniyatlarining tugab borishi bilan notovar iqtisodiyotning amal qilish layoqatining pasayishi orqali ifodalanadi.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi ikkita ahamiyatli kamchilikka ega:

1) uning moslashuvchan emasligi, ro'y berayotgan o'zgarishlarga juda sekinlik bilan moslashib borishi;

2) xo'jalik yuritish tashabbuskorligini «yo'qotib yuborish» oqibatida samaradorlikning o'ta darajada pasayib ketganligi.

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish ko'plab mamlakatlarda umumiy tendentsiyaga ega. Bu jarayon iqtisodiyotni erkinlashtirish, chuqur institutsional (eng avvalo, mulkchilik munosabatlarida) o'zgarishlarni o'z ichiga oladi, biroq, bir vaqtning o'zida moliyaviy barqarorlashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirilishini taqozo etadi.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimini o'zgartirish mazkur tizim asosining o'zgarishini hamda uni sifat jihatidan farq qiluvchi bozor tizimiga almashtirilishini anglatar ekan, bunday turdagi o'zgarishlarni **tizimiy islohotlar** deb atash maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'tish davrida bozor iqtisodiyotini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

1. Iqtisodiyotni erkinlashtirish. Erkinlashtirish – bu xo'jalik hayotining barcha sohalaridagi to'siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tizimidan iborat. U butun iqtisodiyotga tatbiq etilib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda davlat monopoliyasini bekor qilish;
- resurslarning markazlashgan holdagi taqsimotini tugatish;
- narxlarning asosan talab va taklif nisbati asosida shakllantirilishiga o'tish;
- ichki va tashqi bozorlarda transaksion bitimlar ustidan davlat nazoratini pasaytirish.

2. Iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish va raqobat muhitini yaratish. Bu yo'nalish quyidagi jarayonlarning amalga oshirilishini taqozo etadi:

- barcha iqtisodiy agentlarning ish faolligi uchun teng imkoniyat va sharoitlar yaratilishi;

- bozorga xorijiy raqobatchilar ham kirishi uchun imkon berilishi;
- kichik biznesning rivojlanishiga halaqit beruvchi ma'muriy to'siqlarni olib tashlash, imtiyozli kreditlar berish orqali qo'llab-quvvatlash va tarmoqqa kirishidagi to'siqlarni pasaytirish;

- tabiiy monopoliyalarning narx va mahsulot sotish siyosatini tartibga solish va boshqalar.

3. Institutsional o'zgarishlar. Mazkur o'zgarishlar quyidagi sohalarni qamrab oladi:

- mulkchilik munosabatlarini o'zgartirish, jumladan, xususiy sektorni yaratish;
- bozor infratuzilmasini (tijorat banklari, tovar va fond birjalari, investitsiya fondlari va h.k.) shakllantirish;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tizimini yaratish;
- bozor sharoitlariga mos tushuvchi xo'jalik qonunchiligini qabul qilish va boshqalar.

4. Tarkibiy o'zgarishlar. Tarkibiy o'zgarishlar birinchi navbatda iqtisodiyot va uning alohida tarmoqlari tarkibida oldingi tizimdan qolgan nomutanosibliklarni yumshatish yoki bartaraf etishga yo'naltirilgan. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini qayta qurishdan asosiy maqsad – ichki va tashqi bozorlarda to'lovga qodir talabga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarilishini rivojlantirishdan iborat.

5. Makroiqtisodiy, asosan, moliyaviy barqarorlashtirish. Aslini olganda, bu jarayon tizimiy islohotlar qatoriga kirmaydi, chunki u bozor iqtisodiyoti barqaror amal qilayotgan mamlakatlarda ham tez-tez o'tkazilib turadi. Bu yo'nalishning muhim ahamiyati shundan kelib chiqadiki, ma'muriy-buyruqbozlik tizimining inqirozi eng avvalo va kuchli ravishda moliyaviy sohada, ayniqsa yuqori inflyatsiya shaklida namoyon bo'ladi. Inflyatsiyaning uzoq vaqt mavjud bo'lishi bozor munosabatlarining

me'yorda qaror topishiga to'sqinlik qiladi, shuning uchun uni bartaraf etish o'tish davri iqtisodiyoti uchun o'ta muhim hisoblanadi. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish chora-tadbirlari tizimiga pul emissiyasini cheklash, davlat budjeti taqchilligini qisqartirish, ijobiy foiz stavkasini ta'minlash va boshqalar kiradi.

6. Aholini ijtimoiy himoyalashning bozor xo'jaligiga mos bo'lgan tizimini shakllantirish. Bu tizim aholining nisbatan muhtoj qatlamini aniq ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga o'tishga yo'naltirilgan.

Bozor tizimining ko'rsatib o'tilgan asosiy unsurlarini shakllanishining yakuniga yetishi o'tish davri tugaganligidan darak beradi.

2. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning tamoyillari va xususiyatlari

Markazlashgan ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishda maqsad bir xil bo'lsa-da, turli mamlakatlar turli yo'llarni tanlashlari mumkin. Yuqorida ta'kidlanganidek, bir tizimdan ikkinchi tizimga o'tishning revolyutsion va evolyutsion yo'llari mavjud. Polsha, CHexoslovakiya, Rossiya va boshqa ayrim mamlakatlar bozor iqtisodiyotiga o'tishning revolyutsion yo'lini, birdaniga katta to'ntarishlar qilish yo'lini tanladilar.

O'zbekistonda esa o'ziga xos madaniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarini hamda bu yo'ldagi jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyutsion to'ntarishlarsiz, ijtimoiy to'qnashuvlarsiz, ijtimoiy himoyani kuchaytirgan holda asta-sekinlik, lekin qat'iyatlilik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li tanlandi.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish yo'li ijtimoiy-yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga qaratilgan. Bu yo'lni amalga oshirishga, iqtisodiyotni tubdan isloh qilishga Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan quyidagi beshta muhim tamoyil asos qilib olingan:

- iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish, uning ustunligini ta'minlash;
- o'tish davrida davlatning bosh islohotchi bo'lishi;
- butun yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanishi, qonunlar ustuvorligining ta'minlanishi;
- bozor munosabatlariga o'tish bilan bir qatorda aholini ijtimoiy himoyalash sohasida kuchli chora-tadbirlarni amalga oshirish.
- bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish.

Bozor munosabatlariga o'tishda bu tamoyillarning hammasi ham muhim ahamiyatga egadir, lekin ularning ichida bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish tamoyili alohida e'tiborga loyiq. Chunki tegishli huquqiy negizni, bozor infratuzilmalarini yaratish, odamlarda bozor ko'nikmalarini hosil qilish, yangi sharoitlarda ishlay oladigan kadrlarni tayyorlash uchun vaqt kerak bo'ladi.

Ushbu holatni yana bir bor e'tirof etgan holda, Prezidentimiz shunday yozadilar: «Ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan boshqaruvning bozor tizimiga o'tish jarayonida tadrijiy yondashuvni, «Yangi uy qurmasdan turib, eskisini buzmag» degan hayotiy

tamoyilga tayangan holda, islohotlarni izchil va bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lini tanladik. Eng muhimi, parokandalik va boshboshdoqlik ta'siriga tushib qolmaslik uchun o'tish davrida aynan davlat bosh islohotchi sifatida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi zarurligini biz o'zimizga aniq belgilab oldik».

Bundan tashqari, bozor munosabatlariga o'tish faqatgina iqtisodiyot sohalarini o'zgartirish bilan cheklanmaydi. U ijtimoiy hayotning bir-birlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan barcha sohalarini, shu jumladan siyosiy, ma'naviy-axloqiy, maishiy va boshqa sohalarni ham tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bularning hammasi bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich, evolyutsion yo'l bilan o'tish haqidagi g'oya juda muhim va afzal ekanligini ko'rsatadi.

Bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish tamoyilini amalga oshirish iqtisodiyotni isloh qilishning asosiy bosqichlarini aniq farqlash, bu bosqichlarning har biri uchun aniq maqsadlarni, ularga erishish vositalarini belgilab olishni talab qiladi.

Shu vazifalarni hal qilish uchun birinchi bosqichda isloh qilishning quyidagi muhim yo'nalishlari aniqlab olindi va amalga oshirildi:

- o'tish jarayonining huquqiy asoslarini shakllantirish, islohotlarning qonuniy-huquqiy negizini mustahkamlash;

- mahalliy sanoat, savdo, maishiy xizmat korxonalarini, uy-joy fondini xususiylashtirish, qishloq xo'jaligida va xalq xo'jaligining boshqa sohalarida mulkchilikning yangi shakllarini vujudga keltirish;

- ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvolning barqarorlashuvini ta'minlash.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida iqtisodiyotda va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar uning o'z taraqqiyotida keyingi sifat jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlash uchun mustahkam shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga isloh qilishning birinchi bosqichi natijalari keyingi bosqichning strategik maqsadlari va ustun yo'nalishlarini aniq belgilab olish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yiladi. Shu maqsaddan kelib chiqib

O'tish davrining ikkinchi bosqichida aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish, ularga tegishli yordam ko'rsatish borasida birinchi bosqichda tutilgan yo'l davom ettirildi.

3. O'zbekistonda bozor islohotlarini amalga oshirish va uning asosiy yo'nalishlari

Iqtisodiy munosabatlar va tashkiliy-boshqaruv tuzilmalarining bir turidan butunlay boshqa yangi turiga o'tish, iqtisodiy islohotlar strategiyasini ishlab chiqish va uning asosiy yo'nalishlarini aniqlab olishni taqozo qiladi. **Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlar majmui.**

Iqtisodiy islohotlardan ko'zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat qilishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma'naviy-axloqiy yetukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

Islohotlarni amalga oshirishdan oldin bozor iqtisodiyotiga o'tishning nazariy modeli yaratildi (bu boradagi ma'lumotlar mazkur mavzuning 2-bandida bayon etildi).

Bu modelda yangi iqtisodiyotga o'tishning umumiy tomonlari va milliy xususiyatlari nazarda tutiladi, islohotlarning asosiy yo'nalishlari belgilanadi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning **asosiy yo'nalishlari** quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-navo islohoti;
- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti;
- ijtimoiy islohotlar.

Iqtisodiy islohotlarning bosh bo'g'ini **mulkchilik munosabatlarini tubdan o'zgartirishdir**, chunki shu orqali ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatlashish muhiti shakllantiriladi hamda bozor iqtisodiyotiga o'tishning shart-sharoitlari vujudga keltiriladi. Shu sababli Respublikada mulkiy munosabatlarni isloh qilishdan ko'zda tutilgan maqsad davlat mulki monopolizmini tugatish va bu mulkni xususiylashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni real shakllantirishdan iborat.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichidayoq **qishloq xo'jaligini isloh qilishga** ustunlik berildi. Bunga quyidagilar sabab bo'ldi:

- Respublikamiz iqtisodiyotida agrar soha ustunlikka egaligi, aholining ko'pchiligi qishloq xo'jaligida bandligi, iqtisodiy o'sishning ko'p jihatdan shu tarmoq ahvoriga bog'liqligi;

- Respublika butun sanoat potentsialining yarmiga yaqinini tashkil qiladigan sanoatning ko'pgina tarmoqlarini (paxta tozalash, to'qimachilik, yengil, oziq-ovqat, kimyo sanoati, qishloq xo'jalik mashinasozligi va boshqalar) rivojlantirish istiqbollari bevosita qishloq xo'jaligiga bog'liqligi;

- qishloq xo'jalik mahsulotlari (asosan paxta) hozirgi vaqtda valyuta resurslari, respublika uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar, texnika va texnologiya uskunalari chetdan sotib olishni ta'minlayotgan asosiy manba ekanligi;

- mustaqillik sharoitida qishloq xo'jaligining oziq-ovqat muammosini hal etishdagi rolining ortib borishi.

Mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor munosabatlariga o'sib o'tishida **moliya-kredit sohasini isloh qilish** alohida o'rin tutadi. Moliyaviy munosabatlarda davlat budjeti taqchilligini kamaytirib borish, budjetdan beriladigan dotatsiyalar va subsidiyalarni bosqichma-bosqich qisqartirish, birinchi darajali, eng zarur umumdavlat ehtiyojlari uchungina budjetdan mablag' ajratish, iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiya kreditlaridan keng foydalanish islohotlarning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning eng asosiy muammolaridan biri **narxlarni erkinlashtirishdir**. Narxlarning erkin shakllanishi uchun narxlar tizimini isloh qilish ham zarurdir. Dastlab davlat xarid narxlarining amal qilish doirasi qisqartiriladi va keyin ichki narxlar jahon narxlariga muvofiqlashtirib boriladi. Shuningdek, narxlarni

erkinlashtirishda ayrim turdagi xomashyo va mahsulot narxlari bilan aholi va korxonalar daromadlari o'rtasidagi tenglikka erishishga harakat qilinadi.

Narxlar islohoti boshlangandan 1994 yilgacha hamma turdagi xomashyo va mahsulotlar bo'yicha erkin narxlarga o'tildi, barcha iste'mol mollari narxi ustidan davlat nazorati bekor qilindi.

Isloh qilishning **dastlabki bosqichida** (1992 yil) keng doiradagi ishlab chiqarish-texnik vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'mol mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning kelishilgan narxlari va tariflarga o'tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi.

Narxlar islohotining **ikkinchi bosqichida** (1993 yil) kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish umuman to'xtatildi. Narxlarni erkinlashtirishning **uchinchi bosqichida** (1994 yil oktyabr-noyabr) xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxi erkin qo'yib yuborildi. Shunday qilib, iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni to'liq erkinlashtirish bilan tugadi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish **boshqarishning tegishli tizimini yaratishni** talab qiladi. Shunga asosan respublikada butun iqtisodiyotni, tarmoqlar va hududlarni boshqarishning eng maqbul va hozirgi davrga mos bo'lgan tuzilmalari ishlab chiqildi.

Ko'plab markaziy iqtisodiy organlar va vazirliklar tugatildi (Davlat reja qo'mitasi, Davlat ta'minot qo'mitasi, Davlat narxlar qo'mitasi, Davlat agrosanoat qo'mitasi va boshqa qo'mita hamda vazirliklar) yoki ularning faoliyati tubdan qayta qurildi. Faoliyati tugatilgan ma'muriy apparatlar o'rniga bozor iqtisodiyotiga xos yangi boshqarish bo'g'inlari tuzildi.

Boshqarishning mahalliy darajasida (viloyat, tuman, shahar) ijroiya-boshqaruv vazifalarini bajarish uchun hokimliklar joriy qilindi. Quyi bo'g'in boshqaruvida korxonalar va tashkilotlarga iqtisodiy erkinlik berilib, ular yangicha ish uslubiga o'tdi.

Isloh qilish natijasida tarkib topgan boshqaruv tizimi bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan yanada takomillashib va rivojlanib boradi.

Bozor islohotlari **bozor infratuzilmasini yaratish** chora-tadbirlarini ham qamrab oladi. Bunda moliya, bank-kredit tizimi muassasalari, sug'urta, auditorlik, yuridik va konsalting firmalari hamda kompaniyalarini, birja tizimini yaratish taqozo qilinadi.

Respublikada bozor infratuzilmasini yaratish bir qator yo'nalishlar bo'yicha bordi. **Birinchi yo'nalish** bo'yicha tovar-xomashyo birjasi tizimi rivojlandi. Bu, o'z navbatida, brokerlik va dilerlik idoralari, savdo uylari, vositachi firmalar paydo bo'lishiga olib keldi.

Ikkinchi yo'nalishda kapital bozorining ishini ta'minlaydigan tuzilmalar vujudga keltirildi. Kredit resurslari bozori va valyuta bozori vujudga keltirildi hamda davlatga qarashli bo'lmagan sug'urta kompaniyalari tuzildi.

Uchinchi yo'nalish ishchi kuchi bozorini shakllantirishdan iborat bo'lib, bu sohada 240 dan ortiq mehnat birjasini o'z ichiga oluvchi katta tarmoq tuzildi.

Bozor islohotlari **tashqi iqtisodiy aloqalarga** ham tegishlidir. Bu sohada islohotlarni amalga oshirish borasida respublikaning zamonaviy tashqi iqtisodiy kompleksi mutlaqo yangidan shakllantirildi, tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning

mohiyat e'tibori bilan yangi mexanizmi vujudga keltirildi. Tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishi zarur bo'lgan muassasalar (Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki, bojxonalar xizmati) barpo etildi. Respublikaning barcha vazirliklari va idoralari, korxonalarida tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi maxsus bo'limlar, tashkilotlar va firmalar tuzildi.

Amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asl maqsadi insonga munosib yashash va faoliyat ko'rsatish sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat. Shu sababli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning butun davri davomida aholini ijtimoiy himoyalash bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish ob'ektiv zaruratdir.

Respublikada **aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari** quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi:

birinchi yo'nalish – narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish;

ikkinchi yo'nalish – Respublikaning ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish;

uchinchi yo'nalish – islohotlarning dastlabki bosqichida aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash.

Respublika uchun ijtimoiy himoyalash tizimini tanlab olishda xalqning uzoq yillar davomida qaror topgan ma'naviy ahloqiy qadriyatlarini, turmush tarzi va dunyoqarash xususiyatlari hisobga olinadi.

Shunday qilib, islohotlarning barcha yo'nalishlari mavjud iqtisodiy tizimning izchillik bilan bozor iqtisodiyotiga o'sib o'tishiga qaratildi. Bu islohotlar O'zbekistonning mustaqilligini iqtisodiy jihatdan ta'minlash, uni iqtisodiy jihatdan rivojlangan va xalqaro miqyosda obro'-e'tiborli mamlakatga aylantirishga xizmat qildi. «Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonlari ko'plab nufuzli xalqaro tashkilotlar tomonidan munosib baholanmoqda. Misol uchun, har yili dunyoning 162 ta mamlakati bo'yicha iqtisodiy erkinlik indeksini e'lon qiladigan «Nasledie» fondi xalqaro reyting agentligining bu boradagi xulosasi e'tiborga sazovor. Bu tashkilot 2000-2007 yillarda O'zbekistonda erkinlashtirish indeksi 18 punktga yaxshilanib, 53 foizni tashkil qilganini e'tirof etadi. Hech shubhasiz, bu ko'rsatkich milliy iqtisodiyotimizni erkinlashtirish sohasida sezilarli darajada rivojlanishga erishganimizdan dalolat beradi»²⁵.

4. O'zbekistonda milliy taraqqiyot bosqichlarining mazmuni, vazifalari va ahamiyati

---

²⁵ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

Ma'lumki, har qanday darajadagi islohot mavjud tartib, shart-sharoitlar, vaziyat, tarkib topgan muvozanatning o'zgarishiga olib keladi. Butun jamiyatning isloh etilishi, ya'ni uning eski – noto'g'ri asosga qurilgan, istiqbolsiz tizimidan butunlay yangi – ijtimoiy bozor munosabatlariga asoslangan, demokratik va huquqiy jamiyatga o'tilishi esa juda murakkab jarayon hisoblanadi. Shunga ko'ra, jamiyat a'zolari tomonidan mazkur islohotlarning mazmun-mohiyatini tushunib yetish, ularda faol ishtirok etish uchun ularning «hayot falsafasi» ham o'zgarishi lozim. Bu esa islohot jarayonlarining sekin-asta, bosqichma-bosqich amalga oshirilishini taqozo etadi. Qolaversa, taraqqiyotning yuqori bosqichlariga erishish uchun islohotlarning ma'lum quyi darajasi navbatdagi yuqori, murakkab darajasi uchun maxsus shart-sharoit, zaminni tayyorlashi lozim.

Ana shu modeldagi «bosqichma-bosqich» tamoyilining real hayotdagi ahamiyati shunda bo'ldiki, uni amaliyotda qo'llash, bir tomondan, o'tish davri muammolarini hal qilishda mamlakatimizning imkoniyati va xalqimizning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ularni yangi yuzaga kelgan shart-sharoitlarga «moslashtirib borish» orqali islohotlarni izchillik bilan amalga oshirish; ikkinchidan, o'tish davrida davlat va boshqaruv tizimini mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar, xalqimizning dunyoqarashi va ijtimoiy hayotida sodir bo'layotgan o'zgarishlarga mos ravishda uni demokratik asosda shakllantirish; uchinchidan, «bosqichma-bosqich» tamoyilining qo'llanilishi mamlakatimizda boshqa bir qator mamlakatlar o'z boshidan kechirgan ichki sotsial ziddiyatlarning kuchayib ketishining oldini olish; to'rtinchidan, mamlakatda mavjud bo'lgan muammolar kompleksi ichidan birinchi navbatda hal qilinishi zarur bo'lgan asosiylarini belgilab olish, ularni hal qilish uchun barcha kuchlarni yo'naltirish imkoniyatlarini berdi.²⁶

Umuman olganda, mamlakatimizdagi iqtisodiy islohotlarning har bir yo'nalishi ham amalga oshirilgan chora-tadbirlarning bosqichlilik bilan tavsiflanadi. Jumladan, mulkiy munosabatlarni isloh qilishda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlari kichik, o'rta va yirik korxonalar bo'yicha bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Agrar sohadagi islohotlar esa ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan meros bo'lib kolgan davlat xo'jaliklarini dastlab jamoa xo'jaliklariga, so'ngra shirkat xo'jaliklariga aylantirish, keyinchalik muayyan shart-sharoitlar, zamin tayyorlangandan so'ng, ularni fermer va dehqon xo'jaliklariga aylantirishdan iborat bo'ldi. Narx islohoti ham narxlarni erkinlashtirishning bir necha bosqichlarini o'z ichiga oldi: dastlab keng doiradagi ishlab chiqarish-texnika vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'moli mollari narxi erkinlashtirilib, aholining kundalik ehtiyojida muhim o'rin tutuvchi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi davlat tomonidan belgilab qo'yildi. Keyinchalik, milliy ishlab chiqarishning o'sishi va iqtisodiyotning barqarorlashishi bilan deyarli barcha tovarlar narxlari erkinlashtirildi.

---

²⁶ Otamuratov S. Hozirgi bosqichda jamiyatni demokratlashtirish va modernizatsiya qilishning dolzarb vazifalari / «O'zbekistonda jamiyatni modernizatsiya qilishning dolzarb muammolari» Respublika ilmiy-nazariy konferentsiyasi materiallari. 2005 yil 19-20 may. TKTI. – T., 2005, 9-b.

Jumladan, **dastlabki bosqich – 1991-2000 yillar mamlakatimiz va xalqimiz hayotida ulkan iz qoldirgan o'tish davri tom ma'noda tarixiy ahamiyatga egaligi e'tirof etildi.** Bu bosqichda o'tish davri va milliy davlatchilik asoslarini shakllantirish bilan bog'liq quyidagi dolzarb va muhim vazifalar belgilanib, amalga oshirildi:

- eski mustabid sovet tizimidan voz kechib, mamlakatimizda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish;

- siyosiy va iqtisodiy taraqqiyot, davlat va jamiyat qurish strategiyasini barpo etishda xalqimizning tarixan shakllangan milliy va madaniy o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan, mamlakatimizning mavjud tabiiy-iqtisodiy, mineral-xomashyo va insoniy salohiyatini xolisona va jiddiy baholagan holda, jahon xo'jalik aloqalari tizimida o'ziga munosib joy egallash maqsadiga erishish;

- Asosiy qomus – O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini ishlab chiqishi va qabul qilish;

- davlat va iqtisodiyotni boshqarishning mustabid, markazlashgan tizimiga barham berish, mustaqil O'zbekistonning yangi siyosiy va davlat tuzilishi asoslarini, avvalo qonunchilik tizimini shakllantirish, markazda va joylarda vakolatli hokimiyat organlarining yaxlit tizimini tashkil etish;

- tub ma'muriy islohotlarni amalga oshirish, jumladan: markazlashgan rejalashtirish va taqsimlash tizimining tayanchlari bo'lgan Davlat plan komiteti, Davlat ta'minot komiteti, Davlat narx komiteti, Davlat agrosanoat komiteti va ko'plab tarmoq vazirliklari tugatish, mahalliy hokimiyat organlari qayta tashkil qilish – viloyat, tuman va shaharlarda hokimlik institutini joriy etish. Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organi tizimi – mahalla institutini rivojlantirish va mustahkamlash;

- sudlarni jazolovchi va faqat davlat manfaatlarini himoya qiluvchi organdan qonun ustuvorligi va inson huquqlari himoyasini ta'minlovchi organga aylantirishga qaratilgan yaxlit sud hokimiyati tizimini shakllantirish;

- qisqa muddatlarda mamlakatimiz suvereniteti va hududiy yaxlitligi, konstitutsiyaviy tuzumni ishonchli himoya qiladigan, jamoat tartibini ta'minlaydigan, xalqaro terrorchilik, ekstremizm va narkoagressiya kabi kuchayib borayotgan xavf-xatarlarga qarshi kurashadigan milliy xavfsizlik organlari tizimini shakllantirish;

- mamlakatimizda yoqilg'i-energetika va g'alla mustaqilligiga erishishdan iborat strategik vazifani hal etish;

- bozor iqtisodiyoti asoslarini yaratish, bozor infratuzilmasi institutlarini tashkil etish va raqobat muhitini shakllantirish orqali bozor munosabatlari mexanizmini ishga tushirish;

- bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan moliya va bank tizimini shakllantirish, milliy valyutani muomalaga kiritish;

- kuchli ijtimoiy siyosat yuritish va aholini himoya qilishning samarali mexanizmini ishlab chiqish va muvaffaqiyatli amalga oshirish;

- mamlakatimizning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, uning barqarorligi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida Qurolli Kuchlarni shakllantirish;

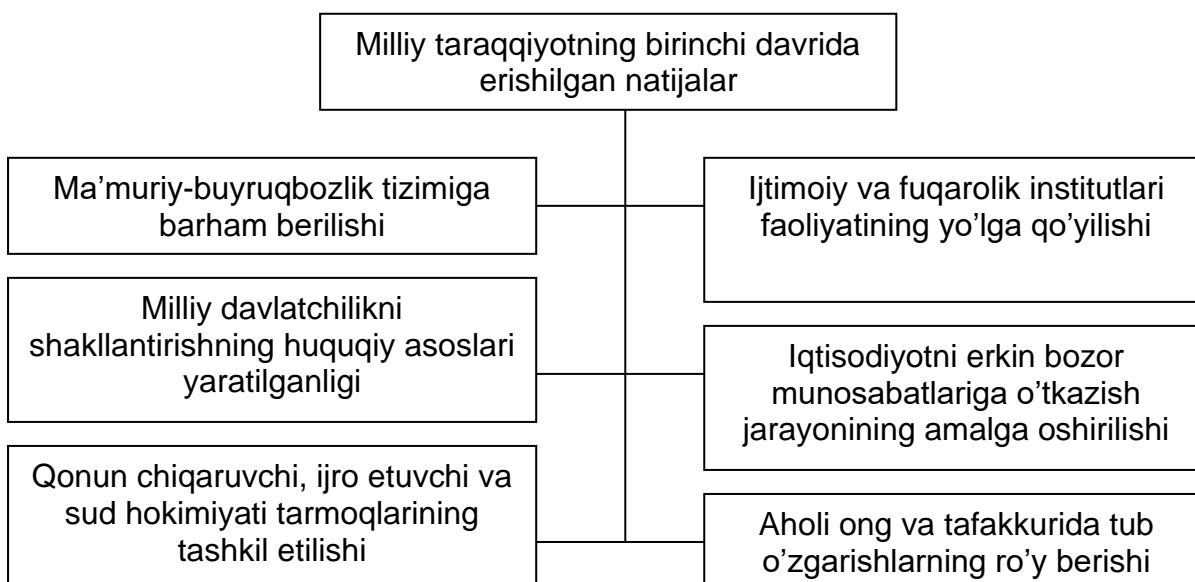
- tashqi siyosat va diplomatik xizmatni shakllantirish va h.k.

Belgilangan vazifalarning izchil va samarali amalga oshirilishi natijasida o'tish davri va milliy davlatchilik asoslarini shakllantirish borasida bir qator salmoqli va ahamiyatli natijalar qo'lga kiritildi (6.1-chizma).

Eski ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan voz kechib, bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lidagi tadbirlarning ahamiyatli ekanligiga baho berib, Prezidentimiz quyidagilarni ta'kidlaydilar: «Iqtisodiy rivojlanish haqida gapirganda, markazdan rejalashtirish va taqsimlash tizimi samarali mehnat, sifatli va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish, tashabbuskorlik va tadbirkorlik yo'lida asosiy g'ov-to'siq bo'lib kelganini ta'kidlash lozim. Shu sababli o'zining mutlaqo yaroqsiz ekanini ko'rsatgan bu tizimning barcha-barcha illatlaridan butunlay voz kechganimiz ayniqsa printsiptial ahamiyatga ega bo'ldi».

6.1-chizma

Milliy taraqqiyotimizning dastlabki bosqichida belgilangan vazifalarni amalga oshirish orqali erishilgan natijalar

Ikkinchi bosqich 2001 yildan 2007 yilgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga olib, u Prezidentimiz tomonidan faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davri deb nomlandi. Ushbu davrda quyidagi asosiy jihatlarga e'tibor qaratildi hamda muhim vazifalar amalga oshirildi:

- o'tish davri va milliy davlatchilikni barpo etish sharoitida ob'ektiv zarurat bo'lgan kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyatiga izchil va bosqichma-bosqich o'tishga erishish;

- mamlakatimizning qonun chiqaruvchi oliy organi – O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi ikki palatali parlamentga aylantirilishi;

- davlat hokimiyati markaziy organlarining bir qator vakolat va vazifalarini, avvalambor iqtisodiy va ijtimoiy masalalarni hal etish, budjet tashkilotlarini, kommunal xo'jalik va obodonlashtirish ishlarini moliyalashtirish, odamlarni ish bilan ta'minlash

va aholi manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakolatlarini mahalliy hokimiyat, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari, mahallalarga bosqichma-bosqich o'tkazilishi;

- sud-huquq tizimini huquqiy davlatni shakllantirishning muhim tarkibiy qismi sifatida chuqur isloh etish va erkinlashtirish bo'yicha yangi kontseptsioning hayotga tatbiq qilinishi va h.k.

Natijada, faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizatsiya qilish davrida iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, siyosiy hayotimizni, qonunchilik, sud-huquq tizimi va ijtimoiy-gumanitar sohalarni izchil isloh qilishni ta'minlashda g'oyat muhim natijalar qo'lga kiritildi.

Milliy taraqqiyotimiz yo'lida bosib o'tilgan tarixiy dovon mamlakatimizda yangicha fikrlaydigan, o'z kelajagini jamiyatda demokratik qadriyatlarni mustahkamlash bilan, mamlakatimizning kelajagini jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi bilan bog'liq holda ko'radigan yangi avlod vakillarining hayotga kirib kelishi uchun har tomonlama mustahkam zamin tayyorladi. Bu esa mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlarni ortga qaytarib bo'lmasligi, islohotlar muqarrarligining ishonchli kafolatidir.

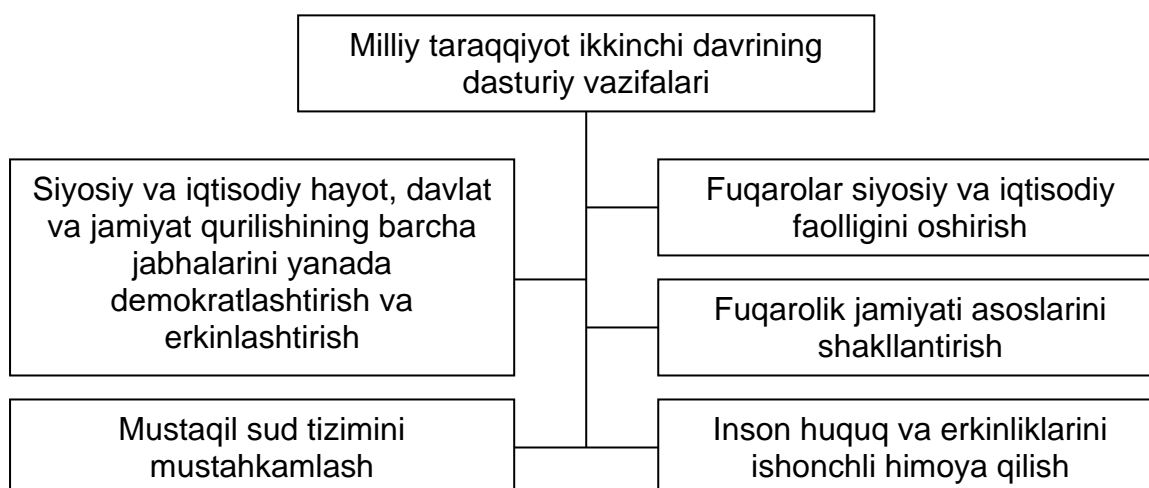
Eng muhimi, hali milliy taraqqiyotimiz ikkinchi davrining o'z mantiqiy yakuniga yetmaganligi, balki mamlakatimizni jadal isloh etish va modernizatsiya qilishning yangi davri – milliy taraqqiyotimizning keyingi bosqichi izchil davom etayotganidir.

Prezidentimiz o'z ma'ruzasida ushbu bosqichning muhim dasturiy vazifalarini belgilab berdi (6.2-chizma).

Bundan ko'rinadiki, milliy taraqqiyotimizning hozirgi pallasida mamlakatimizni isloh etish va modernizatsiyalash jarayonlari yanada kuchaytirilib, pirovard strategik maqsadimiz – ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo'lidagi harakatlar izchil ravishda amalga oshiriladi.

6.2-chizma

Milliy taraqqiyotimizning keyingi mantiqiy bosqichining muhim dasturiy vazifalari

Mazkur bosqichning mazmuni, vazifalari va ahamiyatini yanada chuqurroq anglab yetish uchun uning asosiy belgisi bo'lgan iqtisodiyotni jadal isloh etish va modernizatsiyalashning mohiyati, tamoyillari va asosiy yo'nalishlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

5. Mamlakatni jadal isloh etish va modernizatsiyalashning mohiyati, tamoyillari va asosiy yo'nalishlari

2005 yil 28 yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati va Qonunchilik palatasining qo'shma majlisi mamlakatimiz taraqqiyotida yangi tarixiy bir davrni boshlab berdi. Unda Prezidentimiz jamiyatni demokratlashtirish va yangilash kontsepsiyasi, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishning asosiy vazifalari to'g'risida ma'ruza qilib, ushbu ma'ruza asosida «Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni isloh qilish hamda modernizatsiyalash maqsad va vazifalarini amalga oshirish Dasturi» qabul qilindi.²⁷

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, qo'lga kiritilayotgan yutuq va muvaffaqiyatlarning asosida iqtisodiyotni modernizatsiyalash jarayonining o'рни ahamiyatli hisoblanadi. Shunga ko'ra, hozirda modernizatsiya jarayonining nazariy va metodologik asoslarini tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Eng avvalo, modernizatsiya atamasining mazmuniga to'xtaladigan bo'lsak, odatda uni texnika, texnologiyaga oid tushuncha deb qaraladi. Jumladan, iqtisodiyotga oid aksariyat lug'atlarda unga quyidagi mazmundagi ta'rif beriladi: «Modernizatsiya – ob'ektni yangilash, yaxshilash, takomillashtirish, uni yangi talablar va me'yorlarga, texnik shartlarga, sifat ko'rsatkichlariga muvofiqlashtirish. Asosan mashina, asbob-uskunalar, texnologik jarayonlar modernizatsiyalanadi»²⁸. Fikrimizcha, bu modernizatsiyaga tor ma'nodagi yondashuv bo'lib, bugungi kunda uning keng ma'nodagi mazmuni tobora dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda.

Modernizatsiya – an'anaviy jamiyatning ilg'or, industrial jihatdan taraqqiy etgan jamiyatga aylanishini ta'minlovchi ijtimoiy-tarixiy jarayon. Klassik sotsiologiyada mazkur atama E.Dyurkgeym tomonidan ijtimoiy mehnat taqsimotini amalga oshiruvchi ijtimoiy tabaqalanish jarayoni sifatida tushunilgan. Veber esa modernizatsiyani ratsionallashtirish jarayoni sifatida tavsiflab, u orqali xo'jalik sub'ektlari o'z faoliyatlari iqtisodiy samarasini eng yuqori darajada oshirishga intiladilar. Shunday qilib, zamonaviy modernizatsiya jarayoni jahondagi texnologik va ijtimoiy o'zgarishlarning impulsi bo'lib xizmat qiluvchi asosiy, «o'zak» iqtisodiyotlarga nisbatan teng huquqli mavqega erishishni anglatadi²⁹.

---

²⁷ Saidov A.X. O'zbekistonda jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishda ijtimoiy fanlarning roli // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, №3, 2006, 3-b.

²⁸ <http://economic.doco.ru>.

²⁹ <http://ru.wikipedia.org/wiki>.

Modernizatsiyaning keng ma'nodagi mazmunini tushunishda iqtisodchi olim R.Nureev uning neoklassik va keynscha talqinlarini farqlaydi. Jumladan, **neoklassiklar tomonidan modernizatsiyaga xususiy mulkchilik va demokratiyani mustahkamlash sifatida yondashilsa, keynschilar tomonidan, eng avvalo, xo'jalikning asosiy tarmoqlarini qamrab oluvchi tarkibiy o'zgarishlar sifatida tushuniladi. Dastlabki o'ringa texnik-iqtisodiy muammolar qo'yiladi. Xo'jalikning zamonaviy tarmoqlarining mavjud bo'lmasligi taraqqiyotning asosiy to'sqinlik kuchi sifatida qabul qilinadi**³⁰.

Umuman olganda, modernizatsiya an'anaviy jamiyatdan industrialashgan, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishga hamda ijtimoiy jarayonlarni qonunlarga tayangan holda oqilona boshqarishga asoslangan jamiyatga o'tish jarayonlarini namoyon etadi. Nazariyada modernizatsiya deganda «an'anaviy tarzdagi yopiq jamiyat»ga qarama-qarshi o'laroq «zamonaviy ochiq tarzdagi jamiyat»ni shakllantirishga olib keluvchi industriyalashtirish, sekulyarlashtirish, urbanizatsiya, umumiy ta'lim, vakolatli siyosiy hokimiyat tizimlarining qaror topishi, hududiy va ijtimoiy safarbarlikning kuchayishi kabi jarayonlarning majmui tushuniladi.

Modernizatsiya jarayoni doirasida odatda quyidagi o'zgarishlar ro'y beradi:

- 1) ijtimoiy munosabatlar butun tizimining takomillashuvi va turmush tarzining o'zgarishi – ixtiloflarni tartibga soluvchi hamda ijtimoiy muammolarni hal etuvchi yangi tartib va mexanizmlarning paydo bo'lishi;
- 2) alohida individlarning ongliligi va mustaqilligining oshishi;
- 3) iqtisodiyot sohasida – tovar-pul munosabatlarning eng yuqori darajada yoyilishi, yangi ilg'or texnologiyalarning paydo bo'lishi, boshqaruvchilar va yollanma xodimlarning kasbiy ixtisoslashuvining yuqori darajasiga yetishi;
- 4) ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi – immobil tabaqalashgan jamiyatdan dinamik, yuqori ijtimoiy harakatchanlik va ijtimoiy raqobatga asoslangan jamiyatga o'tilishi.

Modernizatsiya jarayonining tavsiflari qatorida shuningdek uning quyidagi tamoyillarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) uning majmuaviyligi, ya'ni jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olishi;

---

³⁰ Nureev R. Modernizatsiya ekonomiki: kontseptsii i sredstva. - <http://www.soob.ru>.

2) uning tizimiyligi, ya'ni jamiyat hayoti har qanday tarkibiy qismi yoki yaxlit sohasining o'zgarishi boshqalarining o'zgarishiga olib kelishi. Masalan, madaniy va siyosiy o'zgarishlar iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga olib keladi va aksincha;

3) uning global tavsifi – u dastlab bir necha ilg'or mamlakatlarda boshlanib, keyinchalik butun dunyoga yoyilmoqda;

4) uning davomiylik tavsifi – modernizatsiya qisqa davrda ro'y bermaydi, balki u bosqichlarga bo'linadi (islohotlarni amalga oshiruvchi yetakchi guruhning paydo bo'lishi, o'zgarishlarni ilgari surish, ular natijalarining tarqalishi va mustahkamlanishi);

5) tabaqalashganlik tavsifi – modernizatsiya turli mamlakatlarda turlicha ro'y berib, u yoki bu holda milliy madaniyat va axloq an'alariga tayanadi (masalan, «yapon iqtisodiy mo''jizasi»), G'arb va yevropa qadriyatlari foydasiga ulardan to'liq voz kechishni taqozo etmaydi.³¹

Ba'zi manbalarda modernizatsiyaning alohida jihatlariga e'tibor qaratiladi. Masalan, an'anaviy jamiyatdan zamonaviy (modernity) yoki industrial jamiyatga murakkab o'tish jarayonining tarkibiy qismi bo'lgan siyosiy modernizatsiya ajratilib, uning mazmunini umumiy tizimiy o'tishning ajralmas tarkibiy qismi sifatidagi siyosiy tizimning o'zgarishi tashkil etishi ta'kidlanadi.

Siyosatshunoslar S.Vebra va L.Pay siyosiy modernizatsiya jarayonining quyidagi asosiy belgi va tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatadilar:

1) siyosiy tizim institutlarining tarkibiy tuzilishi jihatidan tabaqalashuvi – ya'ni, qat'iy ravishda belgilangan vazifalarni bajaruvchi hamda o'zaro bog'liq va o'zaro ta'sir ko'rsatuvchi yangi siyosiy institutlarning qaror topib borishi (masalan, ijro hokimiyati tarkibida yangi yo'nalishdagi vazirlik va idoralarning tashkil etilishi);

2) siyosiy tizimning safarbarlik qobiliyatlari, ya'ni uning turli-tuman (siyosiy, iqtisodiy, axborot, demografik) resurslarni safarbar etish qobiliyatlarini oshirish hamda ularni taraqqiyotning yangi maqsadlariga erishish tomon yo'naltirish;

3) siyosiy tizimning inqirozli holatlarda yashovchanligi hamda kommunikatsiya, sotsializatsiya va mobilizatsiyaning yangi vositalaridan foydalanish hisobiga inqirozlarni bartaraf etish qobiliyatlarini oshirish;

4) siyosiy tenglik tomon sezilarli darajada harakat qilish, ya'ni fuqarolarning siyosatda ishtirok etishidagi barcha (iqtisodiy, ma'muriy, milliy va h.k.) cheklovlarni sekin-asta tugatib borish.³²

---

³¹ Konkurentosposobnost i modernizatsiya rossiyskoy ekonomiki. - <http://www.moderniz.org.ru>.

³² Konkurentosposobnost i modernizatsiya rossiyskoy ekonomiki. - <http://www.moderniz.org.ru>.

Umuman olganda, modernizatsiya juda keng tushuncha bo'lib, bugungi kunda uni jamiyat hayotining turli jabhalarini tubdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or andozalar tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmui sifatida ifodalash mumkin.

Jumladan:

1. Davlat qurilishi va boshqaruvi sohasida:

- mamlakatda ijro hokimiyati rolini oshirish, ayni paytda uning vakolatlari va huquqlarini kengaytirish orqali hukumatning mas'uliyatini yanada oshirish;
- mamlakatning Oliy qonunchilik organi – ikki palatali Parlamentni shakllantirish;
- hokimiyatning asosiy bo'g'ini va davlat tayanchi bo'lgan o'zini-o'zi boshqarish organlari – mahalla, mahalla qo'mitalari va qishloq fuqarolik yig'inlariga keng imkoniyatlar berish orqali ularning vakolatlarini oshirish va faoliyati hamda rolini amalda kuchaytirish;
- mamlakat istiqboli bilan bog'liq bo'lgan hamda davlat ahamiyatiga doir muhim qarorlar qabul qilishda ayni paytda faoliyat ko'rsatayotgan siyosiy partiyalar va fuqarolik institutlarining roli, ishtiroki hamda ta'sirini tubdan kuchaytirish va boshqalar.

2. Sud-huquq tizimi islohoti sohasida:

- sud-huquq tizimini isloh qilish va liberallashtirishni davom ettirgan holda uning faoliyatini demokratik tamoyillar asosida yanada takomillashtirib borish;
- prokuratura tizimining ayrim huquq va vakolatlarini sudlarga o'tkazilishini ta'minlash va boshqalar.

3. Ommaviy axborot vositalari rolini oshirish borasida:

- ommaviy axborot vositalari tizimini yanada rivojlantirish;
- matbuot, radio-televidenie faoliyatini yanada liberallashtirish, ularning mustaqil faoliyat yuritishlari va erkinligini amalda ta'minlash;
- ommaviy axborot vositalarining nodavlat shakllari yaxlit tizimini yaratish, ularning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga hamda tezkor axborotlarni olish va xalqqa yetkazish masalalarida erkinlikni oshirish;
- jamiyatda ommaviy axborot vositalarini erkinlashtirish orqali fuqarolar sog'lom fikrlari va g'oyalarini ayta oladigan «erkin so'z», «erkin fikr» minbariga aylantirishga erishish va boshqalar.

4. Tashqi siyosat sohasida:

- mintaqada tinchlik va barqarorlikni saqlash;
- global muammolardan biriga aylangan xalqaro terrorizmga qarshi kurashishni yanada kuchaytirish;
- diniy ekstremizm va narkoagressiyaga qarshi keskin kurash olib borish;
- boshqa mamlakatlar bilan tashqi integratsiya jarayonlarini yanada rivojlantirish;
- Markaziy Osiyo mintaqasida umumiy bozorni shakllantirishga alohida ahamiyat berish;
- jahonning yirik, nufuzli xalqaro moliya va iqtisodiy tuzilmalari hamda tashkilotlari bilan hamkorlikni yanada rivojlantirish va boshqalar.

5. Iqtisodiyot sohasida:

- mamlakatda amalga oshirilayotgan bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirish;

- iqtisodiyotning turli sohalarini erkinlashtirish;
- bozor iqtisodiyoti sharoitida hozirgacha o'tmishdan meros sifatida saqlanib qolayotgan ma'muriy-taqsimot tizimi mezonlaridan butunlay voz kechish;
- xususiy sektorning yanada jadal rivojlantirilishini ta'minlash;
- davlat tuzilmalarining xususiy tadbirkorlik faoliyatiga aralashuvini yanada ko'proq cheklash;
- kichik biznes va fermerlikni rivojlantirishga e'tiborni qaratish;
- xususiy tadbirkorlik va kichik biznes bilan shug'ullanuvchilar faoliyat ko'rsatishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish hamda ularni rag'batlantirib borishni tashkil etish;
- soliq tizimini yanada takomillashtirish;
- soliqqa tortish borasida qo'shimcha imtiyozlar va perefereentsiyalar berilishini ta'minlash va boshqalar.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, modernizatsiyalash jarayonlari mamlakatimiz hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oladi. Ayniqsa, mazkur yo'nalishlar orasida iqtisodiyotni modernizatsiyalash muhim o'rin tutadi. Zero, milliy iqtisodiyotning barqaror va samarali amal qilishini ta'minlash, uni jahonning rivojlangan mamlakatlari taraqqiyoti darajasiga olib chiqish, turli siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar, jahon bozori kon'kturasidagi tebranishlar, inqiroz holatlariga nisbatan «chidamliligi», mustaqil rivojlana olish imkoniyat va salohiyatlari aynan iqtisodiyotdagi tub islohotlar va ularning natijalariga bog'liqdir. Biroq, shu bilan birga iqtisodiyotni modernizatsiyalash ijtimoiy hayotning boshqa sohalaridagi o'zgarishlarga chambarchas bog'liq. Ya'ni, barcha soha va jabhalar o'rtasida jadal isloh etish va modernizatsiyalash jarayonlarining amalga oshirilishida izchillik va mantiqiy muvozanatni ta'minlashga harakat qilish lozim.

Shu o'rinda modernizatsiyalash jarayonining jamiyat har bir a'zosining ongliligi va mustaqilligini oshirishdagi o'rniga alohida e'tibor qaratish lozim deb hisoblaymiz. Chunki, iqtisodiyot hamda mamlakat hayotining boshqa sohalarini modernizatsiyalash eng avvalo ushbu jarayonlarda ishtirok etuvchi, ularni amalga oshiruvchi va doimiy ravishda takomillashtirib boruvchi jamiyat a'zolari dunyoqarashi, tafakkurining o'zgarishi, ularning demokratik va tub islohot jarayonlaridagi faolligi oshishiga bevosita bog'liqdir.

Xulosalar:

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining umumiy mazmuni iqtisodiy munosabatlarning alohida unsurlarini isloh qilish yoki iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritish emas, balki butun iqtisodiy munosabatlar tizimini o'zgartirishdan iboratdir.

2. O'tish davri quyidagi mezonlar bilan tavsiflanadi: sikllilik (jamiyatda u yoki bu tarkibiy o'zgarishlarni qaytarilib turishligi), beqarorlik (jamiyatda mavjud bo'lgan turli kuchlarning kurashi va o'zaro ta'siri), muqobillik (islohotlar va rivojlanish yo'llarini tanlash imkoniyati), tarixiylik (eski tizimning yo'qolib ketishi, o'rniga boshqa tizimning vujudga kelishi, uning rivojlanishi).

3. O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishda tanlagan yo'li – o'ziga xos madaniy, tarixiy, iqtisodiy va tabiiy xususiyatlarini hamda bu yo'ldagi jahon tajribasini hisobga olgan holda revolyutsion to'ntarishlarsiz, ijtimoiy to'qnashuvlarsiz, ijtimoiy himoyani kuchaytirgan holda asta-sekinlik, lekin qat'iyatlik bilan bosqichma-bosqich rivojlangan bozor iqtisodiyotiga o'tishdan iboratdir.

4. Iqtisodiy islohotlar – bu bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir. Iqtisodiy islohotlardan ko'zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va xo'jalik faoliyati yuritishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma'naviy-axloqiy yetukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat.

5. Iqtisodiy islohotlarning bosh bo'g'ini mulkchilik munosabatlarini tubdan o'zgartirishdir, chunki shu orqali ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatchilik muhiti shakllantiriladi hamda bozor iqtisodiyotiga o'tishning shart-sharoitlari vujudga keltiriladi.

6. Respublikada bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida, iqtisodiyotni rivojlantirish borasida bir qator vazifalar turadi. Bular xususiylashtirish va raqobatchilik muhitini shakllantirish jarayonlarini chuqurlashtirish; makroiqtisodiy barqarorlikka erishish; milliy valyutani mustahkamlash; iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish; ijtimoiy kafolatlari kuchli bo'lgan demokratik davlatni shakllantirish vazifalaridir.

7. O'tish davrida olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarni keng aholi qatlamlari tomonidan qo'llab-quvvatlanishining asosiy sharti islohotlarning ijtimoiy yo'naltirilganligidir.

8. Milliy taraqqiyotimizning hozirgi pallasida mamlakatimizni isloh etish va modernizatsiyalash jarayonlari yanada kuchaytirilib, pirovard strategik maqsadimiz – ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo'lidagi harakatlar izchil ravishda amalga oshiriladi. Modernizatsiya juda keng tushuncha bo'lib, bugungi kunda uni jamiyat hayotining turli jabhalarini tubdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or andozalar tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmui sifatida ifodalash mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri – ma'muriy-buyruqbozlik tizimini bartaraf etish yoki tubdan o'zgartirish hamda bozor iqtisodiyoti tizimining asoslarini shakllantirish jarayonlari amalga oshiriluvchi tarixiy davr.

Bozor islohotlari – bozor iqtisodiyotini va bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.

Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlar majmui.

Iqtisodiy uklad – turli mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish – bu xo'jalik hayotining barcha sohalaridagi to'siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tizimi.

Islohotlar kontsepsiyasi – ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirish.

Modernizatsiyalash – jamiyat hayotining turli jabhalarini tubdan o'zgartirish, yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or andozalar tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmui.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning jahon tajribasida sinalgan asosiy yo'llari (modellari) ni ta'riflab bering. Ularning umumiy va o'ziga xos tomonlarini ko'rsating.

2. O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tish yo'li qanday xususiyatlarga ega? Respublika iqtisodiyotini isloh qilishga qanday tamoyillar asos qilib olinadi?

3. Bozor munosabatlarini bosqichma-bosqich qaror toptirish tamoyilining mazmunini batafsil tushuntiring. Har bir bosqichning maqsad va vazifalarini to'laroq bayon qiling.

4. Mamlakatimizda iqtisodiyotni isloh qilish qanday yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi? Har bir yo'nalish bo'yicha o'zingizning fikr-mulohazalaringizni bildiring.

5. Bozor munosabatlariga o'tishda iqtisodiy islohotlar o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi? Bu vazifalarning to'laroq tavsifini bering.

6. Bozor iqtisodiyotini shakllantirish davrida davlatning yetakchilik faoliyati nimadan iborat ekanligini tushuntirib bering.

7. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotini qaror toptirishning qanday davlat dasturlarini bilasiz? Ular bir-biri bilan qanday bog'langanligini tahlil qiling.

8. Iqtisodiyotni erkinlashtirish va islohotlarni chuqurlashtirishning mazmunini tushuntiring. Respublikamizda iqtisodiyotni erkinlashtirish o'z oldiga qanday vazifalarni qo'yadi?

9. Prezidentimiz tomonidan belgilab berilgan milliy taraqqiyotimiz alohida davrlarining maqsad va vazifalari nimalardan iborat? Bu davrlarda qanday iqtisodiy chora-tadbirlar amalga oshirildi?

10. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va isloh etishning asosiy ustuvor vazifalarini so'zlab bering.

7-mavzu. Talab va taklif nazariyasi. Bozor muvozanati...

1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni

2. Taklif tushunchasi. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar Taklif qonuni

3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Bozor muvozanati

4. Iste'molchi hatti-harakati nazariyasi

Bozor mexanizmining amal qilishida talab va taklif qonunlari muhim o'rin tutadi. Talab va taklif narxni shakllantiradi, shu bilan birga narx talab va taklif o'rtasidagi nisbatni aniqlab beradi. Bu mavzuda dastlab talab va taklifga narxning ta'sirini alohida qarab chiqamiz. Keyin talab va taklif ta'sirida muvozanatlashgan narxning o'rnatilishi tushuntirib beriladi. Shu o'rinda talab va taklif qonunlari, ularning miqdoriga ta'sir etuvchi omillarni, ular o'rtasidagi mutanosiblikni bayon etishga alohida e'tibor beriladi.

Shuningdek, mavzuning yakunida talabning shakllanishi va amal qilishi, unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishda iqtisodiyot nazariyasida muhim yo'nalishlardan biriga aylangan iste'molchi xatti-harakati nazariyasi bilan tanishib chiqamiz.

1. Talab tushunchasi va uning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Talab qonuni

Ehtiyoj kishilarning hayotiy vositalariga bo'lgan zaruriyatini ifodalovchi ilmiy kategoriya sifatida taraqqiyotning hamma bosqichlari uchun umumiy va doimiydir. Uning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tarixiy ko'rinishi talab tushunchasidir. Talab ehtiyojdan farq qilib, mustaqil iqtisodiy kategoriya (ilmiy tushuncha) sifatida amal qiladi.

Ehtiyojning faqat pul bilan ta'minlangan qismi talabga aylanadi. Demak, **talab – bu pul bilan ta'minlangan ehtiyojdir**. Ehtiyoj zarur miqdordagi pul bilan ta'minlanmasa, u «xohish», «istak» bo'lib qolaveradi. Masalan, talaba yangi rusumdagi qo'l telefonini xarid qilish maqsadida do'konga kirdi. Qo'l telefonining narxi 300 ming so'm bo'lib, talabada faqat 200 ming so'm mavjud, deb faraz qilaylik. Bu holda talabning yangi rusumdagi telefonga nisbatan ehtiyoji talabga aylanmaydi va, binobarin, qondirilmaydi. Bu o'rinda talaba yana 100 ming so'm miqdorida pul qidirib topishi yoki narxi 200 ming so'mgacha bo'lgan telefon xarid qilishi mumkin. Shu holdagina uning qo'l telefoniga nisbatan ehtiyoji talabga aylanadi.

Talabning bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi, chunki narx o'zgarishi bilan tovarning sotib olinadigan miqdori ham o'zgaradi. Shu bog'liqlikdan kelib chiqib, talabga quyidagicha ta'rif berish mumkin: **ma'lum vaqt oralig'ida, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilarning tovar va xizmatlar ma'lum turlarini sotib olishga qodir bo'lgan ehtiyoji talab deyiladi.**

Talablar turlicha bo'lib, odatda bir xil tovar yoki xizmatlarga bo'lgan talabning ikki turi farqlanadi: yakka talab va bozor talabi. **Har bir iste'molchining, ya'ni alohida shaxs, oila, korxon, firmaning tovarning shu turiga bo'lgan talabi yakka talab deyiladi. Bir qancha (ko'pchilik) iste'molchilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi bozor talabi deyiladi.**

Yakka talab ham, bozor talabi ham miqdor jihatdan aniqlanadi. Lekin bu miqdor har doim ham bir xil bo'lib turmaydi, balki o'zgaruvchan bo'ladi. Talab miqdorining o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Ularning ichida eng ko'p ta'sir qiladigan omil narx omilidir.

Narx va sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bo'ladigan bog'liqlikni quyidagi 7.1-jadval ma'lumotlari asosida qarab chiqamiz.

Narx va sotib olinadigan tovar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik

Bir kilogramm kartoshka narxi (so'm)	Kartoshkaga bo'lgan yakka talab miqdori (bir oyda kilogramm)	Kartoshkaga bo'lgan bozor talabi miqdori (bir oyda tonna)
700	10	10
600	20	20
500	30	30
400	50	50
300	60	60

Jadvaldagi misolda kartoshkaning 300 so'mdan 700 so'mgacha bo'lgan narx darajalarida ularga bo'lgan talab miqdorlari ifodalangan. Ma'lumotlar tovar narxining pasayishi sotib olinadigan tovar miqdorining o'sishiga va aksincha, narxning o'sishi talab miqdorining kamayishiga olib kelishini ko'rsatadi. Narxning eng yuqori – 700 so'm darajasida yakka talab (masalan, o'rtacha bir oilaning talabi) eng oz miqdor – 10 kg ni tashkil etgan bo'lsa, narx pasayishi bilan talab miqdori ko'payib bormoqda: 600 so'mda – 20 kg, 500 so'mda – 30 kg va h.k. Narxning eng past darajasi – 300 so'mga talabning eng yuqori miqdori – 60 kg to'g'ri kelmoqda.

Jadvalning navbatdagi ustunida kartoshkaga bo'lgan bozor talabi miqdori ifodalangan. Bunda muayyan hududda taxminan 1000 ta oila istiqomat qiladi va ularning kartoshka narxining o'zgarishiga nisbatan deyarli bir xil xatti-harakat, munosabatda bo'ladilar, degan shartga asoslanildi. Misoldan ko'rinadiki, bozor talabi miqdorining narxga nisbatan o'zgarishi ham yakka talabning o'zgarishiga mutanosib ravishda ro'y bermoqda.

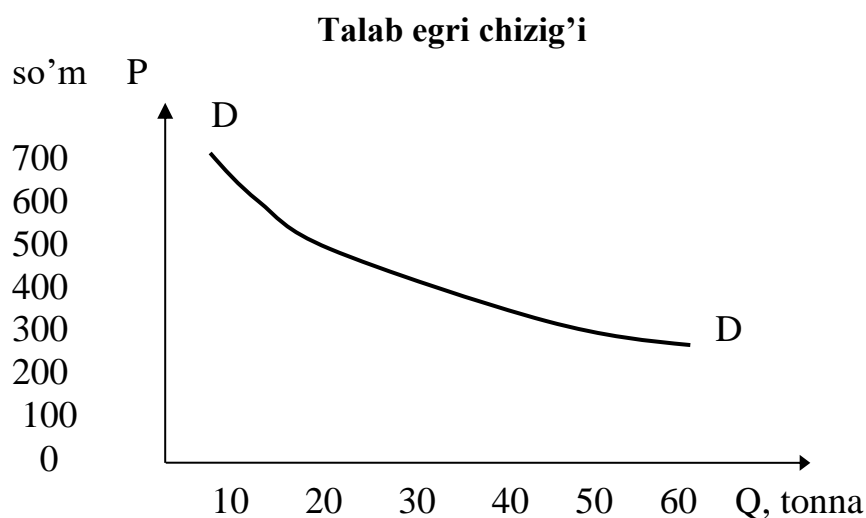
Tovar narxi va sotib olinadigan tovar miqdori o'zgarishi o'rtasida bo'ladigan teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlik talab qonuni deyiladi.

Real iqtisodiy hayotda ba'zan bu qoidaga zid bo'lgan, ya'ni ayrim tovar narxining o'sishi bilan unga bo'lgan talab miqdorining yanada ortishi holati ham uchraydi. Bu holat **Giffen samarasi** deb (ingliz iqtisodchisi R.Giffen nomi bilan) ataladi. Giffen kambag'al ishchi oilalari kartoshka qimmatlashishiga qaramasdan uni iste'mol qilish kengayishini kuzatib, bu samarani tasvirlab ko'rsatgan. Tushuntirish shunga asoslanadiki, kartoshka kambag'al oila ovqatida mahsulotlarning asosiy qismini egallaydi. Agar kartoshka narxining o'sishi ro'y bersa, bunda kambag'al oila go'sht sotib olishdan umuman voz kechishga majbur bo'ladi, o'zining ko'p bo'lmagan daromadining barchasini kartoshka sotib olishga sarflaydi.

Demak, bunday vaziyatda narxlarning oshishi zarur tovarlarga talab miqdorining kamaymasdan, aksincha ko'payishiga olib kelishi mumkin.

Tovar narxi va uning xarid qilinadigan miqdori (talabning) o'rtasidagi teskari bog'liqlikni oddiy ikki o'lchamli grafikda ham tasvirlash mumkin: yotiq chiziq bozor talabi miqdorini, tik chiziq narxni ko'rsatadi (7.1-chizma).

Grafikdagi DD chiziq narx va talab hajmi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni tasviriy aks ettiradi. Undagi har bir nuqta tovarning aniq narxi va iste'molchi shu narxda sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdorini ko'rsatadi.

Narx va talab hajmining o'zgarishi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatuvchi bu chiziq talab egri chizig'i deyiladi.

Talab miqdoriga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillar. Talab hajmining o'zgarishi faqat tovar narxiga emas, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liq bo'ladi. Bu omillar **talabning narxdan tashqari omillari** deyiladi.

Talabga narxdan tashqari quyidagi asosiy omillar ta'sir ko'rsatadi:

- 1) iste'molchining didi;
- 2) bozordagi iste'molchilar soni;
- 3) iste'molchining daromadlari;
- 4) bir-biriga bog'liq tovarlarning narxi;
- 5) kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishi ehtimoli.

Bu omillarning o'zgarishi talab hajmining o'zgarishiga qanday ta'sir ko'rsatishini qarab chiqamiz.

1. Biror mahsulotga iste'molchi dididagi ijobiy o'zgarish ro'y bersa, narxning tegishli darajasida unga bo'lgan talab ortadi. Bu o'rinda real hayotda iste'molchilar «moda», ya'ni biron-bir tovarning keng rasm bo'lgan turini sotib olishga harakat qilishlarini misol keltirish mumkin. Iste'molchi didiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan holatlar talabning qisqarishiga olib keladi.

2. O'z-o'zidan aniqki, bozorda iste'molchilar soni ko'paysa, talab ortadi, iste'molchilarning soni kamaysa, talab qisqaradi. Masalan, aloqa vositalarining takomillashuvi xalqaro moliyaviy bozor doirasini, undagi qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi jarayonlarida ishtirok etuvchilar sonini mislsiz kengaytiradi hamda aktsiya va obligatsiya kabi moliyaviy aktivlarga bo'lgan talabning o'sishiga olib keladi. Tug'ilish darajasining pasayishi bolalar bog'chasi va maktabga bo'lgan talabni kamaytiradi.

3. Pul daromadi o'zgarishining talab hajmiga ta'siri boshqa omillarga qaraganda ancha murakkab. Pul daromadining ortishi juda ko'p tovarlarga talabni nisbatan oshiradi, daromadning kamayishi esa bunday tovarlarga talabni kamaytiradi. Daromad oshsa, uning o'sishiga qarab iste'molchilar aksariyat hollarda narxi yuqori bo'lsada, ko'proq sifatli

tovarlarni xarid qilishga harakat qilishadi. Bunda ular non, kartoshka, karam kabi mahsulotlarni kamroq sotib olishlari mumkin. Chunki ortiqcha daromad ularga ancha yuqori oqsil tarkibiga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, masalan, go'sht va sut mahsulotlari xarid qilish imkonini beradi. **Daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori to'g'ri bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar oliy toifali tovarlar deyiladi.**

Daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori teskari bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar past toifali tovarlar deyiladi.

Iste'molchilar daromadi va ular tomonidan sotib olinadigan tovarlar miqdori o'rtasidagi bog'liqlik nemis iqtisodchisi va statisti Ernst Engel (1821-1896) tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Shunga ko'ra, **iste'molchi daromadi bilan u tomonidan sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik Engel qonuni deyiladi.**

Bu qonunning amal qilishini **Engel egri chizig'i** orqali ifodalash mumkin (7.2-chizma).

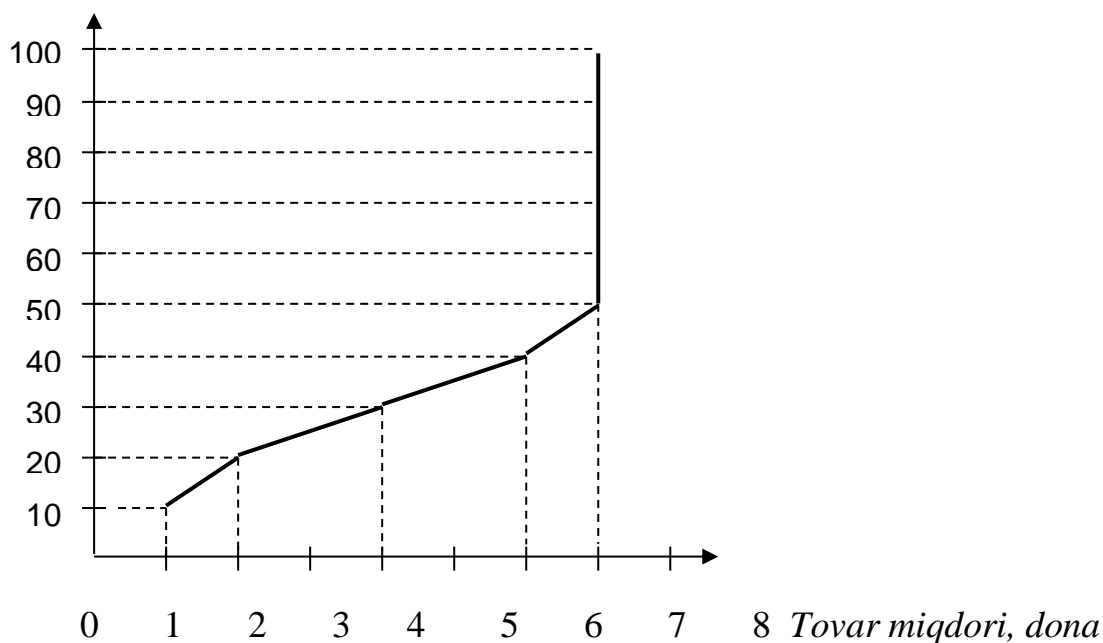
Oliy toifali yoki normal tovarlar uchun Engel egri chizig'i o'suvchan ko'rinishida bo'ladi. Haqiqatan ham, aholi daromadlari o'sib borishi bilan bu turdagi tovarlar ko'proq xarid qilinadi. Past toifali tovarlar uchun Engel egri chizig'i pasayuvchan ko'rinishda bo'lib, daromadlar oshib borishi bilan iste'molchilar ularni kamroq miqdorda sotib oladilar. Agar tovarning iste'moli daromad darajasiga bog'liq bo'lmasa, u holda Engel egri chizig'i tik holda bo'ladi.

Chizmadan ko'rinadiki, iste'molchining bir oylik daromadi 10 ming so'mdan 20 ming so'mga oshganda, u sotib olgan mahsulot miqdori 1 donadan 2 donaga, 20 ming so'mdan 30 ming so'mga oshganda 2 donadan 4 donaga oshmoqda. Daromadlarning keyingi o'sishi bilan tovarlar sotib olish hajmining o'sishi sekinlamoqda: 30 ming so'mdan 40 ming so'mgacha – 4 donadan 6 donagacha, 40 ming so'mdan 50 ming so'mgacha – 6 donadan 7 donagacha.

7.2-chizma

Engel egri chizig'i

Daromad, ming so'm

Daromadning bundan yuqori darajalarida esa sotib olish hajmining o'sishi butunlay to'xtagan (daromadning 60 ming so'm va undan yuqori darajalarida mazkur tovarning 7 donasi sotib olinmoqda). Engel egri chizig'i iste'molchilar pul daromadlari o'zgarishining talabga qanday ta'sir qilishi to'g'risida axborot beradi. Bu axborot tovar ishlab chiqaruvchilar uchun o'z tovarlarining mumkin bo'lgan sotish hajmi va bozor kon'yunkturasini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. O'zaro bog'liq tovarlar narxi o'zgarishining talabga ta'sirini o'rganishda ularni ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi: 1) o'zaro bir-birini almashtiruvchi yoki o'rinbosar tovarlar; 2) o'zaro bir-birini to'ldiruvchi tovarlar.

O'zaro bir-birini almashtiruvchi tovarlardan birining narxini o'zgarishi bilan boshqasiga bo'lgan talabning o'zgarishi to'g'ri bog'liqlikda bo'ladi. Masalan, sariyog' narxining oshishi margaringa bo'lgan talabning ortishiga olib keladi. Sariyog' narxining pasayishi esa margaringa bo'lgan talabni kamaytiradi.

O'zaro bir-birini to'ldiruvchi tovarlardan birining narxini o'zgarishi bilan boshqasiga bo'lgan talabning o'zgarishi teskari bog'liqlikda bo'ladi. Masalan, agar avtomobilning narxi oshsa, benzina bo'lgan talab qisqaradi. Aksincha, avtomobilning narxi tushsa, benzina bo'lgan talab oshadi.

5. Kelgusida iste'molchi daromadlari, tovar narxi o'zgarishining kutilishi va tovarlar miqdorining yetarli bo'lishi yoki bo'lmasligi kabi omillar talab hajmini o'zgartirishi mumkin. Kelgusida narxning nisbatan oshishining kutilishi, iste'molchi joriy talabning oshishiga olib keladi. Aksincha, narxning pasayishi va daromadning ko'payishining kutilishi tovarlarga bo'lgan joriy talab hajmining qisqarishiga sabab bo'ladi.

Shu o'rinda, global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz ham jahon va milliy bozorlardagi talab hajmiga salbiy ta'sir ko'rsatib, aksariyat hollarda uning qisqarishiga olib kelayotganligini ta'kidlash o'rinlidir. Jumladan, mazkur inqirozning O'zbekistonga ta'sir oqibati ham jahon bozorida eksport mahsulotlarimizga bo'lgan talabning pasayishi orqali namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, 2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida «jahon bozorida talab pasayib borayotgan bir sharoitda, ichki bozorda talabni rag'batlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolish»³³ vazifasi belgilab berilgan.

2. Taklif tushunchasi. Taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar. Taklif qonuni

Bozor holatining o'zgarishiga iste'molchi yoki xaridorning munosabati ularning talabi orqali namoyon bo'lsa, ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining munosabati taklif orqali namoyon bo'ladi.

Ma'lum vaqt oralig'idagi narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar tomonidan ma'lum turdagi tovar va xizmatlarning bozorga chiqarilgan miqdori taklif deyiladi. Narx o'zgarishi bilan sotishga

---

³³ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 35-b.

chiqariladigan mahsulot miqdori ham o'zgarishi sababli talab kabi taklifning ham bir qator muqobil variantlari mavjud bo'ladi. Alohida ishlab chiqaruvchi hamda bozor taklifini ifodalovchi misol 7.2-jadvalda ko'rsatilgan.

Narx va taklif miqdori o'rtasidagi bog'liqlik 7.2-jadval

Bir kilogramm kartoshka narxi (so'm)	Kartoshkaning yakka taklifi miqdori (bir oyda kilogramm)	Kartoshkaning bozor taklifi miqdori (bir oyda tonna)
700	60	60
600	50	50
500	30	30

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, kartoshka narxining 700 so'm darajasida yakka taklif (masalan, bitta sotuvchi taklifi) eng yuqori miqdor – 60 kg ni tashkil etgan. Narx pasayib borishi bilan esa taklif miqdori ham pasayib bormoqda: 600 so'mda – 50 kg, 500 so'mda – 30 kg va h.k.

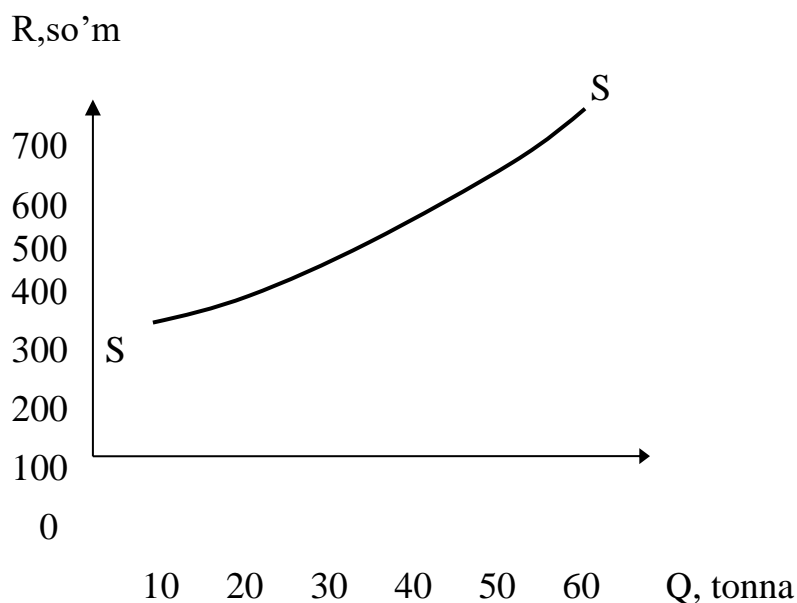
Jadvalning navbatdagi ustunida esa kartoshkaning bozor taklifi (ya'ni, jami sotuvchilar tomonidan sotilishi mumkin bo'lgan) miqdori ifodalanib, u ham o'z tavsifiga ko'ra yakka taklifga mos tushadi.

Demak, narxning oshishi bilan shunga mos ravishda sotishga chiqariladigan tovarlar taklifi miqdori ham ortadi, narxning tushishi bilan taklif hajmi qisqaradi. **Narxning o'zgarishi bilan taklif etilayotgan tovar miqdorining to'g'ri bog'liqlikdagi o'zgarishi taklif qonuni deyiladi.**

Iste'molchi uchun narxning oshishi to'siq rolini o'ynasa, ishlab chiqaruvchi uchun rag'batlantirish vazifasini bajaradi.

Narx darajasi va taklif miqdori o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikni ko'rsatuvchi ma'lumotlarni grafikda ifodalab, **taklif egri chizig'ini** tasvirlash mumkin

Taklif egri chizig'i (7.3-chizma).

Bozorda taklif qilinadigan tovar hajmiga **narxdan tashqari bir qator omillar** ham ta'sir qiladi. Bu omillarning asosiylari quyidagilar:

- 1) resurslarning narxi;
- 2) ishlab chiqarish texnologiyasi;
- 3) soliq va subsidiyalar;
- 4) boshqa tovarlarning narxi;
- 5) narx o'zgarishining kutilishi;
- 6) bozordagi sotuvchilar soni.

Mazkur omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi taklif hajmining o'zgarishini taqozo qiladi.

Taklifga ta'sir qiluvchi omillarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

1. **Resurslarning narxi.** Ishlab chiqarish xarajatlari va taklif o'rtasida mustahkam o'zaro bog'liqlik mavjud. Resurs narxlarining pasayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va taklifni oshiradi. Aksincha, resurslarga narxning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, mineral o'g'itlar narxining pasayishi bug'doy taklifini oshiradi, qurilish materiallari narxlarining oshishi uy-joy va ishlab chiqarish binolari taklifini qisqartiradi.

2. **Ishlab chiqarish texnologiyasi.** Texnologiyalarning takomillashuvi mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini beradi. Resurslarning mavjud narxida ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va taklif ko'payadi. Masalan, paxta zararkunandalariga qarshi ancha samarali biologik usullarning yaratilishi paxta tolasining miqdorini va sifatini, binobarin taklifini oshiradi.

3. **Soliqlar va subsidiyalar darajasi.** Soliqlarning aksariyat turlari ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradi. Shu sababli soliqlarning oshishi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi va taklifni qisqartiradi. Masalan, import tovarlarga boj to'lovlarining oshishi uning taklifini qisqartiradi. Aksincha, davlat qandaydir tovar ishlab chiqarish yoki biror sohaga subsidiya (subsidiya – davlat tomonidan aholi yoki korxonalariga o'z zararlarini qoplash yoki boshqa maqsadlar uchun qaytarilmaslik sharti bilan beriluvchi mablag') bersa, bu amalda xarajatlarni kamaytiradi va uning taklifini oshiradi.

4. **Boshqa tovarlar narxi.** Boshqa tovarlar narxlarining o'zgarishi ham mazkur tovar taklifini o'zgartiradi. Masalan, boshqa o'zgarimas sharoitlarda qo'y go'shti narxining pasayishi natijasida undan olinadigan foyda darajasi ham pasayib, qassoblar tomonidan mol go'shti taklifining oshirilishiga olib keladi.

5. **Narx o'zgarishining kutilishi.** Kelgusida mahsulot narxining o'zgarishining kutilishi ham ishlab chiqaruvchining bugungi kundagi bozorga mahsulot yetkazib berish xohishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, kelajakda neft narxining keskin pasayishining kutilishi neftning taklifini pasaytiradi.

6. **Ishlab chiqaruvchilar yoki sotuvchilar soni.** Tovar ishlab chiqaruvchilar qanchalik ko'p bo'lsa, taklif qilinadigan mahsulot miqdori shunchalik ko'p bo'ladi. Tarmoqdagi ishlab chiqaruvchilar soni ortib borishi taklifni ko'paytiradi, chunki tovar ishlab chiqarish ko'payadi.

Taklif hajmining o'zgarishiga tovarning saqlanish xususiyati, saqlash xarajatlari va transport-tashish imkoniyatlari ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, uzoq vaqt saqlab bo'lmaydigan qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari uchun taklif kamdan-kam o'zgaruvchan bo'ladi.

Ishlab chiqarish jarayonining xususiyati, tabiiy resurslarning mavjud darajasi ham taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, narxning o'zgarishiga javoban ishlab chiqarishni kengaytirish yoki boshqa xil mahsulot ishlab chiqarishga o'tish imkoniyati mavjud bo'lsa taklif o'zgaradi. Qishloq xo'jaligiga yaroqli bo'lgan yerlar cheklangan bo'lsa, uning narxi (renta) qanchalik oshmasin, yer taklifini oshirib bo'lmaydi.

Ijodiy kasb soha xodimlarining (masalan, olimlar, shoirlar, yozuvchilar, musavvirlar va boshqalar) mehnat mahsuli va noyob san'at asarlarining taklifi ham noo'zgaruvchan bo'ladi.

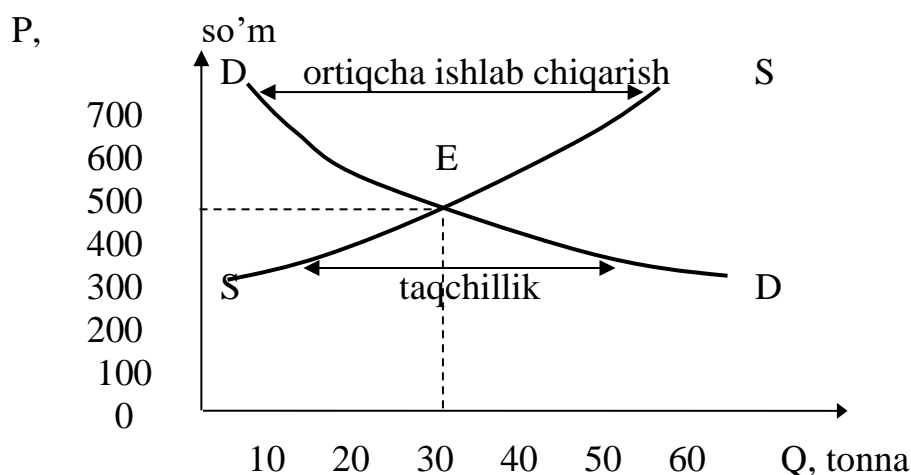
3. Talab miqdori va taklif miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Bozor muvozanati

Biz yuqorida turli omillar ta'sirida talab va taklif miqdorining o'zgarib turishini ko'rdik. Lekin talab bilan taklif miqdorlari bir-birlari bilan doimo ma'lum nisbatda bo'ladi, bu nisbatlar o'zgarib turadi. Ba'zan talab taklif miqdoridan oshib ketib, narx ko'tirilsa, ayrim paytda taklif talab miqdoridan oshib ketib, narx pasayib ketadi.

Talab miqdori bilan taklif miqdori bir-biriga teng bo'lgan holat bozor muvozanati deyiladi. Bozor muvozanati vujudga kelgan holda shakllangan narx bozor narxi deyiladi. Ba'zan uni muvozanatlashgan narx deb ham yuritiladi. Bozor muvozanati va muvozanatlashgan narx doimo mavjud bo'lmaydi, ularga ta'sir qiluvchi ko'plab omillar muvozanatning buzilishiga sabab bo'ladi. Ammo iqtisodiyotda bozor muvozanatiga intilish doimo mavjud bo'ladi.

Talab va taklif tushunchalari tahlili bizga sotuvchi va xaridorlar manfaatining muvofiq kelishini qarab chiqish imkonini beradi. Bunday muvofiqlik o'z ifodasini muvozanatlashgan narxda topadi.

Oldingi bandlarda ko'rib chiqilgan bozor talabi va taklifi egri chiziqlarini bitta grafikka joylashtirib, bozorning muvozanatlashgan nuqtasini hosil qilamiz (7.4-chizma)

Grafikda E nuqtaga muvozanatlashgan narx (N_m) va mahsulotning muvozanatlashgan miqdori (M_m) mos keladi. Ya'ni, kartoshka narxi 500 so'm bo'lganda, xaridorlar 30 tonna kartoshkani sotib olishga, sotuvchilar esa 30 tonna kartoshkani bozorga chiqarishga tayyor va bunday imkoniyatga egadirlar. Narxning 400 so'm darajasida sotuvchilar va xaridorlar ahvoli butunlay o'zgaradi: sotuvchilar faqat 20 tonna kartoshkani sotishga, xaridorlar esa 50 tonna sotib olishga tayyor bo'ladilar va hokazo.

Grafikda narxning 700 so'm darajasidagi bozor holati tovarlar ortiqcha ishlab chiqarilishini ko'rsatadi va to'yingan bozorni ifodalaydi. Aksincha, 300 so'm darajasidagi bozor holatida tovar taqchilligi (defitsit) vujudga keladi va taqchil tovar bozorini tavsiflaydi.

Bozor muvozanatini o'ziga xos matematik tenglik sifatida ham ifodalash mumkin:

$$T_b = T_f = N_m = M_m,$$

bu yerda: T_b – talab, T_f – taklif, N_m – muvozanatlashgan narx, M_m – tovarning muvozanatli miqdori.

Muvozanatlashgan narxning mohiyatini tushunish uchun vaqt omili katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shu sababli bozordagi bir zumlik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanat holatlarini farqlash zarur.

Bir zumlik muvozanat uchun taqdim qilinadigan tovarlarning o'zgarimas yoki doimiy miqdori xos. Bu ishlab chiqarishning bozor vaziyatiga tez, birdaniga moslasha olmasligi bilan bog'liq.

Qisqa davrli muvozanat vaqtinchalik amal qiluvchi omillardan foydalanish orqali ishlab chiqarish va taklifni ko'paytirish imkoniyatini taqozo qiladi. Bunday vaqtinchalik omillarga ish vaqtidan tashqari (masalan, dam olish va bayram kunlari) ishlash, ish smenasini ko'paytirish kabi tadbirlar kiradi.

Uzoq davrli muvozanatni ta'minlash uzoq muddatli davrda amal qiluvchi omillardan foydalanishni taqozo qiladi. Bunda ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, yangilash va qo'shimcha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bog'liq investitsiyalar haqida gap boradi. Bu davrda yangi korxonalarni qurish ham mumkin bo'ladi.

Iste'molchining tovar narxlarining o'zgarishiga sezgirlik darajasini aniqlashda narx bo'yicha egiluvchanlik tushunchasidan foydalaniladi. Ayrim mahsulotlar narxidagi uncha sezilarli bo'lmagan o'zgarishlar sotib olinadigan mahsulot miqdorida katta o'zgarishlar bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bunday mahsulotlarga talab nisbatan egiluvchan deyiladi. Boshqa xil mahsulotlar narxidagi sezilarli o'zgarish xarid miqdorida faqat katta bo'lmagan o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Talab hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgarmay qolgan sharoitda narxning bir foizga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi. Bu ko'rsatkich ko'pincha oddiy qilib **talabning egiluvchanligi** deb ataladi.

Talabning narx bo'yicha egiluvchanligi (E_t) darajasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E_{\delta} = \frac{\Delta Q}{\Delta P},$$

Bu yerda: ΔQ – talab miqdorining foizli o'zgarishi;

ΔP – narxlarning foizli o'zgarishi.

Talabning narx bo'yicha egiluvchanligi tovarning muayyan narx darajasi uchun alohida hisoblanadi. Masalan, 7.1-jadval asosida kartoshkaga talabning narx bo'yicha egiluvchanligini ko'rib chiqaylik. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, 1 kg kartoshka narxi 700 so'mdan 600 so'mga tushganda bozor talabi miqdori 10 tonnadan 20 tonnaga qadar ortgan. Bunday holda talab elastikligi:

$$E_{\delta} = \frac{10}{10} \cdot \frac{100}{700} \approx 7 \text{ ga teng.}$$

Ya'ni, kartoshka narxining 1 foizga pasayishi unga bo'lgan talab miqdorining 7 foizga o'sishiga olib kelgan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, tovarning har bir muayyan narx darajasi uchun talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichlari farqlanadi. Jumladan, jadvaldagi ma'lumotlar bo'yicha, kartoshka narxi 600 so'mdan 500 so'mga pasayganda talab egiluvchanligi ko'rsatkichi 3% ni, 500 so'mdan 400 so'mga pasayganda 3,3% ni tashkil etadi va h.k.

Talab egiluvchanligini belgilab beruvchi bir qator omillar mavjud. Ularning asosiylari quyidagilar:

1. O'rinbosar tovarlarning mavjudligi. Odatda muayyan turdagi ehtiyojni bir qator tovarlar bilan qondirish imkoniyati mavjud bo'ladi. Masalan, qishda sovuqdan saqlanish uchun palto bilan bir qatorda kurtka, plashch va boshqa issiq kiyimlardan foydalanish mumkin. Yoki biror joyga sayohatga borish uchun samolyot bilan bir qatorda tezyurar poezd, avtomobildan foydalanish mumkin. Bu o'rinda kurtka, plashch va boshqa issiq kiyimlar paltoning, tezyurar poezd, avtomobil samolyotning o'rinbosar tovarlari hisoblanadi. Agar biror tovarning boshqa o'rinbosar tovarlari qanchalik ko'p bo'lsa, unga bo'lgan talab shunchalik ko'p egiluvchan bo'ladi. Jumladan, sof raqobatli bozorda taklif qilinadigan tovarlarning o'rinbosar tovarlari juda ko'p bo'lib, shu sababli har bir alohida sotuvchi mahsulotlariga talab butunlay egiluvchan hisoblanadi.

2. Tovar qiymatining iste'molchi daromadidagi salmog'i. Iste'molchi daromadida tovar qiymati qanchalik katta o'rinni egallasa, unga talab shunchalik yuqori egiluvchan bo'ladi. Masalan, daftar yoki qalam narxining 10 foizga o'sishi bir necha so'mni tashkil qiladi va bu talab qilinayotgan tovar miqdorida juda kam o'zgarish bo'lishiga olib keladi. Shu bilan birga, avtomobil yoki uy narxining 10 foizga o'sishi

bir necha million so'mni tashkil qilishi mumkin. Narxlarning bunday oshishi juda ko'p oilalar bir necha yillik daromadining katta qismini tashkil qiladi va, aytish mumkinki, bu sotib olinadigan mahsulot miqdorini sezilarli ravishda kamaytiradi.

3. Mahsulotlarning iste'mol xususiyatlari. Zeb-ziynat buyumlariga talab odatda egiluvchan, hayotiy zarur buyumlarga esa talab noegiluvchan hisoblanadi. Masalan, non va elektr energiyasi zaruriy iste'mol buyumlari hisoblanadi, shu sababli ular narxining oshishi non yoki elektr energiyasini iste'mol qilishning keskin kamayishiga olib kelmaydi. Boshqa tomondan, zeb-ziynat buyumlariga narxlar oshganda ularni osonlik bilan iste'moldan chiqarib tashlash mumkin.

4. Vaqt omili. Qaror qabul qilish uchun vaqt oralig'i qancha uzoq bo'lsa, mahsulotga talab shuncha egiluvchan bo'ladi. Masalan, agar mol go'shtining narxi 10%ga ko'tarilsa, iste'molchi uni xarid qilishni birdaniga qisqartirmasligi mumkin. Lekin bir qancha vaqt o'tishi bilan u o'zining moyilligini tovuq go'shti yoki baliqqa o'tkazishi mumkin.

Shuningdek, daromad bo'yicha talab egiluvchanligi ham mavjud. Daromadlar ko'payishi bilan tovar va xizmatlarga bo'lgan talab ham oshadi. Bundan ko'rinadiki, daromad talabga ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir darajasini aniqlash uchun daromad bo'yicha talab egiluvchanligi ko'rsatkichidan foydalaniladi.

Iste'molchi daromadining bir foizga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich talabning daromad bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$E_{\partial} = \frac{\Delta Q}{\Delta D}.$$

Bu yerda: ΔQ – talab miqdorining foizli o'zgarishi;

ΔD – daromadning foizli o'zgarishi.

Misol uchun, iste'molchi daromadi oyiga 100 ming so'm bo'lganida 5 kg go'sht mahsulotlari iste'mol qilib, daromadi 150 ming so'mga qadar oshganda, uning go'sht mahsulotlari iste'moli hajmi oyiga 7 kg ga yetdi, deb faraz qilaylik. Iste'molchining go'sht mahsulotlariga talabining daromad bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichini hisoblaymiz:

$$E_{\partial} = \frac{2}{5} : \frac{50}{100} = 0,8.$$

Ya'ni, iste'molchi daromadining 1% ga ortishi o'z navbatida uning go'sht mahsulotlariga bo'lgan talabi miqdorining 0,8% ga ortishiga olib kelmoqda.

Xuddi talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi singari taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichini ham aniqlash mumkin.

Taklif hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgarmay qolgan sharoitda, narxning bir foizga o'zgarishi taklifning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi

ko'rsatkich taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi deyiladi. Bu ko'rsatkich ko'pincha oddiy qilib **taklifning egiluvchanligi** deb ham ataladi.

Taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi (E_{tf}) darajasi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E_{\text{of}} = \frac{\Delta Q}{\Delta P},$$

Bu yerda: ΔQ – taklif miqdorining foizli o'zgarishi;

ΔP – narxlarning foizli o'zgarishi.

Yuqoridagi 7.2-jadval ma'lumotlaridan foydalanib, kartoshka narxining turli darajalaridagi o'zgarishga muvofiq keluvchi taklif egiluvchanligi ko'rsatkichlarini aniqlash mumkin. Masalan, 1 kg kartoshkaning dastlabki narxi 700 so'mdan 600 so'mga pasayishi sotuvchilar tomonidan taklif miqdorini 60 tonnadan 50 tonnaga qadar qisqartirilishiga olib kelgan. Bu holda, kartoshka taklifining narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi:

$$E_{\text{of}} = \frac{10}{60} : \frac{100}{700} \approx 1,2 \text{ ga teng.}$$

Ya'ni, kartoshka narxining 1% ga pasayishi uni bozor taklifining 1,2% ga qisqarishiga olib kelgan. Ta'kidlash lozimki, talabning narx bo'yicha egiluvchanligi singari taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichlari ham tovarning har bir muayyan narx darajasi uchun farqlanadi. Jumladan, jadvaldagi ma'lumotlar bo'yicha, kartoshka narxi 600 so'mdan 500 so'mga pasayganda taklif egiluvchanligi ko'rsatkichi 2,4% ni, 500 so'mdan 400 so'mga pasayganda 1,7% ni tashkil etadi va h.k.

Taklif egiluvchanligiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omil, mahsulotga narxning mavjud o'zgarishini hisobga olish uchun zarur bo'lgan vaqt oralig'i hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchi narxning mavjud o'zgarishiga moslashish uchun qanchalik uzoqroq vaqtga ega bo'lsa, ishlab chiqarish hajmi shunchalik katta o'zgaradi va shunga mos ravishda taklifning egiluvchanligi ham yuqori bo'ladi. Biz yuqorida vaqt omilining juda qisqa, qisqaroq va uzoq muddatli davrlaridagi taklifning o'zgarishiga ta'sirini tahlil qilib bergan edik. Bu ta'sir taklifning egiluvchanligida ham o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

Shu o'rinda, talab va taklif egiluvchanligi ko'rsatkichlarini aniqlashda ularning turli darajalarini umumiy holda baholash muhim o'rin tutadi. bunda asosan quyidagi uchta holatni ajratib ko'rsatish mumkin:

1) talab yoki taklif egiluvchanligi koeffitsienti 1 dan katta ($E_T, E_{TF} > 1$). Bunday talab yoki taklif «egiluvchan» yoki «nisbatan egiluvchan» deb ataladi. U talab yoki taklif etilayotgan tovar miqdorining foizdagi o'zgarishi narxning foizdagi o'zgarishiga qaraganda ahamiyatli darajada ro'y berishini anglatadi;

2) talab yoki taklif egiluvchanligi koeffitsienti 1 ga teng ($E_T, E_{TF}=1$). Bunday talab yoki taklif «birga teng egiluvchan» deb ataladi. U talab yoki taklif etilayotgan tovar miqdorining foizdagi o'zgarishi narxning foizdagi o'zgarishi bilan teng borishini anglatadi;

3) talab yoki taklif egiluvchanligi koeffitsienti 1 dan kichik ($E_T, E_{TF}<1$). Bunday talab yoki taklif «noegiluvchan» yoki «nisbatan noegiluvchan» deb ataladi. U talab yoki taklif etilayotgan tovar miqdorining foizdagi o'zgarishi narxning foizdagi o'zgarishiga qaraganda ahamiyatsiz darajada ro'y berishini anglatadi.

Tovarlarning talab yoki taklif bo'yicha egiluvchanlik darajasini bilish real hayotda ularning narx strategiyasini ishlab chiqish hamda tovar sotishdan olinadigan yalpi daromadni eng yuqori hajmiga yetkazishda ham muhim rol o'ynaydi.

4. Iste'molchi xatti-harakati nazariyasi

Hozirda iqtisodiyot nazariyasiga oid ko'plab darslik va o'quv qo'llanmalarda bozor talabining shakllanishi va namoyon bo'lishini iste'molchining xatti-harakati orqali tushuntirishga harakat qilinmoqda. Bunda oldindan g'arb adabiyotlarida mavjud bo'lib kelgan turli nazariyalardan foydalanib, iste'molchi hatti-harakati nazariyasi alohida yo'nalish sifatida bayon etilmoqda³⁴. Talabalarni mazkur nazariyaning mohiyati bilan tanishtirish maqsadida uning asosiy tushunchalarini ko'rib chiqamiz.

Iste'molchining bozordagi xatti-harakati so'nggi qo'shilgan naflilik nazariyasi hamda iste'molchi tanlovi nazariyasi orqali izohlanadi. Co'nggi qo'shilgan naflilik nazariyasining mazmuni bilan 4-mavzuda batafsil tanishib chiqqan edik. Bu nazariya yordamida iste'molchining manfaati nuqtai-nazaridan uning afzal ko'rishi qoidalari bayon etiladi.

Agar naflilikka iste'molchi o'lchami bilan qaralsa, u iste'molchining biron-bir ne'matni iste'mol qilishidan olinadigan qoniqishni anglatadi. **Iste'molchi tomonidan o'zi uchun turli tovarlarning naflilik darajasining baholanishi iste'molchining afzal ko'rishi deyiladi.**

Naflilik funktsiyasi ma'lum miqdordagi tovarlarga boshqa bir miqdordagi tovarlarni taqqoslashni bildiradi. Naflilikni mutlaq ko'rsatkichlarda o'lchashning ahamiyati bo'lmay, iste'molchi tanlovini naflilik darajasining ketma-ket joylashuvi bilan izohlash mumkin. Bir to'plamdagi tovarlar naflilik boshqasidan qay darajada afzalligini ko'rsatib berish mumkin emas.

---

³⁴ Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy / Pod red. V.D.Kamayeva. – 10-e izd., pererab. i dop. - M.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 2004, VI-bob; Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – M.: TK Vebli, Izd-vo Prospekt, 2005, V-bob, 3-§; Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, X-XI-boblar; Ekonomika: Ucheb. 3-e izd., pererab. i dop./Pod red. d-ra ekon. nauk prof. A.S.Bulatova. – M.: Ekonomist', 2005, IX-bob; Ioxin V.YA. Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. / V.YA.Ioxin. – M.: Ekonomist, 2005, IX-bob; Kurs ekonomicheskoy teorii: Obshiy osnovi ekonomicheskoy teorii. Mikroekonomika. Makroekonomika. Osnovi natsionalnoy ekonomiki: Uchebnoye posobiye / Pod red. d.e.n., prof. A.V.Sidorovicha. – M.: «Delo i Servis», 2001, VII-VIII-boblar.

Nafililik funksiyasi iste'mol qilinayotgan tovarlar(X,Y)dan olinayotgan nafililikning hosilasini ifodalaydi:

$$U(X, Y) = XY.$$

So'nggi qo'shilgan nafililik – muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha nafililikdir. So'nggi qo'shilgan nafililik umumiy nafililikning o'sgan qismidan iborat ekan, u nafililik funksiyasining hosilasi hisoblanadi. Muayyan ehtiyojni qondiruvchi har bir navbatdagi ne'mat oldingisiga qaraganda kamroq nafililikka ega bo'ladi. Ne'matlarning cheklangan miqdori sharoitida esa doimo ehtiyojni eng kam darajada qondiruvchi «so'nggi nusxasi» mavjud bo'ladi.

So'nggi qo'shilgan nafililik pasayib borish tendentsiyasiga ega bo'lib, bu iqtisodiy tamoyil sifatida ifoda etiladi. Mazkur tamoyilning mohiyati shundan iboratki, agar alohida olingan yakka iste'molchining holatidan kelib chiqilsa, ne'matlarni iste'mol qilish hajmining ko'payib borishi bilan, ma'lum vaqtdan boshlab, muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha nafililik oldingisiga nisbatan kamayib boradi.

Kishi qanchalik ko'p miqdordagi tovarni iste'mol qilsa, u shunchalik ko'p yalpi nafililikka ega bo'ladi. **Yalpi (umumiy) nafililik so'nggi qo'shilgan nafililik ko'rsatkichlarini jamlash orqali aniqlanadi.** Agar iste'molchi manfiy so'nggi qo'shilgan nafililikka ega bo'lsa, u holda yalpi nafililik kamayadi.

So'nggi qo'shilgan nafililikning pasayib borish qonunini iste'mol qilingan muzqaymoq misolida 7.3-jadval orqali ifodalash mumkin.

7.3-jadval

Muzqaymoq iste'mol qilishdan olingan so'nggi qo'shilgan va yalpi nafililik

Iste'mol muzqaymoqlar soni	qilingan	So'nggi qo'shilgan nafililik (MU)	YAlpi nafililik (U)
0		-	0
1		4	4
2		3	7
3		2	9
4		1	10
5		0	10
6		-3	7

Jadvaldan ko'rinadiki, musbat ishorali so'nggi qo'shilgan nafililikning oshib borishi bilan, yalpi nafililik miqdori o'sib bormoqda. Biroq, bu o'sish sur'ati muzqaymoqlarning navbatdagi soni qo'shilishi bilan pasayib bormoqda. Manfiy ishorali so'nggi qo'shilgan nafililik yalpi nafililikning qisqarishiga olib kelmoqda.

Iste'molchi tovarlarning turli to'plamini xarid qilishda doimo **nafilikni maksimallashtirish qoidasiga** amal qiladi. Bu qoidaning mazmuni quyidagicha bayon etiladi: **iste'molchi o'zining daromadini shunday sarflashi kerakki, daromad to'liq sarflangan holatda tovarni xarid qilishdan olingan so'nggi qo'shilgan nafililikning**

tovar narxiga nisbati barcha tovarlar uchun bir xil qiymatga ega bo'lishi lozim, ya'ni:

$$\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y},$$

bu yerda: MU – X va Y tovarlarning so'nggi qo'shilgan nafliligi; P – ularning narxi. Bu qoida **iste'molchining muvozanatli holatini** ifodalaydi.

Iste'molchi o'zining o'z didi va ruhiyatiga ko'ra turli xil tovarlar to'plamini ma'qul ko'rishi mumkin. Bunda u tovarlarning ma'lum bir to'plamini boshqa biriga taqqoslab ko'radi. Iste'molchi tanlovini tushuntirishda befarqlik egri chizig'i muhim rol o'ynaydi.

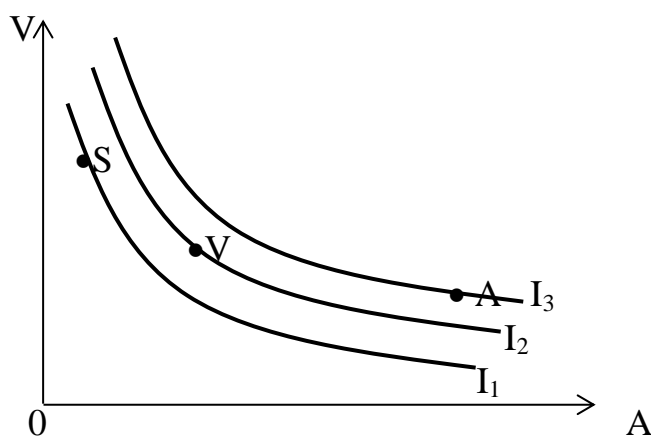
Befarqlik egri chizig'i ehtiyojlarni bir xil darajada qondirilishini ta'minlovchi iste'mol to'plamlari yig'indisini namoyon etadi. Ya'ni, iste'molchi uchun befarqlik egri chizig'ida joylashgan tovarlar to'plamini tanlashda farq mavjud bo'lmaydi.

Befarqlik egri chizig'i pasayib boruvchi ko'rinishda bo'ladi. Befarqlik egri chizig'ining pasayib borishi shu bilan izohlanadiki, tanlanishi lozim bo'lgan har ikkala tovar ham iste'molchi uchun nafli hisoblanadi. Shunga ko'ra, bir tovarlar to'plami (masalan, A) dan boshqa bir tovarlar to'plami (masalan, V ga) tomon harakat qilib, iste'molchi naflilik miqdorini oshiradi. Biroq, ayni paytda xuddi shuncha miqdordagi naflilikka ega bo'lgan A tovardan voz kechadi. Qisqasi, V tovar qanchalik ko'p bo'lsa, A tovar shunchalik oz bo'ladi, chunki A va V tovarlar o'rtasida teskari aloqa mavjud. O'zgaruvchilari o'rtasida teskari aloqa mavjud bo'lgan har qanday egri chiziq esa pasayib boruvchi ko'rinishda bo'ladi.

Agar iste'molchining A va V tovarlarning barcha to'plamlari bo'yicha afzal ko'rishlarini egri chiziqlar orqali tasvirlansa, **befarqlik kartasi** hosil bo'ladi. Har bir befarqlik egri chizig'i kishi har biriga bir xilda qaraydigan tovarlar to'plamini ifodalaydi. 7.5-chizmada befarqlik kartasining bir qismini aks ettiruvchi uchta befarqlik egri chizig'i tasvirlangan. I_3 befarqlik egri chizig'i ehtiyojlarni qondirilishining eng yuqori darajasini aks ettiradi.

7.5-chizma

Befarqlik kartasi

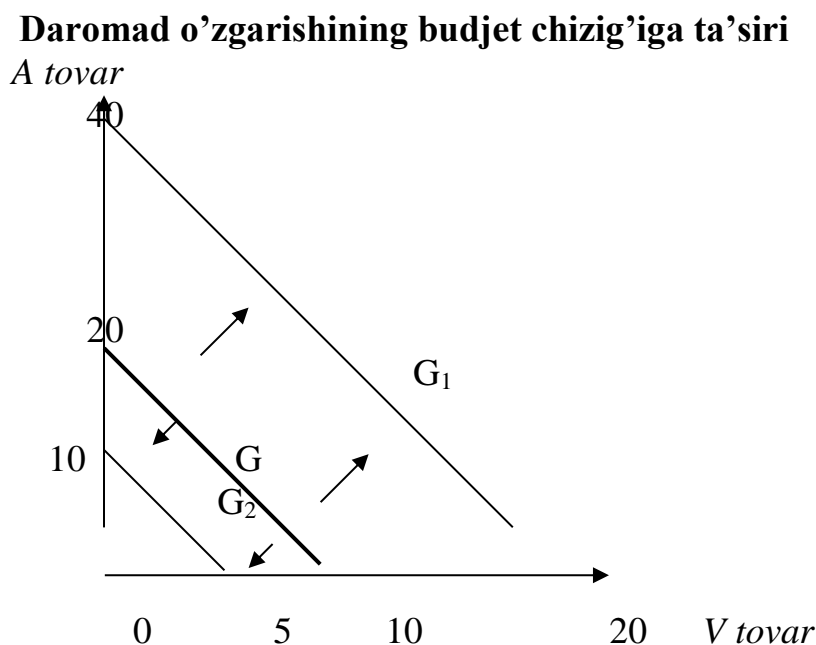
Ehtiyojlarning har bir darajasiga ko'ra cheksiz befarqlik egri chizig'i mavjud bo'lishi mumkin. Biz sodda ko'rinishda faqat uchta egri chiziqni ifodaladik. Bu uch egri chiziq tovarlar to'plamining ranjirovkasi (tartibini) ta'minlaydi. Ranjirlash to'plamlarni afzallikning eng yuqori darajasidan eng kam tomonga yo'naltirilgan tartibda qo'yib chiqadi. Biroq, bu tartib bir to'plamning boshqa biridan nechog'liq afzalligini ko'rsatib bera olmaydi.

Iste'molchi hatti-harakatini tushunishda **iste'molchi budjetining cheklanganligi** muhim ahamiyat kasb etadi. Budjet cheklanganligi iste'molchining muayyan pul daromadlari mavjudligi sharoitida narxlarning muayyan darajasida u yoki bu turdagi tovarlarning ma'lum cheklangan miqdorini sotib olish imkoniyati orqali ifodalanadi. Iste'molchi budjetining cheklanganligini grafikda ikki turdagi tovarni sotib olishning turli kombinatsiyalarini ko'rsatuvchi **budjet chizig'i** shaklida ham aks ettirish mumkin.

Iste'molchi budjeti chizig'ining holatiga uning daromadlari va tovarlar narxining o'zgarishi ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Misol uchun, iste'molchi daromadining muayyan miqdorida 20 birlik A tovar yoki 10 birlik V tovar sotib olish mumkin bo'lsin. Birdaniga sotib olinishi mumkin bo'lgan har ikkala tovarning turli kombinatsiyalari G budjet chizig'ida joylashadi. Agar iste'molchining daromadi 2 barvar oshsa, u holda uning budjet chizig'i ham tegishli ravishda G_1 holatiga siljiydi. Aksincha, daromadning kamayishi, budjet chizig'ining ham qisqarishiga va G_2 holatiga siljishiga olib keladi (7.6-chizma).

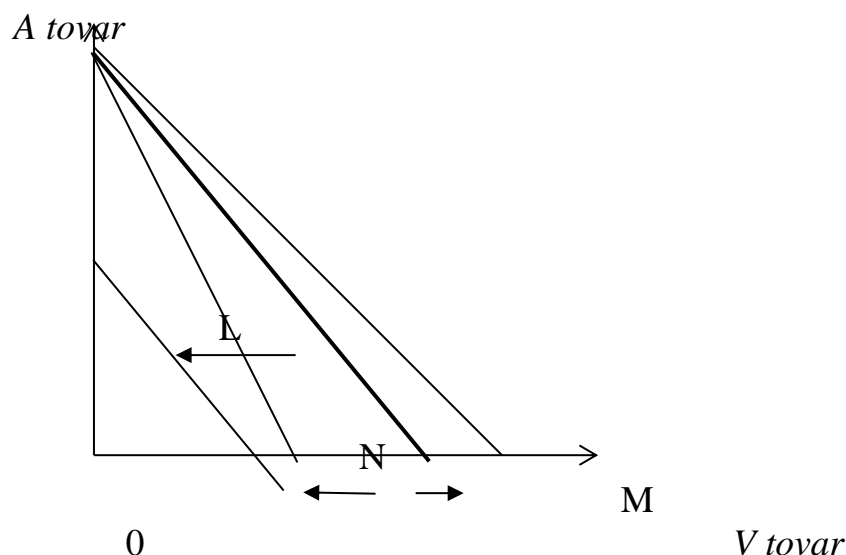
7.6-chizma

O'z navbatida narxning o'zgarishi ham budjet chizig'idagi turli o'zgarishlarni keltirib chiqaradi (7.7-chizma).

7.7-chizma

Narx o'zgarishining budjet chizig'iga ta'siri

1) V tovar narxining pasayishi budjet chizig'i burchagining o'zgargan holda yangi chiziq hosil bo'lishiga olib keladi (M chiziq);

2) B tovar narxining oshishi budjet chizig'i burchagining o'zgargan holda yangi chiziq hosil bo'lishiga olib keladi (N chiziq);

3) A va V tovarlar narxi ilgari nisbat saqlangan holda oshsa, u holda eski chiziqqa parallel bo'lgan yangi chiziq hosil bo'ladi (L chiziq).

Iqtisodiyot nazariyasida iste'molchi tanlovini o'rganishda mazkur tanlov oqilona ravishda amalga oshiriladi va quyidagi shartlar ta'minlanadi deb faraz qilinadi:

1) mavjud va cheklangan budjetdan to'liq foydalaniladi;

2) ehtiyojlar maksimal darajada qondiriladi.

Optimal tanlov ham quyidagi shartlarni keltirib chiqaradi:

birinchidan, tanlov nuqtasining budjet chizig'ida yotishi. Iste'molchi amalda barcha daromadini iste'molga sarflamay, ma'lum qismini kelgusidagi iste'molga qoldirsada, nazariy jihatdan biz uni barchasi sarflanadi, deb faraz qilamiz. Agar nuqta budjet chizig'idan chapda yotsa – uning to'liq sarflanmaganligini, o'ngda yotsa – imkoniyat darajasidan chetda ekanligini tushunamiz;

ikkinchidan, tanlangan iste'mol tovarlari to'plami eng ma'qul ko'rilgan kombinatsiyada bo'lishi lozim (7.8-chizma).

Iste'molchining optimal tanlovi

7.8-chizmada uchta befarqlik egri chizig'i ifodalangan bo'lib, ular iste'molchiga turli darajadagi qoniqish beradi: I_3 – eng yuqori darajadagi qoniqish; I_2 – o'rtacha qoniqish; I_1 – eng kam qoniqish. Har bir egri chiziqda iste'molchi tanlovini ifodalovchi bittadan nuqta joylashgan: I_1 da – C; I_2 da – D; I_3 da – F nuqtalar. Iste'molchining C nuqtani tanlashi oqilona emas, chunki D nuqta unga nisbatan ko'proq ehtiyojni qondiradi; F nuqta eng ko'p ehtiyojni qondirishi mumkin, biroq u budjet imkoniyatidan tashqarida hisoblanadi.

D nuqtada iste'molchi ehtiyojlarining qondirilishi maksimumlashadi, chunki bu nuqta ehtiyojlarning maksimal qondirilishini ta'minlovchi tovar va xizmatlar to'plami eng ko'p qoniqish beruvchi befarqlik egri chizig'ining budjet chizig'i bilan kesishgan joyida yotadi.

Xulosalar:

1. Iqtisodiyotni boshqarishning bozor mexanizmi – iqtisodiy tizimning samarali va moslashuvchan dastagidir. Bozor mexanizmining o'ziga xos xususiyati shundaki, uning har bir elementi narx bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa narxning talab va taklif hajmiga ta'siri hamda ularning o'zaro aloqadorligi bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning faoliyatini belgilab beradi.

2. Talab – ehtiyojning pul bilan ta'minlangan qismidir. Talab qonuniga muvofiq narxning o'sib borishi talabning qisqarishiga olib keladi, talabning kengayishi esa narxning o'sishiga olib keladi. Shuning uchun narx (mustaqil o'zgaruvchi) bilan talab (tobe o'zgaruvchi) o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud.

3. Talab ikki xil yo'nalishda o'zgaradi: biri talab hajmining o'zgarishi bo'lib, talab egri chizig'i bo'ylab harakatlansa, ikkinchisi talab xususiyatning o'zgarishi bo'lib, talab egri chizig'ining o'zini o'ngga-yuqoriga yoki chapga-pastga qarab siljitadi.

4. Taklif ishlab chiqaruvchilarning bozorga sotishga chiqargan tovarlari miqdori bo'lib, tovarlar miqdori ishlab chiqarish bilan belgilanadi, ammo aynan unga bog'liq emas, chunki zaxira, eksport va import omillari ham taklif qilinadigan tovarlar miqdoriga ta'sir ko'rsatadi. Taklif bilan narx o'rtasida to'g'ri bog'liqlik mavjud, narxlarning o'sishi taklifning o'sishiga olib keladi va aksincha.

5. Talab va taklifning o'zaro ta'siri natijasida bozor muvozanati vujudga keladi. Bozor muvozanati – talab hajmining taklif hajmiga mos kelishidir. Bunday mos kelishlik bozorda muvozanatli narxni yoki bozor narxini shakllantiradi.

6. Bozordagi bir zumlik, qisqa davrli va uzoq davrli muvozanatlik holatni farqlash zarur. Bir zumlik muvozanat uchun taqdim qilinadigan tovarlarning o'zgarmas yoki doimiy miqdori xos. Bu ishlab chiqarishning bozor vaziyatiga tez, birdaniga moslasha olmasligi bilan bog'liq. Qisqa davrli muvozanat vaqtinchalik amal qiluvchi omillardan foydalanish asosida ishlab chiqarish va taklifni ko'paytirish imkoniyatini taqozo qiladi. Uzoq davrli muvozanatga erishish uzoq muddatli davrdagi omillardan foydalanishni taqozo qiladi. Bular ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, yangilash va qo'shimcha quvvatlarni vujudga keltirish bilan bog'liq investitsiyalarni amalga oshirish, shuningdek, yangi korxonalarni qurishdan iborat.

7. Xo'jalik amaliyoti uchun bozor sub'ektlarining narx o'zgarishiga bo'lgan munosabatini ifodalovchi talab va taklif egiluvchanligi tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi. Talab egiluvchanligi ko'rsatkichi asosida ishlab chiqaruvchilar yalpi tushum miqdorini oson aniqlab olishlari mumkin. Agar talab egiluvchan bo'lsa, narx bilan yalpi tushum qarama-qarshi tomon harakatlanadi, talab noegiluvchan bo'lsa harakat bir tomonlama bo'ladi.

8. Iste'molchining bozordagi xatti-harakati so'nggi qo'shilgan naflilik nazariyasi hamda iste'molchi tanlovi nazariyasi orqali izohlanadi. So'nggi qo'shilgan naflilik pasayib borish tendentsiyasiga ega bo'lib, bu iqtisodiy tamoyil sifatida ifoda etiladi. Mazkur tamoyilning mohiyati shundan iboratki, agar alohida olingan yakka

iste'molchining holatidan kelib chiqilsa, ne'matlarni iste'mol qilish hajmining ko'payib borishi bilan, ma'lum vaqtdan boshlab, muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha naflilik oldingisiga nisbatan kamayib boradi. Iste'molchi tomonidan o'zi uchun turli tovarlarning naflilik darajasining baholanishi iste'molchining afzal ko'rishi deyiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Talab – pul bilan ta'minlangan, to'lovga qodir ehtiyoj; ma'lum vaqt oralig'ida, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilarning tovar va xizmatlar ma'lum turlarini sotib olishga qodir bo'lgan ehtiyoji.

Yakka talab – har bir alohida iste'molchi (masalan, shaxs, oila, korxon, firma)ning tovarning shu turiga bo'lgan talabi.

Bozor talabi – bir qancha (ko'pchilik) iste'molchilarning shu turdagi tovar yoki xizmatga bo'lgan talablari yig'indisi.

Talab qonuni – tovar narxi va sotib olinadigan tovar miqdori o'zgarishi o'rtasida bo'ladigan teskari yoki qarama-qarshi bog'liqlik.

Talab egri chizig'i – narx va talab hajmining o'zgarishi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ko'rsatuvchi egri chiziq.

Oliy toifali tovarlar – daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori to'g'ri bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar.

Past toifali tovarlar – daromadning o'zgarishi bilan talab miqdori teskari bog'liqlikda o'zgaradigan tovarlar.

Engel qonuni – iste'molchi daromadi bilan u tomonidan sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdori o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik.

Taklif – ma'lum vaqt oralig'idagi narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar tomonidan ma'lum turdagi tovar va xizmatlarning bozorga chiqarilgan miqdori.

Taklif qonuni – narxning o'zgarishi bilan taklif etilayotgan tovar miqdorining to'g'ri bog'liqlikdagi o'zgarishi.

Bozor muvozanati – talab miqdori bilan taklif miqdori o'rtasidagi nisbat bir-biriga teng bo'lgan holat.

Bozor narxi – bozor muvozanati vujudga kelgan holda shakllangan narx.

Talabning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi – talab hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgarmay qolgan sharoitda narxning bir foizga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich.

Talabning daromad bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi – iste'molchi daromadining bir foizga o'zgarishi talabning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich.

Taklifning narx bo'yicha egiluvchanligi ko'rsatkichi – taklif hajmiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar o'zgaray qolgan sharoitda, narxning bir foizga o'zgarishi taklifning necha foizga o'zgarishini ifodalovchi ko'rsatkich.

Iste'molchining afzal ko'rishi – iste'molchi tomonidan o'zi uchun turli tovarlarning naflilik darajasining baholanishi.

So'nggi qo'shilgan naflilik – muayyan ne'matning navbatdagi birligini iste'mol qilishdan olingan qo'shimcha naflilik.

Yalpi (umumiy) naflilik – so'nggi qo'shilgan naflilik ko'rsatkichlarining yig'indisi.

Befarqlik egri chizig'i – ehtiyojlarni bir xil darajada qondirilishini ta'minlovchi iste'mol to'plamlari yig'indisi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Talab qonunini tushuntiring. Talabga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarsa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?

2. Taklif qonunini tushuntiring. Taklifga qanday omillar ta'sir qiladi? Bu omillardan har biri o'zgarsa, talab egri chizig'ida qanday o'zgarish ro'y beradi?

3. Don birjasida bug'doyga bo'lgan talab va taklifning umumiy hajmi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi deb faraz qilaylik:

Talab, ming sentner hisobida	Bir sentner narxi (so'm) hisobida	Taklif ming sentner hisobida	Ortiqcha (+) yoki kam (-)
85	3400	72	
80	3700	73	
75	4000	75	
70	4300	77	
65	4600	79	
60	4900	81	

a) Bozor narxi yoki muvozanatlashgan narx qanday bo'ladi? Bug'doyning muvozanatlashgan miqdori qancha? 4-ustunni to'ldiring va natijalarini tushuntirib bering;

b) jadval ma'lumotlaridan foydalanib bug'doyga bo'lgan talab va taklif egri chiziqlarini grafik shaklida tasvirlang. Muvozanatlashgan narx va muvozanatlashgan miqdorni aniqlang;

v) nima uchun 3400 so'm bu bozorda muvozanatlashgan narx bo'la olmaydi? 4900 so'm-chi?

g) davlat bug'doyning eng yuqori narxini 3700 so'm qilib belgiladi deb faraz qilaylik. Bunday narx qanday oqibatlariga olib kelishini batafsil tushuntiring. O'z javoblaringizni grafikda tasvirlang.

4. Talab va taklifning quyidagi o'zgarishlarining har biri raqobatli bozorda muvozanatli narx va mahsulotlarning muvozanatli miqdoriga qanday ta'sir ko'rsatadi? Javoblaringizning to'g'riligini tekshirish uchun talab va taklif egri chiziqlari grafigidan foydalaning:

a) taklif qisqaradi, talab esa o'zgarishsiz qoladi; b) talab qisqaradi, taklif esa o'zgarishsiz qoladi; v) taklif ko'payadi, talab esa o'zgarishsiz qoladi; g) talab ham, taklif ham ko'payadi; d) talab ortadi, taklif esa o'zgarishsiz qoladi; e) taklif ko'payadi, talab esa qisqaradi; j) talab ortadi, taklif esa qisqaradi; z) talab ham, taklif ham qisqaradi.

5. Engel qonunining mohiyatini tushuntirib bering.

6. Iste'molchi xatti-harakati nazariyasining asosida nimalar yotadi? Bu nazariyaning asosiy qonun-qoidalarini izohlang.

7. Iste'molchining afzal ko'rishi nima? U iste'molchi tanloviga qanday ta'sir ko'rsatadi?

8. Yalpi (umumiy) naflilik va so'nggi qo'shilgan naflilik tushunchalari o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

9. Befarqlik egri chizig'i nimani ifodalaydi? Befarqlik kartasi-chi? Ularning iste'molchi xatti-harakatini tushuntirishdagi ahamiyatini izohlang.

10. Iste'molchi budjeti chizig'iga narx va daromaddagi o'zgarishlar qanday ta'sir ko'rsatadi?

8-mavzu. Raqobat va monopoliya.....

1. Raqobatning mohiyati, shakllari va usullari.....

2. Monopoliyalarning iqtisodiy asosi va ularning turlari....

3. O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va monopoliyaga qarshi qonunchilik.....

Bozor mexanizmining asosiy tarkibiy qismlaridan biri raqobat hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti o'zining yetuklik darajasi va rivojlanish xususiyatlaridan qat'iy nazar raqobatning mavjud bo'lishini taqozo etadi. Shu bilan birga, bozor iqtisodiyoti rivojlanib borishi bilan raqobatchilik munosabatlari ham takomillashib, o'z shakllarini o'zgartirib boradi.

1. Raqobatning mohiyati, shakllari va usullari

Raqobat bozor iqtisodiyotining va umuman tovar xo'jaligining eng muhim belgisi, uni rivojlantirish vositasi hisoblanadi.

Raqobatning iqtisodiy mazmunini tushunib olish unga turli tomondan yondashishini talab qiladi. **Mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar (korxonalar) o'rtasidagi raqobat** tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman iqtisodiyotda o'z mavqeini mustahkamlash uchun kurashdan iborat. Bunda ular kerakli ishlab chiqarish vositalari, xomashyo va

materiallar sotib olish, ishchi kuchini yollash uchun ham kurashadi. Ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat pirovardida iste'molchilarni o'ziga jalb etish uchun kurashni ham anglatadi.

Resurslarni yetkazib beruvchilar o'zlarining iqtisodiy resurslarini (kapital, tabiiy resurslar, ishchi kuchi) yuqori narxlarda sotish uchun raqobatlashadilar. Ishlab chiqaruvchilar va resurslarni yetkazib beruvchilar o'rtasidagi raqobat bozor munosabatlari rivojlangan, iqtisodiyot to'liq erkinlashgan sharoitda yorqin namoyon bo'ladi.

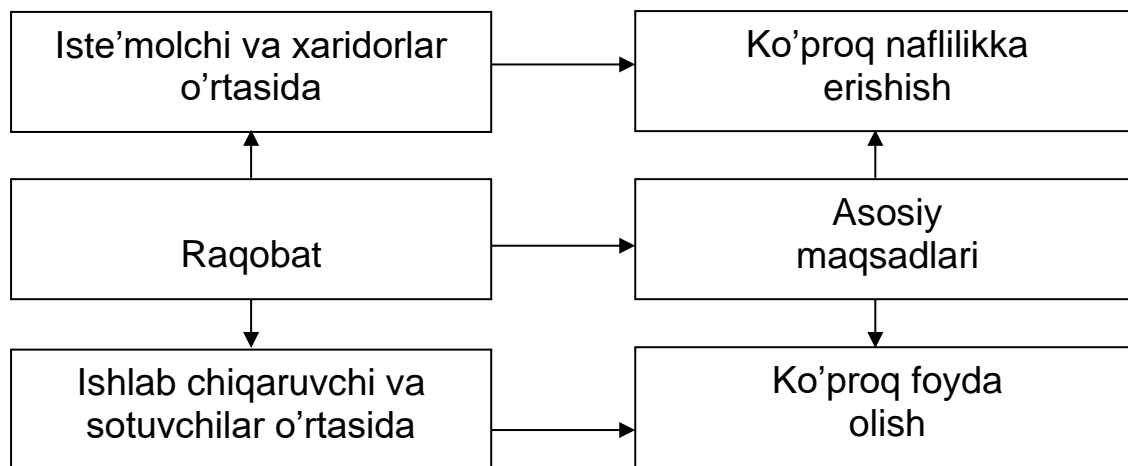
Raqobat **iste'molchilar o'rtasida** ham yuz beradi: ular tovarlarni qulay va arzon narxlarda sotib olishga harakat qiladilar, ya'ni xaridor har bir sarflangan pul birligi evaziga ko'proq naflilikka ega bo'lishga harakat qiladilar. Arzon va sifatli tovarni sotib olish uchun kurashadilar.

Shunday qilib, raqobat ko'p qirrali iqtisodiy hodisa bo'lib, u bozorning barcha sub'ektlari o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalaydi. **Raqobat – bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq naflilikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi.**

Bu munosabatlarni qiymatning mehnat va naflilik nazariyalarini sintez qilish usulini davom ettirgan holda quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin (8.1-chizma).

8.1-chizma

Raqobat ishtirokchilarining asosiy maqsadlari

Chizmadan ko'rinadiki, ishlab chiqaruvchilar sarflangan xarajatlarning har bir birligi evaziga ko'proq foyda olish maqsadida raqobatlashadilar. Mana shu foyda orqasidan quvish natijasida ular orasida tovarlarni sotish doiralarini kengaytirish, qulay bozorlar, arzon xomashyo, energiya va arzon ishchi kuchi manbalariga erishish uchun kurash boradi.

O'z navbatida xaridorlar, ya'ni iste'molchilar sarflagan har bir so'm xarajati evaziga ko'proq naflilikka ega bo'lish uchun kurashadilar, ularning har biri arzon, sifatli tovar va xizmatlarga ega bo'lishga harakat qiladi.

Ishlab chiqaruvchilarning faoliyat ko'rsatuvchi tadbirkor va mulk egasi sifatida erkin va mustaqil bo'lishi raqobatning iqtisodiy asosini tashkil etadi. Chunki har bir mulk egasining o'z manfaatli bo'lib, ular shu manfaatga erishish uchun intiladi. Mulk egasining tovar ishlab chiqarish va barcha boshqa sohalardagi faoliyati shu manfaatga bo'ysundirilgan bo'ladi. Bu jihatdan qaraganda raqobat erkin iqtisodiy faoliyat qiluvchi sub'ektlar manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lishini aniq tavsiflaydi. Raqobat mavjud bo'lishining boshqa sharti tovar-pul munosabatlarining ma'lum darajada rivojlangan bozor tizimida amal qilishidir.

Raqobatning mazmuni uning vazifalarini ko'rib chiqish orqali yanada kengroq namoyon bo'ladi.

Hozirgi bozor iqtisodiyotida raqobatning quyidagi asosiy vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) tartibga solish vazifasi;
- 2) resurslarni joylashtirish vazifasi;
- 3) innovatsion vazifa;
- 4) moslashtirish vazifasi;
- 5) taqsimlash vazifasi;
- 6) nazorat qilish vazifasi.

Raqobatning **tartibga solish vazifasi** ishlab chiqarishni talab (iste'mol)ga muvofiqlashtirish maqsadida taklifga ta'sir o'tkazishdan iborat. Aynan shu vazifa yordamida iqtisodiyotda taklifning talab orqali, ishlab chiqarish tarkibi va hajmining yakka tartibdagi va ijtimoiy ehtiyojlar orqali belgilanishiga erishiladi, ya'ni iqtisodiyot bozor qonunlari asosida tartibga solinadi.

Raqobatning **resurslarni joylashtirish vazifasi** ishlab chiqarish omillarini ular eng ko'p samara beradigan korxonalar, hudud va mintaqalarga oqilona joylashtirish imkonini beradi.

Raqobatning **innovatsion vazifasi** fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanuvchi hamda bozor iqtisodiyoti sub'ektlarining rivojlanishini taqozo etuvchi turli ko'rinishdagi yangiliklarning joriy etilishini anglatadi.

Raqobatning **moslashtirish vazifasi** korxonalar (firma)larning ichki va tashqi muhit sharoitlariga ratsional tarzda moslashishiga yo'naltirilgan bo'lib, ularning shunchaki o'zini-o'zi saqlab, iqtisodiy jihatdan yashab qolishidan xo'jalik faoliyati sohalarining ekspansiyasi (kengayishi)ga o'tishini bildiradi.

Raqobatning **taqsimlash vazifasi** ishlab chiqarilgan ne'matlar yalpi hajmi (yalpi ichki mahsulot)ning iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Nihoyat, raqobatning **nazorat qilish vazifasi** bozordagi ba'zi ishtirokchilarning boshqa bir ishtirokchilar ustidan monopolistik hukmronlik o'rnatishiga yo'l qo'ymaslikka yo'naltiriladi.

Raqobat kurashining mazmuni to'g'risida to'laroq tushunchaga ega bo'lish uchun uning asosiy shakllari va belgilarini ko'rib chiqish zarur. **O'z miqyosiga ko'ra** raqobat ikki turga – tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovar ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boradi. Har bir tarmoqdagi mavjud korxonalarining texnika bilan ta'minlanish va mehnat unumdorligi darajalari turlicha bo'lganligi sababli, ushbu korxonalarda ishlab chiqarilgan tovarlarning individual (alohida) qiymati bir xil bo'lmaydi.

Tarmoq ichidagi raqobat tovarlarning ijtimoiy qiymatini, boshqacha aytganda, bozor qiymatini aniqlaydi va belgilaydi. Bu qiymat, odatda, o'rtacha sharoitda ishlab chiqarilgan va muayyan tarmoq tovarlarining ahamiyatli qismini tashkil etadigan tovarlarning qiymatiga mos keladi.

Tarmoq ichidagi raqobat natijasida texnika darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan korxonalar qo'shimcha foyda oladilar va aksincha, texnika jihatdan nochor korxonalar esa ishlab chiqarilgan tovar qiymatining bir qismini yo'qotadilar va zarar ko'radilar.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat kapitallarning foyda normasi kam bo'lgan tarmoqlardan foyda normasi yuqori tarmoqlarga oqib o'tishiga sabab bo'ladi. Yangi kapitallar ko'proq foyda keltiruvchi sohalarga intilib, ishlab chiqarishning kengayishiga, taklif ko'payishiga olib keladi. Shu asosda, narxlar pasaya boshlaydi. Shuningdek, foyda normasi ham pasayadi. Kam foyda keltiruvchi tarmoqlardan kapitalning chiqib ketishi teskari natijaga olib keladi: bu yerda ishlab chiqarish hajmi o'zgaradi, tovarlarga bo'lgan talab ular taklif qilishidan oshib ketadi, buning oqibatida narxlar ko'tariladi, shu bilan birga foyda normasi oshadi. Natijada tarmoqlararo raqobat ob'ektiv ravishda qandaydir dinamik muvozanatni keltirib chiqaradi. Bu muvozanat kapital qaerga sarflanganligidan qat'iy nazar, teng kapital uchun teng foyda olinishiga intilishni ta'minlaydi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa kiritilmasin, xuddi shu tarmoq foyda normalarini o'rtacha foyda normasiga «baravarlashtiradi».

Iqtisodiy adabiyotlarda **bir tarmoq ichidagi raqobatning** to'rtta shakli alohida ajratib ko'rsatiladi. Bular sof raqobat, sof monopoliya, monopolistik raqobat va oligopoliyadir.

Sof raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. Yuqori darajada tashkil qilingan bozorda ko'plab sotuvchilar o'zlarining mahsulotlarini taklif qiladilar. Ayni paytda, ushbu mahsulot xaridor va iste'molchilarining soni ham juda ko'p bo'ladi.

Sof raqobatli bozorda alohida korxonalar mahsulot narxi ustidan nazorat o'rnata olmaydi yoki nazorat sezilarsiz darajada bo'ladi. Chunki har bir korxonada umumiy ishlab chiqarish hajmi uncha katta bo'lmaydi. Shu sababli alohida korxonada ishlab chiqarishning ko'payishi yoki kamayishi umumiy taklifga, demak mahsulot narxiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi.

Sof raqobat sharoitida yangi korxonalar tarmoqqa erkin kirishi, tarmoqda mavjud bo'lgan korxonalar esa uni erkin tashlab chiqishi mumkin. Xususan yangi

korxonalarining paydo bo'lishi va ularning raqobatli bozorda mahsulotlarini sotishga huquqiy, texnologik, moliyaviy va boshqa jiddiy iqtisodiy to'siqlar bo'lmaydi.

Sof monopoliyada tarmoq bitta firmadan iborat bo'lganligi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakkahukmronlik shakllanadi.

Monopoliya sharoitida firma narx ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi. Buning sababi oddiy bo'lib, u mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va demak, taklifning umumiy hajmi ustidan nazorat qiladi.

Monopolistik raqobat o'z ichiga ham monopoliya, ham raqobat unsurlarini oladi. Bunda tarmoqdagi bir turdagi mahsulotning o'nlab ishlab chiqaruvchilari bir-birlari bilan qulay narx hamda ishlab chiqarish hajmiga erishish borasida raqobatlashadilar. Biroq, ayni paytda, har bir ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotini tabaqalashtirish, ya'ni shu turdagi boshqa mahsulotlardan qaysi bir jihati (sifat darajasi, shakli, qadoqlanishi, sotish sharoitlari va h.k.) bo'yicha farqlantirish orqali uning monopol ishlab chiqaruvchisiga aylanadi.

Oligopoliya – tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarining mavjud bo'lishi va hukmronlik qilishidir. Bu oligopoliyaning eng muhim belgisidir. Qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Oligopolistik tarmoq bir xil yoki tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqarishi mumkin. Ko'pchilik sanoat mahsulotlari – po'lat, mis, alyuminiy, qo'rg'oshin, temir va shu kabilar fizik ma'noda bir turdagi mahsulotlar hisoblanadi va oligopoliya sharoitida ishlab chiqariladi. Iste'mol tovarlari – avtomobillar, kir yuvish vositalari, sigaretlar, maishiy elektr buyumlari va shu kabilarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar tabaqalashgan oligopoliya hisoblanadi.

Oligopoliya sharoitida korxonalar o'rtasidagi raqobat o'zaro bog'liq bo'ladi. Oligopolistik tarmoqda hech qaysi firma o'zining narx siyosatini mustaqil o'zgartirishga botina olmaydi.

Biz qarab chiqqan raqobatning to'rtta shaklining har biri milliy iqtisodiyotda alohida-alohida, ya'ni sof holda uchramaydi. Iqtisodiyot sohalarini batafsil o'rganish, cheksiz ko'p har xil raqobatli vaziyatlar mavjudligi sharoitida, ikkita bir xil tarmoqni topish qiyinligini ko'rsatadi.

Hozirda turli darajadagi monopolistik tuzilmalar rivojlanib borishi bilan ular o'rtasidagi raqobatning shakllari ham turli ko'rinishlarda namoyon bo'lib bormoqda. Jumladan, **turli monopollashuv darajasidagi tuzilmalar o'rtasida mavjud bo'lishiga ko'ra** quyidagi raqobat turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) monopollashmagan korxonalar o'rtasidagi raqobat;
- 2) monopoliyalar hamda monopolistik birlashmalarga kirmagan ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobat;
- 3) turli monopoliyalar o'rtasidagi raqobat;
- 4) monopolistik birlashmalar ichidagi raqobat.

Shuningdek, iqtisodiy adabiyotlarda **g'irrom va halol raqobatlashuv** usullari ham ajratib ko'rsatiladi. **Raqobatlashuvning noan'anaviy, jamiyat tomonidan**

e'tirof etilmagan, ijtimoiy ahloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noiqtisodiy (ya'ni, jismoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obro'siga putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanish g'irrom raqobat deb yuritiladi. G'irrom raqobat orqali firmalar o'z raqiblarining tarmoqqa kirib kelishini tajovuzkorona va shafqatsiz bartaraf qilishi mumkin. Banklarni, moddiy resurs ta'minotchilarini kredit va materiallar yetkazib berishdan voz kechishga majburlash, yetakchi mutaxassislarni og'dirib olish, narxni keskin pasaytirish g'irrom raqobatning oddiy usullaridir.

Halol raqobat – raqobat kurashida jamiyat tomonidan tan olingan iqtisodiy usullarni qo'llash, o'zining maqsad va manfaatlariga erishishda umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qo'llamaslik kabi qoidalarga asoslanadi. Shu o'rinda halol raqobatning quyidagi belgilarini ham ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- qalbaki bellashuv, majburiy safarbarlikni tan olmaydi;
- boqimandalik, befarqlik, yuzakichilik, ko'zbo'yamachilik kabi salbiy holatlarga barham beradi;
- qarindosh-urug'chilikni, oshna-og'aynigarchilikni, tanish-bilishlikni, ma'muriy-buyruqbozlikni tan olmaydi³⁵.

Raqobat kurashining ikki usuli farqlanadi: narx vositasidagi raqobat va narxsiz raqobat.

Narx vositasida raqobatlashuvda kurashning asosiy usuli bo'lib ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlari narxiga nisbatan pasaytirishi hisoblanadi.

Uning asosiy va eng ko'p qo'llaniladigan ko'rinishi – «narxlar jangi» deb ataladiki, bunda yirik ishlab chiqaruvchilar raqiblarini tarmoqdan siqib chiqarish uchun narxni vaqti-vaqti bilan yoki uzoq muddat pasaytirib turadi. Bu usulni qo'llash uchun ishlab chiqaruvchi boshqa raqiblariga qaraganda unumliroq texnologiyani kiritishi, malakaliroq ishchilarni yollashi va ishlab chiqarishni yaxshiroq tashkil qilishi kerak bo'ladi. Faqat shundagina uning tovarining individual qiymati bozor qiymatidan past bo'lib, mazkur tovar narxini pasaytirish imkonini beradi.

Narx vositasida raqobatlashish usullaridan biri – **demping narxlarni qo'llashdir**. Bunda milliy ishlab chiqaruvchilar o'zlarining tovarlarini boshqa mamlakatlarga ichki bozordagi narxlardan, ayrim hollarda tannarxidan ham past bo'lgan narxlarda sotadi. Shu orqali ular ichki bozorda narxlarning barqarorligiga erishish mamlakatdagi ortiqcha mahsulotni yo'qotish, yangi bozorlarga kirib olish va unda o'zlarining iqtisodiy mavqeini mustahkamlashga harakat qiladi.

Ayrim hollarda narx yordamida raqobatlashishning belgilangan narxlardan chegirma qilish, asosiy xarid qilingan tovarlarga boshqa tovarlarini qo'shib berish, muayyan hollarda imtiyozli narxlarni belgilash kabi usullaridan ham foydalaniladi.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda narx yordamida raqobat qilish o'z o'rniga ega emas, chunki ishlab chiqaruvchilardan birini o'z

---

³⁵ Abdullayev Yo. Bozor iqtisodiyoti asoslari: 100 savol va javob. – T.: «Mehnat», 1997, 58-59-b.

mahsulotining narxini pasaytirishi uning raqobatchilarining ham shunday xarakat qilishiga olib keladi. Natijada firmalarning bozordagi mavqei o'zgarmay, faqat tarmoq bo'yicha foyda hajmini kamaytiradi.

Narxsiz raqobat shu bilan tavsiflanadiki, bunda raqobat kurashining asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tibori hisoblanadi.

Narxsiz raqobat bilan bir vaqtda **yashirin narx yordamidagi raqobat** ham bo'lishi mumkin. Bunday holatda yangi tovarlar sifatining oshishi va iste'mol xususiyatlarining yaxshilanishi ular narxlarining oshishiga qaraganda tez ro'y beradi. Hozirgi davrda bir turdagi mahsulotlarning ko'payishi ularning sotishni rag'batlantiruvchi reklama, tovar belgilari va fabrika muhrlaridan foydalanishni keltirib chiqarmoqda. Iste'mol bozorlarida qo'shimcha xizmat ko'rsatish orqali xaridorlarni o'ziga jalb qilish keng tarqalmoqda.

Narxsiz raqobatning tovar sifatini tabaqalashtirish kabi usuli ham mavjudki, bunda tovarlar bir xildagi ehtiyojni qondirishi va bir turga mansub bo'lishi, lekin turli-tuman iste'mol xossalariga ega bo'lishi mumkin.

Tovarlar talabga nisbatan ortiqcha bo'lgan sharoitda ishlab chiqaruvchilar tovarlarini kreditga sotish usulidan foydalanib raqiblaridan ustun kelishlari mumkin. Bunda dastlab tovar narxining faqat bir qismi to'lanadi, uning qolgan qismi esa shartnomada kelishilgan aniq muddatlarda to'lanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti avj olgan hozirgi sharoitda, **texnika va texnologiyaning eng yangi yutuqlari ustidan nazorat qilish** uchun kurash raqobatning asosiy usullaridan biriga aylanib bormoqda. Bundan tashqari, ishlab chiqaruvchi korxonalar xaridorlarni jalb qilish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlariga kafolatli va kafolatdan keyingi xizmat ko'rsatishni amalga oshirmoqdalar. Masalan, kompyuter ishlab chiqaruvchi firma o'z mahsulotini shunchaki sotish bilan cheklanmasdan, balki uni o'rnatib berish, korxonada xodimlarini kompyuterdan foydalanishga o'rgatish, kafolatlangan muddatda va undan keyingi davrda ta'mir ishlarini bajarish, texnikaviy xizmat ko'rsatish kabilarni ham amalga oshiradi; mahsulot xossa va o'lchamlarini buyurtmachi ehtiyojlariga yaqinlashtiradi.

Narxsiz raqobat usullari ichida **marketing** muhim ahamiyatga ega bo'lib, u mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini talabga moslashtiruvchi tadbirlar tizimidan iborat. Bozor iqtisodiyoti sharoitida talabni yaxshi o'rgangan va iste'molchilar ehtiyojlarini to'laroq qondira oladigan korxonalar har doim raqobat kurashida yutib chiqadi.

Yirik ishlab chiqaruvchilar bozordagi vaziyatni o'zgartirish uchun o'zlarining ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishni kamaytirib tovar taklifini qisqartiradilar. Shu sababli iqtisodiy beqarorlik davrlarida ham narx barqarorligicha qolaveradi.

Shunday qilib, monopoliyalar hukmron bo'lgan sharoitda narxsiz raqobat muhim o'rin tutadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, monopoliyalar tovar sifatini oshirish, iste'molchilarga xizmat ko'rsatishni yaxshilash yo'li bilan sotiladigan tovar hajmini ko'paytirishi mumkin. Ikkinchidan, ular moliyaviy jihatdan kuchli bo'lganligi sababli

mahsulotini yangilash, ishlab chiqarishni qayta jihozlash va reklamaga zarur bo'lgan mablag'ni sarflay oladilar.

2. Monopoliyalarning iqtisodiy asoslari va ularning turlari

Iqtisodiyotda bozor mexanizmining samarali amal qilishi va raqobat muhitining ta'minlanishi monopoliyalar, ularning kelib chiqish sabablari va amal qilish xususiyatlarini ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Monopoliya tushunchasiga turli o'quv adabiyotlarida turlicha ta'rif beriladi. Jumladan, ba'zi o'rinlarda uni «davlat, korxonalar, tashkilotlar, sotuvchilarning qandaydir xo'jalik faoliyatini amalga oshirishdagi mutlaq huquqi»³⁶ sifatida qaralsa, boshqa holatlarda «faoliyatning u yoki bu sohasida shaxs yoki kishilar guruhining har qanday (ba'zi adabiyotlarda – yakka) hukmronlik holati»³⁷ deb ta'riflanadi. Bu ta'riflardagi monopoliyaning «mutlaq huquq» yoki «har qanday yoki yakka hukmronlik holati» kabi tavsiflari uning mohiyatini aniq yoritib berolmasligi sababli, uni quyidagicha ta'riflash o'rinli deb hisoblaymiz: **monopoliya – monopol yuqori narxlarni o'rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari**³⁸.

«Monopoliya» atamasining kelib chiqishi bozorga oid tushunchalardan (ya'ni, grekcha «monoc» - yagona, bitta va «poleo» - cotaman) tarkib topsada, biroq uning iqtisodiy asoslari aslida ishlab chiqarishga borib taqaladi.

Monopoliyalar vujudga kelishining moddiy asosi ishlab chiqarishning to'planishi hisoblanadi. **Ishlab chiqarishning to'planishi ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishini namoyon etadi.**

Ishlab chiqarish to'planishining asosiy sababi bo'lib olinayotgan foyda hajmining ko'payishi hisoblanadi. Foydani muntazam ravishda ko'paytirib borish maqsadida tadbirkor olingan qo'shimcha mahsulot (foyda)ning bir qismini kapitallashtiradi, ya'ni unga qo'shimcha ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi sotib oladi. Bu esa ba'zi bir korxonalarning o'sishi hamda ishlab chiqarish miqyoslarining kengayishiga olib keladi. Shu bilan birga raqobat amaldagi kapitallarning ixtiyoriy yoki majburiy birlashtirish, markazlashtirish tendentsiyasini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ishlab chiqarish

---

³⁶ Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 121-b.

³⁷ Kulikov L.M. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – M.: TK Vebli, Izd-vo Prospekt, 2005, 191-b.; Tojiboyeva D. Iqtisodiyot nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. T.: «O'qituvchi», 2002, 246-b.

³⁸ Bu mazmundagi ta'riflar quyidagi manbalarda ham berilgan: Shishkin A.F. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnoye posobiye dlya vuzov. 2-e izd. Kn.1. – M.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 1996, 597-b.; Borisov ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, 208-b.; Osnovi ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik /Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: editorial URSS, 2003, 499-b.

to'planishining moddiy asosi bo'lib kapitalning to'planishi va markazlashuvi hisoblanadi.

Kapitalning to'planishi – bu qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishidir. Bu jarayon quyidagi ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi: korxonadagi ishlovchilar soni, korxonaning ishlab chiqarish quvvati, qayta ishlanayotgan xomashyo miqdori, tovar aylanmasi hajmi, foyda hajmi.

Kapitalning to'planishi kapitalning markazlashuvi jarayoni bilan yanada to'ldiriladi. **Kapitalning markazlashuvi – bu bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aktsiyadorlik jamiyati shaklida ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishidir.**

Ishlab chiqarishning gorizontaal va vertikal to'planishi farqlanadi.

Ishlab chiqarishning gorizontaal to'planishi – bu milliy iqtisodiyotning ma'lum tarmog'i doirasidagi korxonalar va firmalarning yiriklashuvidir. U erkin raqobat davri, shuningdek, XX asrning boshlarida ishlab chiqarish to'planishining asosiy shakli sifatida maydonga tushgan edi.

Ishlab chiqarishning vertikal to'planishi – bu milliy iqtisodiyotdagi bir necha o'zaro bog'liq tarmoqlarda mahsulot ishlab chiqarishning to'planishidir. U ilmiy-texnika inqilobi sharoitlarida keng rivojlandi.

Ishlab chiqarishning to'planishi o'z rivojining ma'lum darajasida monopoliyalarning paydo bo'lishiga olib keladi. Ishlab chiqarishning to'planishi hamda monopoliyalarning paydo bo'lishi o'rtasidagi ichki aloqalar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) tarmoqlarda bir necha yirik korxonalarning hukmron mavqega ega bo'lishi ularning bir-biri bilan kelishuviga hamda monopolistik birlashmalar tuzishiga imkon yaratadi;

2) yirik korxonalar o'rtasidagi raqobat juda qaltis bo'lib, ular uchun katta miqyosdagi yo'qotishlarga olib kelishi mumkin. Shunga ko'ra, raqobatni cheklash, tovarlarga yuqori narxlar belgilash va yuqori foyda olish uchun yirik ishlab chiqaruvchilarning monopolistik ittifoqlarga birlashishi lozim bo'ladi.

Monopoliyalarning vujudga kelishida ishlab chiqarishning to'planishidan tashqari yana bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi:

1) davlatning proteksionistik bo'jxona siyosati. U chet eldagi raqobatchilarning ichki bozorga kirish imkoniyatini yo'qotib, monopoliyalarning paydo bo'lishiga sharoit yaratadi;

2) banklarning faoliyati va moliyaviy siyosati. Banklar sanoat monopoliyalarining jadal o'sishiga imkon beradi.

Monopoliyalarning mohiyatini ochib berishda uning turlarini ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Monopoliyalarning turlarini bir necha mezonlarga ko'ra ajratish mumkin.

1. Bozorni qamrab olish darajasiga ko'ra: sof monopoliya, oligopoliya va monopsoniya.

Sof monopoliya – tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi yakkahukmronlik holati hisoblanadi. O'zbekistonda sof monopoliyalar sifatida «O'zbekiston havo yo'llari» DAK, «O'zbekiston temir yo'llari» DAK, Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasini misol keltirish mumkin. Darhaqiqat, ular o'z tarmoqlaridagi tegishli faoliyatlarning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadilar. Shuningdek, ba'zi hollarda tarmoqdagi monopolist ishlab chiqaruvchilar sonining ko'payib borishi monopolistik raqobat holatining vujudga kelishiga sabab bo'ladi. **Monopolistik raqobat – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni ko'p hamda ular o'rtasida ma'lum darajada raqobat mavjud bo'lgan, biroq har bir ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi o'z tovar yoki xizmatining alohida, maxsus xususiyatlari mavjudligi sababli ularning narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi ma'lum darajada hukmronlik holati hisoblanadi.** Bunga misol tariqasida ko'plab mebel, kiyim-kechak turlari, kir yuvish vositalari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaruvchilarini keltirish mumkin.

Oligopoliya – tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati hisoblanadi. Oligopolist-ishlab chiqaruvchilarga O'zbekistonda sement (asosan Bekobod, Quvasoy, Ohangaron, Navoiy shaharlarida joylashgan), ko'mir (Angren shahri, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo (SHarg'un) va Boysun (To'da) tumanlarida joylashgan) ishlab chiqarishni misol keltirish mumkin.

Monopsoniya – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni juda ko'p bo'lib, ular tovar yoki xizmatlarining yagona iste'molchisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakkahukmronlik holati hisoblanadi. Bunga «O'zDEUavto» korxonasi yaqqol misol bo'la oladi. Mazkur yirik korxonada mamlakatimizdagi yengil avtomobillarni ishlab chiqarishda zarur bo'lgan ko'plab ehtiyot va butlovchi qismlarni ularning nisbatan mayda ishlab chiqaruvchilaridan sotib olishda yakkahukmronlik mavqeiga ega bo'ladi.

2. Monopoliyaning vujudga kelishi sababi va tavsifiga ko'ra: tabiiy monopoliya, legal monopoliya, sun'iy monopoliya.

Tabiiy monopoliya tarkibiga kamyob va ishlab chiqarishning erkin tarzda takror hosil qilib bo'lmaydigan unsurlari (masalan, nodir metallar, foydali qazilmalar va h.k.)ga ega bo'lgan mulkdorlar va xo'jalik tashkilotlari kiradi. Shuningdek, mazkur monopoliya tarkibiga o'ziga xos texnologiyaning qo'llanishi sababli raqobatni rivojlantirib bo'lmaydigan ba'zi bir tarmoqlar va ishlab chiqarish turlari ham kiritiladi.

Tabiiy monopoliya – korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talabni qondirish raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati. Bunday samaradorlik ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi bilan tovar birligiga to'g'ri keluvchi xo'jalik xarajatlarining ahamiyatli darajada pasayib borishida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, tabiiy monopoliya sub'ektlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar iste'molini boshqa turdagi mahsulotlar bilan almashtirib bo'lmaydi.

Legal (qonuniy) monopoliya – bu qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopolistik holat. Ular tarkibiga raqobatdan himoya qiluvchi quyidagi monopoliya shakllarini kiritish mumkin:

1) patent tizimi – bu ixtirochi va mualliflar tomonidan yaratilgan ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari tasdiqlovchi hamda ularga mutlaq huquqni taqdim etish tizimi. Bu jarayon maxsus guvohnomalar – patentlar orqali amalga oshiriladi;

2) mualliflik huquqi – ilmiy, badiiy va san’at asarlari, ijro san’ati fonogrammalari, ko’rsatuvlar, efir to’lqini yoki kabel orqali tasvir uzatish kabilarni yaratish va ulardan foydalanish munosabatlarini qonuniy tarzda tartibga solish shakli. Mualliflik huquqi faqat mualliflar tomonidan o’z mahsulotlarini ma’lum vaqtga yoki butunlay sotish, ulardan nusxa olish va ko’paytirishga ruxsat berish imkonini ta’minlaydi;

3) tovar belgilari – bu savdo belgilari, nishonlari, maxsus ramzlari, nomi va boshqalarni ro’yxatga olish, huquqiy jihatdan himoya qilish va ulardan foydalanish bo’yicha paydo bo’lgan munosabatlarni qonuniy tarzda tartibga solish shakli.

Sun’iy monopoliya – monopol foyda olish maqsadida tashkil etiluvchi birlashmalarning shartli (tabiiy monopoliyalardan ajratib turish uchun) nomi.

Sun’iy monopoliya o’z manfaatlari yo’lida bozor muhiti tuzilishini ataylab o’zgartiradi, ya’ni:

- bozorga yangi raqiblarning kirib kelishiga yo’l qo’ymaslik uchun turli to’siqlar hosil qiladi (xomashyo va energiya manbalarini egallab oladi; banklarning yangi korxonalariga kredit berishini taqiqlashga harakat qiladi va boshqalar);

- ishlab chiqarishning eng yuksak darajadagi texnologiyasiga erishib, qolgan raqiblarining bu darajaga chiqishiga imkon bermaydi;

- ishlab chiqarish miqyosi samarasidan unumliroq foydalanish imkonini beruvchi nisbatan yirik hajmdagi kapitalni qo’llaydi;

- o’z faoliyatini yuqori darajada reklama qilish orqali boshqa raqobatchilarni bozordan siqib chiqarishga harakat qiladi.

Sun’iy monopoliyalar kartel, sindikat, trest, konsortsium, kontsern kabi aniq shakllarda namoyon bo’ladi.

Kartel – bitta sanoat tarmog’idagi bir necha korxonalarining uyushmasi bo’lib, uning ishtirokchilari ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlariga o’z mulkiy egaligini saqlab qoladi, yaratilgan mahsulotlarni sotish esa kvota, ya’ni mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmidagi har bir ishtirokchining ulushi, sotish narxlari, bozorlarning bo’lib olinishi va h.k. bo’yicha kelishuv asosida amalga oshiriladi.

Sindikat – bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi bir necha korxonalarining birlashmasi. Bunda ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik birlashma ishtirokchilarining o’zida saqlanib qolgani holda, ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish maxsus tashkil etilgan yagona savdo tashkiloti orqali amalga oshiriladi.

Trest – ishlab chiqarish vositalari va tayyor mahsulotga birgalikdagi mulkiy egalikni ta’minlovchi ishlab chiqaruvchilarning yuridik shaxs ko’rinishidagi birlashmasi.

Konsortsiyum – tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi (masalan, yirik miqyosli loyihalarga juda katta miqdorda va uzoq muddatli kredit berish yoki investitsiyalar qo'yish).

Kontsern – rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan, ko'p tarmoqli korxonalar (sanoat, savdo, transport va bank kabi turli soha korxonalari) ning majmuini o'z ichiga oluvchi birlashma. Odatda bunday birlashma ma'lum ishlab chiqarish faoliyatini bosqichma-bosqich ravishda amalga oshirish uchun zarur bo'lgan turli soha korxonalar va tashkilotlaridan tuziladi. Bunda bosh tashkilot qolgan ishtirokchilar faoliyati ustidan moliyaviy nazorat olib boradi. Hozirda sun'iy monopoliyalarning sanab o'tilgan shakllari orasida kontsernlar keng tarqalgan.

Monopoliyaning iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy tomoni mavjud. Uning **ijobiy tomoni** asosan quyidagi ikkita jihat orqali namoyon bo'ladi.

Birinchi, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, u ma'lum tarmoqlarda nisbatan samarali amal qiladi va xarajatlarning tejalishiga olib keladi.

Ikkinchi, monopolist bo'lmagan, mayda, raqobatlashuvchi soha korxonalariga nisbatan monopolistik korxonalarda ishlab chiqarishga ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish uchun ko'proq rag'bat va imkoniyat mavjud bo'ladi. Chunki, uncha yirik bo'lmagan raqobatlashuvchi korxonalarining odatda moliyaviy jihatdan imkoniyatlari cheklangan bo'lib, ular ishlab chiqarishga yangiliklarni tatbiq etish orqali kelgusidagi daromadlarni oshirishdan ko'ra, ko'proq joriy daromadga e'tibor qaratadilar. Bundan tashqari, yangi g'oyalar raqiblar tomonidan juda tez o'zlashtirib olinadi va, buning oqibatida, bu g'oyalarni amalga oshirish xarajatlarini bir tomon qilgani holda, uning samarasidan barcha foydalanadi. Yirik monopolistik firmalarda moliyaviy imkoniyatlar keng bo'lib, innovatsiyadan olingan foyda ularning mualliflariga tegishi aniq kafolatlanadi.

Monopoliyaning **salbiy tomoni** sifatida quyidagi jixatlarni ko'rsatish mumkin:

1) resurslarning oqilona taqsimlanmasligi. Bu holat monopoliyalarning yuqori foyda ketidan quvib, sun'iy ravishda ishlab chiqarishni cheklash vositasida narxlarni ko'tarishi, mahsulotlarning u qadar yaxshi bo'lmagan turlarini, past texnikaviy darajasini, past sifati hamda sotishning yomon sharoitlarini vujudga keltirishi orqali namoyon bo'ladi. Natijada, raqobat sharoitida amal qiluvchi iqtisodiyot samaradorligini bozor vositasida tartibga solish mexanizmi ishdan chiqadi.

Monopoliyalar bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy faoliyatlar erkin hamda oqilona tanlov imkoniyatidan mahrum bo'ladi, monopoliyalarning iqtisodiy jihatdan asoslanmagan shart-sharoit va narxlari tazyiqiga chiday olmaydi, ish faolligini pasaytirib, ba'zi hollarda xonavayron bo'ladilar. Oqibatda ishlab chiqarish qisqarib, ishsizlik va inflyatsiya o'sadi, xo'jalikning izdan chiqishi kuchayadi. Jamiyat boyligi resurslarning oqilona raqobatli-bozor taqsimoti sharoitida qo'lga kiritilishi mumkin bo'lgan miqdoriga qaraganda kamayib ketadi;

2) daromadlardagi tengsizlikning kuchayishi. Bu holat ham narxlarning monopol tarzda oshirilishi (pasaytirilishi) hamda yuqori foyda olinishi bilan bog'liq bo'lib, bu aholi qolgan qismi daromadlarining nisbatan kamayishiga olib keladi;

3) iqtisodiy turg'unlik va fan-texnika taraqqiyotining sekinlashuvi. Bunday holatning vujudga kelishi monopolistlarning raqobatchilar bosimini sezmasliklari hamda aksariyat hollarda yuqori foydani qo'shimcha urinishlarsiz o'zlarining bozordagi hukmronliklari hisobiga olishlari mumkin. Bu esa ularni ishlab chiqarishni ratsionallashtirish, uning samaradorligini oshirish imkoniyatlarini qidirish, mahsulot sifatini oshirish, uning assortimentini kengaytirish, FTTni rivojlantirish va xaridorlar manfaatlari to'g'risida qayg'urish kabi xatti-harakatlardan qaytaradi;

4) iqtisodiyotda demokratik harakatlarning to'sib qo'yilishi. Monopolistlar iqtisodiyotdagi erkin va halol raqobatga to'sqinlik qilib, nisbatan kuchsiz bo'lgan korxonalarni o'zlariga bo'sundirishlari, jamiyatga o'z ishchilarining mehnatiga pasaytirilgan miqdorda haq to'lash, past sifatli tovarlarni ishlab chiqarish, o'ta darajada oshirib yuborilgan sotish narxlari (yoki pasaytirilgan xarid narxlari), o'z mahsulotini iste'mol qilishga bilvosita usul orqali majburlash kabi o'zlarining kamsituvchi shartlarini ko'ndalang qo'yishlari mumkin.

Bundan ko'rinadiki, monopolistik faoliyat iqtisodiy rivojlanishiga ancha jiddiy ta'sir ko'rsatishi, taraqqiyot yo'liga g'ov bo'lishi ham mumkin. Shunga ko'ra, bugungi kunda deyarli barcha mamlakatlar iqtisodiyotida monopoliyalarni davlat tomonidan tartibga solish chora-tadbirlari qo'llanilib, bu **monopoliyaga qarshi siyosat** deb ataladi. Davlatning monopoliyaga qarshi siyosati asosini **monopoliyaga qarshi qonunchilik** tashkil etib, u turli mamlakatlarda turli darajada rivojlangan bo'ladi.

Odatda AQSHdagi monopoliyaga qarshi qonunchilik nisbatan ilgariroq va mukammalroq ishlab chiqilgan, deb hisoblanadi. U quyidagi uchta qonunchilik hujjatlariga asoslanadi:

1. Sherman qonuni (1890 yilda qabul qilingan). Bu qonun savdoni yashirin monopollashtirish, u yoki bu tarmoqdagi yakka nazoratni qo'lga olish, narxlar bo'yicha kelishuvlarni taqiqlaydi.

2. Kleyton qonuni (1914 yilda qabul qilingan). Bu qonun mahsulot sotish sohasidagi cheklovchi faoliyatlarni, narx bo'yicha kamsitish, ma'lum ko'rinishdagi birlashib ketishlar, o'zaro bog'lanib ketuvchi direktoratlar va boshqalarni taqiqlaydi.

3. Robinson-Petmen qonuni (1936 yilda qabul qilingan). Bu qonun savdo sohasidagi cheklovchi faoliyatlar, «narxlar qaychisi», narx bo'yicha kamsitishlar va boshqalarni taqiqlaydi.

1950 yilda Kleyton qonuniga **Seller-Kefover tuzatishi** kiritildi. Unda noqonuniy birlashib ketishlar tushunchasiga aniqlik kiritilib, aktivlarni sotib olish orqali birlashib ketish taqiqlandi. Agar Kleyton qonuni yirik firmalarning gorizontol ravishdagi birlashib ketishlariga to'siq qo'ygan bo'lsa, Seller-Kefover tuzatishi vertikal ravishdagi birlashib ketishlarga cheklov kiritdi.

3. O'zbekistonda raqobatchilik muhitining vujudga kelishi va monopoliyaga qarshi qonunchilik

Raqobatning amal qilishi ma'lum shart-sharoitlar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo'lishi mumkin.

Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik muhiti uzoq davr davomida, o'z-o'zidan, evolyutsion yo'l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv printsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa, yuqorida ta'kidlanganidek, davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o'z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya'ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va tavsifiga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo'lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi.

Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, shu jumladan, bizning respublikada sog'lom raqobatga shart-sharoit hozirlash, iqtisodiy sub'ektlar mustaqilligini kengaytirish orqali ularni raqobatchilikka jalb qilish iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarning muhim jihatlari hisoblanadi. Zero, Prezidentimiz ta'kidlaganidek, bugungi kunda «... kuchli talab va raqobat iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishni ob'ektiv shart qilib qo'ymoqda. Bu borada ham juda ko'p yechilmagan muammolar bor. Ya'ni, eski ma'muriy-taqsimot tizimi qoliplaridan butunlay voz kechish, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini yanada cheklash, erkin tadbirkorlik faoliyati uchun amaliy kafolatlarni ta'minlash, iqtisodiyot va biznesni barqaror rivojlantirish, to'laqonli bozor infratuzilmasini shakllantirish yo'lidagi mavjud g'ov-to'siqlarni bartaraf etishimiz zarur».

Bugungi kunda O'zbekistonda ham uyushmalar, kontsernlar, korporatsiyalar, kompaniyalar shaklidagi monopoliyalar saqlanib qolgan bo'lib, ular ko'pincha tarmoq vazirliklari mavqe va vazifalariga ega bo'ladilar. Mahsulot va xomashyolarning alohida turlarini limit va fond ko'rinishida taqsimlashning eskicha tizimi, shuningdek, biznesni amalga oshirish uchun ruxsat, litsenziya, sertifikatlar berish, kelishish kabi mavjud ma'muriy to'siqlar monopolistik tendentsiyalarga ko'proq imkon yaratadi.

...Shu bilan birga, ayrim tarmoqlarda iqtisodiyotning monopollashuvi asossiz ravishda yuqori darajada saqlanib qolayotgani ishlab chiqarish hajmining o'sishiga, mahsulot sifati va raqobatbardoshligining ortishiga, narxlarning pasayishiga hamon to'sqinlik qilmoqda.

Jumladan, shular qatorida sement, shifer, polietilen, yengil va yog'-moy sanoati mahsulotlari va boshqa bir qator tovarlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish imkoniyati nisbatan cheklangan holda saqlanib qolmoqda.

Shunga ko'ra, O'zbekistonda samarali raqobat muhitini yaratish uchun quyidagilar bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi taqozo etiladi:

a) iqtisodiyotda davlat monopolizmining har qanday namoyon bo'lishini maksimal darajada bartaraf etish. Buning uchun tadbirkorlikni rivojlantirish va

iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish tizimini takomillashtirish uchun nisbatan qulay shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan chuqur institutsional islohotlar zarur;

b) bozor sharoitida vujudga kelayotgan monopoliyalarning bozordagi o'z ustunlik mavqelarini suiste'mol qilish imkoniyatlarining oldini olish

O'zbekistonda davlatning raqobatchilik muhitini shakllantirishga qaratilgan siyosatida xususiylashtirish, davlat mulki hisobidan mulkchilikning boshqa shakllarini vujudga keltirish asosiy o'rin tutadi. Xususiylashtirish natijasida, birinchidan, mulk o'z egalari qo'lga topshirilsa, ikkinchidan, ko'p ukkladli iqtisodiyot va raqobatchilik muhitini vujudga keltiradi.

Shunday qilib, O'zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo'li, bu raqobatni inkor qiluvchi davlat monopoliyasidan nodavlat, turli xo'jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o'tishdir. Bu yerda raqobatchilik munosabatlarini shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishini taqozo qiladi, chunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas'uliyat asosida o'z manfaatiga ega bo'lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvchi erkin xo'jalik sub'ektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilishidir.

Shu maqsadda O'zbekistonda «Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida»gi qonun (1992 yil, avgust) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Mazkur qonunga ko'ra, bozorda ataylab taqchillik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning g'irrom usullarini qo'llash man etiladi. Qonunni buzuvchilar raqibiga yetkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari, g'irromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

Iqtisodiyot va monopoliyaga qarshi amaliyot sohasidagi ahamiyatli o'zgarishlar tegishli qonunchilik bazasini yanada takomillashtirishni taqozo etdi. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996 yil 27 dekabrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi yangi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun monopolistik faoliyat va g'irrom raqobatning oldini olish, uni cheklash, to'xtatishning tashkiliy va huquqiy asoslari belgilab berib, respublikaning tovar bozorlarida raqobat munosabatlarini shakllantirish va samarali amal qilishini ta'minlashga qaratilgan.

Shuningdek, qonunda asosan ikkita muhim yo'nalish, ya'ni birinchidan, monopoliyaga qarshi taribga solishning printsiptial yangi ko'rinishi bo'lib, u mavjud va saqlanib qolgan monopolistlar tomonidan bozorda hukmronlik mavqeini suiste'mol qilishning oldini olish va unga barham berishni ko'zda tutsa, ikkinchidan, eng asosiy muhim masalalardan bo'lib hisoblangan monopoliyadan chiqarish va sog'lom raqobat muhitini shakllantirish ekanligi belgilab qo'yilgan.

Mazkur qonun monopoliyalarning amal qilishini taqiqlamay, balki bozorda ularning hukmronligi oqibatida kelib chiquvchi salbiy holatlarning oldini olishga qaratilgan. Qonunda ko'zda tutilgan taqiqlar ham rivojlangan bozor iqtisodiyoti

mamlakatlari uchun, ham O'zbekiston va boshqa o'tish davri iqtisodiyoti mamlakatlari uchun xos bo'lgan monopolistlar xatti-harakatiga qarshi o'rnatilgan.

Quyidagi hatti-harakatlar monopoliyaga qarshi qonunchilikka zid hisoblanadi:

- xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan bozordagi ustunlik holatining suiste'mol qilinishi (5-modda);

- xo'jalik sub'ektlarining raqobatni cheklashga qaratilgan bitimlari (o'zaro kelishilgan xatti-harakatlari) (6-modda);

- davlat boshqaruvi organlari va mahalliy hokimiyat organlarining raqobatni cheklashga yo'naltirilgan xatti-harakatlari (7-modda);

- insofsiz raqobat (8-modda).

Monopoliyaga qarshi faol choralarini amalga oshirish uchun 1992 yilda O'zbekistonda monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligining Monopoliyaga qarshi va narx siyosati bosh boshqarmasi sifatida tashkil etildi. Boshqarmaga ro'yxatga kiritilgan monopoliya mavqeidagi korxonalar mahsuloti bo'yicha narxlarni va rentabellikni tartibga solib turish huquqi berildi. 1996 yilda ushbu boshqarma negizida Moliya vazirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo'mitasi tashkil qilindi. 2000 yilda Respublika Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi Farmoniga asosan monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligi tarkibidan chiqarildi va mustaqil davlat qo'mitasiga aylantirildi. Keyinchalik mazkur qo'mitaning faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 30 apreldagi Farmoniga binoan u Monopoliyadan chiqarish, raqobatni va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasiga aylantirildi³⁹.

Respublikada raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda amalga oshirilayotgan barcha ishlar bozor iqtisodiyotini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan monopoliyaga qarshi siyosatning muhim yo'nalishlaridan biri – bu monopolist-korxonalarining tovar bozoridagi egallab turgan ustunlik mavqeini suiste'mol qilishning oldini olish va unga yo'l qo'ymaslik bo'yicha nazorat olib borishdan iboratdir. Aynan shu maqsadda monopolist-korxonalar Davlat reestri yuritilib, unga muayyan tarmoqda ustun mavqega ega bo'lgan korxonalar kiritiladi.

O'zbekiston Respublikasining «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi qonuni 3-moddasida «ustun mavqe» tushunchasi quyidagicha izohlanadi: «O'rnini bosuvchisi bo'lmagan tovar bozorida yoki bir-birining o'rnini bosadigan tovarlar bozorida xo'jalik yurituvchi sub'ektning (bir guruh shaxslarning) o'ziga (o'zlariga) raqobatni cheklashga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatish,

---

³⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida. 2005 yil 30 aprel.

boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bozorga kirish erkinligini qiyinlashtirish yoki ularning iqtisodiy faoliyat erkinligini boshqacha tarzda cheklash imkoniyatini beradigan hukmron mavqe. Bozordagi ulushi 65 va undan ortiq foizni tashkil etadigan xo'jalik yurituvchi sub'ektning (bir guruh shaxslarning) mavqei ustun mavqe deb e'tirof etiladi. Shuningdek xo'jalik yurituvchi sub'ektning bozordagi ulushi 35 foizdan 65 foizgacha bo'lib, bu hol monopoliyaga qarshi davlat organi tomonidan: xo'jalik yurituvchi sub'ektning bozordagi ulushi barqarorligiga; bozordagi raqobatchilarga tegishli ulushlarning nisbiy miqdoriga; ushbu bozorga yangi raqobatchilarning kirishi mumkinligiga; muayyan tovar bozorini tavsiflovchi boshqa mezonlarga qarab aniqlangan bo'lsa, uning bozordagi mavqei ustun mavqe deb hisoblanadi»⁴⁰.

Reestrda olingan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'z mahsulotlarining narx (tarif)lari yoki rentabellik darajalarini Moliya vazirligida yoki joylardagi moliya organlarida deklaratsiyadan o'tkazishlari shart.

Respublikada monopoliyalar ro'yxatiga kirgan korxonalar (tarmoq) larning bozordagi mavqegini tartibga solishda davlat bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullardan ikkitasini ajratib ko'rsatish lozim:

1. Monopol mavqedagi korxonalar mahsulotlariga narxlarning eng yuqori darajasini yoki rentabellikning chegarasini belgilab qo'yish.

2. O'z monopol mavqegini suiiste'mol qilgan monopolistik birlashmalarni bo'lib tashlash yoki maydalashtirish. Bu usul Vazirlar Mahkamasining (1994 yil 18 iyuldagi 366-sonli) qarori bilan tasdiqlangan «Ob'ektlarning xo'jalik yurituvchi jamiyatlar va shirkatlar tarkibidan chiqish tartibi to'g'risidagi Nizom» asosida amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» (1996 yil, aprel) qonuni asosida g'irrom raqobatga, shu jumladan Respublika bozorlariga belgilangan talablarga javob bermaydigan tovarlarni chiqarishga yo'l qo'ymaydigan mexanizmni yaratishga ham alohida e'tibor beriladi. Tabiiy monopoliyalarni davlat yo'li bilan tartibga solish ular mahsulot (xizmat)lariga narxlar va tariflar darajasini, shuningdek taklif etiladigan tovarlar va xizmatlar turiga doir asosiy ko'rsatkichlarni belgilashni o'z ichiga oladi.

Keyingi yillarda Davlat reestrini yuritish uslubiyotini takomillashtirib borish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi, chet el investitsiyalarining kirib kelishi natijasida barpo etilayotgan korxonalar salmog'ining oshishi va boshqa omillar ta'sirida ko'pgina monopolistik korxonalar tovar bozorlaridagi ulushining kamayishi munosabati bilan Davlat reestrda chiqarilmoqda. Agar 1996 yil holatiga reestrda 827 xo'jalik yurituvchi sub'ekt 4351 turdagi mahsulot, ish, xizmat bo'yicha ro'yxatga olingan bo'lsa, 2007 yilning 1 iyul holatiga 240 ta xo'jalik yurituvchi sub'ektlar 170 ta mahsulot (tovar, ish va xizmat)lar turlari bo'yicha hisobga olingan.

Mamlakatimizda monopoliyaga qarshi siyosat olib borish natijasida so'nggi 10 yil mobaynida monopolistik korxonalar soni 3,5 barobar, monopol mahsulotlar turi esa 26

---

⁴⁰ O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida. 1996 yil 27 dekabr. - T.: "Adolat", 2001.

barobar qisqardi. Faqat 2004-2007 yillar davomida yalpi ichki mahsulotning umumiy hajmida monopol mahsulotlar ulushi 26 foizdan 21 foizga tushdi⁴¹.

Natijada, sobiq tarmoq vazirliklari negizida tuzilgan respublika xo'jalik birlashmalari («O'zgo'shtsutsanoat», «Oziq-ovqat sanoat», «O'zeltexsanoat» uyushmalari va boshqalar) ustav fondida davlat ulushi bo'lgan korxonalar deyarli qolmadi, boshqalarida esa, («O'zbekengilsanoat» DAK, «O'zdonmahsulot» AK va boshqalar) bunday korxonalar soni keskin qisqardi. Tarmoqlarda monopol hisoblangan bir qancha uyushmalar tugatilib, o'rnida mustaqil korxonalar vujudga keltirildi, bu esa raqobat muhitining yanada kuchayishiga olib keldi.

Shuningdek, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning jahon bozoridagi raqobatdoshligini ta'minlash ham dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu masala respublikamizning 2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida ham e'tiboga olinib, unda «joriy kon'yunktura keskin yomonlashib borayotgan hozirgi sharoitda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarining tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha konkret chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratish, xususan:

- aylanma mablag'larni to'ldirish uchun korxonalariga Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 70 foizidan ortiq bo'lmagan stavkalarda 12 oygacha bo'lgan muddatga imtiyozli kreditlar berish;

- tayyor mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarni budjetga barcha turdagi soliq va to'lovlardan – qo'shimcha qiymat solig'i bundan mustasno – ozod qilish muddatini 2012 yilgacha uzaytirish;

- banklar kreditlari bo'yicha to'lov muddati o'tgan va joriy qarzlarni miqdorini qayta ko'rib chiqish, budjetga to'lanadigan to'lovlarning penyasidan kechish va boshqa muhim imtiyoz va preferentsiyalar berish»⁴² belgilab berilgan. Bunday samarali chora-tadbirlarning amalga oshirilishi pirovardida mamlakatimizdagi raqobatchilik muhitining yanada kuchayishiga imkon yaratadi.

Xulosalar:

1. Raqobat bozorning muhim xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. U bir tomondan, ishlab chiqarish munosabati sifatida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan esa ijtimoiy ishlab chiqarishni muvofiqlashtiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Raqobatli bozor ishlab chiqarish samaradorligiga erishish va iqtisodiy resurslarni optimal taqsimlashga imkon yaratadi.

2. O'z miqyosiga ko'ra raqobat eng avvalo ikki turga – tarmoq ichidagi raqobatga va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi. Iqtisodiy adabiyotlarda bir tarmoq ichidagi

---

⁴¹ Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

⁴² Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 33-b.

raqobatning to'rtta shakli alohida ajratilib ko'rsatiladi. Bular sof raqobat, monopollashgan raqobat, sof monopoliya va oligopoliyadir.

3. Sof raqobat va sof monopoliya real hayotda kam uchraydi. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotining holatini monopollashgan raqobat va oligopoliya tavsiflaydi. Monopollashgan raqobatda juda ko'p mayda firmalar tomonidan turli-tuman tabaqalashgan mahsulot ishlab chiqariladi, shuning uchun sohaga kirish qiyin emas.

4. Raqobat – xo'jalik yuritishning asosiy usuli hisoblangani uchun raqobat muhitining shakllanishi bozor iqtisodiyotining rivojlanish darajasiga bog'liqdir. Raqobat muhiti deb bozor munosabatlari ishtirokchilarining xo'jalik yuritishda teng imkoniyatlarni ta'minlaydigan iqtisodiy, qonuniy, tashkiliy va siyosiy sharoitlar majmuasiga aytiladi. Raqobat muhitining mavjudligi – alohida olingan firmaning bozor sharoitida erkin harakat qilib xukmronlik mavqeiga erishishiga halaqit beruvchi asosiy omildir.

5. Monopoliyani tartibga solish – miqdoran hisoblash imkoniyati kam bo'lgan juda murakkab jarayondir. O'zbekistonda davlatning monopoliyaga qarshi chora-tadbirlari nafaqat monopoliyani cheklash, balki monopoliyadan chiqarish jarayoni bilan uzviy ravishda olib borilmoqda. Juda ko'plab tarmoqlarda xukmron mavqega ega bo'lgan korxonalar (ular yagona korxonalar tarmoq sifatida ish yuritishar edi) xususiy lashtirilib, mustaqil korxonalarga aylantirildi va natijada tarmoqda raqobat muhiti shakllantirildi.

6. Davlatning monopoliyaga qarshi qonunchiligi raqobatlashuvchi sub'ektlar ishchanligini susaytirmaydigan darajada yetarlicha moslashuvchan bo'lishi darkor.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Raqobat – bozor sub'ektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashuvidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq naflilikka ega bo'lish uchun kurash.

Tarmoq ichidagi raqobat – ishlab chiqarish va sotishning qulayroq sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalari o'rtasida boruvchi kurash.

Tarmoqlararo raqobat – turli tarmoqlar korxonalari o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurash.

G'irrom raqobat – raqobatlashuvning noan'anaviy, jamiyat tomonidan e'tirof etilmagan, ijtimoiy ahloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noiqtisodiy (ya'ni, jismoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obro'siga putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanish.

Halol raqobat – jamiyat tomonidan tan olingan, iqtisodiy usullarni qo'llash, o'zining maqsad va manfaatlariga erishishda umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qo'llamaslik kabi qoidalarga asoslangan raqobat kurashi.

Narx vositasida raqobatlashuv – ishlab chiqaruvchilarning o'z tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarining shunday mahsulotlari narxiga nisbatan pasaytirishi asosidagi kurash.

Narxsiz raqobatlashuv – asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tibori hisoblangan kurash.

Monopoliya – monopol yuqori narxlarni o'rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari.

Ishlab chiqarishning to'planishi – ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishi.

Kapitalning to'planishi – qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishi.

Kapitalning markazlashuvi – bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aktsiyadorlik jamiyati va boshqa shakllarda ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishi.

Sof monopoliya – tarmoqdagi yagona ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi, va binobarin, foyda olishdagi yakkahukmronlik holati.

Oligopoliya – tarmoqdagi bir necha yirik ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchining narx va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi hukmronlik holati.

Monopolistik raqobat – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni ko'p hamda ular o'rtasida ma'lum darajada raqobat mavjud bo'lgan, biroq har bir ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi o'z tovar yoki xizmatining alohida, maxsus xususiyatlari mavjudligi sababli ularning narxi va ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi ma'lum darajada hukmronlik holati.

Monopsoniya – tarmoqdagi ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchilar soni juda ko'p bo'lib, ular tovar yoki xizmatlarining yagona iste'molchisi yoki xaridori mavjud bo'lgan sharoitdagi yakkahukmronlik holati.

Tabiiy monopoliya – korxonaning texnologik xususiyatlari sababli mahsulotga bo'lgan talabni qondirish raqobat mavjud bo'lmagan sharoitda samaraliroq amalga oshiriluvchi tovar bozorining holati.

Legal (qonuniy) monopoliya – qonuniy tarzda tashkil etiluvchi monopolistik holat.

Sun'iy monopoliya – monopol foyda olish maqsadida tashkil etiluvchi birlashmalarning shartli (tabiiy monopoliyalardan ajratib turish uchun) nomi.

Kartel – ishtirokchilari ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlariga o'z mulkiy egaligini saqlab qolib, yaratilgan mahsulotlarni sotish esa kvota asosida amalga oshiriladigan bitta sanoat tarmog'idagi bir necha korxonalarining uyushmasi.

Sindikata – ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik birlashma ishtirokchilarining o'zida saqlanib qolgani holda, ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish maxsus tashkil etilgan yagona savdo tashkiloti orqali amalga oshiriluvchi, bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi bir necha korxonalarining birlashmasi.

Trest – ishlab chiqarish vositalari va tayyor mahsulotga birgalikdagi mulkiy egalikni ta'minlovchi ishlab chiqaruvchilarning yuridik shaxs ko'rinishidagi birlashmasi.

Konsortsium – tadbirkorlarning yirik moliyaviy operatsiyalarini birgalikda amalga oshirish maqsadida birlashuvi.

Kontsern – rasmiy jihatdan mustaqil bo'lgan, ko'p tarmoqli korxonalar (sanoat, savdo, transport va bank kabi turli soha korxonalari) ning majmuini o'z ichiga oluvchi birlashma.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Raqobatning mohiyati va maqsadini tushuntirib bering.
2. Raqobatning asosiy vazifalari nimalardan iborat? Bu vazifalarning bir-biridan farqini ajratib ko'rsating.
3. Raqobat shakllariga tushuncha bering va ularning har biriga xos belgilarini ko'rsating.
4. Tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatning farqini tushuntirib bering.
5. Halol va g'irrom raqobatlashuv usullariga nimalar kiradi?
6. Raqobatlashuvning demping narxlarni qo'llash usuli qanday sharoitlarda amalga oshiriladi?
7. Monopoliya nima va uning vujudga kelishining iqtisodiy asoslari nimalardan iborat? Monopoliyaning qanday turlari mavjud?
8. Kapitalning to'planishi va markazlashuvi o'rtasida qanday farq bor?
9. Tabiiy, legal va sun'iy monopoliyalarning bir-biridan farqlanishini ko'rsating.
10. Monopoliyaning ijobiy va salbiy tomonlari nimalarda namoyon bo'ladi?
11. Monopoliyaga qarshi siyosat va monopoliyaga qarshi qonunchilikning mohiyati qanday?
12. Raqobat muhitining shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
13. O'zbekistonda raqobatni qo'llab-quvvatlovchi va monopoliyaga qarshi kurashuvchi qanday tashkilotlar mavjud?

9-mavzu. Narxning mohiyati va shakllanish xususiyatlari...

1. Narxning mazmuni va uning vazifalari...
2. Narx turlari va ularning mazmuni
3. Raqobatning turli ko'rinishlari sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari....
4. Narx siyosati va uning O'zbekistonda amalga oshirilish xususiyatlari...

Narx – bozor mexanizmining muhim tarkibiy unsurlaridan biri. U o'zining vazifalari orqali barqaror iqtisodiyotning shakllanishi hamda samarali amal qilishiga, bozor muvozanatining ta'minlanishiga, milliy daromadning iqtisodiyot turli tarmoq va sohalari, xo'jalik yurituvchi sub'ektlari bo'yicha taqsimlanishiga, aholining ijtimoiy jihatdan himoya qilinishiga sharoit yaratadi. Shuningdek, u ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirib, sog'lom raqobat muhitining yaratilishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu mavzuda narxning iqtisodiy mazmuni va vazifalari, shakllanish tamoyillari, narx darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, narx turlari batafsil bayon etiladi. Shuningdek,

turli darajadagi raqobat sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari, davlatning narx siyosati va uning O'zbekistondagi o'ziga xos jihatlari ham ko'rib chiqiladi.

1. Narxning mazmuni va uning vazifalari

Tovarlar qiymati va ularning nafliligi o'zlarining namoyon bo'lishini narxda topadi. Amaliy hayotda qiymat tovar ishlab chiqaruvchilarni, naflilik esa iste'molchilarni rag'batlantiruvchi, ularni harakatga keltiruvchi kuch sifatida amal qiladi.

Tovarning bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, lekin doimo bir-birini taqozo etadigan, birisiz ikkinchisi bo'lmaydigan ikki xususiyatga, ya'ni ma'lum bir naflilikka (iste'mol qiymatiga) va qiymatga ega ekanligi, tovar yoki xizmat shu ikki xususiyat birligidan iborat ekanligi o'quvchiga oldingi mavzulardan ma'lumdir.

Oldingi o'rinlarda biz tovarning qiymati har qanday sarflarni emas, balki mavjud sharoitda shu tovarni ijtimoiy zaruriy miqdorda va sifatda ishlab chiqarish, ya'ni ijtimoiy-zaruriy naflilikni yaratish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy zaruriy sarflarni ifoda etishini aytib o'tgan edik. Narxlar mazmunini aniqlashda tovardagi mana shu ikki xil xususiyatning, ya'ni ijtimoiy qiymat va ijtimoiy naflilik birligini, bunda iste'mol qiymat (naflilik) qiymatni o'zida olib yuruvchi moddiy asos ekanligini to'g'ri hisobga olmaslik natijasida narx mazmuni turli olimlar va oqimlar tomonidan turlicha aniqlanmoqda va unga turlicha ta'rif berilmoqda.

Buning ustiga narxning darajasiga (yuqori yoki past bo'lishiga), uning o'zgarishiga turli xil omillar ta'sir qiladiki, bu ham masalani to'g'ri tushunishni bir oz chigallashtiradi.

Masalan, ingliz klassik siyosiy iqtisod maktabi vakillari g'oyalarida hamda oldingi siyosiy iqtisod darsliklarida narxning asosini qiymat tashkil qiladi deyilgan bo'lsa, marjinalizm yo'nalishidagi va hozirgi davrdagi P.Samuelson, K.Makkonnell va S.Bryularning «Ekonomiks» darsliklarida, shuningdek, yaqinda chop etilgan ayrim iqtisodiyot nazariyasi darsliklari va o'quv qo'llanmalarida tovar narxining asosini uning nafliligi, aniqroq aytganda, qo'shilgan miqdor nafliligi tashkil qiladi deyiladi. Bunda so'nggi qo'shilgan miqdor nafligiga alohida e'tibor beriladi.

Uchinchi guruh olimlar esa narx talab va taklif asosida tashkil topadi deyishadi. Ularning har biri o'zlaricha turli dalillar topib, o'z g'oyalarini isbotlashga harakat qiladilar.

Rosiyada chop etilgan bir qator «Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida tovarning ikki xil xususiyati va binobarin, har ikki nazariyaning mohiyati, mazmuni va ularning narxni to'g'ri aniqlashdagi roli beriladi, lekin narxning asosida nima yotishi haqida aniq fikr berilmaydi.

Alohida tovarlarga qilingan mehnat sarflari turlicha bo'lib, ulardan ayrimlari ijtimoiy mehnat sarfi sifatida to'liq tan olinsa, boshqasi qisman tan olinadi, uchinchisi esa umuman tan olinmasligi mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, bozordagi mavjud narxlarga mehnat sarflari yoki qiymatning aynan o'zi deb qarash noto'g'ridir. Chunki

unga mehnat sarfidan boshqa omillar ham ta'sir qilib, natijada narx qiymatdan past yoki yuqori bo'lishi mumkin.

Jumladan, o'zgarib turuvchi talab va taklif ta'siri ostida biror tovarning bozor narxi tebranib, uning qiymatidan u yoki bu tomonga farqlanishi mumkin. Raqobat ham qiymat – narx nisbatiga xuddi talab va taklif kabi ta'sir ko'rsatadi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, xaridor u yoki bu tovarni sotib olishda, nafaqat uning qancha turishini, balki mazkur tovarning iste'mol xususiyatlari o'zining ehtiyoji va didiga qanchalik mos kelishini, ya'ni uning nafliligini ham hisobga oladi.

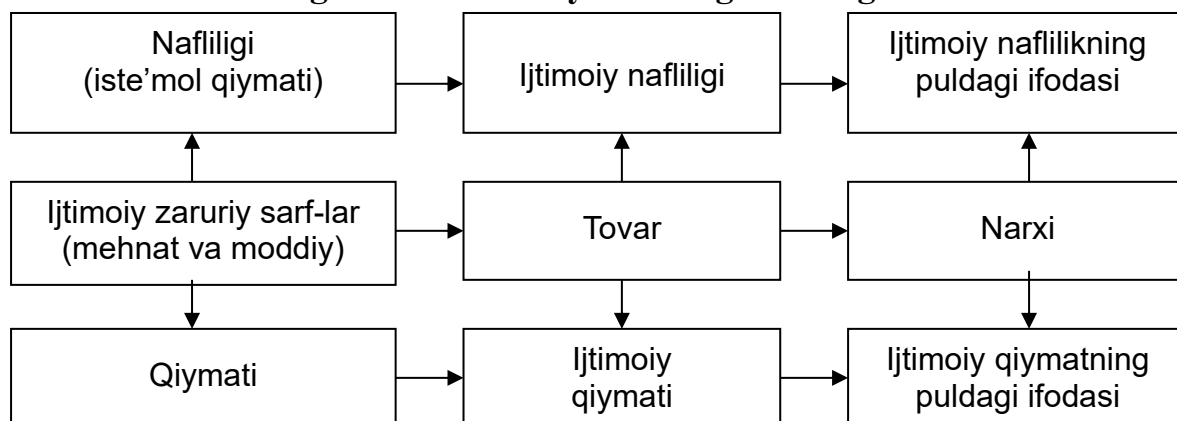
Tovarning xarid qilinishi uning alohida olingan bir kishi uchun emas, balki jamiyat uchun nafliligini va shu bilan birga ijtimoiy qiymatini ham tan olishni bildiradi. Shu sababli, «ijtimoiy naflilik» tushunchasining o'zi biror tovar (xizmat) ning jamiyat uchun nafliligi, qadr-qimmatga egaligini ko'rsatadi. Shu mulohazalardan kelib chiqib aytish mumkinki, **narx o'zida faqatgina qiymat yoki naflilikning birini emas, balki har ikkalasining bir vaqtda mavjudligini va ularning ma'lum miqdorini pul ko'rinishida ifoda etadi.**

Tovardagi ikki xususiyat birdaniga tan olinmasa, u pulda ifodalanmasa oldi-sotdi sodir bo'lmaydi. Chunki tovarning qiymati tomonida sotuvchining manfaati, nafliligi (iste'mol qiymati) tomonida esa xaridorning manfaati yotadi. Tovar egasi tovar ishlab chiqarish sarflarini qoplab, ma'lum darajada, iloji boricha ko'proq foyda olishni ta'minlashi mumkin bo'lgan qiymatni pul shaklida o'zlashtirishga intilsa, xaridor iloji boricha sarflayotgan pulining har bir birligiga ko'proq naflilik (iste'mol qiymati) olishga harakat qiladi. Ularning manfaatlari to'g'ri kelgan nuqtada, darajada narx o'rnatilib, tovar-pul almashuvi, oldi-sotdi sodir bo'ladi.

Bu holatni yaxshiroq tasavvur qilish uchun quyidagi 9.1-chizmaga e'tiborni jalb etamiz.

9.1-chizma

Tovardagi ikki xil xususiyatlarning narxdagi ifodasi

Bu chizmadan tovarning narxi ma'lum bir iqtisodiy jarayonni ifoda etuvchi mustaqil ilmiy tushuncha ekanligi, tovarning ikki xususiyatiga asoslanishini, ular bilan chambarchas bog'liqlikda o'zgarishini ko'rish mumkin. Undan tashqari, hozirgacha

iqtisodiy fanlarda real hayotda turli-tuman tovarlar va xizmatlar nafliligini, ularning o'zgarishini bir ko'rsatkichga keltirib hisoblashning pul ko'rinishidan boshqa o'lchami topilgan emas. Naflilikning marjinalistlar tomonidan kiritilgan shartli o'lchami – yutil (inglizcha utility – naflilik) ham turli tovarlar nafliligi hisobini olib borishga qodir emas.

Bulardan xulosa qilib aytish mumkinki, **narx – real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasidir.**

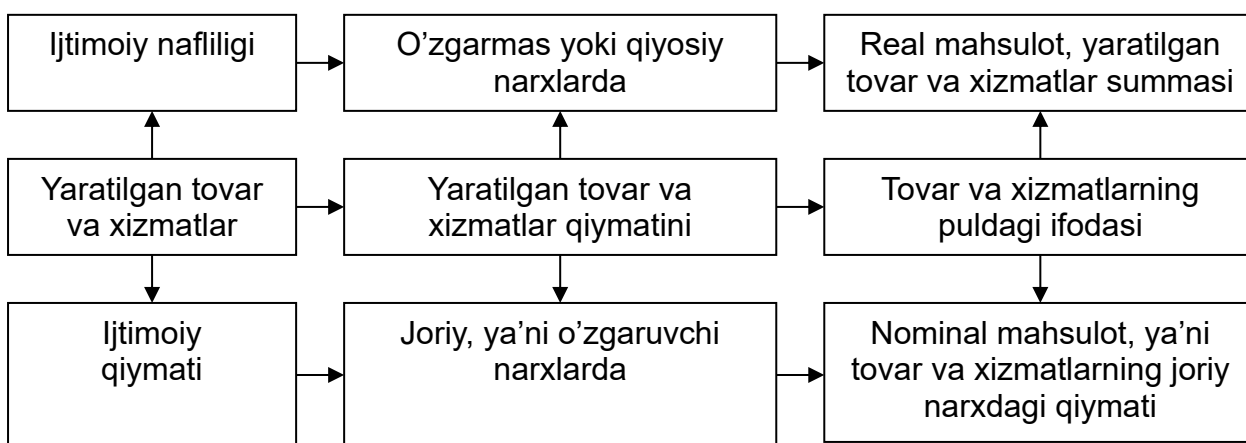
Bu yerda shuni yana bir bor ta'kidlash joizki, narxda alohida olingan ishlab chiqaruvchilarning individual sarflari emas yoki alohida olingan individual shaxslarning psixologik jihatdan naflilikka bergan bahosi ham emas, balki jamiyat tomonidan tan olingan ijtimoiy sarflar va jamiyat uchun zarur bo'lgan miqdorda va sifatda yaratilgan va tan olingan ijtimoiy naflilik (iste'mol qiymat) o'z ifodasini topadi. Tovarlarni va xizmatlarni uchun qilingan ijtimoiy sarflarning asosli ravishda o'sishi yoki tovar va xizmatdagi sifat ko'rsatkichlarining o'sishi ushbu tovar narxining oshishiga olib keladi.

Masalan, avtomobil dvigatelida ot kuchining oshishi, saloni, boshqaruv tizimi va tezligida bo'lgan o'zgarishlar uning narxi oshishiga sabab bo'ladi. Chunki shu o'zgarishlar bilan bir vaqtda unga sarflangan xarajatlar ham oshgan bo'ladi. Bunday ikki tomonlama o'zgarishlar natijasida narxlarning o'zgarishi hamma tovarlar va xizmatlarga xosdir. Narx tovar va xizmatlardagi ikki xususiyatning puldagi ifodasi sifatida, ularning o'zgarishi natijasida o'zgaradi.

Shuning uchun real hayotda turli tovarlar va xizmatlardagi ikki xil xususiyat o'zgarishlari ularning hajmini hisoblashda ikki xil narxda hisobga olinadi (9.2-chizma).

9.2-chizma

Tovardagi ikki xil xususiyatni ifodalovchi narxlarning mahsulot hajmini hisoblashda qo'llanishi

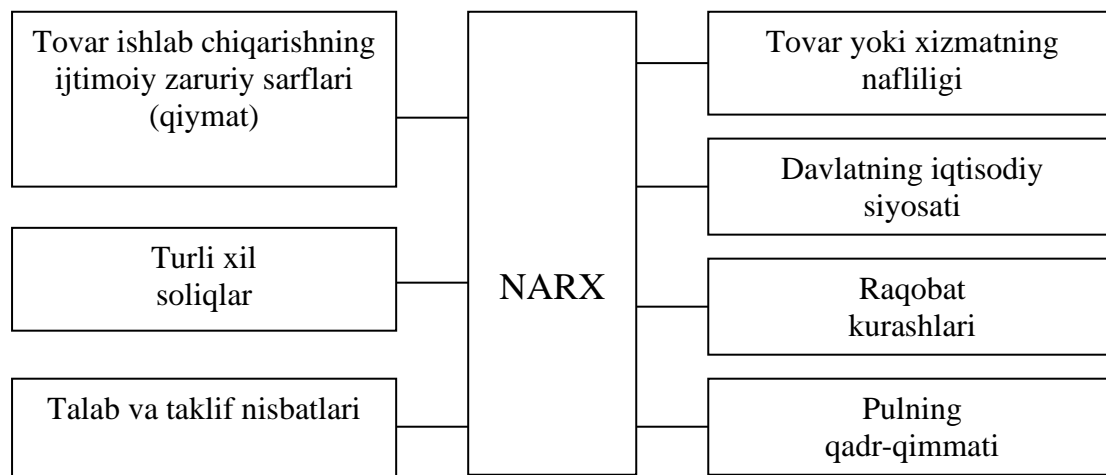

Narxning mazmunini to'laroq tushunishda, uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga egadir. Bulardan asosiylari bo'lib qiymat yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning naflilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati;

raqobat holati; davlatning iqtisodiy siyosati va h.k. hisoblanadi. Bu omillar ichida tovar qiymati va nafliligi uning narxini belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi (9.3-chizma).

9.3-chizma

Narxga ta'sir qiluvchi omillar

Boshqa omillar esa narxning ijtimoiy qiymat bilan ijtimoiy naflilik miqdori atrofida goh birinchisining, goh ikkinchisining foydasiga tebranishiga sabab bo'ladi. Masalan, talab va taklif nisbatini olaylik. Agar tovarlarning ayrim turiga talab taklifga nisbatan baland bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi nisbatan yuqori bo'ladi, yoki aksincha taklif talabga nisbatan ko'proq bo'lsa, ijtimoiy qiymat o'zgarmagan holda narxning darajasi unga nisbatan past bo'ladi.

Hozirgi davrda iqtisodiyot nazariyasi bo'yicha ko'plab chop etilayotgan darslik va o'quv qo'llanmalarda narx darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatorida pulning qadr-qimmati e'tibordan chetda qolmoqda. Holbuki, pulning qadr-qimmatining o'zgarishi ham narx darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu, ayniqsa, milliy valyutani chet el valyutalariga ayirboshlash nisbatining o'zgarishi orqali yaqqolroq namoyon bo'ladi. Masalan, 1 AQSH dollari 1300 so'mga teng bo'lgan chog'da 10 dollar turuvchi qandaydir tovarning narxi 13000 so'm bo'ladi. Agar, so'mning qadri oshib, 1 dollar 1000 so'mga tenglashsa, u holda shu tovarning narxi 10000 so'm bo'ladi.

Narx darajasiga boshqa omillarning ta'siriga alohida to'xtalmasa ham bo'ladi. Chunki soliq miqdori qancha ko'p bo'lsa, narx darajasi shuncha yuqori bo'lishi hammaga ayondir.

Narxning iqtisodiy mazmuni uning vazifalari ko'rib chiqilganda yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Narx quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

1. **Muvozanatlikni ta'minlash vazifasi.** Bunda narx bozorda talab va taklifning hajmi va tarkibiga ta'sir etish orqali ularni muvozanat holatiga keltiradi. **Bozor narxi – bu muvozanatlashgan narx bo'lib, u birinchidan, tovarlarning sotilishi ta'minlaydi, ikkinchidan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydi.**

2. **Qiyamat va naflilikni o'lchash vazifasi.** Narx qiymat va naflilikning puldagi ifodasi deb aytamiz, chunki qilingan sarf-xarajatlar va olingan natijalar (foyda yoki zarar) narxlar asosida hisob-kitob qilinadi. Ishlab chiqarish va uning natijalarining natural ko'rsatkichlari ham mavjud (tonna, kg, m², m³, kvt-soat va hokazo). Bu ko'rsatkichlarni shu holicha taqqoslab, umumiy ko'rsatkichga keltirib bo'lmaydi. Barcha natural ko'rsatkichlarning umumiy o'lchovi ularning pulda ifodalangan narxidir. Hisob-kitob uchun joriy va qiyosiy narxlar qo'llaniladi. **Joriy narxlar amaldagi narxlar bo'lib, ular yordamida yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblanadi. Qiyosiy narxlarda ma'lum yil (baza yil) asos qilib olinib, ishlab chiqarishning natijalari shu narxda hisoblanadi va boshqa yillar bilan taqqoslanadi.** Yalpi milliy mahsulot, milliy daromad, real ish haqi va shu kabi ko'rsatkichlar dinamikasi qiyosiy narxlarda hisoblanadi. Chunki joriy narxlar inflyatsiya tufayli o'zgarishi va real iqtisodiy natijani ko'rsatmasligi mumkin.

3. **Tartibga solish vazifasi.** Bozor holati (kon'yunkturasi) talab va taklif hamda ularning nisbatiga bog'liq. Talabning ortishi muayyan tovarni ishlab chiqarishni kengaytirishni, askincha holatda esa tovar ortiqchaligini, uni ishlab chiqarishni qisqartirish zarurligini bildiradi. Narx tovar ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ularning daromadlari orqali ta'sir ko'rsatadi. Muayyan ishlab chiqarish xarajatlari saqlangan holda narx yuqori bo'lsa, foyda miqdori ortadi, narx tushsa, foyda kamayadi va hatto ishlab chiqaruvchilar zarar ko'rishi ham mumkin. Bu ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Narx oshsa, ishlab chiqarish kengayadi. Boshqa kapitallar ham foyda yuqori bo'lgan soha va tarmoqlarga oqib kela boshlaydi. Xullas, narx ishlab chiqarishni tartibga solib, uni o'zgartirib turadi va rivojini ta'minlaydi.

4. **Raqobat vositasi vazifasi.** Narx raqobat kurashining eng muhim vositasi hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchilar o'z raqiblarini yengish uchun narxni pasaytirish usulidan foydalanishlari mumkin. Demak, narxni o'zgartirib turish usuli raqobatda keng qo'llaniladi.

5. **Ijtimoiy himoya vazifasi.** Narx aholining kam daromad oluvchi ayrim qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish vazifasini ham bajaradi. Narxning bu vazifasi tovar (xizmat)lar ijtimoiy dotatsiyalangan narxlar bo'yicha sotilganda bajariladi. Bunda ular davlat budjeti va turli hayriya mablag'lari hisobiga moliyaviy ta'minlanadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichida ijtimoiy himoya vazifasini o'tovchi narxlar, aholining keng qatlamlarini hayotiy zarur iste'molchilik tovarlari bilan minimal darajada ta'minlash maqsadida ham qo'llaniladi. Masalan, bizning respublikamizda 1991 yildan 1995 yilgacha un va un mahsulotlari, qand-shakar, go'sht, o'simlik moyi, choy, sovun kabi mahsulotlar dotatsiyalangan narxlarda, cheklangan miqdorda sotildi. Ularning dotatsiyalangan va haqiqiy narxlari o'rtasidagi farq budjet mablag'lari hisobiga qoplab borildi. Shunday qilib, narx bozor munosabatlarining vositasi sifatida bir-biri bilan uzviy bog'langan muhim vazifalarni bajaradi.

2. Narx turlari va ularning mazmuni

Iqtisodiyotning turli sohalari va tarmoqlaridagi ishlab chiqarish va sotish sharoitlarining xilma-xilligi hamda bozor munosabatlarining rivojlanishi darajasidagi

farqlar narx turlarini farqlash zaruratini tug'diradi. **Iqtisodiyotda amal qilib turgan barcha narx turlari narx tizimini tashkil qiladi.** Narxlar tizimida ularning ayrim turlarining iqtisodiy mazmunini qisqacha qarab chiqamiz.

Ulgurji narx – ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta miqdordagi tovarlar bir yo'la ko'tarasiga sotilganda qo'llaniladigan narx. Ulgurji narx ishlab chiqaruvchilar va ta'minlash-sotish tashkilotlari xarajatlarini qoplashi hamda ularning ma'lum miqdorda foyda ko'rishini ta'minlashi zarur. Ulgurji narx tovar birjalari va savdo uylarida ham qo'llaniladi.

Shartnoma narx – sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narx. Shartnoma narx odatda shartnoma bitimi amal qilib turgan davrda o'zgarmaydi. Mazkur narx ham milliy, ham xalqaro bozorlarda qo'llaniladi. U xalqaro bozorda qo'llanilganda tovar (xizmat)larning jahon narxlariga yaqin turadi.

Chakana narx – tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladigan narx. Chakana narxga tovarning ulgurji narxi, chakana savdo tashkilotlarining xarajatlari va ularning oladigan foydasi kiradi. Chakana narx tovarlarga bo'lgan talab va taklifni bog'lovchi rolini o'ynaydi hamda ularning nisbatiga qarab yuqori yoki past bo'lishi mumkin.

Davlatning narxlarni tartibga solish faoliyati chegaralangan (limitlangan) va dotatsiyalangan narxlarni vujudga keltiradi. **Chegaralangan narx – davlat tomonidan yuqori va quyi chegaralari belgilanib, shu doirada o'zgarishi mumkin bo'lgan narx.** Bunday narx yordamida davlat inflyatsiyani jilovlaydi, narx darajasini nazorat qiladi. **Dotatsiyalangan narx – davlat budjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narx.** Bunday narxdan kam daromadli oilalar, beva-bechoralar, ishsiz va nogironlarni hayotiy zarur ne'matlar bilan eng kam darajada ta'minlab turishda foydalaniladi.

Demping narx – bozorda o'z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini bozordan siqib chiqarish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan maxsus narx. U «bozorga kirib olish narxi» deb ham ataladi. Demping narxda rasmiy narxning bir qismidan kechib yuboriladi.

Nufuzli narx – sotish hajmini o'zgartirmasdan, yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan narx. Bu narxni qo'llash uchun bozorda raqobat cheklangan bo'lib, monopol vaziyat mavjud bo'lishi zarur. Mazkur vaziyatda talab narxga bog'liq bo'lmaydi, shu sababli narxning ko'tarilishi tovar sotilishini keskin kamaytirmaydi. Bundan tashqari aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan nufuzli tovarlar ham mavjudki, ular nufuzli narxlarda sotiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda yuqori daromad oluvchi aholi qatlami uchun dala hovliga ega bo'lish, mashhur kurortlarda dam olish, so'nggi nusxadagi kiyimlar kiyish, yangi modeldagi avtomashinada yurish – martabali yoki obro'talab iste'mol hisoblanadi. Martabali iste'mol nufuzli narxlarni yuzaga keltiradi. Ular odatdagi narxlardan ancha yuqori bo'ladi. Nufuzli narxlarni qo'llashda tovarlarni ishlab chiqarish xarajatlari va rentabellik darajasi, bozordagi talab, uning o'zgarishi va bozordagi raqobatlashuv sharoiti hisobga olinadi. Shunga qarab, **ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy (standart) narx va o'zgaruvchan narx qo'llaniladi. Shunday**

tovarlar borki, iste'molchilar ularning narxi o'zgarmasligini afzal ko'radi. Masalan, kommunal xizmat, transport xizmati tariflari shunday narxlar jumlasiga kiradi.

Erkin bozor narxi – bu talab va taklif asosida vujudga keladigan bozor narxidir. Madaniylashgan bozor sharoitlarini vujudga keltirishda erkin narx jamiyat va bozor munosabatlari barcha sub'ektlari manfaatlarini eng maqbul tarzda uyg'unlashtirishga imkon beradi.

Narx diapazoni narxlar oralig'ining puldagi ifodasidir. Narx diapazoni quyi, o'rta va yuqori narxlarni o'z ichiga oladi. Narx diapazoni qanchalik keng bo'lsa, tovar muomalasi shunchalik tez yuz beradi, chunki talab bilan narx o'zaro bog'lanadi.

Bozor ko'lami hisobga olinganda hududiy (mintaqaviy), milliy va xalqaro narxlar mavjud bo'ladi. **Hududiy narx faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, u shu hudud doirasidagi omillar ta'sirida hosil bo'ladi. Milliy bozor narxi bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narxdir.** Milliy narx mamlakat doirasidagi ijtimoiy sarf-xarajatlarni, milliy bozordagi talab va taklifni, tovar nafilligini, uning qanchalik qadrlanishini hisobga oladi. **Jahon bozori narxi muayyan tovarni ishlab chiqarishga sarflangan baynalminal xarajatlarni, tovarning jahon standart talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini hisobga oladi.**

Narxning xilma-xil turlari mavjud bo'lsada, ular bir-biri bilan o'zaro bog'langan, chunki ularda jamiyatdagi iqtisodiy resurslarning ishlatilish samarasi o'z ifodasini topadi. **Iqtisodiyot nazariyasida narx nisbati degan tushuncha bor, u narx pariteti deb ham yuritiladi.** Iqtisodiyot va undagi jarayonlar bir-biriga bog'liq bo'lganidan narxlar bir-birini yuzaga chiqaradi. Masalan, ruda narxi metall narxiga, metall narxi mashina narxiga, mashina narxi kiyim narxi tarkibiga kiradi, chunki bu narxlarning har biri o'zidan keyingi mahsulot xarajatlarini shakllantiradi. Bozorga shunday o'ziga xos tovarlar chiqadiki, ular ko'pchilik sohalarda ishlatiladigan eng muhim iqtisodiy resurslar hisoblanadi. Bular metall, neft, ko'mir, gaz, yog'och, bug'doy, paxta kabi tovarlar bo'lib, ular narxining o'zgarishi butun narxlar nisbatini o'zgartiradi.

3. Raqobatning turli ko'rinishlari sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari

Narxning shakllanishiga bozorning holati bevosita ta'sir ko'rsatadi, chunki narxning shakllanishida bozordagi talab va taklif nisbati asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shunga ko'ra, talab va taklif miqdoriga ta'sir ko'rsata olish imkoniyatiga ko'ra bozordagi raqobatning turli ko'rinishlari farqlanadi. **Mukammal raqobat sharoitida** ishlab chiqaruvchi (yoki sotuvchi) hamda iste'molchi (yoki xaridor)larning soni juda ko'p bo'lib, ularning ishlab chiqarish hajmini o'zgartirish orqali narx shakllanishiga ta'siri umuman sezilmaydi. **Nomukammal raqobat sharoitida** esa ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) yoki iste'molchilar (xaridorlar)dan birining soni cheklangan bo'lishi ularning bozordagi ishlab chiqarish hajmiga va, pirovardida, bozordagi narxning shakllanishiga sun'iy ta'sir ko'rsatish imkonini beradi. Bunday raqobat turli darajalaridagi narxlarning shakllanish xususiyatlari bir-biridan farq qiladi.

Shu sababli, biz quyida mukammal raqobat, sof monopoliya, oligopoliya va monopsoniya sharoitida narxlarning shakllanish xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

Mukammal raqobat sharoitida narxning shakllanishi. Erkin raqobat kurashi sharoitida narxning tashkil topish xususiyatlarini tadqiq etgan dastlabki iqtisodchilardan biri A.Marshall hisoblanadi. Uning fikricha, tovarning oldi-sotdi jarayoniga qadar ikki xil, ya'ni **sotuvchi va xaridor narxlari** mavjud bo'ladi. Nazariy jihatdan har ikki narxning yuqori va quyi darajalari mavjud. Sotuvchi o'z tovari narxining imkon qadar yuqori bo'lishidan manfaatdor, chunki bunday narx uning foydasi hajmini oshiradi. Biroq, erkin raqobat sharoitida narxni boshqalardan yuqori darajada belgilashga intilish mazkur sotuvchining bozordan siqib chiqarilishiga olib kelishi mumkin. Sotuvchi narxining eng past darajasi shu tovarni ishlab chiqarish uchun ketgan xarajatlarni qoplashi kerak. Xaridor tovarni eng past narxda sotib olishdan manfaatdor, biroq erkin raqobatli bozor sharoitida uning ham tovar sotib ololmay qolish xavfi mavjud bo'ladi. Xaridor narxining yuqori darajasi esa, Marshall ta'biricha, so'nggi qo'shilgan miqdor nafliligiga teng bo'lishi kerak.

Sotuvchi va xaridor o'rtasidagi qulay narxga erishish borasidagi kurash har ikki narxning mosligi ta'minlangunga, ya'ni bozor narxi paydo bo'lgunga qadar davom etadi. Shunday qilib, sotuvchining narxi tomonidan ishlab chiqarish xarajatlari, xaridor narxi tomonidan esa so'nggi qo'shilgan miqdor nafliligi maydonga tushib, ularning nisbati asosida bozor narxi paydo bo'ladi. Bu holatni Marshall shunday ifodalaydi: «...«ishlab chiqarish xarajatlari» printsipli hamda «so'nggi qo'shilgan naflilik» printsipli, shubhasiz, yagona talab va taklif umumiy qonunining tarkibiy qismi hisoblanib, ulardan har birini qaychining bitta kesuvchi tomoniga qiyoslash mumkin»⁴³.

Shu o'rinda, 4-mavzuda bildirilgan fikr-mulohazalarni yana bir bor esga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ya'ni, mukammal raqobatli bozor sharoitida narxning shakllanishida talab va taklifning ta'sirida, A.Marshall ta'kidlaganidek, so'nggi qo'shilgan naflilik va ishlab chiqarish xarajatlari emas, balki ijtimoiy zaruriy naflilik va ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari yotadi.

Talab va taklifning muvozanati mukammal raqobat bozoridagi narxning shakllanishiga muvofiq keladi (9.3-chizma).

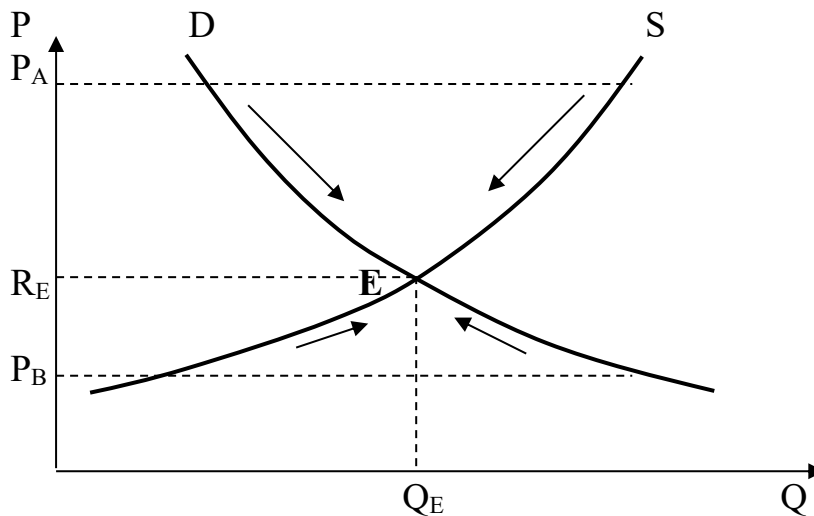
Chizmadan ko'rinadiki, faqat narxning R_E darajasidagi talab miqdoriga ishlab chiqaruvchilar tomonidan taklif miqdori muvofiq keladi. Narxning bu darajadan har qanday pasayishi talabning taklifdan oshib ketishini, narxning bu darajadan har qanday yuqori bo'lishi esa, taklifning talabdan oshib ketishini keltirib chiqaradi.

Narxning R_A darajasidagi holat uzoq vaqt mavjud bo'la olmaydi. Chunki, tovarlarning sotilmay, to'planib qolishi bilan sotuvchilar o'rtasidagi raqobat kuchayib, ular o'z tovarlarini tezroq sotish maqsadida narxni tushira boshlaydilar.

---

⁴³ Marshall A. Printsipi ekonomicheskoy nauki. V 3 t. M., 1993. T.III. S.282.

Mukammal raqobatli bozor sharoitida narxning shakllanishi

Narxning R_B darajasidagi holat ham barqaror turmaydi. Chunki, bu holatda talab taklifdan oshib ketib, tovarlar taqchilligi boshlanadi. Taqchil tovarga ega bo'lish uchun bir-biri bilan raqobatga kirishgan xaridorlar uning narxini oshira boshlaydilar.

Bozordagi yagona muvozanatlashgan, nisbatan uzoq vaqt barqaror amal qiluvchi narx sifatida talab hajmi taklif hajmiga muvofiq kelgan holdagi narx R_E maydonga tushadi. Raqobatlashuv asosida paydo bo'lgan muvozanat doimo talab va taklif egri chiziqlarining kesishuv nuqtasida joylashadi. Muvozanat narxi har doim ham darhol, bir zumda tarkib topmaydi. Unga erishishda toki talab va taklif muvozanatga kelgunga qadar narx atrofidagi tebranishlarni o'z ichiga oluvchi ma'lum davrlar taqozo etilishi mumkin.

Monopoliya sharoitida narxning shakllanishi. Monopoliya sharoitida narx shakllanishining o'ziga xos jihati shundaki, agar mayda tovar ishlab chiqaruvchilar faqat o'zlarining individual narxlarini o'zgartira olsalar, ulardan farqli o'laroq bozor ishtirokchilari sifatidagi monopoliyalar bozor narxlarini o'zlari belgilay oladilar. Bunda monopoliyalar ommaviy talabning oshishi bilan narxning oshishi hamda ommaviy taklifning oshishi bilan narxning pasayib borishidan o'ziga xos tarzda foydalanadilar.

Ommaviy tartibda tovarlarni sotuvchi monopoliyalar o'z manfaatlari yo'lida taklif kam bo'lganda narxning oshishi tendentsiyasidan foydalanadilar.

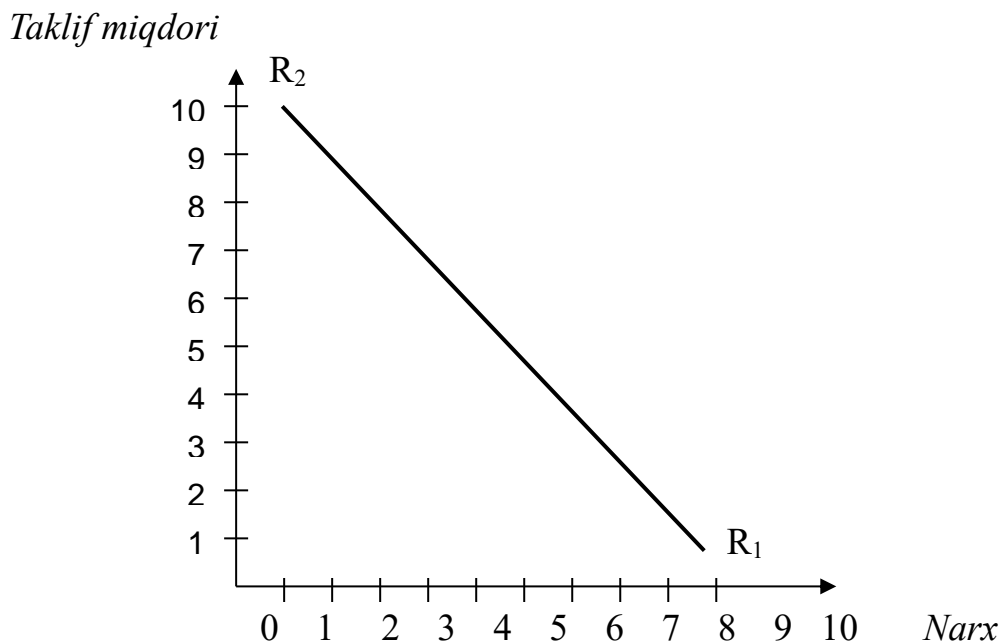
Ommaviy taklif bo'yicha narx o'zgarishi quyidagi miqdoriy bog'liqlikni aks ettiradi: talabga nisbatan tovarlar taklifi qanchalik yuqori bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik past bo'ladi va aksincha, taklif kamayishi bilan narx oshib boradi. Bu bog'liqlik 9.4-chizmada yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Chizmadan ko'rinadiki, tik o'qda muayyan tovarlar taklifi hajmining ko'payib borishi, yotiq o'qda esa mahsulot birligiga bo'lgan narx darajasining oshib borishi aks ettirilgan. Taklif bo'yicha narx egri chizig'i (R_1R_2) bozor narxining tovarlar ommaviy taklifiga bog'liqligini ifodalaydi.

Monopolistlar mahsulotlarning sun'iy taqchilligini vujudga keltirish maqsadida o'z tovarlari sotish hajmini ataylab qisqartiradilar. Bozorda tovarlarning yetishmasligi monopol yuqori narxlarning o'sishiga olib keladi.

Taklif bo'yicha narx egri chizig'i

Monopoliyalar narxni oshirishning har bir yangi jarayonida tovarlarni ishlab chiqarish va sotish hajmini qisqartirishdan ko'rilgan zararni hisobga oladi. Daromaddan bunday yo'qotishlarning oldini olish maqsadida ular yangi narxlarni yanada yuqori darajada belgilaydilar. Shu bilan bir vaqtda monopoliyalar mahsulotlarning qisqargan hajmini sotishdan olingan tushum yo'l qo'yilgan yo'qotishni qoplashi hamda daromad miqdorining o'sishini ta'minlashini nazorat qilib turadilar.

Monopsoniya sharoitida narxning shakllanishi. Monopsoniya mayda tovar ishlab chiqaruvchilardan tovarlarning katta hajmini sotib olib, talab bo'yicha narx qonunidan o'ziga xos tarzda foydalanadi.

Ommaviy talab bo'yicha narxning o'zgarishi quyidagi miqdoriy bog'liqlikni aks ettiradi: taklifga nisbatan xaridorlarning ommaviy talabi qanchalik katta bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik yuqori bo'ladi va aksincha, talabning kamayishi bilan bozor narxi pasayib boradi. Bu bog'liqlik 9.5-chizmada yaqqolroq aks ettirilgan.

Chizmadan ko'rinadiki, tik o'qda muayyan tovarlarga talab hajmining ko'payib borishi, yotiq o'qda esa mahsulot birligiga bo'lgan narx darajasining oshib borishi aks ettirilgan. Talab bo'yicha narx egri chizig'i (R_1R_2) bozor narxining xaridorlarning ommaviy talabiga bog'liqligini ifodalaydi.

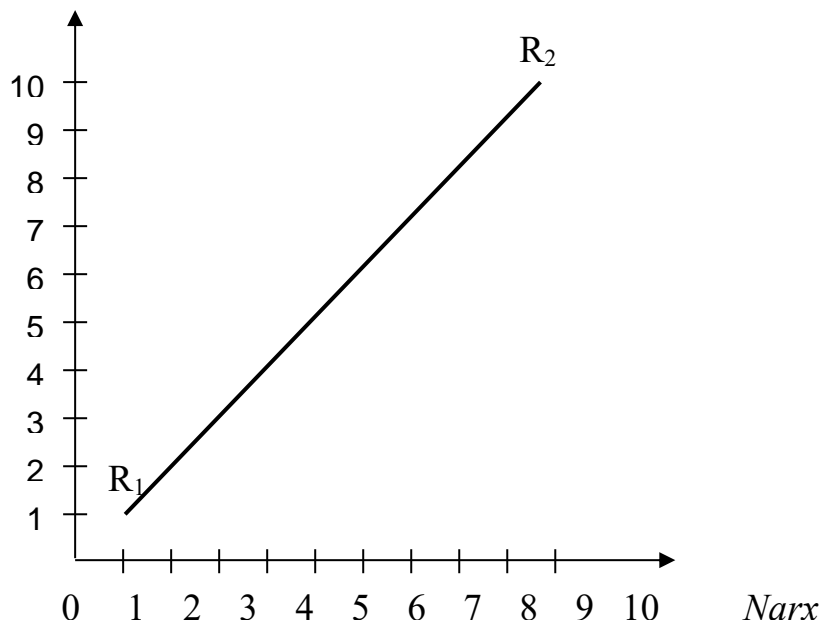
Monopsonist o'zi uchun zarur bo'lgan tovarni, masalan qishloq xo'jaligi xomashyosini oldindan past narxlarda sotib olib, uning katta miqdordagi zaxirasini tayyorlab qo'yadi. Bu esa unga yangi hosilning yig'im-terimi davrida o'zi sotib olayotgan xomashyoga monopol past narxlarni o'rnatish imkonini beradi. Bunday past narxlarda monopsonist juda katta foyda oladi. Sun'iy ravishda sotilayotgan mahsulot ortiqchaligi hududining vujudga keltirilishi xarid narxlarining navbatdagi pasayishiga olib kelib, natijada monopsonistning foydasi oshib boradi. Bunga g'arb mamlakatlari monopsoniyalari tomonidan ancha vaqtdan buyon Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari tadbirkorlari va mayda tovar ishlab chiqaruvchilaridan sotib olinayotgan arzon xomashyoni misol tariqasida keltirish mumkin. Afrikadan an'anaviy tarzda

eksport qilinuvchi bir qator tovarlar (choy, kofe, kakao va h.k.)ga ham azaldan o'ta past narxlar o'rnatib kelinadi.

9.5-chizma

Talab bo'yicha narx egri chizig'i

Talab miqdori

Bir vaqtning o'zida monopoliya va monopsoniya hisoblanuvchi firma o'zining daromadini «narxlar qaychisi» usuli orqali ahamiyatli darajada oshiradi. Bunda monopol yuqori va monopol past narxlardan foydalanilib, ular o'rtasidagi farq xuddi qaychining ikkita kesuvchi tomoni bir-biridan uzoqlashgandagi singari kattalashib boradi. Narxlarning bunday harakati tovarlar ortiqchaligi va taqchilligi hududlarining kengayishiga asoslanadi. U sanoatning ko'plab qayta ishlovchi korxonalar uchun xosdir. Bu korxonalar o'zlarining tayyor mahsulotlariga undirma sanoat tarmoqlarida o'rnatilgan narxlarga nisbatan bir necha marta yuqori narx o'rnatadilar.

XX asrning ikkinchi yarmida AQSH, Frantsiya, Buyuk Britaniya va boshqa g'arb mamlakatlarida agrobiznes sohasining kengayishi bilan narxlar qaychisi asosiy usullardan biriga aylanib, uning yordamida yirik firmalar o'rta va mayda fermerlarni qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidan siqib chiqardilar.

Oligopoliya sharoitida narxning shakllanishi. Oligopoliya sharoitida narxning shakllanishi tarmoqdagi tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan qo'llaniluvchi «ergashish» hamda «inkor etish» xatti-harakatlari orqali izohlanadi.

«**Ergashish**» holatida bir oligopolist tomonidan narx bo'yicha qilingan o'zgarish (narxning pasayishi yoki oshirilishi)ga qolgan oligopolistlar tomonidan ham ergashish, ya'ni shunday o'zgarishlar qilish kuzatiladi. Odatda, bozorda o'z tovarlariga narxni pasaytirish orqali iste'molchilari soni hamda sotish hajmini oshirishga qaror qilgan oligopolist xatti-harakatiga javoban qolgan oligopolistlar ham narxlarni pasaytiradilar. Natijada narxning umumiy pasayishi ro'y berib, bozordagi ulush oldingi holda qoladi, ya'ni oligopolistning xatti-harakati samara bermaydi.

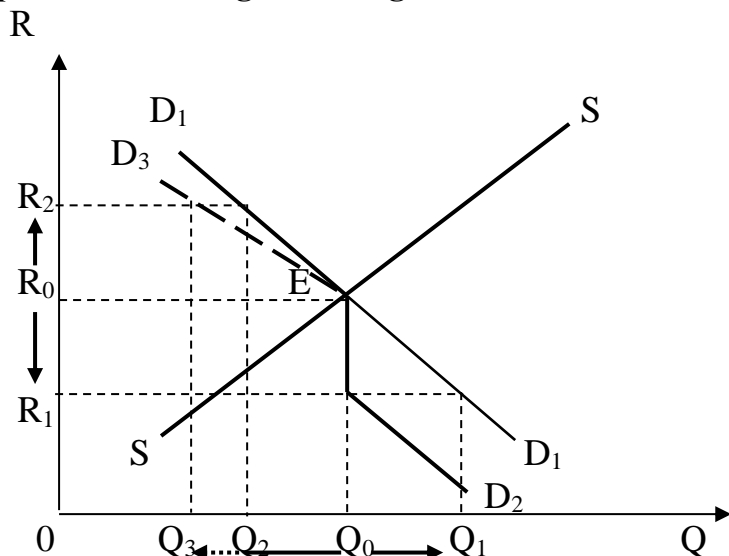
«**Inkor etish**» holatida bir oligopolist tomonidan narx bo'yicha qilingan o'zgarish (narxning pasayishi yoki oshirilishi)ga qolgan oligopolistlar tomonidan inkor etish, ya'ni hech

qanday javob o'zgarishlari qilmaslik kuzatiladi. Ko'pincha bunday holat oligopolist tomonidan o'z tovariga narxni oshirgan chog'ida ro'y beradi, ya'ni qolgan oligopolistlar tovarlari narxlarini oshirmaydilar. Natijada, narxni oshirgan oligopolist o'z iste'molchilarini yo'qotib, bozordan siqib chiqariladi.

Yuqorida bayon etilgan holatlar natijasida oligopolist-firmaning talab egri chizig'i «siniq egri chiziq» ko'rinishini oladi (9.6-chizma). Bunday holatni birinchi bo'lib XX asrning 40-yillarida amerikalik iqtisodchi P.Suizi tavsiflab bergan.

9.6-chizma

Oligopolistik bozordagi narxning shakllanishida talab egri chizig'ining «sinishi»

Chizmadan ko'rinadiki, dastlab oligopolist firmaning mahsulotiga talab egri chizig'i D_1D_1 ko'rinishida bo'lib, R_0 narx darajasida Q_0 sotish hajmini ta'minlar edi. Oligopolist-firma o'z tovari narxini R_1 darajaga pasaytirishi talabni o'stirib, mahsulot hajmini Q_1 ga qadar oshirishi ko'zda tutilar edi. Biroq, boshqa oligopolistlarning «ergashish» xatti-harakatini tutishi, ya'ni ularning ham o'z tovarlari narxini pasaytirishi natijasida talab egri chizig'ining «sinishi» ro'y berib, u endi D_1ED_2 ko'rinishini oladi. Oqibatda sotish hajmi oldingi Q_0 darajasida qolgani holda tovarning narxi pasayib, oligopolistlar o'z foydalarining ma'lum bir qismini yo'qotadilar.

Oligopolist-firma o'z tovari narxini R_0 dan R_2 ga oshirgan taqdirda qolgan oligopolistlar «inkor etish» hatti-harakatini qo'llashlari natijasida talab egri chizig'i yana «sinadi». Oldingi D_1D_1 ko'rinishdagi talab egri chizig'i endi D_3ED_1 ko'rinishini oladi. Agar boshqa oligopolistlar ham o'z tovarlari narxini oshirganlarida, mazkur oligopolist-firmaning tovariga bo'lgan talab hajmi Q_2 ga qadar qisqarishi lozim bo'lsa, bunday xatti-harakatning amalga oshirilmasligi natijasida bu qisqarish Q_3 ga qadar davom etadi, ya'ni bozordagi sotish hajmini yo'qotish darajasi oshib ketadi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan ko'rinadiki, oligopoliya sharoitida ishlab chiqaruvchilar narxni ko'proq o'zaro kelishish orqali belgilashga harakat qiladilar.

O'z mahsulotlariga bozor narxini o'rnatishda oligopolistlar tomonidan «**narx bo'yicha yetakchilik**» xatti-harakati keng qo'llaniladi. Bu xatti-harakat narx vositasida raqobatlashuvni inkor etib, mazkur tarmoqqa kiruvchi barcha oligopolist-firmalarning narxni shakllantirish va uni o'zgartirishda yetakchi oligopolist-firmaga ergashishlarini

taqozo etadi. Odatda tarmoqdagi eng yirik firma yetakchi sifatida maydonga tushadi. Narx bo'yicha yetakchi firma boshqalarga qaraganda iqtisodiy jihatdan ancha ustun bo'lsada, u o'zining xatti-harakatini faqat narx jihatdan tazyiq o'tkazish asosida amalga oshira olmaydi. Narxni shakllantirishda yetakchi-firma boshqa ergashuvchi-firmalarning ham manfaatlarini e'tiborga olmog'i lozim. Bu manfaatlar ularning xarajatlarini qoplash, me'yordagi foydani ta'minlash, mahsulotlarini sotishga sharoit yaratish kabi holatlar orqali namoyon bo'ladi. Agar talab yoki ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarishi natijasida bozor narxi oligopolistik kelishuv doirasidagi firmalarning manfaatlariga muvofiq kelmay qolsa, yetakchi firma darhol narxlarni o'zgartirishi lozim bo'ladi.

4. Narx siyosati va uning O'zbekistonda amalga oshirilish xususiyatlari

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan barcha mamlakatlarda davlatning narx sohasidagi siyosati ko'p jihatdan narxlarni erkinlashtirish, milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirishga qaratiladi.

Narxlarni erkinlashtirish – iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari ko'p jihatdan shu muammoning hal etilishiga bog'liq bo'ladi.

Narxlarni erkinlashtirish xomashyo bilan mahsulot ayrim turlarining narxlari, narx bilan aholi va korxonalar daromadlari o'rtasida mutanosiblikka erishishga qanday yondashilishi bilan farqlanadi. Shu yondashuvlarga asoslanib, narxlar quyidagi yo'llar bilan erkinlashtiriladi:

- a) narxlarni birdaniga, yoki «esankiratadigan» tarzda qo'yib yuborish;
- b) narxlarning o'sishini sun'iy ravishda to'xtatib qo'yish;
- d) narxni davlat tomonidan boshqarish va nazorat qilishni ma'lum darajada saqlab qolish.

Bozor munosabatlariga o'tayotgan har bir mamlakat, shu yo'llardan birini tanlashda ulardan har birining mavjud real shart-sharoitlarga qanchalik mos kelishi, aholi asosiy qismining moddiy ahvoriga qanday darajada ta'sir ko'rsatishi, isloh qilishning tanlab olingan yo'lga qanchalik darajada javob berishi va kutiladigan salbiy oqibatlarini hisobga olishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Sobiq ittifoq mamlakatlari negizida vujudga kelgan bir qancha mustaqil davlatlar narxlarni erkinlashtirishning «esankiratuvchi» yo'lini tanlab oldi. Barcha turdagi xomashyo resurslari, iste'mol mollari hamda xizmatlar narxlari bir yo'la erkin qo'yib yuborilishi natijasida narxlar keskin oshdi. Bu aholi keng qatlamining birdaniga qashshoqlashuviga, ijtimoiy ahvolining keskinlashuviga olib keldi. Ishlab chiqarishning pasayishiga, milliy sanoat va qishloq xo'jaligining izdan chiqishiga sabab bo'ldi.

O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilishning o'ziga xos tamoyillari, mamlakatdagi vaziyat va aholining turmush darajasi hisobga olinib, narxlarni asta-sekinlik bilan va bosqichma-bosqich erkinlashtirish yo'li tanlab olindi. Shu yo'l bilan **narxlarni erkinlashtirishning dastlabki bosqichida (1992 yilning boshida)** keng doiradagi

ishlab chiqarish-texnika vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'moli mollari, bajarilgan ishlar va xizmatlarning erkin narxlari va tariflariga o'tildi. Aholini himoyalash maqsadida cheklangan doiradagi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi belgilab qo'yildi, ayrim turdagi xizmatlarning eng yuqori tariflari joriy qilindi.

Narxlarni erkinlashtirishning keyingi bosqichida (1993 yil) kelishilgan ulgurji narxlarni davlat tomonidan tartibga solish to'xtatildi. Qat'iy belgilangan va davlat tomonidan tartibga solib turiladigan narxlarda sotiladigan tovarlar va ko'rsatiladigan xizmatlarning soni ancha qisqardi.

Narxlarni erkinlashtirishning navbatdagi bosqichida (1994 yil oktyabr-noyabr) xalq iste'mol mollari asosiy turlarining narxlari erkin qo'yib yuborildi, transport va kommunal xizmatlarning tariflari oshirildi. Shunday qilib, respublikada iqtisodiyotni isloh qilishning birinchi bosqichi narxlarni bosqichma-bosqich (uch bosqichda) to'liq erkinlashtirish bilan tugadi. Narxlarni erkinlashtirish aholini ishonchli iqtisodiy va ijtimoiy himoyalash tadbirlari bilan birga olib borildi. Davlat tomonidan turli kompensatsiyalar maqsadidagi jamg'armalar tuzildi, ish haqi, pensiya va stipendiyalarning eng kam miqdori muntazam suratda oshirib borildi, bolalar uchun nafaqalar joriy etildi. Aholining muhtoj qismiga yordam ko'rsatildi, imtiyozli soliq stavkalari joriy etildi.

Aynan samarali va oqilona narx siyosati vositasida mamlakatimizda birlamchi ehtiyojga ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Bu esa, birinchidan, aholining mazkur tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini milliy ishlab chiqarish tomonidan to'la va sifatli ta'minlash imkonini berdi. Ikinchidan esa, oziq-ovqat va boshqa strategik ahamiyatga ega bo'lgan tovarlarning o'zimizda yetarli hajmda ishlab chiqarish imkoniyatining qo'lga kiritilishi, respublikamizning boshqa mamlakatlardan qaramligini bartaraf etib, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minladi.

Shu munosabat bilan bizning 90-yillardanoq g'alla mustaqilligiga erishish, aholining un va nonga, boshqa hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlariga bulgan talabini to'la ta'minlash vazifasini o'z oldimizga qo'yganimiz va uni muvaffaqiyatli hal etganimiz uzoqni o'ylab qilingan oqilona ish bo'lganini eslash o'rindir.

Bugungi kunda O'zbekiston bug'doy, un, paxta yog'i, meva-sabzavot, quruq mevalar va uzum, poliz mahsulotlari kabi o'ta zarur oziq-ovqat tovarlari bilan nafaqat o'z ichki ehtiyojlarini to'liq ta'minlamoqda, balki ularni yurtimizdan tashqariga ham eksport qilmoqda. Hozirgi paytda go'sht va sut mahsulotlari, guruch, kartoshka va boshqa muhim oziq-ovqat mollariga bo'lgan talabni o'zimizda ishlab chiqarilayotgan tovarlar hisobidan to'liq qoplanmoqda va bunday holatni o'zimizning ulkan yutug'imiz deb hisoblaymiz»⁴⁴.

---

⁴⁴ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligi hamda barqarorligini oshirishda narxning ahamiyati oshib bormoqda. Jumladan, O'zbekistonda qat'iy tejamkorlik tizimini rag'batlantirish orqali korxonalarining raqobatdoshligini oshirish ko'p jihatdan mahsulotlar tannarxini pasaytirishga bog'liqdir. Shunga ko'ra, «Inqirozga qarshi choralar dasturida 2009 yilda barcha turdagi energiya manbalari va kommunal xizmatlarning asosiy turlari bo'yicha narxlarning ko'tarilishini cheklash, ya'ni ularni 6-8 foizdan oshirmaslik mexanizmi ishlab chiqilgan»⁴⁵ bo'lib, mazkur choralar mahalliy ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardosh mahsulotlar yaratish va eksport qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Xulosalar:

7. Narx o'zida faqat naflilik yoki ijtimoiy mehnat sarflarining birini emas, balki har ikkalasining bir vaqtda puldagi ko'rinishini ifoda etadi. Demak, narx – real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasidir.

8. Narxning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhim ahamiyatga egadir. Bulardan asosiylari bo'lib qiymat yoki ishlab chiqarish sarflari; tovarning naflilik darajasi; mazkur tovarga talab va taklif nisbati; raqobat holati; davlatning iqtisodiy siyosati, pulning qadr-qimmatini va h.k. hisoblanadi. Bu omillar ichida tovar qiymati va nafliligi uning narxini belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi.

9. Narx quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi: muvozanatlikni ta'minlash vazifasi; qiymat va naflilikni hisobga olish vazifasi; tartibga solish vazifasi; raqobat vositasi vazifasi; ijtimoiy himoya vazifasi.

10. Narxning juda ko'p turlari mavjud bo'lsada, ularning barchasi bir-biri bilan o'zaro bog'langan, chunki ularda jamiyatdagi iqtisodiy resurslarning ishlatilish samarasi o'z ifodasini topadi.

11. Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan barcha mamlakatlarda davlatning narx sohasidagi siyosati ko'p jihatdan narxlarni erkinlashtirish, milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirishga qaratiladi.

12. O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilishning o'ziga xos tamoyillari, mamlakatdagi vaziyat va aholining turmush darajasi hisobga olinib, narxlarni asta-sekinlik bilan va bosqichma-bosqich erkinlashtirish yo'li tanlab olindi.

13. Respublikada narxlarni bosqichma-bosqich erkinlashtirish aholini ishonchli iqtisodiy va ijtimoiy himoyalash tadbirlari bilan birga olib borildi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

---

⁴⁵ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 34-b.

Narx – real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasi.

Bozor narxi – bir tomondan, tovarlarning sotilishi ta'minlovchi, boshqa tomondan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydigan muvozanatlashgan narx.

Joriy narx – yil davomidagi ishlab chiqarish natijalari hisoblashda qo'llaniluvchi amaldagi narx.

Qiyosiy narx – ishlab chiqarishning natijalari ma'lum yil (bazis yil) asosida hisoblanuvchi va boshqa yillar bilan taqqoslanuvchi narx.

Narx tizimi – iqtisodiyotda amal qilib turgan barcha narx turlari.

Ulgurji narx – ishlab chiqaruvchilar tomonidan katta partiyadagi tovarlar bir yo'la ko'tarasiga sotilganda qo'llaniladigan narx.

Shartnoma narx – sotuvchi va xaridorning roziligi bilan belgilanadigan, ular tomonidan tuzilgan shartnomada qayd qilingan narx.

Chakana narx – tovarlar bevosita iste'molchilarga sotiladigan narx.

Chegaralangan narx – davlat tomonidan yuqori va quyi chegaralari belgilanib, shu doirada o'zgarishi mumkin bo'lgan narx.

Dotatsiyalangan narx – davlat budjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narx.

Demping narx – bozorda o'z mavqeini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan maxsus narx.

Nufuzli narx – sotish hajmini o'zgartirmasdan, yuqori foyda olishga erishish uchun firmalar tomonidan foydalaniladigan narx.

Erkin bozor narxi – talab va taklif asosida vujudga keladigan bozor narxi.

Narx diapazoni – narxlar oralig'ining puldagi ifodasi.

Hududiy narx – faqat ma'lum hududiy bozorga xos bo'lib, shu hudud doirasidagi omillar ta'sirida hosil bo'ladigan narx.

Milliy bozor narxi – bir mamlakat doirasida amal qiluvchi va ularning xususiyatini aks ettiruvchi narx.

Jahon bozori narxi – muayyan tovarni ishlab chiqarishga sarflangan baynalminal xarajatlarni, tovarning jahon standarti talabiga mos kelish darajasini va xalqaro bozordagi talab va taklif nisbatini hisobga oladigan narx.

Ommaviy talab bo'yicha narxning o'zgarishi – taklifga nisbatan xaridorlarning ommaviy talabi qanchalik katta bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik yuqori bo'lishi va aksincha, talabning kamayishi bilan bozor narxi pasayib borishi o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlik.

Ommaviy taklif bo'yicha narxning o'zgarishi – talabga nisbatan tovarlar taklifi qanchalik yuqori bo'lsa, bozor narxi darajasi shunchalik past bo'lishi va aksincha, taklif kamayishi bilan narx oshib borishi o'rtasidagi miqdoriy bog'liqlik.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

14. Narxning iqtisodiy mazmunini uning vazifalari orqali tushuntirib bering. Narx asosiy turlarining qisqacha tavsifini bering.

15. Narxning tashkil topishi borasida qanday nazariyalar mavjud? Ularning afzallik va kamchilik tomonlarini ko'rsatib bering.

16. Narxning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar nimalardan iborat?

17. Mukammal raqobat sharoitida narxning tashkil topish mexanizmini tushuntirib bering.

18. Sof monopoliya sharoitida narx qanday shakllanadi?

19. Monopsoniya sharoitida narxning shakllanishi qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?

20. Oligopoliya sharoitida firmalarning «inkor etish» va «ergashish» hatti-harakatlarining mazmuni nimadan iborat? «Narx bo'yicha yetakchilik» tushunchasini izohlab bering.

21. «Narxlar qaychisi» nima va undan qanday sharoitlarda foydalaniladi?

22. Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida O'zbekistonda narxni erkinlashtirish jarayoni qay tarzda amalga oshirildi?

23. Narx siyosati nima? O'zbekistonda narx siyosati amalga oshirilishining qanday xususiyatlari mavjud?

10-mavzu. Tadbirkorlik faoliyati. Tadbirkorlik kapitali va uning aylanishi.

1. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasi, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari.....

2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari, ularni tashkil etish va boshqarishning bozor tizimlari

3. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yanada erkinlashtirilishi va rag'batlantirilishi

4. Tadbirkorlik kapitali va uning harakati bosqichlari.....

5. Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital.

6. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish va undan foydalanish samaradorligi...

Bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotda tadbirkorlik qobiliyati iqtisodiy resurs hisoblanib, inson omilining tarkibiy qismini tashkil etadi. Tadbirkorlik faoliyatining mohiyati, maqsadi va bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida amal qiladigan shakllarini batafsil bayon etish, tadbirkorlik kapitalining mazmunini va uning harakat shakllarini tahlil qilish, kapital harakatida vujudga keladigan jarayonlar va uning namoyon bo'lishini, shuningdek, kapitalning aylanish tezligi va undan foydalanish samaradorligini oshirish masalalarini yoritish ushbu mavzuning asosiy vazifasi bo'lib hisoblanadi.

1. Tadbirkorlik faoliyati tushunchasi, uning vazifalari va rivojlanish shart-sharoitlari

Hozirgi paytda turli ilmiy-nazariy adabiyotlarda tadbirkorlik faoliyati va biznes xususida, uning yo'nalishlari, tamoyillari, huquqiy-iqtisodiy jihatlari to'g'risida ko'plab olimlarning fikrlari, mulohazalari keng o'rin egallamoqda. Ularda ko'pincha tadbirkorlik faoliyati va biznesni bir xil tushuncha sifatida talqin qilinmoqda.

Fikrimizcha, tadbirkorlik biznesdan farq qilib, tadbirkorlik – bu mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga ijodkorlik, yangilik yaratish ruhi asosida yondashish bilan bog'liq faoliyatdir. Biznes esa unga nisbatan keng tushuncha bo'lib, umuman foyda olish nuqtai-nazaridan yuritiluvchi faoliyatdir.

O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida»gi qonunida ta'riflanishicha **«Tadbirkorlik (tadbirkorlik faoliyati) – yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan mulkiy ma'suliyat ostida, mavjud qonunlar doirasida, daromad (foйда) olish maqsadida, tahlika bilan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir»**⁴⁶.

Bugungi kunda tadbirkorlik faoliyati nazariyasining rivojlanishda «uch to'lqin» – ya'ni, mazkur sohani ilmiy jihatdan tadqiq etishdagi alohida bosqichlar shartli ravishda ajratiladi.

Birinchi bosqich dastlabki bozor munosabatlari shakllanish davri – XVIII asrda paydo bo'lib, u tadbirkor tomonidan amalga oshiriladigan tavakkalchilik jarayonlari bilan bog'liq. Aynan iqtisodiyot fanida tadbirkorlik faoliyatiga oid dastlabki tadqiqotlar ham shu davrda R.Kantilon, A.Tyurgo, F.Kene, A.Smit va J.B.Sey asarlarida amalga oshirilgan.

Frantsuz iqtisodchisi R.Kantilon tadbirkorlikning muhim tavsifiy xususiyatlaridan biri sifatida tavakkalchilikni ajratib ko'rsatadi. Uning fikricha, tadbirkor – voqea va hodisalarni oldindan ko'ra bilish xususiyatiga ega bo'lgan, o'z zimmasiga barcha mas'uliyatni olib tavakkal qiluvchi, o'z xatti-harakatlari tufayli daromad olishga umid qiluvchi va har qanday yo'qotishlarga tayyor bo'lgan shaxsdir⁴⁷.

R.Kantilondan keyin neoklassik maktab namoyandalari o'z asarlarida o'ziga xos tavakkalchilik asosida raqobatlashib, savdo faoliyati bilan shug'ulanuvchi korxonaga egasini tadbirkor deb hisoblay boshladilar.

Tadbirkorlik faoliyati to'g'risidagi nazariyalar rivojlanishining **ikkinchi bosqichida** tadbirkorlikning asosiy xususiyati sifatida innovatsion faoliyat ajratib ko'rsatiladi. Bu oqimning asoschisi Y.S.Humpeter bo'lib, uning fikricha, iqtisodiy o'sishning negizida tadbirkorni ishlab chiqarish omillarini yangi kombinatsiyasini ishlatishga, qo'llashga bo'lgan intilishi yotadi va bu intilishning natijasi innovatsiya, yangiliklar hisoblanadi.

Mazkur nazariyalar rivojlanishi **uchinchi bosqichining** asosiy g'oyasi - tadbirkorning muhim shaxsiy fazilatlarini, jumladan izlanish va tadqiqot hisoblanadi. Bu oqim namoyandalari F.Xayek va L.Mizes tadbirkorlikka yangi iqtisodiy imkoniyatlarni izlab topish va tadqiq qilish deb qaraydi, shu bilan birga, faoliyati izlanish tarzida kechadigan har qanday shaxsni bo'lg'usi tadbirkor deb hisoblashadi.

K.Makkonnell va S.Bryu tadbirkorlikka asosida uzluksiz shartlar va talablar yotuvchi muhim faoliyat turi sifatida qaraydilar. **Birinchi**dan, tadbirkor tovar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish omillarini birlashtiradi va «katalizator» vazifasini bajaradi. **Ikkinchi**dan, biznesni yuritish jarayonida u qarorlar

---

⁴⁶ O'zbekiston Respublikasi qonuni. Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida.

⁴⁷ Predprinimatel'stva v kontse XX veka. M., 1992, 20-b.

qabul qilishdek qiyin bir vazifani zimmasiga oladi. **Uchinchidan**, tadbirkor – tashkilotchi shaxs bo'lib, yangi ishlab chiqarish texnologiyalarini joriy qilib, yangi mahsulotlar ishlab chiqarishga intiladi. **To'rtinchidan**, tadbirkor bu tahlilga boruvchi insondir. U nafaqat o'z mol-mulki, vaqti, mehnati bilan, balki o'z sheriklari, aktsiyadorlari qo'shgan mablag'lar bilan ham tahlilga boradi⁴⁸.

Tadbirkorlik faoliyati to'g'risida yuqorida keltirilgan turli xil fikrlar va yondashuvlarni umumlashtirgan holda, qisqa qilib quyidagicha ta'rif berish mumkin: **tadbirkorlik faoliyati – shakli, turi va sohasidan qat'iy nazar foyda olish va uni ko'paytirish maqsadida amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir.**

Tadbirkorlikning rivojlanishi, o'z navbatida, bir qator sharoitlarning mavjud bo'lishini taqozo etib, ular asosida umuman tovar ishlab chiqarishning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari yotadi.

Birinchidan, tadbirkor xo'jalik yuritishda uning biron turini tanlash, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish, uni o'zgarishlarga moslashtirish, manbalarni tanlash, resurs topish, mahsulot sotish, ularning narxini belgilash, foydani tasarruf qilish va shu kabilar bo'yicha ma'lum huquq va erkinliklar mavjud bo'lishini taqozo etadi.

Ikkinchidan, tadbirkor ishlab chiqarish vositalariga, ishlab chiqarilgan mahsulot va olingan daromadga mulkchilik huquqiga ega bo'lishi kerak. Tadbirkorlik faoliyati mulkdorning o'zi tomonidan ham, uning mol-mulki asosida ish yurituvchi sub'ekt tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Uchinchidan, xo'jalik yuritish yo'lini erkin tanlash, daromadni investitsiyalash imkoniyati va shu kabilarni real ta'minlaydigan ma'lum iqtisodiy muhit va ijtimoiy-siyosiy sharoit yaratishi zarur.

To'rtinchidan, tadbirkorlik mulkchilik va o'zlashtirish turli-tuman shakllari va turlarining mavjudligini taqozo qiladi. O'z navbatida mulkchilik va o'zlashtirish sohalaridagi turli-tumanlilikning o'zi ob'ektiv hodisa bo'lib, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi oqibati sifatida maydonga chiqadi.

Beshinchidan, yetarli moliyaviy manbalarga, yaxshi ma'lumot va malakali tayyorgarlikka ega bo'lish, umumiy tijorat qonunchiligi, soliq bo'yicha imtiyozlar, tadbirkorlik muhiti va uni rivojlantirishda jamiyat manfaatdorligining mavjud bo'lishi tadbirkorlikni rivojlantirishning navbatdagi shart-sharoitlari hisoblanadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan barcha shart-sharoitlar mavjud bo'lgan davlatlarda tadbirkorlik yaxshi rivojlanadi, aks holda faoliyatning bu turi xufyona iqtisodiyot sohasiga o'tib ketishi ehtimoli ham yuqori bo'ladi.

2. Tadbirkorlik faoliyatining shakllari, ularni tashkil etish va boshqarishning bozor tizimlari

Hozir jahonda ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi va o'ziga xos tomonlarining beqiyos darajada bir-biriga qo'shilib ketishi kuzatiladi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning

---

⁴⁸ Makkonnell K., Bryu S. *Ekonomika. Printsipi, problemi i politika.* - M.: Respublika, 1992, s.38.

ijtimoiy, umumdavlat maqsadlarida foydalanadigan va nihoyat, jamoa, guruh, xususiy va shaxsiy maqsadlarda ishlatiladigan turlari mavjud. Shunga mos ravishda tadbirkorlikning turli-tuman: davlat, jamoa, xususiy, aralash va boshqa hosila shakllari rivojlanadi.

Turli mamlakatlarda davlat korxonalarining huquqiy maqomi turli-tumanligi bilan ancha farqlanadi. Hatto biron bir mamlakatda barcha davlat korxonalari faoliyatini tartibga soluvchi yagona qonuniy hujjat mavjud emas.

Yuqorida ko'rib o'tilgan sharoitlar asosida davlat korxonalarini uchta guruhga bo'lish mumkin:

- budget korxonalarini;
- davlat ishlab chiqarish korxonalarini;
- aralash kompaniyalar.

Budget korxonalarini – davlatning vazifalarini bajarish bilan bog'liq holda faoliyat ko'rsatuvchi hamda davlat budjeti hisobidan moliyalashtiriluvchi huquqiy va xo'jalik mustaqilligiga ega bo'lmagan korxonalar. Ular o'zlarining holati bo'yicha davlatning ma'muriy-boshqarish tizimiga kiradi va biron-bir vazirlik, mahkama yoki mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlariga bevosita bo'ysunadi yoki ularning tarkibiy qismi hisoblanadi. Barcha daromad va xarajatlari davlat budjeti orqali o'tib, olingan foydasidan soliq to'lamaydi.

Davlat ishlab chiqarish korxonalarini – xo'jalik faoliyati bilan birga davlat tomonidan belgilangan doirada boshqarish va tartibga solish vazifalarini ham bajaruvchi, alohidalashgan mol-mulkka ega bo'lgan korxonalar. Bundan ko'rinadiki, davlat ishlab chiqarish korxonalarini yoki korporatsiyalarini o'zida tijorat korxonalarini va davlat organlarini belgilarini mujassamlashtirib, korxonalarining ancha keng tarqalgan tashkiliy, huquqiy shakli hisoblanadi.

Aralash kompaniyalar – davlat va xususiy omonatchilarning aksiyalarini birlashtirish asosida tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlari va majburiyatlari cheklangan shirkatlar shaklidagi korxonalar. Aralash kompaniyalar aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonun asosida ish yuritadi va yuridik shaxs hisoblanadi, xo'jalik faoliyatida xususiy firmalar bilan barobar tijorat asosida qatnashadi. Shu bilan birga, ular xususiy firmalarga nisbatan ma'lum imtiyozlardan foydalanadi. Bu imtiyozlarga davlat tomonidan moliyaviy yordam va dotatsiyalar berish, chet el litsenziyalarini yengil shartlar bilan olish, boshqa davlat korxonalaridan xomashyo va yarim fabrikatlarni qat'iy belgilangan narxlarda olish, ishlab chiqargan mahsulotni sotish uchun bozor bilan ta'minlanganlik va shu kabilar.

Korxonalarining mulkchilik mavqeidan tashqari xilma-xil tashkiliy-huquqiy shakllari ham mavjud bo'ladi. Korxonalar xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, ishlab chiqarish kooperativlari, jamoa korxonalarini, ijara korxonalarini, xo'jalik birlashmalari shaklida tuzilishi mumkin.

Kooperativ tadbirkorlik – jamoa mulkiga asoslanib, kooperatsiya a'zolarining uning faoliyatida o'z mehnati bilan ishtirok etishini taqozo etuvchi jamoa tadbirkorligining alohida shakli. Kooperativ mulkchilikka asoslangan tadbirkorlikning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: ishlovchilarning ishlab chiqarish vositalari bilan bevosita qo'shilishi (xususiy mulkchilikda bunday qo'shilishda mulkdor,

davlat mulkchiligida esa davlat vositachi hisoblanadi); kooperatsiya a'zolarining ishlab chiqarish vositalaridan keng foydalana olishi; ularning iqtisodiy jihatdan teng huquqqa egaligi; jamoaning o'zini o'zi boshqarishni amalga oshirishi; jamoa va shaxsiy manfaatlar uyg'unligining yuzaga kelishi va h.k.

Xususiy tadbirkorlik alohida shaxs yoki korxonadan tomonidan xususiy tashabbus asosida tashkil qilinadi. Tadbirkorlikning bu shaklida mulk va ishlab chiqarish natijalari xususiy shaxslarga tegishli bo'lib, ishlab chiqarishni tashkil qilish yollanma mehnatga asoslanadi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik shaxsiy mulkka asoslanadi, ishlab chiqarishni tashkil qilish o'zi yoki oila a'zolari mehnati asosida amalga oshiriladi. Shaxsiy korxonaga egasi uning menejeri ham hisoblanib, korxonaning barcha majburiyatlari uchun shaxsiy javobgar bo'ladi. Xo'jalik huquqi nuqtai-nazaridan yakka tartibdagi tadbirkorlik huquqiy shaxs hisoblanmaydi, shu sababli uning egasi cheklanmagan mas'uliyatga ega bo'lib, faqat fuqarolardan olinadigan daromad solig'ini to'laydi. Bu odatda kichik magazin, xizmat ko'rsatish sohasidagi korxonalar, dehqon xo'jaliklari, shuningdek, huquqshunos, vrach, advokat kabi turli malakali mutaxassislar xizmati ko'rinishida tashkil qilingan tadbirkorlikdir.

Tabdirkorlik faoliyatini amalga oshirishning muhim shakllaridan biri aktsiyadorlik jamiyatlaridir.

Aktsiyadorlik jamiyati – kapitali qimmatli qog'oz shaklida rasmiylashtirilgan turli omonatchilarning pul mablag'laridan tarkib topuvchi korxonaga.

Yirik ishlarni amalga oshirib, katta foyda olish maqsadida bir necha tadbirkorlar o'zlarining moddiy (ishlab chiqarish vositalari) va pul mablag'larini birlashtirib ittifoq (jamiyat) tuzadilar. Ular iqtisodiy adabiyotlarda aktsiyadorlik jamiyati deb yuritiladi.

Aktsiyadorlik jamiyatining dastlabki kapitali ichki manba – ta'sischi kapitali hamda tashqi manba – aktsiyalarni sotish orqali jalb etilgan kapitaldan iborat bo'ladi. Shunga ko'ra, aktsiya chiqarish va uni erkin joylashtirish aktsiyadorlik munosabatlarning muhim tomonlaridan birini tashkil qiladi.

Aktsiyadorlik jamiyati ochiq va yopiq ko'rinishda bo'ladi. **Ochiq turdagi aktsiyadorlik jamiyati – ishtirokchilari o'zlariga tegishli aktsiyalarni boshqa aktsiyadorlarning roziligisiz sotib olishi va ularni erkin sotishi huquqiga ega bo'lgan jamiyat. Yopiq turdagi aktsiyadorlik jamiyati – aktsiyalari faqat uning ta'sischi yoki oldindan belgilangan boshqa shaxslar doirasida taqsimlanuvchi jamiyat.**

Aktsiya – bu uning egasi aktsiyadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligiga va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog'oz. Bundan tashqari, aktsiya korxonani boshqarishda qatnashish huquqini ham beradi.

Aktsiyaning egasi yozilgan va egasi yozilmagan, oddiy va imtiyozli turlarini farqlash mumkin. **Egasi yozilgan aktsiya – aktsiyadorlik jamiyati reestrida aktsiya egasining nomiga qayd qilinib, faqatgina uning yozma ruxsati bilan oldi-sotdi qilinishi mumkin bo'lgan aktsiya.** Yopiq aktsiyadorlik jamiyatining aktsiyalari faqat egasi yozilgan aktsiyalardan iborat bo'lishi mumkin.

Egasi yozilmagan aktsiya – jamiyat aktsiyadorlarining reestriga kiritilmagan holda boshqa shaxslarga mulk qilib beriluvchi hamda erkin tarzda oldi-sotdi qilinuvchi aktsiya.

Oddiy aktsiya – dividendni qo'yilgan mablag'ga mutanosib ravishda taqsimlash imkonini beruvchi aktsiya. Oddiy aktsiya imtiyozli aktsiyalar bo'yicha dividendlar to'lanib, aktsiyadorlik jamiyati zaxiralar to'ldirilib bo'lgandan so'ng qolgan sof foydani dividend shaklida taqsimlashda ishtirok etadi. Uning egasi aktsiyadorlar umumiy yig'ilishida masalalarni hal etishda ovoz berish huquqiga ega bo'ladi.

Imtiyozli aktsiya – aktsiyadorlik jamiyati dividendi va mol-mulkini taqsimlashda oddiy aktsiya egasiga nisbatan ustunlik beruvchi aktsiya. U, agar aktsiyadorlik jamiyati nizomida boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, ovoz berish huquqini bermaydi, lekin qat'iy belgilangan dividendni keltiradi.

Aktsiyalar maxsus tovar sifatida sotiladi va sotib olinadi, shu sababli o'zining narxiga ega. **Aktsiyada ifodalangan pul summasi uning nominal qiymati deyiladi. Aktsiyaning fond bozorida sotiladigan narxi aktsiya kursi deb atalib, u olinadigan dividend miqdoriga to'g'ri mutanosib, bankka qo'yilgan pul foizi miqdoriga esa teskari mutanosiblikda bo'ladi.** Xaridor aktsiyani undan olinadigan daromadi bankka qo'yilgan puldan keladigan foizdan kam bo'lmagan taqdirdagina sotib oladi.

Aktsiya kursi quyidagicha aniqlanadi:

$$\hat{A}E = \frac{D}{F_s} \times 100\% ,$$

bu yerda: AK – aktsiya kursi; D – dividend; F_s – ssuda foizi.

Ssuda foizi o'sganda aktsiya kursi tushadi. Agar dividend ssuda foiziga qaraganda yuqori darajada o'ssa, aktsiya kursi ko'tariladi.

Aktsiyadorlik jamiyatining tashkil topishi ta'sischiлик foydasi kabi daromad turining paydo bo'lishi bilan bog'liq. **Ta'sischiлик foydasi sotilgan aktsiyalar summasi va aktsiyadorlik korxonasi haqiqatda qo'yilgan mablag' miqdori o'rtasidagi farqdan iborat.**

Aktsiyadorlik korxonasida ta'sischiлик foydasi bilan bir qatorda dividend kabi daromad turi shakllanadi.

Dividend (lotincha dividendus - bo'lishga tegishli) – aktsiya egasiga to'lanadigan daromad. Dividend vositasida aktsiya egasi qimmatli qog'ozning shu turiga qo'yilgan pul mablag'lari (kapital) ning tegishli qismiga o'zining mulkchilik huquqini iqtisodiy jihatdan ro'yobga chiqaradi. Dividend orqali faqat aktsiyadorlik jamiyati olgan foydaning bir qismi taqsimlanadi. Uning boshqa qismi jamg'arishga, soliq to'lashga va shu kabilarga ketadi. Dividend miqdori olinadigan foyda va chiqarilgan aktsiya miqdoriga bog'liq va hamda odatda ssuda foizidan yuqori bo'ladi.

Aktsiyalarning nazorat paketi – aktsiyadorlik jamiyati faoliyati ustidan nazorat o'rnatishni ta'minlash imkonini beruvchi aktsiyalar soni. Nazariy jihatdan olinganda, aktsiyadorlik jamiyati faoliyati ustidan nazorat olib borish uchun ovoz berish huquqiga ega bo'lgan aktsiyalarning 51 foiziga egalik qilish zarur. Amalda esa, aktsiyalarning ko'plab aktsiyadorlar o'rtasida taqsimlanib ketganligi u qadar yuqori

salmocqa ega bo'lmagan aksiyalar sonini qo'lga kiritish orqali ham nazorat paketiga egalik qilish imkonini beradi.

Aksiyadorlik jamiyatlari aksiya bilan birga obligatsiya ham chiqaradi.

Obligatsiya – sotib olishga sarflangan mablag'ni kelgusida qat'iy belgilangan foizi bilan qaytarish majburiyatini ifodalovchi qimmatli qog'oz shakli. U egasining jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo'yganligini tasdiqlaydi. Obligatsiya aksiyadorlik jamiyati moliyaviy mablag'larini ko'paytirish uchun chiqariladi.

Aksiya egasi korxonada mulkdori, obligatsiya egasi esa uning kreditori hisoblanadi. Undan tashqari, obligatsiya aksiyadan farq qilib, o'z egasiga yillik kafolatlangan daromad keltiradi, ammo aksiyadorlik jamiyati ishlarini hal qilishda ovoz berish huquqini bermaydi. Obligatsiyalar bo'yicha to'lanadigan daromad odatdagi ssuda foizi miqdoridan ortiq bo'lmaydi. Uning qiymati aksiyadorlik jamiyati tomonidan ma'lum muddat o'tgandan so'ng to'lanadi. Aksiyaga qo'yilgan mablag' obligatsiyaga joylashtirilgandan farq qilib, aksiyador talabi bo'yicha qaytarilishi mumkin emas va faqat sotish orqali qoplanadi.

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va boshqarishning zamonaviy tizimlari sifatida marketing va menejment katta ahamiyat kasb etadi.

Marketing – tovar-pul munosabatlari sharoitida tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishning yaxlit tizimi bo'lib, bunda xo'jalik muammolarini hal etishda bozor talablari, xaridorlarning tovar va xizmatlarga real talablari va ehtiyojlari yotadi.

Marketing faoliyati korxonada amal qilishining tashqi sharoitlari to'g'risidagi axborotning olinishi; raqobatchilarning tovarlariga qaraganda bozor talablarini to'laroq qondiruvchi tovarlar to'plamini yaratish; sotish sohasining eng yuqori nazoratini belgilab beruvchi iste'molchi, talab, bozorga zarur darajada ta'sir ko'rsatishni ta'minlashi lozim.

Marketingning zamonaviy kontseptsiyasi bozor uchun zarur bo'lgan va bozorda sotish mumkin bo'lgan tovarlarni zarur hajmda ishlab chiqarishni tashkil etish tamoyiliga asoslanadi. Korxonaning ishlab chiqarish-texnikaviy, tashkiliy, investitsiya va boshqa faoliyati iste'molchining ehtiyojlariga, ularning yaqin istiqboldagi o'zgarishiga yo'naltiriladi. Xaridorlarning talablari tovar ishlab chiqarish hajmi va nomenklaturasini, mazkur talab va ehtiyojlarni qondirishni yuqori darajasi esa eng ko'p foyda olishni belgilab beradi.

Marketingning maqsadi va vazifalarini belgilab olish muhim hisoblanadi. **Marketingning maqsadi** – eng yuqori iste'mol qoniqishi, iste'mol, turmush sifatini oshirish, tovar va xizmatlarning keng tanlovini ta'minlovchi korxonada mahsulotini sotishning zarur hajmiga erishish uchun ishlab chiqarishning yuqori daromadlilik va samaradorligini ta'minlash. Bu maqsadga **marketingning quyidagi vazifalari** orqali erishiladi: korxonaning ichki va tashqi marketing muhitini tahlil qilish; marketing chora-tadbirlarini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan bozor va muammolarni kompleks o'rganish; iste'molchilar va talabning shakllanishini tahlil qilish; raqobatchilar va raqobatni o'rganish; sotishni jadallashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqarish; yangi tovarning kontseptsiyasini shakllantirish; marketing tadqiqotlari

asosida tovar ishlab chiqarishni rejalashtirish; narx siyosatini shakllantirish va amalga oshirish; marketing dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish; marketingni axborot bilan ta'minlash; marketingni boshqarish.

Marketing tamoyillari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- yuqori darajada foydali va samarali xo'jalik yuritishni ta'minlash;
- ishlab chiqarish-sotish faoliyatini bozor talablari asosida yo'naltirish;
- tovar ishlab chiqarishning xaridorlarning ehtiyojlariga funktsional bog'liqligini ta'minlash;
- faoliyatni ishlab chiqarish imkoniyatlari asosida emas, balki bozor ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tashkil etish;
- bozorda yuqori raqobatbardoshlikni ta'minlash;
- xaridorlarning ehtiyojlarini qondiruvchi tovarlarni tayyorlash va takomillashtirish bo'yicha ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik hamda ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish;
- bozor holatini, uning rivojlanish istiqbolini, tovar va xizmatlarga mavjud va potentsial talabni kompleks o'rganish;
- ishlab chiqarish va moliyalashtirishni muvofiqlashtirish va rejalashtirish;
- mahsulot tayyorlash va sotishning an'anaviy shakl va kanallarini takomillashtirish, shuningdek, yangilarini topish;
- boshqaruv tizimining moslashuvchan va samarali tashkiliy tuzilmalarini joriy etish;
- ishlab chiqarish va sotish jarayonlarining o'zaro aloqasi va ta'sirining yuqori darajasini ta'minlash⁴⁹.

Menejment – ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va yuqori natijalarga erishish maqsadida qo'llaniluvchi ishlab chiqarishni boshqarishning shakllari, vositalari, usullari va tamoyillarining majmui.

Menejmentning asosiy maqsadi bo'lib iste'molchilarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda mavjud moddiy va ishchi kuchi resurslari asosida tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni tashkil etish hamda korxonada faoliyati rentabelligini va uning bozordagi barqaror holatini ta'minlash hisoblanadi. Shunga ko'ra, **menejment quyidagi vazifalarni** bajarishga qaratilgan bo'ladi:

- ishlab chiqarishni avtomatlashtirishni ta'minlash va yuqori malakaga ega bo'lgan ishchilardan foydalanishga o'tish;
- korxonada xodimlari uchun mehnatning qulay sharoitlarini ta'minlash va nisbatan yuqori ish haqi belgilash orqali ish faoliyatini rag'batlantirish;
- korxonada faoliyati samaradorligi ustidan muntazam nazorat o'rnatish, uning barcha bo'linmalari ishini muvofiqlashtirish;
- yangi bozorlarni muntazam izlash va o'zlashtirish;
- korxonada rivojlanishi aniq maqsadlarini aniqlash;

---

⁴⁹ Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. / Pod obsh.red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, s.199.

- maqsadlarning ustuvorligi, ularning ketma-ketligi va yechimning izchilligini ochib berish;

- turli davrlarga mo'ljallangan muammolarning hal etilishi uchun chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish;

- zarur resurslar va ularni ta'minlash manbalarini aniqlash;

- belgilangan vazifalarning bajarilishi ustidan nazoratni o'rnatish⁵⁰.

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va boshqarishning zamonaviy bozor tizimi sifatida marketing va menejmentning rivojlantirilishi, milliy iqtisodiyotda ularning usul va vositalaridan keng foydalanish pirovardida korxonalar va tashkilotlar faoliyatining yuksalishi va iqtisodiy o'sishning ta'minlanishiga qulay zamin yaratadi.

3. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yanada erkinlashtirilishi va rag'batlantirilishi

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning jadal rivojlanishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, shu asosda aholining bandligi va farovonligini oshirish muammolarini hal etish iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda kichik tadbirkorlikning rivojlanishiga mazkur sohani turli darajalarda qo'llab-quvvatlashning samarali tizimi katta ta'sir ko'rsatdi. Davlat tomonidan uning me'yoriy-huquqiy asoslari ishlab chiqildi va takomillashtirildi, kichik korxonalarni moliya-kredit va investitsiya jihatidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirildi. Kichik tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat va mintaqaviy dasturlari ishlab chiqildi va bugungi kunda ham hayotga izchil ravishda tatbiq etilmoqda. Bu sohada mintaqalararo va xalqaro aloqalar yo'lga qo'yilmoqda, hukumatlararo va xalqaro shartnomalar tasdiqlanmoqda, tadbirkorlarning jamoatchilik uyushmalari faoliyati jonlantirilmoqda, axborot ta'minoti tizimi vujudga keltirilmoqda.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sektorining shakllanishi va mustahkamlanishida Savdo-sanoat palatasi, Dehqon va fermer xo'jaliklari uyushmasi, «Madad», «Kafolat», «O'zagrosug'urta» kabi qator sug'urta kompaniyalari, Respublika biznes-inkubatori, Dehqon va fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining Ish bilan ta'minlashga ko'maklashish jamg'armasi kabi budjetdan tashqari jamg'armalarning roli juda katta bo'ldi.

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yanada erkinlashtirish va rag'batlantirish chora-tadbirlari kuchaytirilmoqda. Jumladan, keyingi yillarda xususiy mulk va xususiy tadbirkorlik huquqini himoya qilish borasidagi qonunchilik mustahkamlandi, bozor infratuzilmasini shakllantirish ishlari jadallashtirildi, biznesni ro'yxatga olish, ixtiyoriy ravishda yopish va tugatish, faoliyatning alohida turlari bilan shug'ullanish huquqini beradigan litsenziya va ruxsatnomalar berish jarayonlari

---

⁵⁰ Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. / Pod obsh.red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, s.212.

soddalashtirildi va tartibga solindi. Moliya, soliq va statistika hisobotlarining barcha shakllari va muddatlari keskin qisqartirilmoqda. Soliqqa tortish stavkalari unifikatsiya qilindi va kamaytirildi. Xususan, 2007 yilda kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi stavkasi 13 foizdan 10 foizga tushirildi.

Shuningdek, tadbirkorlarga, avvalo, kichik biznes sub'ektlariga asosiy, shu jumladan, talab yuqori bo'lgan moddiy resurslardan keng foydalanish imkonini beradigan barqaror bozor mexanizmi shakllandi. Masalan, o'tgan yilda O'zbekiston tovar-xomashyo birjasida umumiy savdo aylanmasi qariyb 2 barobar oshdi. Bugungi kunda birja tarkibida markaziy savdo maydonchasi va viloyatlardagi 12 filiallar faoliyat ko'rsatmoqda. Ularda akkreditatsiyadan o'tgan 2300 dan ziyod brokerlar xizmat ko'rsatadi. Ixtisoslashgan savdo maydonchalarining (xorijiy mamlakatlardagi maydonchalar bilan birga) soni 340 tadan oshib ketgan. Mazkur savdo maydonlarida paxta va undan ishlab chiqariladigan mahsulotlar, neft mahsulotlari, qora va rangli metallar, polietilen, un, shakar, paxta yog'i, mineral o'g'itlar va boshqa tovarlar sotilmoqda. Jumladan, birja tovar aylanmasining 2007 yildagi tarkibi quyidagicha bo'lgan: iste'mol tovarlari – 22%, qurilish materiallari – 23%, neft mahsulotlari – 13%, paxta va undan ishlab chiqariladigan mahsulotlar – 7%, qora va rangli metallar – 6%, suyultirilgan gaz – 4%, polietilen – 4%, boshqalar – 21%.

Amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samarasi o'laroq, keyingi yillarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarning yalpi ichki mahsulot hajmidagi ulushi sezilarli ravishda ortib bormoqda.

«2008 yilda mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi barqaror rivojlandi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning soliq yukini yanada kamaytirish, mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovining 10 foizdan 8 foizga, 2009 yildan boshlab esa 7 foizga tushirilishi, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarining kamaytirilishi va ayni paytda uni hisoblash tartiblarining takomillashtirilishi tadbirkorlik, kichik va xususiy biznesni izchil rivojlantirish uchun kuchli rag'batlantiruvchi omillar yaratdi. Natijada so'nggi olti yil mobaynida faoliyat yuritayotgan kichik biznes sub'ektlari soni 1,9 barobar ko'paydi va 2008 yili qariyb 400 mingtani tashkil etdi.

Kichik biznes sub'ektlari tomonidan ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlari hajmi o'tgan yili salkam 22 foizga ko'paydi. Bu sanoat tarmog'idagi o'rtacha o'sish ko'rsatkichidan ancha ko'pdir. Shuning natijasida kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2007 yildagi 45,5 foizdan 2008 yilda 48,2 foizga ko'tarildi. Bugungi kunda mamlakatimizda ish bilan band bo'lgan jami aholining 76 foizdan ko'prog'i aynan shu sohada mehnat qilayotgani ayniqsa e'tiborlidir».

Mamlakatimizdagi kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarining tashqi iqtisodiy faoliyatdagi ishtiroki ham yildan-yilga kengayib bormoqda. Respublikamiz mustaqilligining dastlabki yillarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari umuman eksport faoliyatida ishtirok etmagan bo'lsa, 1996 yilga kelib bu ulush 2,5

foizni tashkil etgan. Mazkur ko'rsatkich 2007 yilda 14,8 foizga yetgan, ya'ni 1996 yildagi darajadan deyarli 6 baravar oshgan⁵¹.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati jadal rivojlanib, iqtisodiyotning mustaqil va samarali sektoriga aylanib bormoqda.

4. Tadbirkorlik kapitali va uning harakati bosqichlari

Tadbirkor ixtiyorida bo'lib, foyda olish maqsadida ishlatiladigan va yollanma mehnat tomonidan harakatga keltiriladigan barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag'lari birgalikda tadbirkorlik kapitali deb ataladi. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida doimo harakatda bo'ladi va bu harakat jarayonida bir qator bosqichlarni bosib o'tadi.

Kapital ikki xil xususiyatga ega bo'lib, uning qiymati – ko'pchilikka ma'lum bo'lganidek, ushbu kapitalni ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy zaruriy mehnat sarfidan iboratdir. Kapitalning nafliligi esa uning: a) ko'plab turdagi va miqdordagi nafliliklarni (tovar va xizmatlarni) yaratishda; b) ishchi kuchining ish bilan bandligini ta'minlashda; v) qisman qiymatning tashkil topishida, ya'ni shakllanishida; g) eng muhimi, qo'shimcha mahsulotni yaratishda va o'zlashtirishda to'liq ishtirok etishi orqali namoyon bo'ladi.

Kapital qaysi sohada va qanday shaklda amal qilmasin hamda qanday tarkibiy qismlardan iborat bo'lishidan qat'iy nazar, u barcha ko'rinishlarda ikki tomonlama xususiyatga ega bo'ladi va shu xususiyatlarning birligi sifatida amal qiladi. Kapitalning bu xususiyatlari tovardagi ikki xil xususiyatdan va uni keltirib chiqaruvchi sabab – tovarda gavalangan mehnatning ikki yoqlama tavsifidan kelib chiqadi. Chunki pul tovar ayirboshlash rivojlanishining mahsuli bo'lib, tarixiy va mantiqiy jihatdan kapitalning boshlang'ich bo'g'ini hisoblanadi.

Tadbirkorlik kapitali va uning harakatidagi ikki tomonlama xususiyatni quyidagicha ifodalash mumkin (10.1-chizma).

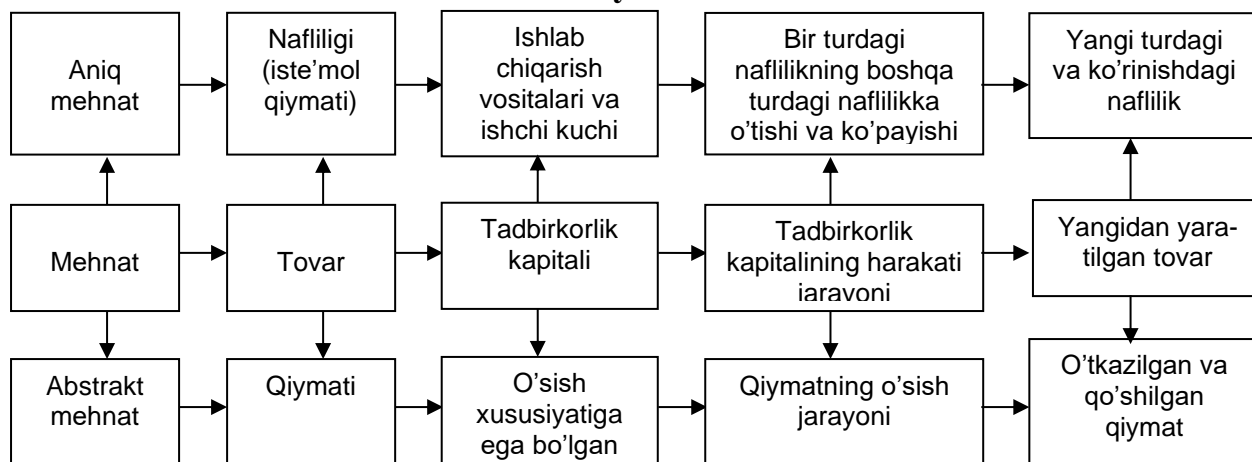
Chizmadan ko'rinadiki, tovardagi ikki tomonlama xususiyat o'z navbatida tadbirkorlik kapitaliga ham o'tadi. Chunki, u pul, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi ko'rinishidagi unumli kapital hamda tayyor tovarlardan iborat bo'ladi. Ayni paytda, kapital tovarlari o'sish xususiyatiga ega bo'lgan qiymatni ham namoyon etadi.

Tadbirkorlik kapitalining harakat jarayoni ikki jihatdan, ya'ni – bir turdagi naflilikning sifat jihatdan boshqa turdagi naflilikka o'tishi va miqdor jihatdan ko'payishi hamda qiymatning o'sish jarayonidan iborat.

---

⁵¹ Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V. O'zbekiston – iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda islohotlarni chuqurlashtirishning yangi va yuksak bosqichi yo'lida: O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisodiyot» nashr, 2008, 32-34, 59-60-b.

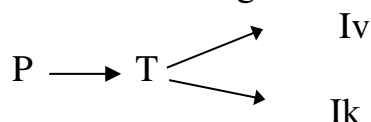
Tadbirkorlik kapitali va uning harakatidagi ikki tomonlama xususiyatning namoyon bo'lishi

Tadbirkorlik kapitali va uning harakatidagi ikki tomonlama xususiyat pirovardida yangidan yaratilgan tovarning ikki tomoni, birinchidan, sifat jihatdan yangi turdagi va ko'rinishdagi, miqdor jihatdan esa ko'paygan naflilik, ikkinchidan esa, o'tkazilgan va qo'shilgan qiymatda namoyon bo'ladi⁵².

Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida doimo harakatda bo'ladi va bu harakat jarayonida bir qator bosqichlarni bosib o'tadi.

Ishlab chiqarishga sarflanadigan har qanday sarmoya o'z harakatini **pul shaklidan** boshlaydi. Pul (P) tegishli resurslar bozorida zarur tovarlar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari (Iv) va ishchi kuchi (Ik) sotib olishga sarflanadi (avanslanadi). Bu holda pul shunchaki tovarlar sotib olishgagina emas, balki ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy faoliyat omillarini sotib olishga sarflanadi. Ushbu muomala sohasida pul kapitali o'z harakatining birinchi bosqichidan o'tadi:

Mazkur jarayon natijasida pul shaklidagi mablag'lar **unumli kapital shakliga** aylanadi va ular ishlab chiqarish jarayonining potentsial omillari hisoblanadi. Kapital harakatida **ikkinchi bosqich** ishlab chiqarish (I) jarayoni hisoblanib, uning natijasida iste'molga tayyor **tovar tovar (T) shaklini** oladi. Bu yerda hosil qilingan tovarlar qiymati ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchiga sarflangan qiymatdan ortiq bo'ladi, ya'ni:

Chunki hosil qilingan tovarlar qiymatida ishlab chiqarish vositalarining ko'chgan qiymati, ishchi kuchi qiymatining ekvivalenti va ular tomonidan vujudga keltirilgan qo'shimcha mahsulot qiymati ham mavjud bo'ladi.

⁵² Xajiyev B.D. Tadbirkorlik kapitali va uning samarali amal qilishi. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. avtoref. – T., 2008, 13-14 -b.

Uchinchi bosqichda ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish sodir bo'ladi $T' \rightarrow P'$ ushbu bosqichda tovarlar pulga aylanadi va o'zining dastlabki shakliga qaytib keladi. Dastlab, pul shaklida sarflangan mablag' yana pul shaklida, ammo miqdor jihatidan ko'proq bo'lib qaytadi. Shu sababli uni $P' = P + p$ ko'rinishida ifodalash mumkin.

Tovarlarni sotishdan tushgan pul kapitali yana ishlab chiqarish omillari sotib olish uchun sarflanadi va shu tariqa yuqoridagi harakat to'xtovsiz takrorlanaveradi.

Tadbirkorlik kapitalining o'z harakatida uch bosqichni izchil bosib o'tib, muntazam ravishda bir shakldan boshqa bir shakliga aylanib, yana dastlabki shakliga qaytib kelishi uning doiraviy aylanishi deyiladi.

Doiraviy aylanishning birinchi va uchinchi bosqichlari muomala sohasida, ya'ni resurslar va tovarlar bozorida, ikkinchi bosqichi esa ishlab chiqarishda ro'y beradi. Shuning uchun formulada ishlab chiqarish jarayoni va muomala sohasi o'rtasidagi oraliqlar nuqtalar (...) bilan ajratilib ko'rsatiladi.

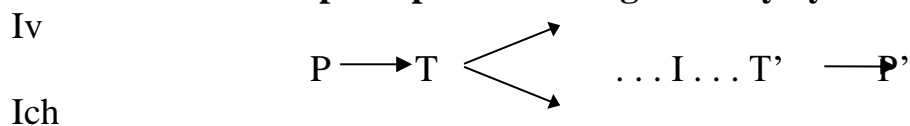
Har bir bosqichda kapital muayyan harakat shakliga kiradi. Birinchi bosqichda u pul shaklida, ikkinchi bosqichda unumli yoki ishlab chiqarish omillari va uchinchi bosqichda tovar shaklida yuzaga chiqadi. Kapital doiraviy aylanish jarayonida uning har bir shakli alohida vazifani bajaradi va shunga ko'ra ular **kapitalning harakati shakllari** deyiladi.

Kapital **pul shaklining harakati** iqtisodiy faoliyat uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. Bunga pulni ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi sotib olishga avanslash orqali erishiladi. Kapital **unumli shaklining harakati** tovarlar ishlab chiqarish va xudi shu jarayonda qiymatning o'sishiga erishishni ta'minlash vazifasiga qaratiladi.

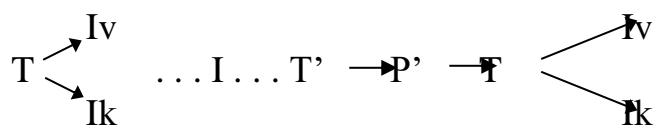
Kapital **tovar shaklining harakati** orqali ishlab chiqarilgan tovarlar qiymatining narx shaklida ro'yobga chiqishi sodir bo'ladi va o'sgan qiymatning pulga aylanishi bilan tadbirkorning foyda olish maqsadi ta'minlanadi.

Ishlab chiqarish uzluksiz davom etishi uchun tadbirkorlik kapitali o'zining bir shakldan boshqa bir shakliga aylanib turishi va ayni paytda har uchala shaklda ham mavjud bo'lmog'i lozim. Agar tadbirkorlik kapitali bu shakllarning birortasida to'xtab qolgudek bo'lsa, uning harakatidagi uzluksizlik buziladi.

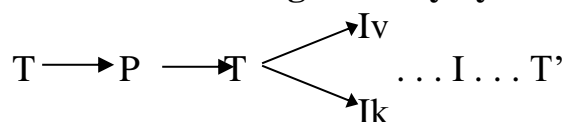
Tadbirkorlik kapitalining har uchala shakli bir vaqtda o'z doiraviy aylanishiga ega bo'ladi. **Tadbirkorlik kapitali pul shaklining doiraviy aylanishi:**

Unumli kapitalning doiraviy aylanishi:

Tadbirkorlik kapitali tovar shaklining doiraviy aylanishi:

Kapital o'z harakatini qanday ijtimoiy-iqtisodiy shakllarda amalga oshirmasin, ular uchun yuqorida ta'kidlaganimizdek, doiraviy aylanish va uning bosqichlarining harakat ko'rinishi umumiy. Shu bilan birga xo'jalik yuritishning ayrim shakllarida tadbirkorlik kapitalining doiraviy aylanishi, ularning bosqichlari va harakat shakllari o'zlarning iqtisodiy mazmuni jihatidan farqlanadi.

5. Tadbirkorlik kapitalining aylanishi.

Asosiy va aylanma kapital

Tadbirkorlik kapitalining harakati bir doiraviy aylanish bilan to'xtab qolmaydi, balki u uzluksiz davom etib, takrorlanib turadi. **Doiraviy aylanishlarning bunday uzluksiz takrorlanib, yangilanib turishi tadbirkorlik kapitalining aylanishi deyiladi.**

Kapitalning ayrim qismlari turli tezlikda harakat qilishi tufayli sarflangan mablag'larning aylanish tezligi turlicha bo'ladi. Masalan, unumli iste'molda bo'lgan xomashyo va materiallar qiymati, bir doiraviy aylanishdan keyin boshqa qismi masalan, mehnat qurollari qiymati bir necha doiraviy aylanishdan keyin o'zining boshlang'ich shakliga qaytadi.

Kapital o'zining aylanish tavsifiga ko'ra ikki qismga: asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi.

Asosiy kapital – ishlab chiqarish jarayonida bir necha doiraviy aylanishlar davomida qatnashadi, o'zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga (xizmatga) bo'lib-bo'lib, asta-sekinlik bilan o'tkazib boradi va bir necha yillik xizmat muddati davomida ashyoviy-buyum shaklini o'zgartirmaydi.

Aylanma kapital – bir doiraviy aylanish davomida to'liq iste'mol qilinadi, o'zining qiymatini ishlab chiqarish natijalariga to'liq o'tkazadi va ashyoviy-buyum shaklini ham yo'qotadi.

Asosiy va aylanma kapitallar bir-biridan quyidagi belgilar asosida farqlanadi.

1. Ishlab chiqarish jarayonida harakat qilish xususiyatlari. Asosiy kapital uzoq davr (masalan stanok 10 yil, bino 50-100 yil) davomida faoliyat qiladi, o'zining oldingi natural-buyum shaklini shu davrdagi doiraviy aylanishlar davomida saqlab qoladi. Aksincha, aylanma kapital (masalan paxta, jun, metall va b.) har bir doiraviy aylanishda to'liq unumli iste'mol qilinadi, o'zining ashyoviy-buyum shaklini yo'qotadi va yangi turlari bilan almashinadi.

2. Qiymatini ishlab chiqarish natijalariga o'tkazish xususiyati. Asosiy kapital ishlab chiqarish jarayonida qator yillar davomida faoliyat qilib, ularning qiymati

tovarlarga qisman-qisman o'tib boradi. Xomashyo va materiallar, yoqilg'i va energiya kabi aylanma kapital elementlari har bir doiraviy aylanishda to'liq unumli iste'mol qilinadi va ularning qiymati mahsulot va xizmatlar qiymatiga to'liq o'tadi.

3. Kapital qiymatining aylanish usuli. Qiymatining aylanish usuli bo'yicha asosiy kapital qiymati ikkiga bo'linadi. Qiymatning mahsulotga o'tgan qismi tovarlar va xizmatlar bilan birga muomalada bo'ladi va doiraviy aylanish jarayonida tovar shaklidan pul shakliga o'tadi hamda qoplash fondi shaklida asta-sekin jamg'ariladi. Mahsulotga o'tmagan qismi ishlab chiqarish doirasida mavjud bo'lgan asosiy kapitalda gavalanganicha qolaveradi. Iste'mol qilingan mehnat predmetlari qiymati to'la-to'kis aylanib, yangi mahsulotlar qiymati tarkibiga kiradi.

4. Qayta tiklanish usuli. Qayta tiklanish usulida asosiy kapitalning ishlab chiqarish natijlariga o'tkazilgan qiymati, bu vositalar bir qator doiraviy aylanishlarni o'z ichiga olgan muayyan davr davomida yeyilib, ishdan chiqqandan keyin pul shaklidan yangi asosiy kapital shakliga aylanadi. Aylanma kapital har bir doiraviy aylanishdan keyin ashyoviy-buyum shaklida qaytib tiklanadi.

Tadbirkorlik kapitali o'z harakatida ishlab chiqarish va muomala bosqichlarini bosib o'tadi. Shu sababli uning **aylanish vaqti** (A_v) ishlab chiqarish vaqti (I_v) va muomala vaqti (M_v) yig'indisidan iborat:

$$A_v = I_v + M_v.$$

Sarflangan mablag'larning ishlab chiqarish jarayonida bo'lish vaqti, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olingandan tayyor tovar bo'lgan davrgacha o'tgan vaqt ishlab chiqarish vaqtini, muomala jarayonida bo'lish vaqti, ya'ni ishlab chiqarish vositalari sotib olish va tayyor tovarlarni sotish uchun ketgan vaqt muomala vaqtini tashkil etadi. Ishlab chiqarish vaqti uch qismdan iborat bo'ladi:

- 1) bevosita mehnat jarayoni yoki ish davri (I_d);
- 2) turli tanaffuslar davri (T_d);
- 3) ishlab chiqarish vositalarining ishlab chiqarish zaxiralarida bo'lish davri (Z_d).

Demak,

$$I_v = I_d + T_d + Z_d.$$

Ish davri – ishlab chiqarish vaqtining asosiy tarkibiy qismidir. Bu vaqt davomida mahsulot mehnatning bevosita ta'siri ostida bo'ladi. Ish davrining uzunligi ishlab chiqariladigan mahsulot xususiyatiga, qo'llaniladigan mehnatning miqdori va uning unumdorligi darajasiga bog'liqdir.

Tanaffuslarni tabiiy jarayonlarning mehnat buyumlariga ta'sir ko'rsatish zarurligi va tashkiliy tavsifdagi sabablar taqozo etadi. Birinchi holda, mehnat buyumlari u yoki bu darajada uzoq davom etadigan jismoniy, kimyoviy va biologik jarayonlarning ta'siri ostida bo'ladi (quritish, achitish va shunga o'xshash jarayonlar). Bunda mehnat jarayoni qisman yoki to'liq to'xtaydi, ishlab chiqarish jarayoni esa davom etadi. Tashkiliy sabablarga ko'ra tanaffuslar vaqti korxonalarining ish rejimi bilan, shuningdek ishlab chiqarishni tashkil qilish xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish vositalarning zaxira va ehtiyotlar sifatida bo'lish vaqti – bu ularning ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan davrdir. Tez quritadigan, tez achitadigan, umuman texnologik jarayonlarni tezlashtiradigan yangi texnika va texnologiyalarning qo'llanilishi tanaffus davrining va binobarin ishlab chiqarish vaqtining qisqarishiga olib keladi. Transport shaxobchalarini rivojlantirish, xo'jalik aloqalarining samarali tizimini belgilash, ishlab chiqarish vositalari bozorini shakllantirish, ehtiyojlarni puxta hisobga olish, muomala vaqtini qisqartirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Kapitalning aylanish tezligi ulardan foydalanish samaradorligiga jiddiy ta'sir qiladi. **Aylanish tezligi** muayyan davr ichida (A) qilingan aylanishlar soni (n) yoki bir aylanishning uzun-qisqaligi (a) bilan belgilanadi: $n=A/a$; $a=A/n$.

6. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish va undan foydalanish samaradorligi

Kapitalning samaradorlik darajasi turli omillarning ta'siri ostida shakllanadi. Ular orasida asosiy kapitalning tarkibi (tarmoq tarkibi, turlar bo'yicha tarkibi); asosiy kapitaldan foydalanish va uni taqsimlash samaradorligi; eskirgan mehnat vositalarini yangilari bilan amashtirish yo'llari va usullari muhim ahamiyatga ega.

Asosiy kapitalning tarmoq tarkibi ularning ayrim tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi va har bir tarmoqning kapitalning umumiy qiymatidagi hissasi bilan tavsiflanadi. Agar asosiy kapital tarkibida ko'proq texnika taraqqiyoti va ishlab chiqarish samaradorligini belgilaydigan tarmoqlarning ulushi oshsa, ularning tarmoq tarkibining yaxshilanganligini bildiradi.

Asosiy kapitalning turlari bo'yicha tarkibi ular har bir turining kapital umumiy qiymatidagi hissasi va nisbati bilan tavsiflanadi.

Asosiy kapitalning ayrim turlari ishlab chiqarishda o'z ishtiroki bo'yicha bir xil rol o'ynamaydi. Agar binolar asosan ishlab chiqarish jarayonining bir me'yorda borishini ta'minlab, mehnatning umumiy sharoitini tashkil qilib, ishlab chiqarish samaradorligiga bilvosita tasir ko'rsatsa, mehnat qurollari (ish mashinalari, uskunalar, va boshqalar) ishlab chiqarish jarayonida faol rol o'ynaydi va ishlab chiqarish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Asosiy kapitalning mulk shakllari bo'yicha tarkibi, kapitalning umumiy qiymatida har bir mulk shaklining hissasi bilan tavsiflanadi.

Ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamdagi bozor islohotlari, iqtisodiyotni erkinlashtirish va modernizatsiyalash jarayonlari korxonalaridagi mavjud asosiy va aylanma kapitallar qiymatining o'sishiga hamda tarkibining o'zgarib, sifat jihatidan takomillashib borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda (10.1-jadval).

10.1-jadval

O'zbekiston Respublikasidagi korxonalarining asosiy va aylanma kapitalari tarkibi dinamikasi, foizda (budjet va sug'urta tashkilotlari, banklar, kichik korxonalar va mikrofirmalar, dehqon va fermer xo'jaliklaridan tashqari)

Ko'rsatkichlar	2002 yil	2003 yil	2004 yil	2005 yil	2006 yil	2006 yilda 2002 yilga nisbatan o'zgarishi (+,-)
Asosiy kapital	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
shu jumladan:						
-binolar	18,3	16,6	15,2	14,0	13,6	-4,7
-inshootlar	15,7	15,3	15,7	17,6	19,3	+3,6
-uzatish qurilmalari	11,3	12,1	13,3	14,6	15,5	+4,2
-mashina va uskunalar	40,0	38,5	37,7	36,5	35,9	-4,1
-transport vositalari	10,3	14,0	14,6	14,4	13,7	+3,4
-ish qurollari, ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari	1,6	1,4	1,4	1,2	1,0	-0,6
-boshqa asosiy vositalar	2,8	2,2	2,1	1,7	1,0	-1,8
AYLANMA KAPITAL	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
shu jumladan:						
-tovar-moddiy zaxiralari	24,7	25,7	24,7	24,9	26,8	+2,1
-debitorlik qarzlari	54,8	49,0	43,4	44,3	41,7	-13,1
-pul mablag'lari	3,0	4,2	4,8	5,4	7,5	+4,5
-boshqa aylanma mablag'lar	17,5	21,1	27,0	25,5	24,0	+6,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinadiki, 2002-2006 yillar davomida asosiy kapital tarkibida inshootlar (19,3%), uzatish qurilmalari (15,5%) hamda transport vositalarining (13,7%) salmog'i sezilarli darajada oshgan. Aksincha, binolarning solishtirma salmog'i 4,7 foiz punktiga, mashina va uskunalar – 4,1, ish qurollari, ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlarining solishtirma salmog'i 0,6 foiz punktiga pasaygan. Bu davrda aylanma kapital tarkibida pul mablag'lari solishtirma salmog'ining 4,5, tovar-moddiy zaxiralari – 2,1 foiz punktiga oshganligi, debitorlik qarzlari salmog'ining 13,1 foiz punktiga pasayganligini ijobiy holat sifatida baholash mumkin.

Respublika bo'yicha asosiy kapitalni ko'paytirish manbalari tuzilmasining tahlili hamon davlat budjeti mablag'lari hissasining yuqoriligini (2006 yilda 10,7%), bank kreditlari, chet el investitsiyalari va kreditlari, budjetdan tashqari fondlarning hissasi esa pastligini ko'rsatmoqda (10.2-jadval).

10.2-jadval

O'zbekiston Respublikasida asosiy kapitalni moliyalashtirish manbalari tarkibiy tuzilmasi, foizda

Moliyalashtirish manbalari	Yillar								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
SHu jumladan:									
- budjet mablag'lari	30,3	21,5	25,0	17,7	14,9	12,8	10,7	9,0	9,0
- korxonalar va aholi mablag'lari	39,1	41,3	52,0	52,9	55,6	60,3	60,0	59,0	53,9
- bank kreditlari	7,5	8,1	1,6	1,9	2,3	2,9	3,4	3,1	5,0
- chet el investitsiyalari va kreditlari	21,7	28,0	20,4	26,3	24,5	19,2	19,0	22,8	25,9
- nobudjet fondlar va boshqa qarz mablag'lari	1,4	1,1	1,0	1,2	2,7	4,8	6,9	6,1	6,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Korxonalar va aholining o'z mablag'lari hisssasi dastlab 1994 yildagi 58,4% dan 2000 yilga kelib 39,1% ga qadar pasaygan. Chunki bu davrda korxonalarining moliyaviy mustaqillik darajasi ancha past edi. 2008 yilga kelib bu ko'rsatkich 53,9% ni tashkil etishi ularning moliyaviy mustaqilligi oshib borayotganligini ko'rsatadi.

Keyingi yillarda kapitalni ko'paytirish manbalarida qarz mablag'lari ishtirokining roli keskin oshsada, lekin kreditning solishtirma hisssasi ko'tarilmayapti. 2000-2008 yillarda qarz mablag'larining hisssasi 30,6% dan 37,2% gacha tebranib turgan bo'lsa, bank kreditining hisssasi 7,5% dan 5,0% gacha pasayib bordi. Buning sababi – 2002 yildan boshlab markazlashgan kreditlarning to'xtatilib, kreditlashning faqat tijorat banklari tomonidan amalga oshirilishidir. Biroq, bu tadbirkorlikni rivojlantirishda tijorat banklari rolining ortib borayotganligini anglatmaydi.

Hozirgi vaqtda tijorat banklari aktivlari va jami kapitalining hajmlari 2000 yilga nisbatan tegishli ravishda 7,6 va 7,4 baravar ko'paydi. Aholining omonat qo'yimalari hajmi 38 baravar, bank kassalariga naqd pul mablag'larining tushumlari – 8,1 baravar, iqtisodiyotning real sektoriga kredit qo'yimalari – 5 baravar ko'paydi. Shu bilan birga, tijorat banklari hamon samarali investitsiya markazlariga aylangani yo'q, korxonalarini modernizatsiya qilish va texnologik qayta jihozlashda o'z kapitali bilan sust qatnashmoqda. Banklarning kapitallashuv darajasini keskin oshirish, bank tizimi

barqarorligi, ishonchli pul muomalasi, banklar tomonidan naqd mablag'lar to'siqsiz va to'liq berilishi kafolatlarini yaratish vazifalari dolzarbligicha qolmoqda⁵³.

Tahlillar ko'rsatadiki, tadbirkorlik kapitalini ko'paytirish manbalarida qarz mablag'lari rolining oshishi asosan xorijiy kreditlarining ko'payishi hisobiga yuz bergan. Bu esa respublikada chet el kreditlari bo'yicha kafolatlarning yuqori darajasi va tijorat banklari kreditlari bo'yicha foiz stavkalarining beqarorligi bilan izohlanadi.

Respublika hukumati tadbirkorlik kapitalini ko'paytirishda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish va qo'shma korxonalarini rivojlantirishga katta e'tibor bermoqda. 2008 yilda iqtisodiyotga kiritilgan xorijiy investitsiyalar hajmi 1,7 mlrd. AQSH doll.ni tashkil etib, bu 2007 yilga nisbatan 46 foiz ko'p. Mazkur investitsiyalarning 74 foizini to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar tashkil etadi. Zamonaviy texnologiyalarni tatbiq qilish zaruriyati, tadbirkorlik bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish va investitsiya muhitining yaxshilanishi borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida mamlakatga bevosita chet el investitsiyalarini olib kirish faollashib, kapital qo'yilmalarning umumiy hajmida chet el investitsiyasi tarkibi sezilarli darajada o'zgardi. Agar chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar soni 1992 yilda 120 taga yaqin bo'lgan bo'lsa, 2007 yil boshiga bu miqdor 2919 taga yetdi, ya'ni 24 baravar ortdi. Chet el investitsiyalari uchun yoqilg'i-energetika kompleksi, avtomobilsozlik va maishiy elektronika, oltin qazib olish asosiy tarmoqlarga aylandi⁵⁴.

Asosiy kapitalni shakllantirishda chet el investitsiyalarining ishtirokini barqarorlashtirish tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, investitsiya muhitini rivojlantirish va investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda quyidagi o'zgarishlarni taqozo etadi:

- ishlab chiqarish texnologiyalarini sotib olish, global ilmlarni egallash, soliqlarning tartiblovchi rolini takomillashtirish, ularning rag'batlantiruvchilik rolini kuchaytirish;

- to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni uzoq muddatli hududiy, maqsadli dasturlarga muvofiq olib borish;

- importga cheklovlarni iqtisodiyotda import o'rmini bosuvchi ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish bilan mutanosib ravishda kiritib borish, mazkur tarmoqlarni asosan xorijiy investitsiyalari hisobidan moliyalashtirish;

- mamlakatga xorijiy kapitalni keng miqyosda jalb qilishda kreditlar hissasini kamaytirish va bevosita xorijiy investitsiyalar hissasini o'stirishga erishish lozim⁵⁵.

Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish o'zaro bog'langan ikki jarayonga: asosiy kapitalning eskirishi, ya'ni amortizatsiya jarayoni va amortizatsiya fondidan mehnat vositalarini jismoniy shaklda tiklash uchun foydalanishga tayanadi.

---

⁵³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Bank tizimini yanada rivojlantirish va bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga jalb etish chora-tadbirlari to'g'risida. 2007 yil 7 noyabr // Xalq so'zi, №221 (4374), 2007 yil 8 noyabr, 1-b.

⁵⁴ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

⁵⁵ Xajiyev B.D. Tadbirkorlik kapitali va uning samarali amal qilishi. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. avtoref. – T., 2008, 17-20-b.

Mehnat vositalari jismoniy eskirishining ikki shakli mavjud: 1) ulardan bevosita foydalanish natijasidagi jismoniy eskirish; 2) harakatsiz turish natijasida, tabiiy kuchlarning ta'sirida jismoniy eskirish.

Mehnat vositalari ishlab chiqarish jarayonida foydalanish natijasida jismoniy eskirganda, ular texnik, ishlab chiqarish xossasini va iste'mol qiymatini asta-sekin yo'qotib boradi. Ayni vaqtda asosiy kapital tabiiy kuchlarning ta'sirida jismoniy eskirishi ham mumkin. Bunday eskirish qiymati qoplanmaydi va u yo'qotishni bildiradi. Bu yo'qotish asosiy kapitalning harakatsiz turish natijasidagi eskirishiga teng bo'ladi.

Mehnat vositalari jismoniy eskirish bilan birga ma'naviy jihatdan ham eskiradi. Ma'naviy eskirishning ham ikki xil turi mavjud bo'lib, ular bir-biridan farq qiladi.

Ma'naviy eskirishning birinchi turi mehnat vositalari tayyorlanadigan tarmoqlarda mehnat unumdorligi oshganligi natijasida ular qiymatining pasayishida ifodalanadi. Bu ishlab turgan uskunalarni yangilari bilan almashtirishni zarur qilib qo'ymaydi, chunki ishlab turgan va yangi uskunalarining texnika darajasi bir xil bo'lib qolaveradi. Biroq, ancha past qiymatga ega bo'lgan mehnat vositalarining keng qo'llanishi shunga olib keladiki, ilgari sotib olingan mehnat vositalari qiymatining bir qismi yo'qoladi.

Ma'naviy eskirishning ikkinchi turida ancha mukammal, arzon va unumli mashinalarning ishlab chiqarishga kirib kelishi bilan ilgari o'rnatilgan mehnat vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'lmay qoladi va natijada ular yangilari bilan almashtiriladi. Ma'naviy eskirishdan ko'riladigan zararning oldini olishning asosiy yo'li mehnat qurollaridan ancha samarali foydalanish hisoblanadi.

Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlarning bir qismi amortizatsiya fondi yordamida qoplanadi.

Amortizatsiya asosiy kapital eskirib borishiga qarab, uning qiymatini asta-sekin ishlab chiqarilgan mahsulotga o'tkazish, asosiy kapitalni keyinchalik qayta tiklash maqsadlarida mahsulotning amortizatsiya miqdoriga teng qismini ajratib borish jarayonidan iborat.

Amortizatsiya ajratmalari belgilangan amortizatsiya normalari (me'yorlari) asosida ajratilib boriladi.

Asosiy kapitalning eskirishi bilan amortizatsiya o'rtasida mustahkam aloqa bor. Biroq bular bir xil tushunchalar emas. Eskirish mehnat vositalaridan foydalanish vaqtida ularning texnik-ishlab chiqarish xossalarini asta-sekin yo'qotish jarayonini aks ettiradi. Amortizatsiya ancha murakkab jarayon bo'lib, iste'mol qilingan mehnat vositalari qiymatini ularning eskirishiga muvofiq ravishda mahsulotga o'tkazish, iste'mol qilingan mehnat vositalarining o'rnini qoplash maqsadida pul fondini jamg'arish jarayonini aks ettiradi. Shunday qilib, eskirish amortizatsiyaning dastlabki shart-sharoitidir.

Amortizatsiya normasi amortizatsiya ajratmalari yillik summasining shu asosiy kapital qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi va foizda ifodalanadi. Amortizatsiya ajratmalarining umumiy normasi asosiy kapitalni takror ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq ravishda ikki qismdan iborat bo'ladi:

bir qismi asosiy kapitalni to'la qoplashga (qayta tiklashga), ikkinchisi ularni qisman qoplashga (kapital ta'mirlashga) mo'ljallanadi.

Amaliyotda umumiy yillik amortizatsiya normalarini (A_n) belgilashda asosiy kapital qiymati (K_{as}) asosiy kapitalning harakat qilishi muddati davomida kapital ta'mirlash uchun sarflar (T_k), eskirgan mehnat vositalarini tugatishdan olingan mablag' (M_t) va shu vositaning xizmat davri (X_d) hisobga olinadi:

$$\dot{A}_t = \frac{\hat{E}_{\dot{a}\dot{n}} + \dot{O}_e - \dot{I}_t}{\hat{E}_{\dot{a}s} \times \dot{O}_d} \times 100\% .$$

Amortizatsiya normalari mehnat vositalari jismoniy va ma'naviy eskirishining haqiqiy miqdorini aks ettirishi kerak. Oshirilgan normalar mahsulot tannarxini sun'iy ravishda o'stirib yuboradi, pasaytirilgan normalar esa asosiy kapital tiklanish davrini kechiktiradi va shu tariqa taraqqiyotga to'siq bo'ladi.

Hozirgi sharoitda amortizatsiya ajratmalari rivojlangan mamlakatlarda kapital qo'yilmalarni moliyalashtirishning asosiy manbai hisoblanadi. Shunga ko'ra davlat ko'pincha firmalarga jadallashtirilgan amortizatsiyani qo'llashga ruxsat beradi. Jadallashtirilgan amortizatsiya ajratmalarining yuqori normalarini belgilash orqali asosiy fondlar qiymatini nisbatan qisqaroq vaqt ichida ro'yxatdan chiqarish imkonini beradi. Odatda jadallashtirilgan amortizatsiyani qo'llash asosiy fondlarning aktiv qismi uchun ruxsat etiladi. Biroq, bu holat nafaqat asosiy kapitalning tezroq yangilanishini, balki ishlab chiqarish xarajatlarini amortizatsiya ajratmalariga to'g'ri keluvchi qismining oshib ketishiga ham olib keladi.

Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining oshishi, eng avvalo, qo'shimcha kapital mablag' sarfalanmasdan turib mahsulot hajmini ko'paytirishda o'z ifodasini topadi.

Bir tomondan, milliy mahsulot yoki milliy daromadning o'sish sur'atlari bilan, ikkinchi tomondan, asosiy kapitalning o'sish suratlari o'rtasidagi nisbat milliy iqtisodiyot miqyosida asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligining umumlashuvchi ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi bilan asosiy kapital qiymati o'rtasidagi aloqani aks ettirib, u o'zaro bog'liq ikki ko'rsatkich – kapitaldan olinadigan samara (K_s) va mahsulotning kapital sig'imi (K_{sig}) ko'rsatkichlari bilan ifodalanadi. **Milliy iqtisodiyot miqyosida asosiy kapitaldan olinadigan samara darajasi ishlab turgan asosiy kapitalning har bir so'miga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot yoki milliy daromadni, kapital sig'imi darajasi esa ishlab chiqarilgan milliy daromad yoki yalpi ichki mahsulotning bir so'mi hisobiga asosiy kapital qiymatining to'g'ri kelishini tavsiflaydi:**

$$\hat{E}_s = \frac{YaIM}{\hat{E}_{\dot{a}s}} \text{ yoki } \hat{E}_s = \frac{\dot{I}D}{\hat{E}_{\dot{a}s}} .$$

$$\hat{E}_{sig} = \frac{\hat{E}_{\dot{a}s}}{YaIM} \text{ yoki } \hat{E}_{sig} = \frac{\hat{E}_{\dot{a}s}}{\dot{I}D}.$$

Korxonada miqyosida kapitaldan olinadigan samara darajasi asosiy kapitalning bir so'mi evaziga korxonada ishlab chiqaradigan mahsulot miqdori (M) bilan, kapital sig'imi esa korxonada ishlab chiqarilgan mahsulotning (M) bir so'm hisobiga qancha asosiy kapital qiymati to'g'ri kelishi bilan tavsiflanadi:

$$\hat{E}_{samara} = \frac{\dot{I}}{\hat{E}_{\dot{a}s}}; \hat{E}_{sig.kor.} = \frac{\hat{E}_{\dot{a}s}}{\dot{I}}.$$

Korxonadagi mehnat vositalarining ayrim turlaridan foydalanish samaradorligi natural ko'rsatkichlar yordami bilan aniqlanadi. Masalan, bir to'quv dastgohida metr hisobida bir kunda to'qilgan mato, bir avtomobilda bir kunda tonna hisobida tashilgan yuk va hokazo.

Asosiy kapital (fondlar) harakati aylanma kapital va muomala mablag'lari harakati bilan uzviy bog'liq. Shu sababli aylanma kapital va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini aniqlash va uni oshirish omillarini ko'rsatib berish muhim ahamiyatga ega.

Aylanma kapitaldan samarali foydalanishning umumlashuvchi ko'rsatkichi hisoblangan iqtisodiyot miqyosida mahsulotning material sig'imi (M_{sig}) mahsulot yaratishda iste'mol qilingan aylanma kapital qiymatining yalpi ichki mahsulot (YAIM) yoki milliy daromadga (M_d) nisbati orqali aniqlanadi:

$$\dot{I}_{sig} = \frac{\dot{A}\hat{E}}{\dot{I}D}.$$

Korxonada miqyosidagi material sig'imi ($M_{sig.kor.}$) unda iste'mol qilingan aylanma kapital qiymatining ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatiga nisbati orqali aniqlanadi:

$$\dot{I}_{sig.kor.} = \frac{\dot{A}\hat{E}}{\dot{I}}.$$

Sarflangan aylanma kapital birligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori material sig'imi ko'rsatkichiga teskari miqdordir.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi u bilan aylanma kapital o'rtasidagi nisbatga bog'liqdir. Bevosita ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan aylanma kapitalning salmog'i qanchalik ko'p bo'lsa, aylanma mablag'lardan shunchalik samarali foydalaniladi.

Amaliyotda aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ularning aylanish koeffitsienti bilan o'lchanadi. Bu koeffitsient bir yil ichida sotilgan mahsulot qiymatining aylanma mablag'larning o'rtacha yillik summasiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Aylanish davri (a) yildagi kunlar sonining aylanishlar soniga (n) nisbati bilan aniqlanadi:

$$a = \frac{360}{n}.$$

Aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtiradigan asosiy omil ishlab chiqarish vaqtini avvalo ish davrini, shuningdek, muomala vaqtini qisqartirishdir.

Xulosalar:

1. Xo'jalik yuritishning bozor tizimiga o'tish – iqtisodiyotning tadbirkorlik turiga o'tish demakdir. Tadbirkorlikning iqtisodiy tabiati tashabbuskorlik, tavakkalchilik va mas'uliyat, ishlab chiqarish omillarini yangicha usulda birlashtirish, novatorlik kabi bir qancha belgilar bilan tavsiflanadi.

2. Tadbirkorlik faoliyati deb shakli va sohasidan qat'iy nazar foyda olishga va undan samarali foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyatga aytiladi.

3. Tadbirkorlik daromadining o'ziga xos xususiyati shundaki, birinchidan, u ishlab chiqarish jarayonida resurslarning eng optimal variantda qo'llanilishi natijasida vujudga keladi, ikkinchidan esa, bozorda ayirboshlash natijasida shakllanadi.

4. Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun mamlakatda ma'lum darajada shart-sharoit yaratilishi zarur. Tadbirkorlik vazifalarini amalga oshirish, rivojlantirish va shakllantirishga ta'sir ko'rsatadigan shart-sharoitlar majmuasi tadbirkorlik muhitini tashkil qiladi. Tadbirkorlik muhiti bir necha unsurlardan tashkil topgan: huquqiy asosning mavjudligi, iqtisodiy erkinlik, shaxsiy manfaat, bozorning rivojlanganligi, raqobat, davlatning cheklangan roli.

5. «Tadbirkorlik» va «biznes» tushunchalari mazmun va mohiyatan bir faoliyatni anglatadi. Ammo faoliyatning novatorlik tomoni haqida gap borganda «tadbirkorlik» tushunchasi ishlatiladi.

6. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik faoliyatining quyidagi shakllari samarali amal qilib kelmoqda: xususiy tadbirkorlik, mas'uliyati cheklangan va mas'uliyati cheklanmagan jamiyatlar, hissadorlik jamiyatlari. Hissadorlik jamiyatlarining rivojlanishi milliy iqtisodiyot uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Hissadorlik jamiyatlarining paydo bo'lishi qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantiradi, iqtisodiyotga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimini ko'paytiradi, aholining keng qatlamini tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga undaydi.

7. Kapital o'zining amal qilish jarayonida bir necha shaklda namoyon bo'ladigan murakkab hodisadir. Ilk bosqichda kapital buyum, pul, qiymat ko'rinishida bo'lib, xo'jalik faoliyatiga yo'naltiriladi. Shuning uchun kapital avanslangan qiymat shaklini oladi. Natijada kapital qo'shimcha mahsulot, daromad olishni ta'minlaydigan qiymatga aylanadi.

8. Kapitalning aylanishi shunday harakatki, unda kapital barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tib, o'ziga xos bo'lgan vazifalarni bajarib o'zining dastlabki shakliga qaytadi. Kapitalning aylanishi avanslangan qiymat butunlay qoplangan taqdirda amalga

oshgan hisoblanadi. Kapital aylanish tezligi kapitalning bir yilda aylanish tezligi va aylanish soni bilan o'lchanadi.

9. Kapital o'zining aylanish xususiyatiga qarab asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi. Asosiy kapital ishlab chiqarish jarayonida to'liq ishtirok etib, o'z qiymatini mahsulot qiymatiga qismlar bilan o'tkazadi. Mehnat vositalari o'rnini qoplash uchun mo'ljallangan va amortizatsiya fondida jamg'ariladigan asosiy kapital qiymati amortizatsiya ajratmalari deyiladi. Amortizatsiya ajratmalari summasining asosiy kapital qiymatiga nisbati amortizatsiya normasi deyiladi va foizlarda hisoblanadi. Aylanma kapital ishlab chiqarish jarayonida o'z qiymatini to'laligicha tayyor mahsulot qiymatiga o'tkazadi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Tadbirkorlik faoliyati – shakli va sohasidan qat'iy nazar foyda olishga va undan samarali foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyat.

Aktsiyadorlik jamiyati – ko'proq foyda olish maqsadida aktsiyalar chiqarish orqali mehnat, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital)larini birlashtirgan uyushma.

Aktsiya – bu uning egasi aktsiyadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligi va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog'oz.

Aktsiya kursi – qimmatli qog'ozlar bozorida aktsiyalarning sotiladigan narxi.

Obligatsiya – uning egasi jamiyatga qayd qilingan foiz olish sharti bilan pul qo'yganligini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz.

Ta'sischiлик foydasi – sotilgan aktsiyalar va aktsiyadorlik korxonasi haqiqatda qo'yilgan mablag'lar summasi o'rtasidagi farq.

Dividend – aktsiya egasi o'zlashtiradigan daromad turi.

Tadbirkorlik kapitali – tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag'lari.

Aylanma kapital – unumli kapitalning bir doiraviy aylanish davomidagi ishlab chiqarish jarayonida to'liq iste'mol qilinadigan, o'z qiymatini yaratilgan mahsulotga to'liq o'tkazadigan va ashyoviy-buyum shaklini ham yo'qotadigan qismi.

Asosiy kapital – unumli kapitalning ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashib, o'zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga (xizmatga) bo'lib-bo'lib o'tkazib boradigan va xizmat muddati davomida o'zining ashyoviy-buyum shaklini o'zgartirmaydigan qismi.

Amortizatsiya normasi – amortizatsiya ajratmalari yillik summasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Tadbirkorlik faoliyatiga ta'rif bering. «Tadbirkorlik faoliyati» va «biznes» tushunchalarini izohlang.

2. Tadbirkorlikning vazifalarini sanab ko'rsating. Nima uchun tadbirkor tahlika (tavakkalchilik) bilan faoliyat ko'rsatadi?
3. Tadbirkorlikning rivojlanish shart–sharoitlari nimalardan iborat?
4. Tadbirkorlikning shakllarini va ularning xususiyatlarini ko'rsating.
5. Aktsiyadorlik jamiyatiga ta'rif bering. Aktsiya nima, aktsiya kursi qanday aniqlanadi? Aktsiya kursiga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rsating.
6. Tadbirkorlik kapitali nima? Uning tarkibiy tuzilishi qanday?
7. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida qanday bosqichlardan o'tadi hamda qanday shakllarga kiradi?
8. Kapitalning aylanishiga tavsif bering. Aylanish vaqti qanday vaqtlarni o'z ichiga oladi? Ularga tushuncha bering.
9. Kapitalning aylanish tezligi qanday aniqlanadi? Kapitalning aylanish uzunligi ikki oyni tashkil qiladi deb faraz qilsak, bir yilda necha marta aylanadi va bir aylanishining uzunligi qancha davom etadi?
10. Unumli kapital asosiy va aylanma kapitalga qanday mezonlar bo'yicha ajratiladi? Asosiy va aylanma kapitalga tavsif bering.
11. Amortizatsiyaning iqtisodiy mazmuni nimadan iborat? Uning normasi qanday aniqlanadi?
12. Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligi qanday ko'rsatkichlar orkali aniqlanadi? Aylanma kapital va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlarini tushuntiring.

11-mavzu. Korxonalar (firma) xarajatlari va foydasi...

1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning tarkibi.
2. Qisqa muddatli va uzoq muddatli davrlarda ishlab chiqarish xarajatlarning o'zgarish tamoyillari....
3. Foydaning mazmuni. Foyda normasi va massasi.

Korxonalarining bozorga mahsulot yetkazib berishga bo'lgan layoqatini aniqlab beruvchi muhim omil sarf-xarajatlarning darajasi hisoblanadi. Har qanday tovarni ishlab chiqarish iqtisodiy resurs sarflarini taqozo qilib, ular ham ma'lum narxga ega bo'ladi. Korxonalar bozorga taklif qiladigan tovar miqdori iqtisodiy xarajatlarning (resurs narxlari) darajasiga, resurslardan foydalanish samaradorligi va tovarlar bozorida sotiladigan narxlarga bog'liq. Bu mavzuda sarf-xarajatlarning umumiy tabiati va tarkibiga to'xtalib, foydaning tashkil topishi jarayoni tahlil qilinadi.

Shu bilan bir qatorda, kishilarning hayot kechirishi va turmush darajasini aniqlab beruvchi daromadlarning asosiy turi bo'lgan ish haqini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Mavzuda ish haqining iqtisodiy tabiati bilan bog'liq muammolar va uning shakllari hamda bozor munosabatlari sharoitida ish haqi darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar ko'rib chiqiladi.

1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning tarkibi

Milliy iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish birliklari (korxonalar, firma) o'z faoliyati natijalaridan ko'proq foyda olishga harakat qiladilar. Har qanday korxonalar oladigan foyda nafaqat o'zining tovarini ancha yuqori narxlarda sotishga, balki tovar ishlab chiqarish va uni sotishga qilinadigan xarajatlarni kamaytirishga ham intiladi.

Tovarlarni sotish narxlarini asosan korxonalar faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tashqi sharoitlar bilan belgilansa, ishlab chiqarish xarajatlari korxonaning ishlab chiqarish va tayyor tovarlarni sotish jarayonlarini tashkil qilish samaradorligi darajasiga bog'liq. Lekin har qanday tovarni ishlab chiqarish va sotish uchun ma'lum sarf xarajatlari talab etiladi.

Hozirda ishlab chiqarish xarajatlari tadqiq etishda ikki xil yondashuv – klassik va neoklassik yoki zamonaviy kontseptsiyalardan foydalaniladi. Klassik nazariya yondashuviga ko'ra, ishlab chiqarish xarajatlari – bu mahsulot ishlab chiqarish uchun amalga oshirilgan barcha jonli mehnat, pul va moddiy sarflardir.

Umumiy nazariy jihatdan quyidagilarni farqlash lozim:

- 1) ishlab chiqarishning ijtimoiy xarajatlari yoki mahsulot qiymati;
- 2) korxonalar (firma)ning individual ishlab chiqarish xarajatlari.

Ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlari – bu mahsulot ishlab chiqarish uchun ijtimoiy zaruriy mehnatning umumiy (jonli va moddiylashgan) sarflaridir. Ular mazkur mahsulotni ishlab chiqarish jamiyat uchun qanchaga tushganligini ko'rsatadi. Tovar ishlab chiqarish sharoitida ijtimoiy xarajatlari pul shaklida namoyon bo'ladi va tovar qiymatiga muvofiq tushadi, ya'ni:

$$w = c + v + m,$$

bu yerda: w – ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlari yoki mahsulot qiymati; s – iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati; v – ishchi kuchi qiymati (ish haqi); m – qo'shimcha qiymat.

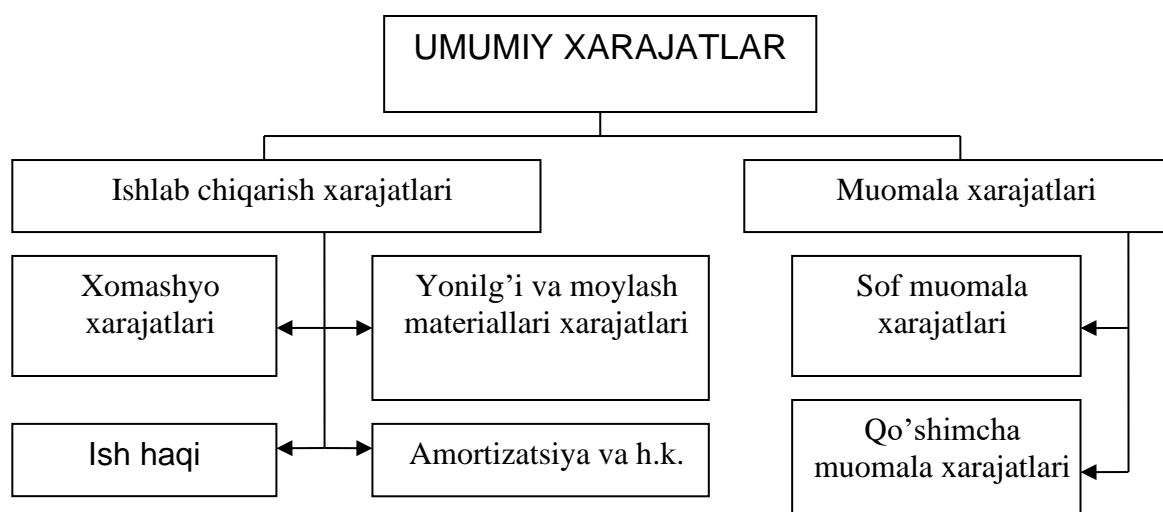
Korxonalar ishlab chiqarish xarajatlari deganda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflar tushuniladi:

$$k = s + v.$$

Korxonalar ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yonilg'i va energiya xarajatlari, asosiy kapital amortizatsiyasi, ish haqi va ijtimoiy sug'urta ajratmalari, foiz to'lovlari va boshqa xarajatlari kiradi. Korxonalar tomonidan **ishlab chiqarishga qilingan barcha sarf-xarajatlarning puldagi ifodasi mahsulot tannarxini tashkil qiladi.**

Korxonalar ishlab chiqarish xarajatlari ikkiga bo'lib o'rganish mumkin: bevosita ishlab chiqarish xarajatlari va muomala xarajatlari (11.1-chizma).

Xarajatlarning namoyon bo'lish sohasiga ko'ra turkumlanishi

Bevosita ishlab chiqarish xarajatlari faqat tovarni ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga olib, tovar birligi qiymatining faqat bir qismini tashkil qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari tovar qiymatidan foyda miqdoriga kam bo'ladi.

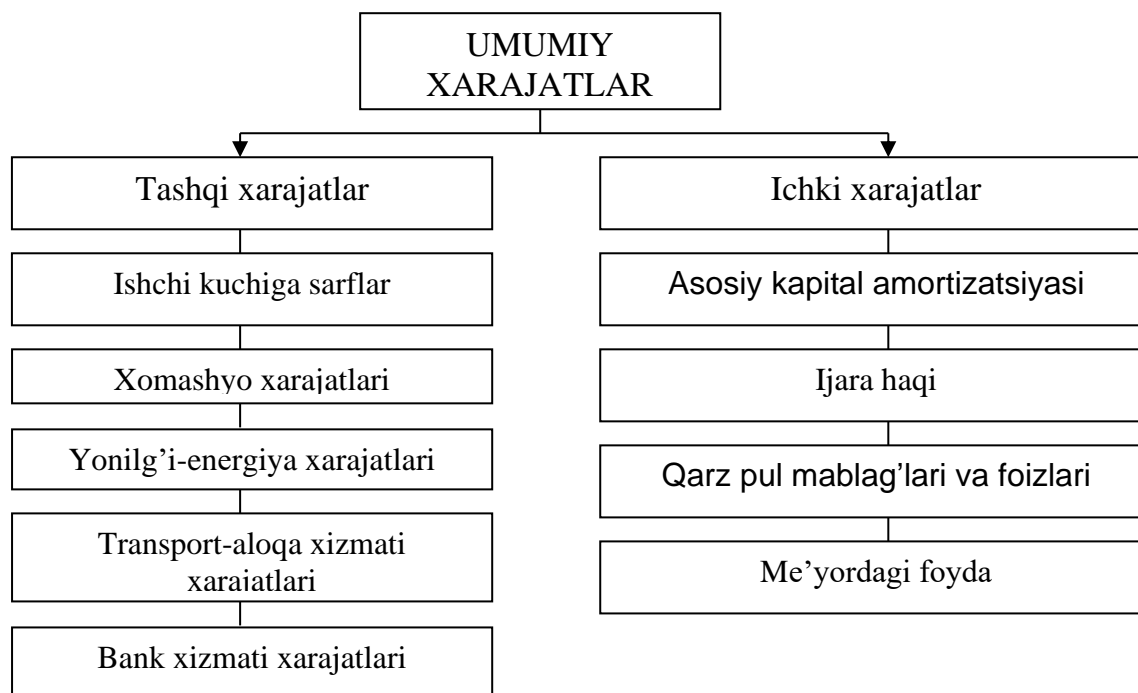
Muomala xarajatlari tushunchasi tovarlarni sotish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, shu tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetkazilguncha ketadigan sarflarga aytiladi. Ular ikki guruhga bo'linadi: qo'shimcha muomala xarajatlari va sof muomala xarajatlari. **Tovarlarni o'rash, qadoqlash, saralash, transportga ortish, tashish va saqlash xarajatlari qo'shimcha muomala xarajatlari hisoblanadi.** Muomala xarajatlarining bu turlari ishlab chiqarish xarajatlarining davomi hisoblanib, tovar qiymatiga kiradi va uning qiymatini oshiradi. Xarajatlar tovarlar sotilgandan keyin olingan pul tushumi summasidan qoplanadi.

Sof muomala xarajatlari tovarni sotish bilan bog'liq bo'lib, sotuvchilarning maoshi, marketing (iste'molchilar talabini o'rganish), reklama va shu kabi xarajatlardan iborat bo'ladi. Sof muomala xarajatlari tovar qiymatini oshirmaydi va ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tovarni sotgandan keyin olingan foyda hisobidan qoplanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining ikkinchi yo'nalishdagi kontseptsiyalari marjinalistlar va neoklassiklar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular bu boradagi klassik nazariyalarni ham ma'lum darajada hisobga oladilar. Biroq, bu kontseptsiyalarning o'ziga xos tomoni shundaki, ular ishlab chiqarish xarajatlarini tushuntirishda resurslarning cheklanganligi va ulardan muqobil foydalanish imkoniyatlaridan kelib chiqadilar.

Marjinalistik sarf-xarajatlar nazariyasi bo'yicha korxonada ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan resurslar o'z resurslari yoki jalb qilingan resurslar bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra xarajatlar ichki yoki tashqi xarajatlarga bo'linadi (11.2-chizma).

Xarajatlarning jalb etilish manbaiga ko'ra turkumlanishi

Tashqi xarajatlar korxonadan tomonidan zarur resurs va xizmatlarni tashqaridan to'lov asosida jalb etishi uchun sarf qilingan xarajatlardir. Bunday xarajatlarga yollanma ishchilar ish haqi, xomashyo va materiallar uchun to'lovlar, kredit uchun foiz to'lovlari, ijaraga olingan yer uchun renta, transport xizmati va boshqa har xil xizmatlar uchun to'lovlar kiradi. Tashqi xarajatlar to'lov hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi, shu sababli buxgalteriya xarajatlari deb ham ataladi.

Korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanishi bilan bog'liq xarajatlar ichki xarajatlar deyiladi. Bunday xarajatlar pul to'lovlari shaklida chiqmaydi. Shu sababli ichki xarajatlar darajasini baholash o'z resurslari qiymatini shunga o'xshash resurslarning bozordagi narxlariga taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

Tashqi va ichki xarajatlarning mohiyatini ochib berish, ularning bir-biridan farqini tushuntirishda bugungi kunda xo'jalik amaliyotimizda faoliyat yuritayotgan ko'plab yakka tartibdagi tadbirkorlarni yaqqol misol tariqasida keltirish mumkin.

Aytaylik, biron-bir tadbirkor o'ziga qarashli bo'lgan xonadonda kichik ishlab chiqarish sexi tashkil qildi. Bu yerda uning tashqi xarajatlari aniq: ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan xomashyo uchun to'lov, elektr energiyasi, suv va boshqa kommunal xizmatlar uchun to'lovlar, transport xizmatlari uchun to'lov va boshqalar. Bu o'rinda ichki xarajatlar nimadan iborat bo'ladi, degan savol tug'ilishi tabiiy.

Misolimizdan ko'rinadiki, tadbirkor sex binosi sifatida o'z xonadonidan foydalanyapti. Shubhasiz, u o'z xonadonidan foydalanganligi uchun o'ziga haq to'lamaydi, biroq agar u ushbu xonadonni biron-bir kishiga ijaraga berganida ma'lum miqdorda (aytaylik, bir oyga 200 ming so'm) pul daromadi olgan bo'lar edi. Uning

xonadonidan sex sifatida foydalanish muqobil holatda kelishi mumkin bo'lgan ijara to'lovidan, ya'ni 200 ming so'mdan mahrum etmoqda. Demak, bu o'rinda tadbirkor «ko'zga ko'rinmagan» holda 200 ming so'm sarflamoqda, ya'ni ichki xarajat qilmoqda. Bu turdagi ichki xarajatlarga yana tadbirkorning o'zining ish haqini, agar oila a'zolari mehnatidan foydalansa, ularning ish haqini va shunga o'xshash boshqa xarajatlarni kiritish mumkin.

Shu bilan birga tadbirkorlik faoliyatini ushlab turish uchun zarur bo'lgan to'lov – me'yordagi foyda ham renta va ish haqi bilan birga xarajatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Me'yordagi foyda iqtisodiy foydadan farq qiladi. **Me'yordagi foyda – bu iqtisodiy resurs sifatidagi tadbirkorlik qobiliyatini rag'batlantirib turish uchun to'lanadigan haq hisoblanadi.** Agar biron-bir faoliyat turi me'yordagi foyda keltirmasa, tadbirkor bu faoliyat turi bilan shug'ullanishdan to'xtaydi va o'zining kuch-quvvatini boshqa faoliyatga sarflaydi.

Sarf-xarajatlarni ichki va tashqi xarajatlarga ajratish korxonada iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirish yo'llarini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

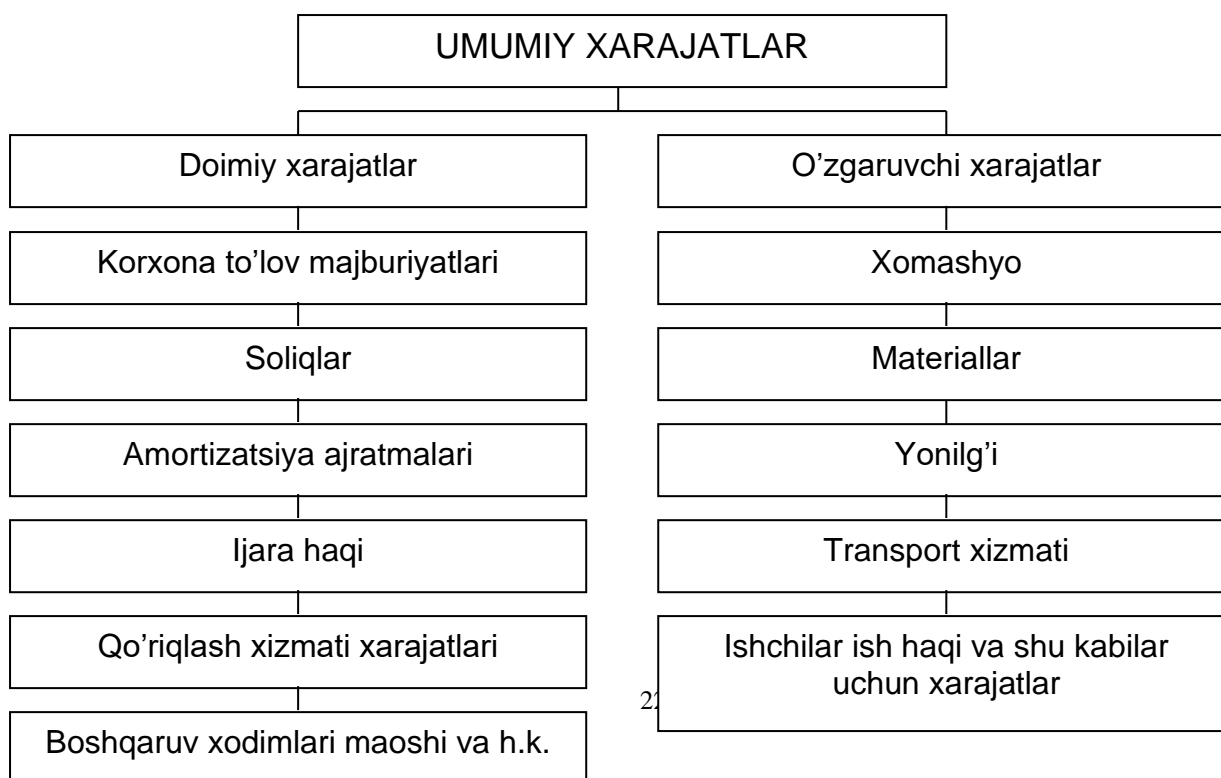
Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qilish yoki qilmasligiga qarab xarajatlar doimiy va o'zgaruvchi xarajatlarga bo'linadi (11.3-chizma).

Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga (qisqarishi yoki ortishiga) ta'sir qilmaydigan xarajatlar doimiy xarajatlar deyiladi.

Doimiy xarajatlar (DX) ishlab chiqarish hajmining o'sishiga bevosita ta'sir etmaydi va ishlab chiqarishning har qanday, hatto nolinchijahmida ham mavjud bo'ladi. Bunga korxonaning to'lov majburiyatlari (qarzar bo'yicha foiz va boshqalar), soliqlarning ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan turlari, amortizatsiya ajratmalari, ijara haqi, qo'riqlash xizmatiga to'lov, uskunalarga xizmat ko'rsatish sarflari, boshqaruv xodimlari maoshi va shu kabilar kiradi.

11.3-chizma

Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'siriga ko'ra xarajatlarning turkumlanishi

O'zgaruvchi xarajatlar (O'X) deb ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qiladigan xarajatlarga aytiladi. Unga xomashyo, material, yonilg'i, transport xizmati, ishchilar ish haqi va shu kabilarga qilinadigan sarflar kiradi.

Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o'zgaruvchi xarajatlar yig'indisi umumiy xarajatlar (UX)ni tashkil qiladi.

Doimiy (DX), o'zgaruvchi (O'X) va umumiy (UX) xarajatlarning grafikdagi ifodasini 11.4-chizma orqali ko'rishimiz mumkin.

Mahsulot birligini ishlab chiqarishga qilinadigan sarf-xarajatlarni hisoblash uchun o'rtacha umumiy, o'rtacha doimiy va o'rtacha o'zgaruvchi xarajatlar tushunchalaridan foydalaniladi. **O'rtacha umumiy xarajatlar yalpi (umumiy) xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori nisbatiga teng:**

$$O'UX = \frac{U\tilde{O}}{\dot{I}};$$

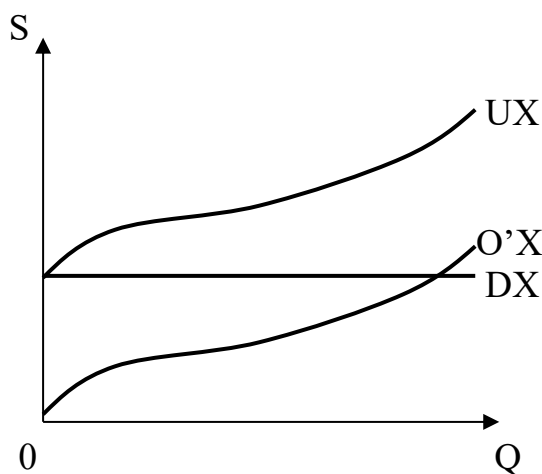
bu yerda: O'UX – o'rtacha umumiy xarajatlar;

UX – umumiy xarajatlar;

M – ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

11.4-chizma

Doimiy, o'zgaruvchi va umumiy (yalpi) xarajatlarning grafikdagi tasviri

O'rtacha doimiy xarajatlar doimiy xarajatlarning ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$O'D\tilde{O} = \frac{D\tilde{O}S}{\dot{I}};$$

bu yerda: O'DX – o'rtacha doimiy xarajatlar;

DXS – doimiy xarajatlar summasi.

O'rtacha o'zgaruvchi xarajatlar o'zgaruvchi xarajatlarni ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$O'O'\tilde{O} = \frac{O'\tilde{O}S}{\dot{I}};$$

bu yerda: O'O'X – o'rtacha o'zgaruvchi xarajatlar;

O'XS – o'zgaruvchi xarajatlar summasi.

Shartli raqamlar yordamida korxonaning doimiy, o'zgaruvchi, umumiy va o'rtacha xarajatlari to'g'risidagi misolni ko'rib chiqamiz (11.1-jadval).

Jadvaldan ko'rinadiki, o'rtacha doimiy xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishi bilan kamayib bormoqda. Bu ishlab chiqarish hajmining kengayishi bilan korxonaning doimiy xarajatlari mahsulotlarning tobora ko'payib boruvchi miqdoriga taqsimlanib borishi natijasida ro'y beradi. O'rtacha o'zgaruvchi va o'rtacha umumiy xarajatlar esa ishlab chiqarish hajmining o'sishi bilan turlicha o'zgarishi mumkin. Bizning misolimizda o'rtacha o'zgaruvchi xarajatlar 100 dan 300 donagacha bir xilda bo'lib, ishlab chiqarishning yanada kengayishi bilan ortib bormoqda. O'rtacha umumiy xarajatlar esa 400 donagacha miqdorda pasayib borib, undan yuqori miqdorlarda o'smoqda.

11.1-jadval

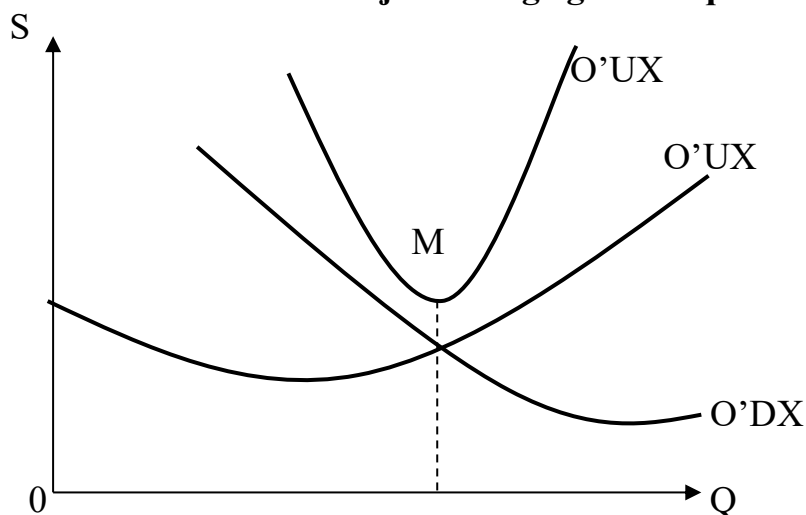
Korxonaning doimiy, o'zgaruvchi, umumiy va o'rtacha xarajatlari

Ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori, dona	Korxonaxarajatlari, ming so'm			O'rtacha xarajatlar, so'm		
	Doimiy xarajatlar	O'zgaruvchi xarajatlar	Umumiy xarajatlar	Doimiy xarajatlar	O'zgaruvchi xarajatlar	Umumiy xarajatlar
0	100	0	100	100000	0	100000
100	100	120	220	1000	1200	2200
200	100	240	340	500	1200	1700
300	100	360	460	333	1200	1533
400	100	490	590	250	1225	1475

Jadvaldan ko'rinadiki, o'rtacha umumiy xarajatlarni o'rtacha doimiy va o'rtacha o'zgaruvchi xarajatlarning yig'indisi sifatida ham ifodalash mumkin: $O'UX = O'DX + O'UX$.

Bu o'rtacha umumiy, doimiy va o'zgaruvchi xarajatlarning egri chiziqlari quyidagi ko'rinishda bo'ladi (11.5-chizma):

O'rtacha xarajatlarning egri chiziqlari

Eng yuqori darajada foyda olishga erishish uchun tovar ishlab chiqarishning zarur miqdorini aniqlash zarur. Bunda iqtisodiy tahlil vositasi bo'lib so'nggi qo'shilgan xarajat tushunchasi xizmat qiladi. **So'nggi qo'shilgan xarajat deb mahsulotning navbatdagi birligini ishlab chiqarish bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlarga aytiladi:**

$$SQ\tilde{O} = \frac{\Delta U\tilde{O}}{\Delta I};$$

bu yerda: SQX – so'nggi qo'shilgan xarajat;

ΔUX – umumiy xarajatlarning o'zgarishi;

ΔM – mahsulot miqdorining o'zgarishi.

Qo'shilgan xarajatlarni har bir navbatdagi qo'shilgan mahsulot birligi uchun aniqlash mumkin. **Tovar yoki xizmatlarning keyingi qo'shilgan birligini ishlab chiqarishga to'g'ri keladigan xarajatlar o'rtacha qo'shilgan xarajatlar deyiladi.**

2. Qisqa muddatli va uzoq muddatli davrlarda ishlab chiqarish xarajatlarining o'zgarish tamoyillari

Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishda vaqt omili, ya'ni xarajat qilingandan pirovard natija olinguncha o'tgan davr sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli vaqt omilidan kelib chiqib, ishlab chiqarish xarajatlarini qisqa va uzoq muddatli davrda alohida tahlil qilinadi.

Qisqa muddatli davr – bu korxonaning faqat o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirish uchun taqozo etiladigan davrdir.

Misol uchun, korxonada mahsulotiga talab keskin oshdi, deb faraz qilaylik. Taklifning muayyan hajmida talabning oshishi narxning ham ko'tarilishiga va, binobarin, korxonada foydasining ko'payishiga olib keladi. O'z o'rnida, ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali korxonada foyda massasini yanada oshirish imkoniga ega. Buning uchun u eng avvalo qisqa muddatli davrdagi ishlab chiqarish xarajatlarini amalga oshiradi. Bunday xarajatlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) jonli mehnat xarajatlarini oshirish, ya'ni qo'shimcha ishchi kuchini yollash va ulardan foydalanish;

2) xomashyo, material, elektr energiyasi va boshqa xarajatlar miqdorini ko'paytirish;

3) nisbatan arzon va ishlab chiqarishga osonlik bilan joriy etish mumkin bo'lgan mehnat vositalari miqdorini ko'paytirish va h.k.

Bundan ko'rinadiki, korxonada ishlab chiqarish hajmini o'stirish uchun qisqa davrda faqat o'zining o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirishi mumkin bo'lib, ular qisqa muddatli xarajatlar hisoblanadi. Ishlab chiqarish quvvatlari esa (ishlab chiqarish bino va inshootlari maydoni, mashina va uskunalar miqdori) doimiy bo'lib qoladi, hamda bu davr faqat ulardan foydalanish darajasini o'zgartirish uchun yetarli bo'lishi mumkin.

Uzoq muddatli davr – bu korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini va barcha band bo'lgan resurslari miqdorini o'zgartirish uchun yetarli bo'lgan davrdir.

Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish quvvatlarining o'zgarishini taqozo qiladigan davr davomiyligi ayrim tarmoq va korxonada xususiyatidan kelib chiqib farqlanishi mumkin. Misol uchun, tikuvchilik korxonasida ishlab chiqarish quvvatlarini nisbatan qisqa muddatda, masalan bir necha kunda o'zgartirish mumkin. Buning uchun bir necha ish stoli va tikuvchilik mashinalari sotib olish va o'rnatish kifoya qiladi. Mashinasozlik yoki neftni qayta ishlash zavodidagi qo'shimcha quvvatlarni ishga tushirish esa bir necha yilni taqozo etishi mumkin.

Uzoq muddatli davrda barcha xarajatlar, shu jumladan, doimiy xarajatlar ham o'zgaruvchi hisoblanadi.

Qisqa muddatli vaqt davomida korxonada o'zining doimiy (qayd qilingan) quvvatlariga o'zgaruvchi resurslar miqdorini qo'shib borish yo'li bilan ishlab chiqarish hajmini o'zgartirishi mumkin. Biroq, ishlab chiqarish quvvatlariga (doimiy resurslarga) qo'shilgan o'zgaruvchi resurslar ma'lum vaqtdan so'ng kamayib boruvchi natija (mahsulot) beradi.

Bu holat marjinalistlar tomonidan ishlab chiqilgan **unumdorlikning pasayib borishi qonuni** orqali izohlab beriladi. Unga ko'ra, ma'lum davrdan boshlab korxonaning ishlab chiqarish quvvatlariga (masalan kapital yoki yerga) o'zgaruvchi resurslar birligi (masalan, jonli mehnat)ni ketma-ket qo'shib borish, har bir keyingi o'zgaruvchi resurs birligi qiymatiga kamayib boruvchi qo'shilgan mahsulot beradi. Boshqacha aytganda, agar asosiy kapitalga xizmat ko'rsatuvchi ishchilar soni ko'payib borsa, ishlab chiqarishga ko'proq ishchini jalb qilib borish bilan ishlab chiqarish hajmining o'sishi tobora sekinlik bilan ro'y beradi. Bu qonunni tasvirlash uchun quyidagi misolni keltiramiz. Faraz qilaylik, fermer foydalanadigan yerning doimiy miqdoriga (masalan 20 ga) ega bo'lib, unda don yetishtiradi. Agar fermer ekinga qayta ishlov bermasa, har bir gektar yerdan 40 sentnerdan hosil oladi deb hisoblaymiz. Agar ekinga qo'shimcha bir marta ishlov berilsa, hosildorlik 50 s/ga ga qadar ko'tarilishi mumkin. Ikkinchi ishlov berish hosildorlikni 57 s/ga, uchinchi - 61 s/ga, to'rtinchisi, aytaylik 63 s/ga ga qadar ko'tarishi mumkin. Ekinga keyingi ishlov berishlar juda kam yoki nolga teng bo'lgan qo'shimcha hosil beradi.

Bu yerda shuni ta'kidlab o'tish lozimki, unumdorlikning pasayib borish qonuni, o'zgaruvchi resurslarning barcha birligi (masalan barcha ishchilar) sifat jihatidan bir xil degan farazga asoslanadi. Ya'ni, har bir qo'shimcha ravishda jalb qilingan ishchi bir xil aqliy layoqatga, bilimga, malakaga, harakat tezligi va shu kabilarga ega deb hisoblanadi.

Demak, qo'shilgan mahsulot keyingi jalb qilingan ishchi kam malakaga ega bo'lgani uchun emas, balki kapital (fondlar)ning mavjud miqdoriga nisbatan ko'p miqdorda ishchilarni band qilish sababli kamayib boradi. Bu yerda ishlab chiqarish omillari o'rtasidagi nisbat, mutanosiblik buzilishi sodir bo'ladi.

Bundan ko'rinib turibdiki, unumdorlikning pasayib borishi degan qonun tabiiy ravishda o'zidan o'zi emas, balki omillarning boshqasi o'zgarmagani holda ayrimlarini ko'r-ko'rona ko'paytirib, ular o'rtasidagi mutanosiblik buzilganda sodir bo'ladi.

Qulay iqtisodiy muhit tufayli, ishlab chiqarish quvvatlarining to'xtovsiz kengayib borishi natijasida korxonada o'rtacha umumiy (yalpi) xarajatlarida qanday o'zgarish ro'y beradi? Dastlab qandaydir vaqt oralig'ida ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi

o'rtacha umumiy xarajatlarning pasayishi bilan birga boradi. Ammo oxir oqibatda ko'proq va yanada ko'proq quvvatlarni ishga tushirish o'rtacha umumiy xarajatlarning o'sishiga olib keladi. Bunday hollarni samaraning kamayib borish qonuni tushuntirib berolmaydi, chunki uning amal qilish shart-sharoiti ishlab chiqarishda foydalanadigan resurslardan bittasi miqdorining o'zgarishligi hisoblanadi. Uzoq muddatli davrda barcha resurslar miqdori o'zgaradi. Bundan tashqari biz tahlilda barcha resurslar narxini doimiy deb faraz qilamiz. Shu sababli uzoq muddatli davrda o'rtacha xarajatlarning o'zgarishi tamoyilini ishlab chiqarish miqyosi o'sishining ijobiy va salbiy samarasi yordamida tushuntirish mumkin.

Ishlab chiqarish miqyosining ijobiy samarasi shunda namoyon bo'ladiki, korxonada ishlab chiqarish hajmi o'sib borishi bilan, bir qator omillar ishlab chiqarish o'rtacha xarajatlarning pasayishiga ta'sir ko'rsata boshlaydi. Bu omillar quyidagilar: 1) mehnatning ixtisoslashuvi; 2) boshqaruv xodimlarining ixtisoslashuvi; 3) kapitaldan samarali foydalanish; 4) qo'shimcha turdagi mahsulotlarning ishlab chiqarilishi. Quyida bu omillarning har biriga batafsil to'xtab o'tamiz.

1. Mehnatning ixtisoslashuvi. Korxonada ko'lamining o'sib borishi bilan foydalanilayotgan mehnatning ixtisoslashuv darajasini oshirish imkoni kengayib boradi. Qo'shimcha ravishda ishchilarning yollanishi topshiriqning ular o'rtasida borgan sari aniqroq taqsimlanib borishini anglatadi. Ishlab chiqarish jarayonida 5-6 tadan turli operatsiyalarni bajarish o'rniga endilikda har bir ishchi bitta-yagona topshiriqni bajarishi mumkin bo'ladi. Butun ish kuni davomida u o'zining malakasiga ko'proq mos keladigan vazifani bajarish bilan band bo'ladi. Kichik korxonalarda malakali ishchilar ko'pincha o'z ish vaqtlarining deyarli yarmini hech qanday malaka talab etmaydigan ishlarni bajarishga sarflaydilar. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarning oshib ketishiga olib keladi. Shuningdek, ishlab chiqarish miqyosining o'sishi bilan ta'minlanuvchi mehnat operatsiyalarining taqsimlanishi imkoniyati ishchilar uchun o'z vazifalarini bajarishlarida katta tajriba orttirishga zamin yaratadi. 5-6 ta topshiriq bilan band qilingan eng mahoratli ishchi ham bu vazifalarning har birini bajarishda u qadar malakali bo'la olmaydi. Yagona vazifani bajarish imkoniga ega bo'lgach, xuddi shu ishchi yanada unumliroq ishlay oladi. Va nihoyat, mehnat ixtisoslashuvining yuqori darajasi ishchi tomonidan bir topshiriqni bajarishdan boshqa biriga o'tishdagi vaqt yo'qotilishi holatining oldini oladi.

2. Boshqaruv xodimlarining ixtisoslashuvi. Ishlab chiqarishning yirik miqyoslari shuningdek boshqaruv bo'yicha mutaxassislar mehnatidan yaxshiroq foydalanish imkonini beradi. Birdaniga 20 nafar ishchini nazorat qilishga qodir bo'lgan rahbarning mehnati bir necha ishchiga ega bo'lgan kichik korxonada yetarli darajada foydalanilmaydi. Bu holatda ma'muriy apparatni ta'minlash xarajatlari oshirmagan holda korxonada ishlab chiqarish xodimlarining sonini ikki baravar ko'paytirish mumkin bo'ladi. Shu bilan birga, kichik firmalar boshqaruvchi mutaxassis mehnatidan bevosita maqsadga muvofiq foydalana olmaydilar. Kichik korxonada sotish muammolari bo'yicha mutaxassis o'z vaqtini boshqaruvning turli sohalari – masalan, marketing, ishchi kuchi resurslarini boshqarish, moliyaviy boshqarish bo'yicha taqsimlashga

majbur bo'lishi mumkin. Operatsiyalar miqyosining kengayishi marketing bo'yicha mutaxassis o'zini mahsulotlarni taqsimlash va sotish ustidan nazorat o'rnatishga to'liq bag'ishlashi mumkinligidan darak berib, boshqaruvning boshqa funktsiyalarini bajarish uchun qo'shimcha ravishda tegishli mutaxassislar jalb etiladi. Pirovardida bu holat samaradorlikning oshishi hamda mahsulot birligiga bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishiga olib keladi.

3. Kapitaldan samarali foydalanish. Ko'p hollarda kichik firmalar ishlab chiqarish jihozlaridan texnologik nuqtai nazardan nisbatan samarali foydalanishga qodir bo'lmaydilar. Mahsulotlarning ko'plab turlarini ishlab chiqarish uchun mashinalarni faqat juda yirik va qimmat turuvchi komplektlarda sotib olish mumkin. Buning ustiga, mazkur mashina jihozlaridan samarali foydalanish ishlab chiqarishning katta hajmlarini taqozo etadi. Demak, yaxshi jihozlarni sotib olish va samarali foydalanishga faqat yirik ishlab chiqaruvchilargina erishishlari mumkin.

Misol uchun, avtomobilsozlikda ishlab chiqarishning nisbatan samarali usullari yig'ish liniyasi uchun robot texnikasi hamda murakkab jihozlarning qo'llanishini taqozo etadi. Mazkur jihozlarning samarali ishlatilishi uchun, ba'zi bir hisob-kitoblarga ko'ra, yiliga 200 mingdan to 400 mingga qadar avtomobil ishlab chiqarish hajmiga erishish lozim bo'ladi. Faqat yirik ishlab chiqaruvchilargina bunday jihozlarni sotib olishlari va samarali foydalanishlari mumkin. Bu holat mayda ishlab chiqaruvchilar uchun muammolarni keltirib chiqaradi. Avtomobillarni boshqa jihozlar yordamida ishlab chiqarish samarasiz va mahsulot birligiga nisbatan ko'proq xarajatlar qilinishiga olib keladi. Biroq, nisbatan samarali jihozni sotib olib, undan ishlab chiqarishning kichik hajmi tufayli to'liq foydalanmaslik ham samarasiz va qimmatga tushuvchi yo'l hisoblanadi.

4. Qo'shimcha turdagi mahsulotlarning ishlab chiqarilishi. Yirik miqyosdagi ishlab chiqarishning tashkilotchisi qo'shimcha mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun kichik firmaga qaraganda kengroq imkoniyatga ega bo'ladi. Go'shtni qadoqlash bo'yicha yirik fabrika ishlab chiqarish chiqindisidan yelim, o'g'itlar, dorivor mahsulotlar va boshqa shu kabi qo'shimcha mahsulotlarni tayyorlaydiki, kichik firma bu chiqindilarni zarur bo'lmaganligi uchun shunchaki tashlab yuborishi mumkin edi.

Ishchi va boshqaruvchilar mehnatini ixtisoslashtirish darajasini oshirish, nisbatan samarali asbob-uskunalardan foydalanish imkoniyati, chiqindilardan samarali foydalanish kabi barcha texnologik omillar o'z ishlab chiqarish miqyosini kengaytirishga layoqatli bo'lgan tadbirkor tomonidan mahsulot birligini ishlab chiqarish xarajatlarining pasaytirilishiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, ishlab chiqarishga jalb etilgan barcha resurslar miqdorining 10%ga oshirilishi ishlab chiqarish hajmining nisbatan ko'proq, masalan 20%ga oshishiga olib keladi, natijada o'rtacha umumiy xarajatlar pasayadi. Vaqt o'tishi bilan firmaning kengaytirilishi salbiy iqtisodiy oqibatlarga, va shundan kelib chiqqan holda, mahsulot birligi ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishiga olib kelishi mumkin.

Salbiy miqyos samarasi ro'y berishining asosiy sababi yirik miqyosdagi ishlab chiqaruvchiga aylangan firmaning faoliyatini samarali nazorat qilish va muvofiqlashtirishga harakat qilish chog'ida vujudga keluvchi ma'lum boshqaruv

qiyinchiliklari bilan bog'liq. Uncha katta bo'lmagan korxonada bitta-yagona boshqaruvchi uning faoliyatiga doir barcha muhim qarorlarni shaxsan o'zi qabul qilishi mumkin. Firma hajmining uncha katta bo'lmaganligi tufayli mazkur boshqaruvchi barcha ishlab chiqarish jarayonini yaxshi tasavvur qila oladi hamda firma faoliyatining barcha yo'nalishlarini tezlik bilan o'zlashtira olishi, o'z qo'l ostidagilaridan olayotgan axborotlarni osonlik bilan tahlil qilishi, ular asosida aniq va samarali qaror chiqara olishi mumkin bo'ladi. Biroq bunday qulay holat firma miqyosining kengayishi bilan o'zgaradi. Ma'muriy xodimlar va ishlab chiqarish jarayonini alohidalashtiruvchi boshqaruv qatlamlari ko'payib boradi; yuqori rahbariyat korxonadagi haqiqiy ishlab chiqarish jarayonidan alohidalashib qoladi. Yirik korxonada miqyosida oqilona qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarni yig'ish, tushunish va qayta ishlash bir kishi uchun imkon darajasidan tashqarida bo'ladi. Boshqaruv apparatining chuqurlashuvi va kengayishi esa axborot almashinuvi, qarorlarni muvofiqlashtirishdagi muammolarni hamda byurokratik holatni keltirib chiqaradi, boshqaruvning turli bo'g'inlari tomonidan qabul qilingan qarorlar bir-biriga zid kelish ehtimoli kuchayadi. Natijada samaradorlikka putur yetib, ishlab chiqarishning o'rtacha xarajatlari oshadi. Boshqacha aytganda, barcha resurslar miqdorining 10%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining nomuvofiq ravishda, aytaylik 5%ga o'sishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish miqyosining o'sishidan doimiy ravishda olinuvchi samara.

Ba'zi hollarda ijobiy miqyos samarasi ta'siri barham topuvchi ishlab chiqarish hajmi bilan salbiy miqyos samarasi kuchga kiruvchi ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi tafovut juda ahamiyatli bo'lishi mumkin. Bu ikkala chegara orasidagi maydonda barcha resurslarning 10%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining ham mutanosib ravishda 10%ga ko'payishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish miqyosining kengayib borishi chuqur ixtisoslashuv tufayli boshqarish bo'yicha mutaxassislar mehnatidan ancha yaxshi foydalanish imkoniyatini beradi. Bu oxir oqibatda samaradorlikning oshishi va mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarning kamayishiga olib keladi.

3. Foydaning mazmuni. Foyda normasi va massasi

Korxonalarining faoliyatiga baho berishda sotilgan mahsulotlarning hajmi, ularga qilingan sarf-xarajatlar va foyda tushunchalaridan keng foydalaniladi.

Korxonalarda tovar va xizmatlarni sotishdan olingan mablag'lar ularning pul tushumlari yoki pul daromadlari deyiladi.

Aytaylik, korxonada bir oy davomida 100 ming dona «A» mahsuloti ishlab chiqarildi. Har bir mahsulotning narxi 1000 so'm. Agar barcha mahsulotlar sotilgan taqdirda, korxonaning bir oylik pul tushumi 100 mln. so'm (100000×1000) ga teng bo'ladi.

Biroq, korxonaning pul tushumlari uning faoliyatining samaradorligiga baho bera olmaydi. Chunki, bu pul tushumlari qanday xarajatlar evaziga olinganligi aks ettirmaydi. Shunga ko'ra, pul tushumlarining xarajatlardan ajratib olingan qismi – foyda muhim o'rin tutadi.

Korxonada pul daromadlaridan barcha xarajatlarni chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi foyda deb yuritiladi. Ayrim adabiyotlarda bu **iqtisodiy foyda** deb ham yuritiladi.

Bizning misolimizdagi korxonada «A» mahsulotni ishlab chiqarishning bir oylik xarajatlari 60 mln. so'mni tashkil etgan bo'lsin. U holda, korxonaning bir oylik foydasi 40 mln. so'm (100 mln. – 60 mln.) ga teng bo'ladi.

Foydaning tarkib topishi ikki bosqichdan o'tadi:

birinchi bosqichda foyda ishlab chiqarish jarayonida yangi qiymatning yaratilish chog'ida vujudga keladi. Yangidan yaratilgan qiymat tarkibidagi qo'shimcha qiymat foydaning asosiy manbai hisoblanadi, biroq u hali aniq foyda shaklida namoyon bo'lmaydi;

ikkinchi bosqichda ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan foyda tovarlarni sotilgandan so'ng olingan pul daromadi bilan xarajatlarning farqi ko'rinishida to'liq namoyon bo'ladi.

Demak, tovar va xizmatlar sotilganda ularning umumiy qiymati pul daromadlariga, undagi qo'shimcha mahsulot esa foydaga aylanadi. Bundan ko'rinib turibdiki, foydaning haqiqiy manbai qo'shimcha mahsulot yoki qo'shimcha qiymatdir.

Odatda ishlab chiqarish sohasidagi yirik korxonalar tovarlarni katta hajmda ishlab chiqarib, ularni savdo vositachilariga ulgurji narxlarda sotadilar. Shunga ko'ra, ular tovarning ulgurji narxi uning tannarxidan yuqori bo'lgan taqdirda foyda oladilar. Demak, **ishlab chiqaruvchi foydasi (F_{ich}) – bu mahsulot tannarxi (T) va ulgurji narxi (N_u) o'rtasidagi farqdan iborat:**

$$F_{ich} = N_u - T.$$

Bundan ko'rinadiki, mahsulot birligidan olinadigan foyda ikkita asosiy omilga bog'liq bo'ladi: 1) mahsulot tannarxi darajasi; 2) ulgurji narxlar darajasi.

Tannarx – bu mahsulotning har bir birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarning puldagi ifodasidir.

Mahsulot tannarxini xarajatlarning asosiy turkumlari bo'yicha hisoblash mumkin. Misolimizdagi «A» mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari va tannarxini hisoblab chiqamiz (11.2-jadval).

11.2-jadval

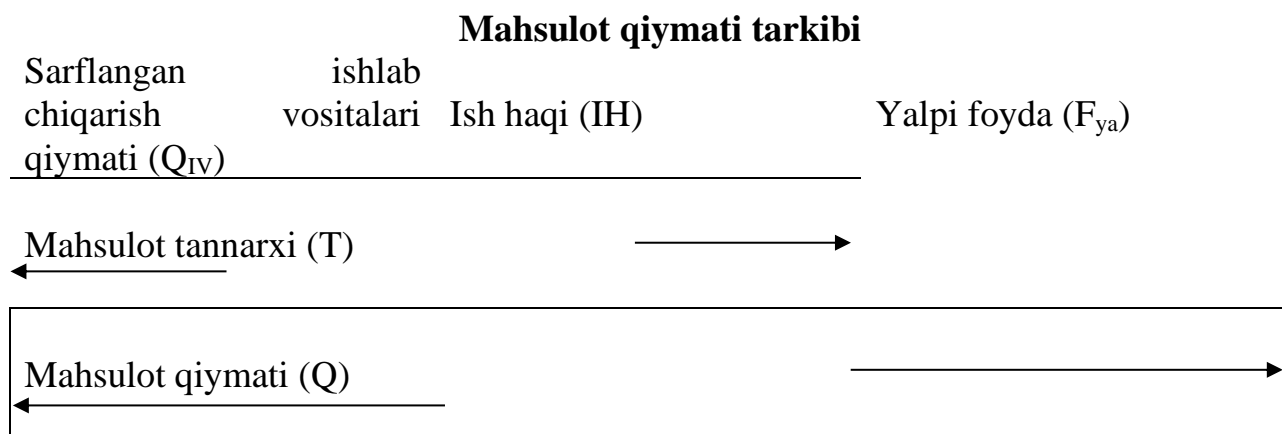
«A» mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari va tannarxini hisoblash

Xarajatlar	Jami ishlab chiqarish xarajatlari, mln. so'm	1 birlik mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari, so'm
Xomashyo va materiallar	24,0	240
Yoqilg'i va energiya	9,0	90
Ish haqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar	15,0	150
Transport xarajatlari	6,0	60
Boshqaruv xarajatlari	6,0	60
Jami	60,0	600

Jadvaldan ko'rinadiki, korxonada «A» mahsulotning bir oylik ishlab chiqarish xarajatlari 60 mln. so'mdan iborat bo'lib, jami 1000 dona mahsulot ishlab chiqarilgan. Demak, 1 dona mahsulotning tannarxi 600 so'mga teng.

Hozirgi global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitida mamlakatimiz eksport salohiyatini yuksaltirish va milliy iqtisodiyotimiz raqobatbardoshligini oshirish ko'p jihatdan tejamkorlikka erishish hamda mahsulot va xizmatlar tannarxini pasaytirishga bog'liq. Shunga ko'ra, 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturida tannarxni pasaytirishga oid quyidagi kompleks chora-tadbirlar ham belgilangan: «...qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan korxonalarining raqobatdoshligini oshirish. Shu maqsadda 2008 yili xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiyotimizdagi etakchi tarmoq va sohalarda mahsulot tannarxini kamida 20 foiz tushirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish borasidagi takliflari ma'qullanganini qayd etish lozim»⁵⁶.

11.6-chizma

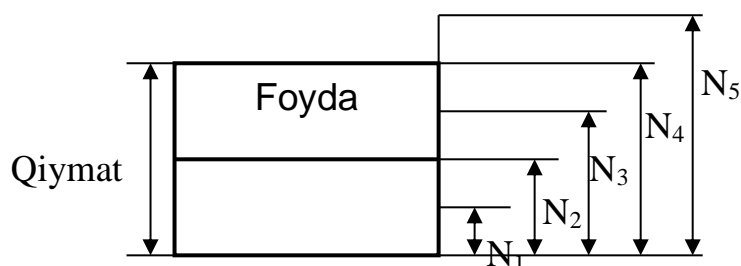

Bu o'rinda mahsulot tannarxini uning qiymatidan farqlash lozim. Ma'lumki, mahsulot qiymati (Q) o'z ichiga sarflangan ishlab chiqarish vositalari qiymati (Q_{IV}) hamda yangidan yaratilgan qiymat (Q_{YA})ni to'liq oladi. O'z navbatida yangidan yaratilgan qiymat ish haqi (IH) va yalpi foydaga (F_{ya}) ajraladi. Bu holatni 11.6-chizma orqali ko'rish mumkin.

Foyda miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi ikkinchi omil – korxonada o'z mahsulotlarini sotuvchi narx darajasi bo'lib, bu o'rinda mahsulot narxi, qiymati va tannarxi o'rtasidagi nisbatning beshta asosiy holatini ajratib ko'rsatish mumkin (11.7-chizma).

⁵⁶ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 33-34-b.

11.7-chizma Tovar qiymati va narxining nisbati

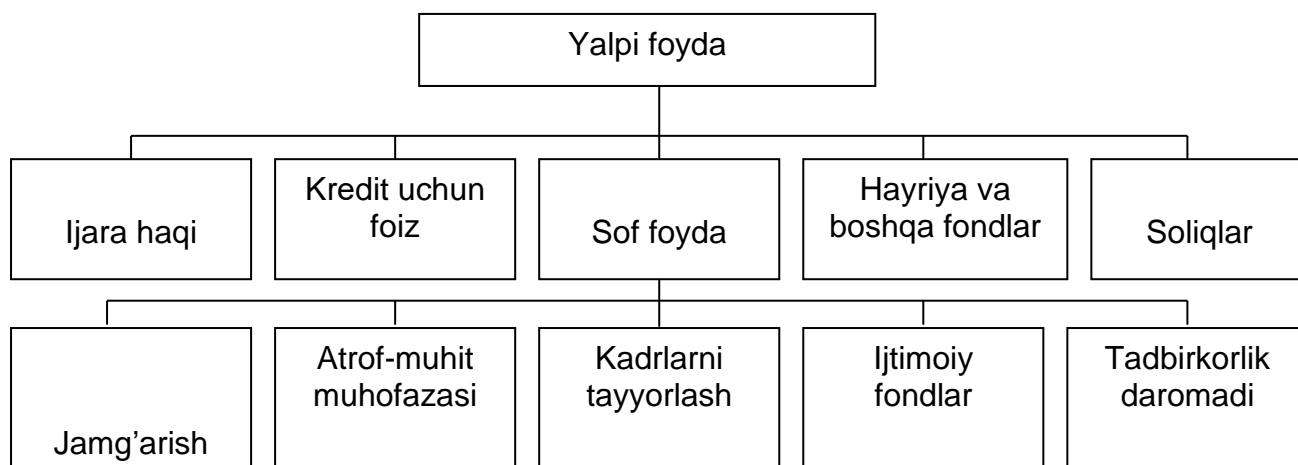
Chizmadan ko'rinadiki, birinchi holatda narx mahsulotlar tannarxidan past darajada o'rnatilib (N₁ daraja), buning natijasida ular zarariga sotilishi mumkin. Ikkinchi holatda narxning N₂ darajada o'rnatilishi mahsulotni sotishdan olingan pul tushumining korxonalar xarajatlariga teng kelishi, ya'ni ishlab chiqarishning faqat o'zini-o'zi qoplashi ta'minlanishi mumkin. Uchinchi holatdagi N₃ narx darajasi tannarxidan yuqori, biroq qiymatdan past bo'lib, bunda korxonalar foydasi tovar mujassamlashgan foyda miqdoridan kam bo'ladi. To'rtinchi holatdagi N₄ narx darajasi qiymat miqdoriga teng bo'lib, korxonalar tovar mujassamlashgan barcha foydani oladi. Va nihoyat, beshinchi holatdagi N₅ narx darajasini o'rnatish korxonalar tovar qiymatidan ko'proq pul daromadi olish imkonini beradi. Buni yuqorida keltirilgan misoldagi «A» mahsulot qiymati va narxi orqali aniqroq ifodalash mumkin: N₁ = 500 so'm; N₂ = 600 so'm; N₃ = 800 so'm; N₄ = 1000 so'm; N₅ = 1200 so'm.

Korxonalar yalpi foydasining taqsimlanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi (11.8-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, eng avvalo yalpi foydadan boshqa iqtisodiy sub'ektlarga turli to'lovlar amalga oshiriladi. Bu to'lovlarga boshqalarning yer va binolaridan foydalanganlik uchun ijara haqi, qarzga olingan pul mablag'lari uchun to'lanadigan foizni kiritish mumkin. Bundan tashqari, korxonalar davlat va mahalliy hokimiyat organlari budjetiga soliqlar to'laydilar, turli hayriya va boshqa fondlarga mablag'lar kiritadilar. Mablag'larning qolgan qismi korxonalar sof foydasini tashkil etadi. U korxonaning ishlab chiqarish va ijtimoiy ehtiyojlariga, shuningdek jamg'arish (ishlab chiqarishni kengaytirish)ga, atrof-muhit muhofazasi, xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash va boshqa maqsadlarga sarflanadi.

11.8-chizma

Yalpi foydaning taqsimlanishi

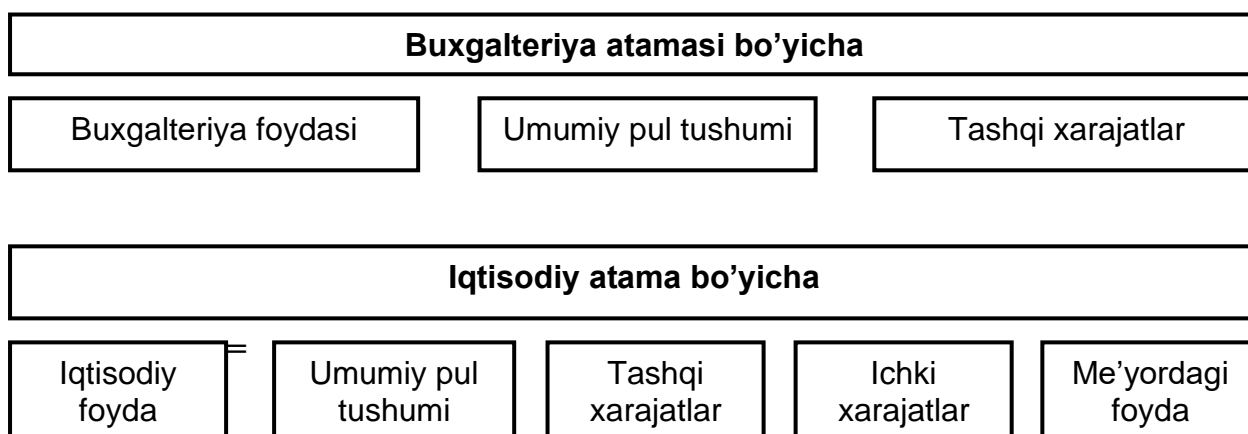
Iqtisodiy foyda va buxgalteriya foydasini o'zaro farqlash lozim.

Iqtisodiy foyda umumiy pul tushumidan barcha ichki va tashqi xarajatlar, shuningdek, me'yordagi foydani chegirib tashlash orqali aniqlanadi.

Buxgalteriya foydasi sotilgan mahsulot uchun tushgan umumiy pul summasidan ishlab chiqarishning tashqi xarajatlari chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Shu sababli buxgalteriya foydasi iqtisodiy foydadan ichki xarajatlar miqdoriga ko'proqdir. Bunda ichki xarajatlar har doim o'z ichiga me'yordagi foydani ham oladi. Korxonada umumiy pul tushumi tarkibidagi umumiy va buxgalteriya xarajatlari hamda foydasining farqlanishini quyidagi tasvir orqali yaqqolroq tasavvur etish mumkin (11.9-chizma).

11.9-chizma

Korxonada umumiy pul tushumi tarkibidagi iqtisodiy va buxgalteriya foydasining farqlanishi.

Korxonada foydasining mutlaq miqdori uning massasini tashkil qiladi. Foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbati va uning foizda ifodalanishi foyda normasi deyiladi.

Amaliyotda foyda normasini hisoblashning ikki variantidan foydalaniladi. Bular foydaning joriy sarflarga – korxonada xarajatlariga yoki avanslangan mablag'larga (asosiy va aylanma kapital) nisbatidir.

Bular quyidagicha aniqlanadi:

$$1. P' = (P/W) \times 100\% ,$$

bu yerda: P' – foyda normasi; P – foyda massasi; W – ishlab chiqarish xarajatlari;

$$2. P' = (P/K_{\text{avans}}) \times 100\% ,$$

bu yerda: P' – foyda normasi; P – foyda massasi; K_{avans} – korxonada avanslangan mablag'lari yoki asosiy va aylanma kapitalning o'rtacha yillik qiymati.

Bizning misolimizdagi korxonaning «A» mahsulot ishlab chiqarishdan olgan foyda massasi 40 mln. so'mni, foyda normasi esa 66,7 % ((40 mln. so'm / 60 mln. so'm) × 100%) ni tashkil etadi.

Foyda normasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga to'g'ri mutanosib hamda ishlab chiqarish xarajatlari yoki avanslangan mablag'lar qiymatiga teskari mutanosibdir.

Shu tufayli foyda normasi korxonada ish samaradorligining integral ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning o'sishiga, chiqarilayotgan mahsulot umumiy hajmi o'zgarmagan holda ikki yo'l bilan: 1) ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hisobiga; 2) narxni oshirish hisobiga erishish mumkin.

Xulosalar:

1. Ishlab chiqarish xarajatlari – iqtisodiyot nazariyasining eng muhim tadqiqot kategoriyalaridan biridir. Uning vazifasi korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan mahsulot ishlab chiqarishga sarflanadigan xarajatlarning miqdori va tarkibini aniqlashdan iborat.

2. Xarajatlarni tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotdan olingan pul tushumi nafaqat ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashi, balki foyda olishni ham ta'minlashi kerak. Foyda – tadbirkorlik faoliyatining mazmunini anglatadigan, uni harakatga keltiruvchi omildir. Ammo bu maqsadga erishish ishlab chiqarish xarajatlariga bevosita bog'liq. Shuning uchun ishlab chiqarish xarajatlarini tadqiq etish iqtisodiy tahlilning muhim bo'g'ini hisoblanadi.

3. Tadbirkor korxonada xarajatlari va foydasiga turlicha yondashadi. Muayyan xarajatlarda foyda ishlab chiqarishning eng yaxshi imkoniyatlarini ta'minlashi kerak. Muayyan foyda doirasida esa xarajatlarni shunday optimal darajaga keltirish kerakki, bunda ishlab chiqarishni moliyalashtirish ko'p sarf talab etmasin.

4. Korxonada umumiy xarajatlari ikkiga bo'linadi: ishlab chiqarish xarajatlari va muomala xarajatlari. Ishlab chiqarish xarajatlari mahsulotni yaratish uchun sarflanadigan xarajatlardir. Ushbu xarajatlarda xom ashyo, yoqilg'i, energiya, ishchi kuchi, amortizatsiya va boshqalarga sarflanadi. Muomala xarajatlari tovarlarni realizatsiya jarayoni bilan bog'liq bo'lgan sarflardir. Ular sof muomala va qo'shimcha muomala xarajatlariga bo'linadi. Sof muomala xarajatlari foyda hisobidan qoplansa, qo'shimcha muomala xarajatlari esa tovar narxiga kiritiladi.

5. Korxonada ishlab chiqarish jarayonida foydalanadigan resurslar o'z resurslari yoki jalb qilingan resurslar bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra xarajatlarda ichki yoki tashqi xarajatlarga bo'linadi. Tashqi xarajatlarda korxonada o'zi uchun zarur resurs va xizmatlarga to'lovlarni amalga oshirishi natijasida vujudga keladigan xarajatlardir. Tashqi xarajatlarda to'lov hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi, shu sababli buxgalteriya xarajatlari deb ham ataladi. Korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanishi bilan bog'liq xarajatlarda ichki xarajatlarda deyiladi. Bunday xarajatlarda pul to'lovlari shaklida chiqmaydi. Shu sababli ichki xarajatlarda darajasini baholash o'z resurslari qiymatini shunga o'xshash resurslarning bozor narxlariga taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

6. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir etish darajasiga qarab doimiy va o'zgaruvchi xarajatlarda ham farqlanadi. Ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga (qisqarishi yoki ortishi) ta'sir etmaydigan xarajatlarda doimiy xarajatlarda deyiladi. Doimiy xarajatlarda ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmaydi, uning o'sishiga ham bevosita ta'sir etmaydi va ishlab chiqarishning har qanday, hatto nolinchida ham mavjud bo'ladi.

O'zgaruvchi xarajatlar deb ishlab chiqariladigan tovar miqdorining oshishiga yoki kamayishiga bevosita ta'sir qiladigan xarajatlarga aytiladi. Ishlab chiqarishning har bir darajasida doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar yig'indisi umumiy yoki yalpi xarajatlarni tashkil qiladi.

7. Korxonada ishlab chiqarish hajmini o'stirish uchun qisqa muddatli davrda faqat o'zining o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirishi mumkin. Bu qisqa muddatli xarajatlardir. Ishlab chiqarish quvvatlari esa (ishlab chiqarish bino va inshootlari maydoni, mashina va uskunalarning miqdori) doimiy bo'lib qoladi, hamda bu davrda faqat ulardan foydalanish darajasini o'zgartirish uchun yetarli bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, qisqa muddatli davr oralig'ida korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari o'zgarishsiz qoladi, ishlab chiqarish hajmi jonli mehnat, xom ashyo va boshqa resurslar miqdorini ko'paytirish orqali o'zgarishi mumkin. Bunda mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish intensivligini oshirish mumkin.

8. Qisqa muddatli davr – bu korxonaning faqat o'zgaruvchi xarajatlari miqdorini o'zgartirish uchun taqozo etiladigan davrdir. Uzoq muddatli davr – bu korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini va butun band bo'lgan resurslari miqdorini o'zgartirish uchun yetarli bo'lgan davrdir. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish quvvatlarining o'zgarishini taqozo qiladigan davr davomiyligi ayrim tarmoq va korxonada xususiyatidan kelib chiqib farqlanish mumkin.

9. Korxonada pul daromadlaridan sarflangan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi foyda yoki iqtisodiy foyda deb yuritiladi. Tovar va xizmatlar sotilganda ularning umumiy qiymati pul daromadlariga, undagi qo'shimcha qiymat esa foydaga aylanadi. Bundan ko'rinib turibdiki foydaning haqiqiy manbai qo'shimcha mahsulot yoki qo'shimcha qiymatdir.

10. Korxonaning umumiy foydasidan budjetga (asosan soliq to'lovlari), banklarga (olingan ssuda uchun foiz) to'lovlar va boshqa majburiyatlar chiqarib tashlansa korxonada sof foydasi qoladi. Buxgalteriya foydasi sotilgan mahsulot uchun tushgan umumiy pul summasidan ishlab chiqarishning tashqi xarajatlari chiqarib tashlanishi natijasida hosil qilinadi. Shu sababli buxgalteriya foydasi iqtisodiy foydadan ichki xarajatlar miqdoriga ko'proqdir. Bunda ichki xarajatlar har doim o'z ichiga normal foydani ham oladi.

11. Foydaning o'sishiga, chiqarilayotgan mahsulot umumiy hajmi o'zgarmagan holda ikki yo'l bilan: yoki ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hisobiga, yoki narxni oshirish hisobiga erishish mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Ishlab chiqarish xarajatlari – tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflardir.

Ichki xarajatlar – korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan resurslardan foydalanish natijasida vujudga keladigan xarajatlar.

Tashqi xarajatlar – tashqaridan jalb qilingan resurslarga to'lovlarni amalga oshirishga ketgan xarajatlar.

Doimiy xarajat – ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etmaydigan, u o'zgarganda ham miqdorini o'zgartirmaydigan xarajatlar.

O'zgaruvchi xarajat – ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir etadigan xarajatlar.

O'rtacha xarajatlar – mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar.

Qo'shilgan xarajatlar – mahsulotning navbatdagi qo'shimcha birligini ishlab chiqarishga qilinadigan xarajatlar.

To'g'ri xarajatlar – mahsulot tannarxiga bevosita qo'shib, uning tarkibiga kiradigan xarajatlar.

Egri xarajat – mahsulot tannarxiga ustama bo'lib, narxda aks etadigan xarajatlar.

Iqtisodiy yoki sof foyda – yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi.

Foyda normasi – foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga bo'lgan nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Ishlab chiqarish sarf-xarajatlarining mohiyatini va tarkibini tushuntiring.
2. Ichki va tashqi xarajatlar o'rtasidagi farq nimadan iboratligini misol orqali tushuntiring.
3. O'rtacha doimiy, o'zgaruvchi va umumiy xarajatlarning mazmuni hamda ularning ahamiyatini tushuntirib bering.
6. Foydaning mazmuni va manbaini tushuntiring.
7. Iqtisodiy foyda va buxgalteriya foydasining farqi nimada? Ularning shakllanish tartibini tushuntirib bering.
8. Yalpi foydaning taqsimlanish tartibini tushuntirib bering. Mulkchilik va xo'jalik yuritish shakllarining turliligi foydaning taqsimlanish tartibiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
9. Foyda massasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni izohlab bering.
10. Ishlab chiqarish resurslari tarkibidagi quyidagi o'zgarishlardan qaysilari uzoq muddatli davrdagi xarajatlarga kiradi:
  - a) kompaniya neftni qayta ishlovchi yangi uskunani o'rnatadi;
  - b) korxonaga yana 200 ishchini yollaydi;
  - v) fermer o'z uchastkasida qo'llaniladigan o'g'it miqdorini ko'paytiradi;
  - g) fabrikada uchinchi smena joriy qilinadi.
11. Sarflarning quyidagi turlari xarajatlarning qaysi turkumiga tegishli ekanligini aniqlang: mahsulot reklamasiga sarflar, korxonaga chiqargan zayomlar bo'yicha foiz to'lovlari; xom ashyoga sarflar, ko'chmas mulkka soliq to'lovlari, boshqaruv xodimlari maoshi; ishchilarga ish haqi to'lovlari; amortizatsiya ajratmasi.
12. Quyidagi keltirilgan ma'lumotlardan foydalanib foyda normasini har ikkala usulda hisoblang: umumiy foyda – 250 ming so'm; ishlab chiqarish xarajatlari – 1250 ming so'm; avanslangan mablag'lar (asosiy va aylanma kapital) – 2500 ming so'm.
Natijalarni taqqoslab, izohlab bering

12-mavzu. Ish haqi va mehnat munosabatlari

1. Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari.....
2. Ish haqining iqtisodiy mazmuni.
3. Ish haqini tashkil etish shakllari va tizimlari.....
4. Mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va kasaba uyushmalarining roli....

Mamlakatda yaratilgan milliy mahsulotning taqsimlanish tamoyillari, shakllari, usullari muhim ahamiyat kasb etib, ulardan amalda foydalanish masalalari iqtisodchi-mutaxassislar o'rtasida turli tortishuv, bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda. Ayniqsa, kishilarning hayot kechirishi va turmush darajasini aniqlab beruvchi daromadlarning asosiy turi bo'lgan ish haqini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu mavzuda ish haqining iqtisodiy tabiati bilan bog'liq muammolar, ish haqi shakllari va bozor munosabatlari sharoitida uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, ish haqi stavkasini tabaqalashtirish masalalari ko'rib chiqiladi. Mavzuda mehnat munosabatlarining iqtisodiy mazmuni va ularni shakllantirishda turli shartnomalarning va kasaba uyushmalarining roliga alohida o'rin beriladi.

1. Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari

Ish haqining mazmunini to'g'ri tushunib olish uchun eng avvalo yaratilgan milliy mahsulotning taqsimlanish tartibi to'g'risida tasavvurga ega bo'lish lozim. Mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotning (tovar va xizmatlarning) taqsimlanish tamoyillari bo'yicha turlicha nazariyalar mavjud. Bozor iqtisodiyotiga doir adabiyotlarning ko'pchiligida «uch omil» deb nomlanuvchi nazariya keng tarqalgan.

Bu nazariyaning asoschilaridan biri frantsuz olimi J.B.Sey «**ishlab chiqarishning uch omili**» degan g'oyani ilgari surib, unda tovarlarni ishlab chiqarishda mehnat, yer va kapital bab-baravar qatnashadi, ular hamma daromadlar manbaidir va binobarin daromadlar ham shu omillar o'rtasida taqsimlanadi, deb ko'rsatadi.

Uning bu g'oyasi amerikalik iqtisodchi olim J.B.Klarkning **qo'shilgan omil (so'nggi qo'shilgan kapital yoki ishchi kuchi) unumdorligi** degan g'oyasiga asos bo'lib xizmat qiladi. Klark o'zining «Boylklarning taqsimlanishi» nomli asarida yaratilgan boylik uchala omil o'rtasida ularning har biri yaratgan mahsulot miqdoriga (ya'ni unumdorligiga) qarab taqsimlanadi, deb ko'rsatdi.

Sey va Klark g'oyalarning ijobiy tomoni quyidagilardan iborat:

a) kapital, yer va ishchi kuchi (jonli mehnat)ning har uchulasi tovar yoki xizmatning nafliligini yaratishda qatnashishi ko'rsatiladi;

b) yaratilgan naflilik miqdori bilan bu uchala omilning miqdori va unumdorligi o'rtasida bog'liqlik mavjudligi, agar bu uchala omil bir-biriga mos ravishda miqdor va sifat jihatidan oshsa, tovarlar va xizmatlar hajmi ham ko'payishi asoslanadi.

Ammo bu g'oyalarning kamchiligi ham mavjud bo'lib, ular hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitiga to'g'ri kelmaydi.

Sey va Klark iqtisodiyot nazariyasi hali yetarli darajada rivojlanmagan davrda yashab, ijod etganliklari uchun, tovar va xizmatlarda gavdalangan mehnatning ikki yoqlama tavsifini va undan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyatini tushunmaganliklari tufayli, kapital va yer tovar nafliligini yaratishda passiv ravishda qatnashsada, qiymat yaratmasliklarini, ular faqat eskirishiga teng, ya'ni amortizatsiya

ajratmalariga teng qiymatni yangi tovarga jonli mehnat ta'sirida o'tkazishini, yangi qiymat esa faqat jonli mehnat tomonidan yaratilishini ko'rsatib berolmaganlar.

Klark tomonidan yaratilgan qo'shilgan mehnat unumdorligining kamayib borish qonuni turli omillarning bir-biriga mosligi ta'minlanmagan, ko'r-ko'rona xarajatlar oshirib borilgan hamda ilmiy-texnika taraqqiyoti mutlaqo to'xtab qolgan davrga (holatga) mos kelib, hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitiga to'g'ri kelmaydi.

Sey va Klark aytganlaridek, hozirgi davrda yaratilgan boylik, to'g'rirog'i milliy mahsulotning hammasi bu uchala omilning miqdori va unumdorligiga qarab taqsimlanmaydi, balki uning amortizatsiya ajratmalari, markazlashgan fondlar tashkil qilingandan qolgan qismi shu omillarga qarab uning egalari o'rtasida taqsimlanadi.

Sey va Klarklardan tashqari ayrim oqimlar, masalan lassalchilar mehnat hamma boylikning va madaniyatning manbaidir, shuning uchun hamma daromad jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlanishi zarur, deb ko'rsatadilar.

Lassalchilar, birinchidan, boylik faqatgina mehnatning natijasi bo'lmasdan, uni yaratishda yer (tabiat resurslari) va kapital ham qatnashishini, ya'ni uning nafiligi har uchala omil natijasi ekanligini unutdilar.

Ikkinchidan, ularning yaratilgan mahsulotni barcha jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlash zarur degan g'oyalari mutlaqo noto'g'ri bo'lib, bunday holatda mahsulotni ko'paytirishga ishlab chiqaruvchilar o'rtasida hech qanday qiziqish bo'lmasligi o'z-o'zidan tushunarlidir. Keyinchalik sobiq sotsialistik mamlakatlarda, jumladan sobiq Ittifoqda mahsulot va daromadlar davlat qo'lida bo'lib, mehnatning miqdori va sifatiga qarab taqsimlanadi degan g'oya hukmron bo'ldi. Lekin uning talablari bajarilmadi. Davlat, partiya va xo'jalik rahbarlari yaratilgan mahsulotning ko'pchilik qismini o'z xohishlaricha, davlat foydasiga taqsimladilar va turli yo'llar bilan o'zlashtirib, undan foydalandilar, shu vaqtning o'zida mehnatkashlar o'z mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga yarasha haq ola olmadilar.

Mana shu yuqoridagi aytilgan nazariy fikrlarni va amaliy tajribalarni hamda hozirgi davrda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar talablarini hisobga olib, yaratilgan mahsulotni taqsimlashning quyidagi asosiy yo'nalishlarini ko'rsatishga harakat qilamiz:

a) umuman olganda mahsulotni, binobarin daromadlarni taqsimlash ham doim bir xil bo'lmay, balki shu davrda amal qilib turgan iqtisodiy munosabatlar tizimiga, jumladan mulkchilik munosabatlariga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoitlari, ya'ni kapitalga mulkchilikning turli shakllari, yerga esa davlat mulki mavjud bo'lgan sharoitda yaratilgan milliy mahsulot mulk egalari (davlat, jamoa, xususiy, shaxsiy) va ishchi kuchining egasi bo'lgan ishchi-xizmatchilar o'rtasida taqsimlanadi. Bunda daromadlarning bir qismi albatta umumjamiyat manfaatlarini ko'zlab ish olib boruvchi davlat ixtiyoriga kelib tushadi;

b) milliy mahsulotdan eng avvalo shu mahsulotni yaratishda qatnashgan ishlab chiqarish vositalarining qiymati, aniqrog'i, amortizatsiya summasi ajratib qo'yiladi, chunki bu summa asosiy ishlab chiqarish vositalarini (asosiy kapitalni) qayta tiklash uchun zarurdir;

d) undan keyin turli xil tabiiy ofat va favqulodda hodisalarning ta'sirini bartaraf qilish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni bir maromda to'xtovsiz amalga oshirishni kafolatlash uchun sug'urta fondlari, qariyalar, bolalar, nogironlar va turli boshqa kam ta'minlangan oilalarni himoya qilish uchun nafaqa hamda ijtimoiy himoya fondlariga ajratiladi;

e) davlatni boshqarish, mamlakat mudofaasini mustahkamlash, aholining tinch hayotini va mehnatini qo'riqlash, mamlakat miqyosida fan-madaniyatni, ta'lim tizimini, sog'liqni saqlashni rivojlantirish uchun fondlar ajratiladi (bu ajratmalar ko'pdan-ko'p davlat soliqlari tarzida amalga oshiriladi).

Yalpi ichki mahsulotning yuqorida aytilganlardan qolgan qismi hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital, yer egalari va ishchi kuchi egalari o'rtasida taqsimlanadi va jamiyat a'zolarining ixtiyoriga kelib tushadi.

Chunki bu jarayon natijasida ishlab chiqarishda qatnashgan ishchi kuchi egasi va boshqa omillar egalari – mulkdorlarning mahsulotdagi ulushi aniqlanadi hamda ularning omilli daromadlari sifatida shakllanadi. Bu ish haqi, foiz, renta va foyda shaklidagi daromad turlari ko'rinishini oladi.

2. Ish haqining iqtisodiy mazmuni

Yaratilgan yalpi ichki mahsulotning ma'lum qismi, ya'ni ishchi va xizmatchilarga, ya'ni ishchi kuchiga tegishli qismi uning ishlab chiqaruvchilari o'rtasida mehnatning miqdori, sifati va unumdorligiga qarab taqsimlanadi, bu iqtisodiy adabiyotlar va hujjatlarda ish haqi deb yuritiladi. Ish haqi hozirgi davrda barcha mamlakatlar iqtisodiyotida muhim o'rin tutadi. Shuning uchun ham iqtisodchi olimlar ish haqining mazmuniga katta e'tibor beradilar. Ish haqining mazmunini aniqlashda turli iqtisodchilar turli tomondan yondashib, unga har xil ta'rif beradilar.

Masalan, D.Rikardo va T.Maltuslarning «Yashash uchun vosita minimumi» kontsepsiyasida ish haqini **yashash uchun zarur vositalarning fiziologik minimumi** bilan bir xil deb hisoblanadi. Lekin bunday qarash to'g'ri emas. Bu minimum o'z ichiga ishchi kuchi shakllanadigan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar tug'dirgan ehtiyojlarni ham oladi. Shu bilan birga, ishchi kuchi narxining quyi chegarasini yashash uchun zarur vositalar miqdorining minimumi bilan aniqlash, ishga yollovchilarning ish haqini mazkur quyi chegaradan pasaytirishga intilishiga olib kelishi mumkin. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarning xo'jalik amaliyotidagi ish haqining darajasini kuzatish shuni ko'rsatadiki, ishchi kuchi bozorida real ish haqining o'rtacha darajasi yashash uchun zarur jismoniy vositalar minimumiga qaraganda ancha yuqori darajada o'rnatilgan.

Qiymatning mehnat nazariyasi (ingliz klassik siyosiy iqtisod maktabi, marksistik yo'nalishidagi iqtisodchilar) ishchi kuchini alohida, o'ziga xos tovar deb hisoblaydi. Shu sababli bu nazariya ish haqiga **tovar bo'lgan ishchi kuchi qiymatining o'zgargan shakli, ya'ni puldagi ifodasi** sifatida qaraydi va uni ishchi kuchini takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan tirikchilik vositalari qiymati sifatida aniqlaydi. Mazkur g'oya tarafdorlari ishchi kuchi qiymatiga bir qator omillar, avvalo tabiiy shart-sharoitlar,

aholining madaniy rivojlanishi, ularning malakasi va ishchi oilasini saqlash hamda ularning tabiiy takror ishlab chiqarish sharoitlari ta'sir qilishini ko'rsatadi. Shu bilan birga bu g'oyada hayotiy ehtiyojlar hamda ularning qondirilish usullari mamlakatning ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishida erishilgan darajaga bog'liqligi ta'kidlanadi.

Bu fikrlar hozirgi davrda ham ko'pgina ko'zga ko'ringan iqtisodchi olimlar tomonidan ma'qullanib kelinmoqda. Masalan, A.F.SHishkin, ye.F.Borisovlar o'zlarining «Iqtisodiyot nazariyasi» darsliklarida ish haqini ishchi kuchi tovar qiymatining puldagi ifodasi deb ta'riflaydilar⁵⁷.

Bu mualliflar o'z fikrlarini asoslashda ko'pgina olimlar mehnat jarayoni bilan ishchi kuchining farqiga bormaganligini, shu sababli bozorda mehnat sotiladi deb fikr yuritishini tanqid qilib, bozorda mehnat emas, balki ishchi kuchi tovar sifatida sotilishini, bu jarayon yuzaki qaralganda mehnatga haq to'lashga o'xshab ko'rinishini isbotlashga harakat qilganlar.

Lekin ish haqiga «ishchi kuchi qiymatining puldagi ifodasi» sifatida qarash, aniq ishchi kuchi bozorida ish haqi darajasiga uning unumdorligi, mehnat intensivligi, talab va taklif kabi omillarning ta'sirini yetarli hisobga olmaydi.

Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasida ayrim mualliflar (jumladan, «Ekonomiks» darsliklarida, V.D.Kamaev rahbarligida nashr etilgan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligi va boshqalarda)⁵⁸ ish haqini **mehnat narxi** sifatida, ayrimlari esa⁵⁹ **mehnat bozorida talab va taklifning muvozanat narxi** sifatida talqin etadilar. Bunda ular asosan bozorda mehnat sotiladi degan bizningcha noto'g'ri tushunchaga asoslanishadi. Mehnat ishchi kuchining funktsiya qilishi, uning ma'lum maqsadga qaratilgan faoliyat jarayoni bo'lib, uning na qiymati, na narxi yo'qligi, bu jarayonni bozorga olib chiqib sotib bo'lmasligi fanda ham, real hayotda ham, iqtisodiy amaliyotda ham hammaga ayon bo'lgan va allaqachon isbotlangan masaladir. Shuning uchun buni isbotlashga harakat qilmasak ham bo'ladi.

Lekin bu g'oyaning negizida bir ijobiy tomon borki, uni albatta hisobga olish zarur. Bu ham bo'lsa ular mehnatni ishchining malakasi, intensivligi va natijasi bilan bog'lashga harakat qilganlar. Ish haqining mazmuni to'g'risidagi turli nazariyalarni, (turli mamlakatlardagi va o'z mamlakatimizdagi amaliyotni) umumlashtirib, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin.

1. Ish haqi to'g'risidagi nazariyalarda unga bir tomonlama yondashish xususiyati mavjud bo'lib, uning murakkab va ko'p qirrali iqtisodiy jarayon ekanligi ma'lum darajada e'tibordan chetda qolgan. Lekin bu nazariyalarning har birida ish haqining u

---

⁵⁷ Borisov ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. - M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005. – 544 s.; SHishkin A. F. «Ekonomicheskaya teoriya», uchebник, kniga 2, M. izd-va «Vlados», 1996, 154 s.

⁵⁸ Qaralsin: Makkonnell K.R., Bryu S.L. Ekonomiks: Printsipi, problemi i politika. T.2. – M.: Respublika, 1992, 156-b.; Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniya/ Pod red. V.D.Kamayeva. M.: Gumanitar. izd. tsentr VLADOS, 2004, 175-b.

⁵⁹ Qaralsin: Kurs ekonomicheskoy teorii. Ucheb. posob. pod red. Chepurina M.N., Kiselevoy ye.A. Kirov, izd-vo «ASA», 1995, 233-b.; Tojiboyeva D. Iqtisodiyot nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. – T.: «O'qituvchi». 2002, 227-b.

yoki bu tomoniga to'g'ri baho berilgan bo'lib, ularda foydalanish mumkin bo'lgan ijobiy mazmun mavjuddir.

2. Ish haqining umumiy darajasi har doim har bir mamlakatda iqtisodiyotning erishgan darajasiga, ya'ni umumiy mehnat unumdorligi, milliy mahsulot hajmi, uning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdoriga bog'liq bo'ladi. Chunki shu mahsulotlarning bir qismi mehnatning miqdori va sifatiga qarab taqsimlanadi. Shuning uchun ham u turli mamlakatlarda turli miqdorlarda bo'ladi.

3. Ish haqining miqdori ishchi kuchini takror ishlab chiqarishga, ishchining o'zini, oila a'zolarini boqishga yetadigan darajada bo'lishi lozim.

4. Ish haqining miqdori va darajasi ishchi kuchining malakasi, uning mehnati unumdorligi bilan bog'liq bo'ladi.

5. Ish haqining darajasi har bir firma yoki korxonada ishlab chiqarishning erishgan darajasi bilan, ya'ni ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot hajmi va bir ishchiga to'g'ri kelgan miqdori bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham u mehnat miqdori, malakasi bir xil bo'lsa-da, turli korxonalarda turlicha miqdorda bo'lishi mumkin.

Ushbu xulosalardan keyin ish haqining mazmuniga ta'rif berib aytish mumkinki, **ish haqi – ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir.**

Ish haqi ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan zaruriy mahsulot bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki ish haqi uning asosiy qismini tashkil etadi.

Ish haqining asosiy vazifasi ishchi va xizmatchilarning turmush va mehnat sharoitini yaxshilash, boshqacha qilib aytganda, mehnat me'yori bilan iste'mol me'yori o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlashdan iboratdir.

Albatta ishchi kuchini takror hosil qilishda ish haqidan tashqari foiz, renta, foyda, dividend, turli imtiyozlar va nafaqalarning ham roli bor. Ish haqining mazmunini to'laroq tushunish uchun nominal va real ish haqi tushunchalarini bilish zarurdir.

Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda ish haqi olishi emas, balki unga qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muhim. Shu sababli nominal va real ish haqi farqlanadi. **Nominal ish haqi – bu ma'lum vaqt davomida olingan pul summasi yoki pul shaklidagi ish haqi.** Misol uchun, mexanika zavodi ishchisi yanvar oyida 200 ming so'm, fevral oyida 190 ming so'm, mart oyida 220 ming so'm ish haqi oldi. Bular nominal ish haqi hisoblanadi.

Real ish haqi – bu nominal ish haqi summasining qanchalik tovarlar va xizmatlar miqdorini sotib olishga yetadigan quvvatidir. Boshqacha aytganda real ish haqi – bu nominal ish haqining «xarid etish» qobiliyatidir. O'z-o'zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqi miqdoriga va xarid qilinadigan tovarlar (va xizmatlar) narxiga bog'liq. Shunday ekan, real ish haqi boshqa sharoitlar bir xil bo'lganda, nominal ish haqiga to'g'ri mutanosibdir va iste'mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir. Bu miqdorlar nisbatini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$V_p = \frac{V_t}{D},$$

bu yerda: V_P – real ish haqi; V_H – nominal ish haqi; P – iste'mol buyumlari va xizmatlarning narx darajasi.

Bizning misolimizda ishchining nominal ish haqi yanvar oyiga nisbatan fevral oyida 95 foizni, mart oyida 110 foizni tashkil etgan edi. Real ish haqi darajasining o'zgarishini aniqlash uchun esa iste'mol buyumlari va xizmatlarning narx darajasi to'g'risida ma'lumot zarur bo'ladi. Aytaylik, narx darajasi yanvar oyiga nisbatan fevralda 1,08, martda esa 1,2 baravar oshgan bo'lsin. U holda ishchining real ish haqi fevralda 176 ming so'mni, mart oyida esa 183 ming so'mni tashkil etadi. Ya'ni, ishchining real ish haqi yanvar oyiga nisbatan fevral oyida 88 foiz, mart oyida 91,5 foiz darajasida bo'ladi.

Real ish haqining darajasiga tovarlar va xizmatlar narxidan tashqari belgilangan soliqlar miqdori va boshqa turli sharoitlar ham ta'sir qiladi. Masalan, soliq turlari va miqdori qancha ko'p bo'lsa real ish haqi shuncha pasayadi, yoki aksincha.

Nominal ish haqi ishchining ishlab topgan pul daromadi darajasini, real ish haqi esa uning iste'moli va farovonlik darajasini tavsiflaydi.

Ish haqi aholi daromadlarining asosiy tarkibiy qismlaridan birini tashkil qilib, u istiqbolda ham o'zining yetakchi rolini saqlab qoladi.

O'zbekiston iqtisodiyotida keyingi yillardagi o'rtacha nominal hisoblangan ish haqi miqdorlarini quyidagi jadval ma'lumotlari orqali ko'rish mumkin (12.1-jadval).

12.1-jadval

O'zbekistonda o'rtacha nominal hisoblangan ish haqi

Yillar	Davrning so'nggi oyidagi o'rtacha nominal ish haqi miqdori, so'm	Oldingi yilga nisbatan o'sish, marta
2005	108609,9	1,72
2006	183940,1	1,69
2007	270575,9	1,47
2008	418126,5*	1,54

*Izoh: dastlabki ma'lumotlar.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Prezidentimiz tomonidan mamlakatimizdagi real ish haqini oshirish masalalari ilgari surilib, real ish haqining oshishi – bu iqtisodiyotning qanday sur'atlarda rivojlanayotganini, mamlakatning moliyaviy ahvoli mustahkamlanayotganini, mutanosib monetar siyosat qanday ta'minlanayotganini yaqqol aks ettiradigan o'ziga xos ko'zgu va ko'rsatkichdir, deb ta'riflanadi.

Statistik ma'lumotlar va sotsiologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, mamlakatimizda 2006 yilning oxirida o'rtacha real oylik ish haqi 185 ming so'mni yoki salkam 150 AQSH dollarini tashkil etgan⁶⁰. 2007 yilda ish haqi, pensiya, stipendiya va nafaqalar

⁶⁰ Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2006 yilda mamlakatimizni

miqdori 1,5 barobar ko'paytirildi. 2007 yilning dekabrda o'rtacha oylik ish haqi, xo'jalik sub'ektlari va budget sohaslarini hisobga olganda, 210 AQSH dollari miqdoriga teng bo'ldi⁶¹.

2008 yilda o'rtacha ish haqi budget tashkilotlarida 1,5 barobardan ziyod, butun iqtisodiyot bo'yicha esa 1,4 barobar oshdi. Natijada o'rtacha ish haqi miqdori 300 AQSH dollaridan ortiq bo'ldi. Aholining real daromadlari esa yil davomida jon boshiga 23 foiz ko'paydi.

2009 yilni oladigan bo'lsak, o'rtacha ish haqi miqdorini budget sohasida – va shunga mos ravishda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda ham – 1,4 barobar oshirish ko'zda tutilmoqda⁶².

Ish haqining muttasil oshib borishi aholi iste'mol talabining o'sishida kuchli omil bo'lishini, bu esa iqtisodiyotimizda ishlab chiqarish hajmlarining kelajakda yanada ortishini rag'batlantirishga xizmat qilishini nazarda tutib, Prezidentimiz iqtisodiy imkoniyatlarni e'tiborga olgan holda, 2010 yilga borib ish haqini 2,5 barobar oshirish vazifasini qo'ydi.

3. Ish haqini tashkil etish shakllari va tizimlari

Ishlab chiqarishning texnik asoslari, ishchilar mehnatining mazmuni, ularga bilim berish va kasb-korlikka o'rgatish borasidagi o'zgarishlar munosabati bilan ish haqi shakli va tizimlari ham o'zgarib boradi. Ish haqini tashkil etishda uning ikkita asosiy shakli – vaqtbay va ishbay shakllari farqlanadi. **Vaqtbay ish haqi xodimning malakasi, mehnatining sifati va ishlagan vaqtiga qarab to'lanadigan ish haqidir.** U odatda mehnatning natijalarini miqdoran aniq hisoblab bo'lmaydigan, balki ular muayyan vazifalar doirasini bajarish bilan belgilanadigan vaqtda (masalan, injener-texnik xodimlar va xizmatchilar, sozlovchilar, elektromontyorlar va shu kabilarga haq to'lashda) yoki mahsulot ishlab chiqarish texnologik jarayonining borishi bilan belgilanadigan va bevosita ishchiga bog'liq bo'lmagan paytlarda (masalan, konveyerlar va avtomat liniyalarida ishlash) qo'llaniladi.

Ishbay ish haqi ishchining ishlab chiqargan mahsulot miqdori va sifati yoki bajargan ishining hajmiga qarab to'lanadigan ish haqidir. Mahsulot birligi uchun to'lanadigan ish haqi miqdori tarif stavkasidagi haqni ishlab chiqarish me'yoriga taqsimlash yo'li bilan aniqlanadi.

Ish haqi tizimi o'z ichiga haq to'lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari majmuini oladi. Jumladan:

---

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 13 fevral.

⁶¹ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

⁶² Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 16-b.

- to'g'ri ishbay haq to'lash tizimi;
- ishbay-mukofotli haq to'lash tizimi;
- ishbay-progressiv haq to'lash tizimi.

To'g'ri ishbay haq to'lash tizimida ishlab chiqarish me'yori qay darajada bajarilishidan qat'iy nazar, ish haqi yagona mahsulot birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha to'lanadi.

Ishbay-mukofotli haq to'lash tizimi bir qancha ko'rsatkichlar, masalan, reja topshirig'idan ortiqcha hajmda ishlab chiqarilganligi, yuqori sifat darajasi ta'minlanganligi va boshqalar uchun mukofot berishni nazarda tutadi.

Ishbay-progressiv haq to'lash tizimida ishchining belgilab qo'yilgan me'yor doirasida ishlab chiqargan mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha ish haqi beriladi, me'yordan yuqorisiga esa oshirilgan haq (tarif) bo'yicha pul to'lanadi. Ishbay ish haqi tizimida yakka tartibdagi, jamoa va ijara pudratida qo'llaniladigan mehnatga haq to'lash farqlanadi. Bunda olingan tayyor mahsulot uchun uning sifati va ishlab chiqarish chiqimlarini hisobga olib haq to'lanadi. Haq to'lashning jamoa shaklida ish haqi brigada, sex va boshqa bo'linmaning pirovard mehnat natijalariga bog'liq qilib qo'yiladi. Bunda har bir xodim faqat o'ziga berilgan shaxsiy topshiriqlargagina emas, balki shu bilan birga bo'linmaning butun ish hajmini ham bajarishdan manfaatdor bo'ladi.

Ishchilarning ish haqini tabaqalashtirish eng avvalo davlat tarif tizimi yordamida amalga oshiriladi. **Tarif tizimi – tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasini tartibga solib turuvchi me'yorlar majmui.**

Tarif tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tarif-malaka ma'lumotnomalari;
- tarif stavkalari;
- tarif setkalari;
- ish haqiga nisbatan qo'llaniluvchi turli koeffitsientlar.

Tarif-malaka ma'lumotnomalari ayrim kasblar va mehnat turlarining batafsil tavsifi, u yoki bu aniq ishni bajaruvchining bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablardan iborat bo'lib, ularda muayyan ishni tariflash uchun qo'yiladigan razryadlar ham ko'rsatiladi.

Tarif setkasida razryadlardan tashqari tarif koeffitsientlari ham bo'lib, ular birinchi razryadli ishchiga haq to'lash bilan keyingi razryadli ishchilar mehnatiga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi (birinchi razryadning tarif koeffitsienti hamma vaqt birga teng bo'ladi).

Tarif stavkalari tegishli razryadga ega bo'lgan ishchining mehnatiga to'lanadigan haq miqdorini belgilab beradi.

Mehnat qilish sharoiti og'ir va zararli bo'lgan ishchilarga tarif stavkasiga **qo'shimcha haqlar** belgilanadi. Tarif stavkalariga ustamalar shaklidagi haq (razryadlar bo'yicha farqlantirilgan) kasbiy mahorat uchun belgilanadi.

Alohida tarmoqning iqtisodiyotdagi ahamiyatiga qarab amalda ish haqini va mansab maoshlarini farqlantirish ishlari amalga oshiriladi. Bunda mamlakat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan yetakchi tarmoqlarga tajribali, malakali kadrlarni jalb etish, bu tarmoqlarda ishchi va xizmatchilar tarkibi barqaror bo'lishini ta'minlaydigan sharoitlarni vujudga keltirish maqsadi ko'zlanadi.

Respublikamizda ham tarif tizimi orqali ish haqi tabaqalashtirilib, turli kasblar va ish turlari uchun ish haqi to'lashning yagona razryadlari aniqlangan. Narxlar o'sishi bilan minimal ish haqi darajasi (1-razryad) hamda barcha razryadlar ular o'rtasidagi nisbat saqlangan holda oshirib boriladi. Masalan oxirgi o'zgarish, 2008 yilning 1 apreldan boshlab Respublikamizda ish haqining minimal darajasi oyiga 20865 so'm qilib belgilanib, boshqa razryadlarga to'g'ri keladigan ish haqi summasi ham shunga mos ravishda oshiriladi.

4. Mehnat munosabatlarning iqtisodiy mazmuni va kasaba uyushmalarining roli

Mehnat munosabatlari – ish beruvchilar va yollanma ishchilar o'rtasidagi mehnatning sharoitlari va mehnatga haq to'lash bo'yicha munosabatlardir.

Ishga yollash bo'yicha korxonada ma'muriyati va ishchilar o'rtasidagi munosabat mehnat shartnomalari yordamida shakllanadi. **Mehnat shartnomalari – korxonada ma'muriyati va ishchilar o'rtasidagi ishga yollash bo'yicha munosabatni namoyon etuvchi va tartibga soluvchi huquqiy hujjat.** Mehnat shartnomalari avvalo ish haqi stavkasi, me'yordan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog'liqni saqlashga ajratmalar hamda narxlarning o'zgarishini hisobga olib iste'molchilik savati qiymatini tartibga solish kabi jihatlarni o'z ichiga oladi. Keyin mehnat sharoiti masalalari qarab chiqiladi. Nihoyat, qator tashkiliy masalalar hal qilinadi. Odatda kelishuv bir necha yilga (asosan uch yilga) tuziladi.

Ayrim hollarda davlat ham korxonada ma'muriyati va ishchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga, masalan, ish tashlash masalalariga tegishli munosabatlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ammo ish tashlash huquqi «Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar haqidagi xalqaro pakt»da mustahkamlangan asosiy ijtimoiy-iqtisodiy huquq va erkinliklar jumlasiga kiradi.

Ko'pchilik mamlakatlarda mehnat munosabatlarning rivojlanishida bosh masala ishsizlikni ijtimoiy kafolatlashga, ishlovchilarning mehnat sharoitini yaxshilash va ish haqini oshirish imkoniyatlari bilan bog'liq masalalar hisoblanadi. Bu muammolarni hal qilishda asosiy rol kasaba uyushmalariga tegishli bo'ladi.

Aksariyat ishchi kuchi bozorlarida ishchilar o'zlarining ishchi kuchini kasaba uyushmalari orqali jamoa bo'lib «sotadilar». Kasaba uyushmalari nisbatan ko'p sonli ishga yollovchilar bilan muzokaralar olib boradi va ularning asosiy iqtisodiy vazifasi ish haqini oshirishdan iborat bo'ladi. Kasaba uyushmalari bu maqsadga turli xil yo'llar bilan erishishi mumkin.

1. Ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirish. Kasaba uyushmalar nuqtai nazaridan ish haqini oshirishning eng qulay usuli ishchi kuchiga bo'lgan talabni kengaytirish

hisoblanadi. Ishchi kuchiga bo'lgan talabning ortishi natijasida ish haqi stavkasi ham, ishchi o'rinlari soni ham ortadi. Kasaba uyushmalari bu talabni belgilovchi bir yoki bir necha omillarni o'zgartirish yo'li bilan ishchi kuchiga bo'lgan talabni ko'paytirish mumkin. Xususan, ular quyidagilarga erishishga harakat qiladi: 1) ishlab chiqariladigan mahsulot yoki ko'rsatiladigan xizmatga talabni oshirish; 2) mehnat unumdorligini oshirish va 3) ishchi kuchi bilan birgalikda foydalanadigan boshqa ishlab chiqarish omillari narxlarini o'zgartirish.

2. Ishchi kuchi taklifini qisqartirish. Kasaba uyushmalari ishchi kuchi taklifini qisqartirish yo'li bilan ish haqi stavkasini oshirishi mumkin. Bunga quyidagi yo'llar bilan erishiladi: a) immigratsiyani cheklash; b) bolalar mehnatini qisqartirish; v) pensiyaga muddatida chiqishni qo'llab-quvvatlash; g) ish haftasini qisqartirishga yordam berish.

Bulardan tashqari kasaba uyushmalari tadbirkorlarni o'z a'zolarini ishga yollashga majbur qilib, ishchi kuchi taklifi ustidan to'liq nazorat o'rnatadi. Kasaba uyushmalari o'z a'zolari sonini qisqartirish siyosati orqali (masalan, uzoq muddatli o'qitish, yangi a'zolari qabul qilishni cheklash yoki taqiqlash) ishchi kuchi taklifini sun'iy ravishda qisqartiradi. Bu, o'z navbatida, ish haqi stavkasining ortishiga olib keladi.

3. Kasb bo'yicha malaka darajasini litsenziyalash. Bu ma'lum mehnat turi taklifini cheklash vositasi hisoblanadi. Bunda kasaba uyushmalari korxonalar ma'muriyatiga ma'lum kasbdagi ishchilar aniq ko'rsatilgan talablarga javob bergan taqdirda ishga qabul qilishga ta'sir ko'rsatadi. Bu talablar o'z ichiga ishchining ta'lim darajasi, mutaxassislik bo'yicha ish staji, imtihon natijasi va shaxsiy tavsiflarini oladi.

4. Kasaba uyushmalari jamoa shartnomalari tuzishda monopol holatga ega bo'lgan tadbirkorlarga qarshilik ko'rsatish yo'li bilan ham ish haqi stavkasini oshirishga erishishi mumkin. Buning natijasida ish haqini oshirish bilan bog'liq qo'shimcha sarflar, yangi ishchi kuchini yollash natijasida olinadigan qo'shimcha mahsulot hajmidan ortiq bo'ladi.

Kasaba uyushmalari o'zlarining iqtisodiy vazifalarini amalga oshirishlarida manfaatlari himoya qilinayotgan mehnatkashlar guruhining kasbiy ixtisosligi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yopiq (tor) yoki ochiq (keng) turda tashkil etilishi mumkin.

Yopiq turdagi kasaba uyushmalari ish haqi darajasini oshirish uchun ishchi kuchi taklifini qisqartirishga harakat qiladilar. Bu ko'proq ma'lum kasb egalari, masalan, duradgorlar, g'isht teruvchilar, elektr payvandchilar kabilarni o'ziga birlashtiruvchi sex kasaba uyushmalari tarzida tashkil etiladi. sex kasaba uyushmalari ish beruvchilarni faqat mazkur kasaba uyushmasiga a'zo bo'lgan ishchilarni yollashga majbur etib, shu orqali ishchi kuchi taklifi ustidan nazorat o'rnatadilar. Zarur holda kasaba uyushmasiga a'zolikni qisqartirish orqali ishchi kuchi taklifini sun'iy yo'l bilan qisqartiradilar. Bunda ular quyidagi yo'llardan foydalanishlari mumkin:

- o'qitish, kasbga tayyorlash muddatini cho'zish;
- kasaba uyushmasiga a'zo bo'lish badallarini oshirish;
- yangi a'zolari qabul qilishni cheklash yoki umuman taqiqlash va boshqalar.

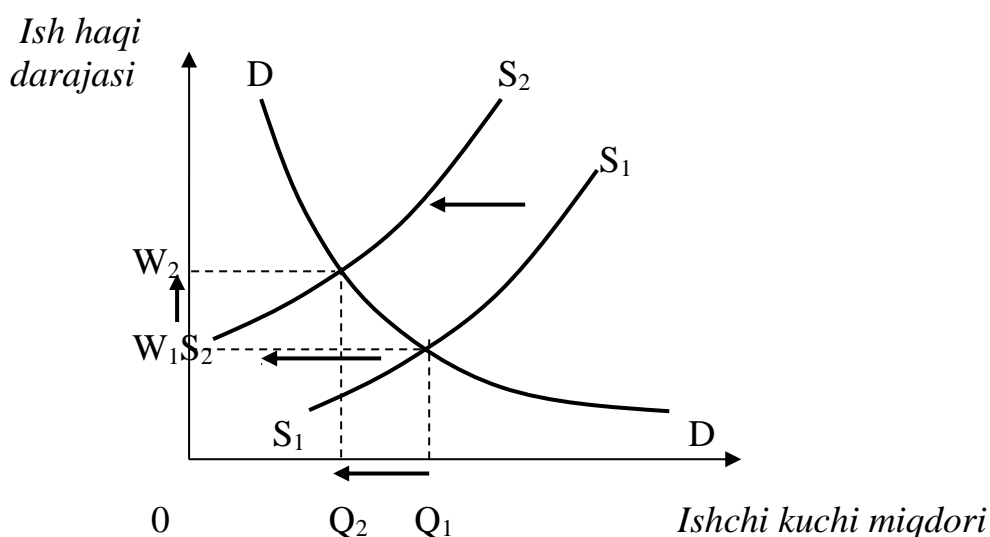
Bu tadbirlar asosida ishchi kuchi taklifini qisqartirish hamda ish haqi darajasini oshirish jarayonini quyidagi chizma orqali ko'rish mumkin (12.1-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, kasaba uyushmalari ishchi kuchi taklifini S_1S_1 dan S_2S_2 ga qadar qisqartirish orqali ish haqi darajasini W_1 dan W_2 ga qadar oshirishga erishadilar. Biroq, ishchi kuchi taklifining pasayishi yollangan ishchilar sonining Q_1 dan Q_2 ga qadar qisqarishiga olib keladi.

Aksariyat kasaba uyushmalari o'z a'zolari sonini cheklashga harakat qilmaydilar. Aksincha, ular barcha mavjud yoki keyinchalik yollanuvchi ishchilarni birlashtirishga harakat qiladilar. Bu **ochiq turdagi yoki tarmoq kasaba uyushmalari** uchun xos bo'lib, tarmoqdagi barcha ishchilarni, ularning malakasidan qat'iy nazar, o'z saflariga a'zo bo'lishiga intiladilar. Bu o'rinda, agar kasaba uyushmasi a'zolari faqat malakali mutaxassislardan tarkib topsa, uni yopiq tarzda tashkil etish ham mumkin bo'ladi.

12.1-chizma

Yopiq turdagi kasaba uyushmasining ish haqi darajasiga ta'siri

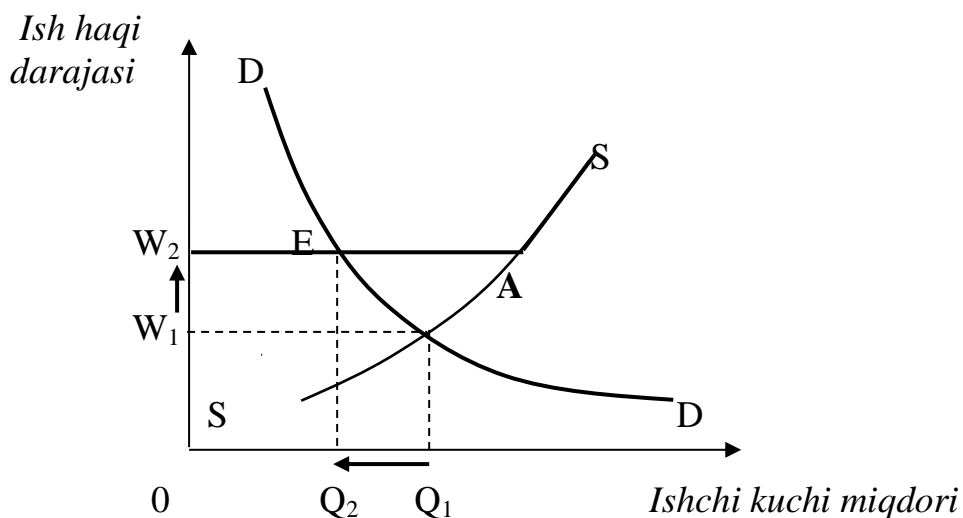
Chunki ish beruvchilar bu qadar katta miqdordagi malakali mutaxassislarni ishdan bo'shatib, ular o'rniga boshqalarini qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar. Biroq, o'ziga malakasiz yoki past malakali ishchilarni birlashtirgan kasaba uyushmasi a'zolikni cheklay olmaydi. Chunki, bunday holatda ish beruvchilar bu ishchilarni kasaba uyushmasiga a'zo bo'lmagan ishchilar bilan almashtirish imkoniyatiga ega bo'lib, bu holat kasaba uyushmasining amal qilish zaruratini yo'qqa chiqaradi.

Agar tarmoq kasaba uyushmasi mazkur tarmoqdagi deyarli barcha ishchilarni birlashtira olsa, u holda ish haqi darajasi bo'yicha shartnoma tuzishda kasaba uyushmalari korxonaga ma'muriyatini o'z ta'siri doirasida ushlab tura oladi. Ma'muriyat tomonidan ularning shartlari inkor etilgan holda, ishchilarni ish tashlashga undash orqali kasaba uyushmalari korxonani ishchi kuchi taklifidan to'liq mahrum etishi mumkin.

Ochiq turdagi kasaba uyushmasining ish haqi darajasiga ta'sirini quyidagi chizma orqali ko'rish mumkin (12.2-chizma).

12.2-chizma

Ochiq turdagi kasaba uyushmasining ish haqi darajasiga ta'siri

Ochiq turdagi yoki tarmoq kasaba uyushmasi deyarli barcha ishchilarni o'z tarkibiga kiritish orqali ishchi kuchi taklifini nazorat qilib, ish haqi darajasini erkin raqobat sharoitidagi W_1 dan W_2 ga qadar oshiradilar. Natijada ishchi kuchi taklifi egri chizig'i SS dan W_2aS ga siljiydi. W_2 ish haqi darajasida ish beruvchilar bandlik darajasini Q_1 dan Q_2 ga qadar qisqartiradilar.

Hozirgi zamon mehnat munosabatlari o'zida davlatning ta'sirini ham aks ettiradi. Davlatning qonunchilik faoliyati mehnat munosabatlarining barcha tomonlarini qamrab oladi. U nafaqat iqtisodiyot davlat sektorining ishchi kuchiga bo'lgan talabini bildiradi, balki uni xususiy sektorda ham tartibga soladi, milliy iqtisodiyot miqyosida ishga yollashning asosiy o'lchamlarini aniqlaydi.

Mehnat munosabatlariga davlatning ijtimoiy dasturlari (kam ta'minlangan oilalarga yordam, ishsizlik bo'yicha nafaqa, har xil ijtimoiy to'lovlar, pensiya ta'minoti va boshqalar) katta ta'sir ko'rsatadi. Bu dasturlar bozor tahlikasi yuqori bo'lgan davlatlarda aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini barqarorlashtirishga ma'lum bir darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlatning ishchi kuchi bozoridagi vositachilik roli ham mehnat munosabatlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin. Jumladan, o'ziga qisman ishchi o'rinlarini qidirish va tavsiya qilish hamda ishga joylashtirish bo'yicha umummilliy dasturni ishlab chiqarish vazifalarini oladi. Ishchilarni o'qitish va qayta tayyorlashning davlat tizimi, bozorning o'zgaruvchan talablariga tez moslashishga imkon beradi.

Xulosalar:

1. Mahsulot va daromadlarni taqsimlash ham doim bir xil bo'lmay, balki shu davrda amal qilib turgan iqtisodiy munosabatlar tizimiga, jumladan mulkchilik munosabatlariga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoitlari, ya'ni kapitalga mulkchilikning turli shakllari mavjud bo'lgan, yerga esa davlat mulki bo'lib

turgan sharoitda yaratilgan milliy mahsulot mulk egalari (davlat, jamoa, xususiy, shaxsiy) va ishchi kuchining egasi bo'lgan ishchi-xizmatchilar o'rtasida taqsimlanadi.

2. Yaratilgan yalpi ichki mahsulotning uning ishlab chiqaruvchilari o'rtasida mehnatning miqdori, sifati va unumdorligiga qarab taqsimlanadigan qismi ish haqi deb yuritiladi.

3. Ish haqining asosiy vazifasi ishchi va xizmatchilarning hayot va mehnat sharoitini yaxshilash, boshqacha qilib aytganda, mehnat me'yori bilan iste'mol me'yori o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlashdan iboratdir.

4. Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda ish haqi olishi emas, balki unga qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muhim. Shu sababli nominal va real ish haqi farqlanadi. Nominal ish haqi bu ma'lum vaqt davomida olingan pul summasi yoki pul shaklidagi ish haqi. Real ish haqi – bu nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori. O'z-o'zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqiga va xarid qilinadigan tovarlar narxiga bog'liq. Shunday ekan, real ish haqi, boshqa sharoitlar bir xil bo'lganda, nominal ish haqiga to'g'ri mutanosibdir va iste'mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir.

5. Real ish haqi uch omil bilan aniqlanadi: birinchidan, nominal ish haqining miqdori bilan; ikkinchidan, amaldagi soliqlar yuki bilan; uchinchidan, iste'mol narxlari darajasi bilan.

6. Ish haqini tashkil etishda uning ikkita asosiy shakli: vaqtbay va ishbay shakllari farqlanadi. Vaqtbay ish haqi xodimning malakasi, mehnatning sifati va ishlagan vaqtiga qarab to'lanadigan ish haqidir. Ishbay ish haqi ishchining ishlab chiqargan mahsulot miqdori yoki bajargan ishining hajmiga qarab beriladigan ish haqidir. Mahsulot birligi uchun miqdori, tarif stavkasidagi haqni ishlab chiqarish me'yoriga taqsimlash yo'li bilan aniqlanadi. Haq to'lash shakllarining aniq mehnat sharoitlarini hisobga oladigan turlari ish haqining tizimini tashkil qiladi.

7. Ishchilarning ish haqini tabaqalashtirish eng avvalo davlat tarif tizimi yordamida amalga oshiriladi. Tarif tizimi yordamida tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasi tartibga solib turiladi.

8. Ko'pchilik mamlakatlarda mehnat munosabatlarining rivojlanishidagi ishsizlikni ijtimoiy kafolatlash, ishlovchilarning mehnat sharoitini yaxshilash va ish haqini oshirish imkoniyatlari bilan bog'liq muammolarni hal qilishda kasaba uyushmalari asosiy rol o'ynaydi.

9. Kasaba uyushmalari o'zlarining iqtisodiy vazifalarini amalga oshirishlarida manfaatlari himoya qilinayotgan mehnatkashlar guruhining kasbiy ixtisosligi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yopiq (tor) yoki ochiq (keng) turda tashkil etilishi mumkin. Yopiq turdagi kasaba uyushmalari ish haqi darajasini oshirish uchun ishchi kuchi taklifini qisqartirishga harakat qilsalar, ochiq turdagi kasaba uyushmalari ish haqi darajasi bo'yicha shartnoma tuzishda korxonaga ma'muriyatiga bevosita ta'sir o'tkazishga harakat qiladilar.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Ish haqi – ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasi.

Vaqtbay ish haqi – ishchining ishlagan vaqti (kun, hafta, oy) hisobga olinib to'lanadigan ish haqi.

Ishbay ish haqi – ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki bajarilgan ish hajmiga qarab to'lanadigan ish haqi.

Nominal ish haqi – pul shaklida olingan ish haqi summasi.

Real ish haqi – nominal ish haqi summasiga sotib olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.

Ishbay-mukofotli haq to'lash tizimi – bajarilgan ish uchun haq to'lashni erishilgan turli natija ko'rsatkichlariga qarab mukofot berish bilan qo'shib olib borilishini nazarda tutuvchi tizim.

Ishbay-progressiv haq to'lash tizimi – ishchining belgilab qo'yilgan me'yor doirasida ishlab chiqargan mahsulotiga uning birligi uchun belgilangan tarif bo'yicha, me'yordan yuqori qismiga esa oshirilgan haq (tarif) bo'yicha ish haqi to'lanishini ko'zda tutuvchi tizim.

Tarif tizimi – ishchi va xizmatchilarning ish haqi darajasini tarmoqlar va mamlakat mintaqasi bo'yicha, ular ichida esa ishlab chiqarish turlari, turli toifadagi xodimlar malakasi va mehnat sharoitlariga qarab tartibga solib turuvchi me'yorlar majmui.

Tarif-malaka ma'lumotnomalari – ayrim kasblar va mehnat turlarining batafsil ta'rifi, ishchi va mutaxassislarining bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar, turli tavsifdagi ishlarni tariflash uchun qo'yiladigan razryadlar majmui.

Tarif setkasi – turli razryadlar va tarif koeffitsientlari majmui bo'lib, ular birinchi razryadli ishchiga haq to'lash bilan keyingi razryadli ishchilar mehnatiga haq to'lashning o'zaro nisbatini ko'rsatadi.

Tarif stavkalari – tegishli ravishda belgilab berilgan turli razryadga ega bo'lgan ishchilarning mehnatiga to'lanadigan haq miqdori majmui.

Mehnat shartnomalari – korxonada ma'muriyati va ishchilar o'rtasidagi ishga yollash bo'yicha munosabatni namoyon etuvchi va tartibga soluvchi hujjat bo'lib, unda ish haqi stavkasi, me'yordan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog'liqni saqlashga ajratmalar hamda narxlarning o'zgarishini hisobga olib iste'molchilik savati qiymatini tartibga solish kabi masalalar ifoda etiladi.

Kasaba uyushmasi – ish beruvchi va ishga yollanuvchi o'rtasidagi mehnat munosabatlarining shakllanishi, amalga oshirilishi va tartibga solinishida ishga yollanuvchilarning manfaatlarini himoya qiluvchi jamoat tashkiloti.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Yaratilgan milliy mahsulotning qanday qismi ish haqi shaklini oladi?
2. Ish haqi bilan zaruriy mahsulot o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?

3. Ish haqining turlicha nazariyalarini tahlil qilib, ularga o'z qarashingizni bildiring.

4. Real ish haqi darajasi qanday omillar ta'siri ostida o'zgaradi?

5. Nima uchun ish haqining umumiy darajasi har xil mamlakatlarda turlicha?

6. Tarif tizimi o'z ichiga qanday tarkibiy qismlarni oladi? Ularning har birining ahamiyati va farqlanishini tushuntirib bering.

7. Mehnat munosabatlari deganda nimani tushunasiz? Mehnat munosabatlari kimlar tomonidan tartibga solinadi?

8. Kasaba uyushmasi nima va uning qanday turlari mavjud?

9. Kasaba uyushmalari ish haqini oshirishning qanday usullaridan foydalanadilar?

10. Mehnat shartnomasi nima va unda qanday masalalar o'z ifodasini topadi?

13-mavzu. Agrar munosabatlar va agrobiznes.

1. Agrar munosabatlarning iqtisodiy mazmuni. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining xususiyatlari...

2. Renta munosabatlari.....

3. Agrosanoat integratsiyasi va agrobiznes..

4. O'zbekistonda agrar islohotlarni amalga oshirish va yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari.....

Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalarning amal qilishi iqtisodiyotning barcha sohalari, tarmoqlari va bo'g'inlari uchun umumiy bo'lsada, lekin ulardagi tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga bog'liq holda o'ziga xos xususiyatlar ham kasb etadi. Ayniqsa, bu o'ziga xos xususiyat agrar sohada yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki bu yerda takror ishlab chiqarish ko'p jihatdan tirik organizm (hayvon, o'simlik va boshqalar) bilan ham bog'liq. Shuning uchun bu mavzuda iqtisodiyotning umumiy tomonlari bilan birgalikda uning agrar sohada namoyon bo'ladigan o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

Ushbu mavzuda dastlab agrar munosabatlarning mazmunini tahlil qilib, keyin e'tibor yer rentasiga qaratiladi. Yer rentasining vujudga kelishi va taqsimlanishi muammosiga turlicha qarashlarni bayon qilib, ularning qisqacha tavsifi beriladi. Agrosanoat integratsiyasi va agrosanoat majmuasining mazmuni, ularning tarkibi va vazifalariga to'xtalib o'tilib, mavzu so'ngida agrobiznes va uning turlari bayon etiladi.

1. Agrar munosabatlarning iqtisodiy mazmuni. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining xususiyatlari

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning muhim sohasi bo'lib, unda insoniyat hayoti uchun eng zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari va aholi uchun iste'mol buyumlari tayyorlovchi sanoat tarmoqlariga xomashyo ishlab chiqariladi. Shuning uchun ham mamlakatimiz rahbari bu sohaga har doim alohida e'tibor berib kelmoqdalar.

Bu vazifalarni bajarish uchun agrar sohani va ular bilan bog'liq bo'lgan sanoat tarmoqlari, xizmat ko'rsatish va infratuzilma sohalarini har tomonlama rivojlantirish zarurdir.

Boshqa sohalar kabi qishloq xo'jaligida ham kishilar o'rtasida iqtisodiy aloqa va munosabatlar sodir bo'ladi.

Agrar sohada ishlab chiqarish ko'p jihatdan yer bilan bog'liq bo'ladi. Yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar agrar munosabatlar deyiladi.

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarishning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu yerda ishlab chiqarish jarayoni bevosita tirik mavjudotlar – yer, o'simlik, chorva mollari bilan bog'liq bo'ladi va tabiiy qonunlar iqtisodiy qonunlar bilan bog'lanib ketadi. Bunda yer mehnat quroli va mehnat predmeti sifatida qatnashadi. Yerning boshqa ishlab chiqarish vositalaridan farqi shundaki, undan foydalanish jarayonida u yeyilmaydi, eskirmaydi. Aksincha, agar undan to'g'ri foydalanilsa, uning unumdorligi oshib boradi.

Yerning hosil berish qobiliyatiga tuproq unumdorligi deyiladi. U tabiiy yoki iqtisodiy bo'lishi mumkin. **Uzoq yillar davomida kishilarning hech qanday aralashuvisiz, tabiiy o'zgarishlar natijasida yerning ustki qatlamida o'simlik «oziqlanishi» mumkin bo'lgan turli moddalarning vujudga kelishi yerning tabiiy unumdorligi deyiladi.**

Agar tuproq unumdorligi kishilarning tabiatga ta'siri natijasida, ya'ni tuproq tarkibi va dehqonchilik usullarini yaxshilash sun'iy yo'l bilan (masalan, yerni organik va kimyoviy o'g'itlash, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, ilmiy asoslangan holda sug'orish, irrigatsiya va melioratsiya kabi ishlab chiqarish usullarini joriy qilish hamda boshqa shu kabi yo'llar bilan) amalga oshirilsa, bu iqtisodiy unumdorlikni tashkil qiladi.

Yerdan olinadigan hosil ko'proq mana shu yerning tuproq unumdorligini saqlash va uni oshirish, ya'ni insonning, aniqrog'i ishchi kuchining, jonli mehnatning yerga faol ta'siri bilan bog'liq bo'ladi. Iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari kabi qishloq xo'jaligida ham ishlab chiqarish uning omillarining bevosita birikishi asosida sodir bo'ladi. Bunda ishchi kuchi faol bo'lib, asosiy rolni o'ynaydi. Qishloq xo'jalik korxonalarida yerdan boshqa barcha ishlab chiqarish vositalari xususiy, shaxsiy, jamoa mulk shaklida bo'lishi mumkin. Turli mulkchilik shaklidagi ishlab chiqarish vositalaridan jamiyat barcha a'zolarining turmush darajasini yaxshilash yo'lida foydalaniladi. Hozirgi paytda qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritishning asosiy ko'rinishlari fermer va dehqon xo'jaligi shakllarida bo'lib, ulardagi ishlab chiqarish jarayonlari turli iqlim va tuproq sharoitlarida olib boriladi.

Qishloq xo'jalik korxonalarida ham asosiy kapital turli xil traktorlar, mashinalar, transport vositalari, bino, inshootlar, ko'p yillik daraxtlar, mahsuldor chorva hamda ish hayvonlari, shuningdek, xizmat muddati bir yildan ortiq bo'lgan turli xil asbob-uskunalardan tashkil topadi.

Qishloq xo'jaligida muhim ishlab chiqarish vositasi hisoblangan yer pul bilan baholanmasligi, ya'ni qiymati o'lchanmasligi tufayli, kapital qiymati tarkibida hisobga

olinmaydi. Qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan asosiy kapitalning ayrim turlari, masalan, ko'p yillik daraxtlar, mahsuldor chorva, ish hayvonlari, sug'orish inshootlari va boshqalar sanoat tarmoqlarida bo'lmaydi.

Bundan tashqari, ishlab chiqarish vositalari hisoblangan binolar, sug'orish inshootlari va boshqalar ishlab chiqarish natijasini oshirishga faol ta'sir o'tkazadi, sanoat tarmog'ida esa ular birmuncha sustroq va bilvosita ta'sir o'tkazadi. Shunga binoan qishloq xo'jaligida kapitalning tarkibida turli inshootlar, binolar, uzatma mexanizmlar va boshqalarning hissasi ko'proq. Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarishni amalga oshirishda asosiy kapital ham qatnashadi. Qishloq xo'jaligi korxonalarida aylanma kapital quyidagilardan tashkil topadi: yosh va boquvdagi hayvonlar, yem-xashak, urug'lik fondlari, kimyoviy o'g'itlar, xizmat muddati bir yildan kam bo'lgan turli xil ishlab chiqarish vositalari – inventarlar, yoqilg'i va moylash materiallari hamda shu kabilar. Ishlab chiqarish jarayoni qishloq xo'jaligida aylanma kapitalning ko'pgina qismi hali tugallanmagan ishlab chiqarish shaklida bo'ladi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va ularni sotish jarayonida kapital boshqa tarmoqlardagidek doiraviy aylanib turadi, ya'ni pul shaklidan ishlab chiqarish shakliga, undan tovar shakliga o'tib, yana pul shakliga qaytib keladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning miqdori yerning hosildorligi, uning sifatiga bevosita bog'liq bo'ladi. Yerning tabiiy, biologik, iqtisodiy va texnikaviy sharoitlarini yaxshilash ham qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan kapitalning doiraviy aylanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun bu omillardan to'laroq foydalanish har bir xo'jalikning muhim vazifasidir. Tabiiy omillar qishloq xo'jalik mahsulotining bevosita ko'payishiga ta'sir etsa ham, mahsulotning qiymatini oshirmaydi, ya'ni qiymat yarata olmaydi. Ishlab chiqarish tabiiy sharoitlar bilan bog'liq bo'lganligi uchun ham bu yerda ish davri va umumiy ishlab chiqarish vaqti o'rtasidagi muddat sanoatga nisbatan birmuncha uzoqroq bo'ladi. Masalan, qishloq xo'jaligida turli ekinlarni ekib bo'lingandan to' hosil yig'ishtirib olinguncha ishlab chiqarish vaqti davom etadi. Ish davri esa shu vaqt ichida qishloq xo'jalik ekinlari mehnat ta'sirida bo'lgan kunlar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayoni mavsumiyligi bilan xususiyatlidir. Bu hol qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan mehnat vositalaridan, ya'ni kombayn, turli ekish asboblari va shu kabilardan foydalanish vaqtiga bevosita ta'sir o'tkazadi. Boshqacha qilib aytganda, bu mehnat vositalaridan yilning ma'lum muddatlaridagina foydalaniladi, qolgan vaqtda esa ular bekor turadi. Masalan, seyalkadan ekish davomida foydalanilsa, g'alla o'rish kombaynlari, paxta terish mashinalari esa yiliga 20-30 kun yig'im-terim paytida ishlatiladi, xolos. Shuning uchun ham qishloq xo'jaligida mehnatning kapital va energiya bilan qurollanish darajasi moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlariga nisbatan yuqori bo'lishini taqozo qiladi, lekin bu yerda asosiy va aylanma kapital harakati sustroq. Bularidan tashqari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va mehnat jarayonlarining mavsumiyligi sababli yil davomida aylanma mablag'larning sarfi bir me'yorda bo'lmaydi. Qish va yoz mavsumlarida xarajat qilinadigan aylanma mablag'lar tarkibida birmuncha tafovutlar mavjud. Masalan, qish mavsumida aylanma mablag'larning ko'pgina qismi (urug'lik, yem-xashak, turli ozuqalar) ishlab chiqarish

ehtiyot qismi shaklida turadi, yoz faslida esa tugallanmagan ishlab chiqarish, texnikaning butlash qismlari, neft mahsulotlari va shu kabilarning hissasi ortib boradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil qilishda yuqorida sanab o'tilgan xususiyatlarni hisobga olib, ishni tashkil qilish uning samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir. Bizning mamlakatimizda aholining nisbatan zichligi va qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning cheklanganligini hisobga olib, yerga xususiy mulkchilik joriy qilinmadi, unga davlat mulki saqlanib qoldi. Lekin, bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqib, oqilona agrar islohotlar amalga oshirilmoqda va bu jarayon chuqurlashtirilmoqda.

O'zbekistonda amalga oshirilgan agrar islohotlarning diqqat markazida qishloq xo'jaligidagi yerni haqiqiy egasiga berish masalasi turadi. Shunga ko'ra, bu borada olib borilgan chora-tadbirlar natijasida «eng muhimi, qishloqda haqiqiy mulkdor – yer egasi paydo bo'ldi, uning mehnatga munosabati, o'z ishining natijalaridan manfaatdorligi butunlay o'zgarmoqda. Keyingi yillarda qishloq xo'jaligi ekinlaridan, birinchi navbatda, paxta va g'alladan eng yuqori hosil olingani, sohada ishlab chiqarish hajmi keskin ko'paygani dehqonchiligimizdagi tub sifat o'zgarishlarining samarasidir desak, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz. O'tgan yili paxta xomashyosi yetishtirish 3 million 650 ming tonnadan, yalpi g'alla hosili esa 6 million 250 ming tonnadan oshib ketgani buning yaqqol tasdig'idir»⁶³.

2008 yilda ham qishloq xo'jaligi tarmog'ida muhim ijobiy natijalar qo'lga kiritilib, o'tgan yilga nisbatan 4,5 foiz o'sishga erishildi. 3 million 410 ming tonna paxta xomashyosi tayyorlandi, 6 million 330 ming tonna g'alla, shu jumladan, 6 million 145 ming tonna bug'doy etishtirildi⁶⁴. Aksariyat qishloq xo'jaligi mahsuloti turlarini ishlab chiqarish bo'yicha o'sishga erishildi (13.1-jadval).

Jadvaldan ko'rinadiki, 2008 yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlari tarkibida kartoshka (117,7%), poliz mahsulotlari (116,8%), sabzavotlar (111,7%) yetishtirish nisbatan ahamiyatli darajada o'sgan bo'lsa, faqat uzum o'tgan yilga taqqoslaganda 89,9% darajasida yetishtirilgan.

O'zbekistonda yer davlat mulki hamda umummilliy boylik bo'lganligi sababli yerga bo'lgan mulkchilik, yerga egalik qilish va yerdan foydalanish masalalari alohida ajratib tahlil qilinishi lozim.

---

⁶³ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

⁶⁴ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 15-b.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari asosiy turlarining ishlab chiqarilishi

Mahsulot turi	O'lchov birligi	2007 yil	2008 yil	O'sish sur'ati, %da
Sabzavotlar	ming tonna	4669,9	5217,4	111,7
Kartoshka	ming tonna	1188,1	1398,7	117,7
Poliz mahsulotlari	ming tonna	840,0	981,2	116,8
Mevalar	ming tonna	1269,1	1402,8	110,5
Uzum	ming tonna	880,3	791,0	89,9
Go'sht	ming tonna	1208,6	1287,9	106,6
Sut	ming tonna	5097,4	5426,3	106,5
Tuxum	mln. dona	2214,7	2429,0	109,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Yerga egalik jismoniy va huquqiy shaxslarning ma'lum yer uchastkasiga tarixan tarkib topgan asoslardagi yoki qonun hujjatlarida belgilangan tartibdagi egalik huquqini tan olishini bildiradi. Yerga egalik deganda avvalo yerga bo'lgan mulkchilik huquqi va uni iqtisodiy jihatdan realizatsiya qilish ko'zda tutiladi. Yerga egalikni yeri bo'lgan mulkdor (bizda davlat) amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasining yer kodeksida ta'kidlanganidek «Er uchastkalari yuridik va jismoniy shaxslarga doimiy va muddatli egalik qilish hamda ulardan foydalanish uchun berilishi mumkin»¹.

Yerdan foydalanish huquqi – bu o'rnatilgan urf-odatlar yoki qonuniy tartibda undan foydalanishni bildiradi. Yerdan foydalanuvchi yer egasi bo'lishi shart emas. Real xo'jalik hayotida yerga egalik qilish va yerdan foydalanishni ko'pincha har xil jismoniy va huquqiy shaxslar, xususan hozir bizda asosan dehqon va fermer xo'jaliklari amalga oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ham to'rt omil – yer, kapital, tadbirkorlik qobiliyati va ishchi kuchi qatnashib, bunda yer muhim ishlab chiqarish vositasi sifatida ishtirok etadi. Ammo biz avval aytganimizdek, ishlab chiqarish jarayonida hamma ishlab chiqarish vositalarini, jumladan, yerni harakatga keltirib, undan unumli foydalanadigan, uning iqtisodiy unumdorligini oshiradigan omil – ishchi kuchidir.

Agrar munosabatlarni o'rganishda ham ishchi kuchining, jonli mehnatning faol rol o'ynashini, uning hamma moddiy vositalarga jon ato etib, harakatga keltiruvchi rolini tushunmaslik go'yo kapital foyda yoki foiz, yer esa renta yaratadi, degan ko'pgina xato fikr-mulohazalarga, yolg'on tasavvurlarga olib keladi. Bu masalalarni to'g'ri tushinishda renta munosabatlarini o'rganish muhim rol o'ynaydi.

¹ O'zbekiston Respublikasi «Er kodeksi». T., «O'zbekiston», 1999 y., 20-modda.

2. Renta munosabatlari

Agrar munosabatlarning asosini renta munosabatlari tashkil qiladi. Renta nazariyasi hozirgacha to'liq yoritib berilmagan nazariyalardan hisoblanadi. Iqtisodchilar o'rtasida uning mohiyatini tushuntirish bo'yicha turlicha yondashuv va qarashlar mavjud bo'lib, ularning ayrimlari noaniqligicha qolmoqda. Shu sababga ko'ra rentani miqdoriy aniqlash va uning mohiyatini tushuntirish bo'yicha asosiy va ko'pincha bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan nazariyalarga duch kelamiz.

Renta nazariyasi dastlab fiziokratlar maktabining asoschilari F.Kene va A.Tyurgolarning ilmiy asarlarida ko'rib chiqilgan. Ular rentaning vujudga kelish sababini tabiat, yerning qandaydir sirli kuchi, tabiat ehsoni, yerning qo'shimcha mahsulot yarata olish qobiliyati natijasi orqali izohlaganlar. Ular qishloq xo'jalik mahsulotlarini yaratishda, jumladan, sof va qo'shimcha mahsulot yaratishda tabiat rolini ko'rsatishga harakat qilganlar.

Keyinchalik renta nazariyasining asoslari klassik iqtisodchilar U.Petti, J.Anderson, A.Smit va D.Rikardolar tadqiqotlarida turli darajada takomillashtirilgan. Jumladan, Anderson differentsial renta to'g'risidagi qarashlarni ilgari surgan, biroq rentaning tovar qiymatining bir qismi ekanligini tushuntirib berolmagan. Rikardo esa, fiziokratlardan farqli o'laroq, rentaga mahsulot ijtimoiy va individual qiymatlari o'rtasidagi farq sifatida qarab, renta nazariyasini qiymatning mehnat nazariyasi, qiymat qonuni bilan bog'lagan.

Renta nazariyasini rivojlantirishda rus iqtisodchilaridan N.G.CHernishevskiy va N.I.Ziberlar salmoqli hissa qo'shganlar.

Hozirgi vaqtda Rossiyada «Iqtisodiyot nazariyasi» bo'yicha chop etilgan qator o'quv qo'llanma va darsliklarda ham yer rentasi munosabatlari keng bayon etilmoqda.

D.D.Moskvin tahriri ostida tayyorlangan darslikda yozilishicha, resurslarning turli tumanligi natijasida ulardan foydalanish chog'ida renta daromadlarining turli ko'rinishlari paydo bo'ladi, jumladan: qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda vujudga keluvchi yer rentasi; foydali qazilmalarni qazib olish chog'ida vujudga keluvchi renta; o'rmon resurslaridan foydalanishda hosil bo'luvchi renta; qurilish uchastkalaridan olinuvchi renta va h.k. Barcha turdagi tabiiy resurslar yer bilan uzviy bog'liq bo'lganligi sababli ulardan foydalanishda rentaning vujudga kelishi uchun bir-biriga o'xshash shart-sharoitlar mavjud bo'ladi. Qishloq xo'jalik ekinlaridan foydalanishning iqtisodiy shart-sharoitlariga nisbatan ishlab chiqilgan renta munosabatlarini tahlil qilish uslubiyoti rentaning barcha turlariga tegishli bo'ladi, shunga ko'ra ularni yer rentasiga kiritish to'g'ri bo'ladi. Haydaladigan yer, qurilish uchastkasi, ruda koni, baliq ovi, o'rmon va boshqalardan to'lanishidan qat'iy nazar, renta ko'rinishidagi mazkur pul summasi yer rentasi deb ataladi⁶⁵.

---

⁶⁵ Osnovi ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik /Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. D.D.Moskvina. Izd. 3-e, ispravl. – M.: editorial URSS, 2003, s.216-217.

Yer rentasi – yer egaligini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish (realizatsiya qilish)ning shaklidir. Yer rentasining bir qancha tarixiy ko'rinishlari mavjud. Masalan, uch shakldagi: barshchina (ishlab berish), obrok (natural soliq) va pul solig'i shakllaridagi feodal rentalari shular jumlasidandir. Hozirgi paytda turli mamlakatlarda mavjud renta vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi: absolyut yer rentasi, differentsial (tabaqalashgan) renta I va II, monopol renta, qazilma boyliklar, qurilishlar joylashgan yerlardan olinadigan renta.

Rentaning mohiyatini tushunishdagi asosiy qiyinchilik tadbirkorlar o'rtasida qayta taqsimlanmaydigan qo'shimcha sof daromadni vujudga kelishi shart-sharait va sabablarining ochib berilishi hisoblanadi. Bunday holat vujudga kelishining sabablaridan biri samarali xo'jalik yuritish uchun yaroqli bo'lgan yerlarning cheklanganligi va qayta tiklab bo'lmasligida o'z ifodasini topadi. Ikkinchi sababi – yerga yoki boshqa tabiiy resurslarga mulkchilik ob'ekti yoki xo'jalik yuritish ob'ekti sifatidagi monopoliyaning mavjudligi hisoblanadi. Uchinchi sababi esa, ko'p mamlakatlarda qishloq xo'jaligidagi kapital uzviy (organik) tuzilishi, ya'ni doimiy va o'zgaruvchi kapital o'rtasidagi nisbatning pastligi hisoblanadi.

Yer uchastkalarining unumdorligi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha daromad (qiymat)ning bir qismi renta shaklini oladi hamda u differentsial renta deb ataladi.

Qishloq xo'jaligida eng muhim ishlab chiqarish vositasi – yerning miqdori va sifatini tabiatning o'zi cheklab qo'ygan, uni inson ko'paytirishga qodir emas.

Shuning uchun qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini faqat yaxshi va o'rtacha unumdor yer uchastkalarida tashkil etish bilan cheklanish mumkin emas. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga talab ko'p bo'lganligi uchun yomon, kam unumli yerlarda ham ishlab chiqarishni tashkil etish zarurdir. Agar ishlab chiqarilgan mahsulot to'lovga qodir talab bilan ta'minlangan bo'lsa, yerning mahsuldorligi yoki joylashuvi jihatidan yomon sharoit qishloq xo'jalik tovarlariga narx shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy normal sharoit hisoblanadi. Natijada o'rtacha yoki yaxshi yerlarda xo'jalik yurituvchi ishlab chiqaruvchilar ustama qo'shimcha mahsulot va binobarin qo'shimcha foyda oladilar.

Demak, differentsial renta hosil bo'lishining tabiiy sharti miqdori cheklangan yerning sifati (unumdorligi) dagi farqlardir, uning ijtimoiy-iqtisodiy sababi esa foydalaniladigan yerlarda iqtisodiy jihatdan alohidalashgan tarzda mustaqil xo'jalik yuritishdir.

Differentsial renta o'zining kelib chiqish sharoitlarga qarab differentsial renta I va differentsial renta II ga bo'linadi.

Differentsial renta I yerning tabiiy unumdorligi bilan bog'liq bo'lgan, sanoat markazlariga, bozorlarga va aloqa yo'llariga yaqin joylashgan serunum yer uchastkalarida vujudga keladi. Differentsial renta I ning hosil bo'lishini shartli misol yordamida ko'rib chiqamiz (13.2-jadval).

13.2-jadval

Differentsial renta I ning hosil bo'lishi

Er uchastkasi	Ijti-moiy ishlab chiqarish xarajatlari (so'm)	O'rtacha foyda (so'm)	Ijti-moiy qiymat (so'm)	YAlpi mahsulot (tonna)	Mahsulotning individual qiymati (so'm)	Ijti-moiy qiymat – bozor narxi (so'm)	YAlpi sotilgan mahsulot (so'm)	Differentsial renta I (so'm)
A	8000	2000	10000	20	500	500	10000	-
B	8000	2000	10000	25	400	500	12500	2500
D	8000	2000	10000	30	333	500	15000	5000

Misolimizdagi uch xil yer uchastkalaridan olingan mahsulotning ijtimoiy qiymati bir xil, ya'ni 10000 so'mni tashkil qiladi. Yalpi hosildorlik A uchastkasida 20 tonna, B va D uchastkalarda 25 va 30 tonnani tashkil qiladi. Har bir uchastkadan turlicha hosil olinganligi tufayli ularda yetkazilgan mahsulotlarning individual qiymati ham turlicha bo'lib chiqadi.

Ya'ni, A uchastkasida har bir mahsulot birligining qiymati 500 so'm bo'lsa, B uchastkasida 400 so'm, D uchastkasida esa 333 so'mni tashkil qiladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari sifati yomon uchastkada yetishtirilgan mahsulot narxida sotiladi (misolimizda 500 so'm). Natijada yomon yer uchastkasi (A) o'zining yakka ishlab chiqarish xarajatlarini qoplash va foyda olish imkoniga ega bo'ladi. O'rtacha (B) va yaxshi (D) yer uchastkalarida esa yomon yer uchastkasi (A)ga nisbatan 2500 va 5000 so'm miqdorda qo'shimcha daromad olinadi.

Bu olingan qo'shimcha daromad yerning tabiiy unumdorligi bilan bog'liq bo'lgan differentsial renta I ni tashkil qiladi.

Differentsial renta II xo'jaliklarni intensiv rivojlantirish, yerning hosildorligini oshirish uchun qo'shimcha xarajatlar sarf qilish bilan, ya'ni qishloq xo'jaligida kimyoviy o'g'itlarni qo'llash, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash va elektrlashtirish darajasi bilan bog'liq holda vujudga keladi.

Bu holni biz 13.3-jadvalda shartli misol bilan ifoda etishimiz mumkin.

13.3-jadval

Differentsial renta II ning hosil bo'lishi

Ishlab chiqarish davri	Ishlab chiqarish xarajatlari (so'm)	YAlpi mahsulot (tonna)	1 tonna mahsulotning individual qiymati (so'm)	1 tonna mahsulotning ijtimoiy qiymati (so'm)	Sotilgan mahsulot summasi, so'm	Qo'shimcha mahsulot, ya'ni differentsial renta II, so'm
------------------------	-------------------------------------	------------------------	--	--	---------------------------------	---

Birinchi yil	10000	20	500	500	10000	-
Ikkinchi yil	15000	40	375	500	20000	10000

Misolimizda yerga qo'shimcha 5 ming so'm xarajat sarf qilish natijasida qo'shimcha 20 tonna mahsulot olinsa, u holda birinchi yilga nisbatan qo'shimcha olingan 10 ming so'm daromad differentsial renta II ni tashkil etadi.

Bunday intensiv rivojlanish qishloq xo'jaligida bosh yo'l hisoblanadi. Chunki qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirmay turib, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni va jamiyat a'zolarining o'sib borayotgan talabini qondirib bo'lmaydi. Shuning uchun ham qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish uchun alohida e'tibor beriladi. Buning uchun qishloq xo'jaligini agrar sanoatlashgan asosga qo'yish, intensivlashtirishni tezkorlik bilan amalga oshirish choralari ishlab chiqilishi lozim. Keyingi yillarda mamlakatimizda qishloq xo'jaligini zamonaviy texnika bilan ta'minlash uzluksiz o'smoqda. Qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish uchun ajratilgan kapital mablag'lar ham ortmoqda.

Agar hamma joyda bir xil xarajat qilinib, hosildorlik bir xil oshirilsa edi, unda hech qanday differentsial renta II bo'lmas edi. Gap shundaki, yer birligiga sarflangan bu xarajatlarda turli hududlarda, viloyatlarda, xo'jaliklarda turlicha darajada amalga oshiriladi va natijada hosildorlik ham turlicha oshadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotining ijtimoiy qiymati bilan yakka tartibdagi qiymati o'rtasidagi tafovut xo'jaliklarning ustama qo'shimcha mahsulotini tashkil qiladi. Ya'ni, differentsial rentaning har ikkala ko'rinishini (renta I va II ni) o'z ichiga oladi. Differentsial renta I va II mahsulotning muayyan ijtimoiy qiymati bilan hudud bo'yicha yoki alohida olingan xo'jalikning individual qiymati o'rtasidagi tafovutdan iboratdir. Shu hosil qilingan daromadlar davlat bilan xo'jalik o'rtasida taqsimlanadi. Uning davlatga to'langan qismi yer rentasi ko'rinishini oladi (chunki bizda yer davlat mulkidir).

Differentsial renta I yuqorida qarab chiqilganidek, xo'jaliklar faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tabiiy sharoitda vujudga keladi. Shuning uchun ham qishloq xo'jaligi korxonalarida hosil qilingan bu xildagi renta yer davlat mulki bo'lganligi sababli uning manfaatlari yo'lida sarf qilish maqsadida markazlashtirilgan davlat fondida (budjetida) to'planishi lozim. Bu hol o'rta va yaxshi unumli yerda joylashgan xo'jaliklarning iqtisodiy manfaatdorligiga putur yetkazmaydi, balki boshqa xo'jaliklar bilan ozmi-ko'pmi iqtisodiy sharoitlarni tenglashtirish imkonini beradi. Markazlashtirilgan davlat fondiga o'tgan bu mablag'lar (differentsial renta I)ni mamlakat oldida turgan vazifalarni bajarish, xususan yangi yerlarni o'zlashtirish va yer unumdorligini yuksaltirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarni amalga oshirish uchun yo'naltirilishi mumkin bo'ladi.

Differentsial renta II yerdan intensiv foydalanish, ya'ni uning iqtisodiy unumdorligini oshirish bilan bog'liq bo'lganligi uchun ham bu xildagi rentaning asosiy qismi xo'jaliklarning o'zlarida qoldirilishi mantiqan to'g'ri bo'ladi. Uning faqat bir qismi davlat fondiga jalb qilinishi mumkin, chunki davlat ma'lum darajada bu rentani hosil qilishda o'z hissasini qo'shadi, ya'ni transport yo'llari qurilishiga, irrigatsiya-

melioratsiya ishlarini amalga oshirish uchun kapital mablag'lar sarflaydi, texnikalar, kadrlar, mineral o'g'itlar yetkazib beradi. Shunday qilib, differentsial renta I va differentsial renta II yer egasi bo'lgan davlat bilan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida taqsimlanadi.

Absolyut renta. Ko'pgina mamlakatlarda qishloq xo'jaligida yerga xususiy mulkchilik monopoliyasi sharoitida ishlab chiqarishni olib borishga to'g'ri keladi. Hozirgi davrda yerga xususiy mulkchilik bilan bir qatorda boshqa mulkchilik shakllari ham mavjud. Masalan, davlat mulki, vaqf (machit, cherkov) mulklari va boshqalar. **Yerga bo'lgan mulkchilik monopoliyasi ijaraga beriladigan barcha yer uchastkalarining sifatidan qat'inazar, yer egalariга absolyut renta deb atalgan rentani olishga imkon beradi.** Absolyut yer rentasining vujudga kelish mexanizmi shundan iboratki, yer egalari yerni ishlovchi ijarachilarga foydalanish uchun ijaraga beradilar va ulardan yerdan foydalanganlik uchun to'lovlar oladilar. Mana shu to'lov absolyut yer rentasi deb nom olgan. Agar yer ijaraga berilganda shu yerda turli xil inshootlar, binolar qurilgan bo'lsa, ularning ijara haqi alohida hisoblanadi.

Agrar munosabatlarni tadqiq qilar ekanmiz, nima uchun qishloq xo'jalik ishchilari yaratadigan qo'shimcha mahsulot jamiyat miqyosida barcha mulk egalari o'rtasida qayta taqsimlanmaydi, nima uchun qishloq xo'jaligida olinadigan daromad o'rtacha foydadan yuqori bo'ladi, bu hodisaning sababi nimada, degan savollar tug'iladi.

Tarixan shunday bo'lib qolganki, ko'pgina mamlakatlarda, jumladan, bizning mamlakatimizda ham qishloq xo'jaligidagi kapitalning uzviy tuzilishi sanoatdagidan pastdir. Shuning uchun qishloq xo'jaligida yaratilgan tovarlarning bozor qiymati, ishlab chiqarishning ijtimoiy qiymatidagi qo'shimcha qiymat miqdori jamiyatda shakllangan o'rtacha foydadan ortiq bo'ladi. Qishloq xo'jalik tovarlarining bozor narxi bilan ijtimoiy ishlab chiqarish narxi o'rtasidagi bu tafovut absolyut renta manbai bo'lib xizmat qiladi.

Renta nazariyasiga ko'ra qishloq xo'jaligida rentaning yana bir turi – **monopol renta** ham mavjud bo'ladi. Boshqa yerda uchramaydigan tabiiy sharoit, ba'zan noyob qishloq xo'jalik mahsulotlari (uzumning alohida navlarini, sitrus ekinlari, choy va hokazolarning alohida turlarini) yetishtirish uchun imkoniyat yaratadi. Bunday tovarlar monopol narxlar bilan sotiladi. Bu narxlarning yuqori bo'lishi ko'pincha to'lovga qodir talab darajasi bilan belgilanadi. Natijada monopol narxlar shunday mahsulotlarning individual qiymatidan ancha yuqori bo'lishi mumkin. Bu esa yer egalariга monopol renta olish imkonini beradi.

Faqat qishloq xo'jaligida emas, balki **undirma sanoatda** ham qo'shimcha daromad olinadi. Ma'lumki foydali qazilma konlari joylashuvi (va demak, ishlash uchun qulayligi) jihatidan ham, konning boyligi jihatidan ham bir-biridan farq qiladi. Xuddi qishloq xo'jaligidagi singari, o'rta va yaxshi konlardagi korxonalar qo'shimcha foyda oladilar, u ham differentsial rentaga aylanadi.

Ijara haqi. Renta munosabatlarni qarab chiqishda rentaning ijara haqidan farqiga e'tiborni qaratish zarur. Agar ijaraga beriladigan yerga oldin bino, inshoot va shu kabilar qurish bilan bog'liq ravishda kapital qo'yilmalar sarflanmagan bo'lsa, ijara haqi va renta miqdoran bir-biriga to'g'ri keladi. Aks holda, ijara haqi yer rentasidan farq qiladi. Ijara haqi quyidagilardan iborat: yerdan foydalanganlik uchun to'lanadigan renta (R), yerga

ilgari sarflangan kapital uchun foiz (r); yer uchastkasini ijaraga bergunga qadar unga qurilgan inshootlar amortizatsiyasi (A). Buni formulada quyidagicha yozish mumkin:

$$I\tilde{O} = R + r + A.$$

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida yer faqat ijara ob'ekti emas, balki oldi-sotdi ob'ekti hamdir. Yer ham qishloq xo'jalik mahsuloti yetishtirish va tabiiy qazilma boyliklar qazib olish uchun, har xil ishlab chiqarish va turar joy binolari, inshootlar, yo'llar, ayeroportlar va hokazolar qurish uchun sotib olinadi. Bunday hollarda yerning narxi nima bilan belgilanadi?

Yer narxi. Ma'lumki, yer inson mehnati mahsuli bo'lmaganligi sababli almashuv qiymatga ega emas. Shunga ko'ra, nazariyotchilar yer va boshqa tabiat in'omlari narxini **irratsional narxlar** deb ataydilar. Yer uchastkasining egasi uni sotishda olingan summani bankka qo'yilganda, u keltiradigan foiz tarzidagi daromad shu yer uchastkasidan olinadigan rentadan kam bo'lmagan taqdirdagina yerni sotadi. Boshqacha aytganda, **yerning narxi kapitallashtirilgan rentadir**. Boshqa sharoitlar teng bo'lganda, xuddi shu renta miqdori yer narxini belgilaydi. U renta miqdoriga to'g'ri va ssuda foizi normasiga teskari mutanosibdir. Shunday qilib, yerning narxi ikkita miqdorga bog'liq: 1) yer uchastkasi egasi olish mumkin bo'lgan yer rentasi miqdoriga; 2) ssuda foizi me'yoriga.

SHundan kelib chiqib yerning narxi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$H_E = \frac{R}{r'} \times 100\% ,$$

bunda: H_E – yer narxi;

R – renta;

r' – ssuda foizi me'yori.

Faraz qilaylik, $R = 15$ ming doll., $r' = 5\%$. Bunda yerning narxi (N_E) 300 ming doll.ga teng bo'ladi. Yer egasi faqat shu narxdagina yerini sotishi mumkin, chunki muayyan miqdordagi kapitaldan olinadigan foiz unga bankdan rentaga teng miqdorda yillik daromad olish imkonini beradi.

Renta miqdori o'sib, ssuda foizi me'yori pasayib borgan taqdirda yerning narxi o'sib boradi.

Er narxini aniqlashning bu usuli nazariy ahamiyatga ega. Amalda yer narxi, yer uchastkasiga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi ko'plab omillarga bog'liq. Jumladan, yerga narxning o'sishini, unga noqishloq xo'jalik maqsadlari uchun foydalanishga talabning o'sishi bilan tushuntirilishi mumkin. Inflyatsiya va asosan giperinflyatsiya sharoitida yerga talab keskin o'sadi, bu tegishli ravishda yer narxining o'sishiga olib keladi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan g'arb mamlakatlarida XX asr boshlaridan to hozirgi davrgacha yer narxi barqaror o'sish tamoyiliga ega bo'lib, faqat ayrim davrlardagina uning pasayishi kuzatiladi.

3. Agrosanoat integratsiyasi va agrobiznes

Iqtisodiy rivojlanish jarayonida qishloq xo'jaligi hamma vaqt sanoat, savdo va boshqa tarmoqlar bilan mustahkam bog'liq bo'lib kelganligini hisobga olish kerak. Chunki mamlakatning oziq-ovqat mahsulotlariga va qishloq xo'jalik xomashyosidan tayyorlangan tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish faqat qishloq xo'jaligining holatiga emas, balki sanoat tarmoqlari bilan uyg'un rivojlanishiga ham bog'liq bo'ladi. Xuddi ana shu holat iqtisodiyot tarkibida agrosanoat majmuasini bitta pirovard natijani ro'yobga chiqarishga bo'ysundirilgan tarmoqlarning yagona, yaxlit tizimini keltirib chiqarish uchun asos bo'ladi.

Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo'jaligi bilan sanoat, ayniqsa unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

Agrosanoat integratsiyasi ko'p qirrali bo'lib, u g'oyat xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Bular eng avvalo ana shu jarayon qaysi darajada, ya'ni butun mamlakat ko'lami, viloyat doirasi yoki korxonada darajasida yuz berishiga bog'liq.

Butun mamlakat va mintaqalar ko'lamida agrosanoat integratsiyasi qishloq xo'jaligining tarmoqlararo aloqalari kuchayishida, iqtisodiyotning oziq-ovqat (tarmoq) va mintaqada agrosanoat majmualari tashkil bo'lishi va rivojlanishida ifodalanadi.

Agrosanoat majmuasi (ASM) – bu qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiyot tarmoqlari birikmasidir. ASM to'rtta sohani o'z ichiga oladi. **Birinchi soha** – qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalari yetkazib beradigan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga texnika xizmati ko'rsatish bilan band bo'lgan tarmoqlar; **ikkinchi soha** – qishloq xo'jaligining o'zi; **uchinchi soha** – qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchiga yetkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar (tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish); **to'rtinchi soha** – odamlar hayoti va faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan infratuzilma (yo'l-transport xo'jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, mahsulotni saqlash tizimi, ombor va tara xo'jaligi)dan iborat.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi bevosita ishlab chiqarishga xizmat qiladigan tarmoqlarni, ijtimoiy infratuzilma odamlar turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalarni (uy-joy, madaniy-maishiy xizmat, savdo, umumiy ovqatlanish va hokazo) o'z ichiga oladi.

Qishloq xo'jalik sohalaridagi tadbirkorlik faoliyati agrobiznes deyiladi. Agrobiznes tushunchasiga bevosita qishloq xo'jaligi sohasiga kirmaydigan, biroq u bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanuvchi biznes turlari ham kiritiladi. Bu qishloq xo'jaligiga texnikaviy, ta'mirlash xizmati ko'rsatish, uning mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatidir. Qisqacha qilib aytganda, agrobiznes agrosanoat integratsiyasi natijasida vujudga kelgan agrosanoat majmuasining barcha bo'g'inlarini qamrab oladi.

Agrobiznes faoliyatining maqsadi iste'mol bozorini yetarli miqdorda sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari, sanoatni esa xomashyo bilan uzluksiz ta'minlash orqali foyda ko'rishdan iborat.

Agrobiznesning asosiy shakli va birlamchi bo'g'ini **fermer va dehqon xo'jaliklaridir**. Chunki ular bevosita qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradi. Bu xo'jaliklar o'z yerida yoki ijaraga olingan yerda ish yuritib, unda mulk egasi va ishlab chiqaruvchi fermerning o'zi va oila a'zolari hisoblanib, ayrim hollarda yollanma mehnatdan foydalanish ham mumkin. Fermer xo'jaligining afzalligi shundan iboratki, unda mulk va mehnat bevosita qo'shiladi, bu esa ishlab chiqarishning yuqori samaradorligini ta'minlaydi. Fermer xo'jaliklari mustaqil tuzilma bo'lish sababli o'z faoliyatini bozor kon'yunkturasiga tez moslashtira oladi. Unda iqtisodiy manfaat va pirovard natija uchun mas'uliyat bitta faoliyatning ikki tomonini tashkil qiladi. Bularning hammasi fermer xo'jaligining yashovchanligini ta'minlaydi.

Agrobiznes turlaridan biri agrofirmalardir. **Agrofirma ma'lum turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish va uni pirovard mahsulot darajasigacha qayta ishlashni qo'shib olib boradigan korxonadir**.

Agrofirmalar ham qishloq xo'jaligi, ham sanoatga xos resurslarni ishlatib, iste'molga tayyor bo'lgan mahsulot yaratadi. Mazkur turdagi korxonalar turli mulkchilikka asoslanishi, chunonchi oilaviy xo'jalik asosida ham tashkil topib, kichik zavodlar bilan birikishi mumkin. Agrosanoat birlashmalari va kombinatlari agrobiznesning yangi turlaridir.

Agrosanoat birlashmalari bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi va unga bog'liq ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi bir necha xo'jalik hamda korxonalarining birlashmasidir. Masalan, bog'dorchilik va uzumchilik bilan shug'ullanuvchi xo'jaliklar, ular mahsulotini qayta ishlovchi sex va zavodlar, iste'molchilarga yetkazib beruvchi savdo-sotiq korxonalari bir texnologik jarayonga birlashib agrosanoat birlashmalarini tashkil qiladi. Birlashma ishtirokchilari ishlab chiqarish, xo'jalik va moliyaviy mustaqilliklarini saqlab qolishi bilan birga, ularning umumiy mulki ham tarkib topib boradi.

Agrosanoat kombinatlari qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berishgacha barcha texnologik jarayonga xizmat qiluvchi xo'jalik va korxonalarining ma'lum bir hududida birlashuvidir. Agrobiznes turiga ko'ngilli va paychilik mablag'lari asosida tashkil qilingan turli xil uyushma va ittifoqlarni ham kiritish mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi davlat korxonalari, jamoa xo'jaliklari va shirkatlari, turli xil mulkchilik asosida tashkil qilingan qo'shma korxonalar ham agrobiznes turlari sifatida faoliyat ko'rsatadi.

4. O'zbekistonda agrar islohotlarni amalga oshirish va yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari

O'zbekistonda agrar islohotlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligini oshirish, mulkchilik munosabatlari va shakllarini tubdan isloh qilish, fermer xo'jaliklarini rivojlantirish va mustahkamlash, qishloqlarni obod etish asosida qishloq aholisining daromadlari va turmush darajasini yuksaltirish vazifalarining amalga oshirilishini ko'zda tutadi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi 2008 yilda mamlakat yalpi ichki mahsulotining 19,4 foizini yetishtirib berdi, iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lgan aholining 26,8 foizi qishloq xo'jaligi hissasiga to'g'ri keldi (13.4-jadval).

Jadvaldan ko'rinadiki, Respublikamiz agrar tarmog'ida amalga oshirilayotgan tub iqtisodiy islohotlar va tarkibiy o'zgarishlar natijasida qishloq xo'jaligining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari o'sib bormoqda. O'tgan 2001-2007 yillar oralig'ida joriy narxlarda qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti qiymati o'sib borish dinamikasiga ega bo'lib, 2001 yildagi 1476,3 mlrd. so'mdan 2008 yilda 7134,6 mlrd. so'mga yetgan yoki 4,8 baravardan ko'proq o'sgan.

13.4-jadval

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi tarmog'ining tutgan o'rni (haqiqiy narxlarda, mlrd. so'm)

Ko'rsatkichlar	Yillar							
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Yalpi ichki mahsulot	4925,3	7450,2	9844,0	12261,0	15210,4	20759,3	28186,2	36839,4
Shu jumladan: qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti	1476,3	2244,2	2801,8	3242,3	3801,6	5757,9	6109,1	7134,6
Qishloq xo'jaligining YalMdagi salmog'i, foizda	30,0	30,1	28,4	26,4	25,0	24,1	21,7	19,4
Iqtisodiyotda band bo'lgan aholi soni, ming kishi	9136,0	9333,0	9589,0	9910,0	10196,3	10467,0	10735,4	11035,4
Shu jumladan: qishloq xo'jaligida bandlar	3054,0	3038,3	3055,0	3035,2	2967,4	2963,5	2961,1	2958,7
Qishloq xo'jaligi salmog'i, foizda	33,4	32,6	31,9	30,6	29,1	28,3	27,6	26,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

O'zbekistonda agrar islohotlarning negizini yerga bo'lgan mulkchilik masalasi tashkil etadi. Respublika Konstitutsiyasida yer xususiy mulk qilib sotilishi mumkin emasligi, balki uni uzoq muddatli ijara shartlari bilan topshirish mumkinligi ta'kidlangan.

Shunday ekan, qishloqda bozor munosabatlarini shakllantirishga yerni meros qilib qoldirish huquqi bilan umrbod foydalanish uchun ijaraga berib qo'yish orqali erishish ko'zda tutilgan.

Respublikada yerga bo'lgan mulkchilik munosabatlarini isloh qilishning boshqa xususiyati shundan iboratki, melioratsiya, irrigatsiya, yerlarning unumdorligini oshirish dasturlarini bajarishni davlat o'z zimmasiga oladi.

Mamlakatimizda barcha haydaladigan yerlarning 3/4 qismidan ko'prog'i (4,2 mln.ga) sug'oriladigan yerlar bo'lib, uning yarmidan ko'prog'i yaxshi meliorativ holatda, qolgan yerlar esa melioratsiya ishlari (qayta o'zlashtirish, kollektor-drenaj tarmoqlarini rekonstruktsiya qilish)ni olib borishni talab qiladi. Hozirgi vaqtda sug'orib kelingan har gektar yerni qayta o'zlashtirish uchun 1990 yilgi darajadan 14-15 baravar ko'p xarajat talab qilinadi. Bundan xulosa shuki, birorta ham fermer irrigatsiya va melioratsiya ishlarini o'zi mustaqil amalga oshira olmaydi. Faqat davlatgina melioratsiya tarmoqlarini rekonstruktsiyalashga, qurishga va irrigatsiya tadbirlarini amalga oshirishga qodirdir.

Sug'oriladigan yerlarning sifatini baholashning umumiy ko'rsatkichi bo'lgan yer boniteti so'nggi yillarda 55 ballgacha pasaydi. Ayniqsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm, Buxoro va Sirdaryo, Farg'ona va Toshkent hamda boshqa bir qator viloyatlarda ahvol murakkabligicha qolmoqda.

Bugungi kunda yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, unumdorligini oshirish qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish va uning samaradorligini yuksaltirishning muhim rezervi va hal qiluvchi omili, eng asosiysi – qishloq aholisining moddiy farovonligini ko'tarishning zarur sharti va garovi bulib xizmat qiladi.

Biz mazkur muammoni hal etishni, ko'p jihatdan 2008-2012 yillarga mo'ljallangan sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan davlat dasturini amalga oshirish bilan bog'liq holda ko'ramiz. Ushbu dasturda melioratsiya inshootlarini barpo etish, rekonstruktsiya qilish va ta'mirlash, melioratsiya texnikasi parkini yangilash bo'yicha keng ko'lamli ishlarni bajarish belgilangan.

2008-2012 yillarda umumiy uzunligi 3,5 ming kilometrdan ziyod bo'lgan magistral, tumanlararo va xo'jaliklararo kollektorlarni, mingdan ortiq melioratsiya qudug'ini barpo etish va rekonstruktsiya qilish, 7,6 ming kilometrlik drenaj tarmog'ini qayta tiklash vazifasi qo'yilmoqda.

Birgina 2008 yilning o'zida yerlarning meliorativ holatini yaxshilash maqsadlari uchun 75 milliard so'mdan ortiq mablag' ajratish mo'ljallanmoqda. Bu mablag'larning katta qismi kollektor-drenaj tarmoqlarini qayta tiklash va tozalash, pudratchi va suv xo'jaligi tashkilotlarini lizing asosida zamonaviy texnika bilan ta'minlashga yo'naltiriladi.

Bu borada melioratsiya ishlarini moliyalashtirish mexanizmini ham tubdan qayta ko'rib chiqish darkor. Bunda 2007 yili Moliya vazirligi huzurida tashkil etilgan

Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash jamg'armasi muhim rol o'ynashi lozim⁶⁶.

Qishloq xo'jaligini isloh qilish jarayonida qo'llanilgan muhim yo'nalishlardan biri – bu shaxsiy tomorqalarni kengaytirish, yangi sug'oriladigan yerlarni shaxsiy xo'jaliklar va bog'-dala hovli uchastkalariga ajratib berish yo'li bilan aholini yer bilan ta'minlashdan iboratdir. Shu ko'rilgan chora-tadbirlar hisobiga, birinchidan, qishloq joylarda ishsizlikning kuchayib borish xavfini barham toptirishga, ikkinchidan, aholining real daromadlarini oshirishga, uchinchidan, aholini hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdagi keskinlikka barham berishga va to'rtinchidan, yakka tartibda uy-joy qurilish ko'lamini ancha kengaytirishga muvaffaq bo'lindi.

Islohotlar amalga oshirilgan dastlabki yillarda aholiga foydalanish uchun qo'shimcha 550 ming gektar sug'oriladigan yer ajratib berildi, shaxsiy tomorqa uchun berilgan yerning umumiy maydoni 700 ming gektarga yetdi. Natijada dehqon xo'jaliklarning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi umumiy hajmidagi ulushi 1992 yildagi 33% dan 1998 yilda 60,3% ga, 2008 yilda esa 65,3% ga qadar ko'tarildi⁶⁷.

Respublikada agrar islohotlarni amalga oshirishning navbatdagi yo'nalishi – bu qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining tarkibiy tuzilishini takomillashtirishdir. Bunda xo'jaliklarga ekin maydonlari tarkibini va ishlab chiqarish hajmini mustaqil belgilash huquqi beriladi.

Qishloq xo'jaligida paxta yakkahokimligiga barham berilib, ekin maydonlarining katta qismi don mahsulotlariga ajratildi. Natijada oзуqabop g'alla importiga qaramlik barham topib, tez orada g'alla mustaqilligi qaror topdi. Agar 1991 yilda 4003 ming tonna miqdordagi don mahsulotini import qilishga majbur bo'lgan bo'lsak, mustaqillikning dastlabki olti yili ichida bu ehtiyojni keskin ravishda 5,4 barvar qisqartirishga, keyinchalik esa milliy ishlab chiqarish hisobiga qondirishga erishildi. Don ishlab chiqarish 1990 yildagi 1899,0 ming tonna hajmdan 2007 yilda 6655,1 ming tonnaga yetdi. 2008 yilda 6 million 330 ming tonna g'alla, shu jumladan, 6 million 145 ming tonna bug'doy etishtirildi⁶⁸.

O'zbekistonda agrar islohotlarni chuqurlashtirishning navbatdagi yo'nalishi barcha davlat va shirkat qishloq xo'jalik korxonalarini (birinchi navbatda zarar ko'rib ishlayotganlarini) fermer xo'jaliklariga aylantirishdan iborat bo'ldi.

Fermer va dehqon xo'jaliklarini tashkil qilish, rivojlantirish va ular faoliyatini tartibga solish O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi, «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi, «Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida»gi qonunlarga hamda qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan boshqa huquqiy bitimlarga va hukumat qarorlariga asoslanadi.

---

⁶⁶ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

⁶⁷ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

⁶⁸ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 15-b.

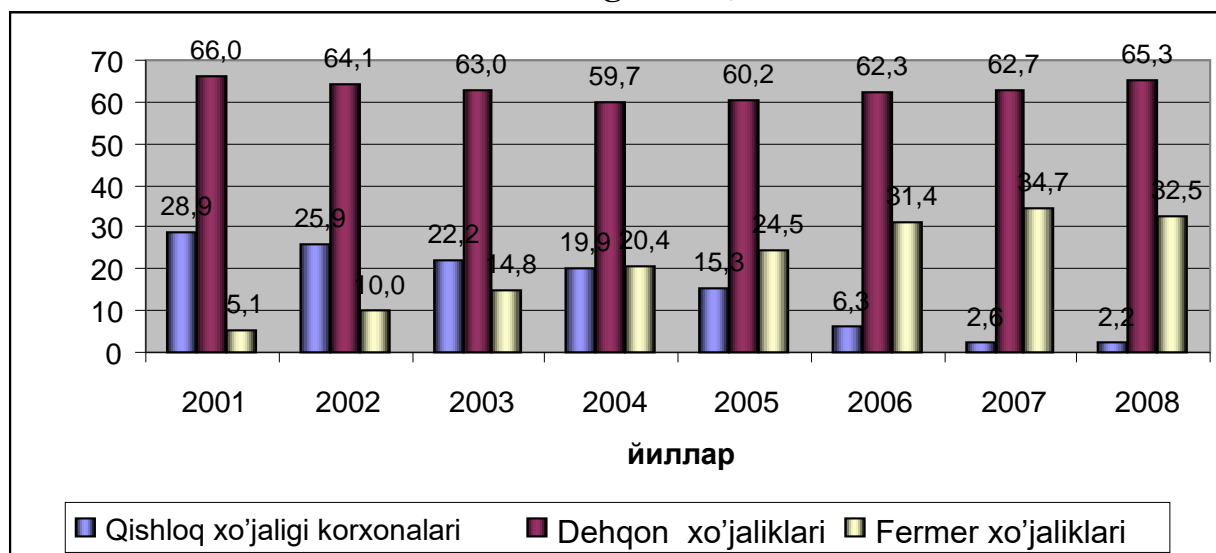

Bu qonuniy hujjatlarda fermerlarga ajratilgan yerlarni meros qilib qoldirish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga olish huquqi mustahkamlab qo'yildi. Shu bilan, birga bu xo'jalik uchun yerlarning unumdorligini saqlash va oshirishda davlat tomonidan kafolatlar yaratish yo'li bilan ularni himoyalash tizimi vujudga keltirildi. Shunday qilib fermer xo'jaliklarini rivojlantirishni rag'batlantirish uchun ham huquqiy, ham tashkiliy shart-sharoitlar yaratildi. Natijada Respublikada 2007 yil boshiga kelib fermer xo'jaliklari soni deyarli 185,5 mingtani tashkil qildi. Ularga birlashtirilgan qishloq xo'jalik foydalanishidagi yerlar maydoni 4881,9 ming gektarni tashkil qilib, bir xo'jalik ixtiyoridagi yer maydoni 26,3 gektarga to'g'ri keldi.

2008 yilda yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining 65,3 foizi dehqon xo'jaliklarida, 32,5 foizi fermer xo'jaliklarida, 2,2 foizi qishloq xo'jaligi korxonalarida yetishtirilgan (13.1-diagramma).

13.1-diagramma

O'zbekistonda yalpi qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishda xo'jalik shakllarining ulushi, foizda

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Respublikamiz bo'yicha fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti tarkibidagi ulushi 2001 yildagi 5,1% dan 2008 yilda 32,5% ga, ya'ni 6,4 baravar o'sgan. Agar 2000 yilda yetishtirilgan paxta hosilining 21 foizi fermer xo'jaliklari hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2006 yilda bu ko'rsatkich 86 foizdan oshib ketdi, boshoqli don ekinlar yetishtirish bo'yicha esa 2000 yilda 15 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2006 yilda 75 foizdan iborat bo'ldi. Bu esa Prezidentimizning o'z ma'ruzasida «Shuni mamnuniyat bilan qayd etish joizki, fermer xo'jaliklari amalda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining

asosiy shakliga, uni barqaror rivojlantirishni ta'minlashda yetakchi harakatlantiruvchi kuchga aylandi»⁶⁹, degan tugal xulosa chiqarish uchun asos bo'ldi.

Keyingi yillarda zarar keltirib ishlayotgan shirkat xo'jaliklarini bosqichma-bosqich tugatib, fermer xo'jaliklariga aylantirish borasida yirik tadbirlar amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan bir qator qarorlar, jumladan, 2003 yil 30 oktyabrdagi «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish kontseptsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 476-sonli va 2004 yil 24 dekabrdagi 607-sonli «2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlar bilan istiqbolsiz shirkat xo'jaliklari bosqichma-bosqich tugatilib, bugungi kunda ular negizida fermer xo'jaliklari tashkil etish ishlari yakuniga yetkazilmoqda (13.5-jadval). 2006 yilning o'zida 666 ta shirkat xo'jaligini qayta tashkil etish hisobidan 74 mingta fermer xo'jaligi tuzilib, ularning yarmidan ko'pi meva-sabzavotchilikka ixtisoslashgan.

13.5-jadval

O'zbekistonda zarar keltirib ishlayotgan va istiqbolsiz shirkat xo'jaliklari negizida tashkil etilgan fermer xo'jaliklari

	Yillar								Jami
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	
Tugatilgan shirkat xo'jaliklari soni	8	8	52	91	177	326	445	666	1773
Ular negizida tashkil etilgan fermer xo'jaliklari soni	440	479	3031	3822	11383	15161	25023	74124	133463

Manba: Salimov B.T., Abdug'aniev A., YUsupov M.S. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari / O'quv qo'llanma.– T.: TDIU, 2007, 36-b.

Shuningdek, mamlakatimizda fermer xo'jaliklarini moddiy-texnik ta'minlash va moliyalash bo'yicha ishonchli tizim va mexanizmlar shakllantirildi va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda. Mazkur xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash uchun har yili katta miqdorda moddiy resurs va mablag'lar ajratilmoqda. Agar 2008 yilning o'zida qishloq xo'jalik mahsulotlarining eng muhim turlarini etishtirish uchun 1 trillion so'm mablag' avans tariqasida berilgan bo'lsa, 2009 yilda bu ko'rsatkichni 1 trillion 200 milliard so'mga yetkazish ko'zda tutilmoqda. 2008 yilda qishloq xo'jalik texnikasini lizing

⁶⁹ Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2006 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 13 fevral.

asosida sotib olish Fondi hisobidan 43 milliard soʻmdan ziyod mablagʻ ajratilgan boʻlsa, 2009 yilda 58 milliard soʻmdan ortiq mablagʻ yoʻnaltirish rejalashtirilmoqda.

«Shu bilan birga, - deb taʼkidlaydilar Prezidentimiz, - oʻtgan davr mobaynida orttirgan tajribamiz fermerlikni yanada rivojlantirish uchun bir qator juda muhim muammolarni, xususan, fermer xoʻjaliklarining barqarorligi, eng muhimi, ularning samaradorligini oshirish bilan bogʻliq masalalarni hal qilishni qatʼiy talab etmoqda. Faoliyat yuritayotgan aksariyat fermer xoʻjaliklarining ish tajribasi shundan dalolat beradiki, fermer xoʻjaliklarini shakllantirishning dastlabki bosqichida ularga ajratib berilgan er maydonlarining kamligi mahsulot ishlab chiqarish rentabelligining oʻsishiga koʻp jihatdan toʻsqinlik qilmoqda. Imkoniyati, kuch-quvvati kam boʻlgan fermer xoʻjaliklari oʻzini zarur texnika, aylanma mablagʻ bilan taʼminlash, kredit qobiliyatiga ega boʻlish, eng asosiysi, oʻz xarajatlarini qoplash va foyda koʻrib ishlash, daromadni oshirishning ishonchli asosiga aylanolmasligini bugun hayotning oʻzi koʻrsatmoqda»⁷⁰.

Fermer xoʻjaliklariga ajratilayotgan kichik hajmdagi yerlarda samarali xoʻjalik yuritib boʻlmasligi toʻgʻrisidagi fikrlarni bu borada olib borilgan baʼzi ilmiy tadqiqot natijalari ham yaqqol tasdiqlaydi. Jumladan, B.Xolmatovning taʼkidlashicha, «fermer xoʻjaliklari oʻrtasida oʻtkazilgan ijtimoiy soʻrov natijalariga koʻra, soʻralganlarning aksariyat qismi tejamkorlikka toʻsqinlik qiluvchi sabablardan biri sifatida ajratilgan yer maydonlari hajmining samarali xoʻjalik yuritish uchun yetarli darajada emasligini koʻrsatganlar. Fargʻona viloyatidagi bitta fermer xoʻjaligiga toʻgʻri keluvchi oʻrtacha yer maydoni 16,2 gektarni tashkil etmoqda. Natijada kichik hajmdagi yer maydonlariga ega boʻlgan fermer xoʻjaliklari faoliyati ishlab chiqarish samaradorligi va tejamkorlik tamoyillariga zid kelmoqda. Jumladan:

- yirik hajmdagi yer maydonlariga moʻljallangan texnika vositalaridan foydalanishdagi muammolar;

- doimiy ishchilardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi;

- baʼzi bir resurs va xizmat turlaridan qonuniy va toʻliq asosda foydalanishdan manfaatdor boʻlmaslik;

- toʻlaqonli faoliyat yuritishga qiziqishning sustligi, tezroq foyda olishga intilishga moyillikning paydo boʻlishi va boshqalar.

Soʻrovda ishtirok etgan aksariyat fermer xoʻjaligi rahbarlarining fikricha, tijorat banklaridan kredit yoki asosiy vositalarni lizingga olish uchun xoʻjaliklar kamida 40-50 gektar yer maydoniga ega boʻlish lozim»⁷¹.

Shundan kelib chiqqan holda, mamlakatimizda er maydonlarini toʻliq inventarizatsiyadan oʻtkazish va fermer xoʻjaliklari faoliyatini tanqidiy baholash asosida ularning er maydonlarini optimallashtirish boʻyicha keng koʻlamli, shu bilan birga, puxta oʻylangan ishlar amalga oshirildi. Bunda fermer xoʻjaliklarining qaysi

---

⁷⁰ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, Oʻzbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yoʻllari va choralari. – T.: Oʻzbekiston, 2009, 22-23-b.

⁷¹ Xolmatov B.A. Tejamkorlikning nazariy asoslari va amal qilish mexanizmi. – I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. avtoref. – T., 2008, 17-18-b.

sohaga ixtisoslashgani va mamlakatimizning turli hududlaridagi aholi zichligi alohida e'tiborga olindi. Ana shu ishlar natijasida fermer xo'jaliklari uchun ajratilgan er maydonlari bugungi kunda paxtachilik va g'allachilikda o'rtacha 37 gektardan 93,7 gektargacha ko'paydi yoki 2,5 barobardan ziyod oshdi. Bu ko'rsatkich sabzavotchilikda – 10 gektardan 24,7 gektargacha yoki 2,5 barobar, chorvachilikda esa 154 gektardan 164,5 gektargacha ko'paydi⁷².

2008 yilda asosiy e'tibor barcha toifa xo'jaliklarida chorva mol bosh soni va uning mahsuldorligini oshirishga qaratildi. Natijada jami qoramollar soni 8024,8 ming boshga yetib, shundan sigirlar soni 3327,0 ming boshni, qo'y va echkilar 13559,4 ming boshni, parrandalar 29498,4 ming boshni tashkil etdi. Tirik vaznda 1287,9 ming tonna (106,5%) go'sht, 5426,3 ming tonna (106,4%) sut, 2429,0 mln dona (109,7%) tuxum, 23779,0 tonna (106,2%) jun va 896,8 ming dona (114,9%) qorako'l teri ishlab chiqarildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 23 martdagi PQ-308-son qaroriga muvofiq shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklariga qoramol sotib olish maqsadida 22,4 ming nafar fuqaroga 40,0 mlrd. so'm miqdorida imtiyozli kreditlar ajratildi.

Mavjud chorva mollari naslini yaxshilash maqsadida chet ellardan 39,3 mlrd. so'mga jami 6501 bosh naslli mollar keltirildi, bunda bir bosh naslli molning o'rtacha narxi 3,7 mln. so'mga (2007 yilda 3,6 mln. so'm) to'g'ri keldi.

2008 yilda amalga oshirilgan tashkiliy agrotexnik tadbirlar natijasida barcha toifdagi xo'jalik sub'ektlari tomonidan jami 9 mln. 791,1 ming tonna meva-sabzavot mahsulotlari, shundan 5217,4 ming tonna sabzavot, 1398,7 ming tonna kartoshka, 981,2 ming tonna poliz, 1402,8 ming tonna meva va 791,0 ming tonna uzum ishlab chiqarildi. Biroq, bizda hali ushbu mahsulotlarni iste'molchiga yetkazib berish muammolari to'liq hal etilgani yo'q. Bugungi kunda mamlakatimizda qishloq xo'jaligi mahsulotlari, ayniqsa, pilla, jun, teri, paxta va boshqalarni yetishtirish va ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarish o'rtasida nomutanosiblik saqlanib qolmoqda. Jumladan, paxta xomashyosining 34%, mevalarning 17%, sabzavotlarning 12%, poliz ekinlarining 7%, uzumning 25%, terining 28%, junning 17%, go'shtning 27%, sutning 7% sanoatda qayta ishlanmoqda xolos. Shunga ko'ra, dasturda meva va sabzavotlarni qayta ishlash korxonalari uchun imtiyozlarni uzaytirish masalalari ham o'rin olgan.

Respublikada agrar islohotlarni amalga oshirishning barcha bosqichlarida xo'jalik yuritish mexanizmini takomillashtirishga ham katta ahamiyat berildi.

Bunga dastlab umumdavlat ehtiyojlari uchun yetkazib berilayotgan mahsulotlarga oqilona xarid narxlarini belgilash, keyinchalik mahsulotlarning ko'pchilik turlariga davlat buyurtmasini asta-sekin bekor qilish (1995 yildan faqat paxta va donga davlat buyurtmasi saqlanib qoldi) hamda qishloq xo'jalik korxonalarini qo'llab-quvvatlash (soliqlardan ozod qilish, kreditlarni qaytarish muddatini cho'zish va boshqalar) orqali erishildi.

Hozirgi davrda agrar islohotni tubdan hal etishni taqozo qilayotgan g'oyat muhim yo'nalish – qishloq xo'jaligida band bo'lgan ortiqcha ishchi kuchini bo'shatib olish va

---

⁷² Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 23-b.

ularni iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga (sanoat, xizmat ko'rsatish sohalariga) jalb etishdan iboratdir. Bunda qishloq joylarda faoliyat shaklini tez o'zgartira oluvchi, zamonaviy texnologiyaga ega bo'lgan, qishloq xo'jalik xomashyosini qayta ishlaydigan, kasanachilik va xalq hunarmandchiligiga asoslangan kichik korxonalarni ochish ustuvor vazifa hisoblanadi.

Qishloq joylarida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish – agrar sohadagi islohotlarning hozirgi kundagi ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib, u 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning asosiy vazifasi sifatida belgilab berilgan. Ya'ni, qishloqda turmush darajasini yuksaltirishga, qishloqlarimiz qiyofasini o'zgartirishga qaratilgan uzoq muddatli va bir-biri bilan chambarchas bog'liq keng ko'lamli chora-tadbirlarni amalga oshirish, ijtimoiy soha va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishni jadallashtirish, mulkdorning, tadbirkorlik va kichik biznesning maqomi, o'rnini va ahamiyatini tubdan qayta ko'rib chiqish, fermer xo'jaliklari rivojini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi nafaqat 2009 yil, balki o'rta muddatli istiqbol uchun belgilab olingan.

«Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturidagi printsiptial ahamiyatga ega bo'lgan asosiy yo'nalishlar quyidagilardan iborat:

1) mazkur dastur ijrosi bilan bog'liq qonunchilik va normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish va mustahkamlash, yangi qonunlar qabul qilish, tegishli qonun hujjatlariga, yer kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish;

2) qishloq aholi punktlarini me'moriy jihatdan loyihalashtirish va qurish ishlarini tashkil etish tizimini tubdan qayta ko'rib chiqish;

3) qishloqda sanoat ishlab chiqarishi va qurilishni jadal rivojlantirish, meva-sabzavot va chorva mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha zamonaviy texnika hamda texnologiyalar bilan jihozlangan ixcham korxonalarni tashkil etish chora-tadbirlarini amalga oshirish;

4) 2008-2012 yillarda sug'oriladigan erlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturida ko'zda tutilgan chora-tadbirlar tizimini izchil amalga oshirish.

«Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi doirasida quyidagi tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan:

- qishloq aholisining uy-joy sharoitini yaxshilash, eng avvalo yakka tartibda uy-joy qurish dasturini ishlab chiqish asosida qishloq joylarida 7100 ming kv.m uy-joy qurilishini amalga oshirish;

- uy-joy qurilishi jarayonlarni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash uchun imtiyozli kreditlar ajratish;

- qishloq hududlarini suv bilan barqaror ta'minlash bo'yicha 1836 km yangi suv tizimini qurish, 304 ta ob'ektni rekonstruktsiya qilish, bu boradagi 2010-2015 yillarga mo'ljallangan dasturni ishlab chiqish;

- uzunligi qariyb 700 kilometrlik tabiiy gaz tarmoqlarini ishga tushirish, chekka tumanlarni suyultirilgan gaz bilan ta'minlashni tubdan yaxshilash;

- qishloq joylarda 67 ta yangi avtomobil marshrutini yo'lga qo'yish va 1913,9 km mahalliy yo'llarni ta'mirlash;

- qishloqda xizmatlar sohasida 140 ming yangi ish joylari tashkil etish, 452 ta savdo magazinlari, 1856 ta maishiy xizmat korxonalari, 500 dan ortiq minibanklar tashkil etish, qishloq aholi yashayotgan joylarda telefon va aloqa tizimini tubdan yaxshilash, sport va turizmni rivojlantirish

- qishloq joylarida 77 ta yangi qurilish materiallari firma magazinlarini tashkil qilish va boshqalar.

YUqorida tilga olingan agrar islohotlarni amalga oshirish va uni yanada chuqurlashtirishning barcha yo'nalishlari respublikaning xususiyatlari va bozor iqtisodiyotiga o'tish talablaridan kelib chiqadi.

Xulosalar:

1. Yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar agrar munosabatlarni tashkil etadi.

2. Agrar munosabatlarning asosini renta munosabatlari tashkil qiladi. Yer egasi va uni ijaraga olib foydalanuvchi (tadbirkor) o'rtasida mazkur yerdan olinadigan foydani taqsimlash borasidagi munosabatlar renta munosabatlari deyiladi. Yer rentasi yer egaligini iqtisodiy jihatdan amalga oshirish (realizatsiya qilish)ning shaklidir.

3. Hozirgi paytda turli mamlakatlarda mavjud renta vujudga kelish sabablari va shart-sharoitlariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi: absolyut yer rentasi, differentsial (tabaqalashgan) renta I va II, monopol renta, qazilma boyliklar, qurilishlar joylashgan yerlardan olinadigan renta.

4. Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

5. Agrosanoat majmuasi (ASM) – bu qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiyot tarmoqlaridir. ASM to'rtta sohani o'z ichiga oladi. Birinchi soha – qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalari yetkazib beradigan sanoat tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish texnika xizmati ko'rsatish bilan band bo'lgan tarmoqlar; ikkinchi soha – qishloq xo'jaligining o'zi; uchinchi soha – qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchiga yetkazib berishni ta'minlaydigan tarmoqlar (tayyorlash, qayta ishlash, saqlash, tashish, sotish); to'rtinchi soha – qishloq aholisi hayoti va faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan infratuzilma (yo'l-transport

xo'jaligi, aloqa, moddiy-texnika xizmati, maishiy xizmat ko'rsatish, mahsulotni saqlash tizimi, ombor va tara xo'jaligi).

6. Tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo'jalik sohasidagi shakli agrobiznes ko'rinishida namoyon bo'ladi. Agrobiznes tushunchasiga qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanuvchi biznes turlari ham kiritiladi. Bu qishloq xo'jaligiga texnika, ta'mirlash xizmatlari ko'rsatish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan tadbirkorlik faoliyatidir. Agrobiznes faoliyatining maqsadi iste'mol bozorini yetarli miqdorda sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlari, sanoatni esa xomashyo bilan uzluksiz ta'minlash orqali foyda ko'rishdan iborat.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Agrar munosabatlar – yerga egalik qilish, tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o'zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Renta munosabatlari – yerdan foydalanish natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromadni taqsimlash va o'zlashtirish bilan bog'liqlikda vujudga keladigan munosabatlar.

Differentsial renta – yer uchastkalarining unumdorligidagi va joylashgan joyidagi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Differentsial renta I – yerlarning tabiiy unumdorligi farqlar natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Differentsial renta II – yerlarning iqtisodiy unumdorligini oshirish natijasida vujudga keladigan qo'shimcha sof daromad.

Absolyut renta – qishloq xo'jaligida yerga bo'lgan xususiy mulkchilik monopoliyasi natijasida vujudga kelib, barcha turdagi – yaxshi, o'rtacha va yomon yerlardan olinadigan renta.

Monopol renta – alohida tabiiy sharoitga ega bo'lgan, noyob qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtiriladigan yerlardan olinadigan renta.

Undirma sanoatda renta – foydali qazilma konlarining joylashishi (er yuzasiga nisbatan) va ularning boyligi jihatdan farqlar natijasida vujudga keladi.

Agrosanoat majmuasi – qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq xo'jalik tarmoqlarining birligi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish infratuzilmasi – bevosita qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi sohaslar.

Ijtimoiy infratuzilma – odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohaslar.

Agrosanoat integratsiyasi – qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotni iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarining rivojlanishi hamda ularning uzviy birikish jarayonidir.

Agrobiznes – tadbirkorlik faoliyatining qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sohalardagi namoyon bo'lish shakli.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Agrar munosabatlarning mazmunini, iqtisodiy munosabatlarda tutgan o'rnini va xususiyatlarini ko'rsatib bering.
2. «Yerga egalik» va «yerdan foydalanish» tushunchalarini izohlang.
3. Yer rentasi nazariyalarining umumiy tomonlari va tub farqlarini ko'rsatib bering.
4. Yer rentasining asl mazmunini tushuntiring.
5. Differentsial (I va II) va absolyut rentaning hosil bo'lish shart-sharoitlari, manbalari va taqsimlanishini tushuntirib bering.

III-MODUL. MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISODIYOT)NING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI.

14-mavzu. Milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy o'lchamlari. Yalpi milliy mahsulot va uning harakat shakllari

1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari.
2. Milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari....
3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari.

Oldingi mavzularda biz iqtisodiy jarayonlar va ulardan sodir bo'ladigan munosabatlarni umumiy iqtisodiy va korxonalar darajasida ko'rib chiqqan edik. Mazkur mavzudan boshlab iqtisodiy munosabatlar makroiqtisodiy darajada tahlil qilinadi. Dastlab milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlariga tavsif beriladi. Milliy ishlab chiqarishning natijasi hisoblangan yalpi ichki mahsulot, uning tarkibiy qismlarining iqtisodiy mazmuni va harakat shakllari yoritiladi. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash tizimi hamda uning asosiy ko'rsatkichlarini hisoblash usullari bayon etiladi.

1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari

Barchamizga ma'lumki, o'tmishda O'zbekiston iqtisodiyoti sobiq ittifoq iqtisodiyotining tarkibiy qismi hisoblanib, uni mustaqil milliy iqtisodiyot deb bo'lmas edi. Bizga bir yoqlama rivojlangan paxta yakkahokimligiga, xomashyo ishlab chiqarishga va boy mineral xomashyo resurslaridan nazoratsiz, ayovsiz foydalanish asosiga qurilgan, yonilg'i, g'alla va boshqa ko'pgina ishlab chiqarish vositalari, iste'mol tovarlarining ta'minlanishi bo'yicha markazga qaram bo'lgan iqtisodiyot meros bo'lib qolgan edi.

Yangi energetika, mashinasozlik va boshqa sanoat tarmoqlarining vujudga kelishi, ko'plab yirik inshootlar, korxonalar, zavod va fabrikalar qurilganligi, yonilg'i va g'alla mustaqilligiga erishilganligi iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, modernizatsiyalash, yangilash, diversifikatsiyalash, izchil o'sish sur'atlari milliy mustaqil iqtisodiyotni mustahkamlash sari harakat natijalaridir.

Mamlakatimizda mustaqil amal qiladigan bozor iqtisodiyotining qator infratuzilmalari: savdo, bozor, birja, moliya, bank, kredit, soliq, sug'urta, bojxona tizimlari va boshqa qator funktsional iqtisodiyot tarmoqlari barpo etildi.

Shunday qilib, O'zbekistonda erkin, zamonaviy bozor munosabatlariga asoslangan yangi, mustaqil rivojlanayotgan, o'z xalqi, millati manfaatlariga xizmat qiladigan milliy iqtisodiyot shakllantirildi.

Milliy iqtisodiyot ko'plab o'zaro bog'liq iqtisodiy unsurlardan iborat bo'lgan murakkab iqtisodiy tizimni namoyon etadi. Mazkur unsurlar o'rtasidagi amalda tarkib topgan munosabatlarning butun majmui iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasini tavsiflab beradi.

Milliy iqtisodiyot – barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro- va makro darajadagi iqtisodiyotlarni, funktsional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir. Milliy xo'jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

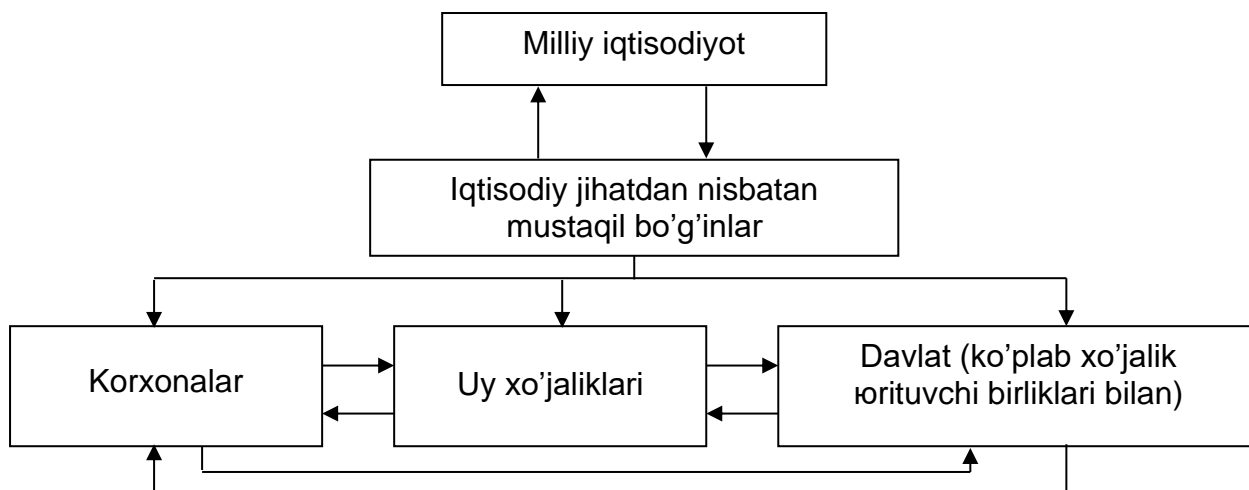
Makro darajada qaralganda milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi quyidagilar o'rtasidagi munosabat sifatida namoyon bo'ladi:

- mavjud ishlab chiqarish resurslari;
- resurslarning ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ajralib chiqqan iqtisodiy sub'ektlar o'rtasidagi taqsimot hajmi;
- iqtisodiy sub'ektlarning ishlab chiqarish hajmlari;
- milliy mahsulotning ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonlarida shakllanuvchi tarkibiy qismlari.

Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini sodda ko'rinishda quyidagi chizma orqali tasvirlash mumkin (14.1-chizma).

14.1-chizma

Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi

Milliy iqtisodiyot me'yorida faoliyat qilish va barqaror o'sishi uchun barcha tarmoq va ishlab chiqarish sohasining o'zaro bog'liqligi va muvozanatli rivojlanishi talab qilinadi. Milliy iqtisodiyot tarkibiy tuzilmasining shakllanishida quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: mavjud bozor kon'yunkturasi, bozorlar sig'imi va monopollashuv

darajasi, mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtiroki, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanganlik darajasi, fan-texnika taraqqiyotining miqyoslari, tavsifi va rivojlanish sur'atlari, ishlab chiqarish resurslarining sifati, hududlarning yer maydonlari va infratuzilma ob'ektlari bilan ta'minlanganligi, ekologiya holati.

Milliy iqtisodiyotni barqaror va samarali rivojlantirish o'ta murakkab jarayon bo'lib, u uzoq muddatli, har tomonlama o'ylab olib boriluvchi iqtisodiy siyosatga asoslanadi. Chunki, iqtisodiy rivojlanishda turli beqarorlik holatlari, inqirozlar ruy berib turadi. Jumladan, 2008 yilda AQSHda boshlangan jahon-moliyaviy iqtisodiy inqirozi ham milliy iqtisodiyotimizga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Bunday ta'sir quyidagi holatlar orqali namoyon bo'lmoqda:

birinchidan, mamlakatimiz eksport qiladigan mahsulotlar (qimmatbaho va rangli metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral o'g'itlar va boshqalar)ning jahon bozoridagi narxlarining keskin tushib ketishi natijasida eksportdan olinadigan daromad hajmining pasayib ketishi;

ikkinchidan, umuman dunyo bozoridagi talabning keskin tushib ketishi oqibatida mahsulot sotish hajmining qisqarishi;

uchinchidan, jahondagi investitsion faollikning pasayishi natijasida uzoq muddatli investitsion loyihalarimizni amalga oshirish muddatlarining kechikishi va h.k.

Milliy iqtisodiyotimizning barqaror va muvozanatli rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ushbu holatlarni o'z vaqtida aniqlab, ularning oldini olish va ta'sir oqibatlarini yumshatish bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlar evaziga iqtisodiyotimizning yuqori o'sish sur'atlari saqlab qolindi⁷³.

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hajmi va ularning o'sishi bir qator ko'rsatkichlar tizimi orqali, mikro- va makroiqtisodiy darajada aniqlanib, tahlil qilinadi. **Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida iqtisodiyotning o'zaro aloqada va ta'sirda harakat qiladigan sohalari, tarmoqlari, hududiy tuzilmalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy xo'jalik tizimidir.** Makroiqtisodiyot o'z ichiga iqtisodiyotning moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohasini, bank, moliya, sug'urta, soliq, bojxona tizimlarini o'z ichiga oladi.

Makroiqtisodiyot milliy iqtisodiyot bilan birgalikda jahon iqtisodiyotini ham o'z ichiga oladi. Bu yerda ko'proq milliy iqtisodiyot haqida so'z yuritib, jahon xo'jaligi to'g'risida keyingi mavzularda alohida to'xtalib o'tamiz. Milliy iqtisodiyotning asosiy funktsional ahamiyati mamlakat aholisining doimiy ravishda o'sib boruvchi ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishda namoyon bo'ladi. Milliy iqtisodiyotning mazkur asosiy muammosi naqadar samarali hal etilayotgani makroiqtisodiy tahlil yordamida aniqlanadi. **Makroiqtisodiy tahlilning maqsadi – takror ishlab chiqarish jarayonini ob'ektiv ravishda aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan foydalanish asosida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida vujudga kelgan holatlarni ochib berishdan iborat.** Bu maqsadga erishishning muhim shartlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

---

⁷³ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 14-15-b.

1) asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning holati va harakatini ob'ektiv aks ettiruvchi statistik ma'lumotlarning mavjudligi;

2) mamlakat iqtisodiyotini tahlil qilishda keng miqyosda va tarixiy jihatdan yondashuv;

3) iqtisodiy tizim salohiyatini haqqoniy ravishda baholamasdan hamda iqtisodiy qonunlarning ob'ektiv amal qilishini bilmasdan turib mamlakat iqtisodiyotiga aralashuv salbiy holatlarni keltirib chiqarishini anglash;

4) makroiqtisodiy nazariya muayyan mamlakatlarning iqtisodiyotini ob'ektiv ravishda tadqiq etish asosida yaratilishini hamda undan boshqa mamlakatlar amaliyotida o'ta ehtiyotkorlik bilan foydalanish mumkinligini tushunish;

5) ishlab chiqarishni aholi daromadlari va iste'moli darajasini o'stirishga yo'naltirish;

6) aholi daromadlari, siyosiy va ijtimoiy barqarorlik o'sishining yagona manbai bo'lib mamlakatdagi barcha ishchi kuchlarini ish joylari hamda ular daromadlarining oshishi bilan ta'minlovchi milliy ishlab chiqarishning barqaror va samarali o'sishi ekanligini tushunish.

Ko'pgina mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib, ular faoliyatining rivojlanish tamoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati, uning o'sishi yoki pasayishi tahlil qilinib, xulosa chiqariladi. Ular yordamida davlat o'z iqtisodiy siyosatini belgilaydi. Bu tizimga kiruvchi turli xil ko'rsatkichlar, **birinchidan**, bizga ma'lum vaqt oralig'idagi ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga bevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. **Ikkinchidan**, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, milliy mahsulot va uning tarkibiy qismlari harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol bosqichlarida ko'rgazmali shaklda aks ettirish imkonini beradi.

Nihoyat, **uchinchidan**, mazkur ko'rsatkichlar tizimi mavjud resurslar va ulardan samarali foydalanish darajasini, iqtisodiyotning turli sohalari, tarmoqlari o'rtasidagi mutanosiblik va muvozanatlik holatini aks ettiradi.

Butun milliy iqtisodiyotning holatini tavsiflovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – yalpi ichki mahsulot (YaIM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad (MD), aholi daromadlari (AD), ishchi kuchi bandligi, ishsizlik, inflyatsiya va boshqa shu kabilar hisoblanadi.

Bu ko'rsatkichlar moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalaridagi barcha xo'jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi.

2. Milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari

Jamiyat a'zolarining ehtiyojlari muntazam ravishda tarkibiy jihatdan o'zgarib, yangilanib, miqdoran ko'payib va sifat jihatidan takomillashib borar ekan, bu ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlari ham to'xtovsiz yangilanib, va takroran amalga oshib turadi. **Jamiyat miqyosidagi ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takrorlanib turishi ijtimoiy takror ishlab chiqarish deyiladi.**

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish ikki ko'rinishda amalga oshirilishi mumkin: oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish.

Oddiy takror ishlab chiqarish deb ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarining o'zgarmagan holda takrorlanishiga aytiladi. Odatda bunday ishlab

chiqarish va xizmat ko'rsatish ko'proq o'z ichki ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan natural xo'jalik va oddiy tovar xo'jaligi davri uchun xos bo'lgan.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish deb ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish miqyoslarining muntazam ravishda oshib borgan holdagi takrorlanishiga aytiladi. Bu turdagi takror ishlab chiqarish hozirgi davrdagi barcha rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga xosdir.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish natijasida mamlakat miqyosida milliy mahsulot yaratiladi. **Milliy mahsulot – mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmidir.** U barcha moddiy va nomoddiy ne'matlar ishlab chiqarish hamda xizmatlarni o'z ichiga olib, hozirgi bizning mamlakatimiz qo'llayotgan milliy hisoblar tizimida yalpi ichki mahsulot (YAIM) deb yuritiladi. Milliy mahsulot ko'rsatkichi oldingi davrlarda, masalan oldingi sobiq Sovet ittifoqi iqtisodiyotida jami ijtimoiy mahsulot (JIM) deb, boshqa ko'pgina mamlakatlarda esa yalpi milliy mahsulot (YAMM) deb yuritilar edi. **Yalpi milliy mahsulot – bu o'z mamlakati yoki xorijda joylashgan milliy korxonalar tomonidan yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmining jami qiymatidir.**

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini aniqroq ifodalash va taqqoslash uchun yalpi ichki mahsulot (YAIM) ko'rsatkichi qulayroqdir. Shuning uchun hozirgi davrda ko'pgina mamlakatlarda bu ko'rsatkichdan foydalaniladi. **Yalpi ichki mahsulot – ma'lum vaqt davomida, masalan, bir yilda yaratilgan va bevosita iste'molchilarga borib yetadigan barcha tayyor mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor narxidagi qiymatidir.**

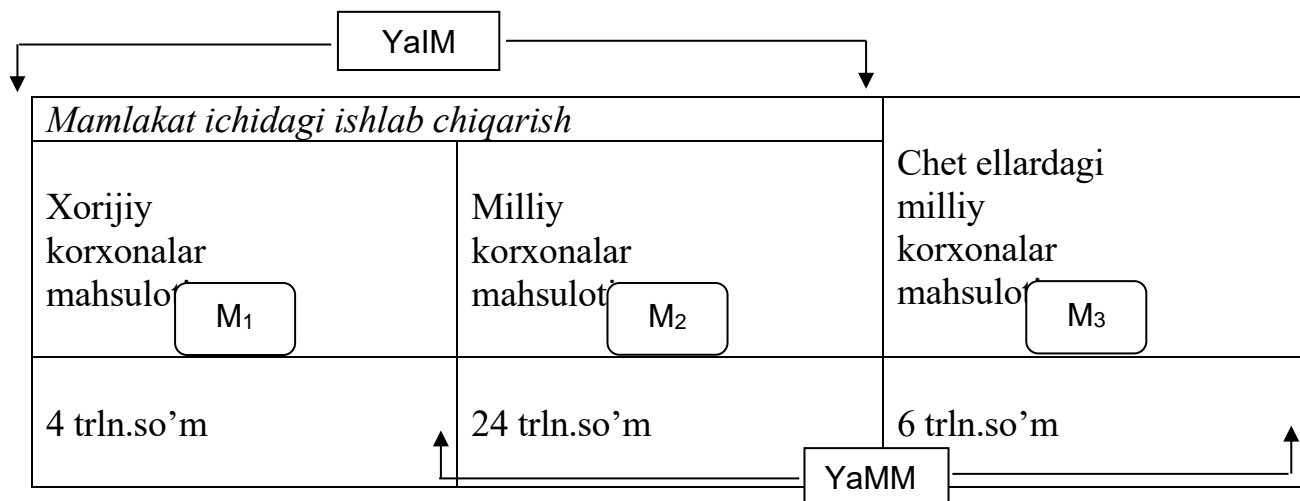
Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvchi iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi. U barcha ishlab chiqaruvchilar tomonidan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi.

Yalpi ichki mahsulot xuddi yalpi milliy mahsulot kabi hisoblanadi, biroq YaIM ko'rsatkichiga mazkur mamlakatning chet ellardagi ishlab chiqarish omillaridan foydalanib olib borilgan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmlari kiritilmaydi, lekin shu mamlakat ichidagi xorijiy mamlakat korxonalar mahsuloti kiritiladi. Shuning uchun YaMM bilan YaIM miqdor jihatdan qisman farq qiladi.

YaMM va YaIMning o'zaro farqini quyidagi chizma orqali yaqqolroq ifodalash mumkin

14.2-chizma

YAMM va YAIM o'rtasidagi tarkibiy nisbatlar

Demak, chizmadan ko'rinadiki, mamlakat YAMM 30 trln. so'mni (M_2 va M_3 shartli raqamlar yig'indisi), YaIM esa 28 trln. so'mni (M_2 va M_1 shartli raqamlar yig'indisi) tashkil etadi.

YaMM va YaIM o'rtasidagi farq u qadar ahamiyatli emas. Bu farq rivojlangan mamlakatlarda YaIMning $\pm 1\%$ ni tashkil etadi. BMT statistika xizmati asosiy ko'rsatkich sifatida YaIMdan foydalanishni tavsiya etadi. Yaqin vaqtlarga qadar AQSH va Yaponiyada YaMM ko'rsatkichi qo'llanilar edi, endilikda bu mamlakatlar ham YaIM ko'rsatkichini qo'llay boshladilar.

Hozirgi paytda O'zbekistonda yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi hisobga olinmoqda. Shuning uchun biz bundan keyingi o'rinlarda yalpi ichki mahsulot to'g'risida so'z yuritamiz.

Jumladan, 2008 yilda mamlakatimizdagi yalpi ichki mahsulotning nominal hajmi 36839,4 mlrd. so'mga yetib, uning o'sish sur'atlari 9 foizni tashkil etdi⁷⁴.

Olib borilgan tarkibiy o'zgarishlar natijasida sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2000 yildagi 14,2 foiz o'rniga 2008 yilda 22,3 foizni, xizmatlar ko'rsatish sohasining ulushi 37,2 foiz o'rniga 43,3 foizni tashkil etdi. Qishloq xo'jaligida esa aksincha – bu ko'rsatkich pasayib, 30,1 foizdan 19,4 foizga tushdi (14.1-jadval).

14.1-jadval

Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish tarkibi, foizda

Ko'rsatkichlar	Yillar								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Sanoat	14,2	14,1	14,5	15,8	17,5	20,7	22,1	24,0	22,3
Qishloq xo'jaligi	30,1	30,0	30,1	28,6	26,4	25,0	24,0	21,7	19,4
Qurilish	6,0	5,8	4,9	4,5	4,8	4,9	5,1	5,5	5,6
Xizmatlar sohasi	37,2	38,2	37,9	37,4	37,2	38,4	39,5	39,4	43,3
Sof soliqlar	12,5	11,9	12,6	13,7	14,1	11,0	11,1	9,5	9,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Milliy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to'g'ri hisoblab chiqish uchun, mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. YaIM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi olinadi.

Qo'shilgan qiymat – bu korxonada yalpi mahsuloti bozor narxidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy xarajatlar chiqarib tashlangandan qolgan qismidir.

YaIM yil davomida ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor narxidagi summasi bo'lganligi uchun tovarning o'zi yoki uning nafliligi ko'paymagan holda narxlar oshishi evaziga uning hajmi oshib ketishi mumkin. Narx

⁷⁴ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 15-b.

ishlab chiqarish ymumiy hajmining har xil elementlarini yagona ymumiy asosga keltirishning eng keng tarqalgan ko'rsatkichi sifatida foydalaniladi. Shuning uchun yalpi ichki mahsulotga baho berishda nominal va real milliy mahsulot hisobga olinadi. **Joriy bozor narxlarida hisoblangan milliy mahsulot nominal milliy mahsulot, o'zgarmas, qiyosiy narxlarda hisoblangan milliy mahsulot esa real milliy mahsulot deb yuritiladi.** Har xil yillarda ishlab chiqarilgan YAİM qiymatini faqat narx o'zgarmagan taqdirda o'zaro taqqoslash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari narx darajasi bizga iqtisodiyotda inflyatsiya (narx darajasining o'sishi) yoki deflyatsiya (narx darajasining pasayishi) o'rin tutganligini va uning miqyosi qandayligini bilish imkonini beradi.

Narx darajasi indeks shaklida ifodalanadi. **Narx indeksi joriy yildagi ma'lum guruh tovarlar va xizmatlar to'plami narxlari summasini xuddi shunday tovarlar va xizmatlar miqdorining bazis davrdagi narxlari summasiga taqqoslash orqali hisoblanadi.** Taqqoslashning boshlang'ich davri «bazis yil» deyiladi. Agar bu aytilganlarni formula shakliga keltirsak, u quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\text{Narxindeksi} = \frac{\text{joriy yildagi iste'mol tovarlari narxi}}{\text{bazis yildagi iste'mol tovarlarinarxi}}$$

Amaliyotda bir qator turli xil tovar va xizmatlar to'plami yoki iste'mol savatining narx indeksidan foydalaniladi. Farb mamlakatlari va xususan AQSHda by indekslar ichida eng keng qo'llaniladigani iste'mol narxlari indeksi hisoblanadi. Uning yordamida tirik shahar aholisi sotib oladigan, iste'mol tovar va xizmatlarining 300 turini o'z ichiga oluvchi bozor savatining qayd qilingan narxlari hisoblanadi. Ammo narxning ymumiy darajasini hisoblash uchyn YaİM narx indeksidan foydalaniladi. YaİM narx indeksi ancha keng tushuncha bo'lib, u o'z ichiga nafaqat iste'mol tovarlari, balki investitsion tovarlar, davlat tomonidan sotib olinadigan hamda xalqaro bozorda sotilgan va sotib olingan tovarlar va xizmatlar narxlarini ham oladi. YaİM narx indeksi nominal YaİMni real YaİMga aylantirib hisoblash imkoniyatini beradi. Nominal YaİM shu mahsulot ishlab chiqarilgan davrda amal qilib turgan narxlarda ifodalangan ishlab chiqarish hajmini bildiradi.

Joriy yildagi nominal YaİMni real YaİMga aylantirishning ancha oddiy va to'g'ridan-to'g'ri usuli nominal YaİMni narx indeksi (NI)ga bo'lishdir, ya'ni:

$$\text{Real YaİM} = \frac{\text{Nominal YaİM}}{\text{NI}}.$$

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko'rsatkichi YAİM bilan birga, uning tarkibiy qismlari sifatida hisoblanish mumkin bo'lgan bir qator o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar mavjud bo'ladiki, ular milliy iqtisodiyotning turli tomonlarini tavsiflab beradi.

YaİM va YaİM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko'rsatkichi sifatida bitta muhim kamchilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan asosiy kapitalning o'rnini qoplash uchun zarur bo'lgan qiymatni ham o'z ichiga oladi.

Mamlakat iqtisodiyotining qanchalik rivojlanganligi va samarali ekanligini aniq bilish uchun aynan shu yilda jonli mehnatning unumli harakati natijasida vujudga keltirilgan sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkichidan foydalaniladi.

YaIMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkichi hosil bo'ladi:

$$YaIM - \text{amortizatsiya yillik summasi} = S\ddot{I}\ddot{I}$$

SMM qiymatiga davlat tomonidan o'rnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxonadan tomonidan o'rnatiladigan narxga qo'shimcha hisoblanadi. Bunday soliqlar og'irligi iste'molchi zimmasiga tushib, natijada ular daromadining bir qismini yo'qotadi. Hozirgi davrda qo'llanilayotgan milliy hisoblar tizimida **SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlanib, milliy daromad (MD) ko'rsatkichi aniqlanadi:**

$$S\ddot{I}\ddot{I} - \text{biznesga egri soliq} = \text{Milliy daromad}$$

Shunday qilib, hozirgi hisoblar tizimida SMM miqdori bilan MD miqdori bir-biridan farq qilib qolgan. Aslida mamlakat miqyosida ularning miqdori farq qilmasligi lozim. Chunki milliy daromad sof milliy mahsulotning sotilgandan keyingi puldagi ko'rinishidir. Shuning uchun ba'zi adabiyotlarda milliy daromadni sof mahsulotning o'zgargan shakli deb ham yuritiladi. Bu holat milliy hisoblar tizimini yanada takomillashtirishni taqozo etadi.

Amaliyotda ishlab chiqarilgan va foydalanilgan milliy daromad farqlanadi. **Ishlab chiqarilgan milliy daromad – bu yangidan yaratilgan mahsulotning butun hajmi. Foydalanilgan milliy daromad – bu ishlab chiqarilgan milliy daromaddan har xil yo'qotishlar (tabiiy ofatlar, mahsulotlarni zaxirada saqlashdagi yo'qotishlar va h.k.) va tashqi savdo qoldig'i chiqarib tashlangan miqdorga teng.**

Milliy daromadni barcha turdagi daromadlarni (amortizatsiya ajratmasi va biznesga egri soliqlardan tashqari) qo'shib chiqish yo'li bilan ham aniqlash mumkin.

Milliy daromadning bir qismi, jumladan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar, korxonadan foydasidan to'lanuvchi soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasi amalda uy xo'jaliklari ixtiyoriga kelib tushmaydi. Ikkinchi tomondan esa, uy xo'jaliklari oladigan daromadning bir qismi, masalan, ijtimoiy to'lovlar – ular mehnatining natijasi hisoblanmaydi.

Shaxsiy daromad ko'rsatkichini topish uchun milliy daromaddan uy xo'jaliklari qo'lga kelib tushmaydigan daromadlarning yuqoridagi uchta turini chiqarib tashlashimiz hamda joriy mehnat faoliyatining natijasi hisoblanmagan daromadlarni unga qo'shishimiz zarur:

Milliy daromad – Ijtimoiy sug'urta ajratmasi – Korxonadan foydasiga soliqlar –

Korxonadan foydasi + Ijtimoiy to'lovlar = Shaxsiy daromad

Shaxsiy daromaddan soliqlar to'langandan keyin uy xo'jaliklarining to'liq tasarrufida qoladigan daromad shakllanadi.

Soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy daromaddan shu daromad hisobidan to'lanadigan soliqlar miqdorini chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblanadi.

Soliqlar to'langandan keyingi daromad uy xo'jaliklari eng oxirida ega bo'ladigan daromad hisoblanib, alohida shaxs va oilalar o'z tasarrufida bu daromadlarning bir qismini iste'mol uchun sarflaydi va boshqa qismini jamg'armaga yo'naltiradi.

Milliy mahsulot hajmining aniq baholanishiga hufyona iqtisodiyot ta'sir ko'rsatadi. **Xufyona iqtisodiyot – bu tovar-moddiy boyliklar va xizmatlarning jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan harakati, ya'ni davlat boshqaruv organlaridan yashirin holda alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o'rtasida amalga oshiriluvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardir.** Bu munosabatlar o'z ichiga iqtisodiy faoliyatning barcha hisobga olinmagan, tartibga solinmagan turlarini oladi. Xufyona iqtisodiyot tarkibiga qo'yidagilar kiradi:

1) **jinoyatga aloqador iqtisodiyot** – rasmiy iqtisodiyot tarkibiga iqtisodiy jinoyatning kiritilishi (boyliklarning talon-taroj qilinishi; nazoratning har qanday shaklidan yashiringan holdagi hufyona iqtisodiy faoliyat – narkobiznes, qimor o'yinlari, fohishabozlik; daromadlarni noiqtisodiy qayta taqsimlash shakli sifatidagi fuqarolarning shaxsiy mulkiga qarshi umumjinoiy harakatlar – bosqinchilik, shaxsiy mulkni zo'rlik bilan tortib olish, o'g'irlash, reket);

2) **soxta iqtisodiyot** – hisobga olish va hisobotlarning amaldagi tizimiga soxta natijalarni haqiqiy natija sifatida kirituvchi rasmiy iqtisodiyot (qo'shib yozishlar);

3) **norasmiy iqtisodiyot** – tovar va xizmatlarning ayriboshlash va taqsimlash bo'yicha iqtisodiy sub'ektlar o'rtasidagi norasmiy o'zaro aloqalar tizimi bo'lib, u mazkur sub'ektlar o'rtasidagi shaxsiy munosabatlar va bevosita aloqalarga asoslanadi;

4) **yashirin ikkalamchi iqtisodiyot** – yakka tartibdagi va kooperativ faoliyatning nazoratdan yashiringan, ya'ni qonun tomonidan taqiqlangan yoki belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tmagan turi.

3. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari

Yalpi ichki mahsulot (YaIM)ni hisoblashda milliy hisoblar tizimidan foydalaniladi. **Milliy hisoblar tizimi (MHT) – bu barcha asosiy iqtisodiy jarayonlarni, takror ishlab chiqarish sharoitlari, jarayonlari va natijalarini tavsiflovchi o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, tasniflar va guruhlar tizimi.**

MHT BMT tomonidan e'lon qilingan «Milliy hisoblar va yordamchi jadvallar tizimi» nomli hujjat asosida xalqaro statistikada standart tizim sifatida 1953 yildan boshlab qo'llanila boshladi. Shu davrdan (1953 yildan) buyon shu davrgacha MHT to'rt marta o'zgartirilib, takomillashtirildi. Lekin u hali ham takomillashtirishga muhtoj. Hozirgi davrda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlarida, shu jumladan O'zbekistonda mazkur tizimning takomillashtirilgan shakli qo'llanilmoqda.

Milliy hisoblar tizimi asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to'rtta guruhdan iborat bo'ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yordagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

Ushbu milliy hisoblar tizimi asosida YAIM uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinchi usul – bu YaIMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari bo'yicha yaratilgan

qo'shilgan qiymatlar yig'indisi hisoblab chiqiladi. Qo'shilgan qiymatni aniqlash jami ijtimoiy mahsulotdan oraliq mahsulotlar va xomashyo, yoqilg'i, materiallar qiymatini chegirish orqali amalga oshiriladi. Biz YAImni hisoblashning mazkur usuliga tegishli ba'zi tushunchalar (masalan, takroriy hisob, oraliq mahsulot) va shartli misollarni darslikning 2-mavzuida ko'rib chiqqan edik. Bu usul bilan hisoblangan YAIm alohida tarmoqlarning shu mahsulotini yaratishdagi o'rnini va hissasini aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi usul – bu YAImni hisoblashga sarf-xarajatlar bo'yicha yondashuv.

Bunda mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot (xizmat)lar hajmini sotib olishga qilingan hamma sarflar qo'shib chiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlarni mamlakat ichida xo'jalikning uchta sub'ekti – uy xo'jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda tashqaridan chet ellik iste'molchilar sotib olishi mumkin.

Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari - bu kundalik ehtiyojdagi tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarflardir.

Investitsion sarflar – tadbirkorlik sektorining asosiy va aylanma kapital tovarlarini (investitsion tovarlar) sotib olishga qiladigan sarflaridir. Investitsion sarflar asosan uchta qismdan iborat: a) tadbirkorlar tomonidan mashina, yskuna va stanoklarning barcha xaridi; b) barcha qurilishlar; d) zaxiralarning o'zgarishi.

Birinchi guruh elementlarning «Investitsion sarflar» tarkibiga kiritilish sababi aniq: qurilishlarning bunday sarflar tarkibiga kiritilishi, o'z-o'zidan aniqki, yangi fabrika, ombor yoki elevator qurilishi Investitsiyalar shakli hisoblanadi. YAIm tarkibiga tovar zaxiralarning ko'payishi, ya'ni ishlab chiqarilgan, lekin mazkur yilda sotilmagan barcha mahsulotlar kiritiladi. Boshqacha aytganda YAIm o'z ichiga yil davomidagi zaxiralar va ehtiyotlar barcha o'sishining bozor qiymatini oladi. Zaxiralarning by o'sishi YAImga joriy ishlab chiqarish hajmi ko'psatkichi sifatida qo'shiladi.

Zahiralalar kamayganda, bu kamayish YAIm hajmidan chiqarilishi zarur. Zahiralarning kamayishi yil davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgandan ko'proq mahsulot sotilganligini bildiradi. Boshqacha aytganda jamiyat mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotni va bunga qo'shimcha oldingi yillardan qolgan zaxiralarning bir qismini iste'mol qilgan bo'ladi.

Milliy hisoblar tizimida YAImni hisoblashda yalpi, xususiy va ichki Investitsiyalar tushunchasidan foydalaniladi. **Xususiy va ichki Investitsiyalar** mos ravishda xususiy va milliy kompaniyalar amalga oshiradigan investitsion sarflarni bildiradi. **Yalpi Investitsiyalar** o'z ichiga joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan mashina, uskuna va qurilmalarning o'rnini qoplash uchun mo'ljallangan barcha investitsion tovarlar ishlab chiqarishni, hamda iqtisodiyotda kapital qo'yilmalar hajmiga har qanday sof qo'shimchalarni oladi. Yalpi Investitsiyalar mohiyatiga ko'ra iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash summasini va Investitsiyalarning o'sgan qismidan iborat bo'ladi. Boshqa tomondan **sof xususiy ichki Investitsiyalar** tushunchaci joriy yil davomida qo'shilgan investitsion tovarlar summasini tavsiflash uchun ishlatiladi.

Davlat sarflari – bu mahsulotlarni va iqtisodiy resurslarni, xususan ishchi kuchini sotib olishga davlatning (boshqaruvning quyi va mahalliy organlari bilan birga) qilgan barcha sarflarini o'z ichiga oladi.

Chet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste'molchilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq. Shu sababli YaIMni sarflar bo'yicha hisoblashda tovar va xizmatlarga chet elliklarning sarflari, ya'ni eksport qiymati ham qo'shiladi. Boshqa tomondan, iste'mol va investitsion sarflar hamda davlat mablag'larining bir qismi import qilingan, ya'ni chet elda ishlab chiqarilgan tovarlarga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YAIM tarkibidan chiqariladi. **Eksport va import miqdorlari o'rtasidagi farq tovar va xizmatlarning sof eksporti yoki oddiy qilib sof eksport deyiladi.** Sof eksport ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. **Agar eksport importdan ortiq bo'lsa ijobiy, import eksportdan ortiq bo'lsa salbiy bo'ladi.**

Qarab chiqilgan sarflarning to'rt toifasiga notijorat muassasalar (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar) sarflari va moddiy aylanma vositalari zaxirasidagi o'zgarishlarni qo'shib chiqish yo'li bilan YaIM hajmi aniqlanadi.

Uchinchi usul – bu YAIMni hisoblashga daromadlar bo'yicha yondashuv.

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlar uy xo'jaliklari ixtiyoriga ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tushadi. Shu sababli bu usulda YaIM pirovard mahsulot hisobidan olingan ana shu barsha daromadlarni qo'shib chiqish orqali aniqlanadi.

YaIMni daromadlar bo'yicha hisoblashda uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat muassasalarining dastlabki, ya'ni taqsimlangan daromadlarini mehnat haqi va yalpi foydaga (renta, ssuda foizi va tadbirkorlik foydasi va h.k.) ajratish mumkin. YaIMni mazkur usul bo'yicha hisoblashda daromadlarning barcha summasiga iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya ajratmasi) va biznesga egri soliqlar summasi ham qo'shiladi.

YaIMni hisoblashga sarflar va daromadlar bo'yicha yondashuvning asosiy tarkibiy qismlarini quyidagi jadval orqali o'zaro taqqoslash mumkin (14.2-jadval).

14.2-jadval

YaIMni hisoblashga sarflar va daromadlar bo'yicha yondashuv

Milliy mahsulot hajmini sarflar summasi bo'yicha hisoblash	Milliy mahsulot hajmini daromadlar summasi bo'yicha hisoblash
1. Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari +	1. Daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarf va to'lovlar a) amortizatsiya, b) egri soliqlar +
2. Tadbirkorlarning investitsion sarflari +	2. Ish haqi +
3. Tovar va xizmatlarning davlat xaridi +	3. Renta to'lovlari +

4. Chet elliklar sarfi +	4. Foiz +
5. Notijorat muassasalari sarfi +	5. Foyda
6. Moddiy aylanma vositalar zahirasi o'zgarishlar	
YaIM	YaIM

YaIMni hisoblashda uning tarkibiga kirgan daromadlarning alohida turlarini batafsil qarab chiqamiz.

Amortizatsiya ajratmasi shu yil ishlab chiqarilgan mahsulot (YAIM) qiymati tarkibiga ishlab chiqarish xarajatlari sifatida kirib, mahsulot sotilishi natijasida pul shaklidagi daromad sifatida qaytib keladi va **amortizatsiya fondi** hisobida to'planib boradi.

Egri soliqlar korxonalar uchun ishlab chiqarish xarajatlari hisoblanadi va shu sababli mahsulot narxiga qo'shiladi. Bunday soliqlar aksiz to'lovlari, sotishdan olinadigan soliqlar, mulk solig'i, litsenziya va bojxona to'lovlarini o'z ichiga olib, davlat budjetida daromad sifatida namoyon bo'ladi.

Daromadlarning eng muhim tyri bo'lgan ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan ishchi kuchini taqdim qilganlarga to'lanadi. U ish haqiga ko'plab qo'shimchalar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari va nafaqa ta'minotining har xil xususiy fondlari, ishsizlik nafaqalari va boshqa turli mukofot hamda imtiyozlarni o'z ichiga oladi. Ish haqi va unga qo'shimchalar ham ishchi kuchini taklif qiluvchilar uchun daromadning bir qismi sifatida namoyon bo'ladi va shu sababli aholi daromadlarining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Renta to'lovlari iqtisodiyotni resurslar (kapital, yer) bilan ta'minlovchi uy xo'jaliklarining oladigan daromadi hisoblanib, korxonalar xarajatlari tarkibiga kiradi (yer davlat mulki bo'lsa renta davlat ixtiyoriga, budjetga borib tushadi va budjet daromadi hisoblanadi).

Foiz pul kapitali egalariga pul daromadi to'lovlaridan iborat. Bunda davlat tomonidan amalga oshiriladigan foizli to'lovlar, foizli daromadlar tarkibidan chiqariladi.

Mulkdan olinadigan daromadlar ikki turga bo'linadi: bir qismi mulkiy daromad va boshqa qismi esa korporatsiyalar foydasi deyiladi.

Xulosalar:

1. Milliy iqtisodiyot ko'plab o'zaro bog'liq iqtisodiy unsurlardan iborat bo'lgan murakkab iqtisodiy tizimni namoyon etadi. Milliy iqtisodiyot, barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro- va makrodarajadagi iqtisodiyotlarni, funktsional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir.

2. Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohalarni bir butun qilib birlashtirgan milliy va jahon xo'jaligi darajasidagi

iqtisodiyotdir. Makroiqtisodiyot o'z ichiga xalq xo'jaligining moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohalarini oladi.

3. Ko'pgina mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib, ular faoliyatining rivojlanish tamoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati uning o'sishi yoki orqaga ketishi tahlil qilinib, xulosa chiqariladi.

4. Butun milliy iqtisodiyotning holatini tavsiflovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – yalpi milliy mahsulot (YaMM), yalpi ichki mahsulot (YaIM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad(MD), ishchi kuchi bandligi, ishsizlik, inflyatsiya va boshqa shu kabilar hisoblanadi.

5. Bozor munosabatlari sharoitida ijtimoiy mahsulot tarkibiga faqat tovar shaklida bo'lib, bozor narxi mavjud bo'lgan yoki, hech bo'lmaganda, ularni yaratish uchun haqiqatda sarflangan xarajatlar miqdori bo'yicha baholash mumkin bo'lgan mahsulot va xizmatlar kiritilishi mumkin.

6. YaIM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi olinadi. Qo'shilgan qiymat – bu korxonadan ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan mol yetkazib beruvchilardan sotib olingan va iste'mol qilingan xom-ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

7. Milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini taqqoslash uchun yalpi ichki mahsulot (YaIM) ko'rsatkichidan foydalaniladi. Yalpi ichki mahsulot umumlashtiruvchi iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi.

8. Milliy hisoblar tizimi asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va xarajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Xarajatlar to'rtta guruhdan iborat bo'ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat xaridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yordagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

9. YaIM uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin: 1) qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv; 2) sarf-xarajatlar bo'yicha yondashuv; 3) daromadlar bo'yicha yondashuv.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Makroiqtisodiyot – moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy hisoblar tizimi – milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni tavsiflaydigan o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar tizimi.

Yalpi milliy mahsulot (YAMM) – milliy iqtisodiyotda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi summasi.

Yalpi ichki mahsulot (YAIM) – yil davomida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi qiymati.

Sof milliy mahsulot (SMM) – yil davomida jonli mehnatning unumli harakati bilan yaratilgan yangi mahsulotdir.

Milliy daromad – yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning puldagi ifodasi bo'lib, hozirgi hisoblar tizimida SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

Shaxsiy daromad – milliy daromaddan ijtimoiy sug'urta ajratmalari, korxonalar foydasidan olinadigan soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qo'liga kelib tushadigan ijtimoiy to'lovlar summasini qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Nominal YAIM – joriy narxlarda hisoblangan YAIM.

Real YAIM – narxlarning o'zgarishini hisobga olib, o'zgarmas yoki qiyosiy narxlarda hisoblangan YAIM.

Qo'shilgan qiymat – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan sotib olingan va unumli iste'mol qilingan xom ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Oraliq mahsulot – ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar.

Pirovard mahsulot – ishlab chiqarish jarayoni yakunlangan, shaxsiy va unumli iste'mol qilishga tayyor bo'lgan mahsulotlar.

Xufyona iqtisodiyot – YAIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin qismi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi nimani ifodalaydi? Uning qanday tarkibiy qismlari mavjud?

2. Oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning farqi nimada? Ular iqtisodiyotning qanday ko'rinishlari uchun xos ekanligini izohlang.

3. Milliy hisoblar tizimining mohiyati nimada? U o'z ichiga qanday ko'rsatkichlarni oladi.

4. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar nimalar va ular milliy iqtisodiyotda qanday rol o'ynaydi?

5. YaIM va SMM bir-biridan nima bilan farqlanadi? SMM va milliy daromad-chi?

6. Milliy mahsulot harakat shakllari tavsifini bering.

7. YaIM qanday usullarda hisoblanadi? Ularning farqi nimadan iborat.

8. Nominal va real YAIM tushunchalarini izohlang. Ularning farqini ko'rsating.

9. Agar joriy yildagi nominal YaIM hajmi 700 mlrd. so'mga, narx indeksi 1,5 ga teng bo'lsa, real YaIM hajmi qancha bo'ladi? Agar narx indeksi 0,8 ga teng bo'lsa-chi?

10. Sof iqtisodiy farovonlik ko'rsatkichining mohiyati hamda hisoblash tartibini tushuntirib bering.

15-mavzu. Yalpi talab va yalpi taklif....

1. Yalpi talab tushunchasi va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar
2. Yalpi taklif tushunchasi. Yalpi taklif tarkibi va unga ta'sir qiluvchi omillar.....
3. Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat va uning o'zgarishi...

Mazkur darslikning 7-mavzuida talab va taklif tushunchalari, ularning miqdoriga ta'sir etuvchi omillar, shuningdek, talab va taklif qonunlari hamda ular o'rtasidagi muvozanatlik masalalari bayon etilgan edi. Lekin unda talaba va o'quvchilarning tushunishini osonlashtirish maqsadida ushbu masalalar tovar va xizmatlarning alohida olingan turlari bo'yicha ko'rib chiqilgan edi. Milliy iqtisodiyot yaxlit holda, ya'ni makroiqtisodiyot darajasida o'rganilayotgan jarayonda mamlakat barcha fuqarolari, tadbirkorlar, davlat va chet el iste'molchilarining jami tovarlar va xizmatlar turlari bo'yicha talabi va taklifini o'rganish iqtisodiyotni samarali va muvozanatli yuritishda muhim ahamiyatga egadir.

Shuning uchun bu mavzuda makroiqtisodiy tahlil davom ettirilib, eng avvalo yaxlit olingan ko'rib chiqiladi va uning makrodarajadagi asosiy ko'rsatkichlari bo'lgan yalpi talab va yalpi taklif tushunchalarining iqtisodiy mazmunini tavsiflanadi. Tahlil davomida yalpi talab va yalpi taklifga ta'sir etuvchi omillar, ular ta'sirida narxlar darajasining o'zgarishi hamda ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi qanday o'rnatilishini bayon etiladi.

1. Yalpi talab tushunchasi va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar

Iqtisodiyotni muvozanatli rivojlantirib, uning barqaror o'sishini ta'minlashda eng avvalo yalpi talabning mazmunini bilish zarur.

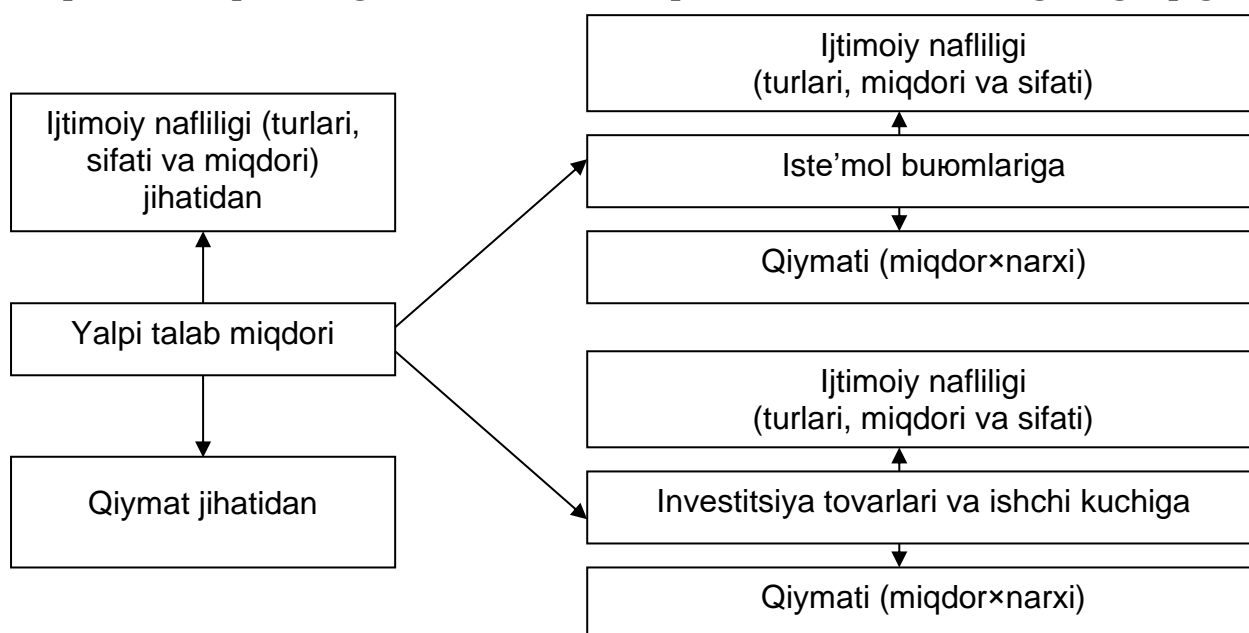
Yalpi talab (aggregate demand, AD) – barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida sotib olinishi mumkin bo'lgan turli tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabning umumiy hajmidir. Shuningdek, yalpi talabni milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi sifatida ifodalash ham mumkin.

Yalpi talab barcha iste'molchilarning turli xil tovarlarga va xizmatlarga bo'lgan talablari yig'indisidan tashkil topadi. Bilamizki, tovar va xizmatlar ikki xil bo'ladi: shaxsiy iste'mol tovarlari va tadbirkorlar ishlab chiqarish jarayonida unumli iste'mol qiladigan ishlab chiqarish omillari – yer, kapital va ishchi kuchi.

Iste'mol tovarlari turli-tuman moddiy, ma'naviy tovarlar va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, turli ko'rinishdagi (masalan, davlat, xususiy, jamoa, korporativ) tadbirkorlarning ishlab chiqarish omillariga bo'lgan talabi ham turli-tumandir (masalan, turli mashinalar, stanoklar, asbob-uskunalar, inshootlar, transport vositalari, yonilg'i, xomashyo, materiallar, ishchi kuchi va h.k.). Talabning umumiy miqdori sotib olishga mo'ljallangan tovarlarning turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liq bo'ladi. Uni quyidagi chizma orqali osonroq tushunish mumkin (15.1-chizma).

15.1-chizma

Yalpi talab miqdorining tovarlar turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liqligi

Yalpi talabni faqatgina pul miqdori bilan belgilash bizningcha unga bir tomonlama yondashuv bo'ladi. Masalan, investitsiya tovarlari miqdori, sifati, turi o'zgarmagan holda narx ikki barobar oshsa, belgilangan pul miqdori o'zgarmagan holda ikki barobar kam investitsiya tovarlarini sotib olish mumkin bo'ladi xolos.

Yalpi talab miqdor jihatidan aniqlanadi va uning umumiy miqdori turli omillar ta'sirida o'zgarib turadi.

Turli o'quv qo'llanmalari va darsliklarda yalpi talab miqdorini aniqlash usullari va unga ta'sir etuvchi omillarni bayon etishda turli jihatdan yondashiladi. Jumladan, akademik V.Vidyapin va boshqalar umumiy tahriri ostida chop etilgan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida yalpi talab iqtisodiyot alohida sohalari sarflarining yig'indisi sifatida ifodalanadi, ya'ni:

$$Y_d = C + I + G + NX,$$

bu yerda:

Y_d – yalpi talab;

C – uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari;

I – xususiy sektorning investitsiya sarflari;

G – davlat xaridi;

NX – sof eksport.⁷⁵

Professor V.Kamaev esa yalpi talabni real yalpi milliy mahsulot tarkibiy qismlariga bo'lgan umumiy pul miqdori sifatida namoyon bo'lishini hamda uni pulning miqdoriy nazariyasiga muvofiq quyidagi ko'rinishda ifodalanishini ta'kidlaydi:

$$AD = M \times V / P,$$

bu yerda:

AD – yalpi talab;

M – pul miqdori;

V – pulning aylanish tezligi;

⁷⁵ Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005. – s.412.

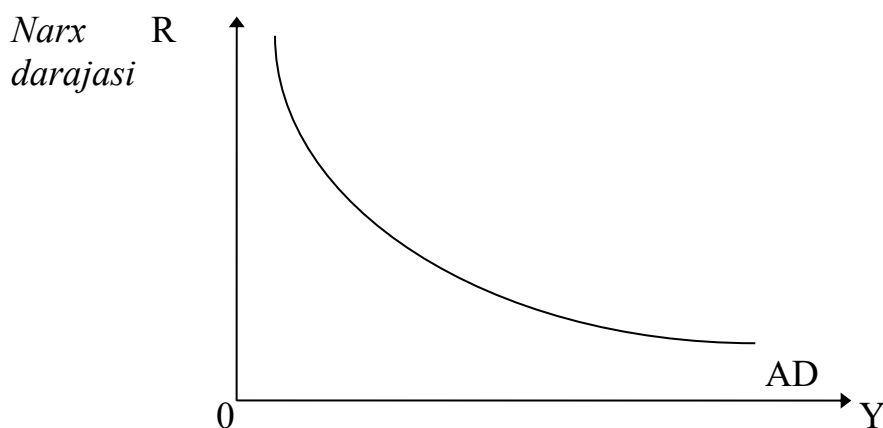
P – narx darajasi⁷⁶.

Bundan ko'rinadiki, V.Kamaevning fikricha yalpi talab pulning miqdori va narx darajasiga bevosita bog'liqdir. Bu o'rinda u sotib olinadigan tovarlar turi, miqdori va sifatini e'tibordan chetda qoldiradi.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, narx darajasi qancha past bo'lsa, iste'molchilar (mamlakat ichidagi hamda chet eldagi) ishlab chiqarilgan tovarlar real hajmining shuncha katta hajmini va aksincha, narx darajasi qancha yuqori bo'lsa, shuncha kam qismini sotib oladi. Shunday qilib, boshqa sharoitlar o'zgaras deb faraz qilgan taqdirda ham birgina narx darajasining oshishi ishlab chiqarishning real hajmiga bo'lgan yalpi talab hajmining keskin kamayishiga, ya'ni ishlab chiqarilgan tovarlar massasining bir qismi sotilmay qolishiga sabab bo'ladi. Aksincha, narx darajasining pasayishi ishlab chiqarish hajmiga nisbatan yalpi talabning oshishiga, ya'ni tovarlarning yetishmasligiga olib keladi. Yalpi talabga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillarning o'zgarishi ham milliy ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga olib keladi.

Narx darajasi va talab ta'siridagi milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi bu teskari bog'liqlikni quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin (15.2-chizma).

Yalpi talab egri chizig'i 5.2-chizma

Ishlab chiqarish real hajmi

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi talab egri chizig'i yakka talab egri chizig'iga o'xshaydi, biroq o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar bir-biridan farqlanadi. Agar yakka talab egri chizig'i turli narx ko'rsatkichlarida alohida iste'molchining muayyan tovarga bo'lgan talabi miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalasa, yalpi talab egri chizig'i mamlakatdagi narxlarning turli darajasi hamda ishlab chiqarishning real hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi.

Agar yakka talab egri chizig'ining pasayuvchanligi daromad va almashuv samaralarining amal qilishi bilan izohlansa, yalpi talab egri chizig'ining pasayuvchan ko'rinishda bo'lishi narxlar umumiy darajasining o'zgarishi natijasida ro'y beruvchi foiz stavkasi samarasi, boyluk samarasi va import tovarlar xaridi samarasi orqali izohlanadi.

⁷⁶ Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy / Pod red. V.D.Kamayeva. – 10-e izd., pererab. i dop. - M.: Gumanit. izd. uentr VLADOS, 2004, s.291.

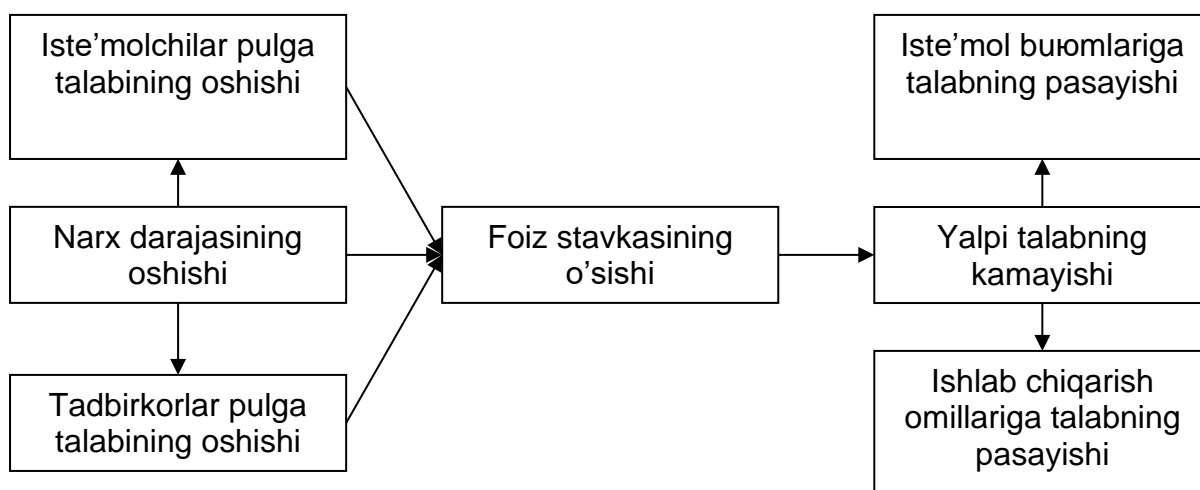

Foiz stavkasi samarasi. Mazkur samaraning mohiyati shundan iboratki, narx darajasining o'sishi bilan pulga bo'lgan talab ham ortadi. Bu esa muomaladagi pul miqdorining o'zgarmagan hajmi sharoitida foiz stavkasining o'sishiga olib keladi. O'z navbatida foiz stavkasining o'sishi iste'mol va investitsiya sarflari hajmini pasaytiradi. Chunki foiz stavkalarining oshib ketishi aholi tomonidan uy va uy jihozlari, avtomobil kabi uzoq muddatli iste'mol tovarlarini sotib olish uchun kredit olishni samarasiz qilib qo'yadi. Shuningdek, tadbirkorlar ham foizning yuqori darajasida o'zlarining nisbatan past daromad keltiruvchi investitsiya loyihalarini amalga oshirishdan voz kechadilar.

Narx o'zgarishi bilan foiz stavkalarining hamda yalpi talab umumiy miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni chizma orqali osonroq tushunish mumkin (15.3-chizma).

15.3-chizma

Narx darajasi oshishining yalpi talabga ta'siri

Bu yerda biz narx oshgan holatda pulga bo'lgan talabning, foiz stavkasining oshishini va, nihoyat, yalpi talab miqdorining kamayishini ifoda etdik. Narx pasaysa, shu holatning teskarisi, ya'ni pulga bo'lgan talab hamda foiz stavkasining pasayishi va oqibatda yalpi talab miqdorining oshishi ro'y beradi.

Boyluk samarasi. U ba'zida real kassa qoldiqlari samarasi deb ham atalib, narx darajasining oshishi bilan moliyaviy aktivlar (bank omonatlari, aktsiya va obligatsiyalar) real qiymatining pasayishini anglatadi. Buning natijasida aholi daromadlari ham pasayib, ular tomonidan sotib olinuvchi tovar va xizmatlar miqdori kamayadi.

Import tovarlar xaridi samarasi. Bu samara narx darajasi o'zgarishining u yoki bu mamlakatdagi ichki va jahon narxlari nisbatiga ta'siri orqali namoyon bo'ladi. Mamlakatdagi narxlar umumiy darajasining oshishi, chet el tovarlari narxi o'zgarmagan yoki sekinroq o'sgan holatda, milliy iste'molchi uchun chetdan xorijiy tovarlarni olib kelishni foydali qilib qo'yadi. O'z navbatida, mazkur mamlakat tovar va xizmatlarini xorijiy iste'molchilar tomonidan xarid qilish hajmi ham qisqaradi. Natijada bu mamlakatning eksport hajmi kamayadi. Eksport hajmining kamayishi va import hajmining oshishi sof eksportning va, pirovardida, yalpi talab umumiy hajmining qisqarishiga olib keladi.

Tashqi va ichki talabning ortishi va xo'jalik yuritish sharoitlarining yaxshilanishi sanoatning barqaror rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Jumladan, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 2007 yilda oldingi yilga nisbatan 12,1%ga ortdi va 18314,7 mlrd. so'mni tashkil etdi. 2008 yilda esa bu ko'rsatkich 12,7%ga oshdi. Sanoatning yuqori sur'atlar bilan rivojlanishida korxonalarini modernizatsiyalash va tarkibiy o'zgartirish, tarmoqlar boshqaruv tizimini isloh qilish, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlarining amalga oshirilishi sabab bo'ldi. Sanoatning YAIM tarkibidagi ulushi 2000 yildagi 14,2% dan 2008 yilda 22,3% ga oshdi. Qo'shilgan qiymat o'sishining yarmidan ko'prog'i tayanch tarmoqlarda ishlab chiqarishning kengayishi hisobiga yuz berdi.

Yalpi talab hajmiga narxdan tashqari omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Quyida ulardan eng muhimlarini ko'rib chiqamiz.

1. Iste'mol sarflaridagi o'zgarishlar. Narx darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda, narxdan tashqari bir yoki bir nechta omillar ta'sirida iste'molchilar xaridi hajmida o'zgarish ro'y berishi mumkin. Bu iste'molchi farovonligi, iste'molchining kutishi, iste'molchining qarzlari va soliqlarning o'zgarishi natijasi hisoblanadi.

Iste'molchining farovonligi uning moliyaviy aktivlarga (aktsiya va obligatsiya) hamda uy va yer kabi ko'chmas mulklarga egaligiga bog'liq bo'ladi. Ular real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilish hajmining kamayishiga olib keladi. Iste'mol sarflarining qisqarishi natijasida yalpi talab kamayadi. Aksincha, moddiy va moliyaviy boyliklar real qiymatining oshishi natijasida, narxlarning mavjud darajasida iste'mol sarflari o'sadi. Bunga aktsiya kursining keskin oshishi, hatto narxlar darajasi o'zgarmay qolganda iste'molchi farovonligining o'sishiga olib kelishini misol qilib keltirish mumkin. Uy va yer real qiymatining keskin kamayishi narx umumiy darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda iste'molchi farovonligining pasayishiga olib keladi.

Iste'molchining kutishi. Iste'mol sarflari hajmidagi o'zgarish, iste'molchining narxlar va daromadlar darajasidagi kelajakdagi o'zgarishlarni oldindan bilishiga bog'liq. Masalan, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadi ko'payadi, deb hisoblasa, u joriy daromadlarining ko'proq qismini sarflashga tayyor bo'ladi. Natijada bu davrda iste'mol sarflari ko'payadi, jamg'arish esa kamayadi va yalpi talab ortadi. Aksincha, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadlari kamayadi deb hisoblasa, ularning iste'mol sarflari va demak, yalpi talabi qisqaradi. Xuddi shunday tarzda inflyatsiyaning kutilishi bugungi yalpi talabni oshiradi. Chunki iste'molchilar narxlar oshgunga qadar tovarlarni xarid qilib qolishga harakat qiladi. Aksincha, yaqin kelajakda narxlar pasayishining kutilishi, bugungi iste'mol miqdorining kamayishiga olib keladi.

Iste'molchi qarzlari. Iste'molchi qarzlari ko'p bo'lganda, u joriy daromadini qarzlarga to'lab, o'zining bugungi sarflarini qisqartirishi mumkin. Aksincha, iste'molchi qarzdor bo'lmasa, u bugungi sarflarini ko'paytirishga tayyor bo'ladi.

Soliq. Daromad solig'i stavkasining kamayishi, narxlarning mavjud darajasida iste'mol sarflarini ko'paytiradi, soliqlarning oshishi iste'mol sarflarini kamaytiradi.

2. Investitsion sarflar. Investitsion sarflar, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini xarid qilish, yalpi talabning narxdan tashqari muhim omili hisoblanadi. Narxlarning mavjud darajasida korxonalar sotib olishi mumkin bo'lgan yangi ishlab chiqarish vositalarining kamayishi yalpi talabning kamayishiga, aksincha korxonalar sotib oladigan investitsion tovarlar hajmining ko'payishi yalpi talabning ko'payishiga olib keladi. Investitsion sarflarni o'zgartirish mumkin bo'lgan narxdan tashqari omillarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

Foiz stavkalar. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, foiz stavkasining oshishi, investitsion sarflarning kamayishiga va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Bu yerda gap mamlakatda pul massasi hajmining o'zgarishi oqibatida foiz stavkalarining o'zgarishi haqida boradi. Pul massasining ko'payishi foiz stavkasini pasaytiradi va shu orqali kapital qo'yilmalar hajmini ko'paytiradi. Aksincha, pul massasining kamayishi foiz stavkasining oshishiga va investitsiyalarning qisqarishiga olib keladi.

Investitsiyalardan kutiladigan foyda. Kapital qo'yilmalardan yuqori foyda olishning kutilishi investitsion tovarlarga talabni oshiradi va aksincha, istiqbolda investitsion dasturlardan foyda olish noaniq bo'lsa, investitsiyalarga sarflar kamayish tamoyiliga ega bo'ladi, demak, yalpi talab ham kamayadi.

Soliqlar. Korxonadan olinadigan soliqlarning ko'payishi kapital qo'yilmalardan olinadigan foydaning kamayishiga va demak, investitsion sarflar va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Aksincha, soliqlarning qisqarishi bunday foydani va investitsion sarflarni ko'paytiradi.

Texnologiya. Yangi va takomillashgan texnologiya investitsion sarflarni va shu orqali yalpi talabni rag'batlantirish tamoyiliga ega bo'ladi.

Ortiqcha quvvatlar. Ortiqcha quvvatlar, ya'ni mavjud foydalanilmaydigan asosiy kapitalning ko'payishi, yangi investitsion tovarlarga talabni va natijada yalpi talabni kamaytiradi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanilganda tadbirkorlar ko'proq mashina va uskunalarni sotib olishga tayyor bo'ladi, demak investitsion sarflari ko'payadi.

3. Davlat sarflari. Narxlarning mavjud darajasida, milliy mahsulotda davlat xaridining ko'payishi yalpi talabning o'sishiga olib keladi. Bunga davlatning milliy armiyani tuzish yoki uning sonini oshirish to'g'risidagi qarori misol bo'la oladi. Davlat sarflarining kamayishi yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Masalan, yangi avtomobil yo'li qurishga davlat sarflarining qisqarishi shunday natijaga olib keladi.

4. Sof eksportdagi o'zgarish. Sof eksportning ko'payishi yalpi talabni ham ko'paytiradi. Birinchidan, eksportning yuqori darajasi, chet ellarda milliy tovarlarga bo'lgan talabni oshiradi. Ikkinchidan, importning qisqarishi milliy tovarlarga ichki talabning ko'payishini taqozo qiladi. Sof eksport hajmining o'zgarishiga avvalo chet davlatlar milliy daromadi va valyuta kurslarining o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Chet mamlakatlarda daromadlar darajasi oshganda, ularning fuqarolari ham milliy tovarlarni, ham xorij tovarlarini ko'proq miqdorda sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chet ellarda milliy daromadning kamayishi esa sof eksport hajmini qisqartiradi.

Valyuta kurslari. Boshqa valyutalarga nisbatan milliy pul kursining o'zgarishi sof eksportga va demak yalpi talabga ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, ienaning dollardagi

narxi o'sdi. Bu dollarning ienaga nisbatan qadrsizlanganligi va iena kursi ko'tarilganligini bildiradi. Dollar va iena o'rtasidagi yangi nisbat natijasida yaponiyalik iste'molchilar ienaning ma'lum summasiga ko'proq dollar sotib olishi mumkin. Demak, yaponiyalik iste'molchilar uchun amerika tovarlari yapon tovarlariga qaraganda arzonroq bo'ladi. Shu bilan birga amerikalik iste'molchilar dollarning ma'lum summasiga yapon tovarlarini nisbatan kamroq miqdorda sotib olishi mumkin. Bunday holda AQSH eksportining o'sishi, importining esa kamayishi holatini kutish mumkin. Sof eksportning ko'payishi o'z navbatida AQSH iqtisodiyotida yalpi talabning ko'payishiga olib kelishini bildiradi

2. Yalpi taklif tushunchasi. Yalpi taklif tarkibi va unga ta'sir qiluvchi omillar

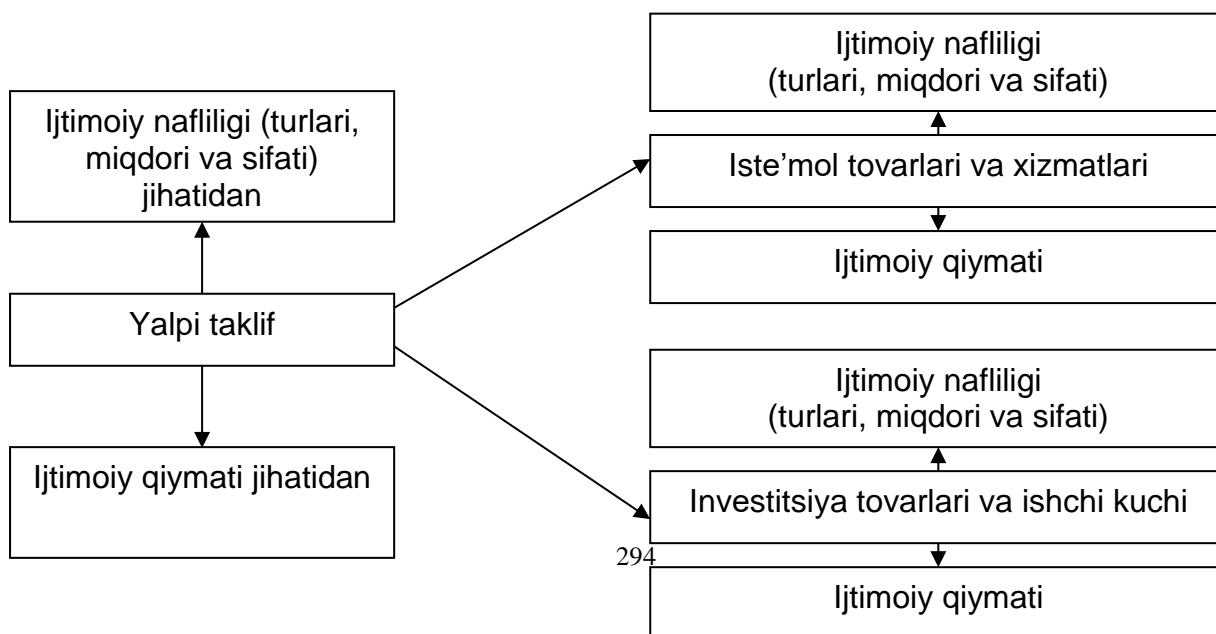
Iqtisodiyotni muvozanatli yuritishda yalpi taklif va unga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhimdir.

Yalpi taklif (aggregate supply, AS) – mamlakatda muayyan vaqtda ishlab chiqarilib, narxlarning muayyan darajasida sotishga tayyor turgan, o'zining ijtimoiy nafililigi, turlari, sifati, miqdori va ijtimoiy qiymati bo'yicha shu davrdagi talabga javob beradigan barcha tovarlar va xizmatlar hajmidir. Bu narxlarning har xil mumkin bo'lgan o'rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko'rsatadi.

Yalpi taklif turli xil ishlab chiqarilgan iste'mol tovarlari va xizmatlardan hamda investitsiya tovarlaridan iborat bo'ladi. Bundan tashqari yalpi taklifga uy xo'jaliklari taklif qiladigan ishchi kuchi resurslari ham kiradi. Albatta ishlab chiqarilgan va sotishga mo'ljallangan iste'mol tovarlari va xizmatlari ham, shuningdek, investitsiya tovarlarining turlari ham juda ko'p va turli-tumandir. Lekin yalpi talab o'zining ijtimoiy zaruriy nafililigi bilan, ya'ni o'zining turlari, miqdori va sifati bo'yicha hamda ijtimoiy qiymati bo'yicha shu davrdagi ishlab chiqarish va jamiyat a'zolari talabiga mos kelishi kerak.

Yalpi taklifni va uning miqdorini umumlashtirib quyidagi chizma ko'rinishida ifodalash mumkin (15.4-chizma).

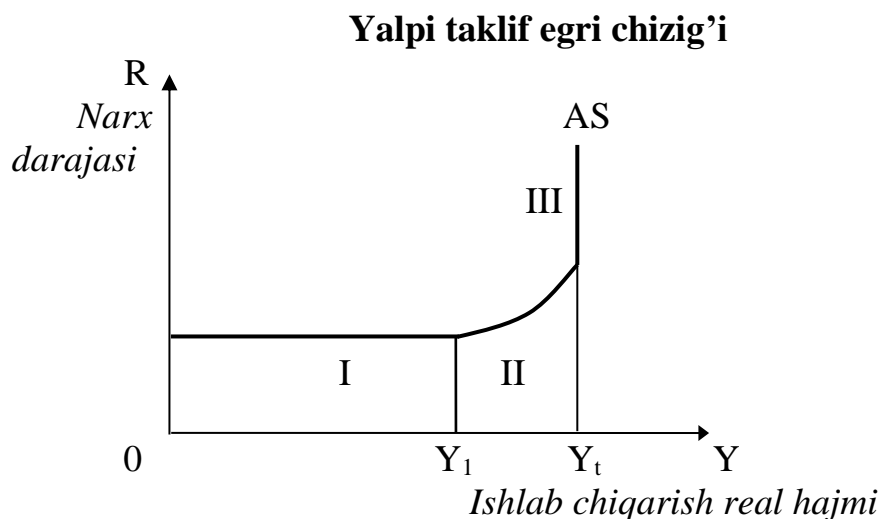
Yalpi taklif umumiy miqdorining tovarlar turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liqligi

Yalpi taklifga eng avvalo bozor narxlari darajasi bilan ijtimoiy qiymat miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Narxlar darajasining qiymat miqdoridan oshishi qo'shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag'bat yaratadi. Narxlar darajasining qiymatdan pasayishi esa tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Shu sababli turli tovarlar narxlari va milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita bog'liqlik mavjud bo'ladi.

Bu bog'liqlik yalpi taklif egri chizig'ida aniq aks etadi (15.5-chizma).

15.5-chizma

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi taklif egri chizig'i o'z shakli jihatidan yakka yoki bozor taklifining an'anaviy egri chizig'idan farq qiladi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, uzoq muddatli va qisqa muddatli davrdagi yalpi taklif egri chizig'i bir-biridan farqlanadi. Uzoq davrdagi yalpi taklif egri chizig'i o'z shakliga ko'ra chizmadagi Y_t nuqtaga qadar joylashgan har qanday tik chiziqdan iborat bo'ladi. Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarishga tobora ko'proq jalb etilishi mazkur chiziqni Y_t nuqtaga yaqinlashtiradi va pirovardida shu nuqtada joylashgan chiziqqa tenglashadi. Chunki qo'shimcha resurs va imkoniyatlarni ishga solish uchun vaqtning yetarli bo'lishi uzoq muddatli davrda iqtisodiyotda to'la bandlik holatiga olib keladi.

Qisqa muddatli davrda yalpi taklif egri chizig'ining ko'rinishi bir oz murakkabroq bo'lib, uchta kesmani o'z ichiga oladi.

I. Yotiq kesma. U ba'zida «keynscha» kesma deb ham atalib, iqtisodiyotning tanazzul yoki turg'unlik pallasidagi holatini aks ettiradi. Yotiq kesma milliy ishlab chiqarish potentsial hajmi (chizmadagi Y_t nuqta)dan ancha kam bo'lgan ishlab chiqarishning real hajmi (chizmadagi Y_1 nuqtaga qadar bo'lgan hajm)ni o'z ichiga oladi. Ya'ni, bu oraliqda mamlakatdagi mavjud ko'plab ishlab chiqarish quvvatlari, mashina, uskuna va ishchi kuchi ishlab chiqarishga jalb etilmaydi yoki ulardan to'liq foydalanilmaydi. Shunga ko'ra, mazkur resurslarning ishlab chiqarishga jalb etilishi narx darajasiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Bu oraliqda ishlab chiqarish real hajmi qisqarganda ham tovar va resurslar narxi eski darajada qoladi. Shunday qilib, yotiq

kesmada narx darajasi o'zgarmagan holda milliy ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyati mavjud.

II. Oraliq kesma. Y va Y_t nuqtalar orasidagi mazkur kesma milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishi narx darajasining o'sishi bilan birga borishini ko'rsatadi. Bu ishlab chiqarishning to'liq quvvat bilan ishlay boshlaganidan, korxonalarining ancha eski va kam samarali uskunalardan foydalana boshlaganligidan guvohlik beradi. Ishlab chiqarish hajmining kengayib borishi bilan qo'shimcha ishchi kuchi ham ishga jalb qilinadi. Shu barcha sabablarga ko'ra mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlar ortadi, korxonalar ishlab chiqarishining rentabelli bo'lishi uchun tovarlarga ancha yuqori narx belgilaydi. Shu sababli oraliq kesmada milliy mahsulot real hajmining ko'payishi narxlarning o'sishi bilan birga boradi.

III. Tik kesma. U ba'zida «klassik» kesma deb ham atalib, iqtisodiyot o'zining to'liq yoki tabiiy darajasiga erishganligini ko'rsatadi. Bunda iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatining shunday nuqtasida (chizmadagi Y_t nuqta) joylashadiki, bunda qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmini yanada kengaytirishga erishish mumkin emas. Iqtisodiyot to'liq quvvat bilan ishlay boshlaganligi sababli narxning to'xtovsiz oshib borishi ham ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga olib kelmaydi. Qisqacha aytganda, bu kesma milliy ishlab chiqarish hajmi doimiy bo'lib qolishi, narx darajasi esa o'zgarishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yalpi taklif hajmiga ta'sir qiluvchi omillar. Yalpi taklifga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi yalpi taklifning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Yalpi taklifning narxdan tashqari bu omillari bitta umumiy xususiyatga ega: agar ular o'zgarsa, mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarish xarajatlari ham o'zgaradi. Natijada yalpi taklif egri chizig'i joyini o'zgartiradi.

1. Resurslar narxining o'zgarishi. Resurslar narxi tayyor mahsulot narxidan farq qilib, yalpi taklifning muhim omili hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, resurslar narxining oshishi mahsulot birligiga xarajatlarning ko'payishiga, resurs narxlarining pasayishi esa xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Resurs narxlariga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Resurslar taklifining ko'payishi ular narxini pasaytiradi va natijada mahsulot birligiga xarajatlar kamayadi. Resurslar taklifining kamayishi esa qarama-qarshi natijaga olib keladi. Endi alohida resurslar taklifi o'zgarishining yalpi taklifga ta'sirini qarab chiqamiz.

Yer resurslari taklifi yangi yerlarning ochilishi, sug'orish inshootlarining qurilishi, yerga ishlov berish texnik imoniyatlarining takomillashuvi tufayli ko'payishi mumkin. Yer resurslari taklifining ko'payishi yerga bo'lgan sarflarning kamayishiga olib keladi va shu orqali mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni pasaytiradi. Irrigatsiya qurilmalari shoxobchalarining kengayishi, dehqonchilikning intensiv usullarini qo'llash tufayli yer resurslarining kamayishi qarama-qarshi natijaga olib keladi.

Ishchi kuchi resurslari. Korxonalar xarajatlarning asosiy qismi ishchi va xizmatchilarga ish haqi to'lash uchun ketadigan xarajatlar hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, ish haqining o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mavjud ishchi kuchi

resurslarining ko'payishi ish haqining pasayishiga, ularning kamayishi esa ish haqining oshishiga olib keladi.

Kapital. Agar jamiyat asosiy kapital zaxirasini o'stirib borsa, yalpi taklif o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Masalan, agar jamiyat o'z daromadining asosiy qismini tejab, uni investitsion tovarlar sotib olishga yo'naltirsa, yalpi taklif o'sadi. Xuddi shunday asosiy kapital sifati yaxshilanganda ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va yalpi taklif ko'payadi. Korxonalar o'zining eski, sifati past bo'lgan qurilmalarini yangi va ancha takomillashgan qurilmalar bilan almashtirishi bunga misol bo'la oladi. Agar mamlakat asosiy kapitalining miqdori kamaysa va sifati yomonlashsa, yalpi taklif qisqaradi.

Tadbirkorlik qobiliyati. Vaqt o'tishi bilan mamlakatda tadbirkor kishilar soni ko'payadi va bu yalpi taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, keyingi vaqtda respublikamizda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga asosiy e'tiborning qaratilishi bunday faoliyat bilan shug'ullanishga harakat qiluvchi kishilar sonining ko'payishiga olib kelishi muqarrar va bu o'z navbatida yalpi taklifni oshiradi.

Import resurslar narxlari. Chet ellardan resurslar importi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifning ko'payishiga olib keladi. Import resurslariga narxlarning pasayishi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifni oshiradi, narxning oshishi esa yalpi taklifni kamaytiradi. Keyingi davrda import resurslarga narxning o'zgarishiga olib kelayotgan asosiy omillardan biri – valyuta kurslarining o'zgarib turishi hisoblanadi. Bu qanday ro'y berishini tushunib olish uchun chet el valyutalarining so'mga nisbatan narxi tushdi, ya'ni so'mning qiymati ko'tarildi, deb faraz qilamiz. Bunda korxonalar har bir so'm uchun ko'proq chet el valyutalari olish imkoniyati vujudga keladi va bu milliy ishlab chiqaruvchilar uchun chet el resurslarining so'mda ifodalangan narxi tushganligini bildiradi. Bunday sharoitda milliy korxonalar chet el resurslari importini ko'paytiradi va ishlab chiqarishning mavjud darajasida mahsulot birligiga bo'lgan xarajatlarni kamaytirishga erishadi. Aksincha, chet el valyutalarining so'mga nisbatan narxi oshgan taqdirda, ya'ni so'm qadrsizlanganda import resurslari narxlari ko'tariladi. Natijada bu resurslarning importi kamayadi, mahsulot birligiga xarajatlari ortadi.

Bozordagi hukmronlik. Resurslarni yetkazib beruvchilarning bozordagi hukmronligining susayishi yoki kuchayishi ham resurs narxlariga va yalpi taklifga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bozordagi hukmronlik – narxlarni raqobat mavjud bo'lgan sharoitdagidan ancha yuqori o'rnatish imkoniyatidir. Keyingi 20 yil davomida OPEK mamlakatlari bozor monopoliyasining vujudga kelishi va halokatga uchrashi buning ishonchli misoli bo'lib xizmat qilishi mumkin. 70-yillarda OPEK mamlakatlari neft narxini o'n marta oshirishga erishdi, bu mahsulot birligiga xarajatlarni keskin ko'paytirdi. 80-yil o'rtalarida OPEK mamlakatlarning bozordagi hukmronligining sezilarli susayishi, aksincha ishlab chiqarish qiymatining kamayishiga olib keldi.

2. Samaradorlikning o'zgarishi. Samaradorlik – bu ilgari ta'kidlanganidek, milliy ishlab chiqarish real hajmining sarflangan resurs miqdoriga nisbatidir. Boshqacha aytganda, samaradorlik – xarajat birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarishning o'rtacha hajmi yoki ishlab chiqarish real hajmi ko'rsatkichi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda bir ishchi hisobiga ko'proq miqdorda mashina va uskunalardan foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish; ancha bilimli

va malakali ishchi kuchini qo'llash kabi omillarning o'zaro ta'siri samaradorlikning o'sishi va yalpi taklifning oshishiga olib keladi.

Qisqacha qilib aytganda, mahsulot birligiga xarajatlar kamayganda samaradorlikning oshishi yalpi taklifning oshishiga, aksincha, unumdorlikning kamayishi natijasida mahsulot birligiga harajatlarning ko'payishi yalpi taklifning qisqarishiga olib keladi.

3. Huquqiy me'yorlarning o'zgarishi. Korxonalar o'z faoliyatida amal qiladigan huquqiy me'yorlarning o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni va yalpi taklifni o'zgartirishi mumkin.

Huquqiy me'yorlar o'zgarishining ikki turi mavjud:

a) soliq va subsidiyalarning o'zgarishi;

b) davlat tomonidan tartibga solish tavsifi va usullarining o'zgarishi.

Korxonalardan olinadigan soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, ish haqi fondiga nisbatan ajratmalar)ning oshishi mahsulot birligiga xarajatlarni ko'paytirishi va yalpi taklifni qisqartirishi mumkin.

Korxonaga davlat tomonidan beriladigan subsidiyalarning ortishi yoki soliq yukining kamayishi ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va yalpi taklifni oshiradi.

Davlat tomonidan tartibga solish tavsifi va usullarining o'zgarishi ham ko'p hollarda mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini va shu orqali yalpi taklifni o'zgartiradi.

3. Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat va uning o'zgarishi

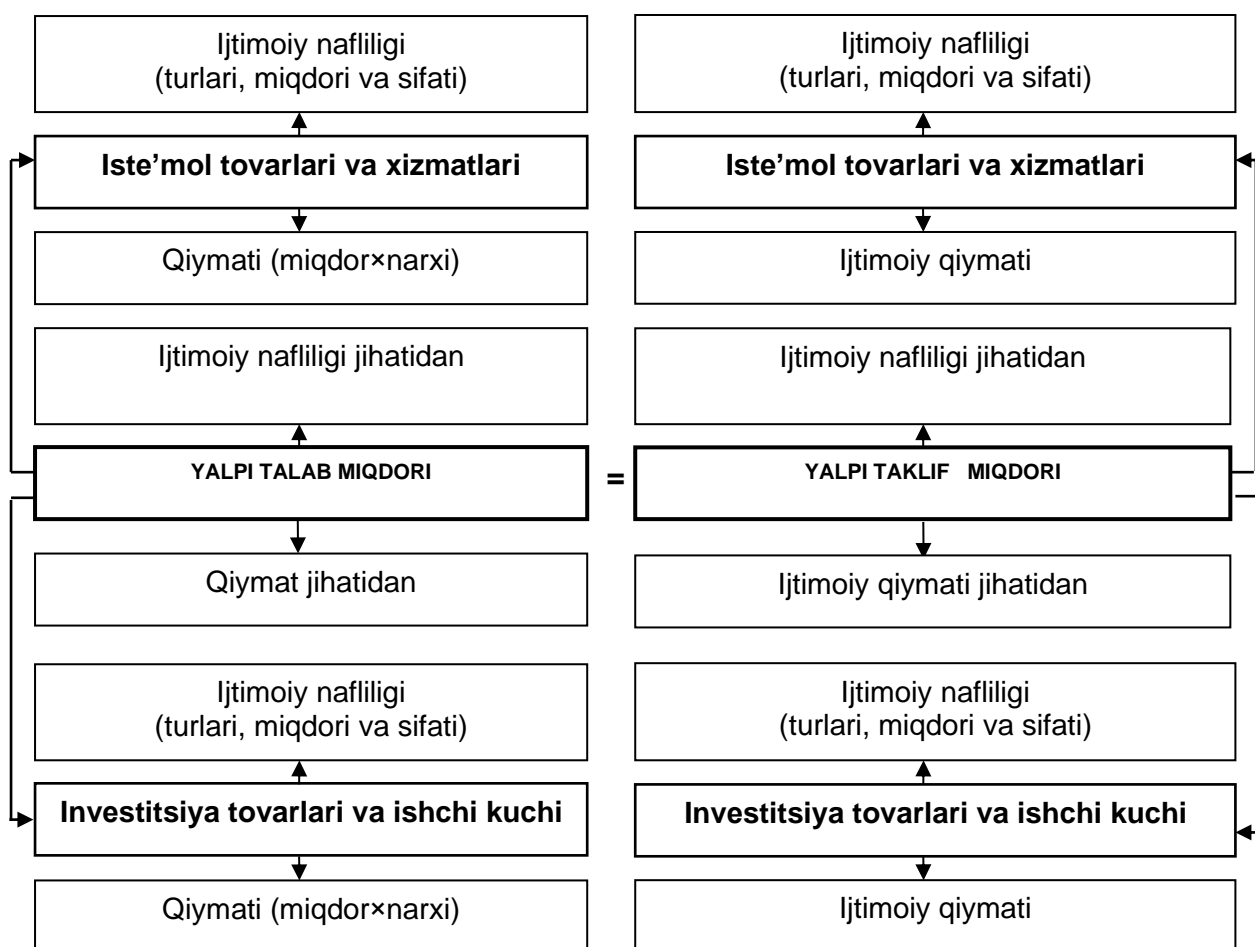
Yuqorida yalpi talab mamlakat miqyosida iqtisodiyotning hamma bo'limlarida va tarkibiy qismlarida yaratilgan turli tovar va xizmatlarni sotib olishga mo'ljallangan pullar miqdori sifatida, yalpi taklif esa iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va hududlari, korxonalar va tashkilotlarida sotish uchun ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning yalpi miqdori sifatida namoyon bo'lishini aytib o'tgan edik.

Endi shuni ta'kidlash joizki, milliy bozorda, oldi-sotdi jarayonida pul egalari, ya'ni iste'molchilar ixtiyorida pullar tovar va xizmatlar egalariga, aksincha yaratilgan tovar va xizmatlar esa pul egalarga o'tishi lozim. Boshqacha aytganda tovarlar dunyosi bilan pul dunyosi o'rtasidagi harakat qarama-qarshi oqim hosil qiladi. Buning uchun esa pul egalari sotib olmoqchi bo'lgan tovar va xizmatlar tarkibi, miqdori, sifati hamda narxi bo'yicha ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar turi, miqdori, sifati hamda qiymati bilan mos tushishi lozim. Bunday moslikning qanchalik ta'minlanishi turli bozorlar orqali aniqlanadi va tartibga solinadi. Bu moslik darajasi yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat va uning o'zgarishi orqali aniqlanadi.

Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi nisbatni quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin (15.6-chizma). Albatta, real hayotda bunday to'liq muvozanatlik sodir bo'lishi juda qiyin va murakkabdir. Lekin tovar va xizmatlarning u yoki bu turlari, miqdori va sifati bo'yicha mos kelish hollari uchrab turadi. Yalpi talab bilan yalpi taklifning bir-biriga mosligi iqtisodiy muvozanat deb ham yuritiladi.

Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat

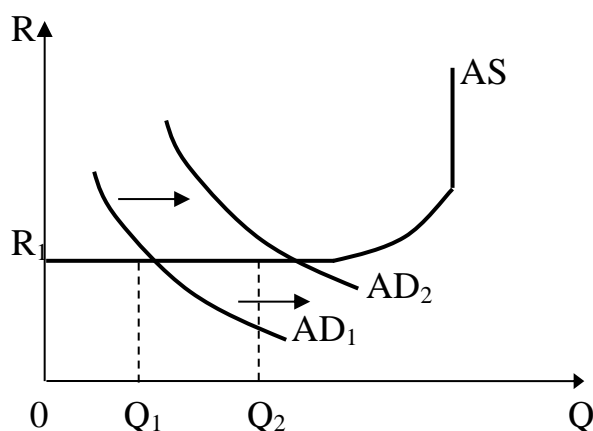
Yalpi talab egri chizig'i va yalpi taklif egri chizig'i kesishgan nuqta umumiy iqtisodiy muvozanatni ifodalab, bu holatga narxning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmi orqali erishiladi.

Iqtisodiyot doimiy ravishda makroiqtisodiy muvozanat tomon harakat qiladi va ma'lum darajada bu tenglik ta'minlab turiladi. Biroq, yalpi talab va yalpi taklifga ta'sir etuvchi omillarning o'zgarib turishi natijasida muvozanat buziladi va iqtisodiyot yangi muvozanat tomon harakat qiladi.

Yalpi talab va yalpi taklif muvozanati yalpi taklif egri chizig'ining qaysi kesmasida ro'y berishiga qarab o'ziga xos xususiyat kasb etadi.

Yalpi talab egri chizig'i yalpi taklif egri chizig'ini yotiq kesmada kesib o'tsa, narx darajasi milliy ishlab chiqarish muvozanatli real hajmining shakllanishiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Bunda yalpi talab miqdorining o'sishi milliy ishlab chiqarish real hajmining oshishiga, uning kamayishi esa bu hajmning kamayishiga olib keladi. Biroq, bu o'zgarishlar iqtisodiyotdagi umumiy narx darajasining o'zgarishsiz ro'y beradi (15.7-chizma).

Yotiq kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi

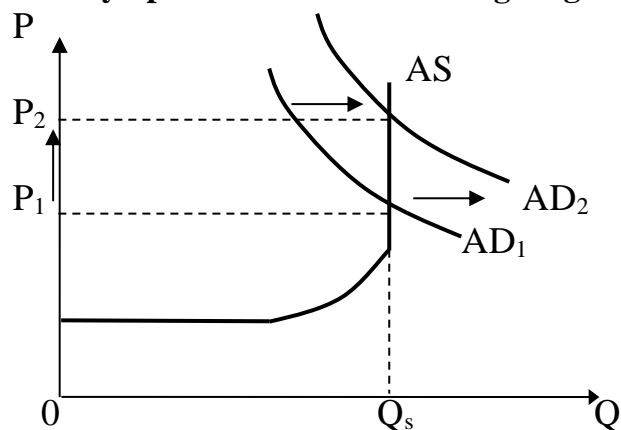

Chizmadan ko'rinadiki, yotiq kesmada yalpi talabning o'sishiga taklif egri chizig'i bo'yicha muvozanat nuqtasining o'ng tomonga silijishi orqali javob beriladi. Ya'ni, AD_1 dan AD_2 ga qadar o'sgan talab miqdori iqtisodiyotda to'liq foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishi orqali milliy ishlab chiqarish hajmini Q_1 dan Q_2 ga qadar o'stirish orqali qondiriladi.

Tik kesmada ishchi kuchi va ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalaniladi, shu sababli yalpi talabning kengayishi faqat narx darajasiga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni uni oshiradi. Milliy ishlab chiqarishning real hajmi esa o'zgarishsiz qoladi (15.8-chizma).

Chizmadan ko'rinib turibdiki, tik kesmada yalpi talab miqdorining AD_1 dan AD_2 ga oshishi faqat narx darajasini R_1 dan R_2 ga qadar o'sishiga olib kelmoqda, milliy ishlab chiqarish hajmi esa potensial daraja – Q_s hajmida qolmoqda. Chunki bu chegarada iqtisodiyot o'zining barcha ishlab chiqarish imkoniyatlarini ishga solib bo'lgan hisoblanadi.

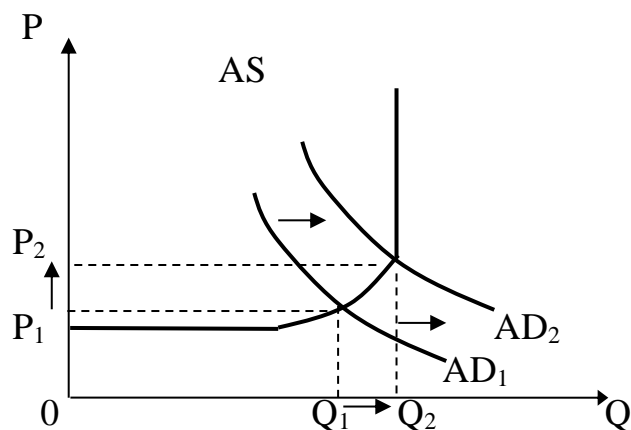
Tik kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi

Oraliq kesmada yalpi talabning kengayishi bir vaqtning o'zida milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga va narx darajasining oshishiga olib keladi (15.9-chizma).

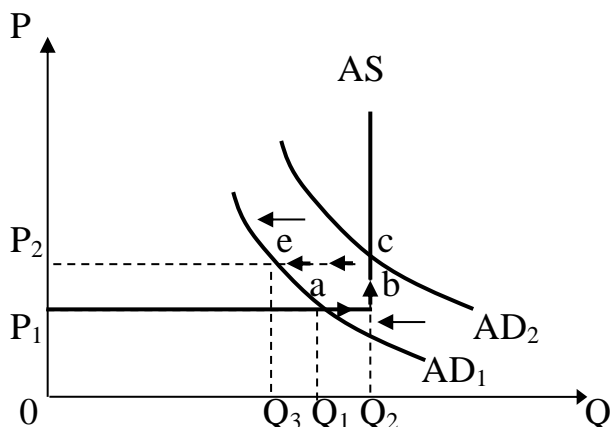
15.9-chizma

Oraliq kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi talabning AD₁dan AD₂ga o'sishi yalpi taklif egri chizig'i bo'ylab milliy ishlab chiqarish hajmining Q₁dan Q₂ga qadar ko'payishiga olib kelmoqda. Biroq, bu ko'payish ayni paytda narxlar darajasini ham R₁dan R₂ga oshirmoqda. Bu esa oraliq kesmada iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish resurslari asta-sekin to'la bandlik holatiga o'tayotganligini, qo'shimcha quvvatlarning ishga tushirilishi tobora o'sib boruvchi xarajatlar orqali amalga oshishini anglatadi. Demak, yalpi talabning o'sishi yalpi taklifning qaysi kesmasida ro'y berishidan kelib chiqqan holda narx darajasiga turlicha ta'sir ko'rsatar ekan. Yalpi talabning kamayishi ham turli kesmalarda turlicha kechadi. Agar yotiq kesmada yalpi talab kamaysa, milliy ishlab chiqarishning real hajmi kamayib, narx darajasi o'zgarishsiz qoladi. Tik kesmada narx tushadi, milliy ishlab chiqarish to'liq bandlik darajasida bo'lganligi sababli, uning real hajmi o'zgarishsiz qoladi. Oraliq kesmada milliy ishlab chiqarishning real hajmi qisqaradi va narx darajasi pasayadi. Ayni paytda bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, oraliq va tik kesmalarda yalpi talabning qisqarishi vaziyatni murakkablashtiruvchi omillar ta'sirida birdaniga narxning pasayishiga olib kelmasligi mumkin. Buning murakkablik tomoni shundan iboratki, tovarlar va resurslar narxi pasayish tamoyiliga ega bo'lmaydi. Shu sababli ayrim iqtisodchilar bunday tamoyilni **xrapovik samarasi** deb ataydilar (xrapovik – bu g'ildirakni faqat oldinga harakat qilishga majbur etuvchi mexanizm). **Xrapovik samarasi shunga asoslanadiki, narx osonlik bilan ko'tariladi, lekin juda qiyinchilik bilan, sekin pasayadi.** Shu sababli yalpi talabning oshishi narx darajasini ko'taradi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narxning pasayishini kutish mumkin emas (15.10-chizma).

Xrapovik samarasi

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi talab AD_1 dan AD_2 ga oshganda, muvozanat holati a dan s ga ko'chadi, ishlab chiqarish hajmi Q_1 dan Q_2 ga ko'payib, narx ham P_1 dan P_2 darajaga qadar o'sadi. Biroq, yalpi talab o'zining dastlabki holatiga qaytsa, endi narx pasaymaydi, balki muvozanat yangi holatiga ko'chib, ishlab chiqarish hajmi o'zining dastlabki Q_1 darajasidan ham pasayib, Q_3 darajasiga qadar tushib ketadi.

Shu o'rinda nima uchun narx pasayish tamoyiliga ega emas, degan savolga aniq javob berish qiyin bo'lsada, uning ayrim sabablarini ko'rsatish mumkin.

Birinchidan, korxonalar umumiy xarajatlarning asosiy qismini (70-75 foiz) ish haqi tashkil qilib, u qisqa davr ichida pasayish tamoyiliga ega bo'lmaydi. Chunki ishchilarning asosiy qismi shartnoma (kasaba uyushmalar orqali) bo'yicha ishlab, shartnoma muddati tugagunga qadar ish haqini pasaytirish taqiqlanadi. Shuningdek, tadbirkorlarning o'zlari ham ish haqi darajasini pasaytirishni xohlamasliklari mumkin. Buning ikkita sababi bor. Bir tomondan, ancha past ish haqi ishchilarning mehnat unumdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga, ish haqining past darajasi mahsulot birligiga mehnat sarflarini kamaytirsa, mehnat unumdorligining past darajasi esa mehnat sarflarini oshiradi. Agar ular ish haqini pasaytirishga qaror qilsalar, malakali ishchi kuchidan ajrab qolishlari mumkin.

Ikkinchidan, juda ko'pchilik korxonalar yetarli darajada monopol mavqega ega bo'ladi va bu ularga talab kamayganda ham narxning pasayishiga qarshi turish imkonini beradi.

Ishlab chiqarilgan va sotib olingan mahsulot real hajmi teng bo'lganda, iqtisodiyotda muvozanatlikka erishiladi.

O'zbekistondagi yalpi talab va yalpi taklifning o'lchamlarini quyidagi jadval ma'lumotlari orqali ifodalash mumkin (15.1-jadval).

**O'zbekistondagi yalpi talab va yalpi taklifning
o'lchamlari (2007 y., mlrd. so'm hisobida)**

Yalpi taklif ko'rsatkichlari	Miqdori, mlrd. so'm	Yalpi talab ko'rsatkichlari	Miqdori, mlrd. so'm
Mahsulot ishlab chiqarish hajmi	14431,3	Uy xo'jaliklari iste'mol sarflari	12409,8
Ko'rsatilgan xizmatlar hajmi	11077,2	Yalpi xususiy ichki investitsiya sarflari	3852,1
		Davlat sarflari	1627,6*
		Sof eksport	3755,9
Yalpi taklif	25508,5	Yalpi talab	21645,4

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

*Davlat sarflarining boshqa yo'nalishlari to'g'risida ma'lumot bo'lmaganligi sababli faqat davlat investitsiya sarflari hajmi keltirildi.

Jadvaldan ko'rinadiki, 2007 yilda mamlakatimizdagi yalpi taklif va yalpi talab o'rtasidagi farq 3861,3 mlrd so'mni tashkil etmoqda. Biroq, bunday farqning hosil bo'lishida davlat sarflari (investitsiya sarfidan tashqari) ning hisobga olinmaganligi ham ta'sir ko'rsatgan.

Ta'kidlash lozimki, 2007 yilda aholining pul daromadlari 16872,7 mlrd. so'mni tashkil etgani holda, uning faqat 12409,8 mlrd. so'migina (73,5%) talab shaklida namoyon bo'lgan. Pul daromadlarining 4462,9 mlrd. so'mi esa jamg'armalarni o'stirish, turli to'lov va badallar ko'rinishida sarflangan, ya'ni yalpi talabga aylanmagan.

Hozirda jahonda ro'y berayotgan global iqtisodiy inqiroz ayni paytda ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotidagi yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanatning buzilishini ham ifodalaydi. Odatda, tashqi talab qisqarib borayotgan bir paytda, ushbu muvozanatni tiklash maqsadida ichki talabni kuchaytirishga harakat qilinadi. Shunga ko'ra, respublikamizning Inqirozga qarshi choralar dasturida ham mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlashda ularning mahsulotiga bo'lgan ichki talabni rag'batlantirish tadbirlari alohida o'rin tutadi.

Respublikamizda belgilangan qulay shart-sharoitlar va imtiyozlar natijasida Mahalliy lashtirish dasturi doirasidagi ishlab chiqarish hajmi yildan-yilga oshib bormoqda. Agar mazkur ko'rsatkich 2006 yilda 1635,1 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2008 yilga kelib 3096,7 mlrd. so'mga yetgan, ya'ni 1,9 marta o'sgan. 2009 yilda ushbu dastur doirasidagi loyihalar hajmini 3-4 barobar ko'paytirish mo'ljallanmoqda⁷⁷.

Mamlakatimizda mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash borasida 2009 yilga sanoat kooperatsiya negizida tayyor mahsulot, butlovchi qismlar va

⁷⁷ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 35-b.

materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturi, O'zbekiston elektrotexnika sanoati korxonalarini modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlash dasturi, «O'zbekcharmpoyabzali» assotsiatsiyasi korxonalarini modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlash dasturi, O'zbekiston milliy avtomagistrali qurilishi dasturi va boshqalar ishlab chiqilganligi diqqatga sazovordir.

Xulosalar:

1. Yalpi talab – bu barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida turli tovarlar va xizmatlarni sotib olish mumkin bo'lgan milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmidir.

2. Yalpi talab turli tovarlarning miqdori, sifati va narx darajasiga bevosita bog'liq. Agar yakka talab egri chizig'i turli narx ko'rsatkichlarida alohida iste'molchining muayyan tovarga bo'lgan talabi miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalasa, yalpi talab egri chizig'i mamlakatdagi narxlarning turli darajasi hamda ishlab chiqarishga bo'lgan talab hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi.

3. Yalpi taklif – bu mamlakatda narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqarilib, sotishga chiqarilayotgan barcha tovarlar va xizmatlar hajmidir. Bu narxlarning har xil mumkin bo'lgan o'rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko'rsatadi.

4. Yalpi taklifga eng avvalo narxlar darajasi bilan ishlab chiqarilgan tovarlar ijtimoiy qiymati o'rtasidagi nisabning o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Narxlar darajasining qiymatdan oshishi qo'shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag'bat yaratadi. Narxlar darajasining qiymatdan pasayishi esa tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Shu sababli narxlar va milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita bog'liqlik mavjud bo'ladi.

5. Yalpi taklifga narxdan tashqari yana bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi: a) resurslar narxining o'zgarishi; b) samaradorlikning o'zgarishi; v) huquqiy me'yorlarning o'zgarishi.

6. Iqtisodiyot nazariyasida yalpi taklifga uch xil nuqtai nazardan yondashuv mavjud: yalpi taklif narxlar darajasiga bog'liq emas; narxlar darajasiga bevosita bog'liq; yalpi taklifning o'sishida yoki kamayishida narxlar darajasi o'zgarishsiz qoladi. Shuning uchun yalpi taklif egri chizig'i grafigi uchta kesmaga ega: tik, yotiq va oraliq kesmalar.

7. Yalpi talabning o'sishi yalpi taklifga turlicha ta'sir qiladi: taklif egri chizig'ining keynscha kesmasida taklif aynan o'sha miqdorga ortadi, oraliq kesmada – narxlar darajasining o'sganligi uchun taklif oz miqdorda ortadi; klassik kesmada esa – yalpi taklifda o'zgarish bo'lmaydi, chunki barcha resurslar jalb etilgan bo'ladi, lekin narxlar darajasi keskin o'sadi.

8. Yalpi talab egri chizig'i va yalpi taklif egri chizig'i kesishgan nuqta umumiy iqtisodiy muvozanatni ifodalab, bu holatga narxning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmi orqali erishiladi.

9. Iqtisodiyot doimiy ravishda makroiqtisodiy muvozanat tomon harakat qiladi va ma'lum darajada bu tenglik ta'minlab turiladi. Biroq, yalpi talab va yalpi taklifga ta'sir etuvchi omillarning o'zgarib turishi natijasida muvozanat buziladi va iqtisodiyot yangi muvozanat tomon harakat qiladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Yalpi talab – barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida turli tovarlar va xizmatlarni sotib olish mumkin bo'lgan milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi.

Yalpi taklif – mamlakatda narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqarilgan va sotishga tayyor bo'lgan barcha tovarlar va xizmatlar hajmi.

Xrapovik samarasi – yalpi talab oshganda narxning o'rtacha darajasi ko'tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish tamoyiliga ega bo'lmasligini ifodalovchi ko'rsatkich.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Yalpi talab va yalpi taklifni tahlil qilish nima uchun zarur?
2. Yalpi talab nima? Nima uchun yalpi talab egri chizig'i o'zgaradi?
3. Yalpi talabga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
4. Yalpi talab egri chizig'ining pasayuvchan shaklda bo'lishiga foiz stavkasi, boylik va import tovarlar xaridi samaralarining ta'sirini tushuntirib bering.
5. Yalpi taklif nima? Yalpi taklif egri chizig'idan uchta kesmani tasvirlang va ular nimani ko'rsatishini tushuntiring?
6. Yalpi taklifga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
7. Hozir sharoitda O'zbekistonda yalpi taklifning o'zgarishiga ko'proq qaysi omillar ta'sir ko'rsatmoqda?
8. O'zbekistonda yalpi taklif hajmini oshirishda davlat tomonidan qanday choralar ko'rilmogda?
9. Huquqiy me'yorlarning o'zgarishi yalpi taklif hajmiga ta'sir ko'rsatishi borasida Respublikamiz tajribasidan misollar keltiring.
10. Nima sababdan xrapovik samarasi ro'y beradi? Bu samaraning real hayotda amal qilishiga misollar keltiring.
11. Yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining ahamiyati nimada? Bunday muvozanatga erishish yo'llarini izohlab bering.

16-mavzu. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalar....

1. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o'zaro bog'liqligi.....
2. Jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligi.....

3. Investitsiyalar va ularning darajasini belgilovchi omillar.....
4. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi nisbatni ta'minlash muammolari.
5. O'zbekistonda investitsion faoliyatni ta'minlash va uning shart-sharoitlari.....

Yalpi ichki mahsulot harakat shakllari ichida amortizatsiya fondi, milliy daromadning keyingi harakatlari, ishlatilish shakl va yo'nalishlarini bilish muhim o'rin tutib, ular aholi farovonligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu mavzuda milliy daromad tarkibiy qismlari tahlili davom ettirilib, uning iste'mol hamda ishlab chiqarishni kengaytirishga ketadigan qismi bo'lgan jamg'arishning iqtisodiy mazmuni qarab chiqiladi. Ularning darajasini aniqlovchi asosiy omillarni ko'rsatib beriladi. Shu bilan birga daromadning iste'moldan ortiqcha boshqa qismi – jamg'armaning iqtisodiy mazmuni va omillarini ko'rsatib berishga ham alohida e'tibor qaratiladi.

1. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni hamda ularning o'zaro bog'liqligi

Milliy iqtisodiyotda yalpi ichki mahsulotning asosiy qismi bo'lgan yangidan vujudga keltirilgan mahsulot, ya'ni sotilgandan keyingi uning puldagi ko'rinishi – milliy daromaddan iste'mol va jamg'arish maqsadlarida foydalaniladi. **Keng ma'noda iste'mol jamiyat a'zolari iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanish jarayonini bildiradi.** Bunda unumli va shaxsiy iste'mol farqlanadi.

Unumli iste'mol bevosita ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayoniga tegishli bo'lib, ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan ishlab chiqarish maqsadida foydalanish jarayonini anglatadi.

Shaxsiy iste'mol ishlab chiqarish sohasidan tashqarida ro'y berib, bunda kishilarning iste'mol buyumlaridan va xizmatlardan bevosita o'zlarining shaxsiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida foydalaniladi.

Iste'mol qilinadigan ne'mat turiga bog'liq ravishda moddiy hamda nomoddiy ne'mat va xizmatlarni iste'mol qilish farqlanadi.

Moddiy iste'mol – ehtiyojlarni qondirishda moddiy ko'rinishdagi ne'matlarning tegishli nafli xususiyatlaridan foydalanish. Bularga oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va boshqalardan foydalanishni misol keltirish mumkin.

Nomoddiy ne'mat va xizmatlar iste'moli – ehtiyojlarni qondirishda nomoddiy ko'rinishdagi ne'mat va xizmatlarning tegishli nafli xususiyatlaridan foydalanish. Bularga bilim olish, musiqa tinglash, sog'liqni tiklash, advokat xizmatidan foydalanish va boshqalarni misol qilish mumkin.

Yakka tartibdagi yoki jamoa bo'lib iste'mol qilish ham farqlanadi. **Alohida shaxsning o'z ixtiyorida bo'lgan ne'matlarni iste'mol qilishi yakka tartibdagi iste'molga, jamiyat a'zolari turli guruhlarining ne'matlardan birgalikda foydalanishi jamoa bo'lib iste'mol qilishga kiradi.** Masalan, ovqatlanish, kiyinish, badiiy asarlar o'qishni yakka tartibdagi iste'molni, jamoat transportidan foydalanish,

o'yingohlarda sport o'yinlarini tomosha qilish, sihat maskanlarida sog'liqni tiklash jamoa bo'lib iste'mol qilishni anglatadi.

Milliy daromadning jamiyat a'zolarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga sarflanuvchi qismi iste'mol fondi deb ataladi. Iste'mol fondi butun aholining shaxsiy iste'molini, aholiga ijtimoiy xizmat qiladigan muassasalardagi, shuningdek, ilmiy muassasalar va boshqarishdagi barcha sarflarni o'z ichiga oladi.

Iste'mol fondining shaxsiy daromad shaklida aholi qo'liga kelib tushadigan qismi iste'mol sarflari maqsadida ishlatiladi. **Iste'mol sarflari – bu aholi joriy daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.** Aholi o'z daromadini sarflar ekan, bugungi (joriy) iste'mol hamda kelgusidagi iste'mol hajmini oshirish o'rtasida tanlovni amalga oshiradi.

Jumladan, O'zbekistonda 2008 yilda aholi jami pul daromadlarining 74,7 foizi iste'mol sarflariga, 6,5 foizi majburiy to'lov va badallarga sarflangan, 17,1 foizi kelgusidagi iste'mol uchun jamg'arib qo'yilgan.

Kelgusida iste'mol hajmini oshirish imkoniyati joriy davrdagi jamg'armaga ham bog'liq bo'ladi. **Jamg'arma – bu aholi, korxonalar (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to'planib borishi.** Uning hajmi barcha xo'jaliklar daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Daromad tarkibida iste'mol sarflari ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, jamg'arma hajmi shunchalik kam bo'ladi. Jamg'armaning o'sishi esa iqtisodiy ma'noda mablag'larning iste'mol buyumlari xarid qilishdan investitsion tovarlar xarid qilishga yo'naltirilishini bildiradi.

Shunga ko'ra, jamg'arma – bu muddat jihatidan kechiktirilgan iste'molni anglatadi. Shu bilan birga joriy davrda amalga oshirilgan jamg'arma joriy iste'molning chegirilgan qismidir, chunki jamg'arma aholi va korxonalar ixtiyoridagi daromadning iste'molga sarflanmagan qismi hisoblanadi:

$$Y = C + S,$$

bu yerda:

Y – barcha xo'jaliklar ixtiyoridagi daromad;

C – iste'mol miqdori;

S – jamg'arma miqdori.

Shu sababli daromad tarkibidagi iste'mol sarflari va jamg'arma nisbatining o'zgarishi bir qator, ba'zan qarama-qarshi oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Birinchiidan, daromadlarning qandaydir qismini jamg'armaga qo'yish oqibatida u tovarlarda bo'lgan talabda o'z aksini topmaydi. Jamg'arma, yuqorida ta'kidlanganidek, daromadlarning ma'lum bir qismini iste'mol qilishdan chegirib qo'yishni bildirib, natijada iste'mol sarflari hajmi barcha ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarni sotib olish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Aholi daromadining jamg'arilgan qismi o'zining xususiy talabini vujudga keltirmaydi. Buning natijasida sotilmay qolgan tovarlarning ko'payishi, ishlab chiqarishning qisqarishi, ishsizlik va daromadlarning pasayishi ro'y berishi mumkin.

Ikkinchiidan, jamg'arma talabning yetishmasligiga olib kelmasligi ham mumkin, chunki jamg'arilgan mablag'lar tadbirkorlar tomonidan investitsion maqsadlarda

ishlatiladi. Bu jamg'arma keltirib chiqaradigan iste'mol sarflaridagi har qanday yetishmaslikni to'ldiradi.

Uchinchidan, korxonalar ham o'zining barcha mahsulotini pirovard iste'molchilarga sotishni ko'zda tutmaydi, balki uning bir qismidan o'z ishlab chiqarishida foydalanishi mumkin. Shunday qilib, agar tadbirkorlar aholining jamg'armalariga teng miqdordagi mablag'larni investitsiyalarga qo'yishni ko'zda tutsa, ishlab chiqarish darajasi doimiy bo'lib qoladi.

Iste'mol va jamg'arma darajasini aniqlab beruvchi asosiy omil milliy daromadning hajmi va uning o'zgarishi hisoblanadi. Uning yalpi ichki mahsulotdan amortizatsiya ajratmalari hamda biznesga egri soliqlarni chegirib tashlash orqali aniqlanishi 14-mavzuda aytilgan edi. Lekin milliy daromad tarkibida to'g'ri soliqlar ham mavjud bo'ladi. Shu sababli soliqlar to'langandan keyin **aholi qo'lida qoladigan daromad** iste'mol sarflari va shaxsiy jamg'arma yig'indisiga teng bo'ladi. Shaxsiy iste'mol va shaxsiy jamg'armaning darajasi bevosita soliqlar to'langandan keyingi qolgan daromad bilan aniqlanadi. Bu daromadni biz tahlil chog'ida **ixtiyorida**gi yoki **sof daromad** deb ataymiz. Demak bu daromad iste'molning ham, jamg'armaning ham umumiy omili hisoblanadi. Chunki jamg'arma daromadning iste'mol qilinmaydigan qismi hisoblansa, soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy jamg'armani aniqlab beradigan asosiy omil bo'lib chiqadi. Har yilgi haqiqiy iste'mol miqdori va soliqlar to'langandan keyingi daromad o'rtasidagi farq shu yildagi jamg'arma miqdorini aniqlaydi.

Iste'mol va jamg'arma hajmi hamda unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlik iste'mol va jamg'arma funktsiyasi deyiladi. Bu funktsiyalarni bayon etishda klassik iqtisodchilar va keynschilarning nuqtai nazarlari farqlanadi. Klassik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, kishilar o'z mablag'larini qo'shimcha daromad keltirgan taqdirda jamg'armaga yo'naltirishga harakat qiladilar. Shunga ko'ra, banklarning real foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning jamg'armaga qiziqishlari shu qadar kuchli bo'ladi, ya'ni jamg'arma real foiz stavkasining o'sib boruvchi funktsiyasi hisoblanadi. Aholi daromadlari iste'mol va jamg'arma mablag'larining yig'indisidan iborat ekan, real foiz stavkasining o'sishi bilan iste'mol pasayib, jamg'arma esa ko'payib boradi. Boshqacha aytganda, klassik iqtisodchilar fikriga ko'ra iste'mol **real foiz stavkasining pasayib boruvchi funktsiyasi** hisoblanadi.

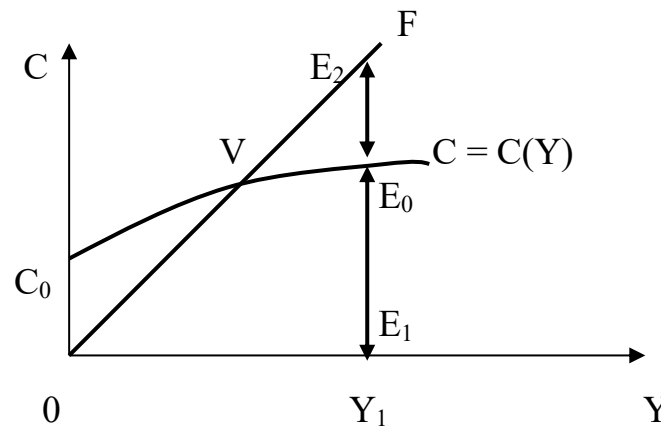
J.M.Keyns klassik iqtisodchilarning bu fikrlariga qarshi chiqib, uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari real foiz stavkasiga u qadar bog'liq emasligini, kishilar uchun hamma vaqt joriy iste'molning kelgusidagi iste'moldan afzalligini ta'kidlaydi. U iste'mol sarflari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil sifatida uy xo'jaliklarining joriy daromadlarini ko'rsatadi. Demak, Keyns fikriga ko'ra, **iste'mol – uy xo'jaliklari joriy daromadlarining o'sib boruvchi funktsiyasi** hisoblanadi:

$$C = f(Y).$$

Iste'mol funksiyasini grafik ko'rinishida ham tasvirlash mumkin (16.1-chizma). Bunda tik o'qqa iste'mol sarflari, yotiq o'qqa esa aholi ixtiyoridagi daromad miqdori joylashtiriladi.

16.1-chizma

Iste'mol funksiyasining grafikdagi tasviri

Har ikkala o'q o'rtasidan 45° ostida o'tuvchi OF to'g'ri chiziq iste'mol sarflari va ixtiyordagi (sof) daromadning miqdoran tengligini ifodalaydi. OY o'qidagi har qanday daromad miqdorini ifodalovchi ushbu chiziqda joylashgan nuqta OC o'qning tegishli miqdordagi iste'mol sarfiga teng bo'ladi. Boshqacha aytganda, uy xo'jaligi sof daromadning barcha hajmini to'liq iste'molga sarflaydi. Biroq, bunday tenglik amalda doimo ham ro'y beravermaydi. Iste'mol sarflari miqdori ba'zida joriy sof daromadlar miqdoridan past bo'lishi, ba'zida esa oshib ketishi ham mumkin. Shuning uchun iste'mol egri chizig'i C sof daromad OF chizig'iga mos tushmay, unga nisbatan ma'lum darajada og'adi. Har ikkala chiziqning o'zaro kesishgan V nuqtasi «**0 darajadagi jamg'arma**»ni anglatadi. Bu nuqtaning chap tomonida iste'mol sarflari daromad miqdoridan yuqori bo'lib, bu **manfiy jamg'arma** deb ataladi.

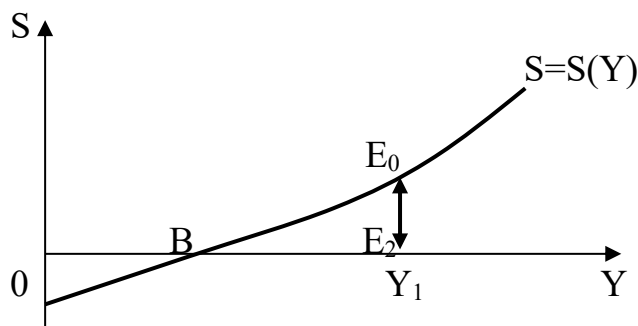
Shuni ham ta'kidlash lozimki, real hayotda iste'molning ma'lum qismi daromad hajmiga bog'liq bo'lmaydi. Masalan, biron-bir shaxsning daromadi kutilmaganda juda past darajaga tushib qolishi mumkin. Biroq, bu shaxs, daromadi bunga imkon bermagan taqdirda ham, ma'lum darajada ovqatlanish, kiyinish va boshqa zarur iste'mol xarajatlarini amalga oshirishga majbur. U mazkur sarflarni yo oldingi davrda jamg'arilgan daromadlari hisobiga, yoki o'zgalardan qarz olish hisobiga qoplashi mumkin. Iqtisodiy adabiyotlarda iste'mol sarflarining bu darajasi **avtonom** (ya'ni, joriy sof daromaddan mustaqil) **holdagi iste'mol darajasi** deyiladi. Bizning grafimizda bu daraja S_0 nuqtadan boshlanadi.

Chizmadagi V nuqtaning o'ng tomoni esa **ijobiy (musbat ishorali) jamg'arma** deb ataladi. Aynan V nuqtada aholi daromadlari va sarflarining muvozanatiga erishiladi. Daromad miqdori oshib borgan sari bu muvozanat buzilib, jamg'arma miqdori ortib boradi. Chizmadagi daromadning Y_1 darajasida iste'mol miqdori E_1E_0 kesmadan, jamg'arma miqdori esa ye_0E_2 kesmadan iborat bo'ladi.

Jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri bir oz o'zgacha ko'rinishda bo'ladi (16.2-chizma).

16.2-chizma

Jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri

Chizmadan ko'rinadiki, jamg'arma funksiyasining grafikdagi tasviri iste'mol funksiyasi tasvirining aksi sifatida namoyon bo'ladi. Bu grafikda ham V nuqta 0 darajadagi jamg'arishni, $0Y$ yotiq chizig'ining 0 darajadan pastki qismi manfiy jamg'arishni, yuqori qismi esa ijobiy (musbat) jamg'arishni anglatadi. ye_0E_2 kesma sof daromadning Y_1 darajasidagi jamg'arma miqdorini ko'rsatadi.

Iste'mol va jamg'arma hajmiga daromaddan tashqari yana bir qator ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'sir ko'rsatadi. Ob'ektiv omillar alohida iste'molchining ixtiyoriga, idrokiga bog'liq bo'lmagan omillardan iborat bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- barcha xo'jaliklar tomonidan jamg'arilgan mol-mulk darajasi;
- narxlar darajasi;
- real foiz stavkalari;
- iste'molchining qarzdorligi darajasi;
- iste'molchilarni soliqqa tortish darajasi.

Sub'ektiv omillar asosan iste'molchining o'ziga, uning ruhiyati va bozordagi xatti-harakatiga bog'liq bo'ladi. Bu omillar qatoriga iste'mol va jamg'arishga bo'lgan moyillik, kelgusidagi narx, pul daromadlari, soliq, tovarlar mavjudligi darajasining o'zgarishiga nisbatan munosabatni kiritish mumkin.

Sub'ektiv omillar ta'sirida iste'mol va jamg'arma darajasining o'zgarishini shartli ma'lumotlar asosida tuzilgan quyidagi jadval orqali ko'rib chiqamiz (16.1-jadval).

Iste'mol va jamg'arma darajasi, mlrd. so'm (shartli raqamlar asosida)

Yil-lar	Daromad darajasi (Y)	Iste'mol (C)	Jamg'arma (S)	Iste'molga o'rtacha moyillik (S : Y)	Jamg'arishga o'rtacha moyillik (S : Y)	Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik ($\Delta S : \Delta Y$)	Jamg'arishga keyingi qo'shilgan moyillik ($\Delta S : \Delta Y$)
1995	1500	1300	200	0,87	0,13	-	-
2000	1800	1500	300	0,83	0,17	0,67	0,33
2008	2200	1700	500	0,77	0,23	0,50	0,50

Jadvaldan ko'rinadiki, yillar davomida sof daromad hajmi oshib borishi bilan uning iste'mol va jamg'armaga sarflanishi o'rtasidagi nisbat o'zgarib bormoqda. Iste'molchilarning daromadlari qanchalik o'sib borgan sari ularning jamg'armaga bo'lgan moyilliklari shunchalik oshib boradi. Buni iste'mol va jamg'armaga bo'lgan o'rtacha va keyingi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichlari orqali ham kuzatish mumkin.

Aholi daromadining iste'molga sarflanadigan ulushi iste'molga o'rtacha moyillik (IO'M) deyiladi:

$$IO'M = \frac{\text{Iste'mol sarflari hajmi}}{\text{Sof daromad hajmi}} = \frac{\tilde{N}}{Y}.$$

Aholi daromadining jamg'armaga ketadigan ulushi esa jamg'armaga o'rtacha moyillik (JO'M) deyiladi:

$$JO'M = \frac{\text{Jamg'arma hajmi}}{\text{Sof daromad hajmi}} = \frac{S}{Y}.$$

Bizning misolimizda (16.1-jadval) yillar davomida daromad hajmi oshib borishi bilan IO'M pasayib, JO'M esa o'sib bormoqda. Shunisi ahamiyatliki, iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik ko'rsatkichlari iste'mol va jamg'armaning daromaddagi ulushini anglatar ekan, ulardan birining qandaydir miqdorga o'zgarishi boshqa birining ham teskari yo'nalishda xuddi shunday miqdorga o'zgarishiga olib keladi. Qisqacha aytganda, $IO'M + JO'M = 1,0$ bo'ladi.

SHuningdek, iste'mol yoki jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichi ham ahamiyatlidir. Bu ko'rsatkich iste'molchi daromadining navbatdagi o'zgarishi uning iste'mol va jamg'armaga nisbatan munosabati qanday o'zgarishini aks ettiradi. **Daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik (IQM) deyiladi, ya'ni:**

$$IKI = \frac{\text{Iste'moldagi o'zgarish}}{\text{Sof daromaddagi o'zgarish}}.$$

Daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arma hajmining o'zgarishi darajasi jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik (JQM) deyiladi, ya'ni:

$$JKI = \frac{\text{Jamg'armadagi o'zgarish}}{\text{Sof daromaddagi o'zgarish}} = \frac{\Delta S}{\Delta Y}.$$

Demak, sof daromadning o'sgan qismi ham yo iste'molga, yoki jamg'armaga sarflanadi. Bu sarflangan qismlar o'rtasidagi nisbat o'zgargan taqdirda ham ularning umumiy yig'indisi 1ga teng bo'ladi, ya'ni:

$$\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1,0.$$

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, tadbirkorlik faoliyatining samarali amalga oshishida jamg'arish jarayonlarining ahamiyati beqiyosdir. Shunga ko'ra, jamg'arishning mohiyati, uning omillari va samaradorligi ko'rsatkichlarini alohida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

2. Jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligi

Jamg'arish iqtisodiyotdagi yalpi sarflarning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, investitsion tavsifdagi tovarlarga talab darajasini belgilab beradi. Investitsiyalar jamg'arishning amalda namoyon bo'lish shakli bo'lganligi sababli dastlab tahlilni

jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligini nazariy jihatdan asoslash bilan boshlaymiz.

Jamg'arish – milliy daromad bir qismining asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot zaxiralarini ko'paytirish uchun sarflanishidir.

Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadidagi jamg'arish bir-biridan farqlanadi. **Jamg'arilgan mablag'larning moddiy ishlab chiqarish sohasining asosiy kapitallarini va aylanma mablag'larini kengaytirishga ketadigan qismi ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish summasini hosil qiladi.** Ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish iqtisodiy o'sishning muhim omilidir.

Ijtimoiy-madaniy sohadagi jamg'arish (noishlab chiqarish jamg'arishi) uy-joy fondini, kasalxonalar, o'quv muassasalari, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport muassasalari, ya'ni nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash, yangilashga sarflanadi. Noishlab chiqarish sohasini kengaytirish ham ishlab chiqarishni rivojlantirishning zarur shartidir.

Jamg'arish summasi, uning hajmi va tarkibi takror ishlab chiqarish sur'atlarini belgilab beradigan hal qiluvchi omillardir. **Jamg'arish normasi bevosita jamg'arish summasining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:**

$$JN = (JS / MD) \times 100\%$$

bunda: JN - jamg'arish normasi;

JS - jamg'arish summasi;

MD - milliy daromad.

Jamg'arish normasining ham o'z chegarasi bo'lib, uni me'yoridan oshirish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lib chiqishi va salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Masalan, uning haddan tashqari ortishi natijasida investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag'lar hajmi bilan qurilish tashkilotlarining quvvatlari, materiallar va uskunalari yetkazib berish imkoniyatlari, infratuzilmaning rivojlanishi o'rtasida nomutanosiblik paydo bo'ladi. Oqibatda iqtisodiy o'sish pasayib ketish tamoyiliga ega bo'ladi.

SHunday qilib, jamg'arish hajmi iqtisodiy o'sish sur'atlari va sifatiga faqat o'zining miqdori bilangina hal qiluvchi ta'sir ko'rsatib qolmaydi. Fan-texnika revolyutsiyasi sharoitida ulardan foydalanish samaradorligi birinchi o'ringa chiqadi.

Jamg'arish hajmi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar, jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir. Jamg'arish miqdori ishlab chiqarish jarayonida xomashyo, materiallar, energiyani tejab-tergab sarflashga ham bog'liq. Mahsulot birligiga ularni sarflashni kamaytirish moddiy vositalarning o'sha miqdorida mahsulotlarni ko'proq hajmda ishlab chiqarishga imkon beradi.

3. Investitsiyalar va uning darajasini belgilovchi omillar

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko'rinishidir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aktsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya **nominal investitsiya**, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar **real investitsiya** deyiladi.

Investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yicha amaliy harakatlar – investitsion faoliyat, investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs – investor deyiladi.

Investitsiyalarning manbalaridan biri bo'lib aholi keng qatlamlarining jamg'armalari hisoblanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, amalda jamg'arma egasi va investor bir shaxsda

namoyon bo'lishi va bo'lmasligi ham mumkin. Odatda, jamg'arma jamiyatdagi ko'pchilik sub'ektlar tomonidan amalga oshirilib, ulardan investitsiya sifatida foydalanish esa butunlay boshqa sub'ektlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Shuningdek, iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi sanoat, qishloq xo'jalik va boshqa korxonalar jamg'armasi ham investitsiya manbai bo'lib hisoblanadi. Bu o'rinda «jamg'aruvchi» va «investor» bir sub'ektda mujassamlashadi.

Investitsiya faoliyati quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- investorlarning o'z moliyaviy resurslari (foyda, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg'armalari va h.k.);
- qarz olingan moliyaviy mablag'lar (obligatsiya zayomlari, bank kreditlari);
- jalb qilingan moliyaviy mablag'lar (aktsiyalarni sotishdan olingan mablag'lar, jismoniy va huquqiy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari);
- davlat budjeti mablag'lari;
- chet elliklar mablag'lari.

Mamlakatimizda investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari tuzilishi ham yillar davomida o'zgarib bormoqda (16.2-jadval). Jumladan, yildan yilga davlat budjeti mablag'larining ulushi kamayib, korxonalar mablag'lari, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hamda nobudjet fondlar mablag'larining ulushi oshib bormoqda.

Asosiy kapitalga investitsiyalar va ularning moliyalashtirish manbalari bo'yicha tarkibi (foizda)

Ko'rsatkichlar	Yillar									
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	
Asosiy kapitalga investitsiyalar, mln. so'm	744,5	1320,9	1442,4	1867,4	2473,2	3012,9	3838,3	5479,7	8483,7	
Jami	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
Davlat budjeti	29,2	21,5	25,0	17,7	14,9	12,8	10,7	9,0	9,0	
Korxonalar mablag'lari	27,1	31,0	40,0	41,8	43,2	48,5	48,3	47,6	44,1	
Aholi mablag'lari	12,0	10,3	12,0	11,1	12,4	11,8	11,7	11,3	9,8	
Hukumat tomonidan kafolatlangan xorijiy investitsiyalar	19,8	23,2	15,7	19,2	14,5	6,0	4,9	5,0	5,0	
To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar	3,4	4,8	4,7	7,1	10,0	13,2	14,1	17,8	20,9	
Bankning markazlashgan kreditlari	5,2	5,9	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
Tijorat banklari kreditlari	1,7	2,2	1,5	1,9	2,3	2,9	3,4	3,1	5,0	
Nobudjet fondlar mablag'lari	1,2	0,5	0,3	0,4	2,4	4,7	6,9	6,1	6,3	
Boshqa qarz mablag'lari	0,4	0,6	0,7	0,8	0,3	0,2	0,0	0,0	0,0	

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi:

- 1) investitsiya sarflaridan kutilayotgan foyda normasi;
- 2) foiz stavkasi.

Investitsiyalarga qilinadigan sarflarning harakatlantiruvchi motivi **foyda** hisoblanadi.

Tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini qachonki ular foyda keltiradigan bo'lsa, sotib oladilar.

Investitsiyalar darajasini belgilaydigan ikkinchi omil **foizning real stavkasi** hisoblanadi. **Foiz stavkasi – real asosiy kapitalni sotib olish uchun zarur bo'lgan, bankdan olingan ssuda kapitaliga korxonaga to'lashi lozim bo'lgan pul miqdori.**

Investitsiya darajasiga kutilayotgan sof foyda normasi va foiz stavkasidan tashqari boshqa quyidagi omillar ham ta'sir ko'rsatadi:

- 1) mashina va uskunalarni xarid qilish, ishlatish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;
- 2) tadbirkorlardan olinadigan soliq miqdori;
- 3) texnologik o'zgarishlar.

Shunga ham e'tibor qaratish lozimki, yalpi sarflar tarkibining investitsiya sarflariga oid qismi **yalpi xususiy ichki investitsiyalar** deb yuritiladi. Shunga ko'ra yalpi va sof investitsiyalarni ham bir-biridan farqlash zarur.

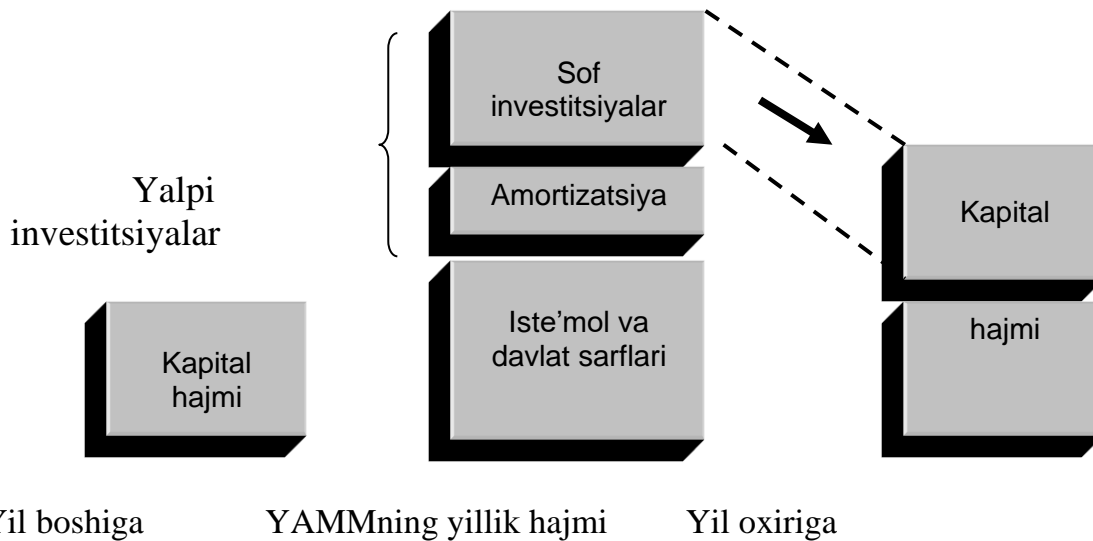
Yalpi investitsiyalar joriy yil davomida iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplashga mo'ljallangan (amortizatsiya) hamda iqtisodiyotdagi kapital hajmiga har qanday sof qo'shimchalardan iborat barcha investitsion tovarlarni ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Sof investitsiyalar esa joriy yil davomida qo'shimcha ravishda jalb qilingan investitsion tovarlardan iborat. Boshqacha aytsak, sof investitsiya yalpi investitsiya bilan amortizatsiya ajratmalarining ayirmasiga teng. Sof investitsiya asosiy va aylanma kapitalning o'sishini ta'minlaydi.

Yalpi investitsiyalar bilan amortizatsiya hajmi o'rtasidagi nisbat iqtisodiyot rivojlanish holatining ko'rsatkichi hisoblanadi. Quyidagi chizmada yalpi va sof investitsiyalar hamda amortizatsiya nisbati o'zgarishining o'suvchi, turg'un va qisqaruvchi iqtisodiyotlarga ta'sirini ko'rishimiz mumkin (16.3-chizma).

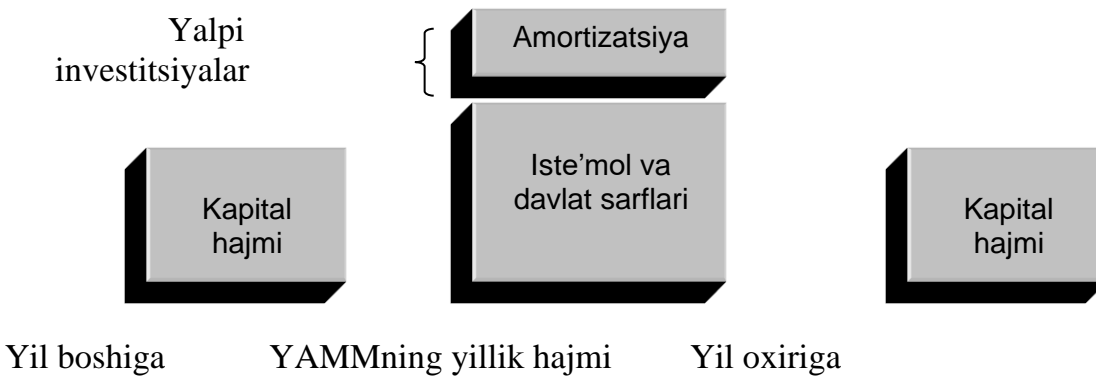
Chizmadan ko'rinadiki, yalpi investitsiyalar tarkibida sof investitsiyalar hajmining ahamiyatli darajada bo'lishi yil oxirida kapital hajmining o'sishiga hamda, pirovardida iqtisodiyotning o'sishiga olib keladi. Turg'un iqtisodiyot sharoitida esa yalpi investitsiyalar faqat amortizatsiya ajratmalari, ya'ni iste'mol qilingan kapitalni qoplash fondi hajmiga teng bo'lib, yil oxirida kapital miqdori o'zgarmay qoladi.

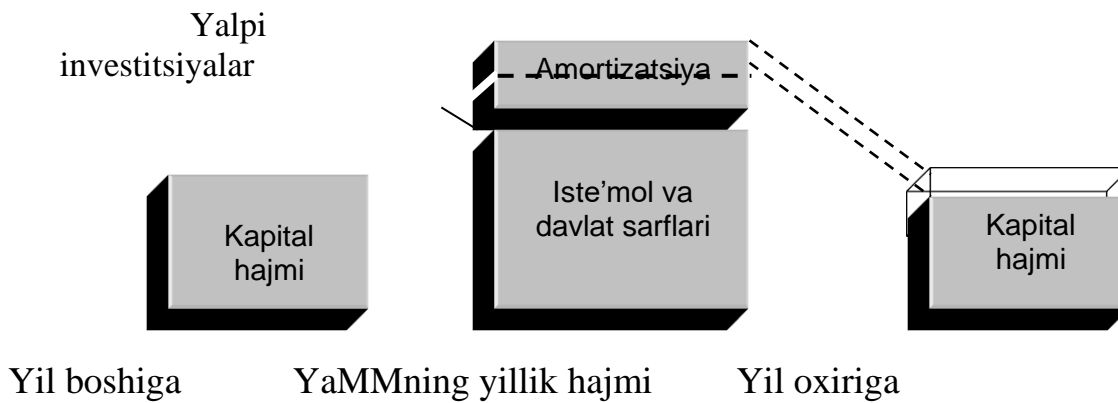
Yalpi investitsiya hamda amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri
a) o'sib boruvchi iqtisodiyot

b) turg'un iqtisodiyot

d) qisqarayotgan iqtisodiyot

4. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi nisbatni ta'minlash muammolari

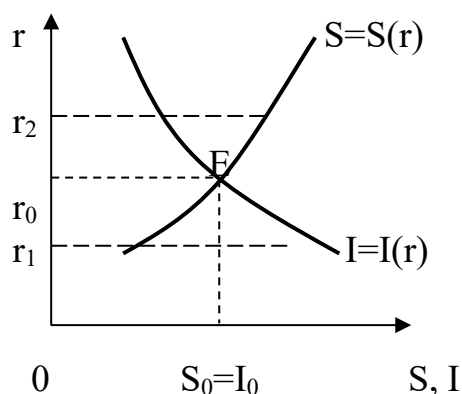
Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanatga erishish barqaror iqtisodiy o'sishning sharti hisoblanadi. Biroq, bu muvozanatga erishish doimo oson kechavermaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi hamda jamg'arma darajasining boshqa-boshqa jarayon va holatlarga bog'liqligi hisoblanadi.

Investitsiya va jamg'arma o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash borasida bir qator nazariy qarashlar farqlanadi. Bu borada eng avvalo klassik iqtisodchilarning qarashlarini ko'rib chiqamiz.

Klassik iqtisodchilar nuqtai nazaridagi eng markaziy holat – bu ular tomonidan foiz stavkasining ham investitsiyaning, ham jamg'armaning funktsiyasi sifatida qaralishi hisoblanadi (16.4-chizma).

16.4-chizma

Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modeli

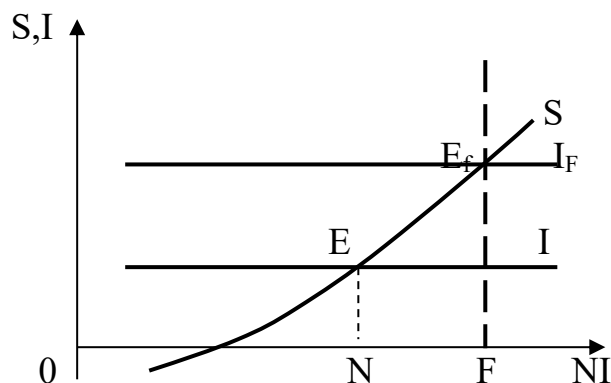
Chizmadan ko'rinadiki, klassik modelni tuzishda tik o'q bo'yicha real foiz stavkasi, yotiq o'q bo'yicha esa jamg'arma va investitsiya hajmi ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Investitsiya va foiz stavkasi o'rtasida teskari funktsional bog'liqlik mavjud: foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiya hajmi shu qadar past bo'ladi va aksincha. Jamg'arma esa to'g'ri, o'suvchi funktsional bog'liqlikka ega, ya'ni foiz stavkasining yuqori bo'lishi jamg'arma darajasining ham yuqori bo'lishiga olib keladi. Iqtisodiyotdagi investitsiya va jamg'arma hajmlari o'rtasida muvozanat (E nuqta)ga erishish uchun foiz stavkasining r_0 darajasi ta'minlanishi lozim. Foiz stavkasi darajasining muvozanat darajasidan chetlanishi (r_1 – past va r_2 – yuqori bo'lgan holatlar) investitsiya va jamg'arma hajmi o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Foiz stavkasining r_1 darajasida investorlar uchun qulay narxlarning vujudga kelishi investitsion resurslarga bo'lgan talabni oshiradi, biroq bunday darajada jamg'arma uchun rag'bat pasayib ketadi. Natijada investitsion resurslar taqchilligi paydo bo'ladi. r_2 darajada esa barcha sub'ektlar uchun jamg'armaning nafililigi oshadi, biroq bunday foiz darajasida barcha investorlar ham o'z faoliyatining foydaliligini ta'minlay olmaydilar. Natijada jamg'armaning ahamiyatli qismi investitsiyalarga aylana olmaydi.

Keynschilarning investitsiya va jamg'arma o'rtasidagi muvozanat modeli o'z tuzilishiga ko'ra klassik modeldan farq qiladi. Bunda eng markaziy nuqta – J.M.Keyns tomonidan jamg'arma foiz stavkasining emas, balki daromadning funktsiyasi deb

qaralishi hisoblanadi: $S = S(Y)$. Investitsiya esa, klassik modeldagi singari, foiz stavkasining funksiyasi deb olinadi: $I = I(r)$. YA'ni, keynscha kontseptsiyaning asosida jamg'arish va investitsiya darajalarining boshqa-boshqa omillar ta'sirida o'zgarishi yotadi. Keynscha modelning mohiyatini quyidagi chizma orqali izohlash mumkin (16.5-chizma).

16.5-chizma

Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli

CHizmadan ko'rinadiki, grafik ko'rsatkichlarining joylashuvi ham klassik modeldan farq qiladi. Tik o'qda jamg'arma (S) va investitsiya (I) darajasi, yotiq o'qda esa milliy daromad darajasi (NI) joylashgan. Iqtisodiyotdagi jamg'arma darajasi milliy daromad hajmiga bog'liq holda o'zgaradi. Milliy daromad hajmi amalda investitsiya darajasiga ham ta'sir ko'rsatsada, mazkur modelda uni milliy daromadga bog'liq bo'lmagan, ya'ni avtonom holda beriladi.

Grafikda investitsiya va jamg'arma egri chiziqlari ye nuqtada kesishadi. Agar iqtisodiyotdagi to'la bandlik holatiga milliy daromadning F darajasida erishiladi, deb tasavvur qilsak, u holda bu darajada investitsiya va jamg'arma muvozanatini (E_F nuqta) ta'minlash uchun investitsiya I_F darajada bo'lishiga erishish lozim bo'ladi. Biroq, Keyns talqiniga ko'ra, investitsiya va jamg'arma darajasining muvozanati to'la bandlik bo'lmagan sharoitda ham ta'minlanishi mumkin: grafikdagi milliy daromadning N hajmida aynan shu holatga (E nuqta) erishiladi.

Investitsiya va jamg'arma darajalari muvozanatining klassik va keynscha modellari o'rtasidagi farq quyidagilar orqali namoyon bo'ladi: **birinchidan**, klassik modelda bu muvozanat ro'y berishi uchun iqtisodiyotning doimiy ravishda to'la bandlik holatida bo'lishi taqozo etiladi. Keynscha modelda esa, yuqorida ko'rib chiqilganidek, bu muvozanatga to'la bandlik bo'lmagan holatda ham erishish mumkin; **ikkinchidan**, klassik modelda narx mexanizmi juda harakatchan bo'ladi. Keynscha modelda narxning bunday moslashuvchanligi inkor etiladi; **uchinchidan**, yuqorida ta'kidlanganidek, klassik modelda jamg'arma foiz stavkasining funksiyasi sifatida, keynscha modelda esa daromad funksiyasi sifatida qaraladi.

Demak, yuqoridagilardan ko'rinadiki, jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli klassik modelga nisbatan asoslangan, real hayot, ya'ni

iqtisodiyotning to'la bandligi mavjud bo'lmagan holatga nisbatan ham tatbiq etilib, takomillashtirilgan model hisoblanadi. Shunga ko'ra, biz ham makrodarajadagi boshqa muammolarni ko'rib chiqish va tahlil qilishda asosan ushbu modeldan foydalanamiz.

5. O'zbekistonda investitsion faoliyatni ta'minlash va uning shart-sharoitlari

O'zbekistonda keyingi yillarda amalga oshirilayotgan keng qamrovli iqtisodiy islohotlar investitsiya jarayonlarining faollashuvini taqozo etmoqda. Iqtisodiyotda yangi tarmoq va sohalarning yo'lga qo'yilishi, mavjud ishlab chiqarish quvvatlarining kengaytirilishi, ish o'rinlarining tashkil etilishi tobora ko'proq mablag' va resurslarni jalb qilishni rag'batlantirmoqda. Jumladan, 2008 yilda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbalar hisobidan 6,4 milliard AQSH dollari miqdorida investitsiya jalb etildi. Bu 2007 yil bilan taqqoslaganda, 28,3 foizga ko'p bo'lib, yalpi ichki mahsulotga nisbatan investitsiyalar hajmi 23 foizni tashkil etdi⁷⁸.

Mamlakatimiz iqtisodiyotiga kiritilayotgan investitsiyalarning texnologik jihatdan tarkibiy tuzilishi ham takomillashib bormoqda (16.3-jadval).

16.3-jadval

Iqtisodiyotga kiritilgan investitsiyalarning texnologik jihatdan tarkibiy tuzilishi, %

Tarkibiy qismlar	2010 yil	2020 yil
Qurilish-montaj ishlari	61	37
Uskunalar	25	39
Boshqa xarajatlar	14	24
Jami	100	100

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinadiki, agar 2010 yilda jami investitsiyalarning 61 foizi qurilish-montaj ishlariga, 25 foizi uskuna va jihozlarni sotib olishga yo'naltirilgan bo'lsa, 2008 yilda qurilish-montaj ishlarining salmog'i 37 foizga qadar pasayib, uskuna va jihozlarni sotib olishga yo'naltirilgan mablag'larning salmog'i 39 foizga qadar o'sdi. Bu esa, jalb etilayotgan investitsiyalardan foydalanish samaradorligining o'sishiga ahamiyatli darajada ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, o'zlashtirilgan barcha investitsiyalarning 50 foizga yaqini ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo'naltirildi.

Keyingi yillarda O'zbekiston iqtisodiyotiga kiritilayotgan xorijiy investitsiyalar hajmining izchil va barqaror o'sib borayotgani e'tiborga sazovordir. 2020 yilda 1 milliard 700 million AQSH dollari miqdoridagi xorijiy investitsiyalar o'zlashtirildi. Bu 2007 yildagiga nisbatan 46 foiz ko'p demakdir. Eng muhimi, xorijiy investitsiyalarning

⁷⁸ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 18-b.

74 foizini to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar tashkil etdi. Jahon inqirozi davom etayotganiga qaramasdan, 2009 yilda mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb etiladigan xorijiy investitsiyalar hajmi 1 milliard 800 million dollarga ko'payadi, buning to'rtinchi qismi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalardir.

2000 yilda barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 744,5 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2008 yilga kelib bu ko'rsatkich 8483,7 mlrd. so'mga yetdi. Investitsiya sohasida shakllangan ijobiy dinamika iqtisodiyotning o'sishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi (16.4-jadval).

16.4-jadval

O'zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga investitsiyalar dinamikasi to'g'risida ma'lumot

Yillar	Joriy narxlarda, mlrd so'm.	O'tgan yilga nisbatan o'sish (foizda)
2000	744,5	101,0
2001	1320,9	104,0
2002	1442,4	103,8
2003	1899,2	104,5
2004	2473,2	105,2
2005	3012,9	107,0
2006	3838,3	109,1
2007	5479,7	122,9
2008	8483,7	128,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

Bu sohada o'tgan davr mobaynida ko'zga tashlanuvchi o'ta muhim jihat – respublikamizda investitsiya faolligining sezilarli darajada oshganligidir. Ayniqsa, mamlakatimizdagi investitsiya muhitini yaxshilash va xorijiy sarmoyalarni jalb etish jarayonlariga bozor islohotlarini chuqurlashtirish, iqtisodiyotni erkinlashtirish va mulk huquqini himoya qilishni mustahkamlash chora-tadbirlarining ta'siri ahamiyatli bo'ldi.

Ma'lumki, mamlakatimizda 2006 yilda faoliyati iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish loyihalarni amalga oshirish, ishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan, 1 milliard AQSH doll. hajmidagi Nizom jamg'armasiga ega bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot fondi tashkil etilgan edi. O'zining respublikadagi investitsion jarayonlarni qo'llab-quvvatlash faoliyatini amalga oshirish mobaynida mazkur fond 2009 yil boshiga o'z mablag'lari hajmini 3,2 milliard doll.dan ortiq bo'lishiga erishib, yaqin istiqbolda 5 milliard doll.ga etkazish ko'zda tutilmoqda. O'tgan ikki yil mobaynida o'nlab yirik sanoat va infratuzilma inshootlarini moliyalashtirish va hamkorlikda moliyalashtirish uchun Fond tomonidan 550 million AQSH dollaridan ziyod miqdorda kreditlar ajratildi.

Mamlakatimiz bo'yicha investitsiya dasturlarini amalga oshirish natijasida qariyb 250 milliard so'mlik asosiy fondga ega bo'lgan jami 423 ta ob'ekt, jumladan, oziq-ovqat sanoatida 145 ta, qurilish materiallari sanoatida 118 ta, engil va to'qimachilik sanoatida 65 ta, qishloq va o'rmon xo'jaligi sohasida 58 ta, kimyo va neft-kimyo sanoatida 13 ta, farmatsevtika tarmog'ida 8 ta ob'ekt ishga tushirildi.

2008 yilda ishga tushirilgan va hozirgi kunda qurilayotgan yirik ishlab chiqarish inshootlari qatorida Farg'ona vodiysini elektr energiyasi bilan muntazam ta'minlash imkonini beradigan, uzunligi 165 kilometrlik YAngi Angren issiqlik elektr stantsiyasi – «O'zbekiston» yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyasi barpo etilganini alohida ta'kidlash joiz. Sirdaryo issiqlik elektr stantsiyasini «So'g'diyona» kuchlantirish stantsiyasi bilan bog'laydigan, G'uzor-Surxon yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyalari va Toshkent shahri elektr ta'minoti ob'ektlari loyihalarini amalga oshirish ishlari davom ettirilmoqda. Shuningdek, 2008 yili 2 ming 600 kilometrdan ortiq ichimlik suvi hamda 825 kilometrdan ziyod tabiiy gaz tarmoqlari foydalanishga topshirildi⁷⁹.

Bugungi kunda O'zbekistonda investitsion faoliyatni ta'minlashning zarur shart-sharoitlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- mamlakatimizdagi investitsiya muhiti va imkoniyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni xalqaro maydonda keng targ'ib etish;
- mamlakatimizdagi bozor axboroti xizmatini rivojlantirish, marketing xizmati faoliyatini va tashqi iqtisodiy qonunchilikni faollashtirish;
- yirik xorijiy banklarning filiallarini, xalqaro kompaniya va korporatsiyalar vakolatxonalarini ochish uchun yetarli sharoitlar yaratish;
- infratuzilma sohasidagi (yo'llar, transport, aloqa) qo'shma investitsiyalarni amalga oshirishni faollashtirish;
- xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik strategiyasini, ayniqsa dengiz yo'llariga chiqib olish va shu orqali eksport-import yuk tashuvlarini amalga oshirishga yo'naltirilgan, o'zaro foydali kooperatsiya aloqalarini yo'lga qo'yish va boshqalar.

Xulosalar:

1. Milliy iqtisodiyotda YaIMning asosiy qismi yangidan vujudga keltirilgan mahsulot, uning sotilgandan keyingi puldagi ifodasi milliy daromad iste'mol va jamg'arma maqsadlarida sarflanadi.

2. Keng ma'noda iste'mol jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish jarayonida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan foydalanishni bildirib, unumli va shaxsiy iste'molga ajraladi.

3. Jamg'arma – bu aholi, korxonalar (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadlarida to'planib

---

⁷⁹ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 19-20-b.

borishi. Uning hajmi uy xo'jaliklari daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi.

4. Iste'mol va jamg'arma hajmi hamda unga ta'sir ko'rsatuvchi omilar o'rtasidagi bog'liqlik iste'mol va jamg'arma funktsiyasi deyiladi. Bu funktsiyalarni bayon etishda klassik iqtisodchilar va keynschilarning nuqtai nazarlari farqlanadi. Klassik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, jamg'arma banklarning real foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning qiziqishlari shu qadar kuchli bo'ladi. J.M.Keyns klassik iqtisodchilarning bu fikrlariga qarshi chiqib, uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari real foiz stavkasiga u qadar bog'liq emasligini, kishilar uchun hamma vaqt joriy iste'molning kelgusidagi iste'moldan afzalligini ta'kidlaydi. U iste'mol sarflari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil sifatida uy xo'jaliklarining joriy daromadlarini ko'rsatadi.

5. Iste'molchilarning daromadlari qanchalik o'sib borgan sari ularning jamg'arishga bo'lgan moyilliklari shunchalik oshib boradi.

6. Amalda jamg'arish kapital mablag'lar yoki investitsion sarflar shaklida yuzaga chiqib, u yangi asosiy kapitalni hosil qilish, ishlab turganlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash va yangilashga qilinadigan xarajatlarni ifodalaydi.

7. Jamg'arish summasi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar, jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir.

8. Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga pul shaklidagi qo'yilmadir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aktsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya nominal investitsiya, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar real investitsiya deyiladi.

9. Investitsiyalarga sarflar darajasini ikkita asosiy omil belgilab beradi: 1) investitsiya sarflaridan kutilayotgan foyda normasi; 2) foiz stavkasi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iste'mol – jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalari va omillaridan foydalanish jarayoni.

Shaxsiy iste'mol – iste'molchilik tavsifidagi ne'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishi.

Unumli iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish.

Iste'mol sarflari – aholi daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.

Jamg'arish – aholi, korxonalar (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to'plab borilishi.

Iste'molga o'rtacha moyillik – shaxsiy daromadning iste'molga ketadigan ulushi.

Jamg'arishga o'rtacha moyillik – shaxsiy daromadning jamg'arishga ketadigan ulushi.

Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik – daromad hajmining o'zgarishi natijasida iste'mol sarflari hajmining o'zgarishi darajasi.

Jamg'arishga keyingi qo'shilgan moyillik – daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arish hajmining o'zgarishi darajasi.

Iqtisodiy jamg'arish – milliy daromadning bir qismining asosiy va aylanma kapitalarni, shuningdek, ehtiyot va zahiralarni ko'paytirish uchun sarflanib borishi.

Jamg'arish normasi – jamg'arish summasining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.

Investitsiya – ishlab chiqarishni va xizmat ko'rsatish sohalarini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilma.

Investitsiyalar samaradorligi – milliy daromad (foyda) o'sgan qismining investitsion sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalarning iqtisodiy mazmunini qisqacha ta'riflang.

2. Iste'mol va jamg'armaning miqdorini aniqlovchi asosiy omillarini sanab ko'rsating.

3. Iste'mol va jamg'arma funktsiyalarining grafikdagi tasvirini chizib, ularga shartli raqamlar qo'llagan holda tushuntiring.

4. Manfiy va musbat (ijobiy) jamg'arma nima va ularning grafikdagi joylashishi qanday bo'ladi?

5. Jamg'arish normasi qanday aniqlanadi? Unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

6. Iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik deganda nimani tushunasiz? Iste'mol va jamg'armaga qo'shilgan moyillik qanday aniqlanadi?

7. Investitsiyalarga sarflarning darajasini qanday omillar belgilab beradi? Ularning qisqacha tavsifini bering.

8. Yalpi investitsiya va amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri qanday?

9. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modelining mohiyatini tushuntirib bering.

10. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modelining mohiyatini hamda klassik modeldan farqini tushuntirib bering.

17-mavzu. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy o'sish va milliy boylik

1. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlari.

2. Iqtisodiy o'sishning omillari.....

3. Iqtisodiy o'sish modellari

4. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi....

5. O'zbekistonda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash omillari va natijalari

Jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa barcha muammolarni hal qilishning asosiy yo'li – bu milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi va iqtisodiy o'sishga erishishdir. Aholi farovonligining oshirib borishi ham pirovard natijada iqtisodiy o'sish darajasi va sur'atlariga bog'liq. Shu sababli ushbu mavzu iqtisodiy rivojlanishning mohiyati, uning darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlarini bayon qilish bilan boshlanadi. Mavzu davomida iqtisodiy o'sishning omillari, milliy boyluk va uning tarkibiy tuzilishi, iqtisodiy o'sish borasida mavjud bo'lgan turli modellar mazmunini yoritib berishga ham o'rin ajratiladi.

1. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlari

Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo'lganligi sababli, uning mezonlaridan biri bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'proq tahlil qilinadi.

Iqtisodiy o'sish bevosita yalpi ichki mahsulot hajmining mutlaq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlarini har bir birligi hisobiga o'sishi, sifatining yaxshilanishi va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sishni YaIM mutlaq hajmining ortishi orqali yoki aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi orqali o'lchash buning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga bog'liq bo'ladi. Odatda biron-bir mamlakat iqtisodiy o'sishini YaIM mutlaq hajmining ortishi orqali o'lchash uning iqtisodiy salohiyatini baholashda, aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi orqali o'lchash esa mamlakatdagi turmush darajasini taqqoslashda qo'llaniladi.

Mamlakatning iqtisodiy o'sish sur'atini tavsiflaydigan mazkur ko'rsatkichlar (real YaIM va aholi jon boshiga real YaIMning o'sishi) miqdoriy ko'rsatkichlar bo'lib, ular birinchidan, mahsulot sifatining oshishini to'liq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy o'sishini to'liq tavsiflab berolmaydi; ikkinchidan, real YaIM va aholi jon boshiga YaIMning o'sishi bo'sh vaqtning sezilarli ko'payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko'rsatilishiga olib keladi; uchinchidan, iqtisodiy o'sishni miqdoriy hisoblash boshqa tomondan uning atrof muhitga va insonning hayotiga salbiy ta'sirini hisobga olmaydi.

Shunga ko'ra, iqtisodiy o'sishning barcha tavsifi yillik o'sish sur'atlarining foizdagi o'lchovida to'liq o'z ifodasini topadi:

$$O'S = \frac{YaIM_{joriy\ davr} - YaIM_{bazis\ davr}}{YaIM_{bazis\ davr}} \times 100\% ,$$

bu yerda:

O'S – iqtisodiy o'sish sur'ati, foizda;

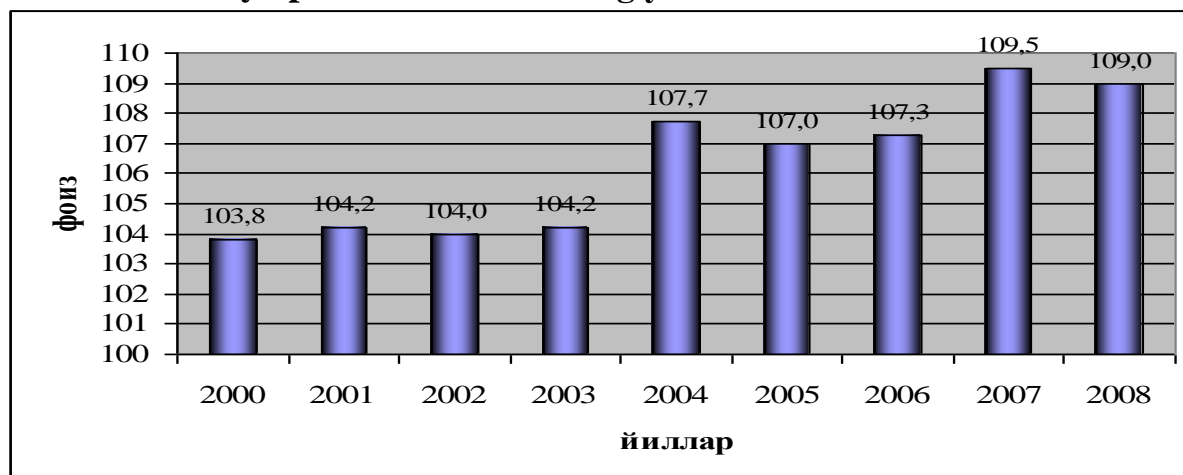
$YaIM_{bazis\ davr}$ – taqqoslanayotgan davr (yil)dagi real YaIM hajmi;

$YaIM_{joriy\ davr}$ – joriy davr (yil)dagi real YaIM hajmi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan keng qamrovli iqtisodiy islohotlar natijasida 1996 yildan boshlab oldingi yilga nisbatan, 2001 yildan boshlab esa 1991 yildagi darajaga nisbatan YAIM hajmining barqaror ravishda o'sishiga erishildi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida yuzaga kelgan muammo va qiyinchiliklarga qaramay, 2008 yilda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 9 foizni tashkil etdi (17.1-chizma).

17.1-chizma

O'zbekistonda yalpi ichki mahsulotning yillar davomida o'sish dinamikasi, foizda

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Iqtisodiy o'sish sur'atlari «sanoatda 12,7 foizni, jumladan, iste'mol tovarlari ishlab chiqarishda 17,7 foizni tashkil etdi, xizmat ko'rsatish hajmi 21,3 foizga o'sdi. Iqtisodiyotning boshqa muhim tarmoqlari ham barqaror sur'atlar bilan rivojlandi: qurilish – 8,3 foiz, transportda yuk va yo'lovchi tashish hajmi – 10,2 foiz, savdo sohasi – 7,2 foizga o'sdi»⁸⁰.

Mamlakatimizda 1997-2008 yillar davomida nominal YAIMning qiymati, real Yaimning o'sish sur'ati hamda uning aholi jon boshiga o'sishi to'g'risidagi ma'lumotlarni quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin (17.1-jadval).

Shuningdek, iqtisodiy o'sish mamlakat ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayib borishini ham anglatadi. Milliy ishlab chiqarish natijalarining miqdor jihatidan ko'payishi va sifat jihatidan takomillashib borishi pirovardida ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining o'ng tomonga qarab siljishiga olib keladi.

⁸⁰ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 15-b.

17.1-jadval

**O'zbekistonda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot ishlab
chiqarishning o'sishi**

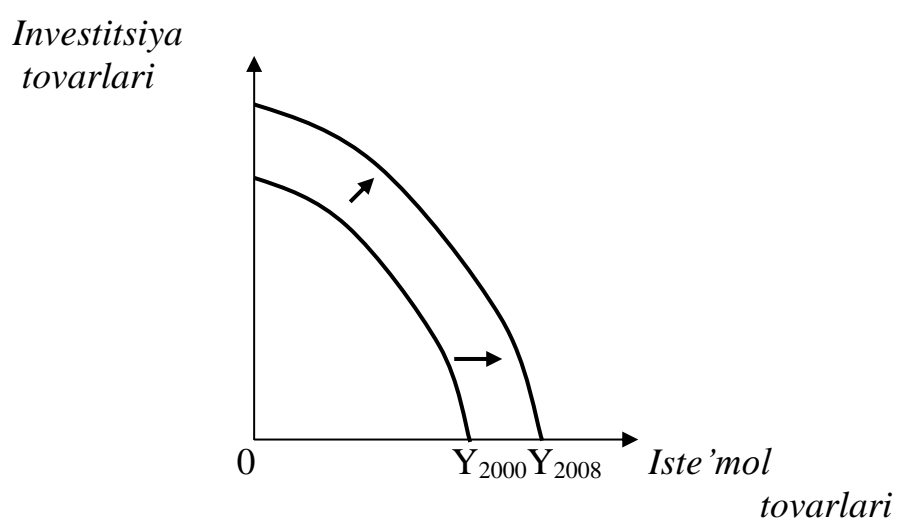
Yillar	Ko'rsatkichlar		
	Nominal YAIM, mlrd.so'm	Real YAIMning o'sish sur'ati, %	YAIMning aholi jon boshiga o'sishi, %
1997	976,8	5,2	3,3
1998	1416,2	4,4	2,6
1999	2128,7	4,3	2,8
2000	3255,6	4,0	2,5
2001	4868,4	4,2	3,1
2002	7469,3	4,2	3,2
2003	9664,1	4,4	3,2
2004	12189,5	7,7	6,5
2005	15923,4	7,0	6,0
2006	20759,3	7,3	6,2
2007	28186,2	9,5	8,0
2008	36839,4	9,0	-

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Aytaylik, 2008 yildagi milliy ishlab chiqarish hajmi (Y_{2008}) 2000 yildagi (Y_{2000})ga nisbatan o'sdi. Bu o'sish o'z navbatida milliy ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining ham kengayishiga olib keladi (17.2-chizma).

17.2-chizma

**Iqtisodiy o'sish natijasida milliy iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatlarining
kengayishi**

Chizmadan ko'rinadiki, iqtisodiy o'sish natijasida ishlab chiqarilgan ijtimoiy mahsulot miqdori ortadi, bu esa aholi turmush farovonligini oshishiga olib keladi. Iqtisodiyot mavjud ehtiyojlarni yanada to'laroq qondirish imkoniga ega bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishning ahamiyati to'g'risida gapirilganda uning darajasini ham e'tiborda tutish lozim. Iqtisodiy o'sish sur'atlarining ahamiyatlilik darajasi turli mamlakatlar real YaIMning hajmidan kelib chiqqan holda farqlanadi. Real YaIM hajmi nisbatan kichik bo'lgan mamlakatlar uchun 8-10% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati me'yordagi holat sanalishi, real YaIM hajmi juda katta bo'lgan mamlakatlar uchun 2-3% darajasidagi iqtisodiy o'sish sur'ati esa ahamiyatli ko'rsatkich hisoblanishi mumkin.

Iqtisodiy o'sish sur'atining ahamiyatini iqtisodchilar tomonidan qo'llaniluvchi «**70 miqdori qoidasi**» yordamida ham ochib berish mumkin. Bu qoidaga ko'ra, milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan YAIM hajmini 2 baravarga oshirishda qancha vaqt talab etilishini aniqlash uchun 70 sonini yillik o'sish sur'atiga bo'lish kerak bo'ladi. Masalan, mamlakatimizdagi o'sish sur'atining 9% darajasida YAIMni 2 baravar oshirish uchun 7,7 yil talab etiladi (70:9). Xolbuki, iqtisodiy o'sishning 2000 yildagi 4,0% darajasida bu ko'rsatkichga 17,5 yilda (70:4) erishish mumkin edi. Keyingi yillarda iqtisodiy o'sish sur'atining yanada oshirilishi bu muddatning ahamiyatli ravishda qisqarishiga olib keladi.

Ijtimoiy mahsulotning o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy o'sishning ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi. Aytaylik, mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirish uchun ishlab chiqarish omillari miqdori ikki barobar ko'paytirilishi lozim, sodda qilib aytganda mavjud korxonalar bilan bir qatorda o'rnatilgan uskunalarning quvvati, miqdori va sifati, ishchi kuchining soni va malaka tarkibi bo'yicha xuddi o'shanday yana korxonalar qurilishi lozim. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o'zgarmay qoladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish potentsialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi. Intensiv yo'l ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan olinadigan samaraning, pirovard mahsulot miqdorining o'sishida, mahsulot sifatining oshishida o'z ifodasini topadi.

Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida-alohida mavjud bo'lmaydi, balki muayyan uyg'unlikda, bir-biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi. Shu sababli ko'proq ustuvor ekstensiv va ustuvor intensiv iqtisodiy o'sish turlari haqida so'z yuritiladi.

Iqtisodiy o'sishning alohida tomonlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlari ham mavjud bo'lib, ulardan asosiylari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanish darajasi, mehnat unumdorligining o'sishi va ish vaqtini tejash, shaxsiy daromad va foyda massasi, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi kabilar hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

- a) ishlab chiqarish vositalarining rivojlanganlik darajasi;
- b) xodimning malakasi va tayyorgarlik darajasi;
- d) ishlab chiqarishning moddiy va shaxsiy omili o'rtasidagi nisbat;
- e) mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishning tashkil etilishi, ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasi.

Iqtisodiy o'sishning jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan boshqa ko'rsatkichi iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi hisoblanadi. U tarmoqlar bo'yicha hisoblab chiqilgan YaIM ko'rsatkichi asosida tahlil qilinadi. Bunda iqtisodiyotning yirik sohalari, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari o'rtasidagi nisbat ham o'rganiladi.

2. Iqtisodiy o'sishning omillari

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar **taklif omillari** deb ham atalib, iqtisodiyotning o'sish layoqatini belgilab beradi:

- 1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- 2) ishchi kuchi resurslari miqdori va sifati;
- 3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;
- 4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Bu omillar har birining yalpi mahsulot hajmiga ta'sirini baholash orqali iqtisodiy o'sishni tavsiflash mumkin.

Ma'lumki, yalpi ichki mahsulot ishchi kuchi, kapital va tabiiy resurslar sarflarining funktsiyasi hisoblanadi, ya'ni:

$$Y = f(L, K, N),$$

bu yerda:

Y – yalpi ichki mahsulot;

L – ishchi kuchi sarflari;

K – kapital sarflari;

N – tabiiy resurslar sarflari.

Bu funktsional bog'lanishdan kelib chiqqan holda iqtisodiy o'sishni belgilab beruvchi bir qator xususiy ko'rsatkichlarni keltirib chiqarish mumkin:

1) **mehnat unumdorligi** (Y/L) – mahsulot ishlab chiqarish hajmining jonli mehnat sarflariga nisbati;

2) **mehnat sig'imi** (L/Y) – jonli mehnat sarflarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

3) **kapital samaradorligi** (Y/K) – mahsulot ishlab chiqarish hajmining unga sarflangan kapital xarajatlariga nisbati;

4) **kapital sig'imi** (K/Y) – kapital xarajatlarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

5) **tabiiy resurslar samaradorligi** (Y/N) – mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'llanilgan tabiiy resurslar miqdoriga nisbati;

6) **mahsulotning resurslar sig'imi (N/Y)** – tabiiy resurslar sarfining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

7) **ishchi kuchining kapital bilan qurollanganlik darajasi (K/L)** – ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilayotgan kapital hajmining ishchi kuchi miqdoriga nisbati.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlardan tashqari yana **keyingi qo'shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi** ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichlar, boshqa omillar sarfi o'zgarmagani holda, har bir alohida omil sarfining qo'shimcha o'sishi ta'sirida mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'shimcha o'sishi hajmini belgilab beradi:

1) keyingi qo'shilgan mehnat unumdorligi ($\Delta Y/\Delta L$);

2) keyingi qo'shilgan kapital unumdorligi ($\Delta Y/\Delta K$);

3) keyingi qo'shilgan tabiiy resurslar unumdorligi ($\Delta Y/\Delta N$).

Bu ko'rsatkichlar yalpi mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmining o'sishida har bir omilning hissasini namoyon etib, u quyidagicha aniqlanadi:

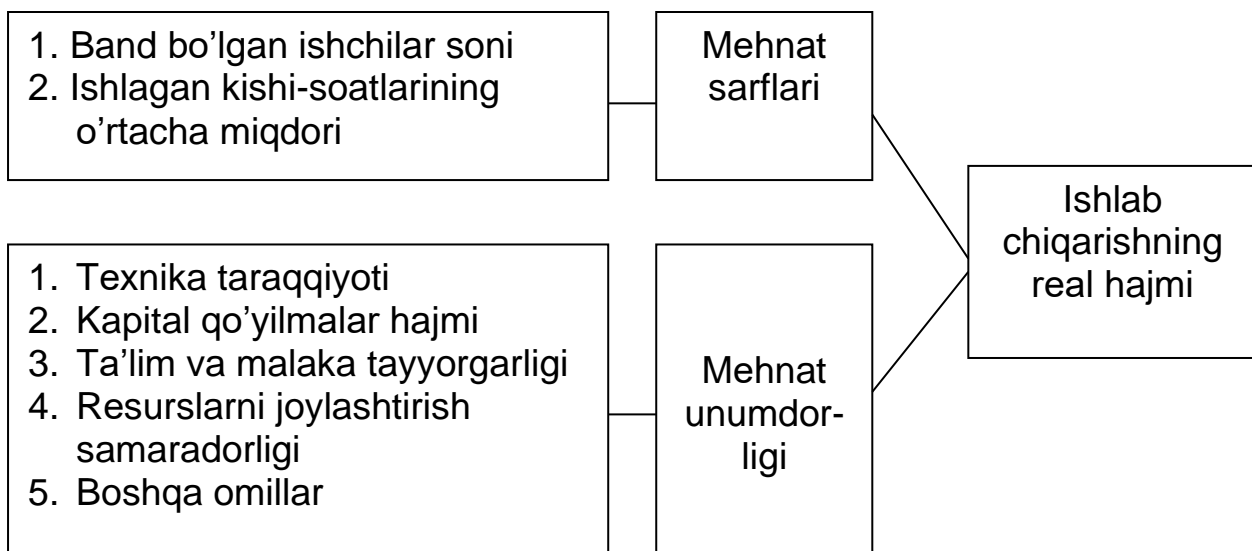
$$Y = (\Delta Y/\Delta L)L + (\Delta Y/\Delta K)K + (\Delta Y/\Delta N)N.$$

Iqtisodiy o'sishga **taqsimlash omillari** ham ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish calohiyatidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to'liq jalb qilingan bo'lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning yuqori miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo'ladi.

Real mahsulot ikki asosiy usulda ko'paytirilishi mumkin: 1) resurslarning ko'proq hajmini jalb etilishi; 2) ulardan ancha unumli foydalanish yo'li bilan (17.3-chizma).

17.3-chizma

Real mahsulot o'sishini aniqlab beruvchi omillar

Amaliy hayotda iqtisodiy o'sishni susaytirib turuvchi omillar ham mavjud bo'ladiki, ular mehnat muhofazasi, atrof muhitning ifloslanishi kabi holatlar natijasida kelib chiqadi. Keyingi yillarda respublikamizda davlat tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish, xodimlar mehnat sharoitini yaxshilash va sog'lig'ini

muhofaza qilishni tartibga solishda muhim tadbirlar amalga oshirildi. Bu o'z navbatida iqtisodiy o'sish sur'atiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki bunday tadbirlarni amalga oshirish tegishli xarajatlarni taqozo qiladi. Shu orqali mehnat unumdorligini oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar boshqa tomonga jalb qilinadi.

Hozirda O'zbekistonda iqtisodiy o'sish omillaridan imkon qadar samarali foydalanishga e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, iqtisodiyotda ishchi kuchining samarali bandligini ta'minlash bu boradagi muhim yo'nalishlardan hisoblanadi. Har yili iqtisodiyotda yangi ish o'rinlari yaratib borilmoqda. Masalan, 2008 yil mobaynida 661 mingga yaqin, jumladan, kichik biznes sohasida – 374 mingta, xizmat ko'rsatish va servis sohasida – qariyb 220 mingta, kasanachilik hisobidan esa – 97 ming 800 ta yangi ish o'rni yaratildi⁸¹. Shuningdek, 2009 yil – «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi doirasida qishloq joylarida 65 mingta yangi ish o'rinlari bilan ta'minlovchi mehnat sig'imi yuqori bo'lgan ishlab chiqarish korxonalarini rivojlantirish ko'zda tutilgan. Jumladan:

- chorvachilik, parrandachilik komplekslari va issiqxona xo'jaligi (35 ming ish o'rni);

- sut va go'shtni qayta ishlash sohasi (8 ming ish o'rni);

- mebel, poyafzal va tikuv sexlari (9 ming ish o'rni);

- oziq-ovqat va qandolatchilik sexlari (6 ming ish o'rni);

- mahalliy xomashyodan qurilish materiallari sexlari (7 ming ish o'rni).

Shuningdek, kasanachilik va xalq hunarmandchiligini tashkil qilish orqali 70 mingta, har bir qishloq tumanida kamida 50 ta kam ta'minlangan oilalarni qoramol bilan ta'minlash evaziga 7 mingta yangi ish o'rinlari yaratish belgilangan. Bu ishlarni amalga oshirish uchun barcha moliyalashtirish manbalaridan 202,0 mlrd. so'm ajratilishi nazarda tutilgan⁸². Bunday chora-tadbirlar natijasida ishchi kuchi bandligi darajasini oshirish va tarkibini yanada takomillashtirish mamlakatimizda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlashga zamin yaratadi.

Umuman olganda, hozirgi global inqiroz sharoitida ishlab chiqarishni modernizatsiyalashga investitsiyalarni ko'proq jalb etish zarurati quyidagilar orqali izohlanadi:

- 1) inqiroz vaqtida jahon bozorida zamonaviy asbob-uskuna va jihozlar arzonlashadi. Bunday imkoniyatdan foydalanib, ishlab chiqarishning moddiy-texnika bazasini yangilash hamda uning asosida raqobatbardosh mahsulotlarni yaratish qisqa davrda ushbu sarf-xarajatlarni qoplash imkonini beradi;

- 2) yuqori darajada qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan mahsulotlarni eksportga chiqarishning qo'shimcha imkoniyatlari vujudga keladi;

- 3) texnik va texnologik asosni yangilashda vaqt jihatidan yutish imkoni paydo bo'ladi;

---

⁸¹ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 25-b.

⁸² Manba: «Qishloq taraqqi'oti va farovonligi yili» Davlat dasturi materiallari.

4) investitsiyalar ichki talabni kengaytirib, qurilish sanoatining rivojlanishini rag'batlantiradi;

5) ishlab chiqarilayotgan mahsulot nomenklaturasi diversifikatsiyalanadi.

Shunga ko'ra, mamlakatimizda ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta qurollantirish bo'yicha 2009-2014 yillarga mo'ljallangan muhim loyihalarni amalga oshirish yuzasidan choralar dasturi ishlab chiqildi. Unda umumiy qiymati 42,5 mlrd. doll. hajmida 852 ta loyiha, shu jumladan 2009 yilda umumiy qiymati 24,4 mlrd. doll. hajmidagi 590 ta loyihani amalga oshirish ko'zda tutilgan. Ushbu loyihalarni amalga oshirishning asosiy maqsadlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan yuqori texnologik mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar ulushini oshirish orqali iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish;

- resurslar tejamkorligini ta'minlovchi, samarali iqtisodiyotni shakllantirish;

- iqtisodiyotning ustuvor yetakchi tarmoqlarini jadal rivojlantirish;

- mahalliy xomashyo va materiallarni yanada chuqurroq qayta ishlash hamda butlovchi mahsulotlarni yaratishga asoslangan mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish;

- energiya resurslaridan samarali va oqilona foydalanish;

- mahalliy raqobatbardosh mahsulotlarning tashqi bozorlardagi mavqeini mustahkamlash⁸³.

Bundan ko'rinadiki, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda barqaror va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlashga yo'naltirilgan omillardan foydalanishga katta ahamiyat qaratilmoqda.

3. Iqtisodiy o'sish modellari

Iqtisodchi olimlarning iqtisodiy o'sish sur'atlarini, omillarini o'rganish hamda uning kelgusidagi natijalarini bashorat qilish borasidagi tadqiqotlari pirovardida turli iqtisodiy o'sish modellarining yaratilishiga olib keldi. Bu modellar o'z mazmuniga ko'ra bir-birlaridan farqlansada, ularning asosida ikkita nazariya – makroiqtisodiy muvozanatning keynscha (keyinchalik neokeynscha) nazariyasi hamda ishlab chiqarishning klassik (keyinchalik neoklassik) nazariyasi yotadi.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda neoklassik nazariya namoyondalari bizningcha bir tomonlama bo'lgan quyidagi noto'g'ri nazariy shartlarga asoslanadilar:

1) mahsulotning qiymati barcha ishlab chiqarish omillari tomonidan yaratiladi;

---

⁸³ Saidova G. Modernizatsiya, texnicheskoye obnovleniye i diversifikatsiya proizvodstva, shirokoye vnedreniye innovatsionnix texnologiy – neobxodimoye usloviye vixoda Uzbekistana na novie rubeji na mirovom rinke. // «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. TDIU, 2009 yil 5 may.

2) ishlab chiqarish omillarining har biri o'zining keyingi qo'shilgan mahsulotiga tegishli ravishda mahsulot qiymatini yaratishga hissasini qo'shadi. Shunga ko'ra, bunga javoban barcha keyingi qo'shilgan mahsulotga teng keluvchi daromad ham oladi;

3) mahsulot ishlab chiqarish va buning uchun zarur bo'lgan resurslar o'rtasida miqdoriy bog'liqlik mavjud;

4) ishlab chiqarish omillarining erkin tarzda amal qilishi hamda ular o'rtasida o'zaro bir-birining o'rnini bosish imkoniyati mavjud.

Biz oldingi mavzularda aytganimizdek, neoklassik va boshqa ayrim yo'nalishdagi nazariyotchilar bu yerda ham ikkita uslubiy xatoga yo'l qo'yadilar:

1) ular ishlab chiqarish omillarining barchasi bir xil qiymat yaratadi, ular qiymatni yaratishda baravar ishtirok etadi, deb hisoblaydilar. Xolbuki, barcha ishlab chiqarish vositalari hech qanday yangi qiymat yaratmaydilar, balki o'zlarining qiymatlariga teng miqdordagi qiymatni jonli mehnat yordamida yangi yaratilgan mahsulotga o'tkazadilar. Lekin barcha omillar yaratilgan va o'sgan (ko'paygan) mahsulotning nafliligini yaratishda qatnashadilar;

2) ular doimo barcha omillar ichida jonli mehnatning faol rol o'ynashini, qolganlari esa passiv rol o'ynashini unutadilar. Chunki hech bir tabiiy resurs, kapital resurlari jonli mehnat tomonidan harakatga keltirilmasa, o'zicha harakatga kela olmasligi, irib-chirib o'z joyida ham jismonan, ham qiymati yo'q bo'lib ketishi, ularning qiymati faqat jonli mehnat tomonidan saqlab qolinishi million yillardan beri milliard martalab tasdiqlanib kelmoqda. Lekin negadir ularning bunga e'tibor bergisi kelmaydi.

Neoklassik model ko'p omilli hisoblanib, amerikalik iqtisodchi P.Duglas va matematik Ch.Kobb yaratgan ishlab chiqarish funksiyasi asos qilib olingan. Kobb-Duglas modelida ishlab chiqarish hajmining o'sishida ishlab chiqarish turli omillarining ulushini aniqlashga harakat qilinib, u quyidagicha ifodalanadi:

$$Y = AK^{\alpha} L^{\beta},$$

bu yerda:

Y – ishlab chiqarish hajmi;

K – kapital sarflari;

L – ishchi kuchi sarflari;

A – mutanosiblik koeffitsienti;

α va β - ishlab chiqarish hajmining ishchi kuchi va kapital sarflari bo'yicha elastiklik koeffitsienti.

Elastiklik koeffitsienti bir ko'rsatkich miqdorining o'zgarishi natijasida boshqa bir ko'rsatkich miqdorining o'zgarishi darajasini ifodalaydi. Shunga ko'ra, α koeffitsienti kapital sarflarining 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini, β koeffitsienti esa ishchi kuchi sarflarining 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini ko'rsatadi. α va β ning yig'indisi ishchi kuchi va kapital sarflarining bir vaqtning o'zida 1%ga o'sishi ishlab chiqarish hajmining necha foizga o'sishini ko'rsatadi.

Ch.Kobb va P.Duglas o'z tadqiqotlarida AQSH qayta ishlash sanoatining 1899-1922 yillar mobaynidagi ish faoliyatini tahlil qilib, ishlab chiqarish funksiyasining ko'rsatkichlarini aniqlashga harakat qilganlar:

$$Y = 1,01 \times K^{0,25} \times L^{0,75}$$

Bu ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, o'sha davrda AQSH qayta ishlash sanoatida kapital sarflarining 1%ga oshirilishi ishlab chiqarish hajmini 0,25%ga, ishchi kuchi sarflarining 1%ga oshirilishi esa ishlab chiqarish hajmini 0,75% ga oshishiga olib kelar ekan.

Keyinchalik Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funksiyasini golland iqtisodchisi Yan Tinbergen yanada takomillashtirib, unga yangi omil – texnika taraqqiyoti ko'rsatkichini kiritdi. Natijada ishlab chiqarish funksiyasi formulasi quyidagi ko'rinishni oldi:

$$Y = AK^\alpha L^{1-\alpha} e^{rt}$$

bu yerda: ye^{rt} – vaqt omili.

Ishlab chiqarish funksiyasiga vaqt omilining kiritilishi endilikda nafaqat miqdor, balki «texnika taraqqiyoti» atamasi orqali uyg'unlashuvchi sifat o'zgarishlari – ishchi kuchi malakasining o'sishi, innovatsiya jarayonlarining kuchayishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning takomillashuvi, jamiyat miqyosida ma'lumotlilik darajasining oshishi va boshqalarni ham aks ettirish imkonini berdi.

Iqtisodiy o'sishning keynscha modeli makroiqtisodiy muvozanatning keynscha nazariyasini rivojlantirish va unga tanqidiy yondoshish natijasida vujudga kelgan. Bu modellar orasida ingliz olimi R.Xarrod va amerikalik olim ye.Domarning iqtisodiy o'sish modellari e'tiborga molik hisoblanadi. Har ikkala modelning umumiy jihatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilar orqali shartlanadi:

1) ular neoklassik modellardan farqli o'laroq bir omilli model hisoblanadi. Ya'ni bu modellarda milliy daromadning o'sishi faqat kapital jamg'arishning funksiyasi hisoblanib, kapital samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi ishchi kuchi bandligining oshishi, FTT yutuqlaridan foydalanish darajasining o'sishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi kabi boshqa barcha omillar nazardan chetda qoldiriladi; 2) ishlab chiqarishning kapital sig'imi ishlab chiqarish omillari narxlarining nisbatiga bog'liq bo'lmay, faqat ishlab chiqarishning texnik sharoitlari orqali aniqlanadi.

Neokeynscha modelda investitsiyalarning o'sishi iqtisodiy o'sish va uning sur'atlarini belgilovchi omil hisoblanib, u bir tomondan, milliy daromadning o'sishiga imkon yaratadi, ikkinchi tomondan esa, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytiradi. O'z navbatida daromadning o'sishi bandlikning oshishiga imkon yaratadi. Investitsiya hajmining ko'payishi natijasida kengaygan ishlab chiqarish quvvatlari daromadning o'sishi orqali to'liq ishga tushirilishi lozim.

SHunga ko'ra, ye.Domarning modelida quyidagi tenglik orqali muvozanatning ta'minlanishi shart qilib qo'yiladi:

Pul daromadining qo'shimcha o'sishi (talab)	=	Ishlab chiqarish quvvatlarining qo'shimcha o'sishi (taklif)
--	---	--

Bu tenglikni formula tarzida yozilsa, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta I \times \frac{1}{a} = I \times \sigma \quad \text{yoki} \quad \frac{\Delta I}{I} = \sigma \times a,$$

bu yerda:

I – har yillik sof kapital qo'yilmalar;

ΔI – sof kapital qo'yilmalarning qo'shimcha o'sishi;

$\Delta I/I$ – sof kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati;
 $1/a$ – multiplikator, bu yerda a – jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik;
 σ – kapital samaradorligi.

Shunday qilib, iqtisodiyotdagi ishchi kuchining to'la bandligini hamda ishlab chiqarish quvvatlarining to'liq ishlashini ta'minlovchi sof investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati $\sigma \times a$ ga teng bo'lishi lozim. Agar iqtisodiyotdagi investitsiyalarning potentsial o'rtacha samaradorligi 0,3 ga, jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik 0,2 ga teng bo'lsa, u holda investitsiyalarning o'sish sur'ati 6% ($0,3 \times 0,2 \times 100\%$) ga teng bo'ladi.

R.Xarrodning iqtisodiy o'sish modeli investitsiya va jamg'armalar o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanat, ya'ni $I = S$ ga asoslanadi. U statik holdagi makromuvozanat uchun alohida, dinamik holdagi makromuvozanat uchun alohida formuladan foydalanadi. 1-formula quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$G \times C = S,$$

bu yerda:

G – milliy daromadning o'sish sur'ati ($\Delta Y/Y$);

S – kapital sig'imi ($I/\Delta Y$);

S – milliy daromad tarkibidagi jamg'arishning ulushi (S/Y).

2-formula quyidagi ko'rinishda o'z ifodasini topadi:

$$G_w \times C_r = S,$$

bu yerda:

G_w – haqiqiy jamg'arma va taxmin qilinayotgan investitsiyalar o'rtasidagi dinamik muvozanatni ta'minlovchi o'sishning kafolatlangan sur'ati;

C_r – kapital koeffitsientining talab etilayotgan miqdori.

Neokeynschilarning fikriga ko'ra bozor iqtisodiyoti sharoitida doimiy kafolatlangan o'sish sur'atiga avtomatik ravishda erishib bo'lmasligi sababli, ular dinamik muvozanatga erishish uchun iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurligi to'g'risidagi xulosaga keldilar.

Iqtisodiy o'sishning muhim modellaridan biri bo'lib **tarmoqlararo balans** hisoblanadi. Tarmoqlararo balansning dastlabki nazariy asoslari sobiq ittifoq davrida ishlab chiqilgan edi. Keyinchalik u asli Rossiyalik bo'lgan hamda AQSHga o'tib ketgan iqtisodchi V.Leontev tomonidan «**xarajatlar – natijalar**» modeli sifatida takomillashtirilgan holda ishlab chiqildi (17.3-chizma).

V.Leontev iqtisodiy tahlilning «xarajatlar – ishlab chiqarish» usulida eng avvalo e'tiborni iqtisodiyotdagi miqdoriy aloqalarga qaratadi. Tarmoqlar o'rtasidagi bu aloqalar texnologik koeffitsientlar (I kvadrantdagi a_{11} , a_{12} , a_{13} va h.k. belgilar) orqali o'rnatiladi.

Tarmoqlararo balans jadvali to'rtta kvadrantdan iborat. Birinchi kvadrantga mahsulot ishlab chiqarishga moddiy sarflar ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Ikkinchi kvadrantga shaxsiy iste'mol, jamg'arish, davlat xaridi va eksport sifatida foydalaniluvchi pirovard mahsulot ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Uchinchi kvadrantdan qo'shilgan qiymat (ish haqi, foyda, soliqlar) va import ko'rsatkichlari o'rin olgan. To'rtinchi kvadrantda sof milliy mahsulotni qayta taqsimlash ko'rsatkichlari joylashgan. Tarmoqlararo aloqalar jadvali ustunlari bo'yab xarajatlarni, ya'ni har bir tarmoq bo'yicha mahsulot qiymatini tashkil etuvchi unsurlarni, satrlar bo'yicha esa – milliy iqtisodiyot har bir tarmog'i mahsulotini taqsimlash tarkibiy tuzilmasini aks ettiradi.

Tarmoqlararo balans modelida bir tarmoqdagi pirovard talab yoki ishlab chiqarish sharoitidagi o'zgarishlar boshqa barcha o'zaro bog'liq tarmoqlarning miqdoriy ta'sirini kuzatish orqali o'rganiladi. Bu esa qandaydir tovarga bo'lgan ehtiyojlar yoki uni ishlab chiqarish texnologiyasidagi har qanday o'zgarishlar muvozanatlashgan narxlar tarkibini o'zgartirib, texnologik koeffitsientlarning ham o'zgarishiga olib kelishini anglatadi.

17.3-chizma

Tarmoqlararo balans chizmasi

		I S H L A B C H I Q A R I S H										
		iste'molchi tarmoqlar			n	pirovard iste'mol			Jami: foydalanish bo'yicha YAIM			
X A R A J A T L A R	Ishlab tarmoqlar chiqaruvi	3	2	1								
		a ₁₁	a ₁₂	a ₁₃		a _{1n}	S ₁		I ₁	G ₁	X ₁	Y ₁
		a ₂₁	a ₂₂	a ₂₃		a _{2n}	S ₂		I ₂	G ₂	X ₂	Y ₂
		a ₃₁	a ₃₂	a ₃₃		a _{3n}						
		I oraliq qiymat						II				
n	a _{n1}	a _{n2}	a _{n3}		a _{nn}	S _n		I _n	G _n	X _n	Y _n	
	Qo' shilgan qiymat	W ₁	W ₂		W _n							
		P ₁	P ₂		P _n							
		III						IV				
	Im-port	M ₁	M ₂		M _n							
	Jami: xara- jatlar bo'yicha YAIM	Y ₁	Y ₂		Y _n		I + III					

II kvadrantda – S – (shaxsiy iste'mol); I – (investitsiyalar); G – (davlat xaridi); X (eksport).

III kvadrantda – W – ish haqi;

P – foyda;

M – import.

«Xarajatlar – natijalar» tarmoqlararo balansi usuli nafaqat iqtisodiyot turli tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganishga, balki mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishini, uning tarmoqlar tuzilmasining o'zgarishi va iqtisodiy o'sish sur'atlarini bashoratlashga imkon yaratadi.

Iqtisodiy o'sish modellari to'g'risida so'z yuritiganda «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» kontsepsiyasiga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur kontsepsiyaga XX asrning 70-yillarida asos solingan. Bu kontsepsiya tarafdorlarining fikricha texnika taraqqiyoti va iqtisodiy o'sish atrof-muhitning ifloslanishi, tabiatga zaharli moddalarning chiqarilishi, shahar qiyofasining yomonlashuvi va boshqa shu kabi ko'plab salbiy holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Aholi sonining tezlik bilan ko'payib borishi, ishlab chiqarish mikyoslarining kengayishi natijasida ishlab chiqarish, ayniqsa tabiiy resurslarning kamayib borishi pirovardida iqtisodiy o'sish chegaralarini cheklab qo'yadi. Buning oqibatida ocharchilik, atrof-muhitning buzilishi, resurslarning tugashi ro'y berib, tez orada aholi soni va sanoat ishlab chiqarish hajmi keskin qisqara boshlaydi. Shunga ko'ra, «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» kontsepsiyasi tarafdorlari iqtisodiy o'sishni maqsadga muvofiq ravishda ma'lum chegarada ushlab turish zarur, deb hisoblaydilar. Ular iqtisodiy o'sish tovar va xizmatlar hajmining ko'payishini ta'minlashini tan olsalarda, bu o'sish bir vaqtning o'zida turmush darajasining yuqori sifatini ta'minlay olmasligini ta'kidlaydilar.

O'z navbatida, mazkur kontsepsiya muholiflari iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini yoqlab, uning o'zi cheksiz ehtiyojlar va cheklangan resurslar o'rtasidagi ziddiyatni yumshatishini, aynan yuqori darajadagi o'sish sharoitida jamiyatning ijtimoiy zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlash imkoniyati vujudga kelishini ko'rsatadilar. Atrof-muhitning ifloslanishi esa iqtisodiy o'sish oqibati bo'lmay, u tabiiy resurslardan foydalanishdagi narx shakllanish tizimining noto'g'riligidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, mazkur muammolarni hal etish uchun tabiiy resurslardan foydalanishda qonuniy cheklovlar yoki maxsus soliqlarni kiritish, ifloslantirish huquqi bozorini shakllantirish lozimligini ta'kidlaydilar.

4. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy-buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

Moddiy-buyumlashgan boylik oxir-oqibatda ishlab chiqarishning, unumli mehnatning natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarish yaratilganda mahsulotlarning joriy iste'mol qilishdan ortiqcha qismini jamg'arish oqibatida vujudga keladi va o'sib boradi.

Ammo moddiy-buyumlashgan boylikni qator yillardagi yillik yalpi mahsulotlar yig'indisi sifatida tasavvur qilish noto'g'ri bo'lar edi. Chunki bu boylikning bir qismi har yili ishdan chiqarib, qaytadan yangilanib turadi (ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari). Shu sababli ishlab chiqarish vositalarining o'rnini qoplash bilan bir vaqtda yalpi ichki mahsulotning faqat bir qismi moddiy-buyumlashgan boylik sifatida jamg'arilib boriladi. Demak, qoplash fondi va moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi yalpi ichki mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan moddiy qismi qiymat shakliga ega bo'lib, tarkibiy tuzilishi bo'yicha qo'yidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (fondlar);
- noishlab chiqarish xususiyatidagi asosiy kapital (fondlar);
- aylanma kapital (fondlar);
- tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan qismi;
- moddiy zahiralalar va ehtiyojlar;
- aholining uy xo'jaligida jamg'arilgan mol-mulk.

Moddiy-buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- mehnat unumdorligining o'sishi;
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;
- milliy daromadda jamg'arish normasining ortishi.

Moddiy-buyumlashgan boylik ishlab chiqarishning natijasi va shart-sharoiti hisoblanadi. Buning ma'nosi shuki, bir tomondan mahsulotdan milliy boylik tomon harakatda boylikning iste'mol qilingan qismining qoplanishi va uning ko'payishi ro'y beradi. Boshqa tomondan milliy boylik ishlab chiqarishning moddiy shart-sharoiti, uning moddiy-texnikaviy asosi hisoblanadi. Bunda ishlab chiqarishning o'sish sur'ati va miqyosi milliy boylikdan foydalanish xususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Milliy boylikning boshqa qismi tabiiy boyliklar ishlab chiqarishning omili bo'lib ishtirok etadi, uning shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning asosi tabiat mahsuli bo'lib, uning vujudga kelishi tabiat qonunlari asosida ro'y bersada, ulardan foydalanish jamiyat rivojiga ham bog'liq bo'ladi. Foydali qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va yer resurslari tabiatan mavjud bo'lsada, ishlab chiqarishda faol qatnashadi.

Tabiat in'omlari o'zlarining dastlabki ko'rinishida tabiiy boylik bo'lib, shu holatida inson faoliyatining natijasi hisoblangan ijtimoiy boylik tarkibiga kirmaydi. Buning ma'nosi shuki, tabiiy boyliklar jamiyat uchun faqatgina potentsial boylik hisoblanadi. Ular inson mehnatining ta'siri oqibatida real boylikka aylanadi.

Milliy boylik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi. Uning bir qismi nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boyligi hisoblanadi. Nomoddiy sohalarida ashyoviy-buyum shakl bilan bog'liq bo'lmagan alohida turdagi iste'mol qiymatlar hosil qilinadi. Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohalarining faoliyat qilishi va rivojlanishi uchun, shuningdek bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday boyliklarga ta'lim, sog'likni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohalarida vujudga

keltiriladigan nomoddiy qimmatliklar kiradi. Uning tarkibida tarixiy yodgorliklar, arxitektura obidalari, noyob adabiyot va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to'plagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovchilarning ixtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi.

Shunday qilib, milliy boylik moddiy buyumlashgan va tabiiy boyliklardan ancha keng tushuncha bo'lib, o'z tarkibiga jamiyatning nomoddiy tavsifdagi qimmatliklarini ham oladi.

5. O'zbekistonda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash omillari va natijalari

O'zbekistonda mustaqillik yillarida olib borilgan islohotlar orqali iqtisodiyotning barqaror o'sishi ta'minlandi, makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlik mustahkamlandi, iqtisodiyot va uning ayrim sohalari o'rtasidagi mutanosiblik kuchaydi; bozor mexanizmining tarkibiy qismlari qaror topdi va uning infratuzilmalari vujudga keltirilib, rivojlantirildi.

Mamlakatimizda iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlanish maqsadida quyidagi jarayonlarning amalga oshirilishiga katta e'tibor qaratildi:

- keng ko'lamdagi tizimli bozor islohotlarini izchil amalga oshirish;
- xorijiy investitsiyalarni jalb qilish chora-tadbirlarini kuchaytirish;
- iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish;
- ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangilash;
- eksportga ixtisoslashgan yangi tarmoq va korxonalarni barpo etish;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirishga qaratilgan, har tomonlama puxta o'ylangan siyosatni amalga oshirish.

Mamlakatimizda YaIMning nafaqat miqdoran o'sib borishi, balki uning tarkibiy tuzilmasining sifat jihatidan takomillashib borishi ham alohida e'tiborga molik. Bunga uning o'sishiga ta'sir ko'rsatgan omillar tahlili, ya'ni qo'shilgan ulushlarning tarkibi hamda YaIMning o'sishiga qo'shgan hissasini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir (17.2-jadval).

Jadvaldan ko'rinadiki, 2008 yildagi YAIMning tarkibida qo'shilgan ulushi jihatidan xizmat ko'rsatish sohalari (30,1%), transport va aloqa (18,0%), sanoat (17,0%), qishloq xo'jaligi (11,9%), savdo (8,4%) tarmoqlari yetakchi o'rin tutmoqda. Shunga ko'ra, ularning YaIMning o'sishiga qo'shgan hissasi ham tegishli ravishda 2,7; 1,6; 1,5; 1,1; 0,8 foizni tashkil etgan.

17.2-jadval

YAlpi ichki mahsulotning o'sishiga ta'sir ko'rsatgan omillar tahlili

Tarmoqlar	Qo'shilgan ulushlar tarkibi, %		YAIM ning o'sishiga qo'shgan hissasi, %	
	2007 yil	2008 yil	2007 yil	2008 yil
YAlpi ichki mahsulot	100,0	100,0	9,5	9,0
Sanoat	16,4	17,0	1,6	1,5
Qishloq xo'jaligi	14,7	11,9	1,4	1,1
Qurilish	7,3	5,9	0,7	0,5
Transport va aloqa	17,9	18,0	1,6	1,6
Savdo va umumiy ovqatlanish	18,4	8,4	1,8	0,8
Boshqa xizmat ko'rsatish sohalari	17,5	30,1	1,7	2,7
Sof soliqlar	7,9	8,7	0,7	0,8

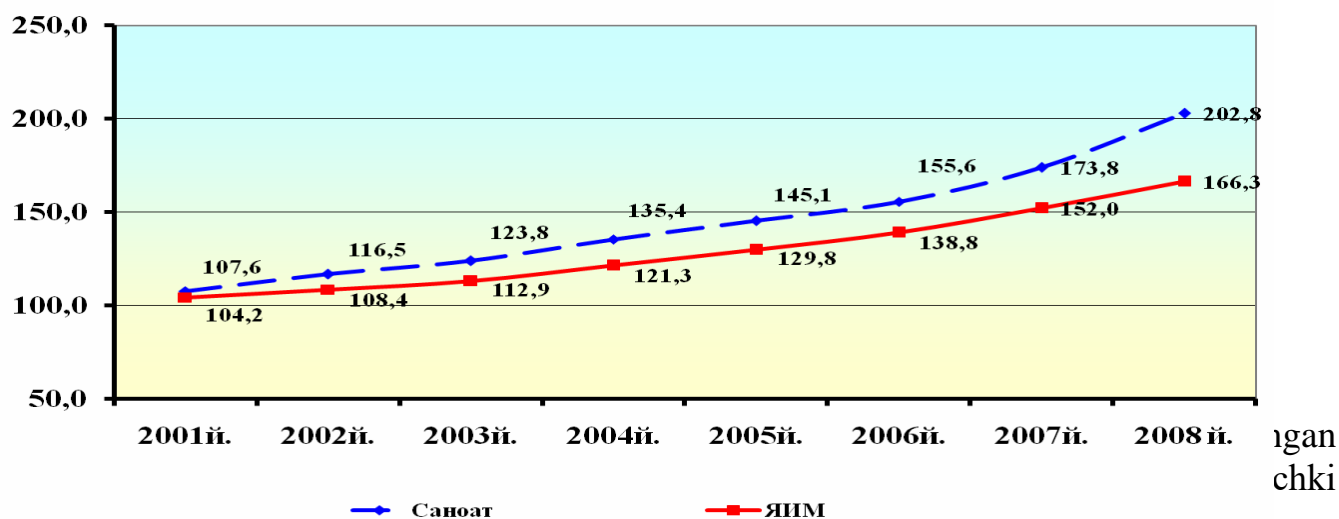
Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki palladanoq Prezidentimiz mamlakatimiz iqtisodiyotini bir tomonlama, agrar soha ustun ahamiyat kasb etuvchi rivojlanishdan voz kechib, har tomonlama jahon va mamlakat ichki ehtiyojlarini hisobga oluvchi, zamonaviy tarmoq va sohalardan iborat bo'lgan iqtisodiyotga aylantirish vazifasini qo'ygan edi. Ana shu maqsadlarga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgarishlar hamda modernizatsiyalash jarayonlari natijasida o'tgan yilda ham sanoat, qurilish, kommunikatsiya va xizmatlar sohasi tez sur'atlar bilan rivojlandi. Agar 2001-2008 yillardagi YAIMning o'sish sur'atlarini tahlil qilinsa, bunda sanoat ishlab chiqarishining jadal ravishda o'sishi ham ahamiyatli hissa qo'shayotganligini kuzatish mumkin (17.5-chizma).

17.5-chizma

2001-2008 yillarda yalpi ichki mahsulot (YaIM) va sanoat ishlab chiqarishining o'sish sur'atlari

(2000 y. = 100%)

mahsulot hajmi 2000 yilga nisbatan 2007 yilda deyarli 1,7 baravar o'sgan bo'lsa, bu davrda sanoat ishlab chiqarishi 2 baravardan ko'proq o'sgan.

Ta'kidlash lozimki, mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida qo'lga kiritilayotgan yutuqlarga o'z-o'zicha, osonlik bilan erishilayotgani yo'q. Mazkur raqamlar ostida yurtimiz rahbari tomonidan har tomonlama o'ylab, oqilona tarzda ishlab chiqilgan va amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat, bunyodkor xalqimizning fidokorona va jasorat bilan qilayotgan mehnatlari yotadi. Bunday natijalarni qo'lga kiritish shunchaki oson emasligi yalpi ichki mahsulot hajmining 1991 yildagi darajasiga erishish O'zbekistonda 2001 yildayoq ta'minlangani holda, MDH mamlakatlarining yarmidan ko'proq qismida hali-hanuz ta'minlanmaganligi orqali ham yaqqol namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham, muhtaram Prezidentimizning o'z ma'ruzasida «o'tgan yilda erishilgan ana shunday o'sish sur'atlari va yuksak makroiqtisodiy ko'rsatkichlar jamiyatimizning barcha sohalarini tubdan isloh qilish va yangilash bo'yicha amalga oshirilgan ko'p yillik mashaqqatli va murakkab ishlarning mantiqiy natijasi, iqtisodiyotni izchil va barqaror rivojlantirishning amaliy namoyoni bo'ldi»⁸⁴, deb ta'kidlashi bejiz emas.

Shunisi diqqatga sazovorki, yalpi ichki mahsulotning yuqori sur'atlar bilan o'sishi an'anaviy xomashyo tarmoqlari hisobidan emas, jahon bozoridagi qulay kon'yunktura va ayrim xomashyo turlari hamda materiallar narxining yuqoriligi hisobidan emas, balki birinchi navbatda raqobatga bardoshli tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hamda zamonaviy xizmat ko'rsatish sohalarini jadal rivojlantirishni belgilab beradigan jiddiy tarkibiy o'zgarishlar va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish evaziga ta'minlanmoqda.

Xulosalar:

1. Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi ko'p omilli va ziddiyatli jarayon hisoblanib, u asosan iqtisodiy o'sishda namoyon bo'ladi. Iqtisodiy o'sish bevosita yalpi ichki mahsulot miqdorining mutloq hajmi va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishi hamda sifatining yaxshilanishida va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi.

2. Iqtisodiy o'sish sur'atining ahamiyatini iqtisodchilar tomonidan qo'llaniluvchi «70 miqdori qoidasi» yordamida ham ochib berish mumkin. Bu qoidaga ko'ra, milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilayotgan YaIM hajmini 2 baravarga oshirishda qancha vaqt talab etilishini aniqlash uchun 70 sonini yillik o'sish sur'atiga bo'lish kerak bo'ladi.

3. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari mavjud. Ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi orqali o'sish ekstensiv iqtisodiy o'sish deyiladi. Ishlab chiqarish omillarini

---

⁸⁴ Yangilanish va barqaror taraqqiёт yo'lidan yanada izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2006 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2007 yil 13 fevral.

sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish potentsialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish intensiv iqtisodiy o'sish deyiladi.

4. Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: taklif omillari va taqsimlash omillari. Taklif omillariga tabiiy resurslarning miqdori va sifati; mehnat resurslari miqdori va sifati; asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi; texnologiya va fan-texnika taraqqiyotini kiritish mumkin. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutloq miqdorini oladigan qilib taqsimlashga xizmat qiluvchi omillar taqsimlash omillari deyiladi.

5. Iqtisodchi olimlarning iqtisodiy o'sish omillarini o'rganish hamda uning kelgusidagi natijalarini bashorat qilish borasidagi tadqiqotlari pirovardida turli iqtisodiy o'sish modellarining yaratilishiga olib keldi. Bu modellar o'z mazmuniga ko'ra birbirlaridan farqlansada, ularning asosida ikkita nazariya – makroiqtisodiy muvozanatning keynscha (keyinchalik neokeynscha) nazariyasi hamda ishlab chiqarishning klassik (keyinchalik neoklassik) nazariyasi yotadi.

6. Milliy boylik insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiy rivojlanish – ko'p qirrali jarayon bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotida o'z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o'sish – YAIM, SMM, MD miqdorining mutloq hajmi va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sish mezon – iqtisodiy o'sishni nisbatan to'liq darajada baholash imkonini beradigan ko'rsatkichni xarakterlaydi.

Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari – iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat, ijtimoiy naflilik va natural (jismoniy) ko'rsatkichlar tizimidan iborat.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarishga qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.

Intensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarish omillarini rivojlantirish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.

Iqtisodiy o'sish omillari – iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Milliy boylik – insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat in'omlari.

Moddiy-buyumlashgan boylik – milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan ashyoviy – buyum ko'rinishga ega bo'lgan qismi.

Tabiiy boylik – milliy boylikning tabiatda mavjud bo'lib, insoniyat tomonidan foydalanishga jalb qilingan tabiat ashyolari va kuchlari (er, qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va boshqalar).

Ma'naviy boylik – ashyoviy-buyum ko'rinishiga ega bo'lmagan nomoddiy qimmatliklardan va insoniyatning intellektual salohiyati natijalaridan iborat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish va iqtisodiy o'sish tushunchalarining ta'rifini bering hamda ularning umumiy tomonlari va farqlarini ko'rsating.

2. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari qanday aniqlanadi?

3. Nima uchun real hayotda sof ekstensiv yoki sof intensiv iqtisodiy o'sish turlari uchramaydi?

4. Mamlakatning iqtisodiy salohiyatiga, aholisining turmush darajasiga va ishlab chiqarishining samaradorligiga baho berishda iqtisodiy o'sishning qanday ko'rsatkichlaridan foydalaniladi?

5. Iqtisodiy o'sishga ta'sir qiluvchi taklif, taqsimlash va talab omillarini tushuntiring hamda ularning ahamiyatini baholang.

6. O'zbekistonda nominal YAIM 2004 yil 12189,5 mlrd. so'mni, 2005 yil 15923,4, 2006 yil 20759,3, 2007 yil 28186,2 mlrd. so'mni tashkil qilgan. Uning yillar bo'yicha o'sish sur'atlarini aniqlang. Respublika aholisi 2004 yil 26007, 2005 yil 26167,0, 2006 yil 26485,8, 2007 yil 27100 ming kishini tashkil qilganligini hisobga olsak, aholi jon boshiga nominal YAIM o'sish sur'ati qanday o'zgargan?

7. Milliy boylik tushunchasining ta'rifini bering va tarkibiy tuzilishini ko'rsating.

8. Milliy boylik tarkibida moddiy-buyumlashgan boylik qanday o'ringa ega va u qanday tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi?

9. Nima uchun yer, suv kabi tabiiy boyliklarni qiymat o'lchovida baholab, milliy boylik tarkibiga kiritish mumkin emas?

10. Madaniy, tarixiy obidalar va arxitektura yodgorliklarining milliy boylik tarkibida aks etishini qanday izohlaymiz? Ularning har biriga misollar keltiring.

18-mavzu. Milliy iqtisodiyotning muvozanati va mutanosibli rivojlanish.

1. Iqtisodiy muvozanat, uni ta'minlash shart-sharoitlari va aniqlash usullari.....

2. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari...

3. O'zbekistonda iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish, diversifikatsiyalash va modernizatsiyalash asosida mutanosibli rivojlantirilishi.....

Muvozanatlik iqtisodiyot nazariyasining muhim tadqiq qilish kategoriyalaridan biri bo'lib, u orqali makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni, ya'ni milliy daromad, iste'mol va jamg'arma, investitsiyalar, ishsizlik va bandlik kabilarni tahlil qilishda keng foydalaniladi. Milliy iqtisodiyot miqyosida jamiyatning daromadlari va xarajatlari

o'rtasidagi muvozanat asosiy o'rin tutib, bu yalpi taklif va yalpi talab o'rtasidagi muvozanatning o'ziga xos namoyon bo'lishidir.

Ushbu mavzuda dastlab iqtisodiy muvozanat tushunchasini va ishlab chiqarish muvozanati darajasini aniqlashga turlicha yondashuvlar qarab chiqiladi. Ijtimoiy takror ishlab chiqarishning turli tomonlari, soha va tarmoqlari o'rtasidagi mutanosibliklar tizimi, ularning ta'minlanish darajasi hamda tarmoqlararo balansning mazmuni bayon qilinadi. Tahlil so'ngida makroiqtisodiy muvozanatga erishishning davlat va bozor mexanizmlarini yoritib beriladi. Eng muhimi iqtisodiyotda muvozanatlik va mutanosiblikni ta'minlash iqtisodiy inqirozlarning oldini olishning muhim vositasi sifatida qaraladi.

1. Iqtisodiy muvozanat, uni ta'minlash shart-sharoitlari va aniqlash usullari

Iqtisodiyot inqirozlarsiz, barqaror rivojlanishi uchun uning turli tomonlari o'rtasida ma'lum muvozanat bo'lishi taqozo etiladi.

Iqtisodiy muvozanat deb bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda va ta'sirda amal qiladigan iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga teng kelgan holatiga aytiladi. Shuning uchun ham butun iqtisodiyotning muvozanati to'g'risida gap borganda eng avvalo yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi tenglik e'tiborga olinadi.

Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanatning shakllanishi, uni ta'minlash ancha murakkab va ziddiyatli jarayondir. Chunki u xususiy va umumiy tavsifdagi bir qator muvozanatlar tizimini o'z ichiga oladi.

Xususiy muvozanat – bu iqtisodiyotning ayrim bo'laklarida, soha va yo'nalishlarida ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki tomonlarining miqdoran teng kelishi. Xususiy muvozanat ishlab chiqarish va iste'mol, aholining sotib olish layoqati va tovar taklifi masalalari, budjet daromadlari va xarajatlari, alohida tovarlarga talab va taklif o'rtasidagi muvozanat ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Umumiqtisodiy muvozanat jamiyat a'zolari barcha talablari va milliy ishlab chiqarish hajmining o'zaro teng kelishini bildiradi. Umumiy iqtisodiy muvozanat bozor sharoitida, avvalo, yalpi talab va yalpi taklifning teng kelishida ko'rinadi. Bu nafaqat iste'mol ne'matlariga, balki ishlab chiqarish vositalariga, ishchi kuchiga hamda barcha iqtisodiy faoliyat natijalariga umumiy talab va taklifning muvofiq kelishidir.

Umumiy iqtisodiy muvozanat bir qator shart-sharoitlarni taqozo etadi. Birinchidan, bu ijtimoiy maqsadlar va iqtisodiy imkoniyatlarning mos kelishidir.

Ikkinchidan, iqtisodiy muvozanat mamlakatdagi barcha iqtisodiy resurslardan samarali foydalanadigan xo'jalik mexanizmini taqozo qiladi.

Uchinchidan, muvozanatli ishlab chiqarishning umumiy tarkibiy tuzilishi iste'molning tarkibiy tuzilishiga mos kelishi lozimligini bildiradi.

To'rtinchidan, iqtisodiyotda muvozanatning umumiy shart-sharoitlari bo'lib bozor muvozanati, ya'ni barcha asosiy bozorlar (tovarlar, resurslar, ishchi kuchi va hokazolar)da talab va taklif muvozanatga erishishi xizmat qiladi.

Iqtisodiy muvozanat erkin raqobat bozorida barcha xaridorlar tengligi, iqtisodiy vaziyat barqarorligi kabi qator shart-sharoitlarni ham taqozo qiladi.

Real hayotda iqtisodiyot doimiy harakatda va to'xtovsiz rivojlanish holatida bo'ladi. Iqtisodiy sikl fazalarida, bozor kon'yunkturasi, bozor sub'ektlari daromadlari va talabi tarkibida o'zgarishlar ro'y berib turadi.

Bularning hammasi muvozanat holatini turg'un iqtisodiyotdagi shartli umumiy muvozanat sifatida qarab chiqishni taqozo qiladi.

Shunday qilib, makrodarajada umumiy iqtisodiy muvozanat – bu mamlakat butun iqtisodiyotining muvofiqligidir. Bu barcha sohalar, tarmoqlar, xo'jaliklarning me'yorida rivojlanishini ta'minlaydigan iqtisodiy faoliyatning barcha qatnashchilari hamda barcha bozordagi o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladigan muvozanatlar tizimini o'z ichiga oladi.

Iqtisod fanlari doktori O.Hamroev iqtisodiy muvozanatning mazmuni va uning tarkibiy tuzilishini o'rganishga tizimli yondashib, ularni quyidagi chizma ko'rinishida ifodalaydi (18.1-chizma)⁸⁵.

Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashda asosan ikkita o'zaro bog'liq usuldan foydalaniladi:

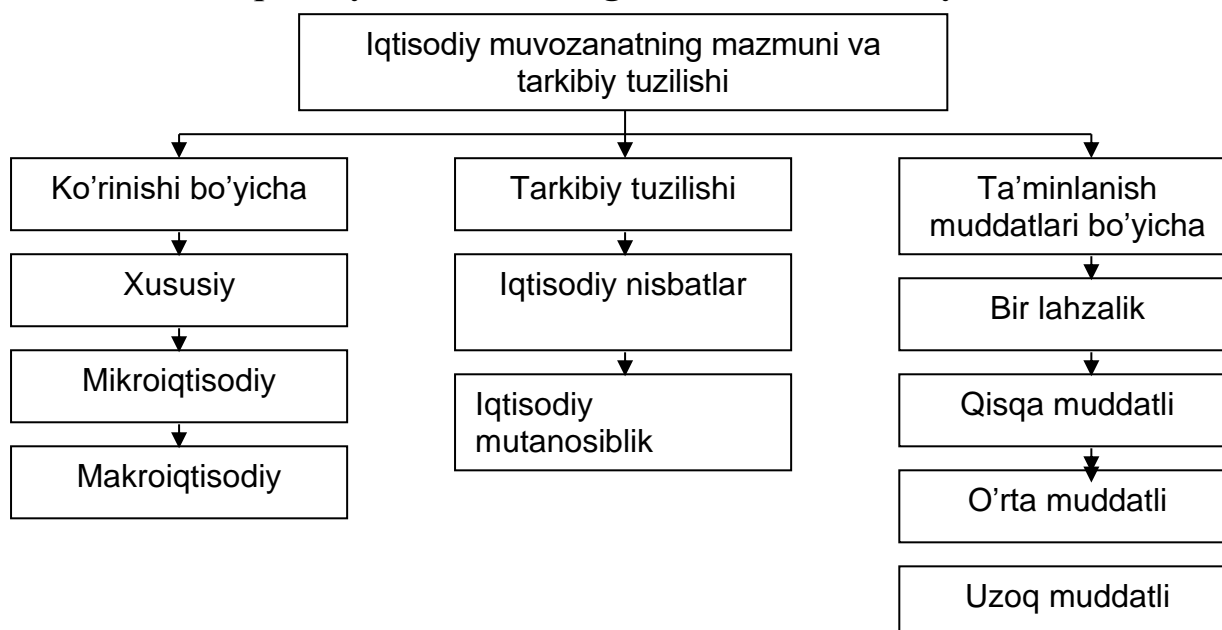
- 1) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli;
- 2) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli.

Yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash uchun ishlab chiqarish umumiy hajmining miqdoriy ko'rsatkichi sifatida sof milliy mahsulot (SMM), iqtisodiyotda yalpi sarflar sifatida iste'mol hajmi va sof investitsiya sarflarining umumiy summasi ($S+I_n$) olinadi. Mazkur modelda yalpi investitsiyalar o'rniga sof investitsiyalar ko'rsatkichidan foydalanish ishlab chiqarish umumiy hajmini ifodalashda YaIM o'rniga SMMning qo'llanishi bilan izohlanadi. Iqtisodiy muvozanat darajasini tahlil qilish jarayonini soddalashtirish maqsadida yalpi sarflar tarkibidagi davlat (G) hamda chet el omili (X_n) e'tiborga olinmaydi.

---

⁸⁵ Hamroyev O.H. Iqtisodiy muvozanat va uni ta'minlash mexanizmlari. – T.: TDIU, 2004, 35-b.

Iqtisodiy muvozanatning mazmuni va tarkibiy tuzilishi

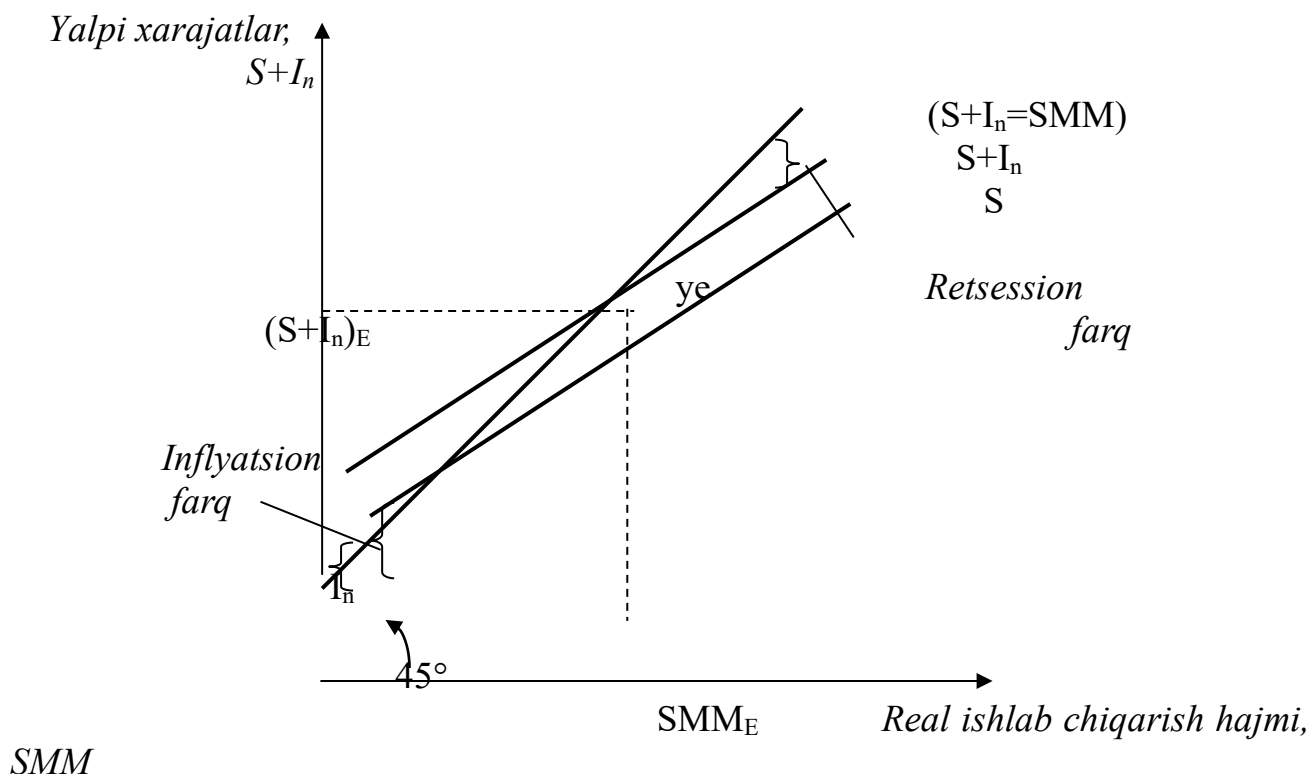
Iqtisodiyotning muvozanatli darajasi bu ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning shunday hajmiki, u ishlab chiqarish mazkur hajmini sotib olish uchun yetarli bo'lgan umumiy pul miqdori bilan ta'minlangan bo'ladi. Boshqacha aytganda, sof milliy mahsulot muvozanatli darajasida ishlab chiqarilgan tovarlarning umumiy miqdori (SMM) xarid qilingan tovarlar umumiy miqoriga ($S+I_n$) teng bo'ladi (18.2-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi sarflar hamda ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi tenglik ushbu ko'rsatkichlar joylashgan o'qlarning o'rtasidan 45° burchak ostida o'tuvchi to'g'ri chiziq orqali ifodalanadi. Haqiqatan ham bu to'g'ri chiziqning har qanday nuqtasidan chiqarilgan yotiq va tik yo'nalishdagi chiziqlar teng miqdorlarni ko'rsatadi. S chizig'i esa iste'mol sarflari miqdorini aks ettirib, daromad (ya'ni SMM) hajmi oshib borishi bilan uning darajasi ham o'sib boradi. Yalpi sarflar ($S+I_n$) chizig'ini hosil qilish uchun iste'mol sarflarining (S) turli hajmiga mos tushuvchi sof investitsiyalar (I_n) miqdori qo'shib boriladi. Bu o'rinda tadbirkorlar tomonidan amalga oshirish ko'zda tutilayotgan investitsiyalar hajmi daromad darajasiga bog'liq emas, deb qabul qilinadi. Shu sababli yalpi sarflar chizig'i iste'mol sarflari chizig'idan I_n miqdoriga teng uzoqlikda joylashadi.

Chizmada iqtisodiy muvozanatga ye nuqtada erishiladi, ya'ni aynan shu nuqtada ishlab chiqarilgan sof milliy mahsulot hajmi (SMM_E) iste'mol qilingan mahsulot hajmiga ($S+I_n$)_E teng keladi.

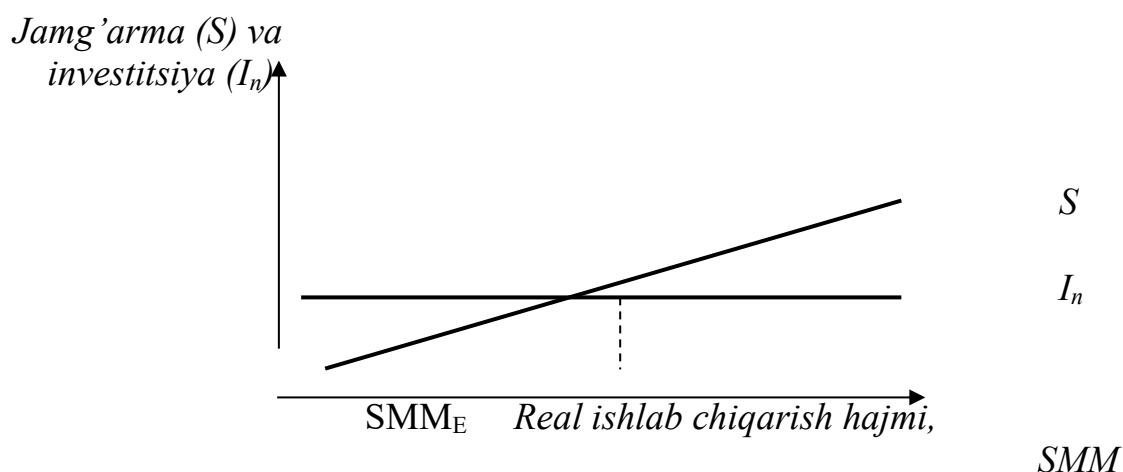
To'la bandlik sharoitida yalpi sarflar SMM hajmi bilan mos kelmasligi mumkin. Bu mos kelmaslik chizmada retsession yoki inflyatsion farq ko'rinishida ifodalangan. **Yalpi sarflarning SMM hajmidan kam bo'lgan miqdori retsession farq, yalpi sarflarning SMM hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori inflyatsion farq deyiladi.**

Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashning yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli

Jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usulining mohiyati shundaki, ishlab chiqarilgan mahsulotning har qanday hajmi shunga mos daromad hajmini beradi. Biroq aholi bu daromadning bir qismini iste'mol qilmasdan jamg'armaga qo'yishi mumkin. Jamg'arma «sarflar – daromadlar» oqimidan potentsial sarflarni olib qo'yish hisoblanadi. Bunda jamg'armaga qo'yilgan mablag' investitsiyalar bilan to'liq qoplansa, yalpi sarflar ishlab chiqarish hajmiga teng bo'ladi (18.3-chizma).

Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashning jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli

Investitsion sarflarning ko'payishi ishlab chiqarish hajmi va daromad darajasining o'sishiga olib keladi. Bu o'zaro natija **multiplikator samarasi** bilan izohlanadi. Multiplikator tushunchasi «ko'paytiruvchi» degan ma'noni anglatadi. Multiplikator samarasining mohiyati investitsiya hajmining o'sishi jamiyat milliy daromadining unga nisbatan ko'proq o'sishiga olib kelishi orqali ifodalanadi.

Multiplikator samarasi – bu sof milliy mahsulot o'zgarishining investitsiya sarflaridagi o'zgarishga nisbati:

$$\text{Multiplikator samarasi} = \frac{\text{Real sof milliy mahsulot o'zgarishi}}{\text{Investitsiya sarflaridagi o'zgarish}}$$

YOki, **multiplikator koeffitsientini** quyidagicha ifodalash ham mumkin:

$$k = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{MPS}$$

Bundan kelib chiqqan holda:

Real SMMdagi o'zgarish = multiplikator koeffitsienti × investitsiyalardagi o'zgarish.

Investitsion sarflardagi o'zgarishdan tashqari iste'mol, davlat xaridi yoki eksportdagi o'zgarishlar ham multiplikator samarasiga ta'sir ko'rsatadi.

Multiplikator samarasi ikkita holatga asoslanadi. Birinchidan, iqtisodiyotda bir sub'ekt tomonidan qilingan sarf boshqa bir sub'ekt tomonidan daromad shaklida olinadi. Ikkinchidan, daromaddagi har qanday o'zgarish iste'mol va jamg'armada xuddi shunday yo'nalishda o'zgarish bo'lishiga olib keladi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, jamg'arma va investitsiya darajasi ham o'ziga xos chegaralarga ega bo'lib, bu borada klassik va keynscha qarashlar tafovutlanadi. Klassik nazariya qarashlariga ko'ra, jamg'arma investitsiya manbai bo'lib, jamg'armaga nisbatan moyillikning yuqori darajasi muqarrar ravishda iqtisodiyotning yuksalishiga olib keladi.

Keynscha nazariya esa klassik talqinga qarshi chiqib, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda bu jarayon o'zgacha kechishi ta'kidlanadi. Chunki, rivojlangan mamlakatlarda jamg'armaga bo'lgan intilish investitsiyalashga bo'lgan intilishdan jadalroq borib, u quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

Birinchidan, yuqori foyda keltiruvchi kapital qo'yilmalarning muqobil imkoniyatlari qisqarib boradi. Natijada kapital jamg'arishning o'sishi bilan uning amal qilishining keyingi qo'shilgan samaradorligi pasayib boradi.

Ikkinchidan, rivojlangan mamlakatlarda daromadlarning o'sishi bilan jamg'armaning ulushi oshib boradi. Shunga ko'ra, jamg'arma hajmi investitsiya sarflari hajmidan oshib ketsa, jamg'arma egalari muvaffaqiyatsizlikka duchor bo'ladilar. Bu holatni iqtisodiy adabiyotlarda «tejamkorlik paradoksi» tushunchasi orqali izohlanadi.

Bu paradoksning mohiyati shundan iboratki, investitsiyalar nazariy jihatdan avtonom va hosilaviy investitsiyalarga ajratilib, avtonom investitsiyalar milliy daromad hajmi va uning o'zgarishiga bog'liq bo'lmasa, hosilaviy investitsiyalar milliy daromadning o'zgarishiga ham bog'liq bo'ladi. Aynan avtonom investitsiyalarga

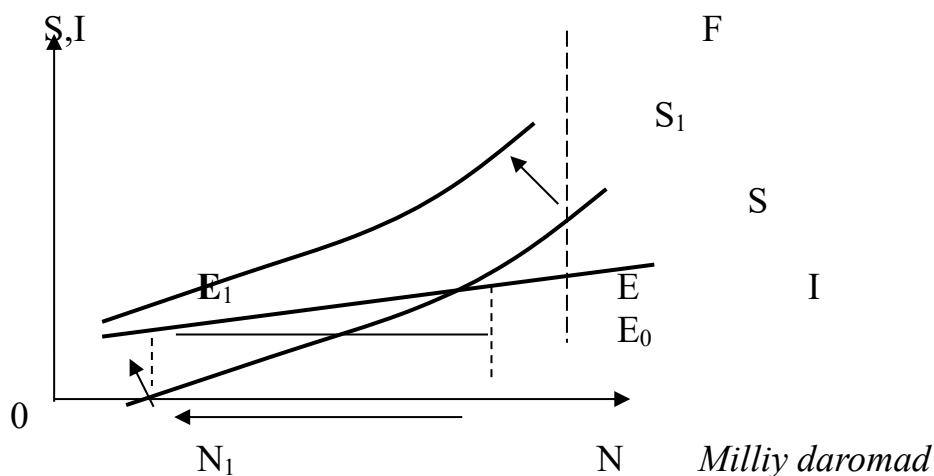

qo'shimcha ravishda o'sib boruvchi hosilaviy investitsiyalar iqtisodiy o'sishni kuchaytirishi, uni jadallashtirishi natijasida **akselerator samarasi** ro'y beradi («akselerator» tushunchasi jadallashtiruvchi degan ma'noni anglatadi).

Hosilaviy investitsiyalarning iqtisodiy tabiatidagi o'ziga xoslik shundaki, u milliy daromadning o'sishiga qanchalik uzviy bog'liq bo'lsa, uning qisqarishiga ham shu darajada ta'sirchan bo'ladi. YA'ni, iqtisodiyotdagi daromadlarning qisqarishi hosilaviy investitsiyalarning undan ham tezroq qisqarishiga olib keladi. Natijada iqtisodiyotda ishlab chiqarish resurslarining bandlik darajasi pasayadi. Bunday sharoitda jamg'armaga bo'lgan moyillikning o'sishi o'z navbatida iste'molga bo'lgan moyillikning pasayishini anglatadi. Iste'mol sarflarining qisqarishi esa mavjud tovar va xizmatlarning sotilmay qolishiga, ya'ni ishlab chiqarish zaxirasining ko'payishiga olib keladi. Oqibatda yangi kapital qo'yilmalar amalga oshirilmaydi, ishlab chiqarish qisqaradi, ishsizlikning o'sishi va daromadlarning pasayishi ro'y beradi. Aholi tomonidan jamg'armaning haddan ortiq ko'paytirib yuborilishi oqibatida kelib chiquvchi salbiy jarayonlar, ya'ni - «tejamkorlik paradoksi» shunday tarzda namoyon bo'ladi. Mazkur jarayonni quyidagi chizma orqali ham ko'rib chiqish mumkin (18.4-chizma).

18.4-chizma

«Tejamkorlik paradoksi»ning chizmadagi ifodasi

Chizmaning yotiq o'qida milliy daromad, tik o'qida esa jamg'arma va investitsiyalar hajmi joylashtirilgan bo'lib, F chizig'i iqtisodiyotdagi to'la bandlik sharoitida milliy daromad hajmini ifodalaydi.

E'tibor berilsa, chizmadagi investitsiya sarflari chizig'i yotiq o'qqa parallel emas, balki o'sib boruvchi ko'rinishda namoyon bo'lmoqda. Bu esa, avtonom investitsiyalardan farqli o'laroq, hosilaviy investitsiyalarning milliy daromad hajmiga bog'liqligini ko'rsatadi.

Chizmadan ko'rinadiki, iqtisodiyotdagi jamg'arma hajmi S dan S_1 ga qadar o'smoqda. Natijada jamg'armaning investitsiya bilan muvozanat nuqtasi ye dan ye_1 ga ko'chdi. Biroq, bu o'sish E nuqtadagi milliy daromad hajmi ON ning ye_1 nuqtadagi ON_1

hajmiga qadar qisqarishiga olib keldi. Tegishli ravishda investitsiya hajmi ham EN darajadan E_1N_1 darajaga qadar qisqardi. ye_1E_0E nuqtalarini tutashtirish natijasida hosil bo'luvchi uchburchak yuzasi jamg'arma hajmining o'sishi natijasida investitsiya imkoniyatlarining qisqarishini, EE_0 kesma esa investitsiyalarning qisqarishini ko'rsatadi. Aynan shu holat, ya'ni jamg'armalarning o'sishi natijasida investitsiyalarning qisqarishi «tejamkorlik paradoksi» mohiyatini namoyon etadi.

Iqtisodiy muvozanatlik darajasini aniqlashda yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash, jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usullaridan tashqari balans usuli, xarajat va natijalarni taqqoslash usulidan ham foydalaniladi.

Balans usulida tarmoqlararo balans, moddiy, moliyaviy va ishchi kuchi balanslaridan foydalanilib iqtisodiyotning turli tomonlari o'rtasidagi muvozanatlik darajasiga baho beriladi.

«Xarajat va natija»larni taqqoslash usulida ishlab chiqarishga qilingan iqtisodiy resurs xarajatlari miqdori bilan olingan mahsulot hajmini taqqoslash orqali muvozanat darajasi tahlil qilinadi.

2. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari

Milliy iqtisodiyotdagi muvozanatlik uning turli tomonlari va sohalari o'rtasida mutanosiblik bo'lishini taqozo qiladi.

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat jihatdan ma'lum moslik bo'lishidir. Bunda tenglik bo'lishi shart emas. Ular mos keluvchi nisbatlarda (masalan, 2:3, 5:3, 3:1) bo'lishi mumkin.

Makroiqtisodiy jarayon g'oyat murakkab va ko'p qirrali bo'lishi sababli mutanosiblik turlari ham ko'p va xilma-xil. Jumladan, professor A.G.Gryaznova va boshqalar iqtisodiyotda muvozanatga erishishni ta'minlovchi beshta asosiy mutanosiblikni ajratib ko'rsatadilar:

1) resurslarning hajmi, tarkibiy tuzilishi va samaradorligini moddiy ne'matlar va xizmatlar ishlab chiqarish tarkibiy tuzilmasi bilan bog'lovchi **omillar** (ishlab chiqarish, mehnat, moliyaviy resurslar) **mutanosibligi**;

2) jamg'arish me'yorini, ya'ni ishlab chiqarishning ma'lum hajmiga erishish uchun uni kengaytirishga yo'naltiriluvchi mamlakat milliy daromadidagi ulushni belgilovchi **jamg'arish mutanosibligi**;

3) ishlab chiqarish faoliyatidan olingan daromadlarni ishlab chiqarish omillarining barcha egalari o'rtasida taqsimlanishi nisbatini belgilab beruvchi **taqsimot mutanosibligi**;

4) iste'molchi talabi va taklifning hajmi, tarkibiy tuzilishi va qiymati bo'yicha nisbatini belgilab beruvchi **ayirboshlash (sotish) mutanosibligi**;

5) tovar va pul massasi o'rtasidagi nisbatni aks ettiruvchi **tovar-pul mutanosibligi**⁸⁶.

---

⁸⁶ Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik/ Pod red. A.G.Gryaznovoy, T.V.Chechelevoy. – M.: Izdatelstvo «Ekzamen», 2004, 415-bet.

Iqtisodiy mutanosibliklarni bu kabi turli ko'rinishdagi turkumlashlar boshqa manbalarda ham ko'plab uchraydi. Shunga ko'ra, ularning barchasini umumlashtirib mutanosiblikning quyidagi guruhlari tarkibiga kiritish mumkin.

1. Umumiy iqtisodiy tavsifdagi mutanosibliklar. Bunga milliy daromadagi tarkibiy qismlar – iste'mol fondi va jamg'arish fondi o'rtasidagi; iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar massasi bilan pul massasi o'rtasidagi; aholining daromadlari bilan xarajatlar o'rtasidagi mutanosibliklarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

2. Tarmoqlararo mutanosibliklar. Milliy iqtisodiyotning muvozanatini ta'minlashda tarmoqlararo mutanosibliklar alohida o'rin tutadi. Milliy iqtisodiyot juda ko'p tarmoq va sohalardan iborat bo'lib, ularning rivojlanishi bir-birini taqozo qiladi. Bir tarmoqda yaratilgan mahsulot boshqa tarmoqda iste'mol qilinadi yoki pirovard mahsulotga aylantirilib, o'z iste'molchisini topadi. Masalan, qishloq xo'jalik mahsulotlarning ko'pchilik qismi (paxta, g'alla, pilla, sut va h.k.) sanoatning tegishli tarmoqlarida qayta ishlanib, pirovard mahsulotga aylantiriladi va iste'molchilik tovarlari bozoriga chiqariladi. O'z navbatida sanoatning ishlab chiqarish vositalari yaratadigan sohalarning mahsulotlari milliy iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari (qishloq xo'jaligi, qurilish va h.k.)da unumli iste'mol qilinadi. Bu ularning bir-biriga bog'liqlikda rivojlanishini taqozo qiladi. Tarmoqlararo mutanosibliklarga sanoat bilan qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari o'rtasidagi mutanosibliklar misol bo'ladi.

3. Tarmoq ichidagi mutanosibliklar. Tarmoqlararo mutanosiblik va milliy ishlab chiqarish darajasidagi muvozanatlik tarmoqlar ichidagi mutanosiblik orqali ta'minlanadi. Tarmoqlar ichidagi mutanosiblik alohida olingan tarmoq tarkibidagi soha va ishlab chiqarishlar o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Masalan, sanoatning ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari ishlab chiqaradigan sohalari, qishloq xo'jaligining dexqonchilik va chorvachilik sohalari o'rtasidagi mutanosibliklar va h.k. Shu bilan birga ta'kidlab o'tilgan sohalarning ichidagi tarkibiy bo'linmalar o'rtasida ham bog'liqlik bo'lishi zarur. Masalan, sanoatning qazib olish va qayta ishlash tarmoqlari, chorvachilikning sut va go'sht ishlab chiqarish sohalari, mashinasozlikda motor, kuzov, g'ildiraklar va boshqa qismlari, ishlab chiqarishning turli omillari o'rtasidagi mutanosibliklar va boshqalar.

4. Hududiy (territorial) mutanosibliklar. Iqtisodiy rivojlanish mamlakat ayrim hududlari o'rtasidagi bog'liqlikni ham taqozo qiladi. YUzaki qaraganda hududlar o'rtasidagi mutanosibliklarning mamlakat iqtisodiy rivojidagi roli to'liq namoyon bo'lmaydi. Lekin alohida hududiy bo'linmalar (viloyat, tuman, shahar va boshqa hududiy birliklar)ning bir-biriga iqtisodiy va tashkiliy jihatdan bog'liqligi, ixtisoslashish, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va kommunikatsiya nuqtai-nazaridan qaralsa, bu bog'liqlikning ahamiyati yaqqol ko'rinadi.

5. Davlatlararo mutanosibliklar. Bu mutanosiblikni ikki holat taqozo qiladi. Birinchidan, dunyoning ko'pchilik mamlakatlari xalqaro mehnat taqsimoti orqali bir-

biri bilan bog'langan, ikkinchidan, shu bog'liqlik orqali milliy ishlab chiqarishning bir qismi chet elliklar tomonidan xarid qilinadi yoki milliy ishlab chiqaruvchilar o'z iste'molining bir qismini chetdan keltirilgan mahsulotlar hisobiga qondiradi. Bu bog'liqlik qanchalik katta bo'lsa, sof eksport hajmi orqali makroiqtisodiy muvozanatlikka shunchalik kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Qarab chiqilgan mutanosibliklarga erishish orqali milliy ishlab chiqarishning muvozanatli rivojini ta'minlab borishdan quyidagilar ko'zda tutiladi:

- mamlakatda mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslardan samarali foydalangan holda jamiyatning ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish;

- to'la bandlilikka erishish, ya'ni mehnat qilishga layoqatli bo'lgan va ishlashni xohlaganlarni to'liq va samarali ish bilan ta'minlash;

- narx-navoning nisbiy barqarorligiga erishish va uni inflyatsiya ta'siridan xoli qilish;

- iqtisodiyotning bir maromda o'sib borishini yetarli darajada investitsiya bilan ta'minlash va muomaladagi pul massasiga bog'lab borish;

- eksport va importni muvofiqlashtirish asosida tashqi savdo balansining faolligiga erishish.

Bu maqsadlar faqatgina ularga intilish bo'lib, bunga erishish doimiy ekanligini bildirmaydi. Chunki doimiy ravishda mutlaq muvozanatga erishish qiyin, chunki ular buzilib va qaytadan tiklanib turishi orqali iqtisodiy o'sish notekis boradi.

3. O'zbekistonda iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish, diversifikatsiyalash va modernizatsiyalash asosida mutanosibli rivojlantirilishi

Mavjud iqtisodiy tizimni butunlay yangi tartiblar asosida isloh qilish iqtisodiyotning rivojlanishidagi turli nomutanosibliklar hamda tanglik holatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lida iqtisodiyotni jonlantirish, bir tekis rivojlantirish va barqarorlashtirish jarayoni qonuniy bosqich hisoblanadi. Barqarorlashtirish jarayoni iqtisodiy rivojlanishda inqiroz holatlarining oldini olish uchun ishlab chiqarish va chiqarilayotgan mahsulot tarkibini o'zgartirishga yo'naltiriladi. Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki davrida barqarorlashtirish siyosatidan ko'zda tutilgan maqsad eng avvalo, makroiqtisodiyotda muvozanatni saqlash, ishlab chiqarishni keskin darajada pasayishining oldini olish va ommaviy ishsizlikning kelib chiqishiga yo'l qo'ymaslikdan iborat bo'ldi. Shu bilan birga bu siyosat pul emissiyasini boshqarish, uning qadrsizlanishining oldini olish, mamlakat to'lov balansini bir me'yorda saqlash kabi maqsadlarni ham o'z ichiga oladi.

Respublikada barqarorlashtirish siyosatini ishlab chiqishda jahon tajribasida sinalgan yondashuvlar hisobga olinib, ishlab chiqarish sohasiga ustunlik berildi. Moddiy ishlab chiqarish sohasining rivojlanishida ularni tarkiban qayta qurish talablari ham ko'zda tutildi. Bunda asosiy e'tibor katta istiqbolga ega bo'lgan, butun iqtisodiyotning rivojlanish tamoyillarini belgilab beradigan yetakchi tarmoq va sohalarga qaratildi.

Iqtisodiyotda zarur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirgunga qadar ishlab chiqarish hajmining pasayib ketishiga barham berish eng muhim maqsad bo'lib qoladi. Shu sababli respublikada 90-yillarning o'rtalaridayoq makroiqtisodiy barqarorlik sohasida ishlab chiqarish sur'atlari pasayishining sekinlashuvi ko'zga tashlandi, ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha esa o'sishga erishildi. Iqtisodiyotning ikkita yetakchi tarmog'i – sanoat va qishloq xo'jaligini isloh qilish va qo'llab-quvvatlashga qaratilgan tadbirlar natijasida sanoatda 1995 yildayoq, qishloq xo'jaligida 1997 yilda ishlab chiqarishning pasayishi to'xtatildi.

Makroiqtisodiy barqarorlik siyosatida 1997 yil keskin burilish davri bo'ldi, islohotlar amalga oshirilgan davr davomida birinchi marta yalpi ichki mahsulotning o'sishi (105,2 foiz) aholi sonining o'sishidan (101,8 foiz) yuqori bo'ldi⁸⁷. Bu ijobiy tamoyillar keyingi yillarda mustahkamlab borildi. Natijada 2000 yilda YAİM – 4,0 foizga, sanoat ishlab chiqarish hajmi – 6,4 foizga, qishloq xo'jalik mahsulotlari – 3,2 foizga ko'paydi. Iste'mol mollari ishlab chiqarish 7,7 foizga chakana tovar aylanishi – 7,8 foizga, aholiga pullik xizmat ko'rsatish hajmi esa 14,0 foizga ortdi. Davlat budjeti kamomadi YAİMning bir foizidan oshmadi. Naqd pul emissiyasi 9,4 foizni tashkil etdi. Jami pul massasi, belgilangan darajada – ya'ni YAİMga nisbatan 19 foizdan oshmadi⁸⁸.

Keyingi yillarda mamlakatimiz iqtisodiyotining yuqori barqaror sur'atlar bilan o'sishi va makroiqtisodiy mutanosibligi ta'minlandi, ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish va modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash ishlari davom ettirildi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlari hamda ularni ta'minlash borasidagi vazifalarning aniq belgilab olinishi va izchil ravishda amalga oshirilishi natijasida mamlakatimizda asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning bajarilishida ahamiyatli yutuqlarga erishilmoqda.

Mamlakatimizda YAİMning nafaqat miqdoran o'sib borishi, balki uning tarkibiy tuzilmasining sifat jihatidan takomillashib borishi ham alohida e'tiborga molik. Bunda uning o'sishiga ta'sir ko'rsatgan omillar tahlili, ya'ni qo'shilgan ulushlarning tarkibi hamda YAİMning o'sishiga qo'shgan hissasini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

2008 yildagi YAİMning tarkibida qo'shilgan ulushi jihatidan xizmat ko'rsatish sohalari (30,1%), transport va aloqa (18,0%), sanoat (17,0%), qishloq xo'jaligi (11,9%), savdo (8,4%) tarmoqlari yetakchi o'rin tutmoqda. Shunga ko'ra, ularning YAİMning o'sishiga qo'shgan hissasi ham tegishli ravishda 2,7; 1,6; 1,5; 1,1; 0,8 foizni tashkil etgan.

Shunisi e'tiborliki, yalpi ichki mahsulotning tarkibi faqat uning yirik tarmoq va sohalari o'rtasida emas, balki tarmoq ichida ham o'zgarmoqda. Jumladan, rangli metallurgiya va mashinasozlik tarmoqlari juda tez sur'atlar bilan o'smoqda. Rangli metallurgiya sanoatining 2007 yildagi solishtirma salmog'i 2000 yilga nisbatan 1,7 baravar, mashinasozlik tarmog'ining solishtirma salmog'i esa 1,6 baravar oshgan.

---

⁸⁷ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

⁸⁸ Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz ma'sulmiz. «Xalq so'zi». 17 fevral 2001 yil, №37 (2599).

Shuningdek, yoqilg'i-energetika kompleksi, qora metallurgiya sanoatining ulushi ham oshib bormoqda⁸⁹.

Respublika milliy iqtisodiyotida erishilgan bu ijobiy natijalar tarkibiy qayta qurishlar asosida butunlay yangi iqtisodiyot majmuasining bunyod etilganligi, birinchi navbatda eng muhim makroiqtisodiy va takror ishlab chiqarish nisbatlarini davlat tomonidan samarali tartibga solishning natijasi hisoblanadi. Bunda asosiy e'tibor iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi, hududlarning tarkibiy tuzilishini takomillashtirishga qaratiladi.

Tarkibiy siyosatning hududiy jihatlarini ta'minlash odamlar turmush darajasida vujudga kelgan hududiy nomutanosiblikni bartaraf etish, resurslar va ishlab chiqarish imkoniyatlaridan samarali foydalanishga erishishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shuningdek, bunda ishlab chiqarilayotgan mahsulot turini o'zgartirish, uning sifatini yaxshilash va mahsulot tayyorlashga ketadigan jami xarajatlarni kamaytirish talablari ham hisobga olinadi.

Iqtisodiyot tuzilishidagi o'zgartirishlar, chetdan mahsulot olib kelishni qisqartirish, iqtisodiyotning xomashyo yetishtirishga qaratilgan bir tomonlama yo'nalishini bartaraf etish va uning eksport imkoniyatini kengaytirish, tarmoqlar ichidagi va hududiy jihatdan vujudga kelgan nomutanosibliklarni bartaraf etish asosida iqtisodiyotning mutanosib va barqaror rivojlanishini ta'minlash vazifalarini hal etish bilan bog'liqlikda amalga oshirildi.

Shu vazifalardan kelib chiqib, **iqtisodiyot ichki tuzilishidagi o'zgarishlar – respublikaning energetika va oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlovchi tarmoqlarni rivojlantirishga** qaratildi. Bunda birinchi navbatda eng muhim o'zak tarmoqlarni – neft va gaz sanoatini, energetikani, rangli metallurgiya sanoatini, mashinasozlik majmuasini, qishloq xo'jalik va agrosanoat majmuasining boshqa sohalarini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Iqtisodiyotning takror ishlab chiqarish tuzilishini tubdan o'zgartirish asosida umumiy iqtisodiy barqarorlikka erishishda **iste'mol bilan jamg'arish fondi o'rtasidagi eng maqbul mutanosiblikni ta'minlash** asosiy o'rin tutadi. Iste'mol fondining eng maqbul darajasiga erishish – ichki bozorda talab bilan taklif o'rtasida mutanosiblikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli davlat eng muhim makroiqtisodiy takror ishlab chiqarish nisbatlarini tartibga solib turuvchi omillarga ko'proq e'tibor berdi.

Nomoddiy ishlab chiqarish sohasida tarkibiy qayta qurishlar faol investitsiya siyosatini o'tkazish orqali amalga oshirildi. Shu sababli respublika investitsiya bazasini rivojlantirishga katta e'tibor berilib, bunda o'z sarmoyalimiz, tashqi kreditlar, bevosita investitsiyalar va ularning barcha manbalaridan o'rinli foydalanish ko'zda tutildi. Tashqi investitsiyalarni jalb qilishda bevosita investitsiyalar tarzida, davlat

---

⁸⁹ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

qarzlari, xalqaro moliya va iqtisodiy tashkilotlar, qarz beruvchi mamlakatlar moliyaviy-kredit resurslari shakllarida amalga oshirish mumkinligi hisobga olinadi.

Tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish **mahalliy xomashyo va tabiiy imkoniyatlar asosida ishlaydigan, ilg'or zamonaviy texnologiyalarni joriy etgan holda, nafaqat ichki, balki tashqi bozorda ham raqobatga bardosh beradigan mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga qaratilishi** zarur.

Mamlakatimizda **tarkibiy o'zgarishlarni va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish jarayonlarining davom ettirilishi** barqaror va mutanosib iqtisodiy o'sishni ta'minlash, milliy iqtisodiyotimiz raqobatbardoshligini oshirish hamda jadal taraqqiyotga erishishning muhim omili hisoblanib, u 2009 yildagi iqtisodiy dasturning muhim ustuvor yo'nalishi sifatida belgilab berildi.

Iqtisodiyotni mutanosib rivojlantirishda 2009-2014 yillarga mo'ljallangan uzoq muddatli dastur ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etib, unda iqtisodiyotimizning asosiy tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnik yangilash, mamlakatimizning yangi marralarni egallashi uchun kuchli turtki beradigan va jahon bozorida raqobatdoshligini ta'minlaydigan zamonaviy innovatsiya texnologiyalarini joriy qilish bo'yicha maqsadli loyihalar o'z ifodasini topadi.

Bugungi kunda dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, umumiy qiymati 24 milliard AQSH dollaridan ziyod bo'lgan qariyb 300 ta investitsiya loyihasi ustida ish olib borilmoqda. Jumladan, bunda yangi qurilish loyihalari – 18,5 milliard dollarni, modernizatsiya va rekonstruktsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha loyihalar esa taxminan 6 milliard dollarni tashkil qiladi. Dasturga kiritilishi mo'ljallanayotgan bu loyihalar avvalambor yoqilg'i-energetika, kimyo, neft-gazni qayta ishlash, metallurgiya tarmoqlariga, engil va to'qimachilik sanoati, qurilish materiallari sanoati, mashinasozlik va boshqa sohalarga tegishlidir.

Loyihalashtirish va qurilish ishlari boshlanayotgan inshootlarni quyidagi mablag'lar hisobidan moliyalashtirish ko'zda tutilmoqda: kompaniya va korxonalarining o'z mablag'lari – umumiy hisobda 8,2 milliard dollar, O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot fondi kreditlari – 2,5 milliard dollar, xorijiy investitsiya va kreditlar – 13,5 milliard dollar⁹⁰.

Prezidentimiz ushbu loyihalarning bir qismi bo'yicha 2007-2008 yillarda qurilish ishlari boshlab yuborilganligini, ba'zilarining qurilishini esa 2009 yilda boshlash ko'zda tutilayotganligini ta'kidlab o'tdilar. Mazkur loyihalarning amalga oshirilishi innovatsion va energiyani tejaydigan texnologiyalarni joriy etish va jahon bozorida talab mavjud bo'lgan yangi turdagi tovarlar ishlab chiqarishni o'zlashtirish hisobidan

---

⁹⁰ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 37-38-b.

yiliga 10,4 milliard dollarlik qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish, yillik eksportni 6,5 milliard dollarga ko'paytirish, yalpi ichki mahsulot hajmini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

2009 yildagi ustuvor vazifalardan biri – **xizmat ko'rsatish va kichik biznes sohasini aholi bandligini ta'minlash va hayot darajasini oshirishning eng muhim omili sifatida yanada jadal rivojlantirishdir.** Shu sababli Inqirozga qarshi choralar dasturida kichik biznesni rivojlantirishni rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu chora-tadbirlar soliq va kredit imtiyozlari bilan bir qatorda, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay biznes muhitini yaratish maqsadida institutsional islohotlarni yanada chuqurlashtirishni ham o'z ichiga oladi.

Jumladan, yangi tashkil etilayotgan kichik va xususiy korxonalarini qo'llab-quvvatlash maqsadida Imtiyozli kredit jamg'armasining resurs bazasini ikki barobar oshirish; berilgan imtiyozlarning amal qilish muddati uzaytirish, jumladan, aylanma mablag'larni to'ldirish uchun beriladigan kreditlarning eng uzoq muddatini 12 oydan 18 oyga oshirish; 2009 yilning 1 yanvaridan sanoat sohasida faoliyat ko'rsatayotgan kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lov stavkasi 8 foizdan 7 foizga kamaytirish; moliyaviy, maishiy va boshqa xizmatlarni ko'rsatayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalar yagona soliq to'lovidan 3 yil muddatga ozod etish; 2009 yilda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tekshirishlar sonini kamida yana 30 foizga kamaytirish kabi chora-tadbirlar ko'zda tutilgan⁹¹.

2009 yildagi yana bir eng muhim ustuvor vazifa – **bu mamlakatimizni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning muhim omili sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishdan** iborat. Chunki, mamlakatimizda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, iqtisodiyotning real sektorini yanada rivojlantirish ko'p jihatdan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishlab chiqarish infratuzilmasi bilan ta'minlanganlik darajasiga bog'liq.

Zamonaviy ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirishni ta'minlash, shu asosda iqtisodiyotni izehil va barqaror yuksaltirish uchun qulay shart-sharoit yaratish maqsadida «2009 yilda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» maxsus dastur qabul qilindi va uning bajarilishi keskin nazoratga olindi.

2008 yil davomida 1108,0 mlrd. so'mlik temir yo'l transporti xizmatlari, 397,2 mlrd. so'mlik avtomobil yo'llari qurish va rekonstruksiyalash ishlari, 1375,0 mlrd. so'mlik aloqa xizmatlari, 1786,1 mlrd. so'mlik elektr energiyasi ta'minoti xizmatlari ko'rsatildi. Buning natijasida mamlakatimizdagi korxonalar va tashkilotlar ishlab chiqarish faoliyatining rivoji va uzluksizligi ta'minlandi.

---

⁹¹ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 47-48-b.

Iqtisodiyot real sektorining jadal o'sishi ishlab chiqarish infratuzilmasi xizmatlariga bo'lgan ehtiyojning to'xtovsiz ravishda o'sishiga olib kelmoqda. Shunga ko'ra, 2009 yilda ushbu tarmoqlar xizmat ko'rsatish hajmini ahamiyatli darajada, jumladan, avtomobil yo'llari qurish va rekonstruksiyalash hajmini 133,8% ga, temir yo'l transporti xizmatlari hajmini 125,5% ga, aloqa xizmatlari hajmini 116,1%ga oshirish belgilangan. Shuningdek, temir yo'l uchastkalarini elektrlashtirishni 3 baravardan ko'proq, temir yo'llarni modernizatsiyalash va rekonstruksiyalashni 127,3%, temir yo'l raz'ezdlari va korxonaga kirish yo'llari qurishni 125%, ko'priklar qurishni 121,4%, yuqori voltli liniyalarni qurishni 184,2% ga o'stirish ko'zda tutilmoqda⁹².

Bundan ko'rinadiki, O'zbekistonda iqtisodiy muvozanatni ta'minlash hamda iqtisodiyotni mutanosibli rivojlantirishda tarkibiy o'zgartirish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash jarayonlaridan samarali foydalanib kelinmoqda.

Xulosalar:

1. Iqtisodiy muvozanat deb bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda va ta'sirda amal qiladigan iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga teng kelgan holatiga aytiladi. Shuning uchun ham butun iqtisodiyotning muvozanati to'g'risida gap borganda eng avvalo yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi tenglik e'tiborga olinadi.

2. Makroiqtisodiyotda iqtisodiy muvozanat o'z ichiga xususiy va umumiy tavsifdagi bir qator muvozanatlar tizimini oladi. Xususiy muvozanat – bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi. Umumiy muvozanat jamiyat barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish hajmining o'zaro teng kelishini bildiradi. Umumiy iqtisodiy muvozanat bozor sharoitida, avvalo, yalpi talab va yalpi taklifning teng kelishida ko'rinadi.

3. Umumiy iqtisodiy muvozanat ijtimoiy maqsadlar va iqtisodiy imkoniyatlarning mos kelishi; mamlakatdagi barcha iqtisodiy resurslardan samarali foydalanadigan xo'jalik mexanizmi; muvozanatli ishlab chiqarishning umumiy tarkibiy tuzilishi iste'molning tarkibiy tuzilishiga mos kelishi; bozor muvozanati, ya'ni barcha asosiy bozorlar (tovarlar, resurslar, ishchi kuchi va hokazolar)da talab va taklif muvozanati kabi qator shart-sharoitlarni taqozo etadi.

4. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashda asosan ikkita o'zaro bog'liq usuldan foydalaniladi: 1) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli; 2) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli. Shuningdek, iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlashning balans, xarajat va natijalarni taqqoslash kabi usullari ham qo'llaniladi.

---

⁹² O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari.

5. Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat jihatdan ma'lum moslik, mos keluvchi nisbatlar bo'lib, bunda tenglik bo'lishi shart emas.

6. Iqtisodiy mutanosibliklarning barchasini umumlashtirib umumiy iqtisodiy tavsifdagi mutanosibliklar; tarmoqlararo mutanosibliklar; tarmoq ichidagi mutanosibliklar; hududiy (territorial) mutanosibliklar; davlatlararo mutanosibliklarga guruhlash mumkin.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiy muvozanat – iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelish holati.

Xususiy muvozanatlik – bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi.

Umumiy muvozanatlik – iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining, eng avvalo yalpi talab va yalpi taklifning bir-biriga teng kelgan holati.

Retsession farq – yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan kam bo'lgan miqdori.

Inflyatsion farq – yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori.

Multiplikator samarasi – bu sof milliy mahsulotdagi o'zgarishning yalpi sarflardagi o'zgarishga nisbati.

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o'rtasida miqdor va sifat o'lchamlarning mos kelishlik darajasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Iqtisodiy muvozanatlik, xususiy va umumiy muvozanatliklarga tavsif bering. Ularga misollar keltiring.

2. Quyidagi ikki usul, ya'ni: a) yalpi sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli; b) jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli yordamida muvozanatli SMM grafikda qanday aniqlanishini tushuntiring.

3. Multiplikator samarasi nima? Investitsion sarflarning o'zgarishi va multiplikator miqdori o'rtasidagi bog'liqlik qanday?

4. Agar jamg'armaga o'rtacha moyillik 0; 0,4; 0,6 ga teng bo'lsa, multiplikator qanday bo'ladi? Agar tadbirkor investitsiyalari darajasini 8 mln. so'mga ko'paytirsa, iste'molga o'rtacha moyillik esa 4/5 ga teng bo'lsa, SMM qanday o'zgaradi?

5. Akselerator samarasi nima va u iqtisodiy muvozanatga qanday ta'sir ko'rsatadi?

6. Avtonom va hosilaviy investitsiyalarning farqi nimada? Ularga ta'sir etuvchi omillar ham farqlanadimi?

7. Milliy iqtisodiyotning muvozanatlik darajasiga erishishda xususiy mutanosibliklarning roli qanday?

8. Mutanosiblikning qanday turlarini bilasiz? Ularga qisqacha ta'rif bering.

9. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo'llari qanday?
10. Respublikada iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini qayta qurishlarni qaysi yo'llarda amalga oshirish ko'zda tutilgan?

19-mavzu. Iqtisodiyotning siklliligi va makroiqtisodiy beqarorlik

1. Makroiqtisodiy beqarorlik va iqtisodiyotning siklliligi...
2. Iqtisodiy sikl nazariyalari. sikllarning asosiy turlari.....
3. Inqirozlarning mazmuni va turlari.....
4. Hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va salbiy oqibatlarini.
5. Jahon moliyaviy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri hamda uning oqibatlarini oldini olish va yumshatishga asos bo'lgan omillar.....

Bu mavzuda dastlab iqtisodiy sikllarga, ya'ni bozor iqtisodiyoti uchun xususiyatli bo'lgan ishlab chiqarish, bandlik va narx darajasining davriy tebranishlariga umumiy tavsif beriladi. Keyin iqtisodiy sikl fazalari va davriy tebranishlarning sabablari qarab chiqiladi. Tahlil davomida moliyaviy, tarkibiy va agrar inqirozlarga hamda ularning xususiyatlarini yoritib berishga alohida o'rin ajratiladi.

«Bugungi kunning eng dolzarb muammosi – bu 2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy inqirozi, uning ta'siri va salbiy oqibatlarini, yuzaga kelayotgan vaziyatdan chiqish yo'llarini izlashdan iborat»⁹³. Shunga ko'ra, mavzu davomida hozirgi davrda ro'y berayotgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mazmun-mohiyati, kelib chiqish sabablari va ta'sir yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratiladi.

1. Makroiqtisodiy beqarorlik va iqtisodiyotning siklliligi

Har qanday mamlakat iqtisodiy o'sish, iqtisodiy resurslarning to'la bandligi va narxlarning barqaror darajasiga erishishga harakat qiladi. Ammo uzoq muddatli iqtisodiy o'sish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari ta'sirida tebranib turadi. Iqtisodiy o'sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. Vaqti-vaqti bilan ob'ektiv qonunlarning o'zgartirib bo'lmaydigan ta'siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida ayrim vaqtlarda, ayrim bo'g'inlarda uzilishlar paydo bo'ladi va bu uzilish iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo'lishi hisoblanadi. Bu holat iqtisodiy adabiyotlarda **iqtisodiyotning siklli rivojlanishi** deb ataladi.

Ko'plab iqtisodchilar ortiqcha ishlab chiqarish sabablarini ochib berishga harakat qilib, talabning ko'payishi va kamayishi, ishlab chiqarish hajmining o'sishi yoki qisqarishi kabi hodisalarning davriy tavsifiga e'tibor qaratdilar. Bu hodisalarning ro'y berish ketma-ketligidagi ma'lum izchillik ham aniqlandi. Siklli rivojlanishning ob'ektivligi va realligi, uning iqtisodiy jarayonlar tavsifiga ta'siri nuqtai nazaridan

---

⁹³ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 4-b.

ahamiyatligi to'g'risida bir qator taniqli iqtisodchilar, jumladan, A.Shpitgof, M.Tugan-Baranovskiy, T.Veblen, U.Mitchell, J.M.Klark, J.Xiks, J.M.Keyns, Y.SHumpeter va boshqalarning ilmiy asarlarida bayon etilgan.

Ta'kidlash lozimki, turli darslik va o'quv qo'llanmalarda mazkur muammoni yoritishga ham turlicha darajada yondashilgan. Jumladan, akademiklar V.I.Vidyapin, A.I.Dobrinin, G.P.Juravleva va L.S.Tarasevich umumiy tahriri ostida tayyorlangan darslikda bu muammoga alohida mavzu orqali keng to'xtalib o'tilgan⁹⁴. Unda iqtisodiy sikllar nazariyasi iqtisodiy o'sish nazariyasi bilan bir qatorda iqtisodiy dinamika nazariyalari tarkibiga kirishi, iqtisodiy sikl tabiatining o'zi esa munozarali va kam o'rganilgan muammolardan biri ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, ijtimoiy hayotda siklli rivojlanishni tan oluvchi hamda inkor etuvchi ikki yo'nalishdagi tadqiqotchilar mavjudligi ko'rsatilgan. siklning mohiyatini ochib berishda dastlab unga jismlar o'zaro ta'sir jarayonining natijasi sifatida qaralib, falsafiy qoidalar nuqtai nazaridan izohlashga harakat qilingan. sikl fazalarini ajratib ko'rsatishda markscha sanoat sikli nazariyasiga keng to'xtab o'tilgan. Shundan so'ng sikllarning asosiy turlari, bugungi kunga qadar mavjud bo'lgan sikllar to'g'risidagi nazariyalar bayon etilgan.

Ba'zi bir darsliklarda esa iqtisodiyotning siklli rivojlanishi muammolariga nisbatan qisqa, umumiy tarzda to'xtab o'tilgan⁹⁵. Ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda iqtisodiy siklning mohiyati va uning fazalari bayoniga to'xtalib o'tamiz.

Iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin ketin bir necha fazalarni bosib o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz to'liqsimon harakat sifatida davom etadi. siklli harakat iqtisodiy o'zgarishning muhim omili, makroiqtisodiy muvozanat unsurlaridan biri bo'lib, milliy xo'jalik turli tarkibiy qismlarining amal qilishidagi notekislikni, uning rivojlanishidagi inqilobiy va tadrijiy bosqichlarning, iqtisodiy taraqqiyot jarayonidagi almashuvini aks ettiradi.

Iqtisodiy sikl maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy siklning **inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish** fazalari ajratib ko'rsatiladi (19.1-chizma). Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

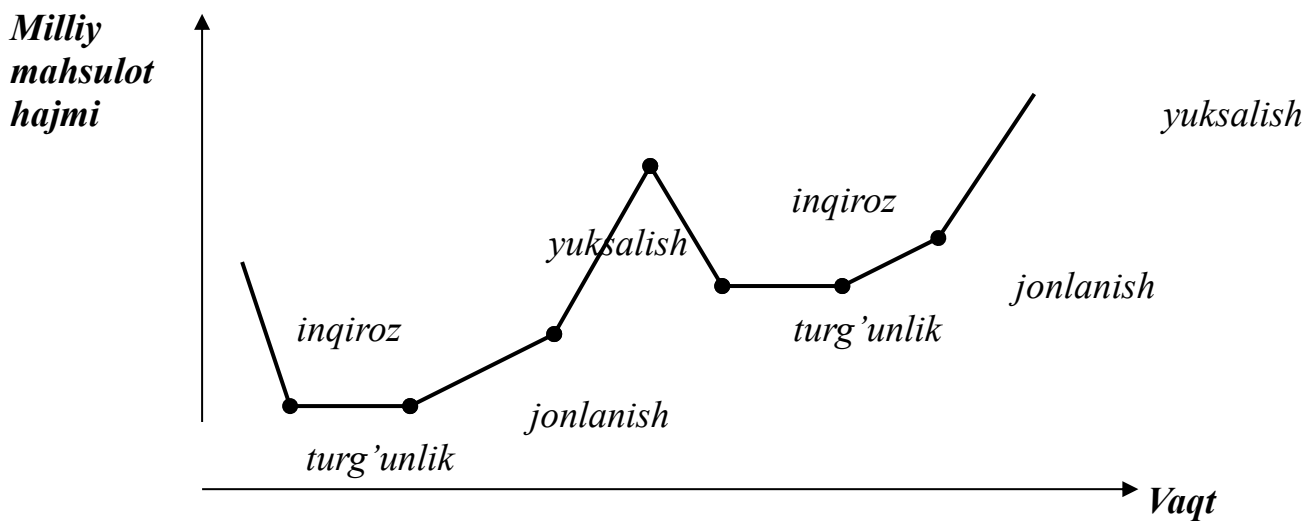
19.1-chizma

Iqtisodiy sikl fazalari

---

⁹⁴ Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 465-485-b.

⁹⁵ Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy / Pod red. V.D.Kamayeva. – 10-e izd., pererab. i dop. - M.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 2004, 537-541-b.; Borisov ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – 3-e izd., pererab. i dop. M.: YUrayt-Izdat, 2005, 301-309-b.

Iqtisodiy siklning dastlabki fazasi **inqirozdan** boshlanib, u ishlab chiqarishning pasayishida ifodalanadi. Inqiroz fazasining asosiy belgilari va o'ziga xos xususiyatlarini mazkur mavzuning 3-bandida batafsil bayon etiladi.

Inqirozdan keyin **turg'unlik fazasi** boshlanib, u nisbatan uzoqroq davom etadi. Bu fazada ishlab chiqarish darajasining barqarorligi ta'minlansada, u inqiroz boshlanishidan oldingi darajaga nisbatan ancha past bo'ladi. Narxlarning pasayishi to'xtab, ssuda foizlari pasayadi, tovar zaxiralari barqarorlashadi. Biroq ishsizlikning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Turg'unlik fazasi davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga yetadi.

Jonlanish fazasida ishsizlik darajasi bir oz qisqarib, ishlab chiqarish darajasi sekin-asta o'sib boradi. Narxlar ham asta ko'tarilib, ssuda foizi o'sa boshlaydi. Iqtisodiyotning bandlik darajasining ortishi va foyda hajmining tezlik bilan o'sishi jonlanish fazasining yuksalish bosqichiga o'sib o'tishiga imkoniyat yaratadi. Yangi sikl yuksalishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Yuksalish fazasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kengayishi ishsizlikning birmuncha kamayishiga hamda ish haqining o'sishiga olib keladiki, buning oqibatida iste'mol tovarlariga to'lovga qodir talab kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o'z navbatida, iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to'planib borishidan iborat zanjirli reaksiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo'lib qoladi.

Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo'yicha keskin farqlanadi. Shunga qaramay, ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo'ladi.

2. Iqtisodiy sikl nazariyalari. sikllarning asosiy turlari

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqish sabablari va ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning chuqur va izchil ravishda tadqiq etilishi turli ko'rinishdagi iqtisodiy sikl nazariyalarining vujudga kelishiga olib keldi.

Ko'pchilik hozirgi zamon iqtisodchilari iqtisodiy sikllarning ob'ektiv tavsifini tan olib, bu hodisani unga ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi omillarni tahlil qilish orqali o'rganishni tavsiya qiladi. **Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani eksternal nazariya deb ataladi.**

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi. Bu tashqi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- urushlar, inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar;
- oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarining ochilishi;
- yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog'liq ravishda aholi migratsiyasi, yer shari aholisi sonining o'zgarib turishi;
- ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartirishga qodir bo'lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o'zgarishlar.

Iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o'ziga xos ichki omillari ta'sirida vujudga kelishini asoslovchi nazariya internal nazariya deb ataladi.

Asosiy kapitalning jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirib, xizmat muddati tugashi va uning yangilanishi ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy siklni keltirib chiqaruvchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi.

Agar bir yoki bir necha tarmoqda mashina-uskunalar talabning keskin ortishini keltirib chiqaradigan iqtisodiy o'sish boshlansa, tabiiyki, bu hol mashina va uskunalar to'liq eskiradigan har 10-15 yildan keyin takrorlanadi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida bu muddat qisqarib boradi va inqirozlar tez takrorlanadi.

Shuningdek, quyidagi boshqa ichki omillar ham ajratib ko'rsatiladi:

- shaxsiy iste'molning o'zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi);
- investitsiyalar, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo'naltiriladigan mablag'lar hajmi;
- ishlab chiqarish, talab va takliflar hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosatining o'zgarishi.

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqishini faqat eksternal yoki internal nazariya orqali tushuntirish to'g'ri bo'lmaydi. Iqtisodiy sikl va umuman iqtisodiy tizimdagi miqdoriy va sifat o'zgarishlar tashqi va ichki omillar birgalikdagi ta'siri oqibatida kelib chiqishi mumkin.

Shuningdek, iqtisodiyotning siklli rivojlanishi sabablarini izohlashda bir qator nazariyalar ham ilgari suriladi. Quyida ulardan asosiylarini ko'rib chiqamiz.

Sof monetar nazariya. Bu nazariya tarafdorlarining fikricha bozor iqtisodiyotida markaziy o'rinni pul va kredit egallaydi. Iqtisodiyotning siklli o'zgarishi eng avvalo pul massasi oqimini o'zgartirishga bog'liq.

Iqtisodiy faollikning o'sishi, iqtisodiyotning ravnaq topishi, uning turg'unlik bilan almashinib turishiga yagona sabab pul oqimining o'zgarishidir. Tovarlarga talabning ortishi natijasida savdo, chakana narx o'sib, ishlab chiqarishning kengayishiga olib keladi.

Pul oqimi (iste'mol xarajatlari summasi) pul miqdorining o'zgarishi natijasida o'zgaradi. Pul miqdorining kamayishi iqtisodiy faoliyat faolligini pasaytiradi.

Pul va kredit tizimi beqaror tavsifga ega ekanligi sababli pul oqimini barqarorlashtirish murakkab hisoblanadi. Hozirgi paytda kredit pullari to'lov va muomala vositasi sifatida asosiy rolni o'ynaydi. Aynan bank tizimi kredit pullarni yaratadi, shunga ko'ra, pul oqimining o'zgarishida banklarning hisob stavkalari katta ahamiyat kasb etadi. Bu nazariyaning ayrim namoyandalari pulni harakatga keltiruvchi kuch sifatida qarab, muvozanatning buzilishiga asosiy sabab deb ko'rsatadilar.

Ikkinchi guruhi esa pul tizimi mutanosiblikni buzmaydi, faqat mutanosiblikni buzilishiga olib keluvchi boshqa omillar uchun sharoit yaratadi, degan fikrni ilgari suradilar. Muvofiq ravishda monetar va nomonetar yo'nalish vujudga keldi. Monetar nazariyaning e'tiborli tomonlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1) yuksalish fazasi davrida kreditni kengaytirish tufayli kelib chiqqan ishlab chiqarish tuzilmasi nomutanosibliklarini tahlil qilinadi;

2) mazkur nomutanosibliklarning salbiy oqibati sifatida kelib chiquvchi inqirozlar tahlil qilinadi.

Shunday qilib, bu nazariya jamg'arishning davriy ravishda oshib ketishi va mutanosiblik buzilishining asosiy sababi sifatida pulni ko'rsatadilar. **Nomonetar nazariya** tarafdorlari esa texnologik o'zgarishlar, yangiliklar, ixtirolarning ahamiyatini alohida ta'kidlab, pul jamg'arishning ko'payib ketishidagi rolni ko'rsatishadi. Monetar va nomonetar yo'nalish o'rtasidagi farq uncha katta emas, biri ikkinchisini to'ldiradi.

Har ikkala nazariya ham oxir-oqibat iqtisodiy faollikning kuchayishiga iste'mol emas, balki investitsiya sabab bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi.

Iqtisodiy sikllarni iste'mol tovarlariga talabning o'zgarishiga bog'lab, akseleratsiya printsipiga e'tibor qaratiladi. Bu printsip mohiyatiga ko'ra texnik sabablar tufayli iste'mol tovarlariga bo'lgan talabning ozginagina o'zgarishi ishlab chiqarish uchun zarur tovarlarga talabni keskin o'zgarishiga olib keladi.

Yetarlicha iste'mol qilmaslik nazariyasi. Bu nazariyaning mohiyati ko'proq jamg'arib, samarali darajada iste'mol qilmaslik jamiyatni siklli rivojlanishining sababi qilib ko'rsatiladi:

1) mablag'ni jamg'arish, boshqacha aytganda xazinaga aylantirish turg'unlikka olib kelishi mumkin, chunki bu mablag' investitsiyalash uchun foydalanilmaydi;

2) pulni jamg'arish iste'mol tovarlariga talabning qisqarishiga olib keladi, chunki u iste'molga sarflanmaydi.

3) natijada investitsiyaga nisbatan pul shaklidagi jamg'arish hajmi o'sib borib, iste'mol tovarlariga talab kamayib boradi, taklif esa ortadi, narx pasayadi, iste'mol tovarlari bozoridagi qiyinchiliklar inqirozga olib keladi.

Jamg'arish nazariyasi. Bu nazariyaga ko'ra iqtisodiy sikl ishlab chiqarish vositalari yoki kapitallashgan investitsion tovarlar ishlab chiqarish bilan bog'liq. Kundalik iste'mol tovarlari ishlab chiqarish bilan uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar va ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish sikllari o'rtasida katta farq bor.

Kundalik iste'mol mollari doimiy ravishda iste'mol qilinadi. Ularning iste'mol miqdori o'zgartirgan taqdirda ham uncha katta o'zgarishlar sodir bo'lmaydi.

Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni domiy ravishda xarid qilinmaydi. Balki ular iste'molchi daromadi ko'paygan paytdagina sotib olinadi. Uzoq muddat

foydalaniladigan tovarlarga talab barqaror emas. Ishlab chiqarishni davom ettirish uchun kapital tovarlar ishlab chiqarish zarur.

Iste'mol o'sgan sari kapital tovarlarga talab ham ortadi. Bunda ishlab chiqarish tarkibida nomutanosibliklar yuz beradi, ya'ni iste'mol tovarlari, uzoq muddat foydalaniladigan va kapital tovarlar o'rtasida nisbatlar buziladi.

Inqirozning sababi pul yetishmasligi, bank rezervlarining kamligi emas, balki ana shu nisbatlarning buzilishidir. Lekin ko'pchilik iqtisodchilar yetarli darajada iste'mol qilmaslik inqirozning sababi emas, balki uning oqibatidir, deb ta'kidlaydilar. ya'ni iste'molchilar daromadlarini ko'proq jamg'arishga ajratganlari uchun emas, balki to'lov qobiliyatini yetarli emasligi, ya'ni xarid qilish uchun pulning yo'qligidan kelib chiqadi.

Psixologik nazariya. Iqtisodiyotning siklli rivojlanishini tushuntirishda iqtisodiy nazariyalar bilan bir qatorda psixologik nazariyalar ham keng o'rin olib bormoqda. Psixologik nazariya tarafdorlariga J.M.Keyns, U.Mitchell, F.Xayek va boshqalarni kiritish mumkin. Ularning fikricha, insondagi optimizm va pessimizm faoliyat aktivligiga ob'ektiv iqtisodiy omillar: foiz me'yori, pul oqimi, foyda va boshqalar ta'sir ko'rsatib, buning natijasida ishlab chiqarishning qisqarishi yoki kengayishi ro'y beradi.

Kreditning kengayishi, talab va ishlab chiqarishning o'sishi odamlarning kayfiyatini ko'taradi va aksincha. Bundan tashqari kishilar borgan sari likvidligi yuqori bo'lgan pul jamg'arishga moyilligi ortib borishi va o'z navbatida iqtisodiy rivojlanishga ta'sir etishini ko'rsatishadi.

Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi¹. Quyidagi 19.1-jadvalda ularning ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari ifodalangan.

19.1-jadval

Sikllarning asosiy turlari

Sikl turlari	Siklning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitchin sikli	2–4 yil	Zaxiralar miqdori → YAMM, inflyatsiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari
Juglar sikli	7–12 yil	Investitsion sikl → YAMM, inflyatsiya va bandlikning tebranishi
Kuznets sikli	16-25 yil	Daromad → immigratsiya → uy-joy qurilishi → yalpi talab → daromad
Kondratev sikli	40-60 yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o'zgarishlar
Forrester sikli	200 yil	Energiya va materiallar
Toffler sikli	1000-2000 yil	TSivilizatsiyalarning rivojlanishi

¹ Qarang: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 469-b.

Kitchin sikli zaxiralar sikli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitchin (1926 y.) o'zining e'tiborini tovar zaxiralarining harakat chog'idagi moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to'liqlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa u siklning davomiyligini jahondagi oltin zaxiralarining tebranishlari bilan bog'lab, uni 3 yil 4 oyga teng, deb hisoblaydi. Biroq qisqa muddatli sikllar sabablarining bunday izohi bugungi kunda ko'pchilik iqtisodchilarni qoniqtirmaydi.

Juglar sikli «biznes-sikl», «sanoat sikli», «o'rtacha sikl» va «katta sikl» kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko'rsatganligi tufayli, aynan shu sikl Frantsiya, Angliya va AQSHda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o'rganishga katta hissa qo'shgan Klement Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

Birinchi sanoat sikli 1825 yili Angliyada metallurgiya va boshqa yetakchi tarmoqlarda mashinali ishlab chiqarish hukmron mavqeni egallagan davrda kuzatiladi. 1836 yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQSHga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AQSH va qator yevropa davlatlarida boshlangan inqiroz tub mohiyatiga ko'ra birinchi jahon sanoat inqirozi bo'lgan.

Agar XIX asrda sanoat sikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo'lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AQSH va yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshdan kechirgan bo'lib, ulardan yettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro'y bergan.

Kuznets sikli ko'p hollarda «qurilish sikli» deb ham nomlanib, 20 yilgacha bo'lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o'zining «Milliy daromad» (1946 y.) nomli kitobida milliy daromad, iste'mol sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalari hamda bino va inshootlarga yalpi investitsiyalar ko'rsatkichlarida 20 yillik o'zaro bog'liq tebranishlar mavjud bo'lishini ko'rsatib bergan. 1955 yilda amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondratev sikli «uzoq to'liqlar» sikli deb ham ataladi. sikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D.Kondratev katta hissa qo'shgan. Uning tadqiqoti Angliya, Frantsiya va AQSHning 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab olgan. Bunda u iqtisodiy o'sishning ko'p omilli tahlilini o'tkazib, ya'ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

I-sikl: 1787-1814 yillar – ko'taruvchi to'liq; 1814-1851 yillar – pasaytiruvchi to'liq.

II-sikl: 1844-1851 yillar – ko'taruvchi to'liq; 1870-1896 yillar – pasaytiruvchi to'liq.

III-sikl: 1896-1920 yillar – ko'taruvchi to'liq.

Kondratev siklining davomiyligi o'rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o'zgarishlarni o'zida aks ettirishi hisoblanadi.

Kondratev birinchi katta siklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyutsiyasi, ikkinchisini – temir yo‘l transportining rivojlanishi, uchinchisini – elektr energiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, to‘rtinchisini – avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog‘laydi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari beshinchi siklni elektronika, gen injenerligi va mikroprotsessorlar rivojlanishi taqozo qilishini ko‘rsatadi.

Iqtisodiy sikl barcha tomonlari bilan namoyon bo‘lib, amalda iqtisodiyotning hamma sohalariga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qismlarining o‘zaro bog‘liqligi sababli uning hech bir sohasi inflyatsiya to‘lqini yoki turg‘unlikning nohush oqibatlaridan chetda qolmaydi. Ammo shuni e‘tiborga olish zarurki, iqtisodiy sikl alohida shaxslar turmush darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada ta‘sir ko‘rsatadi.

Odatda iqtisodiy inqirozlardan sanoatning ishlab chiqarish vositalari va uzoq muddatli foydalaniladigan iste‘mol tovarlari ishlab chiqaradigan tarmoqlari ko‘proq zarar ko‘radilar.

Uy-joy va sanoat binolari qurilishi, og‘ir mashinasozlik hamda investitsion tovarlar, avtomobillar, maishiy xo‘jalik buyumlari va shunga o‘xshash tovarlar ishlab chiqarish bilan bog‘liq sanoat tarmoqlari va ularda band bo‘lgan ishchilar siklning inqiroz fazasida og‘ir oqibatga uchraydi. Biroq, bu tarmoqlar siklning yuksalish fazasida o‘zining rivojlanishi uchun yuqori darajada rag‘bat oladi.

Iqtisodiyot qiyinchilikni boshdan kechira boshlaganda ishlab chiqaruvchilar ko‘pincha zamonaviy uskunalarni sotib olishni va yangi zavodlar qurishni to‘xtatadi yoki qandaydir muddatga kechiktirishi mumkin. Bunday kon‘yunktura sharoitida investitsion tovarlar zaxiralarini ko‘paytirish hech qanday iqtisodiy mazmunga ega emas, aksincha korxonalar mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan ancha to‘laroq foydalanishlari mumkin bo‘ladi.

Iqtisodiy jihatdan qulay davrlarda, ya‘ni siklning jonlanish va yuksalish fazalarida ishlab chiqarish vositalari odatda ular to‘liq eskirgunga qadar almashtiriladi. Ammo tanazzul davri kelganida, korxonalar o‘zining eskirgan uskunalarni ta‘mirlab, ularni ishga tushiradi. Shu sababli bu davrda ishlab chiqarish vositalariga investitsiyalar keskin qisqaradi. Ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlari mavjud bo‘lgan ayrim korxonalar, hatto iste‘mol qilingan asosiy kapitalining o‘rnini qoplashga ham harakat qilmaydi.

Qisqa muddatli foydalaniladigan iste‘mol tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari iqtisodiy siklning oqibatlarini nisbatan kamroq darajada sezadi.

Aholi yoki keng iste‘molchilar qatlamiga iqtisodiy sikl turlicha ta‘sir ko‘rsatadi. Tanazzul davri boshlanganda, doimiy daromad oluvchi iste‘molchilar oila budjetini qisqartirishga to‘g‘ri keladi, maishiy texnika va avtomashina kabi uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni xarid qilishni to‘xtatadi. Har qanday sharoitda ham oila a‘zolari yeb-ichishi va kiyinishi zarurligi tufayli, oziq-ovqat mahsulotlari va kiyim-kechaklar, ya‘ni qisqa muddatda foydalanadigan iste‘mol tovarlarini xarid qilishni to‘xtatish mumkin emas. Faqat, bunday tovarlarni xarid qilish miqdori qandaydir darajada kamayishi mumkin.

Investitsion tovarlar va uzoq muddat foydalaniladigan iste‘mol tovarlari ishlab chiqaruvchi ko‘pchilik sanoat tarmoqlari yuqori darajada monopol mavqega egaligi

bilan farqlanadi va natijada bozorda nisbatan ko'p bo'lmagan yirik firmalar ma'lum davr davomida narxning pasayishiga qarshi turishi, talabning kamayishi sababli mahsulot chiqarish hajmini cheklash uchun yetarlicha monopoliya hukmronlikka ega bo'lishi mumkin. Shu sababli talabning kamayishi birinchi navbatda ishlab chiqarish va bandlik darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Bunga teskari bo'lgan holatni qisqa muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarida kuzatish mumkin. Bu tarmoqlarning ko'pchiligi o'zlarining raqobatga layoqatsizligi va ishlab chiqarish markazlashuv darajasining pastligi bilan tavsiflanadi. Shu sababli ular siklning salbiy oqibatlariga qarshi tura olmasligi mumkin va mahsulotlariga talabning pasayishi ishlab chiqarish darajasiga qaraganda narxlarda ko'proq aks etadi.

Demak, kapitalning to'planishi yuqori darajada bo'lgan tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmining keskin pasayishi va narxlarning nisbatan sekin tushishi, to'planish darajasi past bo'lgan tarmoqlarda narxlarning sezilarli tushishi va mahsulot ishlab chiqarish hajmining nisbatan kam qisqarishi kuzatiladi.

3. Inqirozlarning mazmuni va turlari

Siklli rivojlanishning dastlabki va asosiy fazasi inqiroz hisoblanadi. Shunga ko'ra ushbu fazaning mazmuni va uning turlarini batafsil ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Inqiroz bir siklni nihoyasiga yetkazib, yana muqarar ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining boshlanishiga asos soladi; inqiroz vaziyatida asosiy kapitalning ortiqcha jamg'arilishi uning hamma funktsional shakllarida namoyon bo'ladi.

Inqiroz fazasida ishlab chiqarish va bandlik qisqaradi, ammo narxlar pasayish tamoyiliga berilmaydi. Bu fazaning quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlik o'zining eng past darajasiga tushib ketishi orqali tavsiflanadi. **Shunga ko'ra, iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi.**

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to'lovga qobil talabga mos kelmay (undan oshib ketadi yoki kam bo'ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to'xtab qoladi, tovarlar ishlab chiqarish kamayadi, ishlab chiqarishning o'sish davri uning tushkunligi bilan almashinadi. Iqtisodiyotning o'sishi inflyatsiya, ya'ni narx darajasining asossiz ravishda keskin ko'tarilishi sababli orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo'ladiki, bunda iqtisodiy o'sish bandlik va ishlab chiqarishning past darajasiga o'rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko'tarilishi bilan birga ishsizlik ham keskin o'sadi. Qisqacha aytganda, iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli tamoyillari ham ishsizlik, ham inflyatsiya oqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi – takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanosibliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o'zlashtirish o'rtasidagi nomutanosiblik bo'lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nusxalarida turli shakllarda namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste'mol, talab va taklif o'rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanosibliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi.

Rivojlangan tovar xo'jaligi paydo bo'lgunga qadar ishlab chiqarishning keskin qisqarishi odatda tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, toshqinlar va h.k.) yoki urushlar va ular keltiradigan vayronagarchiliklar bilan bog'liq bo'lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o'tilgan davrdan keyingi vaqti-vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishga siklik tavsifni kasb etadi. Inqirozlar turli-tuman tarzda ro'y bersada, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib, guruhlarga ajratish mumkin.

1. Xo'jalik tizimida **muvozanatning buzilishi miqyosiga ko'ra** inqirozlarni umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan inqirozlarga bo'lish mumkin. Umumiy inqirozlar butun milliy xo'jalikni qamrab olsa, ikkinchisi qisman, ya'ni ayrim sohalari yoki tarmoqlardagi tanglik sifatida ro'y beradi.

Ayrim sohalardagi inqirozlar orasida moliyaviy inqiroz muhim o'rin tutib, u o'z ichiga pul-kredit sohasidagi inqiroz, valyuta inqirozi, birja inqirozi va boshqalarni oladi. Hozirgi vaqtda AQSH va yevropaning aksariyat mamlakatlarida ro'y berayotgan inqiroz ham dastlab moliya sohasida boshlanib, keyinchalik ishlab chiqarish sohasiga ham tutashib ketdi.

Pul-kredit sohasidagi inqiroz. Mamlakatda pul-kredit tizimining tang ahvolga tushishi bo'lib, bunda tijorat va bank krediti qisqaradi. Aktsiya va obligatsiyalarning kursi, bank foizi tushib ketishi natijasida banklar sinib, yalpi holda bankrotlikka uchraydilar.

Valyuta inqirozi. Bunda milliy valyutaning obro'si tushib ketadi. Bankda valyuta zaxirasi tugab, milliy valyuta kursi tushib ketadi.

Birja inqirozi. Bu tanglik birjada qimmatli qog'ozlar kursining tezda tushib ketishi, ularni emissiya qilishni qisqarishi, fond birjalari faoliyatidagi chuqur tushkunlikda ifodalanadi.

Ekologik inqiroz. Atrof-muhitni eng avvalo inson sog'lig'ini yo'qotish, umrini qisqartirishga olib keladigan darajada vaziyatni vujudga kelishida ifodalanadi. U sanoatning shiddatli tarzda o'sishiga yo'l qo'ymaydi.

Tarmoqlar inqirozi. Bu milliy xo'jalikning biron-bir tarmog'ini qamrab, ishlab chiqarishning tarkibiy o'zgarishi yoki normal xo'jalik aloqalarining buzilishi tufayli yuz beradi.

Tarkibiy inqirozlar. Iqtisodiyotdagi inqirozlardan bir ko'rinishi yoki uning bir turi tarkibiy inqirozlardir. Bu inqirozlarni ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklar keltirib chiqaradi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy tebranishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebranishlari ham mavjud bo'ladi. Masalan, bayramlar arafasidagi xarid qilish, iste'mol tovarlarining faollik sur'atida, asosan chakana savdoda sezilarli har yillik tebranishlarga olib keladi. Qishloq xo'jaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qandaydir darajada mavsumiy tebranishlarga duchor bo'ladi.

Iqtisodiy faollik iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tamoyillarga, ya'ni uzoq muddatli davr, masalan, 25, 50 yoki 100 yil davomida iqtisodiy faollikning ortishi yoki pasayishiga bog'liq. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, ayrim mamlakatlarda (masalan AQSH) uzoq muddatli tamoyil sezilarli iqtisodiy o'sish bilan tavsiflansa, boshqalari uchun iqtisodiy o'sishning sekinlashuvi xos.

Iqtisodiy faollikning tebranishini tushuntiruvchi ko'plab qarashlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, ko'pchilik iqtisodchilar ishlab chiqarish va bandlik darajasini bevosita aniqlovchi omil umumiy yoki yalpi sarflar darajasi hisoblanadi, deb tasdiqlaydi.

Agrar inqiroz. Qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy inqirozlar agrar inqirozlar deb ataladi. Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi: 1) qishloq xo'jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zaxiralarining to'planishi; 2) narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi; 3) fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo'lishi, ular qarzlarning ortishi; 4) qishloq aholisi o'rtasida ishsizlarning ko'payishi.

Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, agrar inqirozlar o'ziga xos tavsif kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat sikllariga qaraganda odatda ancha uzoq vaqt cho'zilib boradi. Birinchi agrar inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90-yillar o'rtasigacha davom etgan edi.

Birinchi jahon urushidan keyin, aholining xarid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda, 1920 yil bahorida keskin agrar inqiroz boshlanib ketdi va ikkinchi jahon urushining boshlanishga qadar davom etdi. Uchinchi agrar inqiroz 1948 yildan boshlanib, 80-yillargacha davom etdi.

Agrar inqirozlarning cho'zilib ketishining asosiy sabablari quyidagilar: a) yerga xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining rivojlanishida sanoatga nisbatan orqada qolishni taqozo etadi; b) yer rentasining mavjud bo'lishi va uning uzluksiz sur'atda o'sib borishi. yer rentasining, avvalo absolyut rentaning ko'payishi qishloq xo'jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yuboradi, buning natijasida uni sotish qiyinlashadi; v) ko'plab mayda dehqon xo'jaliklarining mavjud bo'lishi. Mayda ishlab chiqaruvchilar xo'jalikni asosan o'zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topish maqsadida yuritadi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qisqartira olmaydilar. Tirikchiliklarini o'tkazish va ijara haqini to'lash uchun ishlab chiqarishni ilgari miqiyoslarda olib boraveradi. Bu hol qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko'paytirib yuboradi.

Agrar inqirozlar siklli tavsifga ega bo'lmaydi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarish absolyut tavsifga emas, balki nisbiy tavsifga ega. Chunki inqiroz ro'y bergan mamlakatlarda million-million kishilar doimiy suratda ochlikda yashaydi.

2. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishini **muntazam yoki aksincha tarzda yuz berishiga ko'ra** davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlarga ajratish mumkin.

Davriy inqirozlar ma'lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi.

Oraliq inqirozlar to'liq sikl buyicha yuz bermaydi. siklning biron-bir fazasida to'xtatiladi. Ular nisbatan uncha chuqur bo'lmay, qisqa muddat davom etadi.

Nomuntazam inqirozlar biron-bir alohida sabablarga ko'ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat, sel, to'fon, qurg'oqchilik tufayli iqtisodiyot tang ahvolga tushib qolishi mumkin.

3. **Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi tavsifiga ko'ra** inqirozlar ikkiga: ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlariga bo'linadi. Tovarlarni **ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi** turli naf keltiradigan ne'matlarni ko'p ishlab chiqarish, lekin ularni to'la sota olmaslikda namoyon bo'ladi.

Taqchil ishlab chiqarish inqirozi davrida muvozanat buzilib, yetishmovchilik natijasida tang ahvol kelib chiqadi. Shunday qilib, iqtisodiyotning tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo'ladi.

4. Hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va salbiy oqibatlari

2008 yilda o'zining ko'lami va salbiy ta'sir oqibatlari jihatidan ancha jiddiy bo'lgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi boshlandi. Prezidentimiz «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarlarida mazkur inqirozning mazmun-mohiyati hamda kelib chiqish sabablarini quyidagicha bayon etdilar: «Bu inqiroz Amerika Qo'shma Shtatlarida ipotekali kreditlash tizimida ro'y bergan tanglik holatidan boshlandi. So'ngra bu jarayonning miqyosi kengayib, yirik banklar va moliyaviy tuzilmalarning likvidlik, ya'ni to'lov qobiliyati zaiflashib, moliyaviy inqirozga aylanib ketdi. Dunyoning yetakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar indeksleri va aksiyalarining bozor qiymati halokatli darajada tushib ketishiga olib keldi. Bularning barchasi, o'z navbatida, ko'plab mamlakatlarda ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sish sur'atlarining keskin pasayib ketishi bilan bog'liq ishsizlik va boshqa salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi»⁹⁶.

Bundan ko'rinadiki, dastlab AQSH ipoteka bozorlarida namoyon bo'lgan mazkur inqiroz yetarlicha to'lov layoqatiga ega bo'lmagan, qarzlarni qaytarish qobiliyati shubhali bo'lgan qarzdorlarga ipoteka kreditlari berish amaliyotining jadallashuvi natijasida ro'y berdi.

Modomiki, ipoteka krediti o'zining mohiyati bo'yicha ko'chmas mulk garovi hisobiga beriladigan kreditlar bo'lsada, AQSH bozorlari bunday likvidli ko'chmas mulklarga yetarlicha «to'yindi» va ularning narxlari keskin tusha boshladi. Buning ustiga investitsion banklarning AQSH ipoteka bozorlaridagi yangi moliyaviy «mahsulot» hisoblangan aktivlarni sekyuritizatsiyalash bo'yicha operatsiyalarining avj olishi ipoteka bozorlaridagi tanazzullik holatlari ehtimoligini oshirdi.

---

⁹⁶ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 4-b.

AQSH iqtisodiyoti yaratilgan shart-sharoitlar tufayli arzon kredit resurslariga to'yindi va bu Federal zaxira tizimi (FZT) amalga oshirayotgan pul-kredit siyosatini o'zgartirishiga olib keldi. Natijada 2004-2006 yillarda Federal zaxira tizimi foiz stavkalarini 6,25% gacha ko'tardi. Kreditlarning qimmatlashuvi aholini ipotekaga nisbatan talabining pasayishiga va kreditlarni qaytarish bo'yicha qarzidorlar to'lovining qisqarishiga olib keldi. Boshqa tomondan, oziq-ovqat mahsulotlari va energiya resurslari narxlarining o'sishi aholining kreditni qaytarish bo'yicha moliyaviy imkoniyatlarining cheklanishiga olib keldi. 2000-2007 yillar mobaynida jahon bozoridagi oziq-ovqat mahsulotlarining narxi o'rtacha ikki barobarga oshdi, benzin narxi esa 3,5 barobarga oshdi. Neft narxi rekord darajada, ya'ni bir barreli 147 dollardan ortdi.

Pirovard natijada 2007 yil boshida AQSHda aholining ipoteka kreditlarini qaytarishi bilan bog'liq muammo kuchaydi. Qarzdorlarning ko'chmas mulk garovi bilan olingan kreditlarni qaytarishdan ko'ra to'lovlarni to'lashdan bosh tortish holati kengaydi. Banklarning to'lov qobiliyatiga ega bo'lmagan mijozlarning ko'chmas mulklarini qayta sotuvga qo'yishi natijasida ipoteka bozoridagi taklif ko'payib, bozordagi narxlarning keskin pasayishiga olib keldi.

Aksariyat moliyachi-iqtisodchilar vujudga kelgan moliyaviy inqirozning haqiqiy sabablaridan biri sifatida rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni haddan ziyod ortiqcha erkinlashtirish siyosatining «mevasi» ekanligini, ya'ni «o'z-o'zini boshqaruvchi bozor» g'oyasini ilgari surish orqali davlatning milliy iqtisodiyotga va xususan moliyaviy bozorlarga aralashuvini cheklanganligi bilan ham izohlamodalar.

Shu o'rinda, jahon moliyaviy inqirozining yuzaga kelishida asosiy sabab – moliyaviy resurslar bilan real ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi hisoblanishini ta'kidlash lozim. Pul muomalasi qonunlaridan ma'lumki, iqtisodiyot sog'lom va barqaror amal qilishi uchun muomalaga chiqarilayotgan pul massasi bilan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmi o'rtasida muayyan nisbatga amal qilinishi lozim. Biroq, milliy iqtisodiyotlarning baynalminallashuvi va globallashuv jarayonlari pul muomalasining amal qilishiga ham o'z ta'sirini o'tkazib, dastlab ayrim mamlakatlar, masalan AQSHda, keyinchalik ko'plab mamlakatlarda mazkur qonunga rioya qilishning zaiflashuviga, keyin esa uni umuman e'tiborga olmaslikka qadar olib keldi. Jumladan, o'tgan asrning 70-yillariga qadar amal qilib kelgan jahon valyuta tizimlari pullarning oltin yoki tovar mazmunini ta'minlash orqali iqtisodiy munosabatlarning barqarorligiga zamin yaratdi. Biroq, jahon amaliyotida 1976 yildan boshqariladigan, suzib yuruvchi valyuta tizimiga o'tgach, pulning oltin mazmuni yo'qolib, asosan AQSH dollari yetakchi valyutaga aylangach, uning muomalaga chiqarilishini nazorat qilib bo'lmay qoldi. Keyingi yillarda globallashuv jarayonining jadallashuvi ta'sirida xalqaro iqtisodiy aloqalarda qat'iy valyutaga bo'lgan talabning yanada kuchayishi AQSH tomonidan hech qanday tovar bilan ta'minlanmagan pullarning muomalaga chiqarilish jarayonini yanada tezlatib yubordi. Ma'lumotlarga ko'ra, muomaladagi pul massasi (naqd, kredit pullar va turli to'lov vositalari)ning tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmidan deyarli 10 baravar, agar pulning aylanish

tezligini ham hisobga olinsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoridan, ya'ni pulga bo'lgan talabdan bir necha o'n baravar ko'payib ketganligini anglatadi.

Shu bilan bir qatorda, asosan yetakchi rivojlangan mamlakatlarda kuzatilgan quyidagi salbiy holatlar ham moliyaviy inqirozning vujudga kelishiga asosiy sabablaridan hisoblanadi:

- noratsional pul-kredit siyosatini, hamda qayta moliyalash stavkasini surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida qarzga yashashning odatga va kundalik holatga aylanishi;

- moliyaviy institutlarning majburiyatlari bilan ustav mablag'lari o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi;

- qimmatli qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan soxta xulosalar berilishi;

- moliyaviy audit va professional etika tamoyillarini buzilishi va soxta audit xulosalari taqdim etilishi;

- moliyaviy rag'batlantirish uslubi sifat ko'rsatkichlariga emas, balki miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslanganligi;

- yuqori riskli va murakkab hosilaviy qimmatbaho qog'ozlarni vujudga kelishi va hokazo.

Prezidentimiz o'z asarlarida dunyoning hozirgi vaqtda bir qator yetakchi tahlil va ekspertlik markazlari global moliyaviy inqiroz holatini va uning yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlariga doir materiallarni o'rganish va umumlashtirish natijasida quyidagi xulosalarga kelayotganligini ta'kidlab o'tdilar. YA'ni, **«Birinchidan, moliya-bank tizimidagi inqiroz jarayonlari deyarli butun dunyoni qamrab olayotgani, retsessiya va iqtisodiy pasayishning muqarrarligi, investitsiyaviy faollik ko'lamining cheklanishi, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi, shuningdek, jahonning ko'plab mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofotlar sodir bo'lishi mumkinligi o'z tasdig'ini topmoqda»⁹⁷.**

Keyingi yillarda rivojlangan mamlakatlarda surunkali budjet taqchilligi va salbiy tashqi savdo saldosinga kuzatilayotganligi jahon moliyaviy inqirozining vujudga kelishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi (19.2-jadval).

Jadvaldan ko'rinadiki, 1996 yilda rivojlangan mamlakatlar hissasiga 46,2 mlrd. dollar hajmdagi ijobiy tashqi savdo saldosini to'g'ri kelgan bo'lsa, 2007 yilga kelib bu ko'rsatkich 798,8 mlrd. dollar hajmdagi salbiy saldoni, ya'ni taqchillikni tashkil qilgan. Aksincha, bu davrda rivojlanayotgan mamlakatlarda butunlay teskari manzara kuzatilib, ularning 87,5 mlrd. doll. hajmdagi salbiy tashqi savdo saldosini 509,7 mlrd. doll. hajmdagi ijobiy tashqi savdo saldosi bilan aylangan.

---

⁹⁷ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 5-b.

19.2-jadval

Dunyoning ayrim mamlakatlari tashqi savdo saldosidagi o'zgarishlar
(mlrd.AQSH doll.)

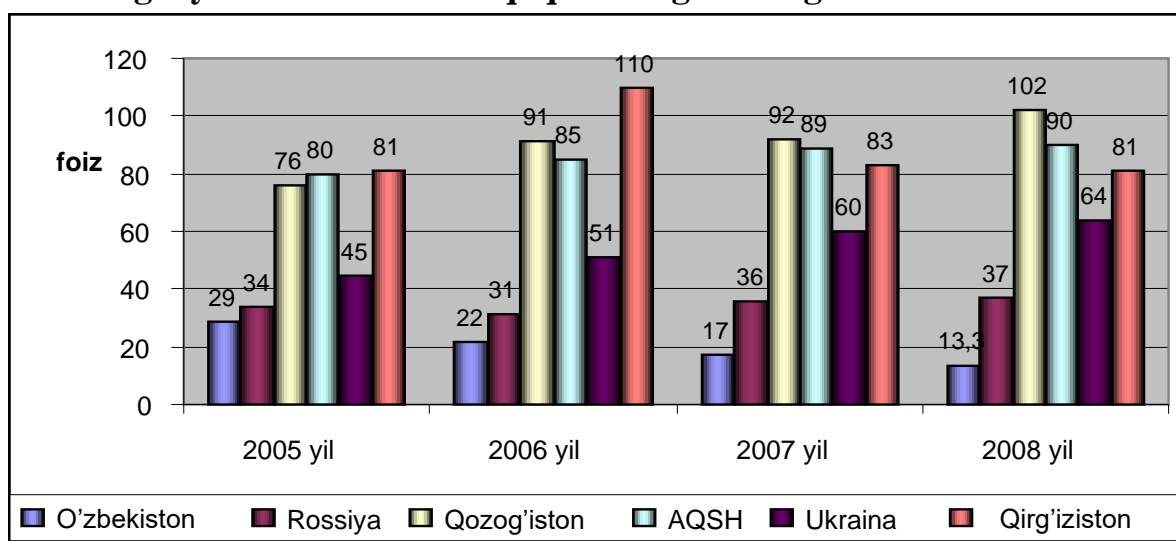
Mamlakatlar	1996 yil	2007 yil
Rivojlangan mamlakatlar, jami	46,2	-798,8
AQSH	-120,2	-854,7
Yaponiya	65,4	81,0
Evropa Ittifoqi	88,5	-228,0
Boshqalar	12,5	202,2
Rivojlanayotgan mamlakatlar, jami	-87,5	509,7
Xitoy	7,2	562,0
Yaqin SHarq va Afrika	5,9	311,0
Boshqalar	-100,6	-363,3

Jahon iqtisodiyotida kuzatilgan bunday nomutanosiblik holatlari, ya'ni rivojlanayotgan mamlakatlar savdo balansida ijobiy saldo o'sayotgan sharoitda ayrim rivojlangan mamlakatlar tashqi savdo balansidagi yirik miqdordagi taqchilikning vujudga kelishi dunyo mamlakatlari valyuta zaxiralarining o'zgarishiga olib keldi. Xususan, keyingi yillarda Xitoy, YAponiya, YAqin SHarq mamlakatlari valyuta zaxiralari keskin o'sdi. Ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi paytlarda xalqaro valyuta zaxiralarining 3,4 trln. dollari, ya'ni jami zaxiralarning qariyb 59% Osiyoning 10 ta yirik mamlakati hissasiga to'g'ri kelmoqda.

Aksariyat xalqaro ekspertlarning e'tirof etishlaricha 2006 yilda AQSH ipoteka bozorlarida boshlangan inqirozning avj olishi va uni jahon moliyaviy inqirozining kelib chiqishiga faol ta'sirini AQSHning jahon yalpi ichki mahsulotining asosiy iste'mol qiluvchisi hisoblanganligini keltirib o'tishadi. Ma'lumotlarga qaraganda, AQSHning jahon yalpi ichki mahsulotini ishlab chiqishdagi hissasi 20% ni tashkil qilsada, uning iste'molidagi hissasi qariyb 40% ni tashkil qiladi.

Rivojlangan mamlakatlar, ayniqsa, AQSH davlat tashqi qarzi miqdorining o'sib borganligi va uni YAIMga nisbatan salmog'i o'sganligi inqirozni kuchayishining asosiy omillaridan biri bo'ldi (19.1-diagramma).

Jahondagi ayrim davlatlar tashqi qarzining YAIMga nisbatan dinamikasi, foizda

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, keyingi 4 yil mobaynida xususan, AQSH va ayrim Mustaqil davlatlar hamdo'stligi davlatlari (Qirg'izistondan tashqari) tashqi qarzlarning yalpi ichki mahsulotlariga nisbatan salmog'i ortib borgan. Xususan, 2008 yilda AQSH tashqi qarzlarning yalpi ichki mahsulotga nisbatan salmog'i qariyb 90% ni tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich Rossiyada 37% ni, Qozog'istonda 102% ni, Ukrainada 64% ni tashkil etgan. Qirg'izistonda esa keyingi 3 yil mobaynida pasayish tendentsiyasi kuzatilib, 2008 yilda 81% ni tashkil qilgan.

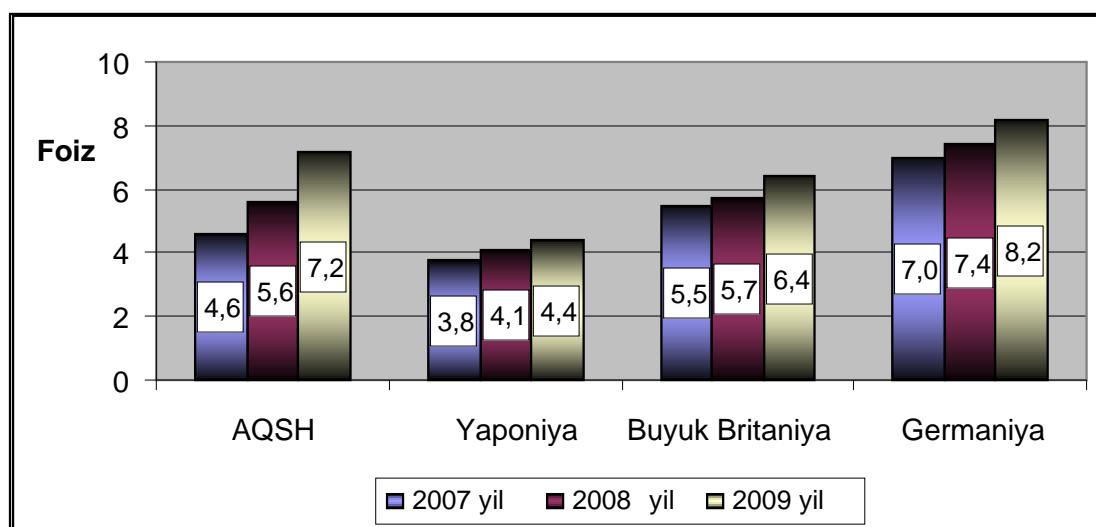
Bu borada O'zbekiston Respublikasida teskari tendentsiya kuzatilgan. YA'ni, amalga oshirilgan oqilona iqtisodiy siyosat natijasida tashqi qarzlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i 2005 yildagi 29% dan 2008 yilda 13,3% ga qadar qisqargan.

Hozirda ko'plab mutaxassis va ekspertlar tomonidan jahon moliyaviy inqirozining global tus olishi va iqtisodiy inqiroz jarayonlarining kuchayishi retsessiya va iqtisodiy pasayishni, investitsiyaviy faollik ko'lami cheklanib borishini, talab va xalqaro savdo hajmining kamayishi hamda jahonning ko'plab mamlakatlariga ta'sir ko'rsatadigan jiddiy ijtimoiy talofotlar sodir bo'lishi mumkinligi e'tirof etilmoqda.

Xususan, 2008 yilda jahon miqyosida bevosita xorijiy investitsiyalar oqimi 20% gacha pasayganligi kuzatilgan. 2009 yilda jahon yalpi ichki mahsulotining pasayishi, bevosita xorijiy investitsiyalar ko'laminin yanada pasayishini kuzatilishi hamda xalqaro savdo hajmi qariyb 15% ga pasayishi ehtimol qilinmoqda. Bu holat esa ishsizlik darajasining ortishi bilan bog'liq jiddiy ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin (19.2-diagramma).

19.2-diagramma

Rivojlangan mamlakatlarda 2007-2008 yillarda ishsizlik darajasi va 2009 yil istiqbol ko'rsatkichlari

Diagrammadagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, jahonning rivojlangan mamlakatlaridagi ishsizlik keyingi 3 yil mobaynida o'sib borishi kuzatilmoqda. 2009 yilda AQSHda ishsizlik darajasi 7,2%, YAponiyada 4,4%, Buyuk Britaniyada 6,4%, Germaniyada 8,2% ga o'sishi kutilmoqda. Bu o'z-o'zidan ijtimoiy transfertlarning ko'payishi hisobiga davlat xarajatlarining o'sishiga olib keladi. Shunga ko'ra, hukumatlar darajasida inqirozdan chiqish bo'yicha davlat dasturlarini ishlab chiqishda bandlik masalalarini, talabni rag'batlantirish orqali ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirishga qaratilgan keskin choralarini ko'rish masalasini ko'ndalang qilib qo'yimoqda.

Prezidentimiz o'z asarlarida moliyaviy inqiroz holati va uning ta'sirida kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlariga doir fikrlarini davom ettirib, navbatdagi xulosani ta'kidlab o'tdilar: **«Ikkinchidan, avj olib borayotgan global moliyaviy inqiroz jahon moliya-bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligi va ushbu tizimni tubdan isloh qilish zarurligini ko'rsatdi. Ayni vaqtda bu inqiroz asosan o'z korporativ manfaatlarini ko'zlab ish yuritib kelgan, kredit va qimmatbaho qog'ozlar bozorlarida turli spekulyativ amaliyotlarga berilib ketgan banklar faoliyati ustidan yetarli darajada nazorat yo'qligini ham tasdiqladi»⁹⁸.**

AQSH Federal zaxira tizimi tomonidan olib borilgan noratsional pul-kredit siyosati hamda qayta moliyalashtirish stavkasini surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida banklar tomonidan kredit berish ko'lamini keskin o'sdi. Federal zaxira tizimining ekspansion pul-kredit siyosati tijorat banklariga taqdim etadigan kreditlari bo'yicha foiz stavkalarini 1,25% gacha pasaytirilishida namoyon bo'lgan edi.

Federal zaxira tizimining ipoteka bozorlariga e'tiborsizligi, ipoteka kreditlari berish talablarining haddan ziyod erkinlashtirilishi natijasida bozorda ko'chmas

⁹⁸ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 5-b.

mulklarga talab ortdi va uy-joy bozorida narxlarning qisqa muddat ichida keskin o'sishi kuzatildi.

Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish tizimining nomuvofiqligi natijasida banklar tomonidan kreditlash tizimi talablari o'ta yengillashib, bu holat kreditlardan foydalanishda to'lovga layoqatlik darajasining hisobga olinmasligiga imkon yaratdi.

SHuningdek, mutaxassislar tomonidan amaldagi bank kapitalini xalqaro tartibga solish (Bazel II) tizimi moliyaviy inqirozni vujudga kelishi uchun zamin yaratganligi e'tirof etilmoqda. Ma'lumki, 90- yillarning boshida qabul qilingan bank kapitalini xalqaro tartibga solishning Bazel II tizimi tijorat banklari uchun talab qilinadigan kapital yoki kapitalning yetarliligi aktivlarning investitsion sifatlari va ularning risk darajasi bo'yicha guruhlashni ko'zda tutadi. Natijada Bazel II bank kapitallarini reyting agentliklari xulosalariga asoslangan holda yuqori riskli aktivlarni sekyuritizatsiyalab, qimmatli qog'ozlarga aylantirishni rag'batlantirgan.

Iqtisodchi olim N.Jumaevning fikriga ko'ra, Moody's, Standard & Poors va Fitch kabi reyting agentliklari riskli ipotekaga asoslangan qimmatli qog'ozlarga AAA reytingini berganligi bilan inqirozga o'z hissasini qo'shganlikda ayblanmoqdalar⁹⁹. Mazkur reyting agentliklari tomonidan ipoteka bozorlaridagi qimmatli qog'ozlar bo'yicha berilgan xulosalariga asoslanib faoliyat yuritayotgan tijorat banklari va barcha ipoteka kreditlarining 70% ni taqdim etuvchi davlat ipoteka agentliklari (Freddie Mac (the Federal Home Loan Mortgage Corporation) va Fannie Mae (the Federal National Mortgage Association)) aktivlari sifat ko'rsatkichlarining pasayishi kuzatildi va pirovardida ular to'liq davlat nazoratiga o'tdi.

Yuqoridagi holatlar moliya-bank tizimida jiddiy nuqsonlar mavjudligini, shunga ko'ra, ushbu tizimni tubdan isloh qilish orqali yangi, sog'lom moliyaviy tizimni shakllantirish zarurligini tasdiqlamoqda.

Prezidentimiz o'z asarlarida global moliyaviy inqiroz holatini va uning yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlariga doir materiallarni o'rganish va umumlashtirish natijasida kelib chiqqan quyidagi uchinchi xulosani ta'kidlab o'tdilar: «**Uchinchidan, moliyaviy-iqtisodiy inqirozning har qaysi davlatdagi miqyosi, ko'lami va oqibatlari qanday bo'lishi ko'p jihatdan bir qancha omillardan kelib chiqadi. Ya'ni, bu avvalo, ana shu davlatning moliya-valyuta tizimi nechog'liq mustahkam ekaniga, milliy kredit institutlarining qay darajada kapitallashuvi va likvidligi (to'lov imkoniga), ularning chet el va korporativ bank tuzilmalariga qanchalik qaram ekaniga, shuningdek, oltin-valyuta zaxirasining hajmi, xorijiy kreditlarni qaytarish qobiliyati va pirovard natijada – mamlakat iqtisodiyotining barqarorlik, diversifikatsiya va raqobatga bardoshlik darajasiga bog'liq**»¹⁰⁰.

XX asrning oxirlarida boshlangan va hozirgacha davom etib kelayotgan bozorlarning globallasuvi, kapitallar xalqaro harakatining erkinlashtirilishi natijasida

---

⁹⁹ Jumayev N.X. Jahon moliyaviy inqirozi: mohiyati, sabablari va uning O'zbekistonga ta'siri (Elektron ma'ruza matni). - TDIU. - T, 2009.

¹⁰⁰ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. - T.: O'zbekiston, 2009, 5-b.

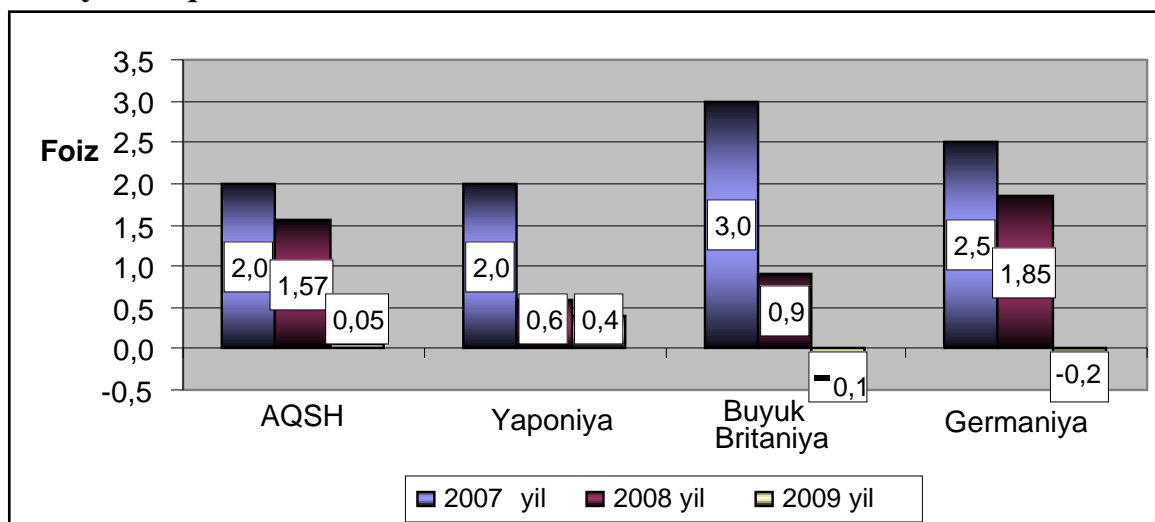
AQSH bozorlarida vujudga kelgan inqiroz dunyoning boshqa mamlakatlariga ham keng yoyildi. AQSH banklari va ipoteka agentliklarining qimmatli qog'ozlariga qo'yilma qilingan xorijiy investorlar moliyaviy holatiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Bu o'z navbatida dunyo mamlakatlari iqtisodiyotiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. AQSH moliya bozorlaridagi inqiroz jahonning yirik fond bozorlaridagi kon'yunkturaga ta'sir qildi va bu o'z navbatida mazkur bozorlardagi fond indekslarida (S&P, Dow-Jones, Nasdaq, FTSE, CAC, DAX, Nikkei, Hang Seng, Shanghai composite, RTS, MMVB va b.) o'z aksini topdi. Global moliyaviy bozorning asosiy tarkibi va jahonning asosiy moliyaviy markazlari hisoblangan yirik fond bozorlarini o'z ichiga oluvchi mamlakatlar iqtisodiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Xususan, rivojlangan mamlakatlar YaIMning o'sish sur'atlari keyingi yillarda ahamiyatli darajada pasayib ketdi (19.3-diagramma).

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, jahonning rivojlangan mamlakatlaridagi iqtisodiy o'sish sur'atlarida keskin o'zgarish sodir bo'lgan. Inqirozdan jiddiy aziyat chekayotgan Buyuk Britaniya va Germaniyada 2009 yilda yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarishida 2008 yilga nisbatan 0,1% va 0,2% ga pasayish kutilmoqda.

Shu o'rinda aytish lozimki, hozirda rivojlanib borayotgan moliyaviy inqiroz inflyatsiya, qator banklar va moliyaviy muassasalarning tanazzulga yuz tutishi ta'sirida ishsizlik, ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi va boshqalar negizida iqtisodiy inqiroz shaklida kuchayib bormoqda. Bundan ko'rinadiki, hozirgi jahon moliyaviy inqirozining o'ziga xos xususiyati – bu uning iqtisodiyotning moliyaviy sektoridan boshlanib, real sektoriga o'tganligidir.

19.3-diagramma

Rivojlangan mamlakatlarda 2007-2008 yillarda YAIMning o'sish sur'atlari va 2009 yil istiqbol ko'rsatkichlari

Prezidentimiz o'z asarlarida global moliyaviy inqiroz holatini va uning yuz berishi mumkin bo'lgan oqibatlariga doir materiallarni o'rganish va umumlashtirish natijasida keltirib chiqarilgan to'rtinchi xulosani quyidagicha bayon etdilar: **«To'rtinchidan, jahon moliyaviy inqirozidan imkon qadar tez chiqish, uning oqibatlarini**

yengillashtirish ko'p jihatdan har qaysi davlat doirasida va umuman, dunyo hamjamiyati miqyosida qabul qilinayotgan chora tadbirlarning qanchalik samaradorligiga, ularning bir-biri bilan uyg'unligiga bog'liq»¹⁰¹.

SHuningdek, 2008 yil noyabr oyida Vashingtonda, jahon yalpi mahsulotining 85 foizi ishlab chiqaradigan 20 ta yirik davlat ishtirokida bo'lib o'tgan sammit global moliyaviy inqirozning ko'lami tobora kengayib borayotganini tasdiqlagani, ushbu sammitda bo'lib o'tgan muhokamalar bugun jahon moliyaviy inqirozining oldini olish haqida emas, balki undan qanday qilib chiqish yo'llari izlanayotganligidan darak berishini ta'kidlab o'tdilar.

Jahon moliyaviy inqirozi aksariyat rivojlangan mamlakatlar moliya tizimini tubdan isloh qilish zarurligini keltirib chiqardi. Shunga ko'ra, AQSH va yevropa Ittifoqi mamlakatlari o'zlarining bank tizimlarini inqirozdan qutqarish uchun yirik tijorat banklarining aksiyalarini sotib olib, ularni budjet mablag'lari hisobiga likvidli aktivlar bilan ta'minlay boshladi.

AQSH hukumati iqtisodiyotga yirik masshtabdagi davlat aralashuvi siyosatini yurita boshladi. AQSHning sobiq moliya vazirining tashabbusi bilan Kongress «Polson rejasi» deb nomlanuvchi rejani qabul qildi. Mazkur rejaning umumiy hajmi 700 mlrd. dollarni tashkil qiladi.

Evropa Ittifoqi mamlakatlari inqirozdan chiqish bo'yicha tijorat banklari kreditlari uchun davlat kafolatlari tizimidan foydalanishga kelishib olishdi. Bu holatda kafolatlar banklararo kreditlar bo'yicha 5 yil muddatga taqdim etiladi va hukumat banklarning imtiyozli aksiyalarini sotib olish orqali ularni qo'llab-quvvatlash imkoniyatlariga ega bo'ladi.

Masalan, AQSHda Federal zaxira tizimi qimmatli qog'ozlarni sotib olish orqali xususiy sektorni to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirish amaliyotiga o'tish orqali likvidlikni taminlashning yangi usuliga o'tdi.

Buyuk Britaniya hukumati banklar va moliyaviy muassasalar aksiyalariga 37 mlrd. funt sterling mablag'larini investitsiya qilishini e'lon qildi. Germaniya hukumati esa, bank tizimini qo'llab-quvvatlash uchun kapital va kreditlar bo'yicha kafolatlar shaklida 500 mlrd. yevro ajratishini e'lon qildi. Avstraliya hukumati esa barcha omonatchilar pul jamg'armalarini 3 yilga kafolatlashini e'lon qildi va ipoteka qimmatli qog'ozlarini sotib olish uchun 2,6 mlrd. dollar mablag' ajratdi (19.3-jadval)¹⁰². yevropaning yirik banklari milliylashtirildi, ya'ni davlat tomonidan sotib olindi.

---

¹⁰¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 6-b.

¹⁰² Manba: Internet ma'lumotlari.

19.3-jadval

Jahon mamlakatlarning inqirozga qarshi kurashga sarflangan moliyaviy xarajatlari

Mamlakat	Moliyaviy xarajatlar, mlrd. dollar	Mamlakat YAIMga nisb. % hisobida (2008 yil)
Rossiya	222	13,9
Buyuk Britaniya	1020	37
AQSH	3539	25
Germaniya	893	23
Yaponiya	576	12
Xitoy	570	13
Dunyo bo'yicha	9400	15

Inqirozdan qutqarish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlardan ko'rinib turibdiki, rivojlangan mamlakatlar tartibga solinmaydigan erkin bozor haqidagi ideologik dogmani orqaga tashlab, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullaridan keng foydalana boshladilar.

Tijorat banklarini «milliylashtirish»ni nazarda tutuvchi davlat budjetidan ajratilgan mazkur investitsiya resurslari ma'lum bir davrga o'zining ijobiy natijasini berishi mumkin.

Hozirgi vaqtda dunyo mamlakatlari tomonidan inqirozga qarshi kurash bo'yicha yirik miqdorda moliyaviy resurslar ajratilmoqda. Ularning hajmi va yalpi ichki mahsulotga nisbatan salmog'i inqirozning ta'sir ko'lamini va har qaysi mamlakatlarning inqirozga qarshi kurash bo'yicha ishlab chiqqan rejalari hajmiga asoslanadi.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, dunyo bo'yicha jami sarflangan mablag'larning hajmi 9400 mlrd. dollarni tashkil qilgan. AQSH hukumati sarflangan mablag'larining hajmi 3539 mlrd. dollarni tashkil qilgan bo'lib, bu mamlakat yalpi ichki mahsulotining 25% ni tashkil etadi. Bu ko'rsatkich Buyuk Britaniyada 1020 mlrd. dollarni (mamlakat yalpi ichki mahsulotining 37%), Germaniyada 893 mlrd. dollarni (23%) tashkil qilgan. Bundan ko'rinadiki, hozirgi sharoitda inqirozdan AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya nisbatan ko'proq aziyat chekmoqda.

Inqirozni bartaraf etish bo'yicha mamlakatlar tomonidan ishlab chiqilgan chora-tadbirlar bo'yicha ajratiladigan mablag'lar ma'lum maqsadli sarflanish yo'nalishlariga ega (19.4-jadval).

**Inqirozni bartaraf etishga ajratilgan
mablag'larning yo'nalishlari**

Mamlakat	Kredit mablag'lariga davlat kafolati		Moliyaviy institutlar ustav kapitallariga qo'yilmalar		YUqori riskli, shubhali aktivlarning xaridi		Boshqalar		Jami
	mlrd. doll.	jamiga nisb. %	mlrd. doll.	jamiga nisb. %	mlrd. doll.	jamiga nisb. %	mlrd. doll.	jamiga nisb. %	mlrd. doll.
Rossiya	-	-	185	84	11	5	25	11	222
Buyuk Britaniya	393	39	79	8	-	-	549	54	1020
AQSH	1769	50	714	20	663	19	394	11	3539
Germaniya	539	60	177	20	-	-	176	20	893
YAponiya	303	53	-	-	-	-	237	47	576
Xitoy	-	-	-	-	-	-	570	100	570
Jami	3004	44	1155	17	674	10	1951	29	6820

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, inqirozni bartaraf etishga sarflangan jami mablag'lar 2008 yilda 6820 mlrd. dollarni tashkil qildi. Kredit mablag'lariga davlat kafolati uchun 3004 mlrd. dollar sarflangan, ya'ni jami ajratilgan mablag'lardagi salmog'i 44% ni tashkil qilgan, moliyaviy institutlar ustav kapitaliga maqsadli qo'yilmalar 1155 mlrd. dollarni tashkil qilgan bo'lib, ularning salmog'i 17% ni tashkil qilgan. YUqori riskli shubhali aktivlarni xarid qilish uchun sarflangan mablag'lar hajmi 674 mlrd. dollarni tashkil qilib, ularning jami ajratilgan mablag'lardagi salmog'i qariyb 10% ni tashkil qilmoqda.

5. Jahon moliyaviy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri hamda uning oqibatlarini oldini olish va yumshatishga asos bo'lgan omillar

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri borasida Prezidentimiz o'z asarlarida quyidagicha ta'kidlaydilar: «...tobora chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta'sir ko'rsatmaydi, bizni chetlab o'tadi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Masalani bunday tushunish o'ta soddalik, aytish mumkinki, kechirib bo'lmas xato bo'lur edi. Barchamiz bir haqiqatni anglab yetishimiz lozim – O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Buning tasdig'ini tashqi dunyo bilan aloqalarimiz tobora kengayib borayotganida, taraqqiy topgan yetakchi davlatlar ko'magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarning amalga oshirilayotganligida, O'zbekistonning xalqaro savdo tizimiga

integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportining o'sib borishida va boshqa misollarda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Shu bois global moliyaviy inqiroz va birinchi navbatda uning oqibatlari iqtisodiyotimizning rivojlanishi va samaradorlik holatlariga ta'sir etayotganidan ko'z yumib bo'lmaydi»¹⁰³.

Biroq, o'z o'rnida ta'kidlash lozimki, moliyaviy inqirozning respublikamiz iqtisodiyotiga ta'siri boshqa rivojlangan va ayrim qo'shni davlatlardagiga qaraganda mazmunan farq qiladi. Agar boshqa mamlakatlarda bu jarayonlar bevosita moliya tizimining izdan chiqishi va ishlab chiqarish hajmlarining keskin qisqarib ketishi, ko'plab yirik korxonalarining yopilishi orqali namoyon bo'lsa, O'zbekistonda inqirozning iqtisodiyotga ta'siri jahon xomashyo bozorlarida eksport mahsulotlariga talabning susayishi tufayli narxlarning keskin pasayishi hamda buning oqibatida eksport daromadlarining sezilarli kamayishi, asosiy savdo hamkorlar xarid qobiliyatining pasayishi natijasida tashqi savdo aylanmasining qisqarishi orqali namoyon bo'ladi.

«Jahon bozorida talabning pasayib borishi oqibatida O'zbekiston eksport qiladigan qimmatbaho va rangli metallar, paxta, uran, neft mahsulotlari, mineral o'g'itlar va boshqa mahsulotlarning narxi tushib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va investorlarning eksportdan oladigan tushumlari kamayishiga olib keladi. Ularning foyda ko'rishiga va ishlab chiqarish rentabelligiga, oxir-oqibatda esa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarimizning o'sish sur'atlari va iqtisodiyotimizning boshqa tomonlariga salbiy ta'sir etadi»¹⁰⁴.

Shu bilan birga, bugungi kunda ko'plab yetakchi olim va mutaxassislarimiz tomonidan iqtisodiyotimizda moliyaviy inqirozning salbiy oqibatlari ta'sirini pasaytiradigan omillar mavjudligi ta'kidlanmoqda. Ba'zi mutaxassislarning fikricha, «hozirgi inqiroz ehtimol tutilayotgan salbiy ta'sirlardan tashqari biz uchun ijobiy ta'sirlarga ham ega bo'lishi, yangi imkoniyatlarni vujudga keltirishi mumkin. AQSH va yevropadagi investorlar aktsiyalardan bosh tortib, o'z aktivlarini bo'shatmoqdalar. Mohiyatiga ko'ra, qaytadan qandaydir ishga jalb etilishi zarur bo'lgan resurslarni bo'shatish jarayoni bormoqda. Demak, yangi bozorlarni, yangi imkoniyatlarni izlash boshlanadi. Investorlar kapital kiritishning muqobil yo'llarini qidiradilar. G'arb bozorlari turg'unlikka yuz tutgan chog'da rivojlanayotgan mamlakatlar bozorlari o'sishning ijobiy dinamikasini ko'rsatadi. Shunday mulohazalardan kelib chiqqan holda, ko'plab investorlar O'zbekiston bozoriga e'tibor qaratishlari ehtimoldan holi emas»¹⁰⁵.

Shuningdek, jahon moliyaviy inqirozining O'zbekistonga ta'sirining jiddiy bo'lmaganligini qo'yidagi omillar bilan izohlash mumkin:

- ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lini tanlanganligi;

---

¹⁰³ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 11-b.

¹⁰⁴ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 12-b.

¹⁰⁵ Xaitbayev D. Krizis mojet imet svoi plyusi // http://www.review.uz/page/article/v_uzbekistane/2356.

- davlat bosh islohotchi sifatida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi zarurligini aniq belgilab olinganligi;

- O'zbekistonda moliyaviy-iqtisodiy, budget, bank-kredit tizimi, shuningdek, iqtisodiyotning real sektori korxonalari va tarmoqlarining barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun yetarli darajada mustahkam zaxiralar yaratilganligi va zarur resurslar bazasining mavjudligi;

- oqilona tashqi qarz siyosati olib borilganligi;

- aholining ish haqi va daromadlarini izchil va oldindan oshirib borish hamda iste'mol bozorida narxlar indeksining asossiz tarzda o'sishining oldini olishga doir chora-tadbirlarning izchillik bilan amalga oshirilganligi;

- davlatning moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining nechog'liq barqaror va ishonchli ekani, ularning himoya mexanizmlari qanchalik kuchliligi bilan izohlanadi.

Hozir O'zbekistonning umumiy tashqi qarzi yalpi ichki mahsulotga nisbatan 13,3% ni tashkil etmoqda, eksport hajmiga nisbatan esa 31% dan oshmaydi. Bu o'z navbatida mamlakatimizning xalqaro darajadagi to'lov qobiliyatga egaligini ifodalaydi.

Respublikamizda doimo qisqa muddatli spekulyativ kreditlardan voz kechib, chet el investitsiyalarini uzoq muddatlarga, imtiyozli foiz stavkalari bo'yicha jalb etildi. Natijada milliy iqtisodiyotimizning xalqaro kreditlar bozoridagi kon'yunkturaga keskin bog'liqligini va moliyaviy inqirozning salbiy oqibatlarining oldi olindi.

2007-2008 yillarda o'zlashtirilgan chet el investitsiyalari hajmi 2,5 martadan ko'proq oshdi. Bu holat milliy iqtisodiyotimizning yuqori investitsion salohiyatga ega bo'layotganligi va hukumatimiz tomonidan yaratilayotgan qulay investitsion muhit bilan bevosita bog'liqdir.

Natijada 2008 yilda 1,7 milliard AQSH dollari miqdorida xorijiy investitsiyalar o'zlashtirildi, ularning 70% to'g'ridan-to'g'ri jalb qilinadigan investitsiyalar ulushiga to'g'ri keladi. Jalb qilingan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar O'zbekiston milliy iqtisodiyotining rivojlanishi uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan real sektorlarini modernizatsiya qilishga yo'naltirilgan.

Investitsiya dasturi doirasida 2009 yilda 1,8 milliard AQSH dollaridan ortiq xorijiy investitsiyalarni o'zlashtirish mo'ljallanganligi istiqboldagi barqaror iqtisodiy o'sish jarayonlari kuzatilishi kutilayotganligidan dalolat beradi. Mazkur xorijiy investitsiyalarning 75% to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar ulushiga to'g'ri keladi.

Darhaqiqat, hozirgi kunda tashqi dunyo bilan ikki tomonlama o'zaro manfaatli aloqalarimiz rivojlanib bormoqda. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarni amalga oshirishimizda xorijiy mamlakatlarning ilg'or texnologiyalariga asoslangan investitsiyalariga ehtiyoj mavjud. Qolaversa, jahon bozoridagi talabning pasayib borishi mahalliy ishlab chiqaruvchi korxonalarimizni eksport ko'lamiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Shunga asoslangan holda, hukumatimiz tomonidan inqirozga choralarda dasturi ishlab chiqilgan bo'lib, mazkur dasturda talabni rag'batlantirishga yo'naltirilgan bir qator moliyaviy imtiyozlar va barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlovchi chora-tadbirlar majmui o'z aksini topdi.

Xulosalar:

1. Iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin ketin bir necha fazalarni bosib o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz to'liqsimon harakat sifatida davom etadi.

2. Iqtisodiy sikl maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy siklning inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish fazalari ajratib ko'rsatiladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

3. Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani eksternal nazariya deb atash qabul qilingan.

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi, ya'ni: urushlar, inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar; oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarining ochilishi; yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog'liq ravishda aholi migratsiyasi, yer shari aholisi sonining o'zgarib turishi; ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartirishga qodir bo'lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o'zgarishlar.

4. Internal nazariya iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o'ziga xos ichki omillar tug'diradi deb hisoblaydi va quyidagi omillarni ajratib ko'rsatadi: asosiy kapitalning jismoniy xizmat muddati; shaxsiy iste'molning o'zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi); investitsiyalar, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo'naltiriladigan mablag'lar hajmi; ishlab chiqarish, talab va takliflar hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosatining o'zgarishi.

5. Iqtisodiyotning siklli rivojlanishi sabablarini izohlashda shuningdek sof monetar nazariya, nomonetar nazariya, yetarlicha iste'mol qilmaslik nazariyasi, jamg'arish nazariyasi, psixologik nazariya kabilar ham ilgari suriladi.

6. Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi. Ularning ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari sifatida Kitchin, Juglar, Kuznets, Kondratev sikllarini keltirish mumkin.

7. Iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi. Inqirozlar turli-tuman tarzda ro'y bersada, ularni umumiy, o'xshash tomonlarini nazarda tutib, quyidagi guruhlariga ajratish mumkin: xo'jalik tizimida muvozanatning buzilishi miqyosiga ko'ra umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan inqirozlar; iqtisodiyotda muvozanatning buzilishini muntazam yoki aksincha tarzda yuz berishiga ko'ra davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlar; takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi tavsifiga ko'ra ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlari.

8. 2008 yilda dastlab AQSH ipoteka bozorlarida namoyon bo'lgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi yetarlicha to'lov layoqatiga ega bo'lmagan, qarzlarni qaytarish qobiliyati shubhali bo'lgan qarzdorlarga ipoteka kreditlari berish amaliyotining jadallashuvi natijasida ro'y berdi.

9. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining asosiy sabablari bo'lib rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni haddan ziyod ortiqcha erkinlashtirish siyosati, ya'ni «o'z-o'zini boshqaruvchi bozor» g'oyasini ilgari surish orqali davlatning milliy iqtisodiyotga va xususan moliyaviy bozorlarga aralashuvini cheklanganligi; moliyaviy resurslar bilan real ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi; noratsional pul-kredit siyosatini, hamda qayta moliyalash stavkasini surunkali ravishda past darajada ushlab turilishi natijasida qarzga yashashning odatga va kundalik holatga aylanishi; moliyaviy institutlarning majburiyatlari bilan ustav mablag'lari o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi; qimmatli qog'ozlar bo'yicha reyting tashkilotlari tomonidan soxta xulosalar berilishi va boshqalar hisoblanadi.

10. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining respublikamiz iqtisodiyotiga ta'siri boshqa rivojlangan va ayrim qo'shni davlatlardagiga qaraganda mazmunan farq qiladi. Agar boshqa mamlakatlarda bu jarayonlar bevosita moliya tizimining izdan chiqishi va ishlab chiqarish hajmlarining keskin qisqarib ketishi, ko'plab yirik korxonalarining yopilishi orqali namoyon bo'lsa, O'zbekistonda inqirozning iqtisodiyotga ta'siri jahon xomashyo bozorlarida eksport mahsulotlariga talabning susayishi tufayli narxlarning keskin pasayishi hamda buning oqibatida eksport daromadlarining sezilarli kamayishi, asosiy savdo hamkorlar xarid qobiliyatining pasayishi natijasida tashqi savdo aylanmasining qisqarishi orqali namoyon bo'ladi.

11. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekistonga ta'sirini jiddiy bo'lmaganligi quyidagi yumshatuvchi omillarning mavjudligi bilan izohlanadi: ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lini tanlanganligi; davlat bosh islohotchi sifatida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi zarurligini aniq belgilab olinganligi; O'zbekistonda moliyaviy-iqtisodiy, budget, bank-kredit tizimi, shuningdek, iqtisodiyotning real sektori korxonalari va tarmoqlarining barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun yetarli darajada mustahkam zaxiralar yaratilganligi va zarur resurslar bazasining mavjudligi; oqilona tashqi qarz siyosati olib borilganligi; aholining ish haqi va daromadlarini izchil va oldindan oshirib borish hamda iste'mol bozorida narxlar indeksining asossiz tarzda o'sishining oldini olishga doir chora-tadbirlarning izchillik bilan amalga oshirilganligi; davlatning moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining nechog'liq barqaror va ishonchli ekani, ularning himoya mexanizmlari qanchalik kuchliligi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiy inqiroz – ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishi.

Iqtisodiy sikl – ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to'liqsimon harakati.

Turg'unlik (depressiya) – ishlab chiqarishning bir joyda deysinib turishini anglatuvchi hamda iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart-sharoitlarning vujudga kelishiga imkon yaratiluvchi iqtisodiy sikl fazasi.

Jonlanish – iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o'tishini tavsiflovchi fazasi.

Yuksalish – iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to'lovga layoqatli talabning kengayib borishini tavsiflovchi fazasi.

Tarkibiy inqirozlar – iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.

Agrar inqirozlar – qishloq xo'jaligida ro'y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo'lib, siklli tavsifga ega bo'lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo'llari qanday?
2. Iqtisodiy inqirozlar mohiyati nimada ifodalanadi?
3. Iqtisodiy sikl bo'yicha qanday nazariyalar mavjud? Eksternal va internal nazariyalarning farqi nimada?
4. Iqtisodiy siklning ta'rifini bering va uning har bir fazasining o'ziga xos belgilarini ko'rsating.
5. Iqtisodiy sikl asosiy turlariga tavsif bering va muhim belgilarini ko'rsating.
6. Iqtisodiy siklning oqibatlarini baholang.
7. Inqirozlarni umumiy jihatlariga ko'ra qanday guruhlarga ajratish mumkin?
8. Tarkibiy inqirozlarni tushuntiring. siklli tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko'rsating.
9. Agrar inqirozlarning xususiyatlarini bayon qiling.
10. Ortiqcha va taqchil ishlab chiqarish inqirozlarining kelib chiqish sabablarini ko'rsating va o'zaro taqqoslang. Ushbu inqirozlarni bartaraf etish chora-tadbirlaridagi farqlarni bayon eting.
11. 2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi vujudga kelishining asosiy sabablarini tushuntirib bering.
12. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mazmuni va ko'lamlari to'g'risida jahonning yetakchi ekspert va tahlil markazlari tomonidan qanday xulosalar chiqarildi?
13. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining rivojlangan mamlakatlarga ta'sir yo'nalishlari va darajasini tavsiflang.
14. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri nimalarda namoyon bo'ldi? Uning ta'sir oqibatlarini yumshatuvchi omillarni izohlab bering.

20-mavzu. Ishchi kuchi, uning bandligi va ishsizlik

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari
2. Ishchi kuchi bozori. Ishchi kuchiga talab va uning taklifi nisbati.....
3. Ishchi kuchi bandligi to'g'risidagi turli kontsepsiyalar sharhi.
4. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash...

5.O'zbekistonda ishchi kuchi bandligini ta'minlash va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash borasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari.....

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xususiyatlari.

Jamiyatda amalga oshirilayotgan har qanday ishlab chiqarish jarayoni ijtimoiy ishlab chiqarish hisoblanadi. Chunki, unda ishtirok etayotgan barcha ishlab chiqarish omillari – mehnat predmetlari, mehnat qurollari, ishchi kuchi hamda ishlab chiqarishning boshqa sharoitlari o'z tavsifiga ko'ra ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Masalan, bir tomondan, ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilayotgan stanok – bu o'tgan davrlar davomida yig'ilib kelayotgan ko'plab insonlar buyumlashgan mehnati hamda uni yaratishda bevosita ishtirok etgan ko'plab kishilar jonli mehnatining natijasidir. Boshqa tomondan esa, ushbu stanok vositasida yaratilayotgan mahsulot ham aniq bir kishining emas, balki bir-birlari bilan ishlab chiqarish aloqalari orqali bog'langan kishilar guruhi mehnatining natijasidir. Shuningdek, mazkur mahsulotning bozor sharoitida hali noma'lum bo'lgan iste'molchi uchun ishlab chiqarilishining o'zi ham mazkur jarayonning ijtimoiy tavsifini namoyon etadi.

Ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida yalpi ishchi kuchi muhim va yetakchi omillardan hisoblanadi. **Yalpi ishchi kuchi – bu jamiyat yoki alohida olingan mamlakat miqyosida qiymat va iste'mol qiymatlarini yaratishda ishtirok etuvchi bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda faoliyat qiluvchi ishchi kuchlarining umumlashtirilgan majmui.** Yalpi ishchi kuchining takror hosil qilinishi jarayonlarini o'rganish muhim bo'lib, bunda eng avvalo ishchi kuchining o'ziga to'xtalish maqsadga muvofiqdir.

Ishchi kuchi – bu insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi bo'lib, jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi hisoblanadi. Takror ishlab chiqarish jarayonida faqatgina ishlab chiqarishning moddiy-ashyoviy omillarigina emas, balki shaxsiy omili, ya'ni ishchi kuchi ham takror ishlab chiqariladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish yoki uni takror ishlab chiqarish deganda eng avvalo ishchining mehnat qobiliyatini qayta tiklashi, ya'ni uning ovqatlanishi, kiyinishi, dam olishi va madaniy hordiq chiqarishi tushuniladi. Bu esa ishchi uchun oila, uy-joy va boshqa shart-sharoitlar yaratilishi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari ishchi va xizmatchilarning hozirgi avlodi ma'lum vaqt o'tishi bilan qariydi. Ularning o'rinlarini bosadigan o'rinbosarlar ham tayyorlanishi lozim bo'ladi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish jarayonini tadqiq etish uning miqdoriy va sifat jihatlarini ajratishni taqozo etadi. **Ishchi kuchining miqdori mamlakat aholisining mehnatga layoqatli bo'lgan qismi orqali ifodalanib, u ishchi kuchi resurslari deb ham ataladi.** Insonning ishchi kuchi resurslari tarkibiga kiritilishining asosiy mezoni bo'lib uning yoshi va mehnatga bo'lgan qobiliyati hisoblanadi. Odatda ishchi kuchi resurslari tarkibiga 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar, 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar kiritiladi. Lekin ijtimoiy ishlab chiqarish va boshqa cohalarda band bo'lgan pensionerlar ham ishlashi mumkin.

Ishchi kuchining sifati uning tarkibining zamon talablari jihatidan ijtimoiy ishlab chiqarish ehtiyojlariga muvofiqligi darajasini namoyon etadi. Ishchi kuchining sifati uning ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik, malaka, ish tajribasi darajalari kabi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Fan-texnika taraqqiyotining jadallashib borishi bilan ishchi kuchining sifatiga bo'lgan talab ham ortib boradi.

Hozirgi davrda ishchi kuchi resurslarining faol va potentsial qismi farqlanadi. **Ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lgan va ishlashga tayyor bo'lib, ish izlab turgan shaxslar ishchi kuchi resurslarining faol qismi hisoblansa, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotganlar va vaqtinchalik uy xo'jaligida, boshqa har xil ishlarda band bo'lganlar potentsial qismi hisoblanadi.**

Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklab va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash demakdir.

Ishchi kuchini takror ishlab chiqarish ba'zan ilmiy adabiyotda «aholi nufusini takror ishlab chiqarish» tushunchasi bilan bog'liq holda ham ishlatiladi. «Nufus» atamasi asosan aholining ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tavsiflarini bayon etishda qo'llanilib, bunda nufus qonuni ahamiyatli o'rin tutadi.

Nufus qonuni – aholining o'sib borishi qonunidir. Nufus qonuni aholining tabiiy harakati, ya'ni o'lim darajasining pasayishi, hayot kechirish davomiyligining uzayishi, tug'ilishning optimal darajaga yetishi, jamiyat va alohida oilalar manfaatlari o'zaro uyg'unligining ta'minlanishi orqali namoyon bo'ladi.

Aholining tabiiy o'sishi – bu aholining emigratsiya (fuqarolarning o'z mamlakatlaridan boshqa mamlakatlarga ko'chib o'tishi) va immigratsiya (xorijiy fuqarolarning doimiy yashash uchun mamlakatga ko'chib kelishi)dan tashqari harakatini ifodalaydi. U quyidagi umumiy koeffitsientlar orqali aniqlanadi:

- tug'ilish koeffitsienti (yil davomida tirik tug'ilgan chaqaloqlarning mavjud aholi o'rtacha yillik soniga nisbati);

- o'lish koeffitsienti (yil davomida o'lganlarning mavjud aholi o'rtacha yillik soniga nisbati);

- tabiiy o'sish koeffitsienti (tug'ilish va o'lish umumiy koeffitsientlari o'rtasidagi farq). Odatda bu koeffitsientlar mamlakatdagi o'rtacha har 1000 ta aholi soniga to'g'ri keluvchi miqdor sifatida baholanadi.

Ishchi kuchi resurslarining soni va sifati mamlakat aholisi soni, jinsi va yoshi jihatidan tarkibi bilan belgilanadi. Bular esa o'z navbatida aholining tabiiy harakatlanishiga bog'liq bo'ladi.

Ular jumlasiga demografiya omilini hisobga olgan holda uy-joy sharoitlarini yaxshilash, bolalarga nafaqalar berish, ularni bolalar muassasalari bilan ta'minlash, homiladorlik va bola tug'ilgandan keyingi ta'tillarni uzaytirish, oilani mustahkamlash, shuningdek, jamoada ma'naviy muhitni yaxshilash kiradi.

Mamlakatdagi yoki ayrim hududlardagi ishchi kuchi resurslari miqdoriga aholining tabiiy o'sishidan tashqari ishchi kuchi migratsiyasi ham ta'sir qiladi. **Ishchi kuchi migratsiyasi murakkab jarayon bo'lib, turli omillar ta'siri ostida (masalan,**

ish haqi darajasidagi o'zgarishlar, ishsizlik va h.k.) ishchi kuchining bir hududdan boshqa bir hududga ko'chib o'tishini bildiradi. Migratsiya ikki darajada, ya'ni xalqaro darajada va mamlakat ichida ro'y berishi mumkin. Davlatlar o'rtasida ro'y bergan migratsiya **tashqi migratsiya** deyiladi. Bir mamlakat ichida ro'y bergan migratsiya **ichki migratsiya** deb atalib, u quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

1) **tugal migratsiya** – aholining doimiy yashash joyini o'zgartirishi bilan bog'liq migratsiya;

2) **tebranuvchi migratsiya** – ishchi kuchining bir hududdan boshqa hududga muntazam davriy ravishda qatnab ishlashi bilan bog'liq migratsiya;

3) **mavsumiy migratsiya** – mavsumiy ish faoliyati bilan bog'liq migratsiya;

4) **tasodifiy migratsiya** – ishchi kuchining ba'zi hollarda boshqa hududlarga borib kelishi bilan bog'liq migratsiya.

Ishchi kuchi migratsiyasi shunchaki ro'y bermay, uning negizida ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy sabablar yotadi. Ishchi kuchi migratsiyasining iqtisodiy vazifasi sifatida mamlakat bo'ylab mehnat resurslari samarali taqsimlanishini ta'minlash, ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif nisbatini muvofiqlashtirish hisoblanadi. Bu vazifaning amalga oshishi natijasida ishchi kuchidan foydalanish samaradorligi oshadi.

Ishchi kuchi migratsiyasining ijtimoiy vazifasi aholi turmush darajasini oshirish, inson omilining ijtimoiy hayotdagi roli va mavqeini yanada yuksaltirishdan iborat.

Ishchi kuchini takror hosil qilish uning to'la va samarali ish bilan band bo'lish muammosini ham o'z ichiga oladi. Ish bilan to'la band bo'lishni mutlaq ma'noda tushunmaslik kerak. Birinchidan, ishsizlikning ma'lum darajasi iqtisodiyot uchun me'yordagi hol hisoblanadi. Ikkinchidan, ish bilan to'la band bo'lish mehnatga layoqatli barcha kishilar albatta umumlashgan (davlat va jamoa korxonalarida) ishlab chiqarishga jalb etilishi zarurligini anglatmaydi. Ularning bir qismi o'zini oilada xizmat ko'rsatishga, bolalar tarbiyasiga, shuningdek, xususiy korxonalar va shaxsiy yordamchi xo'jalikda mehnat qilishga, yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanishga bag'ishlashi mumkin. Uchinchidan, ish bilan to'la band bo'lish uning samaradorligi bilan, mehnat resurslaridan g'oyat oqilona foydalanish bilan qo'shib olib borilishi kerak.

2. Ishchi kuchi bozori. Ishchi kuchiga talab va uning taklifi nisbati

Bozor munosabatlari sharoitida ishchi kuchini takror hosil qilishda ishchi kuchi bozori muhim o'rin tutadi.

Ishchi kuchi bozori – bu xo'jalik faoliyati jarayonida ishchi kuchi tovari egalari va uning asosiy iste'molchilari – davlat korxonalari, tashkilotlari va turli xil tadbirkorlar o'rtasidagi oldi-sotdi munosabatlaridir. U mehnat sharoitlari va unga haq to'lash miqdorlari, ishchilarning malaka darajasi, ular tomonidan bajarilayotgan ishlarning hajmi, intensivligi va mas'uliyat darajasi bo'yicha tarkib topuvchi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning murakkab tizimini namoyon etadi.

Har qanday bozor singari ishchi kuchi bozorida ham ikki qarama-qarshi tomon – talab va taklifning o'zaro ta'siri amal qiladi. **Ishchi kuchi talabi – bu muayyan vaqtda**

ish haqining tarkib topgan darajasida turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab. Odatda ish beruvchilar bo'lib davlat, jamoa va xususiy mulkka asoslangan korxonalar va tashkilotlar, yakka tartibdagi tadbirkor va boshqalar hisoblanishi mumkin.

Ishchi kuchi taklifi – bu muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida ishga yollanishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli ishchi kuchi miqdori. Ishchi kuchi taklifi mehnat qilish yoshidagi turli kasb va mutaxassislikka ega bo'lgan kishilarning ishlashga bo'lgan layoqatini namoyon etadi.

Ishchi kuchi bozorini tavsiflashdan oldin uning asosiy va o'ziga xos tovari bo'lgan ishchi kuchining qiymati va iste'mol qiymati (nafliligi) to'g'risida to'xtalib o'tish zarur.

Ishchi kuchining qiymati nafaqat ishchining shaxsiy ehtiyojlarini qondirish, balki ishchi kuchini takror ishlab chiqarish hamda uning sifatini oshirish jarayonlarini, uning oilasini yetarli darajada ta'minlash uchun zarur bo'lgan barcha hayotiy ne'matlarning qiymatini o'z ichiga oladi. Ishchi kuchi qiymati o'zgaruvchan ko'rsatkich bo'lib, u turli omillar ta'sirida oshib yoki pasayib turishi mumkin. Ishchi kuchi qiymatini oshiruvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: ish kunining, mehnat intensivligining oshishi; turli xil tabiiy va tarixiy sharoitlar, fan texnikaning rivojlanishi, o'qish va kasbiy bilimlar olishga sarflarning ko'payishi va h.k. Ishchi kuchi qiymatini pasaytiruvchi asosiy omil bo'lib ishlab chiqarish sohasidagi ijtimoiy mehnat unumdorligining o'sishi hisoblanadi. U ishchi va uning oilasi ehtiyojlarini qondiruvchi hayotiy vositalar qiymatining pasayishiga olib keladi.

Ishchi kuchi tovarining nafliligi uning, mehnat qilish jarayonida o'z qiymatidan ortiqcha, ya'ni qo'shimcha mahsulot qiymatini yaratib, **kapital egasining foyda olishga bo'lgan ehtiyojini qondirish layoqati orqali namoyon bo'ladi.**

Ishchi kuchi bozori tovar va kapitallar bozori bilan birgalikda bozor xo'jaligining iqtisodiy tizimini tashkil etadi. Umumiy iqtisodiy bozor mexanizmining tarkibiy qismi hisoblangan ishchi kuchi bozori talab va taklif qonuniga muvofiq iqtisodiyot tarmoq va sohalari bo'yicha ishchi kuchi resurslarini taqsimlash va qayta taqsimlash vazifasini bajaradi. Bunda ishchi kuchi bozori sub'ektlarining sifat jihatidan farq qiluvchi manfaatlarini o'zaro uyg'unlashtirish va bog'lashni qiymat tamoyillari asosida shakllantiriladi.

Shunga ko'ra, ishchi kuchi bozori o'zining maxsus tovari – ishchi kuchi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'ziga xos o'rin tutadi. Ishchi kuchining bu bozordagi harakati esa bir qator ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarga ega bo'ladi.

Birinchiidan, ishchi kuchi bozori ikki mustaqil sub'ekt – kapital egasi va ishchi kuchi egasi manfaatlarining to'qnashib, o'zaro kelishadigan munosabatlari hisoblanadi. Ularni bozorga o'zaro qarama-qarshi istak va maqsadlar yetaklaydi, ya'ni ularning biri ishchi kuchini sotib, daromad olishni istasa, boshqa biri uni xarid qilib, ishlatib foyda ko'rishni istaydi. Ular o'rtasidagi savdo bitimi ishchi kuchi egasining o'zi bo'yicha emas, balki uning mehnat qilish layoqati, undan foydalanish shartlari va davomiyligi bo'yicha boradi. Bitim natijasi bo'lib kapital egasi tomonidan sotib olingan ishchi kuchi evaziga to'lanadigan ish haqi miqdori hisoblanadi.

Ikkinchidan, boshqa har qanday tovar bozorlarida bo'lgani singari, ishchi kuchi bozorida ham ishchilar o'rtasida bo'sh ishchi o'rmini egallash borasida raqobat kurashi vujudga keladi.

Uchinchidan, ishchi kuchi bozori ishchi kuchi yalpi taklifining unga bo'lgan yalpi talabdan doimiy ravishda ko'proq bo'lishi tendentsiyasi bilan tavsiflanadi. Bu esa bozorda ishchilar band bo'lmagan qismi (ishsizlar)ning paydo bo'lishiga olib keladi.

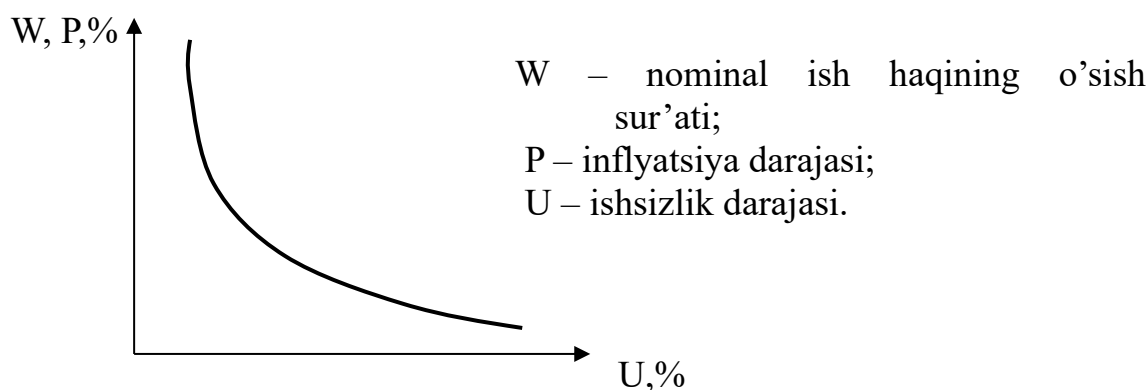
To'rtinchidan, bozor iqtisodiyotining siklli rivojlanishi odatda inflyatsiya va ishsizlik bilan birga boradi. Bu ikkala jarayon o'rtasida ma'lum o'zaro bog'liqlik mavjud bo'lib, u pirovardida ishchilar ommasi hayot darajasining ahamiyatli darajada pasayib ketishi (narxlarning oshishi, ish haqining qisqarishi, to'lovga qodir talabning pasayishi va h.k.) orqali namoyon bo'ladi. Muayyan iqtisodiy sharoitlarda ishchi kuchi bozoridagi umumiy holat inflyatsiyaning o'sishi uchun asosiy sabab bo'lishi ham, yoki, aksincha, uning o'sishiga to'sqinlik qilishi ham mumkin. Mamlakatdagi ishsizlik darajasi qanchalik past bo'lsa, inflyatsiya ta'sirida narxlarning o'sish sur'atlari shunchalik yuqori bo'ladi. Ingliz iqtisodchisi A.Fillips ishsizlik va inflyatsiyaning o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib berib, bu bog'liqlikni ifodalovchi egri chiziq **Fillips egri chizig'i** deb nom oldi (1-chizma).

Fillips egri chizig'iga ko'ra, inflyatsiya darajasini 1%ga pasaytirish uchun ishsizlikni 2%ga o'stirish lozim bo'ladi. Ishsizlik va inflyatsiya darajasidagi nisbatni tartibga solishda davlatning iqtisodiy siyosati asosiy rol o'ynaydi. Davlat ish bilan bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi va ish haqi darajasi o'rtasidagi oqilona nisbatni ta'minlash orqali nafaqat ishsizlik va inflyatsiya darajasini nazorat qilishi, balki ularning iqtisodiyot rivojlanishi va aholi turmush darajasiga salbiy ta'sirining oldini olishi ham lozim.

SHunday qilib, ishchi kuchi bozori bozor xo'jaligi tizimida yetakchi o'rin tutib, uni yuqori darajada tashkil etmasdan turib iqtisodiyotning samarali amal qilishiga erishib bo'lmaydi.

20.1-chizma

Fillips egri chizig'i

Bozor iqtisodiyoti tizimida ishchi kuchi bozorining roli u bajaradigan ikkita vazifa orqali belgilanadi. Birinchi vazifasi bevosita mehnat jarayonida ishchining ishlab chiqarish vositalari bilan biriktirish mexanizmi hamda band bo'lmagan ishchi kuchining harakatini samarali tartibga solish bilan bog'liq. Ikkinchi vazifasi esa yalpi ishchi kuchining sifatini yanada takomillashtirgan holda takror ishlab chiqarish orqali amalga oshiriladi.

O'zbekistonda ishchi kuchi bandligini oshirish va aholini ijtimoiy himoyalash borasida davlat tomonidan amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida yildan-yilga ish bilan ta'minlanish darajasi o'sib bormoqda (20.2-jadval).

20.2-jadval

O'zbekistonda ish bilan ta'minlashning asosiy ko'rsatkichlari

Yillar	Ish qidiruvchi sifatida ro'yxatdan o'tganlar, ming kishi	Ish bilan ta'minlanganlar, ming kishi	Ish bilan ta'minlanganlarning solishtirma salmog'i, %	Hisobot davri oxiriga rasmiy tarzda ro'yxatga olingan ishsizlar soni, ming kishi
2000	421,4	280,6	66,6	35,4
2001	462,8	318,1	68,7	37,5
2002	448,2	322,2	71,9	34,8
2003	430,5	317,4	73,7	32,2
2004	425,0	323,7	76,2	34,9
2005	410,3	325,1	79,2	27,7
2006	391,5	320,7	81,9	29,1
2007	557,4	486,5	87,3	27,4
2008	623,3	546,6	87,7	22,9

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinadiki, agar ish bilan ta'minlanganlarning solishtirma salmog'i 2000 yilda 66,6% ni tashkil etgan bo'lsa, 2008 yilga kelib 87,7% ga yetdi.

3. Ishchi kuchi bandligi to'g'risidagi turli kontseptsiyalar sharhi

Ishchi kuchining bandligi to'g'risidagi nazariyalar muammoga nisbatan yondashuv, qo'llanilgan tadqiqot usullari va vositalari jihatidan bir-biridan farqlanadi. Darslik va o'quv qo'llanmalarda ishchi kuchi bandligi bo'yicha neoklassiklar, keynschilar, monetarizm, institutsional-sotsiologik va boshqa ilmiy maktab vakillarining qarashlari bayon etiladi¹⁰⁶.

Neoklassik maktab kontseptsiyasi A.Smitning klassik nazariyasi qoidalari asosida shakllantirilib, D.Gilder, A.Laffer, M.Feldstayn, R.Xoll kabi bir qator

¹⁰⁶ Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. - M.: INFRA-M, 2005, 485-489-betlar.

olimlarning fikr-mulohazalari orqali namoyon bo'ladi. Bu maktab namoyandalari ishchi kuchi bozorini maxsus qonunlarga bo'ysunuvchi aloqalar tizimi sifatida ko'rib chiqib, ular bozor mexanizmi orqali boshqarilishini ta'kidlaydilar. Ish haqi darajasi ishchi kuchining narxi sifatida ko'rsatiladi. U ishchi kuchi talab va taklifiga ta'sir ko'rsatib, ular o'rtasidagi nisbat va zarur muvozanatni ta'minlaydi. Ishchi kuchining narxi bozor kon'yunkturasiga tezlik bilan javob qaytaradi, ya'ni bozordagi talab va taklifning o'sishi yoki kamayishiga qarab o'zgaradi. Shunga ko'ra, ishchi kuchi bozoridagi taqchillik yoki taklif ortiqchaligi ish haqi darajasini o'zgartirish orqali bartaraf etiladi. Ishchi kuchi bozorining klassik modeli uning o'zini-o'zi tartibga solish tamoyiliga asoslanadi.

Keyscha maktab vakillari ishchi kuchi bozorini harakatsiz, o'zgarmas tizim sifatida baholab, unda ishchi kuchining narxi qat'iy belgilangan bo'lishini ta'kidlaydilar. Bandlik va ishsizlik darajasi, ishchi kuchiga bo'lgan talab, real ish haqi darajasi kabi asosiy ko'rsatkichlar ishchi kuchi bozori orqali emas, balki tovar va xizmatlar bozoridagi samarali talab miqdori orqali belgilanadi. Ishchi kuchi bozorida esa faqat ish haqi darajasi va unga bog'liq bo'lgan ishchi kuchi taklifi miqdori shakllanadi. Biroq ishchi kuchi taklifi amaldagi bandlikning shakllanishida yetakchi rol o'ynamay, balki faqat uning ish haqining muayyan hajmidagi eng yuqori mumkin bo'lgan darajasini tavsiflaydi. Ishchi kuchiga bo'lgan talab yalpi talab, investitsiya va ishlab chiqarish hajmi orqali tartibga solinadi. Ishsizlikning mavjud bo'lishi yalpi samarali talabning yetishmasligi bilan shartlanib, uni budjet va pul-kredit siyosatining iqtisodiy faollikni oshiruvchi chora-tadbirlari orqali bartaraf etish mumkin. Davlat yalpi talabni kengaytirish tadbirlarini amalga oshira borib, ishchi kuchiga bo'lgan talabning o'sishiga imkon yaratadi va buning natijasida bandlikning o'sishi hamda ishsizlikning qisqarishi ro'y beradi.

Monetar maktab namoyandalari (M.Fridmen, E.Felps va boshqalar) bozor iqtisodiyotini o'z-o'zidan tartiblanuvchi tizim sifatida baholab, undagi narx mexanizmining o'zi bandlikning oqilona darajasini belgilab berishini ta'kidlaydilar. Bunday tizimga davlat tomonidan har qanday aralashuv bozorining o'zini-o'zi tartibga solish mexanizmini ishdan chiqaradi. Davlatning pul vositasida yalpi talabni rag'batlantirishi esa pirovardida inflyatsiya jarayonlarining kuchayishini keltirib chiqaradi.

Monetaristlar iqtisodiyotda doimo ma'lum darajada ishsizlik mavjud bo'lishini ta'kidlab, uni «ishsizlikning tabiiy me'yori» deb ataydilar. Bandlikning bu «tabiiy daraja»dan chetlanishi faqat qisqa muddatli tavsif kasb etadi. Agar bandlik darajasi muvozanat darajasidan ortiq bo'lsa, bu inflyatsiyaning jadallashuviga, agar kam bo'lsa, deflyatsiyaning jadallashuviga olib keladi. Bandlikni barqarorlashtirish bo'yicha siyosat ishsizlik darajasini uning tabiiy me'yoridan chetlanishiga, ishlab chiqarish hajmi va band bo'lganlar sonining tebranishlariga qarshi kurashga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Ishchi kuchi bozorini muvozanatga keltirish uchun monetaristlar asosan pul-kredit siyosati dastaklaridan foydalanishni tavsiya etadilar.

Institutsional-sotsiologik maktab namoyandalari (T.Veblen, J.Danlop, J.Gelbreyt, L.Ulman va boshqalar) ishchi kuchi bandligi borasidagi muammolar turli ko'rinishdagi institutsional islohotlar yordamida hal etilishi mumkin, degan qoidaga

asoslanadilar. Ular bu muammoning faqat makroiqtisodiy jihatdan tahlili bilan chegaralanmaydilar. Shuningdek, ular ishchi kuchi tarkibi va unga tegishli holda ish haqi darajasidagi ijtimoiy, kasbiy, tarmoq, yosh, jins, etnik va boshqa tafovutlar ta'sirida ishchi kuchi bozorida vujudga keladigan nomuvofiqliklarni izohlashga harakat qildilar.

Shartnomaga asoslangan bandlik nazariyasi (M.Beyli, D.Gordon, K.Azariadis) o'zida neoklassik hamda keynscha talqinlarni uyg'unlashtiruvchi kontseptsiya hisoblanadi. Kontseptsiya mualliflari, bir tomondan, pul ko'rinishidagi ish haqi qat'iyli to'g'risidagi keynscha qoidani qabul qiladilar va ishchi kuchi bozorida muvofiqlashuv narxlar (ya'ni, ish haqi) hisobiga emas, balki ishlab chiqarish moddiy hajmi va bandlikning o'zgarishi hisobiga amalga oshirishini ta'kidlaydilar. Boshqa tomondan, bu qat'iylikning o'zi xususiy iqtisodiy manfaatlar ostida harakat qiluvchi individlarning xatti-harakatidan keltirib chiqariladi. Mazkur nazariyaning asosida tadbirkorlar va ishchilar o'zaro uzoq muddatli shartnoma munosabatlariga kirishishlari to'g'risidagi qoida yotadi. Mazkur shartnoma huquqiy jihatdan taqozo etilgani uchun emas, balki har ikkala tomon uchun ham iqtisodiy jihatdan foydaliligi sababli paydo bo'ladi. Firma ishlab chiqarishning pasayib ketishi davrida mehnatga haq to'lash hajmini kamaytirmaydi, ishlab chiqarishning o'sishi davrida esa malakali ishchilarga ish haqini oshirmaydi. Pul ko'rinishidagi ish haqining o'zgarishi bir tekisda boradi. Ish haqi darajasi individlar xatti-harakatining iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq natijasi sifatida ma'lum me'yorda qat'iy tus oladi.

Moslashuvchan ishchi kuchi bozori kontseptsiyasi (R.Buae, G.Stending) 70-yillarning oxirida, nisbatan rivojlangan G'arb mamlakatlarida iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish amalga oshirilayotgan davrda keng tarqaldi. Uning asosida ishchi kuchi bozorini tartiblashdan voz kechish, bandlikning moslashuvchan, funksional jihatdan individuallashtirilgan va nostandart shakllariga (qisman bandlik, to'liq bo'lmagan ish haftasi yoki ish kuni, qisqa muddatli shartnomalar, uyga ish olish va h.k.) o'tishning zarurligi to'g'risidagi qoidalar yotadi. Bunday yondoshuv iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish xarajatlarini kamaytirishni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, ishga yollash, ishdan bo'shatish va bandlik shakllarining turliligi va moslashuvchanligi; ish vaqtini tartibga solishning moslashuvchanligi; ish haqini tabaqalashtirish asosida tartibga solishning moslashuvchanligi; ishchilarni ijtimoiy himoyalash usul va shakllari, shuningdek, ishchi kuchi bozorida talab va taklifning tebranishiga ishchi kuchi hajmi, tarkibi, sifati va narxini muvofiqlashuvining moslashuvchanligi hisobiga erishiladi.

Umuman olganda moslashuvchan ishchi kuchi bozori kontseptsiyasi tadbirkor va ishchilar o'zaro munosabatlarining turli shakllarini mavjudligini taqozo etib, ishchi kuchi bozorining yalpi xarajatlarini ratsionallashtirish, foydalilik darajasini oshirish va yuqori harakatchanligini ta'minlashga qaratilgan.

4. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash

Iqtisodiyotning samarali amal qilishiga mamlakatdagi ishsizlik darajasi ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi.

Ishsizlik – iqtisodiy faol aholi bir qismining o'z ishchi kuchidan foydalana olmasligini namoyon etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy hodisa. Mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo'lish xususiyati va vujudga kelish sabablariga ko'ra ishsizlik friksion, tarkibiy, siklik, institutsional, texnologik, regional, yashirin va turg'un ishsizlik turlariga bo'linadi.

Kishilar turli sabablar (yangi yashash joylariga ko'chib o'tish, ishining mazmuni va tavsifi yoqmay qolishi, nisbatan yuqoriroq ish haqi olishga intilish va boshqalar)ga ko'ra o'z ishlarini almashtirib turadilar. Biroq, bir ishdan bo'shab, boshqa biriga joylashgunga qadar orada ma'lum vaqt o'tadi (ba'zi adabiyotlarda bu muddat 1 oydan 3 oygacha davom etishi ko'rsatiladi). Aynan shu vaqt oralig'idagi, ya'ni **bir ishdan bo'shab yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan davrdagi ishsizlik friksion (oraliq) ishsizlik deyiladi.**

Fan-texnika taraqqiyoti, yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishga qo'llanishi natijasida ba'zi bir tarmoq va soha mahsulotlariga bo'lgan talab qisqarib, zamonaviy mahsulot turlariga talab o'sadi. Natijada ba'zi bir kasb yoki mutaxassislik turlaridagi ishchilarga talabning qisqarishi yoki umuman yo'qolishi ularning o'z kasb va mutaxassisliklarini o'zgartirish yoki shunday kasblarga talab saqlanib qolgan joylarga ko'chib o'tishga majbur qilib qo'yadi. **Yangi kasb va mutaxassislikni o'zlashtirib yoki boshqa joyga ko'chib o'tib, yangi ishga joylashgunga qadar bo'lgan ishsizlik tarkibiy ishsizlik deb ataladi.** Tarkibiy ishsizlik friksion ishsizlikka qaraganda uzoqroq davom etadi hamda ko'proq ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Uning uzoq muddat (odatda 6 oydan ko'proq) davom etishi yangi kasb turini o'zlashtirish yoki malaka oshirish bilan, ma'lum xarajat talab qilishi esa, eski kasb turi bilan shug'ullanish istagi saqlanib qolgan holda, yashash joylarini o'zgartirish bilan bog'liq bo'ladi.

Friksion va tarkibiy ishsizlik, iqtisodiyotdagi rivojlanishning har qanday holatidan qat'iy nazar, ma'lum darajada barcha mamlakatlarda mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra, **friksion va tarkibiy ishsizlik birgalikda ishsizlikning tabiiy darajasini tashkil qiladi.**

Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq bo'lib, u ishlab chiqarishning pasayishi va yalpi talabning qisqarishi natijasida vujudga keladi. Bunda o'z tovar va xizmatlariga nisbatan talabning qisqarishiga duch kelgan tadbirkorlar ishlab chiqarish hajmini kamaytirish maqsadida ishchilarni ishdan bo'shata boshlaydilar. siklik ishsizlik haqiqiy darajadagi ishsizlikning tabiiy darajadan farqlanishini ko'rsatadi. Ishsizlikning bu turi majburiy ishsizlik hisoblanadi va siklning yuksalish fazasida mavjud bo'lmaydi.

Institutsional ishsizlik ishchi kuchi bozori infratuzilmasi, ya'ni ishchi kuchini ish bilan ta'minlashga xizmat ko'rsatuvchi muassasalarning yetarli darajada rivojlanmaganligi yoki samarali faoliyat ko'rsatmasligi natijasida paydo bo'ladi. Uni ham tabiiy ishsizlik tarkibiga kiritish mumkin.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarish jarayoniga texnologik usullarning kirib kelishi bilan bog'liq bo'ladi. Ularning ichida asosiylari ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish, robotlashtirish va informatsion texnologiyani qo'llash hisoblanadi.

Hududiy ishsizlik muayyan hududdagi tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-ruhiy xususiyatdagi bir qator kompleks omillar ta'siri ostida ishchi kuchi talabi va taklifi o'rtasidagi nomutanosiblik natijasi hisoblanadi.

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to'liq band bo'lmaslik xos. Iqtisodiyot rivojlanishi darajasining pasayishi korxonalaridagi ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Biroq, korxonalar egalari o'z ishchilarini birdaniga ishdan bo'shata olmaydilar. Buning natijasida ishchilarning ma'lum qismi rasman ish bilan band bo'lsalarda, amalda to'liq holda ishlamaydilar. Buning natijasida mehnat unumdorligi pasayib, korxonalar moliyaviy natijalariga ta'sir ko'rsatadi. Yashirin ishsizlik mamlakatda vujudga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy keskinlikka yo'l qo'ymaslikka intilish natijasida ham paydo bo'ladi.

Turg'un ishsizlik mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo'qotgan, ishsizlik bo'yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo'lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo'lmagan qismini qamrab oladi.

«To'la bandlik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo'lmasligini bildirmaydi. Iqtisodchilar friksion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishini tabiiy deb hisoblaydilar, shu sababli to'la bandlik ishchi kuchining 100% dan kam qismini tashkil qiluvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to'la bandlik sharoitida ishsizlik darajasi friksion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo'ladi. siklik ishsizlik nolga teng bo'lganda to'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. **To'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ataladi.** Ishsizlikning tabiiy darajasi bilan bog'liq bo'lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini ko'rsatadi.

To'la bandlik yoki ishsizlikning tabiiy darajasi ishchi kuchi bozori muvozanatiga erishganda, ya'ni ish izlovchilar soni bo'sh ishchi o'rinlari soniga teng kelganda vujudga keladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi qandaydir darajada iqtisodiy jihatdan maqbul hisoblanadi. Chunki «friksion» ishsizlarga mos keluvchi ish o'rinlarini topish, «tarkibiy ishsizlarga» ham yangi kasbni o'zlashtirish yoki yangi yashash joyida ish topish uchun ma'lum vaqt kerak bo'ladi.

«Ishsizlikning tabiiy darajasi» tushunchasi ma'lum bir aniqliklar kiritishni talab qiladi.

Birinchidan, bu tushuncha iqtisodiyot har doim ishsizlikni tabiiy darajasida amal qilishi va shu orqali o'zining ishlab chiqarish imkoniyatini ro'yobga chiqarishini bildirmaydi. Chunki, ko'pincha ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortiq, ayrim hollarda, masalan, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o'rindoshlik ishlarida band bo'lish natijasida tabiiy darajadan past ham bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, ishsizlikning tabiiy darajasi o'z-o'zicha doimiy miqdor hisoblanishi shart emas, u tarkibiy o'zgarishlar (qonunlar va jamiyat urf-odatlaridagi o'zgarishlar) oqibatida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSHda ishsizlikning tabiiy darajasi dastlab XX asr 60-yillarining o'rtalarida 4,5% deb belgilangan bo'lsa, 70-yillarning boshiga kelib 5,5%, 80-yillarning boshida esa 6% gacha o'sdi.

Ishsizlik darajasi ishsizlar sonining ishchi kuchi tarkibidagi foizi sifatida hisoblanadi.

$$\text{Ishsizlik darajasi} = \frac{\text{Ishsizlar soni}}{\text{Ishchi kuchi soni}} \times 100\%.$$

Ishsizlik darajasini baholash bilan birga uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur bo'ladi. Chunki ishsizlikning o'zi haddan tashqari yuqori darajasi bilan katta iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari uning ta'sirida ishlab chiqarilmay qolgan mahsulot hajmi orqali baholanadi. Iqtisodiyot barcha ishlashni xohlagan va ishlay oladiganlar uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish potentsial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo'qotish yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YaIMning potentsial YaIMdan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, YaIM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

Makroiqtisodiyot sohasidagi taniqli tadqiqotchi A.Ouken ishsizlik darajasi va YaIM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatini matematik ifodalab beradi. **Bu nisbat iqtisodchilar orasida Ouken qonuni sifatida tanilgan bo'lib, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga ortiq bo'lsa, YaIM hajmining orqada qolishi 2,5% ni tashkil qilishini ko'rsatadi.**

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy hajmi potentsial hajmidan ortib ketishi ham mumkin. Bunday hol ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ham past bo'lgan davrlarda ro'y beradi. Ishlab chiqarishga ishchilarning qo'shimcha smenalarini jalb qilish, kapital uskunalardan belgilangan me'yordan ortiqcha darajada foydalanish, ish vaqtdan keyin qo'shimcha ishlash va o'rindosh ishlarda band bo'lish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Ishsizlikning ijtimoiy oqibatlari ham mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli ta'sir o'tkazishi mumkin. Jumladan, ishsizlikni ba'zi turlarining uzoq muddatli tavsifi ishchilarning o'z malakalarini yo'qotishlari hamda daromad va ijtimoiy mavqei jihatidan aholining nisbatan past toifasiga o'tib qolishiga olib keladi. Bu esa ularda o'z turmush tarzidan qoniqmaslik, ijtimoiy faollikning yo'qolishi, atrofdagilarga nisbatan loqaydlikning paydo bo'lishi kabi holatlarni keltirib chiqaradi. Natijada uzoq davom etgan, surunkali ishsizlik millatning ruhiy sog'lomligiga putur yetkazadi. Ishsizlik o'sishining muqarrar oqibati bo'lib mamlakatdagi jinoyatchilikning o'sishi va ijtimoiy keskinlik darajasining kuchayishi hisoblanadi.

Shunga ko'ra, mamlakatdagi ishchi kuchi bandligini ta'minlash va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash davlat iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

5. O'zbekistonda ishchi kuchi bandligini ta'minlash va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash borasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari

Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlatning ijtimoiy siyosati faqat jamiyat a'zolarining manfaatlarini ishonchli ravishda himoya qilishdangina iborat bo'lmasdan, balki mavjud ishchi kuchlarining ish bilan bandligini ta'minlashni ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa, aholining o'sishi yuqori sur'atlar bilan borayotgan va o'ziga xos aholi tarkibiga ega bo'lgan respublikamizda ishchi kuchining ish bilan bandlik masalasi eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Mamlakatimizdagi iqtisodiy islohotlar jarayonida ushbu masalani hal etish uchun bir qator tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan.

Birinchidan, keng faoliyat turlari, shuningdek yakka tartibdagi tadbirkorlikni kengaytirish uchun sharoit yaratish. Birinchi navbatda qishloq xo'jalik xomashyosini qayta ishlash, xalq iste'mol mollarini, mahalliy xom ashyodan qurilish materiallari tayyorlovchi xususiy kichik korxonalarni faol rivojlantirishni rag'batlantirish.

Ikkinchidan, xizmat sohasini rivojlantirish, aholiga ko'rsatiladigan ijtimoiy-maishiy xizmat va qurilish bo'yicha xizmat turlarini yanada kengaytirish. Bunda ham qishloq joylarda xizmat sohasini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Uchinchidan, qishloqda keng tarmoqli ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratib, shu orqali yangi ish joylarini ochish, yangi ishlab chiqarishlarni vujudga keltirish.

Bu vazifalarni amalga oshirish uchun respublikamizda qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish bo'yicha ishlar uzluksiz davom ettirilmoqda.

To'rtinchidan, ishdan bo'shagan xodimlarni qayta tayyorlash va qayta o'qitishni tashkil etishni tubdan o'zgartirish. Bunda ishdan bo'shayotgan va ixtisosi bo'lmagan shaxslarga qisqa davrda, bozor iqtisodiyotiga hamda iqtisodiyotning o'zgarib borayotgan tuzilishiga muvofiq keluvchi kasbkorni o'rgatishga e'tibor qaratish. Shu maqsadda maxsus maslahat va o'quv markazlari, biznes maktablarning keng tarmog'ini yanada rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Beshinchidan, vaqtincha ishga joylashtirish imkoni bo'lmagan ishchi kuchlarini davlat tomonidan ishonchli ravishda ijtimoiy himoyalash. Bu siyosat ularning o'ta zarur ehtiyojlarini qondirish va kafolatli tirikchilik manbalariga ega bo'lishga qaratiladi.

Ishchi kuchining ish bilan bandligi muammosi ko'p qirrali bo'lib, u barcha odamlarga o'z qobiliyatlarini ishga solish, o'z ehtiyojlarini qondirish uchun dastlabki teng imkoniyatlarni ta'minlovchi davlat va bozor mexanizmini vujudga keltirish; ishchi kuchini unumli va samarali ish bilan band qilish; zarur hollarda ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari o'rtasida qayta taqsimlash kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi.

Mamlakatimiz Prezidenti «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarida **xizmat ko'rsatish va kichik biznes sohasini aholi bandligini ta'minlash va hayot darajasini oshirishning eng muhim omili sifatida yanada jadal rivojlantirish** 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolishini ko'rsatib o'tdilar.

Asarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik aholi bandligi va uning daromadlarini oshirish muammolarini hal etishda o'ziga xos lokomotiv vazifasini bajarayotganligi, ichki bozorni iste'mol tovarlari bilan to'ldirishda salmoqli hissa qo'shayotganligi, uning bugungi kunda mamlakatimizda eng yirik ishchi kuchi bozori, mulkdorlar o'rta sinfini shakllantirishning asosiy omili, millionlab odamlar uchun daromad va farovonlik manbai hisoblanishi ta'kidlab o'tildi.

Aholini ish bilan ta'minlash muammolarini hal qilishda ham jiddiy sifat o'zgarishlari ko'zga tashlanmoqda. Biz uchun o'ta dolzarb bo'lgan bu masalani echishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish bilan birga, xizmat ko'rsatish sohasi va kasanachilikning turli shakllarini keng joriy etish, qishloq joylarda chorvachilikni rivojlantirishni rag'batlantirishga alohida ahamiyat berilmoqda.

«2008 yil mobaynida yurtimizda 661 mingga yaqin, jumladan, kichik biznes sohasida – 374 mingga, xizmat ko'rsatish va servis sohasida – qariyb 220 mingga, kasanachilik hisobidan esa – 97 ming 800 ta yangi ish o'rni yaratildi»¹⁰⁷.

Bugungi bosqichda kasanachilik sohasi bandlik va oila budjeti daromadlarini oshirishning qo'shimcha manbaiga aylanib borayotganini hech kim inkor etolmaydi. Ayni vaqtda kasanachilik fuqarolarni, birinchi navbatda, xotin-qizlar, ayniqsa, ko'p bolali ayollarni, yordamga muhtoj nogironlar va mehnat qobiliyati cheklangan boshqa shaxslarni ishlab chiqarish faoliyatiga jalb etish uchun muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etmoqda.

2008 yilda kasanachilar tomonidan 34 milliard so'mlik mahsulot ishlab chiqarildi va xizmatlar ko'rsatildi. Kasanachilik uchun ish o'rinlari ochgan korxonalar, shu borada o'zlariga berilgan imtiyozlar hisobidan 1 milliard so'mdan ortiq mablag'ni tejashga erishdi.

Aholini, ayniqsa qishloq aholisini ish bilan ta'minlashning yana bir muhim yo'nalishi shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklarida qoramol boqish bilan shug'ullanadigan kishilar sonini ko'paytirishdan iborat. Qayd etish kerakki, bu masalada muayyan ijobiy natijalar qo'lga kiritildi. Mamlakatimizda qoramollarni aholiga va fermer xo'jaliklariga kimoshdi savdolari orqali sotish, ularga maqsadli va imtiyozli kreditlar berish, veterinariya xizmati ko'rsatishning sifati va hajmini oshirish, ozuqa bilan ta'minlash bo'yicha samarali mexanizmlar yaratilgan. Chorvachilikni rivojlantirish dasturining ijrosi doirasida 2008 yili kimoshdi savdolarida 20 ming 300 bosh qoramol sotildi. 2009 yilda yana 24 ming 600 bosh qoramol sotilishi ko'zda tutilmoqda. Agar 2007 yilda qoramol sotib olish uchun 42,5 milliard so'mlik imtiyozli

---

¹⁰⁷ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 25-b.

kreditlar ajratilgan bo'lsa, 2008 yilda bu raqam 48 milliard 200 million so'mni tashkil etdi¹⁰⁸.

Mamlakatimizda ishchi kuchi bandligi samaradorligini ta'minlash uchun davlatni bandlik siyosatining quyidagi yo'nalishlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir:

- oilaviy biznes va kichik xususiy korxonalarni rivojlantirishni jadallashtirishni ta'minlash;

- mazkur maqsadlarda mikrokreditlash tizimini rag'batlantirish;

- yirik sanoat korxonalari va nisbatan kichikroq bo'lgan ishlab chiqarish korxonalari bilan kasanachilikni kengaytirish asosidagi kooperatsiyani rivojlantirish imkoniyatlaridan keng qamrovli foydalanish;

- mahalliy xomashyoni puxta qayta ishlashga va tayyor, raqobatga bardoshli mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan yengil va oziq-ovqat qayta ishlash sanoatining ko'p mehnat talab qiladigan tarmoqlarini jadal rivojlantirish;

- xizmat ko'rsatish sohalarini rivojlantirish, qishloq joylarida qishloq xo'jaligiga taalluqli bo'lmagan bandlik sohalarini kengaytirish masalalarini hal etishga e'tiborni kuchaytirish;

- ishsizlarni kasbiy o'qitish va jamoat ishlari tizimlarini takomillashtirish bilan shug'ullanadigan xizmatlar ishini faollashtirish.

Mazkur chora-tadbirlarning amalga oshirilishi xalqimizning farovon turmushini ta'minlash manbai bo'lgan ish bilan bandlik darajasining yanada oshishiga, aholining ijtimoiy muhofazasining kuchayishiga yanada keng yo'l ochib beradi.

Xulosalar:

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish jarayonini tadqiq etish uning miqdoriy va sifat jihatlarini ajratishni taqozo etadi. Ishchi kuchining miqdori mamlakat aholisining mehnat faoliyatiga layoqatli bo'lgan qismi orqali ifodalanib, u ishchi kuchi resurslari deb ham ataladi. Ishchi kuchining sifati uning tarkibining zamon talablari jihatidan ijtimoiy ishlab chiqarish ehtiyojlariga muvofiqligi darajasini namoyon etadi. Ishchi kuchining sifati uning ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik, malaka, ish tajribasi darajalari kabi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi.

2. Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklab va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash demakdir.

3. Ishchi kuchi migratsiyasi murakkab jarayon bo'lib, turli omillar ta'siri ostida (masalan, ish haqi darajasidagi o'zgarishlar, ishsizlik va h.k.) ishchi kuchining bir hududdan boshqa bir hududga ko'chib o'tishini bildiradi. Migratsiya ikki darajada, ya'ni mamlakat ichida va xalqaro darajada ro'y berishi mumkin.

---

¹⁰⁸ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 26-27-b.

4. Iqtisodiyotning barqarorligi va sog'lomligini aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan biri ishsizlik darajasi hisoblanadi. Biroq, har qanday mamlakatda doimiy ravishda ma'lum darajada ishsizlik mavjud bo'ladi. Umuman olganda, mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo'lish xususiyati va vujudga kelish sabablariga ko'ra ishsizlik friksion, tarkibiy, siklik, institutsional, texnologik, hududiy, yashirin va turg'un ishsizlik turlariga bo'linadi.

5. «To'la bandlik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo'lmasligini bildirmaydi. Chunki, friksion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishi tabiiy hisoblanadi, shu sababli to'la bandlik ishchi kuchining 100% dan kam qismini tashkil qiluvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to'la bandlik sharoitida ishsizlik darajasi friksion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo'ladi. siklik ishsizlik nolga teng bo'lganda to'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. To'la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ataladi.

6. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari uning ta'sirida ishlab chiqarilmay qolgan mahsulot hajmi orqali baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni xohlagan va ishlay oladigan barcha uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish potentsial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo'qotish yalpi ichki mahsulot (YAIM) hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YAIMning potentsial YAIMdan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, YAIM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Ishchi kuchi – insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi.

Ishchi kuchini takror hosil qilish – insonning mehnatga bo'lgan jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta'minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o'sishini ta'minlash, qarigan ishchilar o'rnini bosadigan yosh ishchilar avlodini yetishtirish jarayoni.

Yalpi ishchi kuchi – jamiyat yoki alohida olingan mamlakat miqyosida qiymat va iste'mol qiymatlarini yaratishda ishtirok etuvchi bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda faoliyat qiluvchi ishchi kuchlarining umumlashtirilgan majmui.

Ishchi kuchi talabi – muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab.

Ishchi kuchi taklifi – muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida ishga yollanishga tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli ishchi kuchi miqdori.

Aholining tabiiy o'sishi – bu aholining emigratsiya va immigratsiyadan tashqari harakati.

Emigratsiya – fuqarolarning o'z mamlakatlaridan boshqa mamlakatlarga doimiy yashash uchun ko'chib o'tishi.

Immigratsiya – xorijiy fuqarolarning doimiy yashash uchun mamlakatga ko'chib kelishi.

Ishsizlik – mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Friktsion ishsizlik – malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o'rinlar bo'shashini kutayotganlarni namoyon etuvchi ishsizlik.

Tarkibiy ishsizlik – ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.

Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan ishsizlik.

Ishsizlik darajasi – ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.

Ouken qonuni – ishsizlik darajasi va YAIM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ishchi kuchini takror hosil qilish deganda nimani tushunasiz va uning xususiyatlari qanday?

2. Ishchi kuchining sifati nima? U qanday omillarga bog'liq? Fan-texnika taraqqiyotida ishchi kuchining sifatiga qanday talablar kuchayadi?

3. Ishchi kuchi bozori amal qilishining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

4. Ishchi kuchi qiymati va iste'mol qiymati qanday aniqlanadi? Ularga ta'sir etuvchi omillarni sanab bering.

5. Ish bilan to'la bandlik nima uchun nisbiy ma'noda tushuniladi? Qanday qilib ishchi kuchidan samarali foydalanishga erishiladi?

6. Ishsizlikning asosiy turlariga tavsif bering.

7. Ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?

8. Ishsizlikning tabiiy darajasi nimani anglatadi va u qanday tartibda aniqlanadi?

9. Ouken qonunining mohiyati nimada namoyon bo'ladi?

10. Ishsizlikning ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini tushuntirib bering.

21-mavzu. Moliya tizimi va moliyaviy siyosat

1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi.....

2. Budjet taqchilligi va davlat qarzlari.....

3. Soliq tizimi va uning vazifalari...

4. O'zbekistonda budjet va soliq tizimini takomillashtirish masalalari....

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonlarining samarali amalga oshirilishi ko'p jihatdan moliyaviy resurslarga bog'liq bo'ladi. Pul vositasida takror ishlab chiqarishning bir bosqichidan boshqasiga o'tiladi hamda muayyan maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy fondlar vujudga keltiriladi. O'z navbatida bu fondlar takror ishlab chiqarishning uzluksizligini va kengaytirilishini ta'minlaydi. Yalpi milliy mahsulotni yaratish, taqsimlash va undan foydalanish jarayonida pul mustaqil

harakat qilib, turli xo'jalik yurituvchi bo'g'inlar, uy xo'jaliklari va davlatning pul mablag'lari fondini tashkil etadi. Pul fondlari hosil bo'lish manbalari va amal qilish tavsifi, maqsadlari va foydalanish usullariga qarab moliya va kredit shakllari tusini oladi. Ushbu mavzuda moliyaning mazmuni, vazifalari tizimi, uning asosiy bo'g'ini bo'lgan davlat budjeti va budjet mablag'larining shakllanishida soliqlarning roli bayon etiladi.

1. Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi eng avvalo davlat, uning turli mintaq va hududlari, iqtisodiyotning tarmoq va sohalari, ishlab chiqarish birliklari, aholi turli qatlamlari o'rtasidagi pul mablag'lari oqimining samarali tashkil etilishiga bog'liq bo'ladi. Bunday pul oqimlari jamiyat real hayoti jarayonlarini aks ettirib, mamlakatdagi fuqarolar va yuridik shaxslar o'rtasida o'zaro iqtisodiy munosabat va aloqalarni o'rnatadi. Davlat korxonalar va tashkilotlar, turli moliyaviy muassasalar, aholi bilan olib boriladigan o'zining barcha vazifalarini aynan moliya mexanizmi orqali amalga oshiradi. Moliya milliy iqtisodiyot va aholi farovonligining o'sishini aks ettirib, korxonalar ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi va ularning jahon bozoridagi raqobatbardoshligini oshirishini rag'batlantiradi, ishlab chiqarish tuzilmasini, tarmoqlararo va hududiy nisbatlarni shakllantiradi.

Moliya – iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag'laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimidir. Uning vositasida turli darajada pul mablag'lari fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Moliya pul bilan bog'liq munosabatlar bo'lib, uning moddiy asosini pul tashkil qiladi, lekin u pul emas yoki pul bilan bir xil narsa tushuncha emas. Bundan ko'rinadiki, iqtisodiyotning samarali va barqaror ravishda amal qilishi, yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash maqsadida davlat ko'plab boshqa iqtisodiy sub'ektlar bilan moliyaviy munosabatlarga kirishadi. Moliyaviy munosabatlar – davlat, mintaqalar, tarmoqlar, korxonalar va tashkilotlar hamda alohida fuqarolar o'rtasida pul mablag'lari fondlarining harakati bilan bog'liq holda vujudga keluvchi iqtisodiy munosabatlar majmui.

Moliyaviy munosabatlarning ob'ektlari va sub'ektlari farqlanadi. **Moliyaviy munosabatlarning ob'ektlari** bo'lib iqtisodiyotning turli darajalarida tarkib topuvchi va harakat qiluvchi pul mablag'lari fondlari hisoblanadi. **Moliyaviy munosabatlar sub'ektlari** tarkiban murakkab bo'lib, ularga barcha tashkilotlar, korxonalar, yuridik va jismoniy shaxslar, fuqarolar kiradi. Ular orasida doimo moliyaviy munosabatlar bo'lib turadi. Bu munosabatlarning asosiylari sifatida quyidagi munosabatlarni ko'rsatish mumkin:

- davlatlararo moliyaviy munosabatlar;
- davlat va turli xalqaro tashkilotlar, xorijiy firma va korxonalar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- boshqaruvning turli darajalaridagi davlat organlari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;

- davlat va korxonalar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- davlat va jamoat tashkilotlari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- davlat va aholi o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- korxonalararo moliyaviy munosabatlar;
- korxonalar va banklar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- korxonalar ichidagi xo'jalik aloqalariga xizmat qiluvchi moliyaviy munosabatlar va boshqalar.

Moliya iqtisodiyot doirasida o'zaro bog'liq bo'lgan quyidagi **vazifalarni** bajaradi:

- 1) iqtisodiy jarayonlarni, loyihalar va tadbirlarni pul resurslari bilan ta'minlash va unga xizmat ko'rsatish vazifasi;
- 2) taqsimlash vazifasi;
- 3) rag'batlantirish vazifasi;
- 4) nazorat qilish vazifasi.

Jamiyat miqyosidagi iqtisodiy faoliyat turli jarayon va tadbirlarning, jumladan, mamlakatni boshqarish, mudofaa qobiliyatini ta'minlash, huquq-tartibot ishlarini yo'lga qo'yish, sog'liqni saqlash, madaniy-ma'rifiy ishlar va boshqalarning amalga oshirilishini taqozo etadi. Buning uchun eng avvalo ularni moliyaviy resurslar bilan ta'minlash kerak bo'ladi. Shunga ko'ra, moliya iqtisodiy jarayon va tadbirlarni **moliyaviy ta'minlash, ularga xizmat ko'rsatish vazifasini** bajaradi.

Moliyaning **taqsimlovchi vazifasi** moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan yalpi milliy mahsulotni, ayniqsa, uning milliy daromadni tashkil qiluvchi qismini davlat va mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, iqtisodiyot tarmoqlari, moddiy ishlab chiqarish sohalarini, mamlakat hududlari o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda namoyon bo'ladi.

Moliyaning **rag'batlantiruvchilik vazifasi**, birinchidan, yaratilgan mahsulot qiymatini taqsimlash jarayoni orqali, ikkinchidan, pul fondlarini tashkil qilish va sarflash mexanizmi orqali amalga oshiriladi.

Moliyadan ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol ustidan **nazorat qilish vositasi** sifatida foydalaniladi. Moliyaviy nazorat korxonalar (firma)larning moliya intizomiga rioya qilish uchun moddiy javobgar bo'lish tizimi, turli soliqlar undirib olish va mablag' bilan ta'minlash tizimi orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy munosabatlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar jamiyatning moliya tizimini tashkil qiladi. Bu tizim davlat va boshqa turli darajadagi budjetlarni, ijtimoiy, mol-mulk va shaxsiy sug'urta fondlarini, davlatning valyuta zaxiralarini, banklar, pul muomalasi, kredit va soliq tizimi, korxonalar va firmalar, tijorat va notijorat tuzilmalarining pul fondlarini, boshqa maxsus pul fondlarining harakatini o'z ichiga oladi.

Eng avvalo, korxonalar (tarmoq)lar va umumdavlat moliyasini bir-biridan farqlash lozim.

Korxonalar va tarmoqlar moliyasi ulardagi takror ishlab chiqarish jarayonida hamda alohida fondlar yaratish yo'li bilan ularning moliyaviy ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Umumdavlat moliyasi davlat budjetini, ijtimoiy sug'urta fondini hamda davlat mol-mulk va shaxsiy sug'urtasi fondini, soliq tizimini o'z ichiga oladi. Davlat pul

mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lmish davlat budjeti moliya tizimining muhim bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi. **Davlat budjeti – bu davlat daromadlari va xarajatlar hamda ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir.** Davlat daromadlari va xarajatlarning asosiy qismi davlat budjeti orqali o'tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy vazifalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir.

Davlat budjetining ikki tomoni bo'lib, bir tomonida budjetga kelib tushadigan daromadlar tarkibi va ularning manbalari, ikkinchi tomonida esa asosiy xarajatlarning tarkibi va miqdori o'z ifodasini topadi.

O'zbekistonda davlat budjetining tuzilishi, daromadlari va xarajatlarning tarkibi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (21.1 va 21.2-jadvallar).

21.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi davlat budjetining daromadlari tarkibi (YAIMga nisbatan %da)

Ko'rsatkichlar	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Daromadlar - jami	28,5	26,0	25,2	24,2	22,5	22,7	22,1	20,9
Shu jumladan:								
To'g'ri soliqlar	7,5	7,4	6,8	6,4	6,0	6,5	6,3	5,4
Egri soliqlar	16,0	13,5	13,8	14,0	13,8	10,5	10,1	10,7
Mulk solig'i va resurs to'lovlari	2,8	2,4	1,9	2,3	2,6	2,9	3,0	3,2
Ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq	0,3	0,3	0,5	0,4	0,4	0,5	0,6	0,5
Boshqa daromadlar	1,9	2,4	2,2	1,1	0,9	2,3	2,1	1,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari.

Davlat mol-mulk va shaxsiy sug'urtasi umumdavlat moliyasining keyingi bo'g'ini hisoblanib, mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar va fuqarolarga joriy qilinadi. U majburiy va ixtiyoriy bo'lishi mumkin. Bu maqsadlar uchun fondlar korxonalar va aholining to'lovlari hisobiga shakllanadi. Fond mablag'lari mol-mulk sug'urtasiga va shaxsiy sug'urtaga pul to'lashni ko'zda tutadi.

Shaxsiy sug'urta aholining pul jamg'armalarini tashkil qilishning shakllaridan biri bo'lib ham xizmat qiladi.

21.2-jadval

**O'zbekiston respublikasi davlat budjetining
xarajatlar tarkibi (YaIMga nisbatan %da)**

Ko'rsatkichlar	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Xarajatlar - jami	29,5	27,0	25,8	24,6	22,9	22,2	21,1	20,2
Shu jumladan:								
Ijtimoiy sohaga	10,4	10,2	9,8	9,3	9,1	9,5	9,2	9,4
Ijtimoiy himoyaga	2,3	2,1	2,0	2,1	1,8	1,8	1,5	1,3
Iqtisodiyot uchun xarajatlar	3,0	2,3	2,3	3,0	3,1	3,0	2,7	2,4
Markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari	6,0	5,0	4,7	3,3	2,7	2,4	2,0	1,7
Davlat hokimiyati, boshqaruv va sud organlariga xarajatlar	0,6	0,6	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,6
Boshqa xarajatlar	7,2	6,8	6,5	6,4	5,6	5,0	5,2	4,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari.

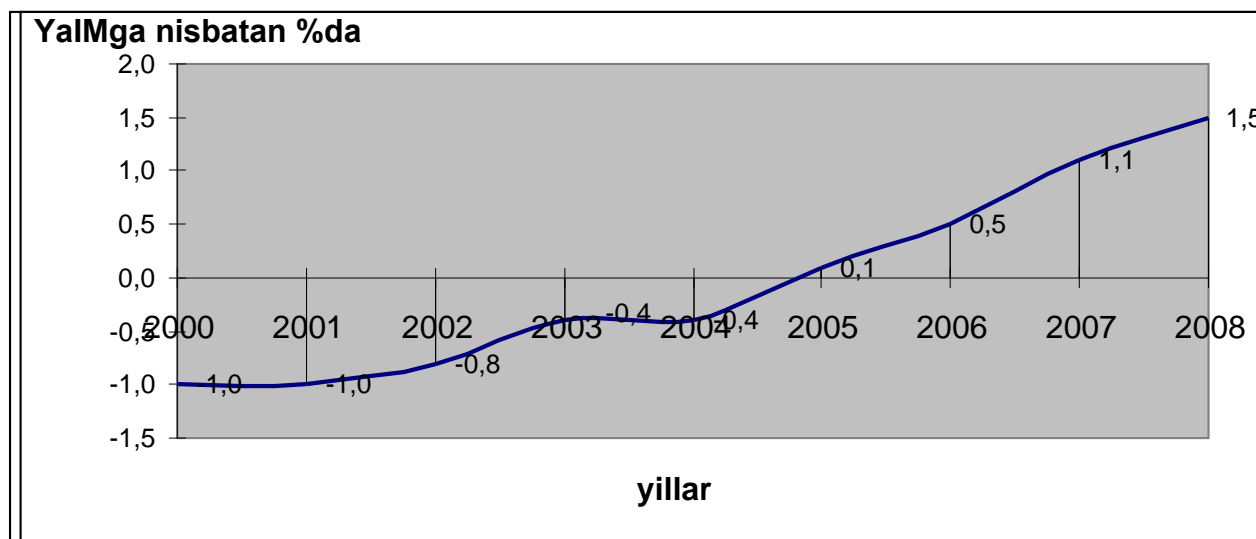
Bozor iqtisodiyotiga o'tib borish bilan jamiyat moliya tizimida turli xil sug'urta (ijtimoiy sug'urta, tibbiy sug'urta) fondlari va budjetdan tashqari moliya fondlari (pensiya fondi, aholini ish bilan ta'minlash fondi, tabiatni muhofaza qilish fondi, tarixiy yodgorliklarni saqlash fondi, tadbirkorlarga ko'mak berish fondi va boshqalar)ning ahamiyati ortib boradi.

2. Budjet taqchilligi va davlat qarzlari

Davlat budjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini taqozo qiladi. **Lekin ko'pchilik hollarda davlat budjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi kuzatiladi, buning oqibatida budjet taqchilligi ro'y beradi.** Bu holning sabablari ko'p bo'lib, ularning ichida, davlatning jamiyat hayotining barcha sohalaridagi rolining uzluksiz o'sib borishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarining kengayishi alohida o'rin tutadi. Budjet taqchilligining o'sishi yoki kamayishi mutlaq miqdorda va uning yalpi ichki mahsulot (YaIM)ga nisbatida aniq namoyon bo'ladi.

Budjet taqchilligining o'sishi yoki kamayishi mutloq miqdorda va uning yalpi ichki mahsulot (YaIM)ga nisbatida aniq namoyon bo'ladi. Masalan, 2000 yilda Respublikamiz davlat budjetining taqchilligi (defitsit) YaIMga nisbatan 1 foizni tashkil etgan bo'lsa, keyingi yillarda taqchilik darajasi pasayib borib, 2005 yilda budjet daromadlarining xarajatlardan oshib ketishi (profitsit)ga erishildi. 2008 yilda davlat budjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 1,5 foiz profitsit bilan bajarildi (21.1-chizma).

Davlat budjetining bajarilish darajasi (YaIMga nisbatan foizda)

Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari.

Budjet taqchilligining o'zgarishi xo'jalik kon'yunkturasidagi joriy tebranishlar, ishlab chiqarishdagi davriy inqiroz va yuksalishlarni ham aks ettiradi, inqirozlar davrida davlat budjet mablag'lari hisobidan iqtisodiyotning ma'lum sektorlarini moliyaviy ta'minlab turishga, umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan tarmoqlarda investitsiyalar hajmini saqlab turishga majbur bo'ladi.

O'rnatilgan xalqaro standartlarga ko'ra budjet taqchilligi YAIMning 5% darajasidan oshmasligi lozim. Budjet taqchilligi asosan davlat qarzi hisobiga qoplanadi.

Davlat qarzi ichki va tashqi qarzlardan iborat bo'ladi. **Davlat ichki qarzi – bu davlatning mamlakat ichida zayomlar va boshqa qimmatli qog'ozlarini chiqarish, turli nobudjet fondlari (sug'urta fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondi)dan qarz olish ko'rinishidagi qarzlari.**

Budjet taqchilligini moliyalashtirish (qoplash)ning muhim ko'rinishlaridan biri davlat krediti hisoblanadi. **Davlat krediti – davlat qarz oluvchi yoki kreditor sifatida maydonga tushadigan barcha moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar yig'indisi.**

Moliyaviy resurslarni davlat tomonidan qarzga olishning asosiy shakli – bu davlat qarz majburiyatlari (zayomlari)ni chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar, savdo va sanoat kompaniyalarining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qiladi.

Davlat o'z majburiyatlarini nafaqat xususiy sektorda joylashtirishi, balki ularni Markaziy bankda hisobga olishi ham mumkin. Bunda bank muomalaga pulning tovar hajmining ko'payishi bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimcha miqdorini chiqaradi. Mazkur holda, davlat budjetini moliyalashtirish pul muomalasiga to'g'ridan-to'g'ri inflyatsion

ta'sir ko'rsatadi. Pul massasining o'sishi jamiyat haqiqiy boyligining ko'payishi bilan birga bormaydi.

Davlat qarzlarining to'xtovsiz ko'payib borishi, milliy daromadni foiz to'lovlari shaklida tobora ko'proq qayta taqsimlanishga olib keladi.

Katta budget taqchilligi va davlat majburiyatlari bo'yicha foiz to'lovlari o'sish sharoitida, davlat qarzlarini to'lash vaqtini imkon darajada cho'zishga harakat qiladi. Buning uchun turli xil usullardan foydalanish mumkin. Jumladan davlat o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini o'rta va uzoq muddatli zayomlarga almashtiradi. U o'zining qisqa muddatli majburiyatlarini, ancha yuqori foiz bo'yicha yangi, uzoq muddatli zayomlar chiqarish hisobiga ham sotib olish mumkin. Bunday turdagi tadbirlar qisqa davrli samara berishi va vaqtincha davlatning moliyaviy ahvolini yengillashtirishi mumkin, chunki u odatda kelgusida foiz stavkasining oshishi va qarzlar umumiy miqdorining o'sishi bilan bog'liq.

Xo'jalik hayoti baynalminallashuv jarayonlarining tez o'sishi, xalqaro kreditning jadal rivojlanishi natijasida davlat o'ziga zarur bo'lgan moliyaviy resurslarni jalb qilish uchun bo'sh pul mablag'larining milliy chegaradan tashqaridagi manbalaridan faol foydalanadi. Buning natijasida tashqi qarz vujudga keladi. **Davlat tashqi qarzi – xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz.**

Tashqi qarzning me'yoridan oshib ketishi milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Agar tashqi qarz bo'yicha to'lovlar mamlakat tovar va xizmatlari eksportidan tushumning ahamiyatli qismi, masalan, 20-25% dan oshib ketsa, bu holat mamlakatning kredit bo'yicha reytingini pasaytirib yuboradi. Natijada, chetdan yangi qarz mablag'larini jalb etish mushkullashadi. Shunga ko'ra, davlatlar muntazam ravishda tashqi qarzni tartibga solish chora-tadbirlarini amalga oshirib boradilar. Bular qatoriga mamlakat oltin-valyuta zaxirasi hisobidan qarzlarni to'lab borish; kreditorlarning qarz to'lov muddatlarini o'zgartirishlari, ayrim hollarda ularning ma'lum qismidan voz kechishlariga erishish; qarzlarni mamlakatdagi ko'chmas mulklar, qimmatli qog'ozlar, kapitalda ishtirok etish va boshqa huquqlarni sotish hisobiga to'lash; xalqaro banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlardan yordam olish va h.k.

O'zbekistonda tashqi qarzni me'yor darajasida ushlab turish borasida qat'iy chora-tadbirlar amalga oshirilib, buning ifodasini Prezidentimizning quyidagi so'zlaridan ham ko'rish mumkin: «2009 yilning 1 yanvarigacha O'zbekistonning jami tashqi qarzi yalpi ichki mahsulotning 13,3 foizini tashkil etishini va bu ko'rsatkich, xalqaro mezonlar bo'yicha, «Har jihatdan maqbul holat» deb hisoblanishini ta'kidlash joiz»¹⁰⁹.

Demak, davlat o'z faoliyatini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda ssuda kapitallarining ham milliy bozorida, ham tashqi bozorida qarz olishi mumkin.

Xalqaro kreditning tez o'sishi kapitalning mamlakatlararo migratsiyasi, mamlakat va mintaqalar iqtisodiy o'zaro bog'liqligi chuqurlashuvining muqarrar natijasi

---

¹⁰⁹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 30-b.

hisoblanadi. Xalqaro kredit moliyaviy resurslarni ham xususiy sektorning ehtiyojlarini qondirish, ham davlat budjeti taqchilligini qoplash uchun jalb qilish imkoniyatini sezilarli kengaytiradi. Shu bilan birga tashqi qarzlarning o'sishi bir qator boshqa muammolarni keltirib chiqaradi. Bu o'rinda eng asosiy muammo milliy iqtisodiyotning kreditor va debitor mamlakatlar iqtisodiyotiga bog'liqligining kuchayib borishi hisoblanib, bu jarayonni mamlakatdagi ichki moliyaviy dastaklar bilan nazorat qilish imkoniyati bo'lmay qoladi.

3. Soliq tizimi va uning vazifalari

Davlat budjeti daromadlar qismining asosiy manbai bo'lib soliqlar hisoblanadi.

Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida, sof daromadning bir qismini budjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi. **Soliq – bu davlatning o'z vazifalarini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'larni shakllantirish maqsadida jismoniy va huquqiy shaxslardan budjetga majburiy to'lovlarni undirish shakli.**

Soliq yordamida milliy daromadning tegishli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakl va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyotda soliqlar quyidagi uchta muhim vazifani bajaradi:

- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish (tartibga solish vazifasi).

Davlat sarflari soliq tushumlari hisobiga amalga oshsada, davlat sarflari miqyosining o'sishi o'z navbatida soliqlarning o'sishini taqozo qiladi va uning darajasini belgilab beradi.

Hozirgi davrda umumiy tendentsiya bo'lgan davlat sarflarining va shunga mos ravishda soliq hajmining o'sib borishini quyidagi omillar taqozo qiladi.

1. Aholi sonining o'sishi.
2. Ijtimoiy soha xizmatlari sifatiga talabning ortishi va urbanizatsiya.
3. Atrof-muhitning ifloslanishi.
4. Daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish.
5. Milliy mudofaa, davlat xavfsizligini ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Korxonalar faoliyatini soliq yordamida tartibga solish quyidagi umumiy tamoyillari asosida amalga oshiriladi:

- barcha daromadlardan, ularning manbalariga bog'liq bo'lmagan holda soliq undirishning majburiyligi;
  - soliq undirishda barcha uchun yagona umumdavlat siyosati;
  - samarali ishlovchi korxonalarda hamda xo'jalik yuritishning ilg'or shakllari uchun soliq me'yorlarining rag'batlantiruvchi rolini ta'minlash;
  - soliq to'lovi bo'yicha barcha sub'ektlar majburiyati ustidan moliyaviy nazorat.
- Soliq stavkasini belgilash bir qator tamoyillarga asoslanadi.

1. Naflilik tamoyili – turli shaxslardan, ularning soliqlar hisobiga moliyalashtiriladigan dasturlardan foydalanishi darajasiga qarab turlicha soliq undirilishi kerakligini bildiradi.

Soliq summasining (R) soliq olinadigan summaga (D) nisbatining foizdagi ifodasi soliq stavkasi (R') deyiladi:

$$R' = \frac{R}{D} \times 100\% .$$

2. To'lovga layoqatlilik tamoyili – soliq miqdori soliq to'lovchining boyligi va daromadlari darajasiga mos kelishi zarur. Boshqacha aytganda, soliq solish daromadlarning adolatli taqsimlanishini taqozo qilishi zarur.

3. Adolatlilik tamoyili – daromadlari va hukumat dasturlaridan foydalanish darajasi bo'yicha teng bo'lgan kishilar teng miqdorda soliq to'lashi zarur.

Soliq bo'yicha imtiyozlar qonunchilik bitimlarida belgilangan tartib va sharoitlar asosida o'rnatiladi. Amaliyotda soliq imtiyozlarining quyidagi turlari keng tarqalgan:

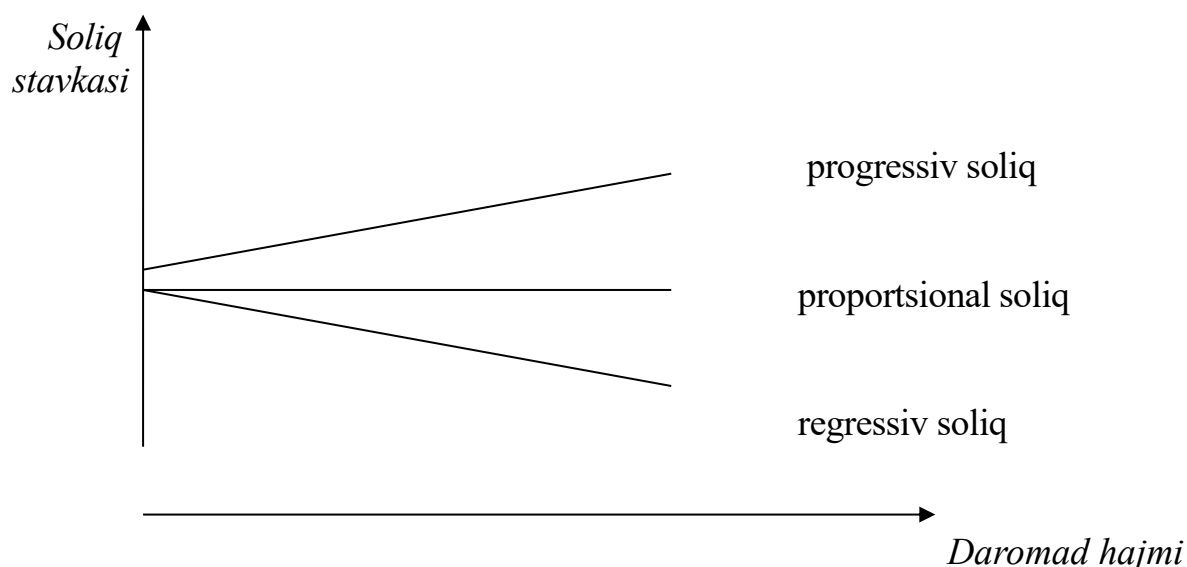
- ob'ektlarning soliq olinmaydigan eng kam darajasini belgilash;
- soliq to'lashdan alohida shaxs yoki ma'lum guruhlarni (masalan, urush fahriylarini) ozod qilish;
- soliq darajasi (stavkasi)ni pasaytirish;
- soliq olinadigan summadan chegirish;
- soliqli kredit (soliq olishni kechiktirish yoki soliq summasini ma'lum miqdorga kamaytirish).

Soliqlarni turkumlashga turli xil mezonlar asosida yondashiladi.

Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar odatda progressiv (o'sib boruvchi), proporsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo'linadi.

21.1-chizma

Progressiv, proporsional va regressiv soliqlarning grafik ko'rinishi

1. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi o'sib boruvchi soliqlar progressiv soliqlar deyiladi.

2. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi pasayib boruvchi soliqlar regressiv soliqlar deyiladi.

3. Daromad hajmi o'sib borishi bilan o'rtacha stavkasi o'zgarishsiz qoluvchi soliqlar proporsional soliqlar deyiladi.

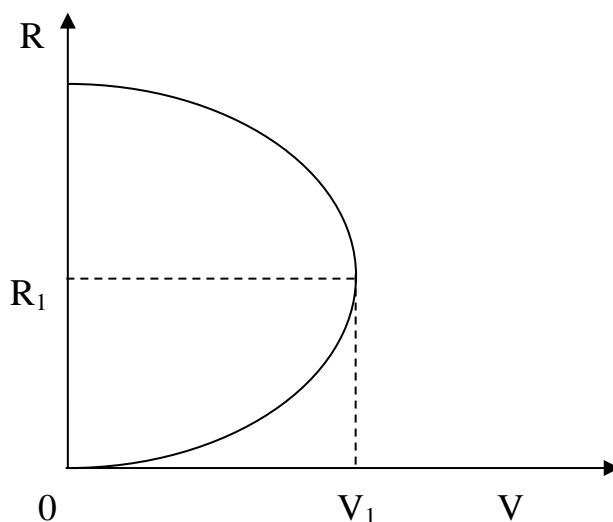
Soliqlar amal qilish doirasi (markaziy va mahalliy soliqlar), mahsulot tannarxiga qo'shilish usuli (to'g'ri va egri soliqlar) va iqtisodiy mazmuniga qarab ham turkumlanadi.

Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o'sishiga olib kelishini birinchi bo'lib amerikalik iqtisodchi A.Laffer asosladi. A.Lafferning mulohazalariga ko'ra, korporatsiyalar daromadiga soliqlar stavkasini haddan tashqari oshirish ularning kapital qo'yilmalariga bo'lgan rag'batini susaytiradi, fan-texnika taraqqiyotini to'xtatadi, iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi va bular oxiri oqibatda, davlat budjeti tushumlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat budjetining daromadlari va soliq stavkasi o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikning grafikda tasvirlanishi «**Laffer egri chizig'i**» nomini oldi (21.2-chizma). Grafik tik o'qida soliq stavkasi (R), yotiq o'qida – davlat budjetiga tushumlar (V) aks etgan. Soliq stavkasining optimal miqdori (R_1) davlat budjetiga eng yuqori tushum (V_1) ni ta'minlaydi. Soliqlar yanada oshirilganda ishlashga va tadbirkorlikka qiziqish susayadi, 100 foizli soliq olishda davlat daromadi nolga teng bo'ladi, chunki hech kim tekinga ishlashni xohlamaydi. Boshqacha aytganda, uzoq muddatli istiqbolda haddan tashqari yuqori o'rnatilgan soliqlarni pasaytirish jamg'armalar, investitsiyalar, bandlikning ortishi orqali soliq undiriladigan yalpi daromad hajmining o'sishini ta'minlaydi. Natijada soliq tushumlari summasi ko'payadi, davlat daromadlari hajmi o'sadi, taqchilik kamayadi va inflyatsiyaning susayishi ro'y beradi. Lekin o'z-o'zidan tushunarliki, Laffer samarasi faqat erkin bozor mexanizmi me'yorida amal qilgan holdagina namoyon bo'ladi.

21.2-chizma

Laffer egri chizig'i

Shuningdek, mamlakatning turli mintaqalarida soliq yukining bir xil darajada bo'lishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada YUNESKO xalqaro tashkiloti tomonidan tavsiya etilgan taqqoslama usullardan foydalaniladi. **Soliq yuki darajasini miqdoran aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi soliqlar miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichiga nisbati yoki soliq to'langandan keyingi daromad miqdorini to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichiga nisbati sifatida ifodalash mumkin:**

$$K_{\text{solliq yuki}} = \sum N_x / P \text{ yoki}$$

$$K_{\text{solliq yuki}} = DN / PN ,$$

bu yerda: N_x – aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi soliqlarning o'rtacha miqdori; DN – aholining soliqlar to'langandan keyingi daromadi; PN – aholining to'lovga layoqatliliigi.

Soliq yuki darajasini soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i bo'yicha ham aniqlash mumkin:

$$K_{\text{solliq yuki}} = \sum N / \sum YaIM ,$$

bu yerda: N – soliqlar miqdori;

$YaIM$ – yalpi ichki mahsulot hajmi.

Davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismlaridan biri moliyaviy siyosat hisoblanadi. **Moliyaviy siyosat – davlatning o'z vazifalarini amalga oshirish uchun moliyani tashkil etish va foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar majmui.**

Moliyaviy siyosat diskretsiyon va o'z-o'zidan tartiblanuvchi tavsifdagi siyosatlarga bo'linadi. Diskretsiyon moliyaviy siyosat iqtisodiyotga ta'sir o'tkazish maqsadida soliq va davlat sarflarini o'zgartirib turish bilan bog'liq. O'z-o'zidan tartiblanuvchi moliyaviy siyosat esa iqtisodiyotdagi holat o'zgarishiga muvofiq tarzda tartiblovchi mexanizmlarni o'zining ishga tushishiga asoslanadi.

Bundan ko'rinadiki, milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga turli iqtisodiy sub'ektlarni soliqqa tortish hamda tushgan mablag'larni davlat budjeti orqali qayta taqsimlash jarayonlari ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. **Davlat tomonidan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish maqsadida soliqqa tortish va davlat sarfi tarkibini o'zgartirish bo'yicha qo'llaniluvchi chora-tadbirlar fiskal yoki soliq-budjet siyosati deb ataladi.**

Fiskal siyosat, bir tomondan, iqtisodiyotning tanazzul davrida davlat sarflarini oshirish yoki soliqlarni pasaytirish orqali xo'jalik hayotini rag'batlantirishni, boshqa tomondan esa, iqtisodiy rivojlanishning yuqori darjasida davlat sarflarini qisqartirish yoki soliqlarni ko'paytirish orqali yuz berishi mumkin bo'lgan inflyatsiya va ishsizlikning oldini olishni ko'zda tutadi.

4. O'zbekistonda budjet va soliq tizimini takomillashtirish masalalari

O'zbekistonda budjet va soliq tizimini takomillashtirish iqtisodiy islohotlar va davlat iqtisodiy siyosatining markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Zero, izchil soliq-

budget siyosatining amalga oshirilishi, soliq yukini kamaytirish bilan bog'liq chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi soliq to'lovchilarda ishlab chiqarishni kengaytirishga sharoit yaratilishi, ishlab topilgan va ularning o'zlarida qoldirilayotgan mablag'larning reinvestitsiya qilinishi oqibatida qo'shimcha soliq ob'ektining paydo bo'lishi hisobiga nafaqat budgetdagi yo'qotishlar o'rnining qoplanishi, balki soliq to'lovchilarning qo'shimcha daromadlarga ega bo'lib, ishlab chiqarish imkoniyatining oshishiga olib keladi.

Mamlakatdagi soliq tizimini soddalashtirilishi va unifikatsiya qilinishi, soliq yukining yanada kamaytirilishi quyidagi bir qator vazifalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga moddiy zamin yaratadi:

- soliq yukining kamaytirilishi orqali soliq imtiyozlarining kengaytirilishi xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishi va iqtisodiyotni modernizatsiyalashni kengaytirishga imkon yaratadi;

- soliq tizimini soddalashtirish va soliq stavkalarini pasaytirish o'z navbatida xususiy mulkchilik tarmog'ini kengaytiradi, biznes uchun qulay muhit yaratadi va uning kafolatlarini mustahkamlaydi;

- soliq yukini kamaytirish hisobiga soliq to'lovchilar ixtiyorida qoladigan mablag'lar reinvestitsiya qilinishiga hamda ishchi xodimlarning ish haqiga yo'naltirilishiga tavsiya qilinishi, jismoniy shaxslar daromadlaridan olinadigan soliq stavkasining oraliq chegaralari bo'yicha pasaytirilishi, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i bo'yicha imtiyozlarining kengaytirilishi pirovardida aholi daromadlarining oshishiga hamda yangi ish o'rinlarining yaratilishiga olib keladi;

- soliq yukini kamaytirish natijasida soliq to'lovchilar ixtiyorida qolgan mablag'lardan samarali foydalanish aholi daromadi va bandlik darajasini oshirish orqali xarid talabining jadal o'sishini ta'minlaydi;

- soliq sohasidagi islohotlarni chuqurlashtirish va soliq yukini kamaytirish eksportni har tomonlama rag'batlantirish va valyuta zahiralarini tejash, ulardan oqilona va samarali foydalanishni ham ta'minlaydi;

- soliq tizimidagi islohotlarni chuqurlashtirish uy-joy kommunal xo'jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirish hamda energiya resurslaridan foydalanishda tejamkorlikni ta'minlash bilan bog'liq chora-tadbirlarning amalga oshirilishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonda ishlab chiqarishni yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish, aholining real daromadlarini va iste'mol talablarini oshirishda muntazam ravishda soliq yukini kamaytirish choralarining keng qo'llanilishi o'z natijalarini bermoqda. Ayniqsa, soliqlar va to'lovlarni birxillashtirishga katta e'tibor qaratilishi soliqqa tortish mexanizmlarining oshkoraligiga, soliqlarni hisoblash va to'lashga oid korxonalar faoliyatini soddalashtirishga, shuningdek soliq majburiyatlarining bajarilishini samarali nazorat qilishga yordam beradi.

Ayni paytda bu hol respublikada qo'llaniladigan soliq tizimini xalqaro me'yorlar va andozalarga muvofiqlashtirish zarurati bilan izohlanadi.

Faqat 2000-2007 yillar mobaynida mamlakatda daromad solig'i 38 foizdan 10 foizga, yagona ijtimoiy to'lov 40 foizdan 24 foizga, kichik biznes sub'ektlari va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar uchun yagona soliq 10 foizga tushirildi.

Jismoniy shaxslar daromadidan soliq olish stavkasi ham tubdan qayta ko'rib chiqildi va kamaytirildi. Natijada so'nggi yetti yilda iqtisodiyotda umumiy soliq yuki 40 foizdan 27 foizga pasaytirildi. Shunga muvofiq korxonalarining moliyaviy resurslari ham tegishli ravishda oshdi.

Bu o'z navbatida, investitsiyalarning ko'payishi, korxonalarining aylanma mablag'larini to'ldirish, ishchi va xizmatchilarning ish haqi va daromadlarini oshirish uchun qo'shimcha manba bo'lib xizmat qilmoqda. Birgina 2007 yilda respublikadagi xo'jalik sub'ektlari soliq imtiyozlari berilishi hisobidan o'z moliyaviy resurslarini qo'shimcha ravishda 830 milliard so'mga to'ldirishga erishgani bu fikrning yaqqol tasdig'idir.

Shuningdek, ushbu ma'ruzada davlat budjetini bajarishga qaratilgan g'aznachilik xizmati institutini rivojlantirish va mustahkamlash budjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirishi qayd etilib, bu borada Moliya vazirligi huzurida tashkil etilgan G'aznachilik tuzilmasining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, uni malakali kadrlar bilan ta'minlash, xalq ta'limi va sog'liqni saqlash sohasida budjet tashkilotlarini moliyalash mexanizmini yanada takomillashtirish bo'yicha keng ko'lamli ishlarni amalga oshirish lozimligi ko'rsatib o'tildi.

O'zbekistonda 2008 yilning 1 yanvaridan yangi tahrirdagi Soliq kodeksi kuchga kirdi. Mazkur kodeksning mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash, barqaror o'sish sur'atlarini rag'batlantirishdagi ahamiyatini e'tiborga olgan holda, uning amaliy ijrosini diqqat bilan o'rganish, qanday sharoitlarda samara berayotgani, qaysi holatlarda esa uni yanada takomillashtirish yoki tuzatish kiritish zarurligini aniqlash juda muhim.

Keyingi yillarda moliya, soliq va statistika hisobotlarining barcha shakllari va muddatlari keskin qisqartirilmoqda. Soliqqa tortish stavkalari unifikatsiya qilindi va kamaytirildi. Xususan, kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi stavkasi 2008 yilda 10 foizdan 8 foizga, 2009 yildan boshlab esa 7 foizga tushirildi.

Respublikada 2005-2009 yillarda turli soliq stavkalarining o'zgarishi tahlili shuni ko'rsatadiki, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i hamda dividend (foizlar) shaklida olinadigan daromadlardan foyda solig'i 1,5 baravar, aktsiz solig'i 1,4 baravar, yagona soliq to'lovi 1,9 baravar, yagona ijtimoiy to'lov 1,3 baravar pasaytirildi (21.4-jadval).

21.4-jadval

2005-2009 yillarda soliq stavkalarining o'zgarishi, foizda

Soliq turi	2005 yil	2009 yil	Farqi, baravar (-;+)
Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i	15,0	10,0	-1,5
Dividend/foizlar shaklida olinadigan daromadlardan foyda solig'i	15,0	10,0	-1,5
Aktsiz solig'i	31,0	21,5	-1,4

Yagona soliq to'lovi	13,0	7,0	-1,9
Yagona ijtimoiy to'lov	31,0	24,0	-1,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari.

O'zbekiston Respublikasida soliq yuki muntazam pasayish tendentsiyasiga ega bo'lmoqda. Masalan, soliq yuki 2005 yilda YAIMga nisbatan 24,0% ni tashkil etgan bo'lsa, 2008 yilda bu ko'rsatkich 22,0% ga qadar pasaygan (21.5-jadval).

21.5-jadval

Soliq yuki va budjet daromadlari o'zgarishi dinamikasi, (YAIM nisbatan %da)

Ko'rsatkichlar	2005 yil	2006 yil	2007 yil	2008 yil
Soliq yuki	24,0	23,0	22,3	22,0
Budjet daromadlari	21,5	21,6	21,8	23,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari.

Ayni paytda soliq yukining tarkibiy tuzilishi ham takomillashib bormoqda. Agar 2000 yildagi umumiy soliq yuki tarkibida 7,8 foizi bevosita soliqlar, 16 foizi bilvosita soliqlar, 4,7 foizi resurs va mol-mulk soliqlaridan iborat bo'lsa, 2007 yilga kelib bevosita soliqlar 5,4 foizga, bilvosita soliqlar 10,7 foizga qadar qisqarib, resurs va mol-mulk solig'i 4,8 foizga qadar oshgan.

Soliq stavkalarining pasayishi hisobiga to'g'ri soliqlar ulushining pasayishi tendentsiyasi, xalqaro standartlarga muvofiq holda yuridik shaxslarning foyda (daromad) solig'ini hisoblash mexanizmini takomillashtirish kuzatilmogda.

2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida ham kichik biznesni rivojlantirishni rag'batlantirishda soliq imtiyozlaridan keng foydalanish belgilab olingan. Jumladan:

- yangi tashkil etilayotgan kichik va xususiy korxonalarini qo'llab-quvvatlash maqsadida Imtiyozli kredit jamg'armasining resurs bazasini ikki barobar oshirish;

- berilgan imtiyozlarning amal qilish muddati uzaytirish;

- aylanma mablag'larni to'ldirish uchun beriladigan kreditlarning eng uzoq muddatini 12 oydan 18 oyga oshirish;

- 2009 yilning 1 yanvaridan sanoat sohasida faoliyat ko'rsatayotgan kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lov stavkasi 8 foizdan 7 foizga kamaytirish;

- moliyaviy, maishiy va boshqa xizmatlarni ko'rsatayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalarini yagona soliq to'lovidan 3 yil muddatga ozod etish;

- mikrofirmalar va kichik korxonalar, nodavlat xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni oladigan dividendlarining investitsiyalarga, avval olingan kreditlar uchun hisob-kitob qilishga yo'naltiriladigan qismini 5 yil muddatga soliqdan ozod etish;

- 2009 yilda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tekshirishlar sonini kamida yana 30 foizga kamaytirish ko'zda tutilgan¹¹⁰.

Belgilangan soliq imtiyozlari kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarining faoliyatini yanada kengaytirish va iqtisodiyotimiz salohiyatini oshirishga qulay imkon yaratadi.

Xulosalar:

15. Moliya milliy iqtisodiyot va aholi farovonligining o'sishini aks ettirib, korxonalar ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi va ularning jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirishini rag'batlantiradi, ishlab chiqarish tuzilmasini, tarmoqlararo va hududiy nisbatlarni shakllantiradi.

16. Moliyaviy munosabatlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar jamiyatning moliya tizimini tashkil qiladi. Moliya tizimi o'z ichiga turli darajadagi budjetlarni, ijtimoiy, mol-mulk va shaxsiy sug'urta fondlarini, davlatning valyuta zaxiralarini, korxonalar va firmalar, tijorat va notijorat tuzilmalarining pul fondlarini, boshqa maxsus pul fondlarini oladi.

17. Umumdavlat moliyasi davlat budjetini, ijtimoiy sug'urta fondini hamda davlat mol-mulkiy va shaxsiy sug'urtasi fondini o'z ichiga oladi. Davlat pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lmish davlat budjeti moliya tizimining asosiy bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi.

18. Davlat budjetining daromadlari va xarajatlari muvozanatda bo'lishini taqozo qiladi. Lekin ko'pchilik hollarda davlat budjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi kuzatiladi, buning oqibatida budjet taqchilligi tez sur'atlar bilan o'sadi.

19. Budjet taqchilligi asosan davlat qimmatli qog'ozlarini sotish, nobudjet fondlari (sug'urta fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondi)dan qarz olish ko'rinishidagi davlatning ichki va tashqi qarzlari hisobiga qoplanadi.

20. Davlat budjeti daromadlar qismining asosiy manbai bo'lib soliqlar hisoblanadi. Soliq iqtisodiy kategoriya sifatida, sof daromadning bir qismini budjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi.

21. Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar odatda progressiv (o'sib boruvchi), proporsional (mutanosib) va regressiv (kamayib boruvchi) soliqlarga bo'linadi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

---

¹¹⁰ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 47-48-b.

Moliya – pul mablag’larining harakati, ya’ni ularning shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanilishi bilan bog’liq ravishda vujudga keladigan munosabatlar.

Moliyaviy munosabatlar – davlat, mintaqalar, tarmoqlar, korxonalar va tashkilotlar hamda alohida fuqarolar o’rtasida pul mablag’lari fondlarining harakati bilan bog’liq holda vujudga keluvchi iqtisodiy munosabatlar majmui.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Moliyaviy siyosat – davlatning o’z vazifalarini amalga oshirish uchun moliyani tashkil etish va foydalanish bo’yicha chora-tadbirlar majmui.

Fiskal (solliq-budjet) siyosati – davlat tomonidan iqtisodiyotga ta’sir ko’rsatish maqsadida solliqqa tortish va davlat sarfi tarkibini o’zgartirish bo’yicha qo’llaniluvchi chora-tadbirlar.

Davlat budjeti – davlat daromadlari va xarajatlari hamda ularni moliyaviy ta’minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.

Budjet taqchilligi – davlat budjeti xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi.

Davlat ichki qarzi – davlatning mamlakat ichida qimmatli qog’ozlarini chiqarish, turli nobudjet fondlaridan olgan qarzi.

Davlat tashqi qarzi – xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz.

Davlat krediti – davlat qarzi oluvchi yoki kreditor sifatida maydonga tushadigan barcha moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar yig’indisi.

Solliqlar – jamiyatda vujudga keltirilgan sof daromadning bir qismini budjetga jalb qilish shakli.

Solliq stavkasi – solliq summasining solliq olinadigan summaga nisbatining foizdagi ifodasi.

Laffer egri chizig’i – davlat budjeti daromadlari va solliq stavkasi o’rtasidagi bog’liqlikning tasvirlanishi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Moliyaning iqtisodiy mazmunini tushuntiring va uning iqtisodiy vazifalarini bayon qiling.

2. Jamiyat va davlat moliya tizimlari asosiy bo’g’inlarining tavsifini bering. Moliya tizimida davlat budjetining o’rni qanday?

3. Davlat budjeti milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlashda qanday rol o’ynaydi? Bunda qanday usullardan foydalaniladi?

4. Budjet taqchilligi nima? Ijobiy va salbiy budjet taqchilligini tushuntiring.

5. Solliqlarning iqtisodiy mohiyatini tushuntiring va uning turlarini, asosiy vazifalarini ko’rsating.

6. Moliyaviy siyosat va fiskal siyosatning umumiy va farqli jihatlarini tavsiflang.

7. Davlatning ichki va tashqi qarzlari manbalarini izohlab bering.

8. Solliq yuki nima? Uning iqtisodiyotga ta’sirini ko’rsatib bering.

9. Laffer egri chizig’ining mazmuni nimadan iborat?

10. Keyingi yillarda O'zbekistonda budget va soliq tizimini takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni gapirib bering.

22-mavzu. Pul-kredit tizimi. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi roli

1. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari. Pulga bo'lgan talab va pul taklifi...
2. Inflyatsiya, uning mohiyati va turlari....
3. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari...
4. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari.....
5. O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash siyosatining amalga oshirilishi...

Pulning harakati bozor iqtisodiyotining moliyaviy asoslaridan biri bo'lib, barqaror pul tizimi, daromadlar va xarajatlar aylanishiga hayotiy tus bag'ishlaydi, butun iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlab beradi, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanishga imkon tug'diradi va to'la bandlikka erishishni ta'minlaydi. Aksincha, beqaror pul tizimi ishlab chiqarish, bandlik va narx darajasining keskin tebranishiga asosiy sabab bo'lib, iqtisodiy rivojlanishga to'siq bo'lishi mumkin. Shu sababli mazkur mavzu pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlarining mazmunini yoritish bilan boshlanadi. Pulga bo'lgan talab va taklif tahlil qilinib, inflyatsiyaning mohiyati ochib beriladi.

Mavzuning keyingi bosqichi kredit tizimi, banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi roliga bag'ishlanadi. Nihoyat mavzu respublikada milliy valyutani mustahkamlash vazifalarini tahlil qilish bilan yakunlanadi.

1. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari. Pulga bo'lgan talab va pul taklifi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul mablag'lari to'xtovsiz harakatda bo'ladi, tovarlar va xizmatlarni ayirboshlash jarayonida resurslar uchun to'lovlarni amalga oshirishda, ish haqi hamda boshqa majburiyatlarni to'lashda pul qo'ldan qo'lga o'tib, aylanib turadi. **Pulning o'z vazifalarini bajarish jarayonidagi to'xtovsiz harakati pul muomalasi deyiladi.**

Jahonda tarixan shakllangan hamda har bir mamlakat tomonidan qonuniy ravishda mustahkamlab qo'yilgan pul muomalasining turli tizimlari amal qiladi. Mamlakat **pul tizimining** muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- 1) milliy pul birligi (so'm, dollar, iena, funt sterling, marka va h.k.);
- 2) naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga va kredit pullar tizimi;
- 3) pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi;
- 4) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. **Naqd pul muomalasiga** bank biletleri va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. **Naqd pulsiz hisoblar** cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari

kabilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi **pul agregati** deb yuritiladi. **Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi** naqd va kredit pullarni qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Pul muomalasi o'ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning qonunlaridan eng muhimi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi omillarga bog'liq:

1. Muayyan davrda (masalan, bir yil davomida) sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasi. Tovarlar va xizmatlar qancha ko'p bo'lsa, ularning narxi qancha baland bo'lsa, ularni sotish va sotib olish uchun shuncha ko'p pul miqdori talab qilinadi.

2. Pul birligining aylanish tezligi. Pul bir xil bo'lmagan tezlik bilan aylanadi. Bu ko'p omillarga, jumladan sotilayotgan tovarlar turiga, ularning xaridorgirligiga bog'liq bo'ladi. Pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam bo'ladi.

3. Kreditning rivojlanganlik darajasi, puldan to'lov vositasi sifatida foydalanish. Ko'pincha tovarlar qarzga (kreditga) sotiladi va ularning haqi kelishuvga muvofiq keyingi davrlarda to'lanadi. Demak, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori kredit miqdoriga muvofiq kamroq bo'ladi. Ikkinchi tomondan, bu davrda ilgari kreditga sotilgan tovarlar haqini to'lash vaqti boshlanadi. Bu pul miqdoriga ehtiyojni ko'paytiradi.

Mazkur holatlarni hisobga olganda, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$P_m = \frac{T_b - \tilde{O}_k + \tilde{O}_t}{\dot{A}_t},$$

bu yerda:

P_m - muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori;

T_b - sotilishi lozim bo'lgan tovarlar summasi (tovarlar miqdori $\times$ narxi);

X_k - kreditga sotilgan tovarlar summasi;

X_t - to'lash muddati kelgan tovarlar va xizmatlar hamda boshqa to'lovlar summasi;

A_t - pulning aylanish tezligi.

Masalan sotilgan tovarlar summasi 100 mln. so'mni, kreditga sotilgan tovarlar – 20 mln. so'mni, ilgari kreditga sotilib, ayni paytda to'lash muddati kelgan tovarlar va boshqa to'lovlar – 40 mln. so'mni tashkil qilib, pulning aylanish tezligi 6 marta bo'lsa, u holda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori 20 mln. so'mga teng bo'ladi. Ya'ni:

$$P_m = \frac{100 - 20 + 40}{6} = 20 \text{ mln. so'm.}$$

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori pul muomalasi qonunini miqdoran ifodalaydi. Chunki muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga nisbatan muomalaga

kam pul chiqarilsa, ko'pgina xo'jaliklarda pul tishmasligi, normal holatda xo'jalik yuritib bo'lmay qolish holati yuz beradi. Yoki, aksincha, muomalada bo'lgan pul miqdori sotilayotgan tovarlar va xizmatlar summasiga nisbatan oshib ketishi va buning natijasida tovarlar bilan ta'minlanmagan pulning paydo bo'lishi uning qadrsizlanishi, ya'ni inflyatsiyani bildiradi.

Pul miqdoriga ta'sir etuvchi omillarni hisobga olib, pul muomalasining quyidagi qonuniga ta'rif berish mumkin: **boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori sotishga chiqariladigan tovarlar summasiga to'g'ri mutanosib, pulning aylanish tezligiga teskari mutanosibdir.**

Bunda sotishga chiqariladigan tovarlar summasi ishlab chiqarilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar hajmiga va ularning narxiga bog'liq bo'ladi.

Albatta bunda narx haqida gap ketganda AQSH iqtisodchisi I.Fisher ko'rsatganidek hamma tovarlarning o'rtacha narxi olinmaydi. Chunki samolyot narxi bilan ruchka narxining o'rtachasini olib bo'lmaydi. Shuning uchun har bir turdagi tovarning bozor narxida sotilgan summalari yig'indisi olinadi.

Ta'kidlash lozimki, pulning hamma tizimlari uchun pul muomalasi qonuni umumiy bo'lib, shu bilan birga oltin va qog'oz pul muomalasi qonunlarining o'ziga xos xususiyatlari va bir-biridan farqlari mavjud.

Masalan, **1) oltin pul muomalada bo'lganda:**

a) ortiqcha oltin pul xazinaga jalb qilinib, zaxirada to'planib boradi, zarur bo'lganda muomalaga yoki har xil bezaklar uchun foydalanishga chiqariladi;

b) tovarlar hajmi ko'payib, muomala uchun qo'shimcha pul zarur bo'lganda xazinadagi oltin pullar muomalaga kiritiladi. Shu yo'l bilan muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori o'z-o'zidan tartiblanadi.

2) Muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori tovarlar qiymatining miqdoriga to'g'ri mutanosiblikda, oltinning o'z qiymatiga nisbatan esa teskari mutanosiblikda o'zgaradi:

a) oltin pul qiymati va tovarlar hajmi o'zgarmagan taqdirda tovarlar qiymati qancha past bo'lsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ham shuncha kam bo'ladi. Agar tovarlar qiymati o'zgarmasa, pulning miqdori tovarlar hajmining ortishiga qarab unga mutanosib ravishda ko'payadi;

b) agar tovarlar hajmi va qiymati o'zgarmaydi, deb faraz qilsak, muomaladagi oltin pul miqdori oltinning o'z qiymatiga qarab o'zgaradi, ya'ni uning qiymati oshsa, pul miqdori kamayadi, qiymati pasaysa, pul miqdori ko'payadi.

Qog'oz pul muomalasi qonunlari oltin pul muomalasidan farq qilib, uni quyidagicha ifodalash mumkin:

- qog'oz pul qancha miqdorda chiqarilmasin, unda belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdorining qiymatiga teng bo'ladi;

- qog'oz pulning har bir birligida belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul qiymatining muomalaga chiqarilgan qog'oz pul miqdori nisbatiga mos keladi.

Qog'oz pul tizimi amal qilib turgan davrdan buyon o'tgan real iqtisodiy hayot shuni

ko'rsatadiki, oltin pul muomaladan chiqarilgan va qog'oz pullarning oltin pul bilan aloqasini yo'qotishga rasman urinilgan bo'lsada, uning nominal qiymat belgisi sifatidagi harakatida oltin pul bilan bo'lgan aloqasi hozirgacha ob'ektiv ravishda saqlanib qolgan. Faqat u modifikatsiyalashib, murakkablashib bormoqdaki, natijada uni mantiqiy mushohada qilish orqali tushunish ancha qiyinlashadi. Shuning uchun ham qog'oz pullar har bir davlatning maxsus qonuni bilan muomalaga chiqariladi. Bu qonunda pulning belgisi, birliklari, miqyoslari va chet el valyutalari bilan rasmiy almashuv tartibi o'rnatiladi. Ammo uning qiymat belgisi sifatida qancha qiymatga ega ekanligini hech qanday davlat qonuni bilan o'rnatib bo'lmaydi, u faqat ob'ektiv iqtisodiy qonun – pul muomalasi qonuni asosida o'rnatiladi va amal qiladi¹¹¹.

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlari pul sifatida foydalanadi. Pul operatsiyalarining asosiy ko'pchilik qismi naqd pulsiz, cheklar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli muomalada bo'lgan pul miqdorini hisoblash uchun **$M_1 \dots M_n$ pul agregatlari yoki tarkibiy qismi** tushunchasidan foydalaniladi. **Barcha pul agregatlari yig'indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.**

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M_0 – muomaladagi naqd (qog'oz va metall) pullar.

M_1 = M_0 + aholining joriy hisob varaqlaridagi pul qoldiqlari, korxonalarining hisob varaqlaridagi pul mablag'lari, banklardagi talab qilib olish mumkin bo'lgan pul omonatlari.

M_2 = M_1 + tijorat banklaridagi muddatli omonatlar va jamg'arma hisob varaqlaridagi pullar, ixtisoslashtirilgan moliyaviy muassasalardagi depozitlar va boshqa aktivlar. Mazkur agregat tarkibiga kiruvchi pul mablag'larini bevosita bir shaxsdan boshqa biriga o'tkazish hamda ayirboshlash bitimlarida foydalanish mumkin emas. Ular asosan jamg'arish vositasi vazifasini bajaradilar.

M_3 = M_2 + bank sertifikatlari + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Bundan ko'rinadiki, pul massasining har bir alohida agregati o'zining likvidligi darajasiga ko'ra farqlanadi. **Likvidlik – bu turli aktivlarning o'z qiymatini yo'qotmasdan (ya'ni eng kam xarajatlar asosida) tezlik bilan naqd pulga aylana olish qobiliyatidir.** Metall (tanga) va qog'oz pullar eng yuqori likvidlikka ega bo'ladi. Mijoz o'zi istagan vaqtda olishi mumkin bo'lgan bank hisob varaqlaridagi pul omonatlari ham likvidli hisoblanadi. Pul massasi tarkibiga to'lov vositasi vazifasini bajarish layoqati pastroq bo'lgan aktivlar qo'shib borishi bilan, ularning likvidlik darajasi ham pasayib boradi.

---

¹¹¹ Yusupov R.A. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida milliy valyuta barqarorligini ta'minlashning nazariy asoslari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T., 2001, 12-13-b.

Naqd pullar rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida umumiy pul massasining 9-10 foizini, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mustaqil hamdo'stlik davlatlarida 35–40 foizni tashkil qiladi.

Pul bozori – bu mamlakatdagi pul miqdori hamda foiz stavkasining turli darajalarida pul mablag'lariga bo'lgan talab va pul taklifining o'zaro nisbatini ifodalovchi mexanizm.

Pul taklifi – bu bozorda pul sifatida muomalada bo'lgan turli-tuman moliyaviy mablag'lar, ya'ni pul agregatlari yig'indisi hisoblanadi.

Mamlakatdagi pul taklifi asosan Markaziy bank tomonidan tartibga solinsada, u iqtisodiyotdagi barcha taklifni qamrab ololmaydi. Chunki, bu jarayonga uy xo'jaligi xatti-harakati hamda tijorat banklarining siyosati ham ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari o'z ixtiyorlarida bo'lgan aktivlari hisobiga yangi pullarni hosil qilishlari, ya'ni ularni bank krediti sifatida mijozlariga berishlari mumkin. To'g'ri, ularning bu faoliyatlari Markaziy bank tomonidan o'rnatiluvchi majburiy zaxira me'yorlari orqali cheklanadi. Ya'ni, tijorat banki o'zining joriy xarajatlarini qoplashi hamda mijozlar tomonidan kreditlar qaytarilmasligi xavfining oldini olish maqsadida ma'lum miqdordagi pul mablag'larini zaxira sifatida saqlashi lozim. Aktivlarning qolgan qismi esa muomalaga chiqarilib, u ma'lum muddatdan so'ng yana bankka qaytishi hamda majburiy zaxira me'yoridan ortiqcha qismi yana muomalaga chiqarilishi mumkin. To'xtovsiz ravishda takrorlanuvchi bu jarayon pul taklifi multiplikatori yoki bank multiplikatori deyiladi.

Pul taklifi multiplikatori – bu bankdagi pul depozitlari qo'shimcha ravishda o'sgan hajmining majburiy zaxiralar qo'shimcha hajmiga nisbati bo'lib, pul mablag'larining bir birlikka ko'payishi iqtisodiyotdagi pul taklifining qanchaga o'sishini ko'rsatadi:

$$m = \frac{M_s}{R} \quad \text{yoki} \quad m = \frac{1}{r},$$

bu yerda:

m – pul taklifi multiplikatori koeffitsienti;

M_s – bankdagi pul depozitlarining qo'shimcha ravishda o'sgan hajmi;

R – majburiy zaxiralar qo'shimcha hajmi;

r – majburiy zaxiraning foizdagi me'yori.

Masalan, Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan majburiy zaxira me'yori 20%ni tashkil etsin. Agar tijorat bank aktivi 100 mln. so'm deb olsak, u holda pul taklifi multiplikatori 5 ga teng bo'ladi (100 mln. so'm/20 mln. so'm). Bu esa tijorat banki 500 mln. so'm hajmida (100 mln. so'm x 5) yangi pullarni muomalaga chiqarish imkoniga ega ekanligini ko'rsatadi.

Pulga talab ikki qismdan iborat bo'lishi mumkin: ayirboshlash uchun zarur bo'lgan pulga bo'lgan talab hamda aktivlar sotib olish uchun zarur bo'lgan pulga talab.

Ayirboshlash uchun zarur bo'lgan pulga bo'lgan talab aholining kundalik shaxsiy ehtiyojlari, korxonalarining ish haqi to'lash, material, yoqilg'i va shu kabilarni sotib olish uchun kerak bo'lgan pul miqdorini ifodalaydi. Ayirboshlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori biz yuqorida ko'rsatgan formula bilan aniqlanadi. Ushbu formulaga asosan

aholi va korxonalariga ikki holda ayirboshlash uchun ko'proq pul talab qilinadi: narxlar o'sganda va ishlab chiqarish hajmi ko'payganda.

Kishilar o'zlarining moliyaviy aktivlarini har xil shakllarda, masalan, korporatsiya aktsiyalari, xususiy yoki davlat obligatsiyalari shaklida ushlab turish mumkin. Demak, aktivlar tomonidan, ya'ni investitsiyalar uchun pulga talab ham mavjud bo'ladi.

Aktivlar tomonidan pulga talab foiz stavkasiga teskari mutanosiblikda o'zgaradi. Foiz stavkasi past bo'lsa, kishilar ko'proq miqdoridagi naqd pulga egalik qilishni afzal ko'radi. Aksincha, foiz yuqori bo'lganda pulni ushlab turish foydasiz va aktivlar shaklidagi pul miqdori ko'payadi. Shunday qilib, pulga bo'lgan umumiy talab, aktivlar tomonidan pulga bo'lgan talab va ayirboshlash uchun pulga bo'lgan talabning miqdori bilan aniqlanadi.

2. Inflyatsiya, uning mohiyati va turlari

Inflyatsiya bozor iqtisodiyoti sharoitida makroiqtisodiy beqarorlikning ko'rinishlaridan biri bo'lib, hozirgi davrda barcha mamlakatlar uchun umumiy bo'lgan holat hisoblanadi.

«**Inflyatsiya**» atamasi (lotincha inflation – shishmoq, kengaymoq) ilk bora Shimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi fuqarolar urushi davrida qo'llanilib, muomalada qog'oz pullarning haddan ortiq ko'payib ketishini ifodalagan edi. Iqtisodiy adabiyotlarda esa bu atama XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi.

Inflyatsiya tushunchasi juda serqirra bo'lib, iqtisodiy adabiyotlarda uning ko'plab izohlari mavjud. Jumladan:

Inflyatsiya – bu pul massasining tovar aylanmasi ehtiyojlariga nisbatan ortib ketishi natijasida pul birligining qadrsizlanishi va shunga mos ravishda tovar narxlarining o'sishidir¹¹².

Inflyatsiya – bu muomala sohasining pul belgilari bilan milliy xo'jalik haqiqiy ehtiyojlaridan ortiqcha miqdorda to'lib ketishi¹¹³.

Inflyatsiya – bu iqtisodiy tizimda narx o'sishining barqaror tendentsiyasi orqali ifodalanuvchi makroiqtisodiy hodisa¹¹⁴.

Inflyatsiya – bu:

- muomalada mavjud bo'lgan naqd qog'oz pullar yoki naqd bo'lmagan qog'oz pul hajmining tovarlarning real taklifiga nisbatan haddan tashqari ko'payib ketishi;
- pullarning xarid qobiliyatining pasayishi;
- uzoq davr mobaynida narxlarning umumiy o'sishi¹¹⁵.

---

¹¹² Kurs ekonomicheskoy teorii. Uchebnoye posobiye pod red. Chepurina M.N., Kiselevoy ye.A. Kirov, izd. «ASA», 1995. – 423-b.

¹¹³ Borisov Ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – 2-e izd., pererab. i dop. M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, 170-b.

¹¹⁴ Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy / Pod red. V.D.Kamayeva. – 10-e izd., pererab. i dop. - M.: Gumanit. izd. sentr VLADOS, 2004, 416-b.

¹¹⁵ Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 538-b.

Bu ta'riflardan ko'rinib turibdiki, inflyatsiya tushunchasini yoritishda bir tomonlama yondashishga yo'l qo'yilib, uning mazmunini to'la va yetarli darajada ochib bera olinmagan. Inflyatsiyani to'g'ri tushunish uchun pulning qadrsizlanishini va uning sabablarini bilish muhim ahamiyatga egadir.

Pulning qadrsizlanishi faqatgina qog'oz pullargagina xos bo'lgan hodisa emas, u hamma pullarga, jumladan metall (oltin) pullarga ham xosdir. Oltin pul quyidagi ikki holatda qadrsizlanadi:

1) oltin qazib olish texnologiyasi takomillashib, yangi texnikalarni qo'llagan holda mehnat unumdorligining oshishi va, binobarin, oltin qiymatining pasayishi natijasida. Agar boshqa tovarlar qiymati o'zgarmagan holda oltin qiymati ikki barobar pasaygan, deb faraz qilsak, u holda tovarlar odatdagi hajmlarining muomalasi uchun ikki barobar ko'proq oltin pul kerak bo'ladi. Demak, bu holatda tovarlar narxi oshib, oltin pulning qadrsizlanishi ro'y beradi;

2) ba'zi iqtisodchilar metall pullarning qadrsizlanishini qadimdan ma'lum bo'lgan metall pullarni soxtalashtirish jarayoni bilan ham bog'laydilar. Qadimgi Gretsiya, Rim imperiyasida eramizga qadar va keyinchalik boshqa davlatlarda ham oltin va kumush tangalar tarkibini nisbatan arzon metallar aralashtirish yoki ularning og'irligini o'zgartirish orqali soxtalashtirish holatlari uchrab turgan. Bu esa metall pullarning o'z qadrini yo'qotishini keltirib chiqargan.

Boshqa holatlarda oltin yoki kumush pullar muomalada bo'lgan chog'da ularning qadrsizlanishi, ya'ni inflyatsiya jarayoni ro'y bermaydi. Iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar hajmidan ortiqcha bo'lgan pul massasi – oltin va kumush tangalar xazinaga aylanadi. Aksincha, iqtisodiyotda tovarlar ko'payib, muomala vositasini bajarish uchun pul yetishmagan taqdirda ularni osonlik bilan jamg'arma tarkibidan chiqarib, muomalaga kiritilgan. Bu esa boshqa sharoitlar o'zgarmagan holda oltin va kumush pullar inflyatsiyaga uchramasligini anglatadi.

Real qiymatga ega bo'lmagan qog'oz pullarning muomalaga kirib kelishi esa inflyatsiyaning kelib chiqishi uchun asosiy manba hisoblanadi. Chunki qog'oz pullarni jamg'arma sifatida muomaladan chiqarish kam samarali va ishonchsiz vosita bo'lib, ular pullarning ortiqchaligi sharoitida ham muomalada qoladilar. Natijada muomalada ortiqcha qog'oz pullarning ko'payishi mavjud yalpi talabni yanada kuchaytirib, narxlarning o'sishini tezlashtiradi.

Inflyatsiya bozor xo'jaligining har xil sohalarida takror ishlab chiqarish nomutanosibliklari tug'diradigan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir. Biroq, shuni ham nazarda tutish kerakki, alohida tovar bozorlaridagi talab va taklif nisbatining har qanday buzilishi ham inflyatsiyani keltirib chiqaravermaydi. Shuningdek, iqtisodiyotdagi davriy o'zgarishlar, masalan, talabning mavsum bilan bog'liq holda oshishi yoki tabiiy ofatlar natijasida tovarlarga talabning kuchayishi keltirib chiqargan narxlarning o'sishi inflyatsiyani anglatmaydi. Bu narxlar ma'lum muddat o'tgach, bozordagi talab va taklif nisbati muvozanatga kelgach, yana pasayishi mumkin.

Yuqoridagilardan xulosa qilib inflyatsiyaga quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin: **inflyatsiya deb pul muomalasi qonunlari buzilishi bilan bog'liq holda qog'oz pullarning qadrsizlanishiga aytiladi.**

Bu yerda qog'oz pul miqdorining nisbatan ortib ketib, uning qadrsizlanishiga pulning ortiqcha emissiya qilinishi, pul emissiyasi o'zgarmasdan, uning aylanish tezligining oshishi, muomaladagi pul miqdori o'zgarmasa ham tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmining kamayib ketishi, tovarlar va xizmatlar ijtimoiy qiymatining va, binobarin, narxining pasayishi va nihoyat, pul qiymatining pasayishi kabi omillar ta'sir qiladi. Mana shu omillar yana bir bor inflyatsiya – tovarlar narxining o'sishidir, degan ta'rifning to'liq va yetarli emasligini ko'rsatadi. Qog'oz pullar inflyatsiyaga uchraganda uch xil narsaga nisbatan qadrsizlanadi:

1) oltiniga nisbatan – bu oltinning qog'oz pullarda bozor narxining oshishida o'z ifodasini topadi;

2) tovarlarga nisbatan – bu tovarlar narxining oshishida o'z ifodasini topadi;

3) bardoshli chet el valyutalariga nisbatan – bu chet el valyutalariga nisbatan milliy pul kursining tushib ketishida o'z ifodasini topadi.

Real iqtisodiy hayotda barcha kishilar tomonidan har kuni tovar va xizmatlar sotib olinayotganligi uchun qog'oz pullarning tovar va xizmatlarga nisbatan inflyatsiyasiga alohida e'tibor qaratiladi va adabiyotlarda inflyatsiya darajasi narxlarning o'zgarishiga qarab o'lchanadi.

Inflyatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan o'lchanadi. **Narxlar indeksi joriy davrdagi iste'mol narxlarini bazis davrdagi iste'mol narxlariga nisbati orqali aniqlanadi:**

$$NI = \frac{\dot{O}N_j}{\dot{O}N_b} \times 100\% ,$$

bu yerda:

NI – narxlar indeksi;

TN_j – joriy davrdagi iste'mol tovarlari narxi;

TN_b – bazis davrdagi iste'mol tovarlari narxi.

Narxlar o'zgarishini hisobga olish qamroviga ko'ra narxlar indeksining quyidagi turlarini hisoblash mumkin:

- iste'mol narxlari indeksi;

- ulgurji narxlar indeksi;

- narxlar indeksi – YAIM deflyatori;

- eksport va import narxlar indeksi.

Narxlar indeksidan foydalangan holda **inflyatsiya sur'atini (IS)** quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$IS = \frac{\dot{O}N_j - \dot{O}N_b}{\dot{O}N_b} \times 100\% .$$

Masalan, iste'mol tovarlarining narx indeksi 2008 yilda 112,6% ga, 2007 yilda 116,8% ga teng bo'lsa, inflyatsiya sur'ati quyidagicha bo'ladi:

$$\text{Inflyatsiya sur'ati} = \frac{116,8 - 112,6}{112,6} \times 100 = 3,7\% \text{ foiz.}$$

Ba'zi bir mamlakatlarda inflyatsiya sur'ati juda yuqori bo'lganligi sababli, narxlarning qancha vaqt mobaynida 2 baravar o'sishi mumkinligi «70 miqdori qoidasi»

yordamida aniqlanadi. Buning uchun 70 sonini inflyatsiyaning o'rtacha yillik darajasiga bo'linadi. Bizning misolimida bu ko'rsatkich deyarli 19 yilni ($70/3,7 = 18,9$) tashkil etadi, ya'ni inflyatsiyaning yillik 3,7% darajasida 19 yildan so'ng iqtisodiyotdagi narxlar 2 baravarga o'sadi.

Mamlakatimizda 2000-2007 yillardagi inflyatsiyaning asosiy ko'rsatkichlarini quyidagi jadval orqali ifodalash mumkin (22.1-jadval).

22.1-jadval

O'zbekiston Respublikasida 2000-2008 yillarda inflyatsiyaning asosiy ko'rsatkichlari (o'tgan yilning mos davriga nisbatan narxlarning o'sishi, foizda)

Yillar	Iste'mol tovarlari narxlari yig'ma indeksi (INI)	Oziq-ovqat tovarlari	Nooziq-ovqat tovarlari	Xizmatlar
2000	24,9	18,9	36,6	47,1
2001	27,4	27,9	21,1	36,9
2002	27,6	28,0	19,3	41,3
2003	10,3	5,4	13,9	30,9
2004	3,7	-1,2	5,3	22,1
2005	7,8	6,7	6,9	13,5
2006	6,8	3,9	8,0	15,4
2007	6,8	3,3	8,4	17,2
2008	7,8	2,7	7,7	27,2

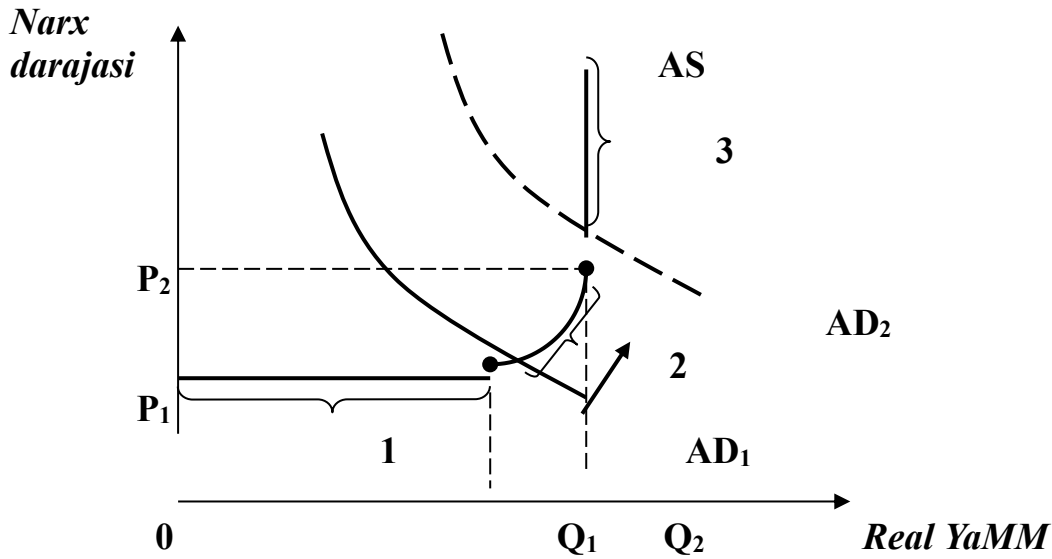
Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Kelib chiqish sabablari va o'sish sur'atlariga qarab, inflyatsiyaning bir qancha turlarini farqlash mumkin.

1. Talab inflyatsiyasi. Narx darajasining an'anaviy o'zgarishi jami talab ortiqchaligi bilan tushuntiriladi. Iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasi mahsulotning real hajmini ko'paytirib, ortiqcha talabni qondira olmaydi. Chunki barcha mavjud resurslar to'liq foydalanilgan bo'ladi. Shu sababli bu ortiqcha talab narxning oshishiga olib keladi va talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi. Talab inflyatsiyasini quyidagi chizma orqali izohlash mumkin (22.1-chizma).

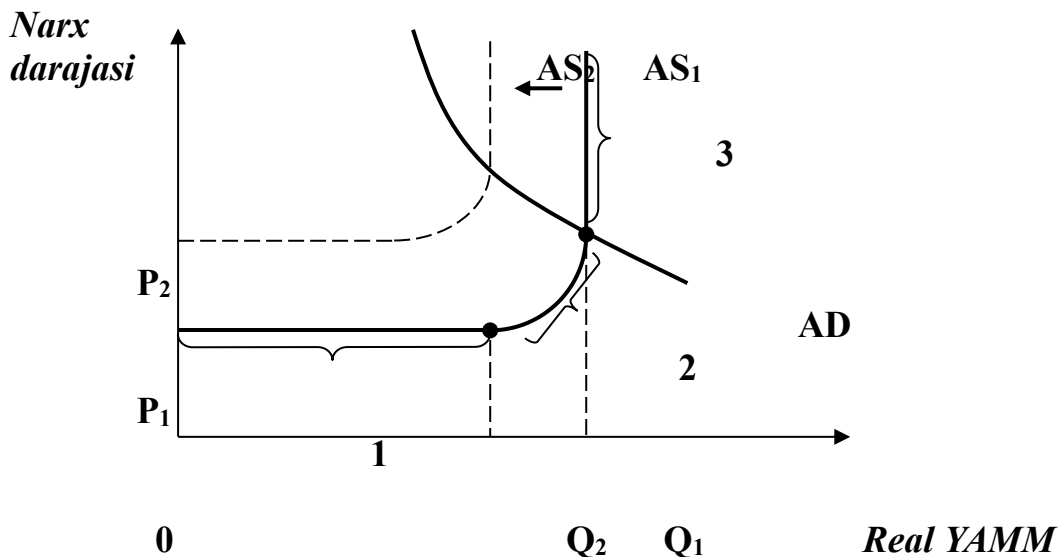
CHizmadan ko'rinadiki, iqtisodiyotdagi pul hajmining ko'payishi qisqa muddat ichida yalpi talabni AD_1 dan AD_2 ga siljishiga olib keladi. Agar bu vaqtda iqtisodiyotning holati yalpi taklif egri chizig'ining oraliq (2) yoki tik (klassik) (3) kesmasiga mos kelsa, bu narx darajasining o'sishiga, ya'ni talab inflyatsiyasining ro'y berishiga olib keladi.

Talab inflyatsiyasi

2. Taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya ishlab chiqarish xarajatlari va bozordagi taklifning o'zgarishi natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarning o'sishi keltirib chiqadigan inflyatsiya mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko'payishi hisobiga narxlarning oshishini bildiradi. Bu holatni ham chizma orqali ko'rib chiqamiz (22.2-chizma).

Taklif inflyatsiyasi

Chizmadan ko'rinadiki, xarajatlarning o'sishi natijasida yalpi taklif egri chizig'ining AS_1 dan AS_2 ga qisqarishi mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi xarajat miqdorini oshirib, narxlarning P_1 dan P_2 darajaga qadar ko'tarilishiga, real ishlab chiqarish hajmining esa Q_1 dan Q_2 ga qadar qisqarishiga olib keladi.

Shuningdek, inflyatsiyaning quyidagi sabablarini ham ko'rsatish mumkin:

- monopolistik faoliyatlarning paydo bo'lishi va amal qilishi;
- noto'g'ri soliq siyosati yuritish;
- jahon bozorlaridagi narxlarning o'sishi;
- harbiy sohadagi xarajatlarning o'sishi va hokazo.

Mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining ortishi iqtisodiyotda foydani va mahsulot hajmini qisqartiradi. Natijada tovarlar taklifi ham qisqaradi. Bu o'z navbatida narx darajasini oshiradi. Ishlab chiqarish xarajatlari nominal ish haqi, xomashyo va energiya narxlarining o'sishi hisobiga ortib boradi.

Inflyatsiyaning o'rmalab boruvchi, jadal va giperinflyatsiya kabi turlari ham mavjud. **O'rmalab boruvchi inflyatsiya** holatida narxlar yiliga 10 foizgacha, **jadal inflyatsiyada** 20 dan 200 foizgacha, **giperinflyatsiyada** 200 foizdan yuqori darajada o'sishi kuzatiladi.

Bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya farqlanadi. **Kutilayotgan inflyatsiya** va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, **kutilmagan inflyatsiyani** oldindan aytib bo'lmaydi. Birinchi holda inflyatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib, uni sezilarli darajada yumshatish mumkin. Ikkinchi holda narxlarning kutilmagan o'sishi natijasida mamlakat iqtisodiy axvolining sezilarli yomonlashuvi ro'y berishi mumkin.

3. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul doimiy va uzluksiz harakatda bo'lishi lozim. Buning uchun esa bo'sh pul mablag'lari ham pul-kredit muassasalari orqali to'planib, iqtisodiyotga investitsiyalar sifatida yo'naltirilishi lozim. Bu jarayonlarni amalga oshirishda **kredit munosabatlari** muhim ahamiyat kasb etadi.

Kredit bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni pulga muhtoj bo'lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, foiz to'lovlari bilan qaytarish shartida qarzga berish munosabatlarini ifodalaydi.

Pul shaklidagi kapital **ssuda kapitali** deyilsa, uning harakati **kreditning mazmunini** tashkil qiladi.

Kredit munosabatlari ikki sub'ekt o'rtasida, ya'ni pul egasi (qarz beruvchi) va qarz oluvchi o'rtasida yuzaga keladi.

Turli xil korxonalar va firmalar, tashkilotlar, davlat va uning muassasalari hamda aholining keng qatlami **kredit munosabatlarining sub'ektlari** hisoblanadi. Sanab o'tilgan sub'ektlarning aynan har biri bir vaqtning o'zida ham qarz oluvchi va ham qarz beruvchi o'rnida chiqishi mumkin.

Kredit munosabatlarining ob'ekti jamiyatda vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'laridir.

Takror ishlab chiqarish jarayonida tovarlar, iqtisodiy resurslar va pul mablag'larining doiraviy aylanishi **kredit munosabatlarining** mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Shu bilan birga doiraviy aylanish jarayonida muqarrar sur'atda vaqtincha

bo'sh turadigan pul mablag'lari va boshqa pul resurslari **kredit mablag'larining manbaini** tashkil qiladi.

Kredit resurslarining **asosiy manbalari** quyidagilardan iborat:

- 1) korxonalarining amortizatsiya ajratmalari;
- 2) mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari;
- 3) korxonalarining ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari;

- 4) korxonalar foydasi. Ular davlat budjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, shuningdek uning tegishli qismi korxonalar ehtiyojlari uchun foydalanguncha bankdagi hisoblarida saqlanadi;

- 5) bankdagi budjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari;

- 6) aholining bo'sh pul mablag'lari.

Takror ishlab chiqarish jarayonida vaqtincha bo'sh pul resurslari hosil bo'lishi bilan bir vaqtda, iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari va sohalarida qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Kreditning bir qator vazifalari mavjud. Birinchidan, kredit **qayta taqsimlash vazifasini** bajaradi. Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'sh pul mablag'lari ssuda fondi shaklida to'planib, keyin bu mablag'lar kredit mexanizmi orqali iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlarini hisobga olib qayta taqsimlanadi. Shu orqali kredit ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, kredit pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, chek, sertifikat va h.k.) yuzaga chiqarib, ularni **xo'jalik amaliyotiga joriy etish vazifasini** bajaradi.

Uchinchidan, kredit naqd pullar o'rniga kredit pullarni rivojlantirish va pul muomalasini jadallashtirish bilan **muomala xarajatlarini tejash vazifasini** bajaradi.

To'rtinchidan, kredit ssuda fondining harakati (qarz berish va qarzni undirish) orqali **iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini** bajaradi.

Beshinchidan, kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy sub'ektlar faoliyati ustidan **nazorat qilish vazifasini** bajaradi.

Nihoyat, kreditning o'ziga xos vazifasi **iqtisodiyotni tartibga solish** hisoblanadi. Bunda kredit uchun foiz stavkalarini tabaqalashtirish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi.

Kredit bir qator turlarda amalga oshiriladi. Tarixiy taraqqiyot davomida kreditning ikki – pul va tovar shakllaridan foydalanib kelingan. Hozirgi vaqtda mamlakat ichki aylanmasida **pul kreditidan** kengroq foydalanib, u bank, tijorat, davlat, iste'mol va xalqaro kredit shakllarini oladi.

Bank krediti – pul egalari (banklar va maxsus kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilar (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori)ga pul ssudalari shaklida beriluvchi kredit. Bank krediti yo'nalishi, muddati va kredit bitimlari summasi bo'yicha cheklanmaydi. Uning foydalanish sohasi ham juda keng, tovar muomalasidan tortib kapital jamg'arilishigacha xizmat qiladi.

Xo'jaliklararo kredit – bir korxonalar (muassasa) tomonidan ikkinchisiga beriluvchi kredit. U korxonalarining kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohasidagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiladi.

Tijorat krediti – korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bir-biriga beradigan krediti. Tijorat krediti, avvalo, to'lovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida beriladi.

Iste'mol krediti – xususiy shaxslarga, birini navbatda, uzoq muddat foydalanadigan iste'mol tovarlari (mebel, avtomobil, televizor va boshqalar) sotib olish uchun ma'lum muddatga beriladigan kredit. U chakana savdo magazinlari orqali tovarlarning haqini kechiktirib to'lash bilan sotish shaklida yoki iste'mol maqsadlarida bank ssudalari berish shaklida amalga oshiriladi. Iste'mol kreditidan foydalanganlik uchun ancha yuqori foiz undiriladi.

Ipoteka krediti – ko'chmas mulklar (er, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriluvchi kredit. Bunday ssudalar berish vositasi, banklar va korxonalar tomonidan chiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti – davlat pul mablag'lari qarzdori, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib chiqadigan kredit munosabatlarining o'ziga xos shakli. Davlat krediti mablag'lari manbai bo'lib, davlat qarz obligatsiyalari xizmat qiladi. Davlat kreditning bunday shaklida, avvalo, davlat budjeti kamomadini qoplash uchun foydalanadi.

Xalqaro kredit – ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatini namoyon etuvchi shakli. Xalqaro kredit tovar yoki pul (valyuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarz oluvchilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar hisoblanadi.

So'nggi vaqtlarda kreditlashning lizing, faktoring, forfeyting, trast kabi shakllari keng rivojlanib bormoqda.

Lizing – bu kreditning pulsiz shakli bo'lib, odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat. Lizing bo'yicha bitimlar 1 yildan to 10 yilga qadar tuzilishi mumkin. Odatda ishlab chiqarish vositalarini ularning egalari bevosita emas, balki maxsus lizing kompaniyalari orqali ijaraga beradilar.

Faktoring – boshqa iqtisodiy sub'ektlarning qarzdorlik bo'yicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari. Bunda bank korxonalarining «debitorlik hisob varaqalari»ni o'zi uchun foydali shartlar asosida naqd pulga sotib oladi, keyin esa bu qarzlarni qarzdordan undirib oladi.

Forfeyting – faktoring munosabatlarining uzoq muddatli shakli. Bunda qarzdorlik bo'yicha huquqlarni sotib olgan bank ularni odatda 1-5 yil vaqt o'tgandan so'ng undirishi mumkin bo'ladi.

Trast – bu mijozlarning kapitallarini boshqarish bo'yicha operatsiyalar majmui.

Kredit berish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- ssuda berishning maqsadli tavsifi;
- kreditning rasmiylashtirilgan muddatda qaytarilishi;
- ssudaning moddiy ta'minlanganligi va to'lovliligi.

Qarzga berilgan ssudaning albatta qaytarilib berilishi, undan foydalanilganlik uchun olingan foydadan ssuda foizini to'lash zarurati korxonalarni xo'jalik yuritishning eng samarali usullarini izlab topishga undaydi.

Qarzga (ssudaga) berilgan pul hisobiga olinadigan daromad foiz yoki foizli daromad deyiladi. Shu daromad (foiz)ning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanish foiz stavkasi yoki foiz normasini tashkil qiladi:

$$r' = \frac{r}{K_{ssuda}} \cdot 100,$$

bu yerda:

r' – foiz normasi;

r – foiz summasi;

K_{ssud} – qarzga berilgan pul (kapital) summasi.

Agar 100 ming so'm yiliga 20 ming ssuda foizi to'lash sharti bilan qarzga berilgan bo'lsa, ssuda foizi normasi 20% ni tashkil qiladi.

4. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar hamda ularning vazifalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta'minlashda banklar muhim rol o'ynaydi. **Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir.**

Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariga xizmat qilish bo'lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi.

Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga **markaziy (emission) bank** va **tijorat (depozitli) banklarning** tarmoq otgan shaxobchalarini oladi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki **Markaziy bank** hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinchidan, ko'pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo'lib, u o'tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o'rnatiladi.

Ikkinchidan, Markaziy bank tijorat banklari va jamg'arma muassasalaridan mablag'larni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sababga ko'ra markaziy bank «banklar banki» deyiladi.

Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat ko'rsatmaydi, davlatning butun iqtisodiyot holatini yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Markaziy bank quyidagi **vazifalarni** bajaradi:

1) boshqa bank muassasalarining majburiy zaxiralarini saqlaydi. Bu zaxiralar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin-valyuta zaxiralarini saqlash vazifasini ham bajaradi;

2) cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta'minlaydi va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi;

3) davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi;

4) barcha banklar faoliyatini uyg'unlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi;

5) xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlaydi;

6) pul taklifi ustidan nazorat qilish mas'uliyatini oladi, milliy valyutani muomalaga chiqaradi. Iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muomalasini tartibga soladi.

Monetar siyosatning asosiy maqsadi inflyatsiyani past darajada ushlab turish va so'mning barqaror ayirboshlash kursini ta'minlashdan iborat. Mazkur vazifalar makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan umumiy iqtisodiy siyosat bilan uzviy bog'langandir.

O'zbekiston Markaziy banki o'zining asosiy vazifalarini bajarish bilan bir qatorda, bank xizmatlarini erkinlashtirishga qaratilgan siyosatni ham olib boradi. Bank tomonidan pul-kredit siyosatining vositalari sifatida ochiq bozorda qimmatli qog'ozlar operatsiyasi, ichki valyuta bozoridagi operatsiyalar, qayta moliyalashtirish stavkasi va tijorat banklariga majburiy zaxira talablari vositalari ham ishga solinadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishni ta'minlaydigan tadbirlarga ustunlik beriladi.

Banklar o'z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas'ul hisoblanadi va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko'proq ularning iqtisodiy foydaliligiga va samaradorligiga qarab beriladi.

Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeiga ko'ra aksionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko'ra, faoliyatning biron bir turiga xizmat ko'rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo'lishi mumkin.

Ixtisoslashgan tijorat banklar – iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi. Jumladan, respublikamizda Sanoat qurilish banki – sanoat, transport, aloqa va moddiy-texnika ta'minoti sohalarida; Agrobank – agrosanoat majmui tarmoqlari va sohalarida; Tadbirkor banki kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, kooperativ va yakka tartibdagi mehnat faoliyati sohasida kredit-pul operatsiyalarini amalga oshiradi.

Xalq banki – mamlakatda omonat ishlarini tashkil etish, naqd pulsiz hisob-kitob qilish va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirish, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berish kabi operatsiyalarni ta'minlaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxonalar va muassasalarga kredit beradi, qo'shma korxonalariga kredit berishda qatnashadi, yig'ma valyuta rejasining ijrosini, valyuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashuvi bo'yicha investitsion va ipoteka banklarini ajratib ko'rsatish lozim.

Investitsion banklar – maxsus kredit muassasalari bo'lib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan davlat va tadbirkorlar) ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar o'zlarining qimmatli qog'ozlarini chiqarish yo'li bilan huquqiy investorlar pul resurslarini to'playdi va ularni korxonalar (milliy va chet el)lar aktsiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar to'liq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qo'yilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklar – bu ko'chmas mulk (er va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalari. Ipoteka bankining resurslari o'zlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Mamlakatimizda tijorat banklari faoliyatining kengayib borayotganligini quyidagi jadval ma'lumotlaridan kuzatish mumkin (22.2-jadval).

Prezidentimiz «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarlarida **bank ishini yanada takomillashtirish, aholi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bo'sh mablag'larini tijorat banklari depozitlariga jalb qilishni rag'batlantirish ishlari ham 2009 yilda ustuvor vazifa bo'lib qolishini ko'rsatib o'tdilar.**

«Hech kimga sir emaski, bugun keng ko'lamda tarqalib borayotgan jahon moliyaviy inqirozining asosiy sabablaridan biri – bu banklar likvidligi, ya'ni to'lov qobiliyatining zaifligi bilan bog'liq muammoning keskinlashuvi, kredit bozoridagi tanglik, soda qilib aytganda, pul mablag'larining yetishmasligi bilan izohlanadi»¹¹⁶.

22.2-jadval

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Tijorat banklari aktivlari, mlrd. so'm	3198,0	3918,2	4419,0	6400,0	6630,6	7208,0	9276,2	12065,0
Tijorat banklari yalpi kapitali hajmi, mlrd. so'm	602,0	714,7	791,0	824,0	930,9	1250,0	1502,6	2104,0
Faoliyat ko'rsatayotgan mini-banklar soni, birlik	309	530	795	1122	1450	1800	2038	2161
Kichik tadbirkorlik	206,0	256,0	294,0	353,9	419,9	547,0	743,7	1251,0

¹¹⁶ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 8-9-b.

sub'ektlariga ajratilgan kreditlar hajmi, mlrd. so'm								
Tijorat banklarida aholi omonatlari qoldig'i, mlrd. so'm	91,5	170,1	245,0	323,0	449,5	975,0	994,6	1724,0
O'rta va uzoq muddatli kreditlarning jami kredit qo'yilmalaridagi ulushi, foiz	74,0	81,0	81,1	82,8	81,0	85,0	86,7	-

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari.

Mamlakatimizda esa birgina tijorat banklarining aktivlari miqdori, «Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to'g'risida»gi qonunga muvofiq shakllangan zaxiralarni hisobga olgan holda, 13 trillion 360 milliard so'mdan oshadi. Bu aholi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning jalb qilingan depozitlari hajmidan taxminan 2,4 barobar ko'p demakdir.

Bank aktivlari hajmining sezilarli darajada oshganini hisobga olib, bugungi kunda respublikamizda aholining banklardagi barcha depozitlarini davlat tomonidan yuz foiz kafolatlash ta'minlanmoqda.

2008 yilda bank tizimida amalga oshirilgan islohotlar Prezidentimiz va hukumatimiz tomonidan qabul qilingan bir qator farmon va qarorlarda belgilangan quyidagi ustuvor vazifalarning bajarilishiga qaratildi:

- aholi va tadbirkorlik sub'ektlari hamda investorlarning mablag'larini bank aktsiyalari va depozitlarga jalb qilish orqali banklarning kapitallashuv darajasini oshirish hamda resurs bazasini kengaytirish;

- banklarning investitsiya jarayonlarida, korxonalarini modernizatsiya qilish, texnologik va texnik qayta jihozlashdagi ishtirokini yanada kengaytirish va kichik biznes sub'ektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash;

- banklarda samarali nazoratni amalga oshirish, bank infratuzilmalarini kengaytirish, bank xizmatlari sifatini oshirish va mijozlarga yangi qulayliklar yaratish;

- hisob-kitoblar tizimini yanada takomillashtirish, naqd pullarning bank aylanmasiga jalb etilishini yanada kengaytirish;

- banklarni yakka tartibda baholash milliy reytingiga va xalqaro reyting kompaniyalarining reytinglariga ega bo'lishlarini ta'minlash borasida bir qator chora-tadbirlar amalga oshirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli Farmon va Qarorlariga asosan strategik ahamiyatga ega bo'lgan banklarning kapitallashuv darajasini yanada oshirish orqali ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash hamda ularning investitsiya loyihalarini amalga oshirishdagi ishtirokini faollashtirish maqsadida davlat budjetidan tijorat banklari ustav kapitalini oshirish bo'yicha mablag'lar ajratilishi belgilab berildi (22.3-jadval).

2008 yilda ushbu jarayonlarni amalga oshirish orqali:

- davlat tijorat «Xalq banki»ning ustav kapitali 100 mlrd. so'mga;
- «O'zsanoatqurilishbank» aksiyadorlik-tijorat bankning ustav kapitali 65,4 mlrd. so'm miqdoridagi qo'shimcha aksiyalarni emissiya qilish orqali 100 mlrd. so'mga;
- «Mikrokreditbank» aksiyadorlik-tijorat bankning ustav kapitali qo'shimcha 66,2 mlrd. so'mlik aksiyalar chiqarish orqali 141,5 mlrd. so'mga yetkazildi.

22.3-jadval

Davlat budjetidan banklar ustav kapitalini oshirish bo'yicha ajratilgan mablag'lar dinamikasi, mlrd. so'm

Bank nomi	E'lon qilingan ustav kapitali	Qo'shimcha aksiyalar emissiyasi va joylashtirilishi					
		Jami	shu jumladan				
			2008 yil	2009 yil	2010 yil	2011 yil	2012 yil
Xalq banki	200	120	20	30	30	20	20
Asaka banki	300	147	100	48	-	-	-
O'zsanoatqurilish banki	100	65	63	2	-	-	-
Mikrokredit bank	150	72	54	18	-	-	-
Paxta bank	100	50	22	28	-	-	-
G'alla bank	50	36	13	23	-	-	-
Jami		491	272	149	30	20	20

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari.

2009 yilning boshiga kelib respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari soni 30 taga yetib, shundan 3 tasi davlat-tijorat banki, 11 tasi aksiyadorlik-tijorat banki, 11 tasi xususiy bank va 5 tasi xorijiy kapital ishtirokidagi banklardir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 18 martdagi Qarorlariga ko'ra «Paxtabank»

negizida «Agrobank», «G'allabank» negizida esa «Qishloqqurilishbanki» aktsiyadorlik-tijorat banklari tashkil etildi. Respublikamizning turli hududlarida faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari filiallari soni 800 tani tashkil etdi. Tijorat banklari tomonidan tashkil etilgan mini-banklar soni 2008 yilda 107 taga ko'payib 2161 taga yetdi va ular deyarli barcha turdagi bank xizmatlarini ko'rsatib kelmoqdalar.

Banklarning kapitali va mijozlardan jalb qilingan depozitlar hajmining o'sishi respublika iqtisodiyotining bazaviy tarmoqlarida ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiya qilish, istiqbolli va yuqori samarali investitsiya loyihalarini amalga oshirish, iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish, xususiy tadbirkorlik va kichik biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlashda banklar ishtirokini yanada kengaytirish imkonini bermoqda. Banklar tomonidan uzoq muddatga ajratilgan investitsion kreditlardan olingan daromadlar bo'yicha soliq imtiyozlarining berilganligi banklarning ushbu jarayonlardagi ishtirokini rag'batlantirib kelmoqda. Natijada, tijorat banklari tomonidan ustuvor tarmoq korxonalarini modernizatsiya qilish hamda texnik qayta jihozlash uchun kreditlar ajratilishi yanada faollashdi.

So'nggi yillarda bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga jalb etish hamda naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmini kengaytirish vositalaridan biri bo'lgan plastik kartochkalardan foydalanish tizimi jadal rivojlantirilmoqda. Hukumat qarorlariga asosan, plastik kartochkalar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirishda foydalaniladigan plastik kartochkalar tizimiga oid jihozlarni import qilishda bojxona imtiyozlarining berilganligi banklarning bu boradagi faoliyatlarini yanada rag'batlantirdi. 2008 yil davomida tijorat banklari tomonidan qo'shimcha ravishda 787,8 ming dona plastik kartochkalar muomalaga chiqarilib, savdo va xizmat ko'rsatish shoxobchalarida qo'shimcha 9752 dona terminallar o'rnatildi. Muomalaga chiqarilgan bank plastik kartochkalari soni 4,5 mln. taga, savdo va xizmat ko'rsatish shoxobchalarida o'rnatilgan terminallar soni esa 27504 taga yetkazildi.

Nobank kredit tashkilotlarining (kredit uyushmalari, mikro kredit tashkilotlari va lombardlar) qonunchilik bazasini takomillashtirish borasida olib borilayotgan chora-tadbirlar nobank kredit tashkilotlari tarmog'i kengayib, banklar va nobank kredit tashkilotlari o'rtasidagi raqobat muhiti kuchayishiga zamin yaratmoqda. Xususan, bu borada amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida, 2009 yil 1 yanvar holatiga ularning soni 138 taga, shu jumladan, kredit uyushmalari soni 78 taga, mikro kredit tashkilotlari 26 taga hamda lombardlar 34 taga yetdi.

Nobank kredit tashkilotlarining asosiy ko'rsatkichlari ham sezilarli darajada o'sib bormoqda. Xususan, kredit uyushmalarining jami aktivlari 2008 yilda 63,8 mlrd. so'mga oshib, 2009 yil 1 yanvar holatiga 112 mlrd. so'mni, ularning kredit portfeli esa 59,5 mlrd. so'mga oshib, 102,4 mlrd. so'mni tashkil qildi.

Banklarda omonatlarning ko'payishiga, ularning bank tizimiga jalb etilishiga qaratilgan ishlar o'tgan yillarda ham amalga oshirilgan edi. Jumladan, 2008 yilda

banklar tomonidan iqtisodiyot tarmoqlarini kreditlar bilan qo'llab-quvvatlash maqsadida, jismoniy va yuridik shaxslarning pul mablag'larini bank depozitlariga jalb qilish orqali banklarning resurs bazasini kengaytirish borasidagi ishlar yanada faollashtirildi. Jalb qilingan jami depozitlar hajmi 2008 yilda 50,7 foizga oshib, 2009 yilning 1 yanvar holatiga 5771,6 mlrd. so'mni tashkil etdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 20 fevraldagi PF-3968-sonli Farmoniga asosan, rezident - jismoniy shaxslardan depozit hisobvaraqlarga o'tkazilgan milliy va xorijiy valyutadagi pul mablag'larini qabul qilish bo'yicha imtiyozlarning yaratilganligi jismoniy shaxslarning banklardagi omonatlari hajmining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

2008 yilda davomida tijorat banklari tomonidan aholiga milliy valyutadagi 300 tadan ortiq, xorijiy valyutadagi 100 tadan ortiq jozibador omonat turlari taklif etildi. Natijada, aholining kredit tashkilotlaridagi mablag'lari qoldig'i 2008 yilda 69 foizga oshib, 2009 yilning 1 yanvar holatiga 1 723,8 mlrd. so'mni tashkil etdi.

SHuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 28 noyabrdagi PF-4057-sonli Farmoniga asosan miqdoridan qat'iy nazar fuqarolarning tijorat banklari depozit hisobvaraqlardagi omonatlari to'liq kafolatlanganligi aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchini yanada mustahkamlashga xizmat qilmoqda. 2009 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra Fuqarolarning banklardagi omonatlarini kafolatlash fondida 41,5 mlrd. so'm miqdorida mablag'lar shakllantirildi.

5. O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash siyosatining amalga oshirilishi

Respublikada milliy valyutani mustahkamlash ishida **so'mning xarid quvvatini oshirib borish va uning barqarorligini ta'minlash** asosiy vazifa hisoblanadi. Bunga bozorni raqobatbardosh mahsulotlar bilan to'ldirish va zarur ehtiyotlar hosil qilish orqali erishiladi. Bozorni iste'mol mollari bilan to'ldirishda milliy ishlab chiqarishni imkoni boricha kengaytirib, maxsulot sifatini yaxshilab borish, hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki shu orqali iste'mol mollari sotishning umumiy hajmida milliy mahsulotlar hisyasi oshirib boriladi. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, milliy ishlab chiqarishni kengaytirish orqali so'mning barqarorligini ta'minlash chetdan mahsulot keltirishni inkor qilmaydi. Aholini sifatli chet el mollari bilan ta'minlash maqsadida import ham rag'batlantirib boriladi.

So'mning barqaror amal qilishi, uning har qanday valyutaga erkin almashtirilishi yetarli **valyuta zaxirasi** bo'lishiga bog'liq. Unga erishishda korxonalar va barcha sub'ektlarning, jahon bozoriga raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishi uchun zarur bo'lgan rag'batlantiruvchi omillarni vujudga keltirish alohida ahamiyatga ega. Jumladan, keyingi yillarda mamlakatimiz iqtisodiyotida ro'y berayotgan jiddiy tarkibiy o'zgarishlar bu borada qulay imkoniyatlarni vujudga keltirmoqda. Xususan, 2007 yilda eksport hajmining o'sish sur'ati 40,7 foizga ortib, importga nisbatan sezilarli darajada

bo'ldi. Natijada, tashqi savdo aylanmasida 3,5 mlrd. dollardan ortiq miqdorda ijobiy saldogo erishilib, oltin-valyuta zaxiralarini 1,5 barobar ko'paytirish imkonini berdi¹¹⁷.

So'mning barqarorligini ta'minlashda undan **ehtiyotkorona va tejab tergap foydalanish, ishlab chiqarishga sarflangan mablag'larning eng ko'p samara berishiga, olingan kreditlarning o'z vaqtida qaytarilishiga erishish** muhim o'rin tutadi.

Inflyatsiyaga qarshi aniq o'ylangan siyosat o'tkazish milliy valyutani mustahkamlanishning muhim shartlaridan biridir. Bu siyosat eng avvalo inflyatsiya darajasini keskin kamaytirishga qaratilishi lozim. Bunda pulning qadrsizlanish darajasi ustidan kat'iy nazorat o'rnatish hamda unga qarshi samarali tadbirlar qo'llash hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Shu orqali pulning qadrsizlanishda maqbul sur'atni tanlashga erishiladi.

Inflyatsiyaga qarshi siyosat negizini **pul miqdorining o'sishini tovarlar va xizmatlar miqdorining tegishli darajada o'sishi bilan bog'lab olib borishga** qaratilgan tadbirlar tashkil qilish zarur. Chunki xarid qilish uchun mollar yetarli bo'lmagan holda aholi qo'lida pulning ortiqcha ko'payib ketishi inflyatsiyaning yanada avj olib ketishiga, oxir oqibatdada inqirozlarga sabab bo'ladi. Pul miqdori bilan birga narxlarning ham tobora o'sib borishi muqarrar ravishda, uzoq davom etadigan giperinflyatsiyani keltirib chiqaradi. Bu o'z navbatida, milliy ishlab chiqarishning izidan chiqishi, aholi keng tabaqalarining qashshoqlashuvi va butun ijtimoiy tizimning barbod bo'lishi xavfini tug'diradi.

So'mning barqarorligini ta'minlashda **naqd pul emissiyasining o'sishiga, aholi qo'lida pulning harakatsiz turib qolishiga yo'l qo'ymaslik** birinchi darajali ahamiyatga ega. Bunda muomalaga chiqarilgan pul miqdorining o'z vaqtida qaytarilishiga erishish, mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi ta'minlamagan korxonalariga kreditlar berilishiga yo'l qo'ymaslik choralari ko'rilishi kerak.

Inflyatsiyani pasaytiruvchi qudratli omil **milliy valyuta almashuv kursining barqarorlashuviga erishishdir**. Bu o'z navbatida import narxlarning barqarorlashuviga olib keladiki, natijada ichki bozordagi narxlar o'zgaradi.

Valyuta birjalarida valyuta operatsiyalarining barcha turlari uchun talab va taklif natijasida shakllanadigan yagona almashuv kursini belgilash, valyuta kursi barqarorligiga erishishning dastlabki shartidir.

Milliy valyuta kursi barqarorligini ta'minlashning navbatidagi sharti daslabki bosqichda valyutani nakd pulsiz almashtirish hajmini ko'paytirishga ustunlik berishidir. Bu borada 2007 yilda xo'jalik sub'ektlari va aholining bank xizmatlaridan foydalanishini qulaylashtirish, ayni paytda naqd pulsiz aylanma miqyosini kengaytirish maqsadidagi chora-tadbirlar davom ettirildi. Xususan, muomalaga chiqarilgan plastik

---

¹¹⁷ Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

kartochkalar soni 500 mingtaga, xizmat ko'rsatuvchi terminallar soni esa 3,5 mingtaga oshirildi.

Shunday qilib, yuqorida qarab chiqilgan chora va tadbirlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi milliy valyutamiz almashuv kursining barqarorlashuviga, uning xarid qilish quvvatining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosalar:

1. Pulning iqtisodiyotda o'z vazifalarini bajarish jarayonida to'xtovsiz harakatda bo'lishi, tovarlar va xizmatlar ayirbosh qilish jarayonida qo'ldan qo'lga o'tib, aylanib turishi pul muomalasi deyiladi.

2. Jahonda tarixan shakllangan hamda har bir mamlakat tomonidan qonuniy ravishda mustahkamlab qo'yilgan pul muomalasining turli tizimlari amal qiladi. Mamlakat pul tizimining muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: milliy pul birligi; naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga va kredit pullar tizimi; pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi; pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

3. Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. Naqd pul muomalasiga bank biletleri va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Bularning hammasi birgalikda pul agregati deb yuritiladi.

4. Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori muayyan davr davomida sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasi, pul birligining aylanish tezligi va kreditning rivojlanishi kabi omillarga bog'liq bo'ladi.

5. Makroiqtisodiy beqarorlikning ko'rinishlaridan biri inflyatsiya hisoblanib, u pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida qog'oz pul birliklarining qadrsizlanishi va shunga mos ravishda turli tovar narxlarining o'sishida ifodalanadi.

6. Kelib chiqish sabablariga ko'ra talab inflyatsiyasi va taklif inflyatsiyasi farqlanadi. Talab inflyatsiyasi iqtisodiyotdagi barcha mavjud resurslar to'liq foydalanilgan sharoitda ishlab chiqarish sohasi ortiqcha talabni qondira olmasligi natijasida kelib chiqadi. Taklif inflyatsiyasi ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko'payishi hisobiga narxlarning oshishi natijasida kelib chiqadi. Shuningdek, o'sish sur'atiga ko'ra inflyatsiyaning o'rmalab boruvchi, jadal va giperinflyatsiya; bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya kabi turlari farqlanadi.

7. Kredit bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni pulga muhtoj bo'lib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, foiz to'lovlari bilan qaytarish shartida qarzga berish munosabatlarini ifodalaydi.

Kredit resurslarining asosiy manbalari korxonalarining amortizatsiya ajratmalari; mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari; korxonalarining ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari; korxonalar foydasi; bankdagi

budjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari; aholining bo'sh pul mablag'laridan iborat.

8. Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir. Ular kredit munosabatlariga xizmat qilib, kreditning har xil shakllarini o'z ichiga olib, kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi. Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarning tarmoq otgan shaxobchalarini oladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Pul muomalasi – tovarlar aylanishiga hamda notovar tavsifidagi to'lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning harakati.

Pul tizimi – tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan, mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish shakli.

Inflyatsiya – qog'oz pul birligining qadsizlanishi.

Kredit – bo'sh turgan pul mablag'larini ssuda fondi shaklida to'plash va ularni takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun qarzga berish.

Foiz normasi (stavkasi) – foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.

Bank krediti – pul egalari (banklar va maxsus kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori) beriluvchi pul ssudalari.

Xo'jaliklararo kredit – bir korxonalar (muassasa) tomonidan ikkinchisiga berilib, ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohasidagi munosabatlariga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobi bo'g'inlari bilan munosabatlariga xizmat qiluvchi qarz mablag'lari.

Tijorat krediti – korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning asosan to'lovni kechiktirish yo'li bilan tovar shaklida bir-biriga beradigan kreditlari.

Iste'mol krediti – xususiy shaxslarga, avvalo, uzoq muddat foydalanadigan iste'mol tovarlari sotib olish uchun ma'lum muddatga beriluvchi qarz mablag'lari.

Ipoteka krediti – ko'chmas mulklar (er, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriluvchi qarz mablag'lari.

Davlat krediti – kredit munosabatlarining o'ziga xos shakli bo'lib, bunda davlat pul mablag'lari qarzdori, aholi va xususiy biznes esa kreditorlari bo'lib chiqadi.

Xalqaro kredit – ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakati.

Lizing – odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat kreditning pulsiz shakli.

Faktoring – boshqa iqtisodiy sub'ektlarning qarzdorlik buyicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari.

Forfeyting – uzoq muddatli faktoring munosabatlari.

Trast – mijozlarning kapitalini boshqarish bo'yicha operatsiyalari.

Banklar – kredit munosabatlariga xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasalar.

Bank operatsiyalari – mablag'larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Bank foydasi (marja) – olingan va to'langan foiz summalari o'rtasidagi farq.

Bank foyda normasi – bank sof foydasining uning o'z kapitaliga nisbatining foizdagi ifodasi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Pul muomalasining mazmunini tushuntiring.
2. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori qanday omillarga bog'liq?
3. Pul agregatlari nima va uning tarkibiga nimalar kiradi?
4. Inflyatsiyaning mazmunini va turlarini tushuntiring.
5. Talab va taklif inflyatsiyalarining grafikdagi ko'rinishlarini tasvirlang va izohlang.
6. Giperinflyatsiya qanday qilib turg'unlikka olib kelishi mumkinligini tushuntiring.
7. Kreditni nima zarur qilib qo'yadi? Kredit tushunchasining mazmunini bayon qiling.
8. Kreditning asosiy turlarini sanab ko'rsating va ularning tavsifini bering. Kredit qanday vazifalarni bajaradi?
9. Markaziy va tijorat banklarining vazifalarini ko'rsating.
10. Hozirda O'zbekistonda milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash borasida qanday chora-tadbirlar tizimi qo'llanilmoqda?

23-mavzu. Bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning iqtisodiy roli

1. Davlatning milliy iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar.....
2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi va vazifalari.....
3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari.....

Barcha iqtisodiy tizimlarda davlat va bozor tizimi o'ziga xos ahamiyat kasb etib, har biri mustaqil amal qiladi. Shu bilan birga turli iqtisodiy tizimlar bir-biridan iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishda davlat va bozor rolining nisbati bo'yicha keskin farqlanadi. Masalan, bir iqtisodiy tizim ko'proq davlat tomonidan boshqarishga tayansa, boshqasi bozor mexanizmi orqali tartiblashga ustunlik beradi. Mustaqil taraqqiyot davrida «mamlakatimizning uzoq va davomli manfaatlari taqozo etgan holatlarda va keskin vaziyatlardan chiqish, ular tug'diradigan muammolarni hal etish

zarur bo'lganda iqtisodiyotda davlat tomonidan boshqaruv usullari qo'llandi va bunday yondashuv oxir-oqibatda o'zini to'la oqladi»¹¹⁸.

Iqtisodiyotni tartiblashda bozor mexanizmining roli 5-mavzuda ko'rib chiqilgan edi. Bu mavzuda bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning rolini ochib berishga harakat qilinadi.

Dastlab davlatning milliy iqtisodiyotdagi roli tahlil qilinib, keyin uning iqtisodiy vazifalari tavsifi beriladi. Mavzuning so'ngida davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usul va vositalari bayon etiladi.

1. Davlatning milliy iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli haqidagi nazariya va qarashlar

Milliy iqtisodiyotning samaradorligiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, uning darajasi ko'p jihatdan iqtisodiyotdagi davlat yoki bozor tizimining tutgan roliga bog'liq. Chunki milliy iqtisodiyotning yuqori samaradorligiga asosan quyidagi yo'llar orqali erishiladi:

- 1) iqtisodiyotni tartibga solishning bozor usullarini qo'llash;
- 2) iqtisodiyotni faqat davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarish;
- 3) takror ishlab chiqarish jarayoniga davlatning aralashuvi va bozor usullarini uyg'unlashtirish. Hozirgi davrda O'zbekistonning milliy iqtisodiyoti rivoji uchun ko'proq uchinchi yo'l xususiyatli hisoblanadi.

Davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi ilmiy asosda birinchi marta A.Smit tomonidan ko'rib chiqilgan. Uning «Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish haqida» (1776) nomli asarida iqtisodiyotning bozor usullari orqali o'zini o'zi tartibga solishining zarurligi ta'kidlab o'tilgan. A.Smitning fikricha, xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoratidan to'liq ozod bo'lishi zarur. Ana shundagina iste'molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoni mavjud bo'ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday chetdan aralashuvsiz, ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlari uchun harakat qilishga majbur qiladi.

A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlarga har qanday aralashuvi oxir oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb hisoblaydi. Masalan, davlat tomonidan belgilangan tashqi savdo tartib-qoidalari milliy iste'molchilarga faqat zarar keltirishi mumkin. Haqiqatdan ham importga boj to'lovi milliy ishlab chiqaruvchilarga ustunlik berib, ularning chet el sheriklariga nisbatan raqobatlashuv qobiliyatini oshiradi. Ammo bu oxir oqibatda ishlab chiqarishning ancha yuqori xarajatlari va past sifatini saqlanib qolishiga olib keladi. Bundan past sifatli va narxi qimmat tovarlarni sotib olishga majbur bo'lgan milliy iste'molchilar zarar ko'radilar.

A.Smitning «Tinch qo'yish» nazariyasi, 1929-1933 yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida

---

¹¹⁸ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 8-b.

tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni taqozo qildi.

Davlatning iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi J.M.Keynsning «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936) nomli asarida o'z aksini topdi. Unda muallif davlat fiskal (xaznaviy) va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarurligini isbotlaydi.

Amalda gap davlatning uzluksiz ravishda inqirozga qarshi siyosat o'tkazishi, iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlarini tugatish va sanoat siklining o'zgarishini bartaraf etish haqida ketadi. Keyns nazariyasi ancha tugal shaklda AQSHda amalga oshirildi.

Urushdan keyingi davrda Keyns nazariyasidagi ko'rsatmalar u yoki bu darajada bozor iqtisodiyoti amalda ustun bo'lgan barcha mamlakatlarda foydalanildi. Shu bilan birga davlatni iqtisodiyotdagi rolining yanada ko'proq oshib borishi ro'y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishning muhim maqsadi sifatida nafaqat siklga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlikni ta'minlash, balki iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini va yaxlit takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag'batlantirish tan olinadi.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi quyidagi holatlar orqali izohlanadi.

Birinchidan, davlat milliy iqtisodiyotda o'zini o'zi bozor vositasida tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni o'ziga oladi. Bular qatoriga mudofaani ta'minlash, mamlakatda ichki tartibni saqlash va aholining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy himoyalash kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

Ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarni tug'diradi. Bu oqibatlar bevosita uchinchi tomon manfaatida aks etib, kishilarning alohida guruhi va umuman jamiyat manfaatiga ta'sir qiladi. Masalan, chiqitli texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishlarda tozalash qurilmalariga xarajatlarni tejash, xususiy ishlab chiqaruvchilar nuqtai nazaridan (u yoki bu kompaniya yoki individual ishlab chiqaruvchi uchun) foydali, atrof-muhitni ifloslanishiga olib kelishi esa jamiyatning boshqa a'zolari uchun qo'shimcha salbiy oqibatga ega.

Davlat yakka tadbirkor yoki iste'molchidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo'shimcha ijobiy samarani rag'batlantirishga va aksincha salbiy samara bilan bog'liq faoliyatni tartibga solish va cheklashga harakat qilishi zarur.

Uchinchidan, davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi shu sababli ro'y beradiki, individual iste'molchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini ob'ektiv baholay olmaydilar. Shu nuqtai nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha sog'liqqa salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tovarlar iste'molini cheklash vazifasini o'z zimmasiga oladi. Masalan, davlat tamaki mahsulotlari uchun yuqori aktsiz (egri) solig'ini o'rnatib, bir tomondan o'zining daromadini oshirsa, boshqa tomondan shu mahsulotga bo'lgan talabni cheklaydi.

To'rtinchidan, davlat bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish vazifasini o'z zimmasiga oladi. Bozor hamma uchun to'lovga qobil talabni qondirishga teng imkoniyatni ta'minlaydi. Ammo bu bozor mexanizmining milliy boylikni ijtimoiy-adolatli taqsimlashini anglatmaydi. Bunday sharoitda davlat aholi kam ta'minlangan qatlamining turmush darajasi haqida g'amxo'rlik qilish, bepul (yoki imtiyozli) bilim berish, tibbiy xizmat ko'rsatish va shu kabilarni o'z zimmasiga oladi.

Beshinchidan, hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'lum chegaralari ham mavjud bo'lib, ular davlatning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siridan kelib chiqadi. Iqtisodiyotga davlatning har qanday aralashuvi ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Ularga eng avvalo tartibga solishni tashkil etish va amalga oshirish bo'yicha xarajatlarni kiritish mumkin. Shuningdek, tartibga solishning u yoki bu shakli bozor muvozanati, ishlab chiqarish hajmi, resurslarning qayta taqsimlanishiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirni ham hisobga olish lozim. Bunda tartibga solishni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan sarf-xarajatlarning miqdori davlatning iqtisodiyotni tartibga solishi natijasida olinadigan samaradan kam bo'lishi lozim. Ularning nisbati davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chegaralarini belgilab beradi.

XX asrning 80-yillarida rivojlangan mamlakatlarda yangi konservativ kontseptsiyalar asosida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni cheklash jarayonlari boshlandi. Bunda tartibga solishning an'anaviy shakllaridan voz kechildi, davlat mulkini xususiylashtirish yo'li bilan davlat sektori ulushi qisqartirildi, xo'jalik qarorlarini qabul qilishda nomarkazlashuv jarayonlari kuchaytirildi, iqtisodiyotdagi bozor mexanizmlarining ahamiyati oshirildi. Jumladan, AQSHda bu tadbirlar «Amerikaning yangi rivojlanish yo'li: iqtisodiy jihatdan yangilanish dasturi» nomli yo'nalish asosida amalga oshirilib, unda daromad solig'i stavkalarining pasaytirilishi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish maqsadida yirik korporatsiyalar investitsiyalari uchun soliq imtiyozlarini qo'llash, federal hukumat xarajatlarini cheklash, xususiyy biznes faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishini kamaytirish, inflyatsiyaga qarshi pul-kredit siyosatini o'tkazish ko'zda tutilgan edi.

Biroq, olib borilgan tadbirlar kutilgan natijani bermadi. Masalan, AQSHda YaMMdagi davlat sarflari ulushi 1980 yilda 22,6% bo'lsa, 1987 yilga kelib 27%ga qadar o'sdi. Davlat qarzlari kamayish o'rniga o'sib ketdi, inflyatsiyaning pasayishi moliya tizimining izdan chiqishdan saqlab qola olmadi. Aksincha, inflyatsiyaning cheklanganligi uchun o'sish sur'atlarining pasayishi, ishsizlikning o'sishi, real ish haqining pasayishi kabi holatlar yuzaga keldi. Bunday jarayonlar Angliya, Yaponiya, Avstriya, Italiya va boshqa mamlakatlarda ham ro'y berdi¹¹⁹.

90-yillardan boshlab iqtisodiyotni tartibga solishda keynscha tendentsiyalar yangidan kuchaya boshladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi

---

¹¹⁹ Osnovi ekonomicheskoy teorii. Politekonomiya: Uchebnik / Pod red. D.D.Moskvina. – M.: yeditorial URSS, 2003, 392-393-b.

tipi davlat va xususiy sektor o'rtasidagi munosabatlarni ro'yobga chiqarish, davlat tomonidan tartibga solishning moslashuvchanligini oshirish, to'g'ridan-to'g'ri aralashuv shakllari va byurokratik nazoratning kamayishi bilan tavsiflanadi.

2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsad va vazifalari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ob'ektiv tavsif kasb etadi. Ko'plab iqtisodchilar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishining zarurligini faqat bozorning kamchiliklari, uning ko'plab iqtisodiy muammolarni hal eta olmaslik holati bilan izohlaydilar. Bu ma'lum ma'noda to'g'ri bo'lsada, biroq, iqtisodiyotga davlat ta'sirining ob'ektiv zarurligi eng avvalo ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ob'ektiv asosi bo'lib ham milliy iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuvi jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- chuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarish ixtisoslashgan tarmoqlarining o'zaro aloqasi va o'zaro bog'liqligi yanada kuchayadi;
- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo'jalik birliklarining mayda bo'laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;
- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to'planuvi jarayoni o'sadi;
- turli iqtisodiy mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashuvi jadallashadi.

Ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasining oshishi bilan o'zaro muvofiqlashtirilgan holda xo'jalik yuritish, takror ishlab chiqarish nisbatlarini ongli ravishda tartibga solish, yirik ishlab chiqarish majmualari, yaxlit iqtisodiyotni markazlashtirilgan holda boshqarishga ob'ektiv ehtiyoj paydo bo'ladi. Shunga ko'ra, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ishlab chiqarish munosabatlarining har qanday tizimida ishlab chiqarish umumlashuvining ma'lum darajasida ob'ektiv zaruriyatga aylanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a'zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan iqtisodiy resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha faoliyati tushuniladi.

Bozor xo'jaligi sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, ijro etish va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimidan iborat bo'ladi.

Hozirgi sharoitda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo'llab-quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmi to'g'risida to'laroq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning maqsadi, vazifalari va tartibga solish usullari hamda vosita yoki dastaklarini to'laroq tavsiflash lozim.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning vazifalarida aniq namoyon bo'ladi. Bozor xo'jaligi sharoitida davlatning iqtisodiy vazifalari asosan bozor tizimining amal qilishini yengillashtirish va himoya qilish maqsadiga ega bo'ladi. Bu sohadagi **davlatning iqtisodiy vazifalaridan** quyidagi ikki turini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;

2) raqobatni himoya qilish.

Davlatning boshqa vazifalari iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Bu yerda **davlatning uchta vazifasi** alohida ahamiyatga ega:

1) daromad va boylikni qayta taqsimlash;

2) resurslarni qayta taqsimlash;

3) iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart-sharoiti hisoblangan **huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini** o'z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan huquqiy asosni ta'minlash quyidagi tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo qiladi: xususiy korxonalarining huquqiy mavqeini mustahkamlash; xususiy mulkchilik huquqini ta'minlash va shartnomalarga amal qilishni kafolatlash; korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va boshqalar. O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida», «Tadbirkorlik faoliyati to'g'risida» va «Aksionerlik jamiyatlari to'g'risida»gi qonunlari hamda ularga kiritilgan qo'shimcha va tuzatishlar, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bo'yicha tadbirlari bozor iqtisodiyoti uchun zarur huquqiy asosni ta'minlashga qaratilgan.

Davlat tomonidan **ijtimoiy muhitni ta'minlash** o'z ichiga ichki tartibni saqlash, mahsulot sifati va og'irligini o'lchash standartlarini belgilash, tovar va xizmatlar ayirboshlashni yengillashtirish uchun milliy pul tizimini muomalaga kiritish kabilarni oladi.

Raqobat bozor iqtisodiyotida asosiy tartibga soluvchi mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Bu shunday kuchki, u xaridorlar yoki iste'molchilarning ehtiyojlariga ishlab chiqaruvchi va resurs yetkazib beruvchilarni bo'ysundiradi. Raqobat sharoitida ko'plab xaridorlar tomonidan bildirilgan talab va sotuvchilarning taklifi bozor narxlarini belgilaydi. Bu shuni bildiradiki, ishlab chiqaruvchilar va resurs yetkazib beruvchilar iste'molchilarning faqat bozor orqali hisobga olinadigan xohishlariga moslashishi mumkin. Bozor tizimining irodasiga bo'ysunuvchi, raqobatlashuvchi ishlab chiqaruvchilar foyda olishni va o'z mavqelarining mustahkamlashini kutadi, kim bozor qonunlarini buzsa, zarar ko'radi va oxir oqibatda sinadi. Raqobat sharoitida xaridor – bu xo'jayin, bozor ularning gumashtasi, korxonasi esa ularning xizmatkori hisoblanadi.

Iqtisodiyotda sotuvchilar o'rtasidagi raqobat o'rnini monopoliyalar egallaganda, ularning bozorga ta'sir ko'rsatish yoki undagi narxlarni o'z manfaatlarini ko'zlab o'zgartirish imkoniyati paydo bo'ladi. Monopoliyalar o'zlarining takliflari umumiy hajmini tartibga solish layoqatidan foydalanib, mahsulot hajmini sun'iy cheklash orqali ularga ancha yuqori narx belgilash va shu orqali ancha barqaror foyda olishi mumkin.

Bozor munosabatlari rivojlangan sharoitda monopoliyalar ustidan ikki usulda nazorat o'rnatiladi. Birinchi usulda, texnologiya va iqtisodiy sharoitlar raqobatli bozor mavjud bo'lish imkoniyatini yo'qqa chiqaradigan tabiiy monopoliyalar deb nomladigan tarmoqlarda davlat narxlarini tartibga soladi va ko'rsatiladigan xizmatlarga standartlarni o'rnatadi. Transport, aloqa, elektr energiyasi ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy foydalanishdagi korxonalar ma'lum darajada shunday tartibga solinadi. Ikkinchi usulda, samarali ishlab chiqarish juda ko'pchilik bozorlarda raqobat rivojining juda yuqori darajasida ta'minlanishi sababli davlat raqobatini kuchaytirish va himoya qilish maqsadida monopoliyalarga qarshi qonunlar qabul qiladi.

Respublikamizda ham monopol faoliyatni cheklash, tovarlar bozorida raqobatni rivojlantirish, iste'molchilar va tadbirkorlar manfaatini himoya qilishga qaratilgan qator qonunlar qabul qilingan.

Bozor tizimi kishilarning tabiiy qobiliyati, orttirgan bilimi va malakasi hamda mulkka egaligini hisobga olib, ularning yuqori daromad olishini ta'minlaydi. Shu bilan birga jamiyatning moddiy vositalarga ega bo'lmagan, bilim va malaka darajasi past, layoqati ham yuqori bo'lmagan a'zolari, qariyalar, nogironlar, ishsizlar yolg'iz va qaramog'ida bolalari bo'lgan ayollar juda kam daromad oladi yoki bozor tizimi doirasida ishsizlar kabi umuman daromadga ega bo'lmaydi. Qisqasi, bozor tizimi pul daromadlarini va milliy mahsulotni jamiyat a'zolari o'rtasida taqsimlashda birmuncha tengsizliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli davlat o'z zimmasiga **daromadlar tengsizligini kamaytirish vazifasini** oladi. Bu vazifa bir qator tadbir va dasturlarda o'z ifodasini topadi.

Birinchiidan, transfert to'lovlari muhtojlarni, nogironlarni va birovning qaramog'ida bo'lganlarni nafaqalar bilan, ishsizlarni ishsizlik nafaqalari bilan ta'minlaydi. Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali pensionerlar va qariyalarga moliyaviy yordam ko'rsatiladi. Bu barcha dasturlar davlat budjeti mablag'larini jamiyatning kam daromad olgan yoki umuman daromadga ega bo'lmagan a'zolari hisobiga qayta taqsimlaydi.

Ikkinchidan, davlat bozorni tartibga solish yo'li bilan, ya'ni talab va taklif ta'sirida o'rnatiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan ham daromadlarning taqsimlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Me'yordagi oziq-ovqat tovarlariga o'rnatiladigan imtiyozli narxlar va ish haqining eng kam (minimal) darajasi haqidagi qonunchilik davlatning, aholining ma'lum qatlami daromadlarini oshirishga qaratilgan tadbirlarining yana bir misolidir.

Davlat jamiyat a'zolari o'rtasida daromadlarni qayta taqsimlashda soliq imtiyozlarini belgilash orqali soliq tizimidan ham keng foydalanadi.

Bozor mexanizmining resurslarni qayta taqsimlashdagi layoqatsizligi ikki holatda ko'rinadi, ya'ni raqobatli bozor tizimi: 1) ma'lum tovarlar va xizmatlarning kam miqdorini ishlab chiqaradi; 2) ishlab chiqarishi o'zini oqlagan ayrim tovarlar va xizmatlarga resurslarning har qanday turini ajratish holatida bo'lmaydi.

Resurslarning qayta taqsimlanishi tovarlarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilish bilan bog'liq foyda yoki zarar, uchinchi tomonga, ya'ni bevosita xaridor yoki sotuvchi hisoblanmaganlar tomonga «siljigan» chog'da vujudga keladi. Bu **qo'shimcha samara** deb ataladi, chunki u bozor qatnashchisi hisoblanmaganlar hissasiga to'g'ri keluvchi foyda yoki zararni ifodalaydi. Bunga atrof-muhitning ifloslanishini misol qilib keltirish mumkin. Kimyo korxonasi o'zining sanoat chiqindilarini ko'l yoki daryoga oqizsa, bu ushbu suv havzasida cho'miluvchilar, baliqchilar va atrofdagi aholiga zarar keltiradi.

Ishlab chiqaruvchi esa atrof-muhitni muhofazalovchi inshoot va qurilmalar o'rnatmaslik hisobiga o'z ishlab chiqarish xarajatlarining ancha past darajasini ta'minlaydi. Resurslarning nomutanosib taqsimlanishi natijasida vujudga keladigan bunday holatlarni tartibga solish uchun davlat qonunchilik tadbirlarini qo'llaydi yoki maxsus soliq va jarimalardan foydalanadi.

Masalan, atrof-muhit va suv havzalarining ifloslanishini taqiqlovchi yoki cheklovchi qonunlar ishlab chiqaruvchilarni o'zlarining sanoat chiqindilarini ishlab chiqarish jarayonida ifloslangan suvni tozalovchi qurilmalar sotib olish va o'rnatish bilan yo'qotishga majbur qiladi.

Shuningdek, davlat maxsus soliqlarni kiritish orqali atrof-muhitning ifloslanishidan boshqalarga kelishi mumkin bo'lgan zararni korxonalarining o'ziga yuklashga harakat qiladi.

Davlat bir qator yo'llar bilan resurslarning nomutanosib taqsimlanishi keltirib chiqaradigan oqibatlarni yumshatishga ham harakat qiladi.

Birinchi, iste'molchilarning muayyan tovar va xizmatlarni xarid qilish qobiliyatini oshirish yo'li bilan ularning talabi kengaytiriladi. Masalan, respublikamizda bozor munosabatlariga o'tishning dastlabki davrida oziq-ovqat mahsulotlariga talon tizimi joriy etilishi past daromadli oilalarning oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini oshirdi va shu orqali resurslarning nomutanosib taqsimlanishini bartaraf qildi.

Ikkinchidan, davlat taklifni oshirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalashi mumkin. Subsidiyalar ishlab chiqaruvchilarning zararlarini qisqartiradi va mahsulotlar ishlab chiqarishda resurslarning yetishmasligi muammosini bartaraf qiladi.

Uchinchi, davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarning ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqadi. Bunday tarmoqlar davlat mulkiga asoslanadi va davlat tomonidan bevosita boshqariladi yoki ularni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi. Fan,

ta'lim, sog'liqni saqlash, milliy mudofaa, favqulodda ro'y beradigan tabiiy hodisalarga qarshi kurash, ichki tartibni saqlash shular jumlasidandir.

Davlat budjet mablag'lari hisobiga resurslarni xususiy sohada qo'llanilishdan bo'shatadi hamda ularni ijtimoiy ne'mat va xizmatlar ishlab chiqarishga yo'naltirishi mumkin. Shunday qilib, davlat mamlakat milliy mahsuloti tarkibida muhim o'zgarishlarni amalga oshirish maqsadida resurslarni qayta taqsimlaydi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiyotning barcha sohalarini resurslar bilan ta'minlash, to'la bandlik va narxlarning barqaror darajasiga erishishda yordam berish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish davlatning eng muhim vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiyotda to'la bandlikni ta'minlash uchun umumiy sarflar, ya'ni xususiy va davlat sarflarining hajmi yetarli bo'lmasa, davlat bir tomondan ijtimoiy ne'matlar va xizmatlarga o'z sarflarini ko'paytiradi, boshqa tomondan xususiy sektor sarflarini rag'batlantirish maqsadida soliqlarni qisqartiradi.

Agar jami sarflar to'la bandlik sharoitida taklif hajmidan oshib ketsa, bu narxlar darajasining ko'tarilishiga olib keladi. Jami sarflarning mazkur ortiqcha darajasi inflyatsion xususiyat kasb etadi. Bunday holda davlat soliqlarni oshirish orqali xususiy sektor sarflarini qisqartirish va shu yo'l bilan ortiqcha sarflarni tugatishga harakat qiladi. Iqtisodiyotda ishsizlik mavjud bo'lganda davlat sarflarining ko'payishi jami sarflar, ishlab chiqarish hajmi va bandlilikning o'sishiga olib keladi. O'z navbatida, soliqlarning qisqarishi yoki transfert to'lovlarining ko'payishi daromadlarni ko'paytiradi. Bu daromadlar shaxsiy sarflarning o'sishini rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Davlat o'z ishlab chiqarishini moliyalashtirishdan tashqari ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minotning bir qator dasturlarini amalga oshiradi, iqtisodiyotning xususiy va kooperativ sektorida daromadlarni qayta taqsimlaydi. Davlat tartibga soluvchi xususiyatga ega bo'lgan bir qator vaziyatlarni ham amalga oshiradi. Bularga atrof-muhitni himoya qilish, aholi sog'lig'ini saqlash, bo'sh ishchi o'rinlariga ega bo'lishning teng sharoitini ta'minlash va ma'lum sohalarda narx belgilash amaliyoti ustidan nazorat qilish va shu kabilarni kiritish mumkin.

3. Davlatning iqtisodiyotga ta'sir qilish usullari va vositalari

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruhlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, bozor iqtisodiyoti esa asosan iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog'langan. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning **davlat sektori** mavjud. Davlat sektorini

boshqarish mulkchilikning davlat shakliga asoslanib, u asosan quyidagi uchta yo'l orqali shakllanadi:

1) ishlab chiqarish vositalari egalariga pul yoki qimmatli qog'ozlar bilan tovon to'lash orqali mulkni milliyashtirish;

2) davlat budjeti mablag'lari hisobiga yangi korxonalar, ba'zi hollarda yaxlit tarmoqlarni barpo etish;

3) davlat tomonidan xususiy korporatsiyalarning aksiyalarini sotib olish va aralash davlat-xususiy korxonalarini tashkil etish.

Hozirda so'nggi uchinchi yo'l ustun ravishda amal qilmoqda.

O'zbekiston iqtisodiyotida davlat sektorining ulushi to'g'risidagi ma'lumotlarni quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin (23.1-jadval).

O'zbekiston iqtisodiyotida davlat sektorining ulushi, umumiy hajmga nisbatan foizda

Ko'rsatkichlar	Yillar				
	2004	2005	2006	2007	2008
Yalpi ichki mahsulot	24,2	24,2	22,2	20,7	20,6
Sanoat mahsuloti	20,7	21,6	20,6	20,1	18,7
Qishloq xo'jaligi mahsuloti	0,8	0,5	0,3	0,2	0,1
Qurilish ishlari	10,1	9,0	12,6	10,6	10,4
Transport	64,3	62,1	61,6	52,9	51,7
Aloqa	3,2	3,0	3,0	3,2	3,3
Chakana savdo aylanmasi	1,1	0,4	0,3	0,2	0,2
Aholiga pullik xizmat ko'rsatish	28,7	25,7	23,4	20,2	20,5
Tashqi savdo aylanmasi	26,6	23,4	17,6	17,4	23,8
Iqtisodiyotda band ishchilar soni	23,0	22,9	22,4	22,1	21,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Davlat xilma-xil shakldagi kapitalga egalik qiladi, kreditlar beradi, korxonalariga mulkdor hisoblanadi. Bu davlatni ijtimoiy kapitalning bir qismiga egalik qilishiga olib keladi.

Davlat iqtisodiyotni bevosita tartibga solishda ma'muriy vositalardan foydalanadi. Ma'muriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga tayanadi va taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xususiyatidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Tartibga solishning ma'muriy vositalaridan foydalanilganda yaxlit takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning alohida tomonlarini to'g'ridan-to'g'ri tartibga solish ko'zda tutiladi. Ayniqsa ishlab chiqarish tanazzulga uchragan davrda iqtisodiyotga bilvosita ta'sir qilish tadbirlari kam samarali bo'lib, ma'muriy vositalardan foydalanishga ustunlik beriladi. Bu usullardan quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

a) iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlari – transport, aloqa, atom va elektr energetikasi, kommunal xizmat va boshqa sohalarni bevosita boshqarish. Bunda

davlat mulk sohibi va tadbirkor sifatida o'ziga qarashli korxonalar va tashkilotlarning iqtisodiy hayotida faol qatnashadi. Davlat tadbirkorligi ma'lum doirada amal qilib, ko'pincha texnologiya sharoiti xususiy kapital uchun qulay bo'lmagan korxonalar doirasi bilan cheklanadi. Davlat tadbirkorligi bir tomondan, ma'lum sharoitlarda iqtisodiy o'sish uchun zarur bo'lsa, ikkinchi tomondan vaqt o'tishi bilan samarasiz bo'lib qolishi ham mumkin. Bunday holda ular xususiy tadbirkorlik ob'ektiga aylantiriladi.

Mamlakatimizda «iqtisodiyotni erkinlashtirishdagi bosh vazifa – eng avvalo, davlatning boshqaruvchilik vazifalarini-funksiyalarini qisqartirish, uning korxonalar xo'jalik faoliyatiga, birinchi galda xususiy biznes faoliyatiga aralashuvini cheklash»¹²⁰ hisoblanadi;

b) narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati. Bu iqtisodiyotni tartibga solishning inflyatsiyaga qarshi tadbirlari hisoblanib, inflyatsiyani yumshatishga qaratiladi. Mazkur siyosatni yuritishda narxlar va ish haqini oshirish qonun bilan taqiqlandi yoki ma'lum doira bilan cheklanadi. Inflyatsiyaga qarshi tadbirlar ta'sirida inflyatsiya darajasining pasayishi investitsiyalar hajmining oshishini rag'batlantiradi;

d) ish bilan bandlik xizmati (mehnat birjalari) faoliyatini tashkil qilish. Davlat bu faoliyatni tashkil qilish bilan ishsizlikni qisqartirish choralarini ko'radi. Ularni zarur kasblarga qayta tayyorlaydi, ish bilan ta'minlanmaganlarga nafaqa beradi, muhtojlarga yordam ko'rsatadi;

e) iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish. Bunday qonunlar qatoriga monopoliyaga qarshi qonunchilik, tadbirkorlik to'g'risidagi, bank sohalari, qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyatini tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlar kiradi.

Shu orqali bozor munosabatlarining rivojlanishi qonun yo'li bilan kafolatlanadi, turli mulk shakllarining daxlsizligi ta'minlanadi, monopoliyalarga yo'l berilmaydi va erkin raqobat uchun sharoit yaratiladi.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va budjet siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- hisob stavkasini tartibga solish;
- moliya-kredit muassasalarining Markaziy bankdagi zaxiralari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;
- davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat obligatsiyalarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlat bu dastaklar yordamida moliya bozorida talab va taklif nisbatini kutilgan yo'nalishda o'zgartirishga harakat qiladi. Jumladan, ssudaga beriladigan pul miqdorini o'zgartirish uchun foiz stavkasi vositasidan foydalanadi. Davlat kreditga bo'lgan talab va taklifni Markaziy bank orqali quyidagi yo'llar bilan o'zgartiradi.

---

¹²⁰ Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T.: «Yangi asr avlodi», 2001, 62-bet.

Birinchidan, davlat Markaziy bank ehtiyojlari orqali banklar mablag'larining qarzga beriladigan va zaxirada turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi. Natijada qarzga beriladigan pul miqdori o'zgaradi, ya'ni uning taklifi oshsa, foiz kamayadi, aksincha u kamaysa, foiz oshadi. Foizning kamayishi kredit olishga intilishni kuchaytiradi va bu investitsiya faolligi orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

Ikkinchidan, Markaziy bank boshqa banklarga past foiz stavkasida qarz berib, ularning kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishiga ta'sir qilishini ta'minlaydi.

Uchinchidan, davlat Markaziy bank orqali xazina majburiyatlarini tarqatadi, o'z obligatsiyalarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarini sotib oladi. Natijada taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, bu foizga ta'sir etadi. **Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi.**

Davlat budjet siyosati uning daromadlar va xarajatlar qismini o'zgartirishga qaratiladi. Davlat xarajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jalb qilishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo'jalik sub'ektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikka ta'sir ko'rsatishda ham keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida **budjet xarajatlaridan** ham foydalanadi.

Bunga birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidiyalari va kafolatlari, hamda xususiy sektordan tovarlarni sotib olishga qilinadigan sarflar misol bo'ladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda asosiy kapitalga hisoblanadigan **jadallashgan amortizatsiya** ajratmalari alohida rol o'ynaydi. U hozirgi sharoitda jang'arish va iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy vositasi hamda iqtisodiy sikl va bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi muhim dastak hisoblanadi.

Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat kapital qo'yilmalari muhim rol o'ynaydi. Jumladan, bozor kon'yunkturasi yomonlashgan, turg'unlik yoki inqiroz sharoitida xususiy kapital qo'yilmalar qisqaradi, davlat investitsiyalari esa odatda o'sadi. Shu orqali davlat ishlab chiqarishda tanazzul va ishsizlikning o'sishiga qarshi turishga harakat qiladi.

Davlat kapital qiymatlari iqtisodiyot tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarda ham sezilarli o'ringa ega bo'ladi, masalan, davlat xususiy kapitalining oqib kelishi yetarli bo'lmagan mintaqalar, tarmoqlar yoki faoliyat sohalarida yangi ob'ektlar qurish va eskilarini qayta qurollantirish orqali iqtisodiyot tarkibiy tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Bulardan tashqari davlat kapital qo'yilmalari ilmiy-tadqiqot ishlarida, kadrlar tayyorlashda, tashqi savdo va chetga kapital chiqarishda ham katta rol o'ynaydi.

Shuningdek, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bir qator shakllarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iqtisodiy dasturlarining ishlab chiqilishi;
- ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, ixtirolarni davlat tomonidan rag'batlantirish hamda iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy siljishlarni ta'minlash;

- investitsiya jarayoni va iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish;
- ishchi kuchi bozoriga davlat tomonidan ta'sir ko'rsatish;
- qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solish va boshqalar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning oliy shakli **davlat iqtisodiy dasturlari** hisoblanadi. Uning vazifasi tartibga solishning barcha usuli va vositalaridan kompleks foydalanishdan iborat.

Iqtisodiy dasturlar o'rta muddatli, favquloddagi va maqsadli bo'lishi mumkin. O'rta muddatli umumiy iqtisodiy dasturlar odatda besh yilga tuziladi. Favquloddagi dasturlar tig'iz vaziyatlarda, masalan, inqiroz, ommaviy ishsizlik va kuchli inflyatsiya sharoitlarida ishlab chiqilib, qisqa muddatli xususiyatga ega bo'ladi. Maqsadli dasturlarning ob'ekti tarmoqlar, mintaqalar, ijtimoiy sohalar va ilmiy tadqiqotlarning har xil yo'nalishlari bo'lishi mumkin.

Masalan, mamlakatimizda 2006-2008 yillarda mahalliy xomashyo negizida tayyor mahsulot, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chikarishni mahalliyashtirish dasturi qabul qilingan bo'lib, uning asosiy maqsadi iqtisodiyotning jadal va barqaror rivojlanishini ta'minlash, uning tashqi omillarga bog'liqligini kamaytirish, ishlab chiqarish jarayonlariga yangi, samarali texnologiyalarni tatbiq qilishni jadallashtirish, mahalliy xomashyo va ishlab chiqarish resurslaridan keng foydalanish, shuning asosida zamonaviy raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish, valyuta mablag'laridan tejamli va oqilona foydalanish, shuningdek yangi ish joylarini yaratishdan iborat. Belgilangan qulay shart-sharoitlar va imtiyozlar natijasida Mahalliyashtirish dasturi doirasidagi ishlab chiqarish hajmi yildan-yilga oshib bormoqda. 2004 yilda 201 ta mahalliyashtirish loyihasi doirasida 135 ta korxonalar ishtirok etgan bo'lsa, 2008 yilga kelib loyihalar soni 310 taga, ularda ishtirok etgan korxonalar soni esa 166 taga yetgan. Ishlab chiqarish hajmi 2006-2008 yillar mobaynida avtomobillar bilan hisoblanganda 1,9 marta, avtomobillarsiz 3,5 marta o'sgan¹²¹.

«Mamlakatimiz bo'yicha investitsiya dasturlarini amalga oshirish natijasida qariyb 250 milliard so'mlik asosiy fondga ega bo'lgan jami 423 ta ob'ekt, jumladan, oziq-ovqat sanoatida 145 ta, qurilish materiallari sanoatida 118 ta, yengil va to'qimachilik sanoatida 65 ta, qishloq va o'rmon xo'jaligi sohasida 58 ta, kimyo va neft-kimyo sanoatida 13 ta, farmatsevtika tarmog'ida 8 ta ob'ekt ishga tushirildi»¹²².

Shunga ko'ra, O'zbekistonda qabul qilingan Kadrlar tayyorlash va Maktab ta'limi rivojlantirish umummilliy dasturlari muhim o'rin tutadi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga joriy etishda davlat budjetidan qo'shimcha sarf-xarajatlar 1997-2001 yillar oralig'idagi o'tish davrida 65 mlrd. so'mni tashkil etdi. Ta'lim sohasiga sarflanayotgan xarajatlar bo'yicha O'zbekiston dunyoda o'z o'rniga ega. Xususan, Jahon bankining ma'lumotiga ko'ra, yalpi ichki mahsulotdan ta'lim sohasiga xarajatlar Rossiyada 3,4 foiz, AQSH, Frantsiya va Buyuk Britaniyada

¹²¹ O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari.

¹²² Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 20-b.

5,3 foizni tashkil etadi. O'zbekistonda 1998 yilda ta'lim sohasiga yo'naltirilgan xarajatlar yalpi ichki mahsulotning 7,6 foizini, 1999 yilda 8,1, 2000 yilda esa 10,3 foizini tashkil etdi. Agar 2003 yilda jami budjet xarajatlarining 26,2 foizi ta'lim sohasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2004 yilda bu ko'rsatkich 27 foizga yetdi.

Mamlakat budjetining 8-12 foizi Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishga ajratilishi dunyodagi hech bir mamlakat tajribasida ko'rilmagan. Yalpi ichki mahsulotining ta'lim sohasiga sarflanadigan ulushi 10 foizdan 12 foizgacha ko'tarildi. Boshqacha aytganda, Milliy dasturda ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni ro'yobga chiqarish ishlariga 1998 yilning o'zida budjetdan 103,1 mlrd. so'm sarflangan bo'lsa, 1999 yilda 143 mlrd. so'm ajratilgan. Bu mablag'ning 30,5 mlrd. so'mi akademik va kasb-hunar kollejlari barpo etishga sarflandi. 1997-2005 yillar davrida Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish uchun ta'lim sohasiga 2 trln. 200 mlrd. so'mdan ko'proq mablag' sarflandi. 2004-2009 yillarda kadrlar tayyorlash uchun sarflanadigan mablag' 1 trln. 200 mlrd. qilib belgilangan. O'tgan yillar mobaynida zamonaviy, har tomonlama jihozlangan o'quv yurtlarini barpo etish uchun 5 mlrd. doll.dan ortiq budjet va budjetdan tashqari mablag'lar yo'naltirildi.

O'tgan davr mobaynida Kadrlar tayyorlash va Maktab ta'limi rivojlantirish umummilliy dasturlari doirasida ahamiyatli ishlar amalga oshirildi. Jumladan:

- maktablar, litsey va kollejlarning zamonaviy moddiy-texnik va o'quv bazasini shakllantirish va mustahkamlash, ta'lim-tarbiya jarayoniga yangi standartlar, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etildi;

- 1200 dan ziyod akademik litsey va kasb-hunar kolleji, 4600 dan ortiq umumta'lim maktabi yangitdan bunyod etildi, rekonstruktsiya qilindi va zamonaviy o'quv-laboratoriya jihozlari bilan ta'minlandi;

- keyingi 10 yil davomida o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim tizimida 100 dan ziyod yo'nalish, 265 ta mutaxassislik va 700 ta kasb bo'yicha professional ta'lim olgan va zamonaviy fikrlash salohiyatiga ega bo'lgan bir million nafardan ortiq yangi avlod mutaxassislari tayyorlandi.

O'zbekistonda 2008 yil «Yoshlar yili» deb nomlandi va unga oid maxsus davlat dasturi qabul qilindi. Prezidentimiz o'z ma'ruzasida «Yoshlar yili» dasturining mazmun-mohiyati, ahamiyati hamda uni shakllantirishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan asosiy jihatlarga to'xtalib o'tdi. Jumladan, mazkur dastur haqida gapirganda, yoshlar siyosati masalalarini tahlil etayotganda, biz yosh oilalarning ehtiyoj va talablariga alohida e'tibor qaratishimiz kerakligi ta'kidlandi. Avvalambor, yosh oilalarga munosib uy-joy va ijtimoiy-maishiy shart-sharoitlarni yaratib berish, ro'zg'orni butlash uchun mablag' va kreditlar bilan ta'minlash, ma'naviy yetuk, jismonan sog'lom bolalarni tarbiyalab voyaga yetkazish yo'lida zarur imkoniyatlarni tug'dirib berishimiz kerakligi, bu masalalarning barchasi dasturda o'z ifodasini topishi lozimligi uqtirildi¹²³.

---

¹²³ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish **tashqi iqtisodiy usullar** yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

Tovarlar, xizmatlar, kapital va fan-texnika yutuqlari eksportini rag'batlantirish tadbirlari, eksportni kreditlash, chet ellardan investitsiyalar va eksport kreditlarini kafolatlash, tashqi iqtisodiy aloqalarga cheklashlar kiritish yoki bekor qilish, tashqi savdoda boj to'lovlarini o'zgartirish, mamlakat iqtisodiyotiga chet el kapitalini jalb qilish yoki cheklash bo'yicha tadbirlar, mamlakatga chetdan ishchi kuchini jalb qilish, xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda va davlatlararo uyushmalarda qatnashish mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solishning asosiy vositalaridir.

Shunday qilib, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning qarab chiqilgan barcha ichki va tashqi iqtisodiy usullari (vosita va dastaklari) birgalikda milliy iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga va mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Xulosalar:

1. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi uning bozor vositasida o'zini-o'zi tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni o'z zimmasiga olishi; bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi keltirib chiqaruvchi salbiy oqibatlarni bartaraf etish zarurligi; iste'molchilarning manfaatlarini himoyalash; bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish, jumladan, aholining kam ta'minlangan qatlamining turmush darajasi haqida g'amxo'rlik qilish, bepul (yoki imtiyozli) bilim berish, tibbiy xizmat ko'rsatish va shu kabilarni o'z zimmasiga olishi; hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini ham o'z zimmasiga olishi orqali izohlanadi.

2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a'zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha faoliyati tushuniladi.

3. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning vazifalari orqali ifodalaniib, ular asosan bozor tizimining amal qilishini yengillashtirish va himoya qilish, iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Ya'ni, bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash; raqobatni himoya qilish; daromad va boylikni qayta taqsimlash; resurslarni qayta taqsimlash; iqtisodiyotni barqarorlashtirish, iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

---

iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

4. Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bevosita va bilvosita ta'sir qilish usullari hamda tashqi iqtisodiy usullardan foydalanadi. Tartibga solishning bevosita ta'sir qilish usullari foydalanilganda yaxlit takror ishlab chiqarish jarayoni yoki uning alohida tomonlarini to'g'ridan-to'g'ri, ma'muriy tartibga solish ko'zda tutiladi. Bu usullar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: iqtisodiyotning ayrim bo'g'inarini bevosita boshqarish; narxlar va ish haqini «muzlatib» qo'yish siyosati; ish bilan bandlik xizmati (mehnat birjalari) faoliyatini tashkil qilish; iqtisodiy sohani tartibga solishni ko'zda tutuvchi qonunlarni ishlab chiqish va qabul qilish va h.k.

5. Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va budjet siyosatida o'z ifodasini topadi. Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi: hisob stavkasini tartibga solish; moliya-kredit muassasalarining Markaziy bankdagi zaxiralari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish; davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat obligatsiyalarini chiqarish, ularni sotish va to'lash). Davlat budjet siyosati uning daromadlar va harajatlar qismini o'zgartirishga qaratilib, bu usulning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish – qonunchilik, ijro va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi – iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish.

Davlatning iqtisodiy vazifalari – iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning usullari – tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalari birligi.

Bevosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish tavsifidagi ma'muriy vositalari.

Bilvosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Davlatning iqtisodiyotdagi rolga turlicha qarashlarini baholang.
2. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi to'g'risidagi qanday nazariyalarni bilasiz?
3. Davlatning asosiy iqtisodiy vazifalarini sanab chiqing va ularning qisqacha tavsifini bering.
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini nima taqozo qiladi?
5. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish o'z oldiga qanday maqsad va vazifalarni qo'yadi?

6. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bevosita va bilvosita usullariga tavsif bering. Tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalarini sanab ko'rsating.

7. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda davlat sektori qanday rol o'ynaydi?

8. Davlat ijtimoiy-iqtisodiy dasturlari nima va ular qanday amalga oshiriladi?

9. O'zbekiston iqtisodiyotida davlat sektorining ulushi dinamikasini tahlil qiling. Yillar davomida tarmoq va sohalar bo'yicha davlat sektori ulushining o'zgarishini izohlang.

10. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning tashqi iqtisodiy usullarining mazmunini tushuntiring.

24-mavzu. Aholi daromadlari va davlatning ijtimoiy siyosati

1. Aholining daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari.

2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash.....

3. Davlatning ijtimoiy siyosati. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning asosiy yo'nalishlari...

Oldingi mavzularda davlat, turli korxonalar, jismoniy va huquqiy shaxslarning daromadlari va ularning shakllari haqida tushunchalar berilgan edi.

Ushbu mavzuda aholi daromadlarining iqtisodiy mazmuni, ularning tarkibi, daromadlarning aholi turmush darajasiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligining asosiy sabablari o'rganiladi. Daromadlar tengsizligi borasida bildirilgan fikrlar tahlil qilinib, tengsizlik va samaradorlik o'rtasidagi nisbat ko'rsatib beriladi. Mavzu kambag'allik muammosi, aholi daromadlarining yetarli darajasini ta'minlash bo'yicha davlat dasturlarini bayon etish bilan yakunlanadi.

1. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari

«Daromad» iqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, u serqirra va murakkab mazmunga ega hisoblanadi. Chunki, daromad bir vaqtning o'zida biron-bir faoliyat natijasida olingan tushumni, pul mablag'larini, natural ko'rinishda olingan mahsulotlarni, iqtisodiy resurslar keltiruvchi nafni va boshqa tushunchalarni ifodalashi mumkin. Shuningdek, daromad umumiy tushuncha bo'lib, uning tarkibida aholi daromadlari muhim o'rin tutadi.

Aholi daromadlari ma'lum vaqt oralig'ida (masalan, bir yilda) ular tomonidan olingan pul va natural shakldagi tushumlar miqdorini anglatadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda aholi daromadlarining tarkibiy tuzilishi turlicha ko'rsatiladi. Jumladan, V.I.Vidyapin va boshqalarning umumiy tahriri ostidagi «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida bu tarkibiy tuzilish quyidagi jadval ko'rinishida keltirilgan (24.1-jadval).

24.1-jadval

Aholi shaxsiy daromadi tarkibiy tuzilishi¹²⁴

1) Pul va natural shakldagi ish haqi va maosh 2) Qurolli kuchlar xizmatchilarining pul va natural ko'rinishdagi ta'minotlari 3) Tadbirkorlarning ajratmalari: a) ijtimoiy sug'urta va shu kabilarga, b) boshqa maqsadlarga.	Ijtimoiy bandlikdan olinadigan daromadlar
4) Erkin kasblardagi shaxslar 5) Fermerlar 6) Boshqa yakka tartibdagi tadbirkorlar va savdogarlar	O'zini-o'zi band qilishdan daromadlar
7) Renta, sof foiz, dividendlar	Mulkdan olinadigan daromadlar
8) Joriy transfertlar, kompaniyalarning xayriyalari 9) Davlat nafaqalari va boshqa to'lovlar	Transfert daromatlari

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, daromad tarkibining yuqorida keltirilgan tasnifida ma'lum chalkashliklar mavjud. Jumladan, qurolli kuchlar xizmatchilarining pul va natural ko'rinishdagi ta'minotlarini alohida bandda berilishi mantiqqa ziddir, chunki harbiy xizmatchilar ham o'z faoliyatlari natijalarini ish haqi yoki maosh ko'rinishida oladilar. Shuningdek, 4 – 6 tartib raqamlari bo'yicha keltirilgan bandlar daromad turini emas, balki faoliyat turini ko'rsatadi va h.k.

Aholi **pul daromadlari** ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatishidan kelib tushadigan daromadlarni o'z ichiga oladi.

Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlaridan iborat bo'ladi.

Jamiyat a'zolari daromadlari darajasi ular turmush farovonligining muhim ko'rsatkichi hisoblanib, shu bilan birga alohida shaxslarning dam olishi, bilim olishi, sog'lig'ini saqlashi, eng zarur ehtiyojlarini qondirishi imkoniyatlarini belgilab beradi. Aholi daromadlari darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar orasida ish haqidan tashqari chakana narx dinamikasi, iste'mol bozorining tovarlar bilan to'yinganlik darajasi kabilar muhim o'rin tutadi.

Aholi daromadlari darajasiga baho berish uchun nominal, ixtiyorida bo'lgan va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma'lum vaqt oralig'ida olingan daromadlarining pul ko'rinishidagi miqdori.

¹²⁴ Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 584-bet.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad. Bu daromad nominal daromaddan soliqlar va majburiy to'lovlar summasiga kam bo'ladi.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori. Ya'ni, real daromad aholining ixtiyorida bo'lgan daromadning xarid quvvatini bildiradi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanib, ulardan asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

a) ishlab chiqarish omillari hisobiga olinadigan daromad;

b) davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;

d) moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pud daromadlari.

Respublikamizda 2008 yilda aholining nominal pul daromadlari 2007 yilga nisbatan 34,1 foizga o'sib, 22626,3 mlrd. so'mni tashkil etdi. Aholining pul xarajatlari va jamg'armalari esa tegishli ravishda 34,2 foizga o'sib, 22240,7 mlrd. so'mni tashkil etdi.

Mamlakatimizdagi aholi pul daromadlari, xarajatlari va jamg'armalarining keyingi yillardagi dinamikasi quyidagi jadval ma'lumotlari orqali tavsiflanadi (24.2-jadval).

24.2-jadval

O'zbekistonda aholi pul daromadlari, xarajatlari va jamg'armalarining dinamikasi (mlrd. so'm)

Ko'rsatkichlar	Yillar				
	2004	2005	2006	2007	2008
Aholi pul daromadlari	7634,4	9728,6	12954,9	16872,7	22626,3
Aholi pul xarajatlari va jamg'armalari	7561,1	9533,0	12680,7	16572,8	22240,7
Pul daromadlarining xarajatlardan farqi	73,3	195,6	274,2	299,9	385,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinadiki, mamlakatimizda aholi pul daromadlari sezilarli darajada oshib bormoqda. Muvofiq ravishda aholining pul xarajatlari va jamg'armalari ham o'smoqda, biroq, bu o'sish daromadlar o'sishi darajasidan ortda qolishi sababli, aholi ixtiyoridagi pul qoldiqlari miqdori oshib bormoqda. Xususan, bu ko'rsatkich 2008 yilda 2004 yildagiga nisbatan 5,3 barobardan oshgan.

O'zbekistonda aholi pul daromadlari va xarajatlari tarkibining tahlili shuni ko'rsatadiki, daromadlarning ahamiyatli qismi mol-mulk, tadbirkorlik faoliyati va qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olinmoqda (2008 yilda jami pul daromadlarining 49,9 foizni tashkil etgan) (24.3-jadval). Jami daromadlarning 33,3 foizi mehnatga haq to'lash va korxonalaridan olingan boshqa daromadlar hissasiga, 16,8 foiz ijtimoiy transfertlar hissasiga to'g'ri kelgan.

24.3-jadval

O'zbekistonda aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi tarkibi

Ko'rsatkichlar	2004		2005		2006		2007		2008	
	mlrd. so'm	foiz	mlrd. so'm	foiz	mlrd. so'm	foiz	mlrd. so'm	foiz	mlrd. so'm	foiz
Jami daromadlar	7634,4	100,0	9728,6	100,0	12954,9	100,0	16872,7	100,0	22626,3	100,0
shu jumladan:										
-mehnatga haq to'lash va korxonalaridan olingan boshqa daromadlar	2057,0	26,9	2860,2	29,4	3857,1	29,7	5417,5	32,1	7534,6	33,3
-mol-mulk, tadbirkorlik, qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlar	4593,7	60,2	5448,0	56,0	7135,8	55,1	8786,9	52,1	11290,5	49,9
-ijtimoiy transfertlar	983,7	12,9	1420,4	14,6	1962,0	15,2	2668,3	15,8	3801,2	16,8
Jami xarajatlar va jamg'armalar	7561,1	100,0	9533,0	100,0	12680,7	100,0	16572,8	100,0	22240,7	100,0
shu jumladan:										
-iste'mol sarflari	5871,8	77,7	6911,4	72,5	9538,9	73,6	12409,8	73,5	16613,8	74,7
-majburiy to'lov va badallar	598,7	7,9	667,3	7,0	895,8	6,9	1123,1	6,7	1445,6	6,5
-jamg'armalar-ning o'sishi	1090,6	14,4	1954,3	20,5	2246,0	17,4	3039,9	18,0	3803,2	17,1

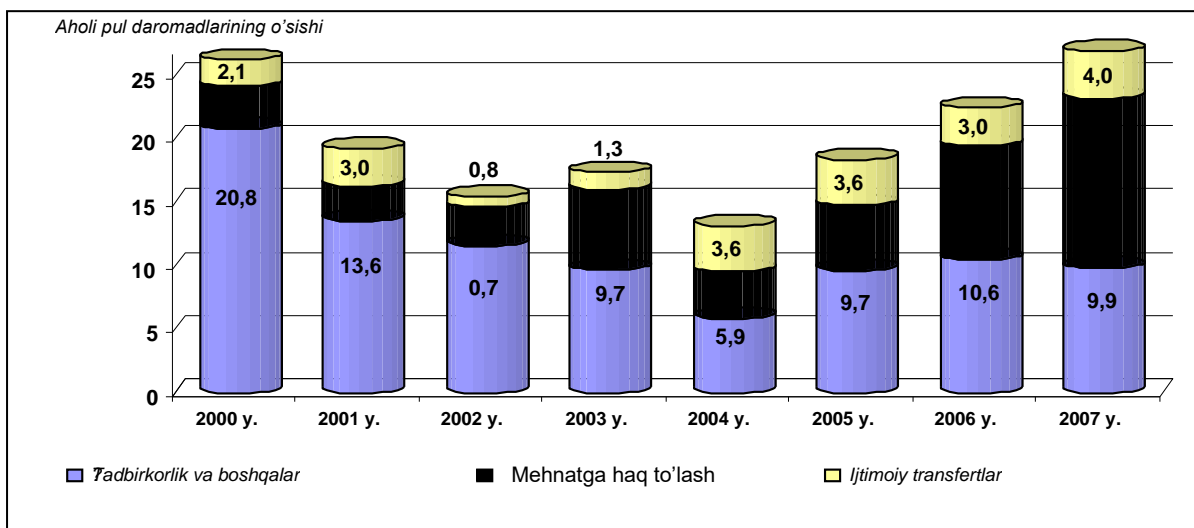
Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

2008 yilda aholining iste'mol sarflari 2007 yilga nisbatan 36,1 foizga o'sib, 16613,8 mlrd. so'mni tashkil etdi. Iste'mol sarflarining pul daromadlari umumiy hajmidagi ulushi 74,7 foizni tashkil qildi.

Aholi pul daromadlari qo'shimcha o'sishining omillari tahlili shuni ko'rsatadiki, agar 2000 yilda bu o'sishning 20,8 foizi tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan va boshqa daromadlar hisobiga ta'minlangan bo'lsa, 2007 yilga kelib bu manzara butunlay o'zgardi: pul daromadlari qo'shimcha o'sishining 13,4 foizi mehnatga haq to'lash, 9,9 foizi tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan va boshqa daromadlar, 4 foizi ijtimoiy transfertlar hisobiga ro'y berdi (24.1-diagramma).

Aholining yollanib ishlovchi qismi oladigan daromadlarining asosiy ulushini **ish haqi** tashkil etadi. Daromadning bu turi istiqbolda ham pul daromadlari umumiy

hajmining shakllanishida o'zining yetakchi rolini saqlab qoladi. Jumladan, O'zbekistonda 2001 yilda mehnatga layoqatli aholining o'rtacha ish haqi kun kechirish uchun minimum darajada zarur bo'lgan mablag'ning 99 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2007 yilda bu ko'rsatkich 3 barobardan ko'proq oshdi. Ta'kidlash joizki, bu ko'rsatkich

MDH mamlakatlari o'rtasida yuqori ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi¹²⁵.

24.1-diagramma

Aholi pul daromadlari qo'shimcha o'sishining omillari

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Aholi pul daromadlari darajasiga davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lovlar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu manbalar hisobiga pensiya ta'minoti amalga oshiriladi va turli xil nafaqalar to'lanadi.

Aholining **moliya-kredit tizimi** orqali olinadigan pul daromadlari quyidagilardan iborat:

- davlat sug'urtasi bo'yicha to'lovlar;
- shaxsiy uy qurilishiga va matlubot jamiyati a'zolariga bank ssudalari;
- jamg'arma bankidagi omonatlar bo'yicha foizlar;
- aktsiya, obligatsiya qiymatining o'sishidan olinadigan daromad va zayom bo'yicha to'lovlar;
- lotereya bo'yicha yutuqlar;
- tovarlarni kreditga sotib olish natijasida paydo bo'ladigan vaqtincha bo'sh mablag'lar;
- har xil turdagi kompensatsiya to'lovlar va h.k.

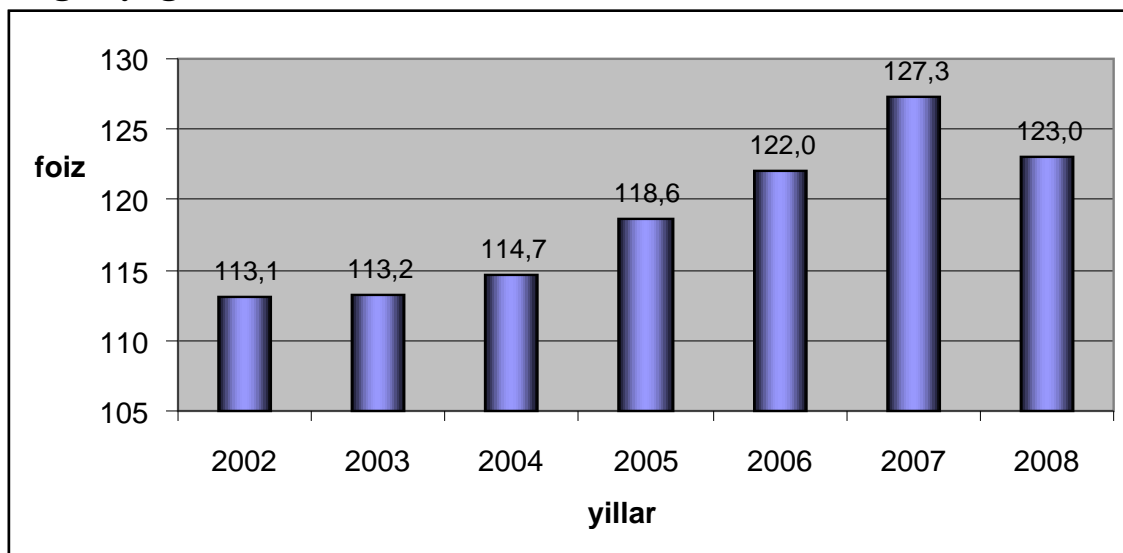
¹²⁵ Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral.

O'zbekistonda aholi jon boshiga real pul daromadlari 2008 yilda 23 foizga o'sdi (24.2-diagramma).

24.2-diagramma

O'zbekistonda aholi real pul daromadlarining o'sishi (o'tgan yilga nisbatan foiz hisobida)

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Aholi daromadlari ularning turmush darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Aholi turmush darajasi – aholining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda ular ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi.

Aholi turmush darajasining BMT tomonidan tavsiya etilgan ko'rsatkichlari tizimi o'z ichiga quyidagi guruhlarini oladi:

- 1) tug'ilish va o'lish darajasi hamda boshqa demografik ko'rsatkichlar;
- 2) hayot kechirishning sanitar-gigiena jihatidan sharoitlari;
- 3) oziq-ovqat tovarlarini iste'mol qilish;
- 4) turar joy sharoitlari;
- 5) ma'lumot va madaniyat;
- 6) mehnat qilish va bandlik sharoitlari;
- 7) aholining daromadlari va xarajatlari;
- 8) hayot kechirish qiymati va iste'mol narxlari;
- 9) transport vositalari;
- 10) dam olishni tashkil etish;
- 11) ijtimoiy ta'minot;
- 12) inson erkinligi.

Bu asosiy ko'rsatkichlardan tashqari yana ba'zi bir axborotga oid ko'rsatkichlar ham ajratib ko'rsatiladi: aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YAIM, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi milliy daromad, aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi iste'mol hajmi va boshqalar.

Kishilar hayot faoliyati uchun zarur ne'matlar to'plami mehnat sharoiti, ta'lim, sog'liqni saqlash, oziq-ovqat va uy-joy sifati kabi xilma-xil ehtiyojlarni o'z ichiga oladi.

Kishilar ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zolarining alohida olgan va oilaviy daromadlari darajasiga bog'liq. Turmush darajasini mamlakat darajasida (butun aholi uchun) va tabaqalashgan mikrodarajada (aholining alohida guruhi uchun) qarab chiqish mumkin. Birinchi yondashuv turli mamlakatlarda aholining turmush darajasini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'yicha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Aholi guruhlari bo'yicha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash **iste'molchi budjeti** asosida amalga oshiriladi. Iste'molchi budjetlarining bir qator turlari mavjud bo'ladi: o'rtacha oila budjeti, yuqori darajada ta'minlangan budjet, minimal darajada moddiy ta'minlanganlar budjeti, nafaqaxo'rlar va aholi boshqa ijtimoiy guruhlari budjeti shular jumlasidandir.

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, daromadning bundan past darajasida ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu daraja **moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi** (qashshoqlikning boshlanishi) sifatida chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'rtacha daromad «o'rtacha sinf» deb ataladigan tabaqalar daromadlari bo'yicha aniqlanadi. Bunday guruh iste'mol savati to'plamiga uy, avtomashina, dala hovli, zamonaviy uy jihozlari, sayr qilish va bolalarini o'qitish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar va zebu ziynat buyumlari kiradi.

Bozor iqtisodiyoti aholining yuqori ta'minlangan yoki «boy» qatlamining mavjud bo'lishini taqozo qilib, ularga aholining yuqori sifatli tovar va xizmatlar xarid qilishga layoqatli bo'lgan juda oz miqdori kiradi. AQSHda aholi bu qismining shaxsiy imkoniyati 8-10 mln. dollar miqdorida baholanadi.

Turmush darajasi kishilarning turmush tarzi bilan uzviy bog'liq. **Turmush tarzi – bu kishilar (jamiyat, ijtimoiy qatlam, shaxs)ning milliy va jahon hamjamiyatidagi hayot faoliyati turi hamda usullarini aks ettiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya.** Turmush tarzi inson hayot faoliyatining turli jihatlarini qamrab oladi, ya'ni:

- mehnat, uni tashkil etishning ijtimoiy shakllari;
- turmush va bo'sh vaqtdan foydalanish shakllari;
- siyosiy va ijtimoiy hayotda ishtirok etish;
- moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish shakllari;
- kishilarning kundalik hayotdagi xulq-atvori me'yorlari va qoidalari.

2. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash

Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholisining turli qatlam va guruhlari o'rtacha daromadlari darajasida ham farq mavjud bo'ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi darajasi ham daromadlaridagi farqlarni bartaraf eta olmaydi.

O'z-o'zidan aniqki, iqtisodiy o'sish daromadlarning ko'payishiga olib keladi. Bunda butun aholi daromadlari mutlaq miqdorda asta-sekin o'sib boradi.

Daromadlarning mutlaq miqdori ko'payib borsa-da, har doim ham daromadlar tengsizligi darajasiga ta'sir ko'rsatmasligi mumkin.

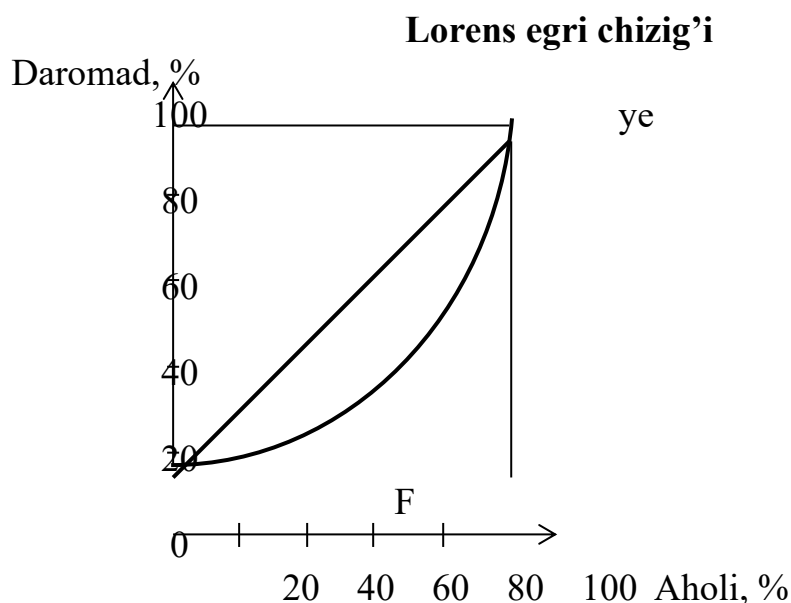
Daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlash uchun jahon amaliyotida **Lorens egri chizig'idan** foydalaniladi (1-chizma). Chizmaning yotiq chizig'ida aholi guruhlarining foizdagi ulushi, tik chizig'ida esa bu guruhlar tomonidan olinadigan daromadning foizdagi ulushi joylashtirilgan. Nazariy jihatdan daromadlarning **mutlaq teng taqsimlanishi imkoniyati** (burchakni teng ikkiga bo'luvchi) OE chiziqda ifodalangan bo'lib, u oilalarning har qanday tegishli foizi daromadlarning mos keluvchi foizini olishini ko'rsatadi. Ya'ni aholining 20 foizi barcha daromadlarning 20 foizini, aholining 40 foizi daromadlarning 40 foizini, aholining 60 foizi daromadlarning 60 foizini olishini bildiradi va h.k. Demak, OE chizig'i daromadlarning taqsimlanishidagi mutlaq tenglikni ifodalaydi.

Shuningdek, nazariy jihatdan **mutlaq tengsizlikni** ham ajratib ko'rsatish mumkin. Bunda aholining ma'lum guruhlar (20 foiz, 40 yoki 60 foiz va h.k.) hech qanday daromadga ega bo'lmay, faqat bir foizi barcha 100 foiz daromadga ega bo'ladi. Chizmadagi OFE siniq chizig'i mutlaq tengsizlikni ifodalaydi.

Real hayotda mutlaq tenglik va mutlaq tengsizlik holatlari mavjud bo'lmaydi. Balki aholining ma'lum guruhlar o'rtasida daromadlarning taqsimlanishi notekis ravishda boradi. Bunday taqsimlanishini Lorens egri chizig'i deb nomlanuvchi OE egri chizig'i orqali kuzatish mumkin. Aholi guruhlar ulushi va daromad ulushini birlashtiruvchi egri chiziqdan ko'rinadiki, aholining dastlabki 20 foiziga daromadlarning juda oz (taxminan 3-4 foizgacha) qismi to'g'ri keladi. Keyingi guruhlarga to'g'ri keluvchi daromad ulushi ortib boradi. Daromadning eng katta qismi (deyarli 60 foiz) aholining so'nggi 20 foiziga to'g'ri keladi. Bu guruh chegarasi ichida ham daromadlar notekis taqsimlangan, ya'ni dastlabki 10 foiz taxminan 20 foiz daromadga ega bo'lsa, keyingi 10 foizga daromadning deyarli 40 foizi to'g'ri keladi va h.k.

Mutlaq tenglikni ifodalovchi chiziq va Lorens egri chizig'i o'rtasidagi tafovut daromadlar tengsizligi darajasini aks ettiradi. Bu farq qanchalik katta bo'lsa, ya'ni Lorens egri chizig'i OE chizig'idan qanchalik uzoqda joylashsa, daromadlar tengsizligi darajasi ham shunchalik katta bo'ladi. Agar daromadlarning haqiqiy taqsimlanishi mutlaq teng bo'lsa, bunda Lorens egri chizig'i va bissektrisa o'qi bir-biriga mos kelib, farq yo'qoladi.

24.1-chizma

Daromadlar tabaqalanishini aniqlashning ko'proq qo'llaniladigan ko'rsatkichlaridan biri **ditsel koeffitsienti** hisoblanadi. Bu ko'rsatkich 10 foiz eng yuqori ta'minlangan aholi o'rtacha daromadlari va 10foiz eng kam ta'minlanganlar o'rtacha daromadi o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Masalan, AQSH va Buyuk Britaniyada bu nisbat 13:1ga, SHvetsiyada esa 5,5:1ga teng.

Yalpi daromadning aholi guruhlari o'rtasida taqsimlanishini tavsiflash uchun **aholi daromadlari tengsizligi indeksi (Jini koeffitsienti)** ko'rsatkichi qo'llaniladi. Jini koeffitsienti chizmadagi Lorens egri chizig'i bilan mutlaq tenglik chizig'i o'rtasidagi yuzaning OFE uchburchak yuzasiga nisbati orqali aniqlanadi. Bu ko'rsatkich qanchalik katta bo'lsa, (ya'ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shuncha kuchli bo'ladi. Jamiyat a'zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko'rsatkich 0 (nol)ga intiladi. Masalan, keyingi yarim asr davomida Jini indeksi Buyuk Britaniyada 0,39 dan 0,35 ga qadar, AQSHda esa 0,38 dan 0,34 ga qadar pasaygan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiy beqarorlik tufayli qarab chiqilgan bu ko'rsatkich o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Umumiy daromadning tabaqalanishi alohida tarmoqlar va faoliyat sohalarida ish haqi darajasidagi farqlarning ortishi bilan birga boradi. Milliy iqtisodiyotda o'rtacha ish haqining tarmoqlar, korxonalar va ishlovchilar toifalari bo'yicha yuqori tengsizligi tarkib topadi.

Daromadlar tengsizligida katta farqlar mavjud bo'lishining asosiy sababi bozor tizimiga asoslangan iqtisodiyotning o'z xususiyatlaridan kelib chiqadi. Respublikamizda ham bozor iqtisodiyotiga o'tish daromadlar tengsizligi muammosini keskinlashtiradi. Bu yerda asosiy rolni mol-mulk (uy-joy, ko'chmas mulk, aktsiya va boshqalar)ga ega bo'lish omili o'ynay boshlaydi. Daromadlarning tabaqalanish jarayoni yetarli darajada tez boradi, minimal darajadan bir necha o'n baravar yuqori daromadga ega bo'lgan ijtimoiy qatlam shakllanadi. Daromadlarning tabaqalanishi mulkiy tabaqalanishni keltirib chiqaradi. Vaqt o'tishi bilan oilalarning o'z mol-mulkini meros qilib qoldirishi natijasida daromadlar tabaqalanishining kuchayishi ro'y beradi. Har xil oilalar uchun turlicha iste'mol muhiti yaratiladi. Ijtimoiy tenglik va daromadlar taqsimotida adolatni ta'minlashda muhim muammolar vujudga keladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar ham mavjud bo'ladi. Bularning asosiylari quyidagilar:

- kishilarning umumiy (jismoniy, aqliy va estetik) layoqatidagi farqlar;
- ta'lim darajasi va malakaviy tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- tadbirkorlik mahorati va tahlikaga tayyorgarlik darajasidagi farqlar;
- ishlab chiqaruvchilarning bozorda narxlarni o'rnatishga layoqatliligi (bozordagi hukmronlik darajasidan kelib chiqib) darajasidagi farqlar.

Bunday sharoitda davlatning daromadlarni qayta taqsimlash vazifasi daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish va jamiyat barcha a'zolari uchun ancha qulay moddiy hayot sharoitini ta'minlashga qaratiladi.

Daromadlar tengsizligi kamayishining taxminan 80 foizini asosan transfert to'lovlari taqozo qiladi. Aniqroq aytganda davlat transfert to'lovlari eng past daromad

oluvchi kishilar guruhi daromadining asosiy qismi (70-75foiz)ni tashkil qiladi va qashshoqlikni yumshatishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

3. Davlatning ijtimoiy siyosati. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning asosiy yo'nalishlari

Davlatning ijtimoiy siyosati tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan muayyan markazlashgan daromadlarni shakllantirish va ularni aholi turli guruhlari o'rtasida budjet orqali qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarni qayta taqsimlashda ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o'zgartirish (masalan, fermerlarga narxlarni kafolatlash) va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi bo'lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog'liq bo'lmaydi. Ijtimoiy to'lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga inflyatsiya sezilarli ta'sir ko'rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi **iste'mol tovarlari narxlarining o'sishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash**, ya'ni nominal daromadlarni narxlar o'sishiga bog'liqlikda oshirib borish hisoblanadi.

Shaxsiy daromadni himoya qilishda ijtimoiy siyosatning muhim yo'nalishi **aholi kambag'al qatlamini qo'llab-quvvatlash** hisoblanadi.

Amaliy hayotda qashshoqlikning o'zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik (jismoniy) minimumda ifodalanadi. **Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning minimal me'yor bilan birga ijtimoiy talablarning minimal xarajatlarini ham o'z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko'zda tutadi.**

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamiga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy mol-mulki miqdori, oilaviy ahvoli va shu kabilar kiritiladi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosatdir.

Respublikada bozor munosabatlariga o'tish davrida ijtimoiy siyosat aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va himoya qilishga qaratiladi hamda alohida yirik yo'nalishlarda amalga oshiriladi.

Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish – bu **narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish** hisoblanadi. Bunda respublikaning o'ziga xos yondashuvi ishlab chiqilib, daromadlar nisbatini o'zgartirish, ish haqi, pensiyalar, stipendiyalarning, jamg'arma banklardagi aholi omonatlari stavkalarining eng oz miqdorini bir vaqtning o'zida qayta ko'rib chiqish yo'li bilan amalga oshiriladi. Daromadlar nisbatini

o'zgartirishda 1993 yil joriy etilgan yangi yagona tarif setkasi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu barcha toifadagi xodimlarning mehnat haqi miqdorlarini tarif koeffitsientlari orqali, eng kam ish haqi vositasi bilan bevosita o'zaro bog'lash imkonini berdi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo'nalishi – **ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada saqlab turish** bo'ldi. Bunga erishishda muhimi mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to'lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me'yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Milliy valyuta joriy etilishi bilan oziq-ovqat mahsulotlarini me'yorlangan tarzda sotishdan voz kechish erkin narxlarga o'tish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy islohotlarning ilk bosqichida ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo'nalishi – **aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash** borasida kuchli chora-tadbirlar o'tkazilganligi bo'ldi. Bu yo'nalishda aholining ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari – pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali va kam daromadli oilalar, ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib borildi.

«Ma'lumki, mamlakatimizda kam ta'minlangan oilalarni bepul sigir ajratish yo'li bilan qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2006 yildan hozirga qadar ana shunday oilalar uchun 103 mingdan ziyod qoramol berildi. Natijada 2009 yilning 1 yanvarigacha shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklarida qoramol boquvchi sifatida ro'yxatga olingan fuqarolarning umumiy soni 1 million 100 mingdan ko'proqni tashkil etdi. Shulardan 54 ming kishiga yangi mehnat daftarchasi berildi, 111 ming fuqaroning esa mavjud mehnat daftarchasiga ish staji tegishli tartibda qayd etildi»¹²⁶.

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish – ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.

Yangilangan ijtimoiy siyosat adolat tamoyillariga izchillik bilan rioya qilishga asoslanib, ijtimoiy ko'maklashishning mavjud usullarini va pul bilan ta'minlash manbalarini tubdan o'zgartirishni taqozo qiladi. Bu siyosat ijtimoiy himoya aniq maqsadi va aholining aniq tabaqalarini qamrab olishni ko'zda tutadi. Yordam tizimi faqat kam ta'minlangan va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga nisbatan qo'llanilib, shu maqsad uchun davlat manbalari bilan bir qatorda mehnat jamoalari, turli tashkilot hamda jamg'armalarning mablag'laridan ham foydalaniladi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimida bolalar va kam daromadli oilalar yordamdan bahramand bo'luvchi asosiy kishilar hisoblanib, ular uchun hamma nafaqa va moddiy yordamlar faqat mahalla orqali yetkazib beriladi. Shu maqsadda mahallalarda budjet mablag'lari, korxonalar va tashkilotlar, tadbirkorlik tuzilmalari va

---

¹²⁶ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 27-b.

ayrim fuqarolarning ixtiyoriy o'tkazgan mablag'lari hisobidan maxsus jamg'armalar hosil qilindi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimi mehnatga rag'batlantiradigan omillar va vositalar yangi tuzilmasi paydo bo'lishini ham taqozo qiladi. Shunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining muhtoj tabaqalarini qo'llab-quvvatlash bilan birga, o'z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta'minlashga intiluvchi kishilar uchun teng sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qiladi. O'zbekistonda aholini ijtimoiy himoyalash borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar buning yaqqol dalilidir.

Jumladan, yaqin uch yil ichida ish haqini 2-2,5 barobar oshirish bo'yicha qo'yilgan strategik vazifaga muvofiq, 2007 yilda ish haqi, pensiya, stipendiya va nafaqalar miqdori 1,5 barobar ko'paytirildi. 2007 yilning dekabrda o'rtacha oylik ish haqi, xo'jalik sub'ektlari va budjet sohalarini hisobga olganda, 210 AQSH dollari miqdoriga teng, 2008 yilda esa 300 AQSH dollaridan ortiq bo'ldi. 2006 yildan boshlab umumta'lim maktablari o'qituvchilari va shifokorlar mehnatiga haq to'lashning yanada takomillashtirilgan tizimi joriy etildi. Natijada keyingi ikki yilda ularning ish haqi miqdori tegishli ravishda 2,8 va 2,7 barobar oshirildi.

Mamlakatimiz aholisi pul daromadlarining oshib borishi o'z navbatida ular turmush sharoiti va sifatining bosqichma-bosqich yaxshilanib borishiga zamin yaratmoqda. Bu esa, o'tgan davrda qator ijobiy o'zgarishlarni qo'lga kiritish imkonini berdi. Jumladan:

- Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati, Samarqand va Buxoro, Guliston, Jizzax va Qarshi shaharlarida aholini sifatli ichimlik suvi bilan ta'minlashni yaxshilash bo'yicha yirik investitsion loyihalar amalga oshirildi;

- qishloq joylarda 1,6 ming kilometrdan ortiq suv quvurlari va 710 kilometr gaz tarmoqlari foydalanishga topshirildi;

- aholini ichimlik suvi bilan ta'minlash 84 foizga, shu jumladan, qishloq joylarda 77 foizga yetdi;

- tabiiy gaz bilan ta'minlash 82 foiz, qishloqlarda esa 77 foizgacha o'sdi.

Ta'lim sohasida ham aniq maqsadli umummilliy ijtimoiy dasturlar amalga oshirilib, o'tgan yil davomida quyidagi salmoqli natijalar qo'lga kiritildi:

- yangi qurilish va kapital rekonstruktsiya qilish hisobdan eng zamonaviy o'quv-laboratoriya va ishlab chiqarish asbob-uskunalari jihozlangan 169 ta kasb-hunar kolleji, 18 ta akademik litsey hamda 336 ming nafar o'quvchiga mo'ljallangan 558 ta umumta'lim maktabi ishga tushirildi;

- 170 ta bolalar sporti ob'ekti, jumladan, 27 ta sport inshooti, 143 ta maktab sport zali barpo etildi.

Prezidentimiz o'tgan yil davomida yurtimizda aholi salomatligini mustahkamlash yo'lidagi ishlarni sarhisob qilib, bu borada quyidagi erishilgan natijalar hamda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni alohida ta'kidlab o'tdi:

- mamlakatimizda umumiy o'lim ko'rsatkichi keyini 10 yilda qariyb 20 foizga kamaydi;

- go'daklar o'limi ko'rsatkichi yangi tug'ilgan har 1000 nafar chaqaloqqa nibatan 23 tadan 13 taga tushdi va birgina 2007 yilning o'zida 11 foizga kamaydi;

- 2007 yilda Sog'liqni saqlash tizimini tubdan isloh qilishning ikkinchi bosqichini amalga oshirish bo'yicha maxsus dastur qabul qilinib, u hozirda amalga oshirilmoqda;
- tibbiyot sohasi boshqaruv tizimining barcha bo'g'inlari qayta ko'rib chiqilmoqda;
- davolash-profilaktika muassasalari tarmog'ini qayta tashkil etilmoqda;
- viloyatlarda kattalar va bolalar uchun ko'p tarmoqli tibbiyot markazlari barpo etilmoqda;
- qishloq vrachlik punktlari mustahkamlanib, ularning, avvalo, qishloq joylarda kasalliklarning oldini olishga qaratilgan faoliyati kuchaytirilmoqda;
- aholiga yuksak texnologik, noyob tibbiy xizmatlar ko'rsatadigan respublika ixtisoslashgan ilmiy-amaliy tibbiyot markazlari tarmog'i kengaytirilmoqda.

Shuni e'tiborda tutish lozimki, respublikamizda keyingi yillarda aholining kam ta'minlangan va muhtoj qatlamlarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ularga moddiy yordam ko'rsatish borasida aniq yo'naltirilgan samarali chora-tadbirlarni amalga oshirish, ta'lim, kadrlar tayyorlash, sog'liqni saqlash va aholini ijtimoiy himoya qilish sohalarida maqsadli umummilliy dasturlarni hayotga tatbiq etish yanada faollashtirildi.

Bularning barchasi mamlakat aholisini ijtimoiy jihatdan har tomonlama qo'llab-quvvatlash va himoya qilish, uning turmush farovonligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosalar:

1. Aholi pul daromadlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatishidan kelib tushadigan daromadlarni o'z ichiga oladi. Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlaridan iborat bo'ladi.

2. Aholi turmush darajasi tushunchasini ularning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda kishilar ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi sifatida aniqlash mumkin.

3. Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday chegarasi bilan belgilash mumkinki, daromadning bundan past darajasida ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi (qashshoqlikning boshlanishi) sifatida chiqadi.

4. Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Bu turli mamlakatlar aholisining daromadlari darajasi o'rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi.

5. Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni budget orqali aholi turli guruhlari o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat.

6. Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo'nalish – bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Aholi daromadlari – aholining ma'lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.

Nominal daromad – aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlari summasi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – barcha soliqlar to'langandan keyin qolgan daromad, ya'ni shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholi ixtiyoridagi daromadning zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni sotib olishga yetadigan quvvati, ya'ni aholi daromadining xarid quvvati.

Lorens egri chizig'i – daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy jihatdan ifodalovchi geometrik egri chiziq.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan turli xil to'lovlar.

Ijtimoiy siyosat – davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni, iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Davlatning aholi daromadlarini shakllantirish siyosati deganda nimani tushunasiz? Ijtimoiy adolatni ta'minlashda bu siyosatning roli qanday?

2. Aholi daromadlari tushunchasini va uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab ko'rsating.

3. Turmush darajasi va uning tushunchasiga izoh bering. Turmush darajasini qanday ko'rsatkichlar tavsiflab beradi?

4. Daromadlar tengsizligining asosiy sabablarini sanab ko'rsating va tushuntirib bering.

5. Lorens egri chizig'i nimani anglatadi? Uning mazmunini misollar yordamida bayon qiling.

6. Jini koeffitsienti qanday aniqlanadi? Rivojlangan mamlakatlarda mazkur koeffitsient qiymatining o'zgarish tendentsiyalari nima bilan izohlanadi?

7. O'zbekistonda davlat yordam dasturlari tizimini isloh qilish va uni hozirgi davrdagi asosiy yo'nalishlarini izohlang.

8. Mamlakatimizda «Ijtimoiy himoya yili» davlat dasturi doirasida qanday ishlar amalga oshirildi?

9. Keyingi yillarda O'zbekistonda aholi daromadlarini oshirish borasida qanday natijalar qo'lga kiritilmoqda?

10. Mamlakatimizdagi aholi daromadlari tarkibining o'zgarishida qanday tendentsiyalar kuzatilmoqda?

IV BO'LIM. JAHON XO'JALIGI

25-mavzu. Jahon xo'jaligi va uning evolyutsiyasi....

1. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalminallashuvi....
2. Jahon xo'jaligining globallashuvi yo'nalishlari va ziddiyatlari.
3. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari. Jahon infratuzilmasining rivojlanishi.....
4. Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish

Oldingi mavzularda iqtisodiy munosabatlarning namoyon bo'lish xususiyatlari va qonuniyatlari alohida olingan xo'jalik sub'ektlari va milliy iqtisodiyotlarga nisbatan ko'rib chiqilgan edi. Shuningdek, bu munosabatlarni nafaqat alohida xo'jalik sub'ektlari va iqtisodiyotlar, balki butun jahon xo'jaligiga nisbatan ham ko'rib chiqish muhim hisoblanib, bunda mazkur munosabatlarning namoyon bo'lish shakllari mazmun jihatdan farqlanadi.

Hozirgi zamon jahon xo'jaligi rivojining muhim tamoyili milliy xo'jaliklarning baynalminallashuvi, shu asosda jahon xo'jaligi va avvalo jahon bozorining shakllanishi va rivojlanishidan iborat. Bu insoniyat taraqqiyoti uchun ijobiy bo'lgan jarayonga yetmish yildan ortiq davr davomida dunyoning ikki qarama-qarshi ijtimoiy-siyosiy tizimiga bo'linganligi qarshi ta'sir ko'rsatib keldi. Hozir yangi davr boshlandi, dunyoning iqtisodiy rivojlanishi va shunga mos ravishda O'zbekiston bilan jahon hamjamiyati mamlakatlari o'rtasidagi aloqalarning butunlay yangi imkoniyatlari vujudga keldi.

O'zbekiston va jahon hamjamiyati mamlakatlari o'rtasidagi har tomonlama aloqalarning kengayishi va chuqurlashuvi har ikki tomon uchun iqtisodiy va siyosiy jihatdan foydali hisoblanadi. Shu bilan birga, har bir mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi, uning milliy xo'jaligi ko'p darajada nafaqat bu mamlakatning ichki imkoniyatlari bilan, balki uning xalqaro ijtimoiy mehnat taqsimotida qatnashish darajasi va miqyosi, butun insoniyat resurslari bilan aniqlanadi.

Bu holatlar jahon xo'jaligi aloqalari va milliy xo'jaliklarning iqtisodiy rivojlanish muammolarini alohida tahlil qilishni taqozo etadi. Shunga ko'ra ushbu mavzuda jahon xo'jaligining tarkib topishi, bunda ishlab chiqarishning baynalminallashuvi va globallashuv jarayonlarining o'rni, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari, jahon infratuzilmasining rivojlanishi, jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish masalalari bayon etiladi.

1. Iqtisodiy rivojlanishning umumjahon tomonlari va ishlab chiqarishning baynalminallashuvi

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojlanishining eng muhim o'ziga xos xususiyatlaridan biri – turli mamlakatlar va xo'jalik mintaqalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning o'sib borishi hisoblanadi.

Jahon xo'jaligi uzoq davrlar mobaynida shakllanib va rivojlanib keldi. Ye.F.Borisov jahon xo'jaligi shakllanishining to'rtta bosqichini ajratib ko'rsatadi:

Birinchi bosqich ishlab chiqarishning sanoatlashuvidan oldingi davrda vujudga kelib, dastlab o'sha davrdagi kishilar jamoalari yoki qabilalari o'rtasida paydo bo'lgan savdo ayirboshlashuvi keyinchalik tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan turli mamlakatlar o'rtasidagi doimiy tovar almashuvi – **xalqaro savdoning** paydo bo'lishi va rivojlanishiga olib keldi.

Ikkinchi bosqich ishlab chiqarishning sanoatlashuv davriga to'g'ri kelib, yirik mashinalashgan ishlab chiqarishning vujudga kelishi va tadbirkorlarning ko'proq foyda olishga intilishi tashqi savdoni deyarli barcha milliy xo'jaliklarning tarkibiy qismiga aylantirib qo'yishi natijasida XVIII-XIX asrlarda rivojlangan **jahon bozori** paydo bo'ldi.

Uchinchi bosqich XIX-XX asrlarga to'g'ri kelib, bu davrda **jahon xo'jaligi tizimi** shakllandi.

To'rtinchi bosqich XX asrning 60-yillaridan boshlab, ya'ni ko'plab mustamlaka mamlakatlarning siyosiy qaramlikdan ozod bo'lishi natijasida zamonaviy jahon iqtisodiyotida ijobiy o'zgarishlarning yangi tendentsiyalarini paydo bo'lishi bilan bog'liq. Bu tendentsiyalar quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy manfaatdorlik asosidagi xalqaro hamkorlik;
- ishlab chiqarishning baynalminallashuvi;
- jahon miqyosidagi bozor makonlarining kengayishi;
- jahon xo'jaligi aloqalari majmuining rivojlanishi¹²⁷.

«Jahon xo'jaligi», «butunjahon xo'jaligi», «jahon iqtisodiyoti» tushunchalari bir xil ma'noni anglatib, ba'zi manbalarda ularning keng va tor ma'nolari farqlanadi¹²⁸. Keng ma'nosiga ko'ra, jahon xo'jaligi – bu jahondagi barcha milliy iqtisodiyotlarning yig'indisidir. Tor ma'nosiga ko'ra – bu milliy iqtisodiyotlarning faqat tashqi dunyo bilan o'zaro aloqada bo'lgan qismlari majmuidir. Biroq, bu ikkala ma'no o'rtasidagi tafovut borgan sari sezilmay qolmoqda, chunki barcha mamlakatlarda tashqi dunyo bilan bevosita yoki bilvosita aloqaga kirishmagan tarmoq yoki sohalar tobora kamayib bormoqda.

Demak, **jahon xo'jaligi – bu xalqaro mehnat taqsimoti, savdo, ishlab chiqarish, moliyaviy, ilmiy-texnikaviy va boshqa iqtisodiy aloqalari kuchaygan turli mamlakatlar xo'jaliklari umumiy tizimidir.**

Jahon xo'jaligi sub'ektlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- o'z ichiga milliy iqtisodiyot majmuini oluvchi turli mamlakatlar;

---

¹²⁷ Qaralsin: Borisov ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.497-499.

¹²⁸ Qaralsin: Ekonomika: Uchebник, 3-e izd., pererab. i dop. / Pod red. d-ra ekon. nauk, prof. A.S.Bulatova. – M.: Ekonomist, 2005, s.691.

- transmilliy korporatsiyalar;
- xalqaro tashkilot va institutlar;
- milliy iqtisodiyot chegarasidan chiqqan, xo'jalik barcha sohaları tarkibidagi firmalar.

Jahon xo'jaligi milliy xo'jalikdan yagona jahon bozorining mavjudligi bilan farqlanadi. Jahon bozorining amal qilishiga rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. Jahon bozorining o'ziga xos xususiyati bo'lib jahon narxlari va xalqaro raqobat tizimining amal qilishi hisoblanadi. Aynan xalqaro raqobatning mavjudligi turli darajadagi milliy qiymatlarni yagona baynalminal qiymatga keltiradi. Jahon narxi jahon bozoriga ne'matlarning asosiy hajmini yetkazib beruvchi mamlakatlardagi shart-sharoitlar orqali aniqlanadi. Mamlakatlar o'rtasida sotish bozorlarini egallash uchun keskin raqobat kurashi olib boriladi.

Jahon xo'jaligida har bir o'zgarishlar (jahon bozoridagi narxlar harakati va alohida mamlakatning eksport imkoniyatidan tortib dunyo iqtisodiyotidagi tarkibiy siljishlar va xalqaro monopoliyalar faoliyatigacha) dunyodagi barcha mamlakatlar manfaatini o'ziga tortadi. Mamlakatning savdo, ishlab chiqarish, valyuta-moliya sohalaridagi jahon tamoyillariga bog'liqlik ob'ektiv reallik hisoblanadi. Hozirgi davrda har qanday mamlakatni uning iqtisodiyoti qanday rivojlangan bo'lishidan qat'iy nazar, jahon xo'jaligi aloqalariga jalb qilmasdan to'laqonli iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash mumkin emas.

Dunyo bir-biridan maqsadlari, amal qilish mexanizmi bilan farqlanuvchi turli xil ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, xalqaro guruhlariga bo'lingan. Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlash har xil mezonlar asosida amalga oshiriladi.

Turli mamlakatlarning **iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlarining** turli-tumanligi ular taraqqiyot darajasini qandaydir bitta nuqtai-nazardan baholash imkonini bermaydi. Shunga ko'ra, mazkur maqsadda bir necha asosiy ko'rsatkich va mezonlardan foydalaniladi:

- mutlaq va nisbiy YaIM;
- milliy daromad va uning aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi miqdori;
- milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilmasi;
- mamlakat eksporti va importi tarkibiy tuzilmasi;
- aholining turmush darajasi, sifati va boshqalar.

Mamlakatning jahon xo'jaligidagi o'rnini aniqlashda bir necha yondashuvlar mavjud. Ulardan eng oddiyolari – mamlakatlarni **aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad darajasi** bo'yicha guruhlariga ajratish hisoblanadi. Bunday yondashuv BMT, Xalqaro valyuta fondi (XVF), Jahon tiklanish va taraqqiyot banki (JTTB) tomonidan qo'llaniladi. Masalan, JTTB daromad darajasiga ko'ra mamlakatlarning uchta guruhini farqlaydi. 1995 yili aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi milliy daromadlarning quyidagi chegaraviy miqdorlari belgilangan edi:

- daromadlarning past darajasi – 765 dollargacha (49 ta mamlakat);
- daromadlarning o'rtacha darajasi – 766 dollardan 9385 dollargacha (58 ta mamlakat);
- daromadlarning yuqori darajasi – 9386 dollar va undan yuqori (26 ta mamlakat).

Jahon hamjamiyati mamlakatlarini turkumlashga umumiy asosda yondashib **xo'jalik tizimlarining xususiyatlariga** mos ravishda davlatlarning uchta guruhini ajratib ko'rsatish mumkin: rivojlangan, bozor iqtisodiyotiga asoslangan holda rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyoti mavjud bo'lmagan mamlakatlar. **Rivojlanganlik darajasi** bo'yicha ham o'z navbatida uchta guruh farqlanadi: past, o'rtacha va yuqori rivojlangan mamlakatlar. Shimoli-sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi yangi industrial mamlakatlar (YaIM), yuqori daromadli neft eksport qiluvchi mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, Quvayt va boshqalar), eng kam rivojlangan mamlakatlar (EKRM), shu jumladan eng kambag'al mamlakatlar (CHad, Bangladesh, Efiopiya), har xil mintaqaviy ittifoqlar va baynalminal guruhlarga ajratiladi.

Bu barcha turli-tumanlik bir butun yaxlitlikka o'zaro iqtisodiy bog'liqlikning har xil jihatlari orqali tortiladi. Hozirgi xo'jalik aloqalarining chuqurlashib borayotganligi, baynalminallashuvning kuchayishi hamda fan-texnika inqilobining keng qamrovli tavsifi, aloqa va kommunikatsiya vositalarining butunlay yangi roli sharoitida milliy iqtisodiyot o'z-o'zini ta'minlash orqali samarali amal qilishi mumkin emas.

Jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi shunday davrlarga to'g'ri keladiki, bu davrda ishlab chiqarish omillarining harakati tezlashadi, kapital milliy chegaradan o'sib chiqadi, ishchi kuchi migratsiyasi kuchayadi, xalqaro mehnat taqsimotining shakllanish jarayoni tezlashadi. Bu shundan guvohlik beradiki, xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvini ko'p jihatdan ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish mantiqi taqozo qiladi, ya'ni u milliy chegaradan o'sib chiqadi va ob'ektiv ravishda ishlab chiqarishning baynalminallashuvini zarur qilib qo'yadi.

Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi – bu mamlakatlarning jahon miqyosida iqtisodiy aloqalarining kuchayishi hamda iqtisodiy munosabatlarning tobora kengroq jabhalarini qamrab olish jarayoni hisoblanadi.

Barcha iqtisodiy jarayonlarning baynalminallashuvi natijasida jahon xo'jaligining quyidagi tarkibi vujudga keldi:

- 1) tovar va xizmatlar jahon bozori;
- 2) kapitallar jahon bozori;
- 3) ishchi kuchi jahon bozori;
- 4) xalqaro valyuta tizimi;
- 5) xalqaro kredit-moliya tizimi.

Bundan tashqari, baynalminallashuv axborotlar, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, madaniyat sohalarida ham rivojlanmoqda. Yagona ilmiy-axborot makoni shakllanmoqda.

Xalqaro savdo milliy davlatlarning paydo bo'lishi bilan ular orasidagi iqtisodiy va siyosiy aloqalarning ifodasi sifatida qadimdan amal qilib kelgan bo'lsada, bu hali jahon bozori mavjudligini anglatmas edi. Jahon bozori faqat yirik mashinalashgan sanoatning paydo bo'lishi bilan dastlab bir qator mamlakatlar o'rtasida vujudga kelib, XX asrning boshlarida jahonning barcha mamlakatlarini qamrab oldi.

Alohida mamlakatlar milliy bozori hamda jahon bozori farqlanadi. Jahon bozori bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Agar milliy bozorda tovarlar harakati iqtisodiy

omillar (ishlab chiqarish aloqalari, transport, xomashyo, mehnat resurslari va h.k.) bilan bog'liq bo'lsa, tovarlarning jahon bozoriga bu omillardan tashqari alohida davlatlarning tashqi iqtisodiy siyosati ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi.

Milliy xo'jaliklar va ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar negizida shakllangan jahon xo'jaligi asosida xalqaro mehnat taqsimoti yotadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo'naltirilgan xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarning shakllanishiga olib keladi.

Dastlabki vaqtlarda xalqaro mehnat taqsimotining rivojlanishi asosan tabiiy sharoitlardagi tafovutlarga asoslangan edi. Binobarin, faqat sanoat to'ntarishidan keyin, ya'ni ishlab chiqaruvchi kuchlar baynalminal xususiyat kasb etib, milliy xo'jaliklar doirasidan tashqariga o'sib chiqa boshlagach, ularning negizida barqaror mehnat taqsimoti va jahon bozori tarkib topadi. Hozirgi vaqtda xalqaro mehnat taqsimoti turli ijtimoiy tizimlarni o'z ichida oluvchi umumjahon xo'jaligi doirasida rivojlanmoqda.

Xalqaro mehnat taqsimoti va ayirboshlashda qatnashayotgan mamlakatlar bir xil sharoitda emas. Bu hol ularning turli geografik ahvoli, tabiiy resurslarining tarkibi va miqdori, rivojlanish ko'lami, darajasi va iqtisodiyotining tuzilishi, ichki bozorning hajmi bilan belgilanadi.

Ana shu farqlar sababli ayrim mamlakatlarda bir xil tovarlarni ishlab chiqarishdagi xarajatlar darajasi ham turlicha bo'ladi. Shuning uchun har bir mamlakat o'zi nisbatan qulayroq, kamroq xarajat bilan ishlab chiqaradigan tovarlarni boshqa mamlakatlarga sotishga harakat qiladi. Aksincha, ishlab chiqarish nisbatan ko'proq xarajat talab qiladigan yoki tabiiy va boshqa sharoitlarga ko'ra umuman ishlab chiqarib bo'lmaydigan tovarlarni jahon bozorida sotib olishga intiladi.

Tovarlar mamlakatlar o'rtasida jahon narxlari asosida ayirboshlanadi. Ular **baynalminal qiymatga** asoslanadi. Buning ma'nosi shuki, **ijtimoiy zaruriy baynalminal mehnat sarflari** jahon bozorida e'tirof qilinadi.

Umuman olganda, jahon narxlarining tashkil topishi odatda sof holda amalga oshmaydi. Baynalminal qiymatning hosil bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi maxsus omillar jahon narxlariga ta'sir qiladi. Tashqi savdo va valyuta cheklashlari, valyutalar qiymatining o'zgarib turishi, xalqaro monopoliyalar siyosati, birjadagi chayqovchiliklar va hokazolar shular jumlasidandir. Shu sababli ayrim mamlakatlarning jahon bozoridagi raqobatlashuv qobiliyatidagi farqlar, pirovard natijada mehnat unumdorligining milliy darajadagi farqlarini aks ettiradi.

Rivojlangan mamlakatlarda keyingi o'n yilliklarda yangi texnologik asoslarga o'tish jahon xo'jalik aloqalarining tez o'sishi bilan birga bordi. Takror ishlab chiqarish jarayonlarining baynalminallashuvi o'zining har ikkala shaklida: **integratsion** (milliy xo'jaliklarning yaqinlashuvi, o'zaro moslashuvi orqali) va **transmilliy** (xalqaro ishlab chiqarish majmuasining tuzilishi orqali) shakllarida kuchayadi. Jumladan, butun dunyoda mintaqaviy davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning qaror topish tamoyili kuzatiladi. Xususan, rivojlangan yevropa integratsion hamjamiyati (EI) doirasida tovarlar, xizmatlar va ishchi kuchining erkin harakati amalga oshiriladi. Shimoliy

Amerika umumiy iqtisodiy hamkorligi AQSH, Kanada va Meksika iqtisodiyotining integratsiyasini ko'zda tutadi. Davlatlararo integratsiyaning kuchayishi janubiy-sharqiy Osiyo, O'rta Osiyo, arab dunyosi, Afrika va Markaziy Amerika mamlakatlari uchun ham xususiyatli bo'lmoqda.

2. Jahon xo'jaligining globallashuvi yo'nalishlari va ziddiyatlari

Iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi bilan bir qatorda globallashuvi jarayoni ham muhim o'rin tutadi. Bu har ikkala tushuncha o'zaro bog'liq bo'lib, ular jahon xo'jaligi sub'ektlarining umumiy maqsadlarga erishish yo'lidagi xatti-harakatlarining birlashuvi jarayonini aks ettiradi.

Shuningdek, bu tushunchalar bir-biridan farqlanadi. Birinchidan, ular bir xilda bo'lmagan xo'jalik birlashmalari miqyoslarini ifodalaydilar. Oldingi o'rinda ko'rsatilganidek, baynalminallashuv jahon xo'jaligining bir necha sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rnatilishi va rivojlanishining dastlabki bosqichi hisoblanadi. **Globalashuv (lotincha globus – yer kurrasi) jahon xo'jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog'ining tashkil topishi va rivojlanishini anglatadi.**

Bugungi kunda globallashuv jarayoni ahamiyatining tobora oshib borishi iqtisodiy adabiyotlarda uning rivojlanish yo'nalishlari va ziddiyatlari kabi masalalarning ham ko'rib chiqilishini taqozo etmoqda¹²⁹.

Globalashuv uzoq vaqt davomida tarkib topuvchi hamda butun borliqni qamrab oluvchi bashariyat miqyosidagi iqtisodiy tizimni namoyon etadi. Hozirda u jahon xo'jaligining umumjahon tavsifiga ega hamda yaxlit holda butun insoniyatga taalluqli bo'lgan ma'lum bir unsurlarini o'z ichiga olishi mumkin. Shunga ko'ra, hozirgi vaqtda jahon xo'jaligining globallashuv yo'lidagi rivojlanishining dastlabki qadamlari, yo'nalishlari amalga oshmoqda.

Globalashuvning yo'nalishlari makroiqtisodiyotga nisbatan sifat jihatidan yangi bo'lgan iqtisodiy munosabatlar turining tarkib topishiga olib keladi. Globalashuv jarayonining quyidagi yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

*Birinchi yo'nalish – **mulkchilik munosabatlarining globallashuvi.*** Hozirda mulkiy o'zlashtirishning mamlakatlar hududidan chetga chiquvchi, ko'plab davlatlarning ishtiroki asosida ro'y beruvchi ko'rinishlari amal qilmoqda. Bularga transmilliy korporatsiyalar (TMK), shuningdek TMKning xalqaro birlashmalarini misol keltirish mumkin.

Evropa ittifoqi tajribasi shuni ko'rsatadiki, mintaqaviy integratsiyalashuv milliy tuzilmalardan yuqori turuvchi organlarni tarkib toptirishi mumkin. Bu organlar yeIga a'zo davlatlarning mulkchilik munosabatlarini ham ma'lum darajada tartibga soladi.

---

¹²⁹ Qaralsin: Borisov Ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: ucheb. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2005, s.514-524.

Ikkinchi yo'nalish – **kooperatsiya va mehnat taqsimotining nisbatan yuqori darajasiga o'tish.** Yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar hozirgi zamon murakkab mehnat kooperatsiyasiga xos bo'lgan xo'jalik o'zaro aloqalarining juda katta tarmog'iga kirishib ketganlar. Eng mukammal texnika vositalarini yaratishda turli mamlakatlardan yetkazib beriluvchi ko'plab butlovchi qismlardan foydalaniladi. Masalan, AQSH «Boing» samolyotini ishlab chiqarishda butlovchi qism va detallarni mingga yaqin xorijiy firmalardan oladi.

Uchinchi yo'nalish – **xo'jalikni tashkil etishning butunlay yangi shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi.** Jahonda xo'jalik aloqalarini tashkil etish shakllarining tubdan o'zgarishi ko'p jihatdan axborot tarqatishning globallasuvi bilan bog'liq. Jumladan, yangi asrimizning dastlabki davri uchun quyidagi jarayonlar xos bo'ladi: a) butun jahonni to'liq kompyuterlashtirishni taqozo etuvchi global axborot tizimlari (Internet singari) yanada rivojlanadi; b) sun'iy yo'ldoshlar imkoniyatlaridan foydalanishning yangi tizimi uyali telefon aloqasidan yo'ldoshlar orqali ta'minlanuvchi global aloqaga o'tish imkonini beradi; v) insoniyat ochiq axborotlashgan jamiyat tomon intiladi; g) Internet orqali savdo tizimi keng rivojlanadi.

To'rtinchi yo'nalish – **xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tartibga soluvchi roli rivojlanadi.** Jahon xo'jaligi sub'ektlarining o'zaro aloqasi hamda o'zaro bog'liqligining kengayishi va kuchayishi global muammolarni hal etishda tobora ko'proq davlatlarning ishtirok etishini taqozo etadi. Bu muammolarning murakkablashuvi ularning o'z vaqtida va tezkorlik bilan hal etilishida hukumatlararo va nohukumat (ishlab chiqaruvchilar, kompaniyalar va firmalar, ilmiy jamiyatlar va boshqa tashkilotlarning birlashmalari) xalqaro iqtisodiy tashkilotlarining faoliyatini zaruriyatga aylantiradi.

Shuningdek, jahon xo'jaligi globallasuvi jarayonlarining **ziddiyatli tomonlari** ham mavjud. Bu ziddiyatlarning asosiylari quyidagilardan iborat:

1) turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishning bir tekisda bormasligi.

Iqtisodiy o'sishning jadallashuvida ilmiy-texnika inqilobi (ITI) hal qiluvchi rol o'ynaydi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib yangi texnika va texnologiyalarga «sakrab» o'tilishi o'ziga xos «tutash zanjir» hosil qildi. Global miqyosdagi axborotlashtirish natijasida turli mamlakatlarning texnologik jihatdan baravarlashuvi tendentsiyasi kuchaydi. Axborot, aloqa va transport vositalari rivojlanishidagi texnikaviy to'ntarish yer sharining barcha mintaqalarida ITI yutuqlarini tezlik bilan o'zlashtirish imkonini berdi. Natijada, bir mamlakatda yaratilgan yangi texnika va texnologiyalar, sun'iy to'siqlarni bartaraf etgan holda, jahon bo'yicha tezlik bilan tarqalmoqda.

Biroq, XX asrning oxiriga kelib, jahon xo'jaligidagi iqtisodiy o'sish sur'atlarida jiddiy tafovutlar sezilmoqda. Birinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning ko'payishi tezligi juda o'sib ketdi. Aholi jon boshiga YAIM o'sish tendentsiyasiga ega bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlar soni ko'paydi. Ikkinchidan, iqtisodiy rivojlanish sur'atlaridagi tafovutlar natijasida g'arb mamlakatlari iqtisodiy qudratining sekin-asta, biroq muntazam ravishdagi nisbatan pasayishi tendentsiyasi kuzatilmoqda.

Ba'zi mamlakatlar o'zlarining iqtisodiy o'sish sur'atlarini sezilarli darajada oshirgan holda zamonaviy sanoatlashgan ishlab chiqarishning eng yuqori darajasiga erishishga harakat qilmoqdalar. Masalan, 1970-1980 yillarda yangi industrial mamlakatlarning «dastlabki avlodi» – Koreya Respublikasi, Tayvan, Singapur va Gonkong ancha tez sur'atlarda rivojlandi. 1990 yillarning oxiriga kelib yangi industrial mamlakatlarning «ikkinchi avlodi» – Indoneziya, Filippin, Malayziya, Tayland jadal sur'atda taraqqiy etdi. Ular rivojlangan mamlakatlar bilan nafaqat an'anaviy ishlab chiqarish sohalari, balki murakkab texnika mahsulotlari, jumladan ishlab chiqarish vositalari bozori bo'yicha raqobatlasha boshladilar.

Biroq, hali jahon xo'jaligi tarkibida ishlab chiqarishning sanoatlashuvi darajasiga yetmagan, taraqqiyotda ilgari ketgan mamlakatlarga yetib olish uchun zarur resurslarga ega bo'lmagan ko'plab mamlakatlar ham mavjud.

2) boy va qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi farqning kuchayishi.

Jahon miqyosida yaratilgan mahsulot va daromadlarning turli mamlakatlar o'rtasidagi taqsimoti o'ta darajada notekis bormoqda. XX asrda yer shari aholisining eng boy chorak qismi YAIMning o'rtacha jon boshiga 6 baravar o'sishiga erishgan bo'lsa, eng kambag'al chorak qismi esa bu ko'rsatkichning 3 baravar o'sishiga erishgan xolos.

BMTning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi davrda jahonda ochlikka mahkum kishilar soni 500 mln.ga yetadi, ularning deyarli yarmi ochlik va to'yib ovqatmaslik hamda buning oqibatida kelib chiquvchi turli kasalliklar natijasida o'limga mahkumdirlar. 1 mlrd.dan ortiq kishilar yetarli darajada ovqatlanmaslik muammosiga duch kelmoqdalar. Shuningdek, «yashirin ochlik» – sifatli va to'liq ovqatlanmaslik ham keng tarqalgan.

Shunga qaramay, fan va texnikaning zamonaviy darajasi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni ahamiyatli darajada ko'paytirish imkonini berib, u nafaqat hozir, balki kelgusida yashashi mumkin bo'lgan barcha aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondira oladi.

3) ekologik halokat tahdidlarining kuchayib borishi.

Insoniyat taraqqiyotining butun tarixi davomida xo'jalik faoliyatining tabiatga ta'siri u qadar ahamiyatli bo'lmay, tabiat o'zining ekologik muvozanatini qayta tiklashga qodir bo'lib kelgan. Biroq, hozirga kelib, atrof-muhitga ko'rsatilayotgan ta'sir shunchalik kuchayib ketdiki, natijada tabiat o'zini-o'zi qayta tiklash qobiliyatini yo'qotib bormoqda. Hisob-kitoblarga ko'ra, keyingi 200 yil ichida yer yuzidagi 900 mingga yaqin turdagi o'simlik va hayvonlar qirilib ketgan.

Foydali qazilmalarning ba'zi bir qayta tiklanmas zaxiralari tugab bormoqda, o'rmon materiallari resurslari va xomashyoning boshqa turlari qayta tiklanib ulgurmayapti. yer yuzidagi iqlimning o'zgarishi, ozon qatlamining siyraklashuvi, boshqa halokatli jarayonlarning kuchayishi sivilizatsiyaga jiddiy tahdid solmoqda.

Ishlab chiqarishning tabiiy muhitga salbiy ta'sirining oldini olish maqsadida tozalash qurilmalari va boshqa ekologik himoya vositalarini barpo etish uchun yirik kapital qo'yilmalar talab etiladi. Global ekologik muammolarni hal etish uchun butun dunyo mamlakatlari va xalqlarining kuchlarini birlashtirish lozim bo'ladi.

4) turli mamlakatlarda aholi sonining o'zgarishining farqlanishi.

Yana bir global ziddiyat sifatida XX asrning ikkinchi yarmida boshlangan demografik «portlashlar», ya'ni yer shari aholisi sonining jadal o'sishi ko'rsatiladi. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar aholisining tez o'sishi bir qator jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Ba'zi bir mamlakatlardagi aholi sonining ko'payishi natijasida ratsional xo'jalik yuritishga to'sqinlik qiluvchi aholining nisbiy ortiqchaligi belgilari ko'zga tashlanadi. Ishlab chiqarish hajmining ko'payishiga qaramay aholi jon boshiga ist'emol, ayniqsa rivojlangan mamlakatlardagi iste'mol darajasi bilan taqqoslaganda, kishilarning haqiqiy ehtiyojlariga qaraganda past darajada qolmoqda.

Bu kabi holatlardan ba'zi bir demograf-olimlar asossiz ravishda, keskin xulosalar chiqarib, aholi nufusi jarayonlari ustidan davlat miqyosidagi nazoratlarning o'rnatilishi, jumladan oilani rejalashtirish dasturlarini ishlab chiqish kabi da'volarini kuchaytirmoqdalar. Bunday assosiz dasturlardan ko'ra, ular bu mamlakatlarda yangi texnika va texnologiya asosida ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish dasturini taklif qilsalar maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, hozirda jahon miqyosida yuz berayotgan globallashuv jarayonlari o'zining ijobiy yo'nalishlari va ziddiyatlariga ega bo'lib, bu jihatlarning nisbatini tartibga solishda dunyoning barcha mamlakatlarining faol ishtiroki va birlashuvi talab etiladi.

3. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning shakllari. Jahon infratuzilmasining rivojlanishi

Jahon xo'jaligi murakkab tizim hisoblanadi. Turli milliy iqtisodiyotlar (yoki ular tashqi iqtisodiy qismlari)ning barcha majmui tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillarining harakati bilan mustahkamlangan bo'ladi. Shu asosda mamlakatlar o'rtasida xalqaro iqtisodiy munosabatlar vujudga keladi. **Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (ba'zida ularni tashqi iqtisodiy aloqalar, jahon xo'jaligi aloqalari deb ham yuritiladi) – bu jahonning turli mamlakatlari o'rtasidagi xo'jalik aloqalari majmuidir.**

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi;
- kapital va chet el investitsiyalarining harakati;
- ishchi kuchi migratsiyasi;
- ishlab chiqarishning davlatlararo kooperatsiyasi;
- fan va texnika sohasidagi ayirboshlash;
- valyuta-kredit munosabatlari.

Tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi eng avvalo milliy xo'jaliklarning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokiga bog'liq. Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi natijasida jahon bozori tarkib topadi. Jahon bozoriga tovar va xizmatlarning xalqaro harakati sifatida qarash mumkin. Jahon bozori o'zining rivojlanishida bir qator bosqichlardan o'tadiki, ulardan har biri milliy xo'jalikning xalqaro iqtisodiy

munosabatlarga jalb qilinishining ma'lum darajasi bilan tavsiflanadi. Tovar va xizmatlarning xalqaro savdosi va jahon bozorining asosiy belgi va xususiyatlarini 27-mavzuda batafsil ko'rib chiqamiz.

Kapitalning xalqaro harakati – bu kapitalning chet elda joylashtirilishi va harakatga keltirilishi. U chet elga quyidagi shakllarda chiqariladi:

- xususiy yoki davlat kapitali shaklida. Kapitalning xalqaro tashkilotlar yo'li bilan harakati ko'pincha mustaqil shakl sifatida ajratiladi;

- pul va tovar shaklida. Jumladan, kapital chiqarish mashina va uskunalar, patentlar, nou-xau hamda tovar kreditlari shaklida bo'lishi mumkin;

- qisqa va uzoq muddatli kreditlar shaklida;

- ssuda va tadbirkorlik kapitali shaklida. Ssuda shaklidagi kapital quyilmalar bo'yicha foiz, tadbirkorlik shaklidagi kapital esa foyda keltiradi. Tadbirkorlik kapitali to'g'ridan-to'g'ri va portfelli investitsiyalardan iborat bo'ladi. **To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar shu kapital hisobiga qurilgan ob'ekt (korxonalar) ustidan nazorat qilish huquqini beradi, portfelli investitsiyalar esa bunday huquqni bermaydi.** U odatda aktsiya paketlari hamda obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar shaklida beriladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha murakkab jihatlaridan biri **ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi** hisoblanib, u o'z ifodasini ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishida topadi.

Xalqaro migratsiya jarayonini iqtisodiy omillar bilan birga siyosiy, etnik, madaniy, oilaviy va boshqa tavsifdagi omillar ham taqozo qiladi.

Xalqaro migratsiya ikkita asosiy tarkibiy qismni o'z ichiga oladi: emigratsiya va immigratsiya. **Emigratsiya – mamlakatlardan doimiy yashash joyiga chiqib ketishni, immigratsiya – mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishni bildiradi.** Xalqaro migratsiya shuningdek **repatriatsiya – ya'ni fuqarolarni ilgari chiqib ketgan mamlakatlarga qaytarilishi jarayonini** ham o'z ichiga oladi.

Xalqaro migrantlar beshta asosiy toifaga ajratiladi:

- 1) immigrantlar va noimmigrantlar;
- 2) shartnoma bo'yicha ishlashga kelgan migrantlar;
- 3) nolegal, yashirin immigrantlar;
- 4) boshpana so'rovchi shaxslar;
- 5) qochoqlar.

Fan-texnika yutuqlari bilan xalqaro ayirboshlash bir qator shakllarda amalga oshiriladi. U ilmiy-texnikaviy axborotlar, mutaxassislar, fan sohasi xodimlari bilan ayirboshlashni, tadqiqot va yangiliklarni litsenziya asosida berishni, ilmiy-tadqiqot ishlari o'tkazishni, umumiy fan-texnika va texnologiyani ishlab chiqarish bo'yicha qo'shma tadbirkorlikni o'z ichiga oladi.

Ilmiy-texnikaviy hamkorlikning muhim shakllaridan biri **xalqaro injiniring** hisoblanadi. **Xalqaro injiniring bir davlat tomonidan boshqasiga sanoat va boshqa ob'ektlarni loyihalashtirish va qurish jarayoniga kerakli hisob-kitob loyihalarini berish hamda injenerlik-qurilish xizmati ko'rsatishdan iborat bo'ladi.**

Jahon infratuzilmasi. Tovarlar, ishchi kuchi, moliyaviy vositalarning milliy chegaralar orqali to'xtovsiz o'sib boruvchi harakati butun jahon infratuzilmasining rivojlanishi va takomillashuvini tezlashtiradi. Muhim transport tizimi (dengiz, daryo, havo, temir yo'l transporti) bilan bir qatorda jahon iqtisodiyotining rivojlanishida axborot kommunikatsiyalar tarmog'i tobora ko'proq ahamiyat kasb etib boradi. Munosib umumjahon infratuzilmasi bo'lmasa, hozirgi ishlab chiqaruvchi kuchlarning baynalminallashuvini rivojlantirib bo'lmaydi. Bunday infratuzilmaning ayrim tarkibiy qismlari jahon savdosi vujudga kelayotgan, jahon bozori tashkil topayotgan vaqtda paydo bo'lgan.

Hozirgi davrda birjalar, moliya markazlari, yirik sanoat va savdo birlashmalari misli ko'rilmagan tezlik bilan operativ ma'lumotlar olishga va ularni ishlab chiqishga imkon beruvchi eng yangi texnik vositalar bilan jihozlangan. Rivojlangan mamalatlarda keng tarmoqli axborot majmuasi tashkil topmoqda, uning ta'siri amalda iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalariga yoyilmoqda.

Hozirgi sharoitda ilmiy va tijorat axborotlar ayniqsa qimmatlidir. Shu sababli turli xalqaro darajalarda maxsus «ma'lumotlar banklari» tashkil topmoqda, bular ilmiy va ishlab chiqarish maqsadlari uchun zarur axborotni qidirib topishni ancha yengillashtiradi. Jahon infratuzilmasi turli ziddiyatlarni bartaraf qilish orqali rivojlanadi.

Xalqaro ayirboshlash tovarlarda moddiylashgan shakllardan nomoddiy aloqalarga tobora ko'proq o'rin bo'shatadi, ya'ni fan-texnika yutuqlari, ishlab chiqarish va boshqarish tajribasi, xizmatning boshqa turlari bilan ayirboshlash o'sib boradi. Hisob-kitoblarga ko'ra hozirgi kunda xizmatlar jahon yalpi ichki mahsulotining 46 foizini tashkil qiladi.

4. Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish

Butun jahon xo'jalik hayotining baynalminallashuvi davlatlararo xo'jalik aloqalarni tartibga solishning mexanizmini yaratish zarurligiga olib keldi. Hozirgi davrda qandaydir tartibga soluvchi tuzilma amal qilmaydigan xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasini topish qiyin. Jumladan, moliya, valyuta va kredit sohalarida **Xalqaro valyuta fondi (XVF)**, **Xalqaro ta'mirlash va rivojlanish banki (XTRB)**, jahon savdosi sohasida – **Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv – Jahon savdo tashkiloti (TSBK – JST)**ni ko'rsatish mumkin.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish milliy-tashkiliy shakllardan boshlanadi. Xo'jalik hayotining baynalminallashuv jarayoni dastlab milliy davlatlar faoliyatini xalqaro uyg'unlashtirishga, keyin esa davlatlararo va xalqaro tashkilotlar tuzilishiga olib keldi.

Huquqiy ma'noda tartibga solish xalqaro tartiblarni o'rnatishga, ya'ni me'yoriy chegaralar va qoidalarni aniqlovchi kelishuvlarni ishlab chiqarishni yoki xalqaro aloqalarning qandaydir sohasini hal qilishda tomonlar zimmasiga majburiyatlarga amal qilishni yuklaydi. Umumqabul qilingan andozalar va qoidalarni o'z ichiga oluvchi xalqaro tartiblar o'z navbatida milliy tartibga solishga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Birinchi xalqaro tashkilotlar XX asrning 20-yillarida tuzilgan bo'lsada (Millatlar ligasi – 1919 yil, Xalqaro hisob-kitoblar banki – 1929 yil), xalqaro darajada jahon xo'jalik aloqalarini ko'p tomonlama tartibga soluvchi tuzilmalar ikkinchi jahon urushidan keyin shakllana boshladi.

1945 yil maxsus xalqaro uyg'unlashtiruvchi muassasalar – **Xalqaro valyuta fondi (XVF)** va **Xalqaro ta'mirlash va rivojlantirish banki (XTRB)** tashkil topdi. Hozirgi davrda ham ularning ikkalasi muhim xalqaro tashkilot hisoblanib, jahon savdosi, xalqaro kredit va valyuta munosabatlari sohalarini davlatlararo tartibga solishning tartib-qoidalarini aniqlab beradi. Urushdan keyingi davrda tuzilgan **Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK)**, **yevropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti (EIXT)**, **NATOning iqtisodiy masalalarni uyg'unlashtiruvchi komiteti (IMUK)** xalqaro iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish davriga to'g'ri keldi.

Jahon savdosini erkinlashtirish ko'p tomonlama shartnoma asosida harakat qiluvchi, xalqaro savdo tartib qoidalarini qayd qiluvchi, 1948 yilning 1 yanvaridan buyon Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK) nomi bilan faoliyat ko'rsatib, 1995 yil 1 yanvardan Jahon savdo tashkiloti (JST) deb yuritiluvchi xalqaro tashkilot doirasidagi faoliyat bilan bog'liq. Hozirgi davrda JST jahon savdo aylanmasining 4/5 qismidan ko'prog'ini tartibga soladi. JST milliy va mintaqaviy darajada vaqti-vaqti bilan kuchayib boruvchi proteksionizmga qarshi turadi, milliy manfaatlarni o'zaro kelishtirishga yordam beradi. Uning faoliyati savdoda kamsitmaslik, savdoda tarifli va tarifsiz cheklashlarni aniqlashda teng asosda maslahatlashish kabi tamoyillarga asoslanadi. JST faoliyatining asosiy shakli qatnashuvchi tomonlarining ko'p tomonlama savdo muzokaralarini o'tkazish hisoblanadi.

Ammo jahon savdosi raqobat kurashi asosida boradi, shu sababli o'zaro maqbul qarorlarni qidirib topishga va savdoni xalqaro darajada tartibga solishga ko'plab qiyinchiliklar bilan erishiladi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yana bir ahamiyatga molik sohasi – bu valyuta-moliya sohasidir. Xalqaro moliyaviy munosabatlarni uyg'unlashtirish XVF, XTRB, **Iqtisodiy xamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT)**, **Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU)**, **Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK)** va shu kabilar doirasida amalga oshiriladi. «**Katta sakkizlik**» nomini olgan jahondagi yetakchi mamlakatlar (AQSH, Yaponiya, Germaniya, Frantsiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Kanada, Rossiya) ning har yillik kengashi bu sohada muhim rol o'ynaydi. Bu mamlakatlarning yalpi ichki mahsuloti 2007 yilda jahondagi barcha mamlakatlar YAIMning 45,3 foizini tashkil etgan (25.1-jadval).

Valyuta-moliyaviy sohani xalqaro uyg'unlashtirishning kuchayishi ko'p jihatdan XVFning faoliyati bilan bog'liq. U o'zining nizomiga muvofiq valyuta kurslari va a'zo mamlakatlar to'lov balanslarini tartibga soladi, ko'p tomonlama to'lov tizimlari va rivojlanayotgan mamlakatlar tashqi qarzlarni nazorat qiladi, a'zo mamlakatlarga ularning valyuta-moliya muammolarini hal qilish uchun kredit beradi.

25.1-jadval

«Katta sakkizlik» tarkibiga kiruvchi mamlakatlarning ko'rsatkichlari (2007 yil)

	Aholi soni		YAIM	
	Mln. kishi	Jamiga nisbatan foizda	mlrd. doll.	Jamiga nisbatan foizda
Jahon bo'yicha	6345,1	100,0	66228,7	100
AQSH	302,5	4,53	13543,3	20,4
YAponiya	127,7	1,91	4346,0	6,6
Germaniya	82,4	1,23	2714,5	4,1
Buyuk Britaniya	60,2	0,9	2270,9	3,4
Frantsiya	64,1	1,01	2117,0	3,2
Rossiya	142,5	2,14	2076,0	3,1
Italiya	59,1	0,89	1888,5	2,9
Kanada	32,9	0,49	1217,1	1,8
«Katta sakkizlik» mamlakatlari birgalikda	871,4	13,1	30006	45,3

Manba: <http://ru.wikipedia.org>.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda tarkibiy qayta qurishlarni moliyalashtirish bilan XTRB faol shug'ullanadi. XTRB va u bilan birga Jahon banki tarkibiga kiruvchi Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) har xil investitsion ob'ektlarni o'rta va uzoq muddatli kreditlash bilan shug'ullanadi, loyihalarning moliyaviy-iqtisodiy asoslarini tayyorlaydi, rivojlanayotgan mamlakatlardagi tarkibiy qayta o'zgartirishga yordam beradi.

Davlatlararo tashkilotlar ichida barcha sanoat jihatdan rivojlangan mamlakatlarni birlashtiruvchi IHRT muhim rol o'ynaydi. Uning doirasida ichki iqtisodiy tadbirlarning boshqa mamlakatlar milliy iqtisodiyoti samaradorligiga ta'sirini, ularning to'lov balansi holatini o'rganish amalga oshiriladi, milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligi tamoyillariga tez moslashishini ta'minlash maqsadida makroiqtisodiy tartibga solish bo'yicha tavsiyanomalar beriladi. IHRT jahon xo'jaligi doirasida ko'p omilli funktsional aloqalarni o'rganishni amalga oshiradi, valyuta va budjet siyosati, narxlar, savdo va boshqa sohalar bo'yicha ilmiy asoslangan iqtisodiy prognozlar tavsiya etadi.

Sharqiy yevropa mintaqasida tarkibiy qayta qurishga moliyaviy ta'sir ko'rsatish va yordam tashkil qilish maqsadida 1991 yil yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (ETTB) tuzildi.

Shuni ta'kidlash lozimki, jahon iqtisodiy munosabatlarini xalqaro tartibga solish tizimida doimiy o'zgarishlar ro'y berib turadi.

80-yillarda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy sabablar taqozo qilgan dunyo siyosiy vaziyatdagi o'zgarishlar, jahon xo'jalik aloqalari tizimini ko'p tomonlama tartibga solish shakllari evolyutsiyasiga olib keldi. Bular ichida sobiq sotsialistik mamlakatlarda vaziyatning o'zgarishi, tashqi faoliyatida mustaqil sub'ektlarni tashkil qiluvchi davlatlar sonining keskin ko'payishi hamda dunyo mamlakatlari ichida ro'y beradigan o'zgarishlar muhim o'rin tutadi.

80-yillarning o'rtalarida dunyoda AQSH, G'arbiy yevropa va YAponiyadan iborat ancha qudratli raqobatlashuv markaz vujudga keldiki, bu ham jahon iqtisodiy munosabatlarini tartibga solishga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Jahon xo'jalik aloqalarini tartibga solishga xalqaro tashkilotlar a'zolar tarkibidagi o'zgarishlarning ham ta'siri bo'ldi. XVF, XTRB, TSBK (XST)ga Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasidagi ozod bo'lgan mamlakatlar va keyin qator sobiq sotsialistik mamlakatlar faol kira bordiki, bu ham jahon xo'jaligi aloqalarini tartibga solishda ma'lum o'zgarishlarga olib keladi.

Evropa Ittifoqi (EI) doirasida yagona bozorni bunyod etishga harakat tufayli yagona umumevropa fuqaroligi, iqtisodiy, valyuta va siyosiy ittifoq ta'sis etiladi. Bu Ittifoqning SHartnomada belgilangan vazifalarini bajarish uchun bir qator yevropa muassasalari tuzildi.

Evropa Ittifoqining ijroiya organi **yevropa hamjamiyati Komissiyasi (EHK)**dir. Uning a'zolarini milliy hukumatlar tayinlaydi, lekin ular o'z faoliyatlarida mutlaqo mustaqildir.

Ittifoqning qarorlar qabul qilish organi Vazirlar Kengashi hisoblanadi. Uning tarkibida ichki ishlar, moliya, ta'minot, qishloq xo'jaligi kabi Vazirlar Kengashi mavjud bo'ladi.

Evropa hamjamiyati Komissiyasi faoliyatini nazorat qilish, hamjamiyat budjeti va qonunlarini ma'qullash hamda ularga o'zgartirish kiritish huquqi **yevropalament** zimmasiga yuklatiladi.

Evropa Ittifoqida 1999 yildan boshlab yagona pul-kredit siyosati o'tkazila boshlandi. Shu munosabat bilan yagona valyuta – EKYU, 2004 yildan boshlab yevro joriy etildi va yangi muassasa – **yevropa Markaziy banki** tuzilib, u milliy banklar bilan birga yevropa banklar tizimining asosini tashkil qildi.

SHuningdek, hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi yuz berishi va ko'plab mamlakatlar iqtisodiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatib, katta ijtimoiy-iqtisodiy talofatlar keltirishi rivojlangan mamlakatlar hukumatlarini jiddiy tashvishga solib qo'ydi. Ushbu inqirozga qarshi birgalikda kurashish va uning oldini olish maqsadida dastlab 2008 yil noyabr oyida Vashingtonda, keyin 2009 yil aprel oyida Londonda jahon yalpi mahsulotining 85 foizini ishlab chiqaradigan **20 ta yirik davlat ishtirokidagi sammit** o'tkazildi. Prezidentimiz dastlabki sammit muhokamalarida inqirozni keltirib chiqargan sabablar tahlili bo'yicha sammit ishtirokchilarining yagona yondashuvga ega emasligi, shu bois ushbu global moliyaviy inqirozning jiddiy va uzoq davom etadigan oqibatlarini bartaraf etish yuzasidan umumiy va samarali dastur ishlab chiqish haqida hali erta ekanligini qayd etib, «shu bilan birga, mazkur sammitning bo'lib o'tgani, unda jahon moliya inqirozi bilan bog'liq muammolar va vujudga kelgan vaziyat muhokama qilinganining o'zi umid uyg'otadigan ijobiy hol ekani shubhasiz»¹³⁰, deya baholadilar.

Xulosalar:

---

¹³⁰ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 6-7-b.

1. Jahon xo'jaligi milliy xo'jalikdan iqtisodiy aloqalarning xalqaro miqyosga chiqishi va yagona jahon bozorining mavjudligi bilan farqlanadi. Jahon bozorining amal qilishiga rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy siyosati ahamiyatli ta'sir ko'rsatadi. Jahon bozorining o'ziga xos xususiyati bo'lib jahon narxlari va xalqaro raqobat tizimining amal qilishi hisoblanadi. Aynan xalqaro raqobatning mavjudligi turli darajadagi milliy qiymatlarni yagona baynalminal qiymatga keltiradi. Jahon narxi jahon bozoriga ne'matlarning asosiy hajmini yetkazib beruvchi mamlakatlardagi shart-sharoitlar orqali aniqlanadi.

2. Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi – bu iqtisodiy aloqalarining jahon miqyosida kuchayishi hamda iqtisodiy munosabatlarning tobora kengroq jabhalarini qamrab olishi jarayoni hisoblanadi.

3. Iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi bilan bir qatorda globallasuvi jarayoni ham muhim o'rin tutadi. Globallasuv jahon xo'jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog'ining tashkil topishi va rivojlanishini anglatadi. Globallasuv jarayonining mulkchilik munosabatlarining globallasuvi; kooperatsiya va mehnat taqsimotining nisbatan yuqori darajasiga o'tish; xo'jalikni tashkil etishning butunlay yangi shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi; xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning tartibga soluvchi roli rivojlanishi kabi yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Shuningdek, jahon xo'jaligi globalashuvi jarayonlarining turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishning bir tekisda bormasligi; boy va qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi farqning kuchayishi; ekologik halokat tahdidlarining kuchayib borishi; turli mamlakatlarda aholi sonining o'zgarishining farqlanishi kabi ziddiyatli tomonlari ham mavjud.

4. Xalqaro mehnat taqsimoti (XMT) alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvini ifodalaydi. Alohida mamlakatlarning bunday ixtisoslashuvi mahsulotlari ustun darajada eksportga yo'naltirilgan xalqaro ixtisoslashgan tarmoqlarning shakllanishiga olib keladi.

5. Xalqaro mehnat taqsimoti rivojlanishi natijasida jahon bozori tarkib topadi. Jahon bozoriga tovar va xizmatlarning xalqaro harakati sifatida qarash mumkin. Jahon bozori o'zining rivojlanishida bir qator bosqichlardan o'tadiki, ulardan har biri milliy xo'jalikning xalqaro iqtisodiy munosabatlarga jalb qilinishining ma'lum darajasi bilan tavsiflanadi.

6. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ancha murakkab jihatlaridan biri ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi hisoblanib, u o'z ifodasini ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlash maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishida topadi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Jahon xo'jaligi – xalqaro mehnat taqsimoti, savdo-ishlab chiqarish, moliyaviy va ilmiy-texnikaviy aloqalar orqali birlashgan turli mamlakatlar xo'jaliklari tizimi.

Ishlab chiqarish yoki iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi – mamlakatlarning jahon miqyosida iqtisodiy aloqalarining kuchayishi hamda iqtisodiy munosabatlarning tobora kengroq jabhalarini qamrab olishi jarayoni.

Xalqaro mehnat taqsimoti – alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi.

Globalashuv – jahon xo'jaligining butun makonini qamrab oluvchi iqtisodiy munosabatlar yagona tarmog'ining tashkil topishi va rivojlanishi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar – jahonning turli mamlakatlari o'rtasidagi xo'jalik aloqalari majmui.

Kapitalning xalqaro harakati – kapitalning chet elda joylashtirilishi va harakat qilishi.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi – ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlanish maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishi.

Emigratsiya – ishchi kuchining mamlakatdan doimiy yashash joyiga chiqib ketishi.

Immigratsiya – ishchi kuchining mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojining eng muhim o'ziga xos xususiyati nimadan iborat? Jahon xo'jaligining milliy iqtisodiyotga ta'siri qanday?

2. Jahon hamjamiyati mamlakatlarni turkumlash qanday mezonlarga asoslanadi? Ularni turkumlash bo'yicha hozirgi davrdagi yondoshuvlarga asoslanib davlatlarning asosiy guruhlarini ajratib ko'rsating.

3. Iqtisodiy hayotning baynalminallashuvi jarayonining mohiyati nimadan iborat?

4. Globalashuv jarayoni nima va uning qanday yo'nalishlari mavjud? Globalashuv jarayonining ziddiyatli jihatlarini gapirib bering.

5. Xalqaro mehnat taqsimoti qanday tamoyillarga asoslanadi? Unda tabiiy sharoitdagi tafovutlar qanday rol o'ynaydi?

6. Jahon narxlari qanday qiymatga asoslanadi? Jahon narxlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tavsifini bering.

7. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar nima uchun turli shakllarga ega bo'ladi? Ularning asosiy shakllarini sanab ko'rsating.

8. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi to'g'risida tushuncha bering. Xalqaro migrantlar qanday toifalarga ajratiladi?

9. Jahon infratuzilmasi tarkibiy qismlarining tavsifini bering va ularning har birining ahamiyatini ko'rsating.

10. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishni nima zarur qilib qo'yadi? Hozirda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi qanday xalqaro tuzilmalarni bilasiz?

26-mavzu. Xalqaro iqtisodiy integratsiya va O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va ob'ektiv asoslari..

2. Jahondagi asosiy integratsion guruhlarining amal qilish xususiyatlari....
3. O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi va tashqi iqtisodiy faoliyati.

Oldingi mavzudan ma'lum bo'ldiki, hozirgi vaqtda jahon iqtisodiyotida ikki tendentsiya amal qilmoqda. Bir tomondan, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi, xalqaro savdoning erkinlashuvi, kommunikatsiya va axborot zamonaviy tizimi, texnik jihatdan jahon andozalari va me'yorlarining yaratilishi natijasida jahon xo'jaligining yaxlitligi, uning globallasuvi kuchaymoqda. Ayniqsa bu jarayon transmilliy korporatsiyalarning faoliyatlari orqali aniq namoyon bo'lmoqda.

Boshqa tomondan, mintaqaviy darajada mamlakatlarning iqtisodiy jihatdan yaqinlashuvi va o'zaro aloqadorligi ro'y berib, jahon xo'jaligining nisbatan mustaqil markazlarini tashkil etish yo'nalishida rivojlanayotgan yirik mintaqaviy integratsion tuzilmalar shakllanmoqda.

Shunga ko'ra, ushbu mavzuda xalqaro integratsiyaning mohiyati, maqsad va shakllari bayon etiladi. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning turlicha nazariyalari tahlil etilib, jahondagi asosiy integratsion guruhlar ko'rib chiqiladi. Mavzu so'ngida hozirda O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi va tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari ochib beriladi.

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, shakllari va ob'ektiv asoslari

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarini tadqiq etish, unda vujudga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal etish va mazkur jarayonning eng samarali shakllarini ko'rsatib berishga intilish bu boradagi turli nazariyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga olib keldi. Bunday nazariyalar qatorida neoliberalizm, korporatsionalizm, strukturalizm, neokeynschilik, dirijistlik yo'nalishi kabilarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Erta **neoliberalizm** (1950-1960 yillar) vakillari V.Repke va M.Alle to'liq integratsiya deganda bir necha mamlakatlar miqyosida yagona bozor makonining tashkil etilishini tushunib, bu makonda erkin raqobat va bozorning stixiyali kuchlari amal qilib, davlat siyosati unga o'z ta'sirini o'tkaza olmaydi. Bu olimlarning fikricha, xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasiga davlatning aralashuvi inflyatsiya, xalqaro savdo va to'lov nisbatlarining buzilishi kabi salbiy holatlarni keltirib chiqaradi.

Biroq, davlat ishtirokidagi mintaqaviy davlatlararo ittifoqlarning shakllanishi asosidagi xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi erta neoliberalizmning fikrining asossiz ekanligini ko'rsatdi. Shunga ko'ra, keyingi neoliberalizm vakili B.Balass iqtisodiy integratsiya davlatning iqtisodiy hayotdagi ishtirokining faollashuviga olib kelishini tadqiq etdi.

Korporatsionalizm (namoyandalari S.Rolf, Yu.Rostou) XX asrning 60-yillarida paydo bo'lib, bozor mexanizmi va davlat tomonidan tartibga solishga qarama-qarshi holda transmilliy korporatsiyalarning faoliyat ko'rsatishi xalqaro iqtisodiyotning integratsiyalashuvini, uning ratsional va muvozanatli rivojlanishini ta'minlashga qodirligi to'g'risidagi g'oyalarni ilgari surdi.

Strukturalizm (asosiy vakili G.Myurdal) yo'nalishi tarafdorlari tovarlar, kapital va ishchi kuchi harakatining to'la liberallasuvi g'oyasiga qarshi chiqib, bozor mexanizmining erkin amal qilishi ishlab chiqarishning rivojlanishi va joylashuvida ma'lum nomutanosibliklarni, daromadlardagi tengsizlikning chuqurlashuvini keltirib chiqaradi, deb hisoblaydilar. Bu oqim vakillari iqtisodiy integratsiyaga integratsiyalashayotgan mamlakatlar iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlarning chuqur jarayoni sifatida qarab, buning natijasida sifat jihatidan yangi integratsiyalashgan makon, nisbatan takomillashgan xo'jalik organizmi paydo bo'lishini ta'kidlaganlar.

Neokeynschilik (asosiy vakili R.Kuper) yo'nalishi xalqaro iqtisodiy hamkorlikning markaziy muammosini mamlakatlarning erkinligini maksimal darajada saqlab qolgan holda integratsiya jarayonlaridan olinadigan turli-tuman naflilikni ko'paytirishga asosiy e'tibor qaratgan. Neokeynschilar xalqaro integratsiyani rivojlantirishning mumkin bo'lgan ikkita variantini ilgari surdilar: birinchisi – iqtisodiy maqsad va siyosatni muvofiqlashtirgan holda milliy erkinlikni yo'qotish asosidagi integratsiya; ikkinchisi – milliy mustaqillikni imkon qadar saqlab qolish shartiga asoslangan integratsiya. Bu variantlarning hech biri sof holda mavjud bo'lmasligini anglagan holda, ular integratsiyalashuvchi tomonlarning ichki va tashqi siyosatlarini muvofiqlashtirish yo'li bilan bu variantlarni uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatganlar. Neokeynscha yo'nalishning yana bir ko'rinishi **dirijizm** (asosiy vakili Ya.Tinbergen) bo'lib, uning namoyandalari integratsiya jarayonlarida bozor mexanizmining hal qiluvchi rolini inkor etadilar. Ular xalqaro iqtisodiy tuzilmalarning tashkil etilishi va amal qilishi integratsiyalashayotgan mamlakatlar tomonidan umumiy iqtisodiy siyosatning ishlab chiqilishi, sotsial qonunchilik bo'yicha kelishuv, kredit siyosatining muvofiqlashtirilishi asosida amalga oshirilishi mumkin deb hisoblaydilar.

Yuqoridagi turli-tuman nazariyalarning umumiy tavsifi shuni ko'rsatadiki, ularning har biri xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ma'lum jihatlarini ochib berishga, bu boradagi muammolarni hal etish va yangi g'oyalarni rivojlantirishga qaratilgan. Mazkur nazariyalarning to'g'ri va ilmiy asoslangan tomonlaridan foydalangan holda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni yanada takomillashtirishga intilish iqtisodiyot nazariyasi oldidagi muhim vazifalardan hisoblanadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – bu turli mamlakatlar iqtisodiy aloqalarining barqarorlashib, chuqurlashib rivojlanishi, ular xo'jaliklarining chambarchas chatishib-chirmashib rivojlanish jarayonlaridir. Mikrodarajada bu jarayon hudud jihatdan yaqin joylashgan mamlakatlar alohida firmalarining o'zaro ta'siri orqali, ular o'rtasidagi turli tuman iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi, shu jumladan chet ellardagi filiallarini tashkil etish asosida boradi. Davlatlararo darajada integratsiya davlatlar iqtisodiy birlashmalarining shakllanishi hamda iqtisodiy siyosatlarning kelishuvi asosida amalga oshadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari quyidagilar:

- **erkin savdo hududlari.** Bu iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o'rtasidagi savdo cheklashlari bekor qilinadi. Erkin savdo hududlarining tashkil etilishi ichki bozorda milliy va xorijiy tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirib, bu bir tomondan, milliy ishlab

chiqaruvchilarning bankrot bo'lishi xavfini kuchaytirsam, boshqa tomondan ishlab chiqarishni takomillashtirish va yangiliklarni joriy etish uchun rag'bat yaratadi. Bunga yevropa erkin savdo uyushmasi va MDH mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro bitim misol bo'la oladi;

- **bojxona ittifoqi.** Iqtisodiy integratsiyaning bu shakli erkin savdo hududlarining faoliyat qilishi bilan birga yagona tashqi savdo tariflari o'rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishni taqozo qiladi. yevropa Ittifoqi (EI) bojxona ittifoqiga yorqin misoldir;

- **to'lov ittifoqi.** Bu milliy valyutalarning o'zaro erkin almashuvini va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishini ta'minlaydi. yevropa hamjamiyati, Janubi-sharqiy Osiyo va MDH mamlakatlari uchun to'lov ittifoqi pirovard maqsaddir;

- **umumiy bozor.** Bu iqtisodiy integratsiyaning ancha murakkab shakli bo'lib, uning qatnashchilariga erkin o'zaro savdo va yagona tashqi savdo tarifi bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin harakati hamda o'zaro kelishilgan iqtisodiy siyosat ta'minlanadi. Bunga yevropa iqtisodiy ittifoqi yoki yevropa umumiy bozorini misol qilib keltirish mumkin. Uning doirasida barcha boj to'lovlari va import me'yor (kvota)lari bekor qilinadi, boshqa mamlakatlardan yevropa bozoriga tovarlar kirishi bir xil tartibga solinadi, pul mablag'lari va ishchi kuchining chegaradan erkin o'tishi ta'minlanadi hamda umumiy muammolarni hal etishda yagona siyosat o'tkaziladi;

- **iqtisodiy va valyuta ittifoqi.** Bu davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli hisoblanadi. Bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari umumiy iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o'tkazish bilan birga uyg'unlashadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini ob'ektiv tavsifdagi bir qator omillar taqozo qiladiki, ularning ichidan quyidagilar asosiy o'rinni egallaydi:

- xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi va globallashuvi;
- xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- umumjahon fan-texnika revolyutsiyasi;
- milliy iqtisodiyot ochiqligining kuchayishi.

Integratsiya jarayonlarini rag'batlantiruvchi asosiy omillardan biri – **milliy iqtisodiyot ochiqlik darajasining oshishidir.** Ochiq iqtisodiyotning o'ziga xos belgisi bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- mamlakat iqtisodiyotining jahon xo'jalik munosabatlari tizimiga chuqur kirishganligi;

- tovarlar, kapital, ishchi kuchining mamlakatlararo harakati yo'lidagi to'siqlarning kamaytirilishi yoki to'liq bartaraf etilishi;

- milliy valyuta konvertatsiyasining ta'minlanganligi.

Shunday qilib, integratsiya milliy darajadagi iqtisodiy o'sish jarayonlarining o'zaro birikishi orqali tavsiflanib, buning natijasida yagona xo'jalik organizmi shakllanadi. Real hayotda bir vaqtning o'zida integratsiyalashuv va integratsiyalashuvdan qaytishdan iborat ikki tendentsiya amal qiladi. Bundan tashqari, ba'zi bir sabablarga ko'ra turli mamlakatlardagi integratsiyaning turli elementlari bir xilda rivojlanmaydi. Shunga ko'ra, integratsiyaning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- **qat'iy (bir tomonlama nafli) integratsiya.** Bu turdagi integratsiya tashqi tavsif holatlari bilan shartlangan bo'lib, mazkur jarayonlardan ba'zi mamlakatlar naf ko'ruvchi hisoblansa, boshqa birlari donor hisoblanadi;

- **moslashuvchan (ikki tomonlama nafli) integratsiya.** Bu turdagi integratsiyada har bir mamlakat bir vaqtning o'zida ham donor, ham naf ko'ruvchi hisoblanadi.

Davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishida quyidagi bir qator shart-sharoitlarning mavjudligi ta'sir ko'rsatadi:

- integratsion aloqaga kirishayotgan mamlakatlarning iqtisodiy taraqqiyot jihatidan bir xil darajada bo'lishi hamda bir turdagi xo'jalik tizimlariga ega bo'lishi;

- ularning hududiy jihatdan yaqinligi, yagona mintaqada joylashganligi va umumiy chegaraga egaligi;

- ularning tarixan tarkib topgan va yetarli darajada mustahkam iqtisodiy aloqalarga egaligi;

- iqtisodiy manfaatlar va muammolarning umumiyligi hamda ularni hal etishda birgalikdagi harakatning samaradorligi va h.k.

2. Jahondagi asosiy integratsion guruhlarining amal qilish xususiyatlari

Integratsiya jarayonlari ob'ektiv tavsif kasb etishiga qaramay, u o'z-o'zicha, stixiyali tarzda bormaydi. Balki bugungi kunda tashkil etilgan va faoliyat yuritayotgan mintaqaviy integratsion tuzilmalar ularga kiruvchi mamlakatlar o'rtasida qonuniy kelishuv va o'zaro shartnomalar asosida amal qiladi.

Hozirda dunyoda juda ko'plab integratsion guruhlar mavjud. Biz turli mintaqalardagi asosiy integratsion guruhlar sifatida quyidagi tuzilmalarni ko'rsatishimiz mumkin:

- G'arbiy yevropada – yevropa Ittifoqi (EI);

- Shimoliy Amerikada – Erkin savdo to'g'risida SHimoliy Amerika bitimi (NAFTA);

- Osiyo-Tinch okeani mintaqasida – Janubi-SHarqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN).

Evropa Ittifoqi 1993 yil 1 noyabrda Maastrixt kelishuvlari (bu kelishuvlar 1991 va 1992 yillarda iqtisodiy va valyuta ittifoqini shakllantirish to'g'risida imzolangan edi) kuchga kirishi asosida yangi nom bilan paydo bo'ldi. Bunga qadar u yevropa hamjamiyati deb atalib, o'z ichiga 1967 yilda birlashgan uchta mustaqil mintaqaviy tashkilotlarni olar edi, ya'ni:

- 1951 yilda tashkil etilgan ko'mir va po'lat ishlab chiqarish bo'yicha yevropa birlashmasi;

- 1957 yilda tashkil etilgan yevropa iqtisodiy hamjamiyati;

- 1958 yilda tashkil etilgan atom energiyasi bo'yicha yevropa hamjamiyati.

EI doirasidagi integratsiyaning rivojlanishi bosqichma-bosqich bormoqda. Jumladan, dastlab erkin savdo hududi, bojxona ittifoqi, umumiy bozorning, keyinchalik esa iqtisodiy va valyuta ittifoqining tashkil etilishi bu tuzilmalar shakllanishining quyidan yuqoriga tomon harakatini bildiradi.

Hozirda yelida yagona bozor hamda davlatlararo boshqaruv tizimini tashkil etish jarayoni yakunlanib, mamlakatlar iqtisodiy, valyuta va siyosiy ittifoqlarni rasmiylashtirdilar.

Iqtisodiy ittifoqning amal qilishi yel Vazirlar kengashi tomonidan yel iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari ishlab chiqilishini ko'zda tutadi hamda ularga har bir a'zo mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi muvofiq tushishini nazorat qiladi.

Siyosiy ittifoq yagona tashqi siyosatni olib borish hamda ichki qonunchilik doirasida umumiy yondashuvlarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Valyuta ittifoqi yel doirasida yagona pul-kredit siyosatini olib borish hamda barcha mamlakatlar uchun umumiy bo'lgan valyutaning amal qilishini anglatadi.

1999 yil 1 yanvardan yel mamlakatlari hududida yevro hisob-kitob birligi sifatida amal qila boshladi. Biroq, bu paytda valyuta ittifoqiga yelning barcha a'zolari kirmay, Buyuk Britaniya, Gretsiya, Daniya va SHvetsiya yevro hududidan tashqarida qoldi.

EI to'la huquqli a'zolari tarkibi yillar davomida kengayib bormoqda. Hozirda uning tarkibiga 27 mamlakat kiradi: Belgiya, Germaniya, Italiya, Lyuksemburg, Niderlandiya, Frantsiya (1957 yil); Buyuk Britaniya, Daniya, Irlandiya (1973 yil); Gretsiya (1981 yil); Grenlandiya (1985 yil); Portugaliya, Ispaniya (1986 yil); Avstriya, , Finlyandiya, SHvetsiya (1995 yil); Vengriya, Kipr, Latviya, Litva, Malta, Polsha, Slovakiya, Sloveniya, CHexiya, Estoniya (2004 yil); Bolgariya, Ruminiya (2007 yil).

EIga a'zo bo'lish uchun bu mamlakatlar quyidagi talablarga javob berishlari kerak:

- demokratiyani kafolatlovchi tashkilotlarning barqaror faoliyati;
- huquqiy tartibning o'rnatilishi va unga amal qilinishi;
- inson huquqlariga amal qilinishi va kam sonli millatlarning himoya qilinishi;
- bozor iqtisodiyotining amal qilishi;
- Ittifoq ichidagi raqobat kurashi va bozor kuchlarining ta'siriga bardosh bera olish;
- o'z zimmasiga a'zolik majburiyatlarini, shu jumladan, siyosiy, iqtisodiy va valyuta ittifoqi vazifalarini olishga tayyorlik.

Evropa Ittifoqining kengayishi o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega. Bir tomondan, yangi hududlar va aholining qo'shilishi hisobiga yelning resurs salohiyati o'sadi, mavjud a'zolar uchun bozorlar ahamiyatli darajada kengayadi, yelning jahondagi siyosiy mavqei kuchayadi. Boshqa tomondan, yeldan katta hajmdagi sarfxarajatlar, jumladan, uning yangi a'zolari uchun subsidiya va transfert to'lovlari uchun budjet sarflarining o'sishi talab etiladi. Yangi a'zolar iqtisodiyotining tarmoq bo'yicha tarkibi talabga javob bermaganligi sababli, yelida beqarorlik xavfi kuchayadi.

Erkin savdo to'g'risida SHimoliy Amerika bitimi (NAFTA) 1994 yildan boshlab amalda bo'lib, o'z ichiga AQSH, Kanada va Meksikani qamrab oladi.

Bu mamlakatlarning o'zaro savdo va kapital harakati asosidagi iqtisodiy aloqalarining miqyoslarini quyidagi ma'lumotlar orqali tasavvur etish mumkin: AQSHda Kanada eksportining 75-80% (yoki Kanada YAMMning 20%) sotiladi. Kanadadagi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar tarkibida AQSHning ulushi 75%dan, Kanadaning AQSHdagi ulushi esa 9%dan ortiq. AQSHga Meksika eksportining 70%dan ortig'i yo'naltirilib, AQSHdan Meksikaga 65% import kelib tushadi.

Shimoliy Amerika integratsion guruhining mavjud tarkibi yevropadagi integratsiya modelidan farq qilib, bu quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- AQSH, Kanada va Meksika o'rtasidagi iqtisodiy o'zaro aloqalarning teng nisbatlarda emasligi;

- bu guruh a'zolari rivojlanganlik darajasining keskin farq qilishi.

Erkin savdo to'g'risida SHimoliy Amerika bitimi (NAFTA)ning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

- 2010 yilga qadar barcha bojxona to'lovlarini bekor qilish;

- tovar va xizmatlar savdosidagi tarifsiz to'siqlarning ahamiyatli qismini bosqichma-bosqich tugutib borish;

- Meksikadagi Shimoliy Amerika kapital qo'yilmalari uchun shart-sharoitlarni yaxshilash;

- Meksika moliya bozorida AQSH va Kanada banklarining faoliyatini erkinlashtirish;

- AQSH, Kanada va Meksika arbitraj komissiyasini tashkil etish.

Shuningdek, kelgusida nafaqat NAFTA doirasida ichki mintaqaviy hamkorlikni chuqurlashtirish, balki boshqa Lotin Amerikasi mamlakatlari hisobiga uning tarkibini kengaytirish ham ko'zda tutilmoqda.

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN) 1967 yilda tashkil topganligiga qaramay, faqat 1992 yilga kelib uning ishtirokchilari (Indoneziya, Malayziya, Filippin, Singapur, Tailand, Bruney, Vetnam, Myanma, Laos) o'z oldilariga 2008 yilga qadar yagona mintaqaviy erkin savdo hududini tashkil etish vazifasini qo'ydilar. ASEANning a'zosi hisoblangan har bir mamlakatning iqtisodiyoti YAponiya, AQSH, Osiyoning yangi industrial mamlakatlari iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'liq.

3. O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi va tashqi iqtisodiy faoliyati

O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga qo'shilishining shart-sharoitlari va tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlari Respublika davlat mustaqilligini qo'lga kiritishi bilan vujudga kela boshladi. Bunday vaziyatda tashqi iqtisodiy majmuani boshqarishning o'ziga xos tizimini shakllantirish, tashqi aloqalarni yo'lga qo'yish borasida qoida va tamoyillarni ishlab chiqish, respublikaning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilish yo'llarini belgilash taqozo etiladi.

Respublika tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik negizida qurilsa, uning qoidalari ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnoma munosabatlarida o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslanadi¹³¹.

---

¹³¹ Karimov I.A. «O'zbekiston buyuk kelajak sari». T.: «O'zbekiston», 1998. 266-267-b.

O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo'jalik aloqalarida ishtirok etishning asosi ochiq turdagi iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Shu sababli respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin qisqa davr ichida 80 dan ortiq davlat bilan diplomatiya munosabatlarini o'rnatdi, dunyoning 20 dan ortiq davlatida diplomatiya elchixonalarini ochdi, ko'pgina xalqaro tashkilotlar – BMT iqtisodiy muassasalari, Jahon banki, Xalqaro bank, Xalqaro valyuta fondi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuvchi tashkilot kabi boshqa xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi.

O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida to'xtalib,

Bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi ko'p darajali tizim sifatida amal qilib, uni quyidagi beshta darajaga ajratish mumkin: global; transkontinental; mintaqalararo; mintaqaviy; mahalliy. Har bir darajadagi integratsion aloqalarning o'ziga xos vazifalari mavjud.

O'zbekistonning **global darajada** amalga oshiriluvchi strategik integratsion vazifasi – bu mamlakatdagi barcha xo'jalik sub'ektlarining tashqi bozor bilan o'zaro aloqasini ta'minlash uchun teng huquqli va milliy manfaatlariga mos keluvchi shart-sharoitlarni yaratish asosida uning xalqaro valyuta-moliya va savdo mexanizmlariga bevosita qo'shilishidir. O'zbekistonning BMT, yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (OBSE), yevropa hamjamiyati, NATO, Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi, Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKO) kabi tashkilotlar faoliyatidagi faol ishtiroki uning jahon xo'jaligiga yanada kengroq integratsiyalashuvini ta'minlaydi.

O'zbekistonning **transkontinental darajada** amalga oshiriluvchi integratsion vazifasi – bu xalqaro transosiyo Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKO) doirasidagi o'zaro aloqalarni yanada kuchaytirishdan iborat. Bu tashkilot 1992 yilda tashkil etilgan bo'lib, o'z ichiga Osiyo qit'asining 10 ta davlati (Turkiya, Eron, Pokiston, Afg'oniston, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Ozarbayjon)ni oladi. Uning asosiy maqsadi – xo'jalikning transport, kommunikatsiyalar, sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo, turizm, ishchi kuchi resurslarini rivojlantirish kabi sohalarida mintaqaviy va xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yo'lga qo'yishdan iborat.

O'zbekiston **mintaqalararo darajada** yangi mustaqil davlatlar – MDH mamlakatlari bilan integratsiyaga kirishdi. O'zbekiston birinchilar qatorida MDHni tashkil etish g'oyasini qo'llab-quvvatladi, uning tashkilotchilari tarkibiga kirdi, integratsion va kooperatsion aloqalarini mustahkamlash hamda uning Xalqaro iqtisodiy qo'mita (MEK), Davlatlararo bank (MGB), MDH Statistika qo'mitasi kabi institutsional tuzilmalarini shakllantirishda faol ishtirok etmoqda.

O'z o'rnida ta'kidlash lozimki, keyingi paytlarda MDH o'zining tashkil topishi chog'idagi dastlabki maqsadi – ya'ni, mavjud xo'jalik aloqalari va imkoniyatlardan foydalanishda o'zaro manfaatli hamkorlik munosabatlarini yo'lga qo'yish va shu asosda iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash maqsadi hamda undan kelib chiquvchi vazifalarga mos kelmay qoldi. Bu tashkilot faoliyat yo'nalishida ko'proq siyosiy masalalar, «integratsion aloqalarni kuchaytirish» shiori ostida kuchli mamlakatlarning nisbatan

kuchsiz mamlakatlar ichki ishlariga aralashuvi, ular manfaatlarining siqib qo'yilishi, iqtisodiy va siyosiy tazyiq o'tkazish holatlari ustunlik kasb eta boshladi.

O'zbekistonning **mintaqaviy darajadagi** integratsiyasi – bu umumiy tarixga, yagona madaniy an'analarga, o'xshash turmush tarzi va mentalitetga ega bo'lgan qardosh xalqlarni birlashtiruvchi Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash va rivojlantirishdan iborat. Bunday integratsion aloqaning aniq shakli sifatida 1992 yilning yanvar oyida tashkil etilgan Markaziy Osiyo mintaqaviy hamkorligi (TSARS) tashkil etildi.

Yana bir istiqbolli, kuchli salohiyatga ega bo'lgan mintaqaviy birlashmalardan biri – **Shanxay hamkorlik tashkiloti (SHOS)**dir. Bu tashkilot 2001 yilning 15 iyunida oltita – O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Rossiya va Xitoy mamlakatlari hamkorligida tashkil etildi.

Bugungi kunda SHanxay hamkorlik tashkilotining xalqaro maydondagi nufuzi, obro'-e'tibori sezilarli darajada oshib bormoqda. Ushbu tashkilot safidan joy olish istagini bildirgan davlatlar soni ham ko'paymoqda. ShHTning salohiyati haqida gapirganda masalaning faqat iqtisodiy jihati hisobga olinsa ham, uni yirik iqtisodiy-integratsiyaviy tashkilot deb atash uchun barcha asoslar yetarlidir.

ShHTning salohiyat va imkoniyatlari to'g'risida so'z ketganda, eng avvalo unga a'zo mamlakatlar egallagan hudud ko'lamining ahamiyatli darajada kattaligini ta'kidlash o'rinlidir. ShHTga a'zo davlatlarning umumiy hududi 30178,7 ming km.kv ni tashkil etib, unda eng katta salmoqni Rossiya (56,6%) va Xitoy (31,8%) egallaydi (26.1-jadval). Mazkur tashkilotga a'zo davlatlar aholisi soni 1,5 mlrd.dan ko'proq bo'lib, aholi umumiy sonidagi salmog'i jihatidan Xitoy eng katta ulushga ega – 87,0 %. So'nggi yillarda SHHTga a'zo davlatlar tomonidan ishlab chiqarilgan YAIM hajmi 12,1 trln. doll.dan oshadi.

O'zbekistonning SHanxay hamkorlik tashkiloti mamlakatlari bilan iqtisodiy integratsiyasining kuchayishi ko'p jihatdan mazkur mamlakatlarning milliy manfaatdorligi bilan belgilanadi. Eng avvalo, O'zbekiston raqobat jihatidan nisbatan ustunlikka ega bo'lgan ishlab chiqarish sohalari tovarlari – paxta xomashyosi, mashinasozlik, kimyo sanoati, qurilish materiallari sanoati, elektr energetikasi tovarlarining savdosini kengaytirishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, telekommunikatsiyalar, suv va energiya resurslaridan foydalanish, xalqaro turizm, hamkorlikdagi ekologik loyihalarni amalga oshirish borasida integratsiya aloqalarini kuchaytirish lozim.

26.1-jadval

Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo davlatlar to'g'risida ma'lumotlar						
Davlat nomi	Hududi		Aholisi soni		YaIM	
	ming km²	salmog'i, %	ming kishi	salmog'i, %	mlrd. doll	salmog'i, %
O'zbekiston	447,4	1,5	26851,2***	1,8	45,8****	0,4
Qozog'iston	2717,3	9,0	15217,7**	1,0	125,9***	1,0
Xitoy	9 597,0	31,8	1317000,0*	87,0	10210,0**	84,1

Qirg'iziston	198,5	0,7	5146,3***	0,3	10,6***	0,1
Rossiya	17075,4	56,6	142026,3*	9,4	1746,0**	14,4
Tojikiston	143,1	0,5	7163,5***	0,5	8,8***	0,1
Jami	30178,7	100,0	1513405,0	100	12147,1	100,0

Izoh: * - 2007, ** - 2006, *** - 2005, **** - 2004 yillar holatiga olingan ma'lumot.

Manba: <http://ru.wikipedia.org/wiki>, www.shos2007.ru, www.krugosvet.ru/articles, www.regnum.ru/dossier, <http://russian.scosummit2006.org/shanghe/>.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilish talablaridan kelib chiqib, tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishi zarur bo'lgan barcha muassasalar (tashqi iqtisodiy aloqa vazirligi, tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, bojxonalar xizmati va boshqalar) amalda yangidan tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasidan tortib, boshqaruvning mahalliy darajasi va korxonalgacha bo'lgan xo'jalik sub'ektlarida tegishli tashqi iqtisodiy bo'limlar tuzildi. Dunyoning bir qancha mamlakatlarida savdo uylari ochildi va savdo-sanoat palatalari barpo etildi.

Tashqi savdo bilan birga iqtisodiy hamkorlikning boshqa shakllari ham sezilarli darajada rivojlandi. Jumladan, 2007 yilga kelib Respublika hududida ro'yxatdan o'tgan xorijiy sarmoya ishtirokidagi korxonalar soni 4089 birlikni, ularning eksporti hajmi mamlakat umumiy eksportining 18,5 foizini tashkil etdi. Bunday korxonalarining asosiy qismi sanoat tarmoqlari (50,1%), savdo va umumiy ovqatlanish (29,9%) sohalarida to'plangan.

Dastlabki davrlarda respublikamizda tashqi savdo ikki yo'nalish bo'yicha: MDH mamlakatlari bilan hukumatlararo bitimlar va xorijiy mamlakatlar bilan erkin muomaladagi valyutada hisob-kitob qilish asosida amalga oshirildi.

2008 yil respublikamiz tashqi savdo aylanmasi 19077,0 mln. AQSH dollarini tashkil etib, uning 37,8 foizi MDH mamlakatlari, 62,2 foizi uzoq xorijiy mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi. Xorijiy mamlakatlarga mahsulot eksporti hajmi to'xtovsiz ko'payib borib, 2008 yilda 11572,9 mln. dollarni tashkil qildi, uning asosiy qismi (65,3%) uzoq chet el davlatlari hissasiga to'g'ri keldi¹³².

Ta'kidlash kerakki, tashqi savdo munosabatlarimiz geografiyasi, avvalo, rivojlanib borayotgan Osiyo qit'asi bozorlari bilan savdo aylanmasining o'sishi hisobiga sifat jihatidan o'zgarmoqda.

Bu ko'rsatkichlarning barchasi, avvalo, eksport tarkibida yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan raqobatdosh tayyor mahsulot ulushining izchil oshishi, birinchi navbatda, iqtisodiyotimizning o'sib borayotgan salohiyati va imkoniyatlaridan dalolat beradi. Shu bilan birga, bunday holat eksportimizning xom ashyo resurslari narxi tez-tez o'zgarib turadigan jahon bozori ta'siriga bog'liqligini kamaytirishda muhim yo'nalish bo'lib xizmat qiladi¹³³.

¹³² O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

¹³³ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 17-b.

Tashqi iqtisodiy faoliyatda Markaziy Osiyo davlatlarining ko'p tomonlama aloqalari va hamkorligini rivojlantirishga birinchi darajali ahamiyat berilmoqda. O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasidagi yagona iqtisodiy makon to'g'risida tuzilgan shartnoma samara bera boshladi. Ularning sanoatini integratsiyalashtirishga qaratilgan dastur ishlab chiqildi.

MDH mamlakatlari bilan bevosita va ko'p tomonlama munosabatlarni rivojlantirish tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston Hamdo'stlik davlatlari muassasalari – Davlatlararo iqtisodiy qo'mita, Davlatlararo bank va boshqa muassasalarni tashkil etishda faol qatnashmoqda. MDHdagi mamlakatlar (Rossiya, Ukraina, Belarus, Moldova va boshqalar) bilan ikki tomonlama tashqi siyosiy, savdo-iqtisodiy va boshqa shartnoma hamda bitimlar imzolaniib, ular kuchga kirdi.

Respublika tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishda iqtisodiyotga xorijiy sarmoyalarni jalb etish uchun qulay sharoit yaratishga, hamda zarur bo'lgan tashkilot va muassasalar tuzishga katta ahamiyat berilmoqda. Bular jumlasiga tavakkalchilik xatarlaridan keladigan zararni qoplaydigan «O'zbekinvest» milliy sug'urta kompaniyasini, turli qo'shma sug'urta kompaniyalarini, Vazirlar Mahkamasi huzurida BMT bilan birgalikda tashkil qilingan investitsiyalarga ko'maklashuvchi xizmatni, Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi ko'chmas mulk va xorijiy investitsiyalar agentligi kabilarni kiritish mumkin. Bu muassasa va tashkilotlar hamda respublikada vujudga keltirilgan huquqiy me'yorlar xorijiy investitsiya faoliyati uchun qulay sharoitlarni yaratib, ularning huquqlarini himoya qiladi va sarflangan sarmoyasini kafolatlaydi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi **BMTning respublikada amalga oshirayotgan iqtisodiy, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, fan sohaslarida amalga oshirilayotgan loyihalarida** ham namoyon bo'ladi.

Mamlakatimizning **yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan mamlakatlar bilan iqtisodiy va savdo sohasidagi hamkorligi, NATOning «Tinchlik yo'lidagi sheriklik» dasturidari ishtiroki** uning jahon xo'jaligi qo'shilishning navbatdagi yo'nalishidir. Jumladan, yevropa Ittifoqi bilan Respublikamiz o'rtasida imzolangan SHeriklik va hamkorlik to'g'risidagi bitim (1996 yil iyun) tashqi iqtisodiy faoliyatining ustivor yo'nalishidir.

O'zbekistonning Xalqaro valyuta fondi va jahon banki bilan hamkorligi tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishdagi navbatdagi yo'nalishdir. Bu yo'nalishda XVF bilan tizimli qayta qurilishlarni mablag' bilan ta'minlash, tizimli va makroiqtisodiy siyosat sohasidagi tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash dasturlari maqullandi.

Jahon bank tashkilotlari – Xalqaro ta'mirlash va rivojlanish banki (XTRB), Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU), Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) va Investitsiyalarni kafolatlash xalqaro agentligi (IKXA) bilan hamkorlik O'zbekistonning tashqi iqtisodiy strategiyasini amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Xususan XRRB yo'li bilan O'zbekistonga paxta yetishtirish usullarini zamonaviylashtirib, uning jahon bozoriga chiqishiga ko'maklashish va unumdorlikni oshirish uchun asos yaratish maqsadida 66 mln. dollar, institutsional islohotlarni davom ettirish uchun 120 mln. dollar mablag' ajratildi. Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) ham O'zbekistonda bir qator loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etmoqda.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshirishda yevropa **tiklanish va taraqqiyot banki (ETTB)** alohida rol o'ynaydi. Respublikada amalga oshirilayotgan umumiy qiymati 536 mln. dollarga teng 9 ta loyihada yeTTBning ulushi 253,1 mln. dollarni tashkil qiladi.

ETTBning O'zbekistonda amalga oshirish ko'zda tutilgan, umumiy summasi bir mlrd.dollardan ortiq bo'lgan yana 8 ta loyihani ko'rib chiqishi mo'ljallangan.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy va savdo faoliyatida **Osiyo rivojlanishi Banki (ORB) hamda Jahon savdo tashkiloti (JST)** bilan hamkorligi istiqbolli yo'nalishlardan hisoblanadi.

Shunday qilib, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilishida dunyo mamlakatlari, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorlik hal qiluvchi o'ringa ega bo'lib, bu milliy iqtisodiyotning baynalmilallashuvini kuchaytiradi hamda iqtisodiy taraqqiyotini yuqori bosqichga ko'tarishning asosiy tashqi omillari hisoblanadi.

Xulosalar:

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya – bu mamlakatlarning chuqur, barqaror o'zaro iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi, milliy xo'jaliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo'jalik va siyosiy aloqalarining birlashish jarayonlaridir. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari sifatida erkin savdo hududlari, bojxona ittifoqi, to'lov ittifoqi, umumiy bozor, iqtisodiy va valyuta ittifoqini ko'rsatish mumkin.

2. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini ob'ektiv tavsifdagi bir qator omillar taqozo qiladiki, ularning ichida xo'jalik aloqalarining baynalmilallashuvi va globallashuvi; xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi; umumjahon fan-texnika revolyutsiyasi; milliy iqtisodiyot ochiqligining kuchayishi kabilar asosiy o'rinni egallaydi.

3. Turli mamlakatlardagi integratsiyaning turli elementlari bir xilda rivojlanmaydi. Shunga ko'ra, integratsiyaning qat'iy (bir tomonlama nafli) integratsiya, tasodifiy integratsiya, moslashuvchan (ikki tomonlama nafli) integratsiya kabi turlari farqlanadi.

4. Bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi ko'p darajali tizim sifatida amal qilib, uni quyidagi beshta darajaga ajratish mumkin: global; transkontinental; mintaqalararo; mintaqaviy; mahalliy. Har bir darajadagi integratsion aloqalarning o'ziga xos vazifalari mavjud.

5. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik negizida qurilib, uning qoidalari ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnoma munosabatlarida o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslandi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – jahon mamlakatlari o'zaro iqtisodiy aloqalarining chuqurlashtirish va barqaror rivojlanishi hamda milliy xo'jaliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo'jalik aloqalarining birlashish jarayoni.

Erkin savdo hududlari – iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning dorasida savdo cheklashlari bekor qilinadi.

Bojxona ittifoqi – yagona tashqi savdo ta'riflari o'rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishini taqozo qiladi.

To'lov ittifoqi – milliy valyutalarning o'zaro almashinuvi va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishi.

Umumiy bozor – bunda uning qatnashchilari o'zaro erkin savdoni amalga oshirish va yagona tashqi savdo siyosati o'tkazish bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin xarakati ta'minlanadi.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi – iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli bo'lib, bunda iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o'tkazish bilan birga uyg'unlashadi.

Qat'iy (bir tomonlama nafl) integratsiya – integratsiya jarayonlaridan ba'zilar naf ko'ruvchi, boshqa birlari donor mamlakatlar hisoblanadigan integratsiyaning tashqi tavsif holatlari bilan shartlangan turi.

Moslashuvchan (ikki tomonlama nafl) integratsiya – har bir mamlakat bir vaqtning o'zida ham donor, ham naf ko'ruvchi hisoblanadigan integratsiya turi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

11. Xalqaro iqtisodiy integratsiya nima va uning qanday shakllari mavjud?
12. Erkin savdo hududlarining mohiyatini tushuntiring. Bunday tuzilmalarning integratsiyalashuv jarayonidagi o'rni qanday?
13. Bojxona ittifoqi va to'lov ittifoqi bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
14. Umumiy bozorning amal qilish tamoyillari qanday va bugungi kunda uning faoliyati uchun qanday shart-sharoitlar talab qilinadi?
15. Integratsiyaning qanday turlarini bilasiz? Har biriga misollar keltiring.
16. Bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvining qanday darajalari mavjud?
17. Evropa Ittifoqi, Erkin savdo to'g'risida Shimoliy Amerika bitimi (NAFTA), Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN) to'g'risida ma'lumot bering.
18. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi yana qanday nazariyalarni bilasiz? Bu nazariyalarning afzal va kamchilik tomonlarini taqqoslang.
19. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarning ustuvor yo'nalishlarini ko'rsating.
20. Mamlakatimizning keyingi yillardagi tashqi iqtisodiy faoliyatiga baho bering.

27-mavzu. Jahon bozori. Xalqaro valyuta va kredit munosabatlari

- 1.Xalqaro mehnat taqsimoti va xalqaro savdo to'g'risidagi turlicha nazariyalar..
- 2.Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari
- 3.To'lov balansi, uning tuzilishi va taqchilligi.....
- 4.Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari.....
- 5.Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi..

Bu mavzu milliy iqtisodiyotning dunyo mamlakatlari bilan bog'langan murakkab iqtisodiy munosabatlari tizimida xalqaro savdo munosabatlarining tutgan o'rnini tahlil qilish bilan boshlanadi. Dastlab xalqaro savdoning rivojlanishi, omillari va tuzilishi qarab chiqiladi.

Mavzuning ikkinchi qismida xalqaro munosabatlarning moliyaviy yoki valyutaga oid tomonlari bayon etiladi. Bunda valyuta munosabatlari va hozirgi zamon valyuta tizimi asoslari ko'rib chiqiladi. So'ngra mamlakatning to'lov balansi, uning tarkibi va taqchilligi muammolari o'rganiladi. Mavzuning yakunida xalqaro valyuta-kredit munosabatlari, valyuta tizimi, valyuta kursi va valyuta siyosati, ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillar bayon etiladi.

1. Xalqaro mehnat taqsimoti va xalqaro savdo to'g'risidagi turlicha nazariyalar

Milliy xo'jaliklarning xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida ishtirok etishi, ularning shakllari va samaradorlik darajasi kabi muammolarning uzoq davr mobaynida turli olimlar tomonidan tadqiq etilishi bu boradagi turlicha nazariyalarning shakllanishiga olib keldi. Bu nazariyalar orasida eng avvalo mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvda ishtirok etishi zarurligini nazariy jihatdan asoslab beruvchi mutlaq va qiyosiy (nisbiy) ustunlik nazariyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mutlaq ustunlik nazariyasi. Iqtisodiy rivojlanishning milliy andozasidan jahon andozasiga o'tish, xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishi, iqtisodiyotning globallasuvi mamlakatlarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda faol ishtirok etishi milliy manfaatlarga qay darajada javob beradi, degan savolni qo'yadi. Bu savolga javob topishga iqtisodiyot fani ilgaridan qiziqib kelgan. Jumladan, A.Smit xalqaro mehnat taqsimoti masalasini tahlil qilib, qanday tovarlarni eksport qilish va qaysilarini import qilish qulayligi to'g'risidagi o'z qarashlarini bayon qilish asosida «mutlaq ustunlik» nazariyasini ilgari surgan. Mazkur nazariyaga ko'ra, A.Smit har bir mamlakatning qandaydir mahsulot turini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvda bozorning ahamiyatli rol o'ynashini ko'rsatib bergan. Shu bilan birga, u mamlakatlar quyidagi ikki ko'rinishdagi ustunlikka, ya'ni: 1) tabiiy, ya'ni iqlim sharoitining qulayligi, ba'zi bir tabiiy resurslarning mavjudligi va shu kabi holatlar bilan shartlangan ustunlik; 2) erishilgan, ya'ni mamlakatdagi ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi, ishlab chiqarish texnologiyasi bilan shartlangan ustunlikka egaligini ta'kidlagan. Bu ustunliklardan foydalangan holda ishlab chiqarilgan mahsulot o'z sifati jihatidan yuqori va tannarxi jihatidan past darajada bo'ladi. Shunga ko'ra, mahsulotlarning barcha turlari har bir mamlakat tomonidan ishlab chiqarilishi shart emas, balki ularning ba'zilarini ustunlikka

ega bo'lgan mamlakatdan sotib olish samarali hisoblanadi. Uni sotib olish mehnat sarflari esa mazkur mamlakatning o'zi uchun ustun hisoblangan sohadagi mehnat orqali qoplanadi.

A.Smit nazariyasi bo'yicha har bir mamlakat o'zida boshqalarga qaraganda arzonga tushgan, ya'ni kam mehnat sarflangan tovarni eksport qilib, ularga nisbatan ko'p sarf talab qiladigan tovarlarni import qilish foydalidir.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi. D.Rikardo o'zaro foydali savdo va xalqaro ixtisoslashuvning ancha umumiy tamoyillarini shakllantirib, A.Smitning qarashlarini takomillashtirgan holda «qiyosiy ustunlik» nazariyasini ishlab chiqdi. U mazkur nazariya yordamida, hatto barcha mahsulotlarni ishlab chiqarishda ayrim mamlakatning mutlaq ustunligi mavjudligida ham o'zaro foydali savdoning nafaqat mumkinligini, balki zarurligini isbotlab berdi. Bu mamlakat nisbatan past samarali mahsulotni ishlab chiqarishdan voz kechib, nisbatan yuqori samarali mahsulotni ishlab chiqarishga o'tish orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishi mumkin.

Mazkur nazariyaga ko'ra, mamlakatlar nisbatan past xarajatli mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashuv orqali qo'shimcha ustunlikka ega bo'lishi va mahsulot umumiy hajmini oshirishlari mumkin. Bunda har bir mamlakatning qandaydir tovar ishlab chiqarish bo'yicha mutlaq ustunlikka ega bo'lishi, ya'ni uning ishlab chiqarish xarajatlari xorijda yaratilayotgan shunday tovarlarning xarajatlaridan past bo'lishi shart emas. D.Rikardoning fikricha, mamlakat o'zida qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarishi va chetga sotishi yetarli hisoblanadi.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi quyidagi bir qator shartli farazlarga asoslanadi: 1) unda ikkita mamlakat va ikkita tovar o'zaro taqqoslanadi; 2) ishlab chiqarish xarajatlari ish haqi ko'rinishida olinadi; 3) mamlakatlar o'rtasidagi ish haqi darajasidagi farqlar e'tiborga olinmaydi; 4) transport xarajatlari e'tiborga olinmaydi; 5) erkin savdo mavjud deb faraz qilinadi.

Xalqaro savdoda qiyosiy ustunlik tamoyillarining amal qilishini yaqqol tasavvur qilish uchun quyidagi shartli misolni ko'rib chiqamiz (27.1-jadval).

27.1-jadval

Turli mamlakatlarda don va vino ishlab chiqarish xarajatlari

Mamlakat	50 kg don ishlab chiqarish xarajatlari, kishi-kun	100 l vino ishlab chiqarish xarajatlari, kishi-kun
Buyuk Britaniya	100	120
Portugaliya	90	80

Jadvaldan ko'rinadiki, agar mutlaq xarajatlar e'tiborga olinsa, ular har ikkala mahsulot bo'yicha ham Portugaliyada past bo'lib, uning Buyuk Britaniya bilan savdo aloqalarini o'rnatish uchun hech qanday ehtiyoj yo'q. Biroq, qiyosiy xarajatlar ushbu fikr-mulohazalarni o'zgartirib yuboradi. Buning uchun har ikkala mahsulot bo'yicha mamlakatlarning qiyosiy xarajatlarini hisoblab chiqamiz:

1. Don bo'yicha qiyosiy xarajatlar:

a) Buyuk Britaniyada $\frac{100}{50} : \frac{120}{100} = \frac{5}{3} = 1,6$.

b) Portugaliyada $\frac{90}{50} : \frac{80}{100} = \frac{9}{4} = 2,25$.

2. Vino bo'yicha qiyosiy xarajatlar:

a) Buyuk Britaniyada $\frac{120}{100} : \frac{100}{50} = \frac{3}{5} = 0,6$.

b) Portugaliyada $\frac{80}{100} : \frac{90}{50} = \frac{4}{9} = 0,4$.

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, don bo'yicha qiyosiy xarajatlar koeffitsienti Portugaliyaga (2,25) nisbatan Buyuk Britaniyada (1,6) pastligi sababli, donni Buyuk Britaniya ishlab chiqarishi va eksport qilishi lozim. Vino bo'yicha qiyosiy xarajatlar koeffitsienti Buyuk Britaniyaga (0,6) nisbatan Portugaliyada (0,4) pastligi sababli, vinoni Portugaliyada ishlab chiqarishi va eksport qilish maqsadga muvofiqdir. Bunday tartibdagi xalqaro savdoda ishtirok etish har ikkala mamlakat uchun ham manfaatli hisoblanadi.

Iqtisodiy nazariyada xalqaro ixtisoslashuvning ustunliklarini asoslash Rikardoning klassik sxemasi bilan cheklanmagan. XX asrda xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini ko'plab iqtisodchilar, jumladan, E.Xeksher, B.Olin, P.Samuelson, J.Keyns, V.Leontev, G.Xaberler va boshqalar tomonidan tadqiq qilindi. Jumladan, iqtisodiy adabiyotlarda **Xeksher-Olin-Samuelson modeli** deb yuritiluvchi model alohida ahamiyat kasb etadi. Bu model asoschilari E.Xeksher va B.Olin xalqaro tovar oqimlarining yo'nalish va tarkibiy tuzilishi qay tarzda belgilanishi to'g'risidagi zamonaviy tasavvurlarni ishlab chiqdilar. P.Samuelson esa mazkur fikrlarni amaliy jihatdan ifodalovchi matematik shartlarni ochib berdi. Mazkur model asosida **ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi** yotadi. Ma'lumki, turli mamlakatlar ishlab chiqarish omillari – ishchi kuchi, yer va kapital bilan turli darajada ta'minlanganlar. Agar mamlakat faqat qandaydir bitta omil bilan yetarli darajada ta'minlangan bo'lsa, bu mamlakatda shunday omil sig'imi katta bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish arzonga tushadi. Bu mamlakat uchun ularni ishlab chiqarish va eksport qilish nisbatan foydali hisoblanadi.

Xalqaro ixtisoslashuvning qonuniyatlarini yanada chuqurroq tushunish qiyosiy xarajatlar tahlili asosida ko'p omilli andoza tuzishga olib keldiki, unda tovarlar harakati bilan birga ishlab chiqarish omillarining davlatlararo erkin harakati imkoniyatlari hisobga olindi. O'tkazilgan tadqiqotlarda nafaqat tarmoqlararo, balki tarmoqlar ichida va mintaqa o'rtasidagi ixtisoslashuvning qonuniyatlari, mamlakatning material, kapital, mehnat va fan sig'imli tovarlarga ixtisoslashuv sabablari ochib berildi. Ixtisoslashuvga fan va texnika taraqqiyoti hamda texnologik o'zgarishlar sur'ati va tavsifi ta'sirining xususiyatlari aniqlandi.

1954 yili amerikalik iqtisodchi V.Leontevning maqolasi e'lon qilinib, unda o'sha davrda kapital ortiqchaligiga ega bo'lgan mamlakat hisoblanuvchi AQSH eksporti va

importida mehnat va kapital to'liq sarfining hisob-kitobi asosida Xeksher-Olin nazariyasini tekshirishga urinib ko'rilgan. Bunda AQSH kapital sig'imi yuqori bo'lgan tovarlarni eksport qilib, mehnat sig'imi yuqori bo'lgan tovarlarni esa import qilishi taxmin qilinardi. Natija teskari bo'lib chiqib, **Leontev paradoksi** degan nom oldi. Ma'lum bo'ldiki, AQSHdagi kapitalning nisbiy ortiqchaligi Amerika tashqi savdosiga ta'sir ko'rsatmaydi. AQSH ko'proq mehnat sig'imi yuqori, kapital sig'imi esa past bo'lgan tovarlarni eksport qilardi ekan. V.Leontev Amerikadagi mehnatning yuqori unumdorligi amerikalik ishchilarning nisbatan yuqori malakasi bilan bog'liqligini ta'kidlab, bu yerdagi mehnatning xorijdagi mehnat bilan nisbati 1:3 ekvivalentlikda ekanligini ko'rsatdi. Bu esa ishchi kuchi malakasi modelining paydo bo'lishiga olib keldi.

Ishchi kuchi malakasi modeliga ko'ra, ishlab chiqarishda uchta emas, balki to'rtta: malakali ishchi kuchi, malakasiz ishchi kuchi, kapital va yer ishtirok etadi. Kasbiy mahoratga ega bo'lgan xodimlar va yuqori malakali ishchi kuchining nisbatan ko'pligi malakali mehnatning katta miqdorini taqozo etuvchi tovarlarning eksport qilinishiga olib keladi. Malakasiz ishchi kuchining ko'pligi esa ishlab chiqarishda yuqori malaka talab etilmaydigan tovarlarning eksportiga imkon yaratadi.

Hozirgi zamon iqtisodiy fani Xeksher-Olin nazariyasining faqat yutuqli jihatlarini emas, balki cheklangan tomonlarini ham ochib beradi. Jumladan, quyidagi jarayonlar bu nazariyaga muvofiq kelmaydi:

- yuqori rivojlangan mamlakatlarning sanoati va savdosidagi tarkibiy siljishlarning yaqinlashuvi;

- daromadlarning bir xilda yuqori darajasiga ega bo'lgan mamlakatlar o'rtasidagi savdoning ahamiyatli va muntazam o'sib boruvchi solishtirma salmog'i;

- jahon savdosida o'xshash sanoat tovarlarini bir-biriga yetkazib berishning yuqori va o'sib boruvchi solishtirma salmog'i.

Sanab o'tilgan holatlar iqtisodiy fan oldiga Xeksher-Olin nazariyasini kengaytirish yoki asosiy qoidalarini yangilash yo'llarini qidirish vazifasini qo'yadi. Bu, bir tomondan, nazariyaning kengayishiga, ishlab chiqarish omillarining yangicha talqin etilishiga, ikkinchi tomondan esa, uning to'liq inkor etilishiga hamda XMT samaradorligi muammosiga mutlaq yangi yondashuvlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Xalqaro mehnat taqsimoti neoklassik nazariyalari o'rtasida amerikalik iqtisodchi **G.Xaberlarning muqobil xarajatlar modeli** yetakchi o'rin tutadi. U har bir mamlakat uchun barcha resurs va eng yaxshi texnologiyalardan foydalangan holda ikki turdagi tovarni qanday nisbatda ishlab chiqara olishi mumkinligini ko'rsatuvchi ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan foydalanishni taklif etadi. Bu qarashlarga ko'ra, har bir mamlakat boshqa mamlakatlarga taqqoslaganda yuqori texnologiyaga ega bo'lgan tarmoqlardagi mahsulotlarni eksport qiladi. Keyinchalik ilg'or texnologiya muqarrar ravishda dunyo bo'ylab tarqalib, texnologiyadagi farqlar yo'qoladi, eksport pasayib, jahon savdosi tarkibiy tuzilishida keyingi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

R.Vernonning tovarning hayotiy sikli nazariyasida mamlakatning jahon savdosidagi muvaffaqiyati ichki bozorga bog'liqligi ta'kidlanadi. Vernon nazariyasiga

ko'ra mahsulotlarning ba'zi bir turlari to'rt bosqichdan iborat sikldan o'tadi (joriy etish, o'sish, yetuklik, pasayish), ularni ishlab chiqarish esa xalqaro miqyosda siklning bosqichidan kelib chiqqan holda siljiydi. R.Vernon AQSHning yangi va istiqbolli tovarlarning ahamiyatli miqdorini ishlab chiqarishda yetakchilik qilishi sabablarini ochib berishga harakat qildi. U milliy bozorda xorijiy bozorga nisbatan ertaroq paydo bo'lgan tovarlarga talab AQSHning texnologik ustunligiga olib kelishini ta'kidladi. Amerika firmalari ishlab chiqarishning rivojlanishi bosqichida bu yangiliklarni eksport qiladi, ularga bo'lgan talabning o'sishi bilan esa xorijiy mamlakatlarda ishlab chiqarishni tashkil etadi. Yangi texnologiyaning tarqalishi bilan xorijiy korxonalar ham yangi tovarlarni ishlab chiqarishni o'zlashtirib, ularni AQSHga olib kela boshlaydilar. «Tovar sikli» tushunchasi milliy va tashqi bozorlarning o'zaro bog'liqligini izohlovchi nazariyaning asosiga aylandi. Xalqaro mehnat taqsimoti va jahon savdosi tarkibiy tuzilishining samaradorligi mustaqillik, o'zaro bog'liqlik va bog'liqlik kontsepsiyalarini tushuntirishga yordam beradi.

Yuqori iqtisodiy mustaqillik ba'zi bir tovar, xizmat va texnologiyalarni mavjud bo'lmasligini bildiradi, shunga ko'ra hozirda hech bir mamlakat to'liq mustaqillikka intilmaydi. Biroq, ko'plab mamlakatlar xalqaro mehnat taqsimoti tizimiga kirish hamda tashqi savdo tarkibini shakllantirishda talab va taklif ustidan xorijiy nazoratning o'rnatilishi xavfini past darajada bo'lishiga harakat qiladilar.

Xorijdagi o'zgarishlardan himoyalanganlikning o'sishini o'zaro ehtiyoj asosidagi savdo aloqalarini rivojlantirish orqali ta'minlash mumkin. Mamlakatlar (masalan, Frantsiya va Germaniya)ning savdo sheriklari sifatidagi o'zaro bog'liqligi holatida ulardan birining tovarlarni yetkazib berish yoki bozor hajmini qisqartirishi ehtimoldan uzoq, chunki boshqa tomon ham bunga darhol javob qaytaradi. O'ta yuqori darajadagi bog'liqlik mamlakatning boshqa mamlakatlarda ro'y beruvchi o'zgarishlarga bog'liqligini keltirib chiqaradi.

Xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi barcha nazariyalarning hayotiy layoqatliligini va ularni doimiy ravishda modifikatsiyalab, yangi qirralarni qo'shib turish zarurligini tasdiqlaydi. Xalqaro aloqalarning jahon amaliyotida esa bu nazariyalardan keng foydalanilmoqda.

2. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari

Hozirgi jahon rivojining xususiyatli belgisi tashqi iqtisodiy aloqalarning, avvalo, tashqi savdoning tez o'sishi hisoblanadi. Tashqi savdo xalqaro hamkorlikning ishlab chiqarish, ilmiy-texnika va boshqa shakllari (kadrlarni tayyorlash, turizm va h.k.) bilan bir qatordagi xalqaro iqtisodiy munosabatlarning muhim shakli hisoblanadi. Barcha mamlakatlar tashqi savdosi majmui xalqaro savdoni tashkil etadi.

Xalqaro savdo – bu turli davlat milliy xo'jaliklari o'rtasidagi tovar va xizmatlarning ayirboshlash jarayonidir. Xalqaro savdo qadimdan mavjud bo'lsada, faqat XIX asrga kelib, ya'ni deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar xalqaro savdo aloqalarida ishtirok eta boshlashi bilan jahon bozori shakliga kirdi.

Xalqaro savdo tashqi savdo aylanmasi, eksport va import, savdo balansi kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi.

Eksport – bu tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovar mamlakatdan tashqariga chiqariladi. Eksportning iqtisodiy samaradorligi shu bilan aniqlanadiki, mazkur mamlakat ishlab chiqarishning milliy xarajatlari jahon xarajatlaridan past bo'lgan mahsulotlarni chetga chiqaradi. Bunda eksportda olinadigan yutuq hajmi mazkur tovar milliy va jahon narxlarining nisbatiga, mazkur tovarning xalqaro aylanmasida ishtirok etuvchi mamlakatlarning mehnat unumdorligiga bog'liq.

Xalqaro savdoda **tovarlarning eksport tarkibi** fan-texnika revolyutsiyasi va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ta'siri ostida o'zgaradi. Hozirgi davrda xalqaro savdoning eksport tarkibida qayta ishlovchi sanoat mahsulotlari yetakchi o'ringa ega bo'lib, uning hissasiga jahon tovar ayriboshlashining 3/4 qismi to'g'ri keladi. Oziq-ovqat, xomashyo va yoqilg'i ulushi faqat 1/4 qismini tashkil qiladi.

Xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qiladi. Chet ellik iste'molchilarga xizmat ko'rsatish, chet el valyutalarini olish bilan bog'liq bo'lib, u milliy chegarada amalga oshiriladi (masalan, chet el kompaniyasi vakillariga pochta, telegraf xizmati ko'rsatish, chet el fuqarolariga sayyohlik xizmati ko'rsatish va h.k.).

Kapital eksport qilish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Kapital eksporti kredit berish yoki chet el korxonalarini aksiyalariga maqsadli qo'yilmalar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablag'lar oqimini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida bo'lgan resurslar hajmini qisqartiradi. Boshqa tomondan, kapital eksporti chet davlatlarning mazkur mamlakatdan bo'lgan qarzlarini ko'paytiradi. U jahon bozoriga tovarlarning keyingi eksporti uchun qulay sharoit yaratadi va chet el valyutasida foiz yoki dividend shaklida barqaror daromad olish omili hisoblanadi.

Ko'plab mamlakatlar, cheklangan resurs bazasiga va tor ichki bozorga ega bo'lib, o'zlarining ichki iste'moli uchun zarur bo'lgan barcha tovarlarni yetarli samaradorlik bilan ishlab chiqarish holatida bo'lmaydi. Bunday mamlakatlar uchun import kerakli tovarlarni olishning asosiy yo'li hisoblanadi.

Import eksportdan farq qilib chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga keltirishni bildiradi. Bunda mamlakat ichida ishlab chiqarish xarajatlari tashqaridan sotib olingan chog'dagi xarajatlaridan yuqori bo'lgan mahsulotlar import qilinadi. Tashqi savdo samaradorligini hisoblashda mazkur mamlakat tomonidan import qilish hisobiga muayyan tovarlarga bo'lgan o'z ehtiyojining tezlik bilan qondirilishi hamda bunday tovarlarni mamlakat ichida ishlab chiqarilgan chog'da sarflanishi lozim bo'lgan resurslarning tejalishi natijasida olinuvchi iqtisodiy naf e'tiborga olinadi.

Quyidagi jadvalda keyingi yillarda mamlakatimizdagi eksport va importning tovar tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar keltirilgan (27.2-jadval).

O'zbekistonda eksport va importning tovar tarkibi, foizda

Tovarlar guruhi	Eksport va importning umumiy hajmidagi ulushi, foizda			
	2005 yil	2006 yil	2007 yil	2008 yil
Eksport	100,0	100,0	100,0	100,0
Paxta tolasi	19,1	17,2	12,5	9,2
Oziq-ovqat	3,8	7,9	8,5	4,4
Kimyo mahsulotlari	5,3	5,6	6,8	5,6
Energetika mahsulotlari	11,5	13,1	20,2	25,2
Qora va rangli metallar	9,2	12,9	11,5	7,0
Mashina va uskunalar	8,4	10,1	10,4	7,5
Xizmatlar	12,2	12,1	10,7	10,4
Boshqalar	30,5	21,1	19,4	30,7
Import	100,0	100,0	100,0	100,0
Oziq-ovqat	7,0	7,7	7,9	8,1
Kimyo mahsulotlari	13,6	13,8	14,8	13,0
Energetika mahsulotlari	2,5	4,2	3,3	2,1
Qora va rangli metallar	10,3	6,7	8,3	6,8
Mashina va uskunalar	43,3	47,0	46,6	53,3
Xizmatlar	10,4	8,4	7,4	5,7
Boshqalar	12,9	12,2	11,7	11,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalardagi ishtirokini ifodalovchi bir qator ko'rsatkichlar ham mavjud. Masalan, tarmoq ishlab chiqarishining xalqaro ixtisoslashuvi darajasi ko'rsatkichlari sifatida **taqqoslama eksport ixtisoslashuvi koeffitsienti (TEIK)** hamda **tarmoq ishlab chiqarishidagi eksport bo'yicha kvotadan** foydalanish mumkin. TEIK quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$K_o = E_i / E_m,$$

bu yerda:

E_o – mamlakat eksportida tovar (tarmoq tovarlari yig'indisi)ning solishtirma salmog'i;

E_m – jahon eksportidagi shu turdagi tovarlarning solishtirma salmog'i.

Agar nisbat birdan katta bo'lsa, bu tarmoq yoki tovarni xalqaro jihatdan ixtisoslashgan tarmoq yoki tovarlarga kiritish mumkin va aksincha.

Eksport bo'yicha kvota milliy sanoatning tashqi bozor uchun ochiqlik darajasini ifodalaydi:

$$K_e = E / YaIM,$$

bu yerda: E – eksport qiymati.

Eksport buyicha kvotaning ko'payishi ham mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokining, ham mahsulot raqobatbardoshligining o'sib borishidan darak beradi.

Mamlakatdagi aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi eksport hajmi uning iqtisodiyotining «ochiqligi» darajasini ifodalaydi. **Eksport salohiyati (eksport imkoniyatlari) – mazkur mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning o'z iqtisodiyoti manfaatlariga putur yetkazmagan holda jahon bozorida sotishi mumkin bo'lgan qismi.**

Tovarlar eksporti va importi summasi tashqi savdo aylanmasi yoki tashqi tovar aylanmasini tashkil etadi. **Biror bir mamlakat boshqa mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun xarid qilgan taqdirda reeksport ro'y beradi.** Reeksport bilan reimport uzviy bog'liq. **Reimport iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarni sotib olishni bildiradi.**

O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (27.3-jadval)

**O'zbekistonda tashqi savdo aylanmasi va uning tarkibi,
foizda**

Ko'rsatkichlar	Yillar							
	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Tashqi savdo aylanmasi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Eksport	52,5	52,4	55,7	56,0	56,9	59,2	63,2	60,7
Import	47,5	47,6	44,3	44,0	43,1	40,8	36,8	39,3
Eksport – jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:								
Tovarlar	86,3	84,1	85,6	88,2	87,8	87,9	89,3	89,6
Xizmatlar	13,7	15,9	14,4	11,8	12,2	12,1	10,7	10,4
Import – jami:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:								
Tovarlar	91,5	89,4	89,8	88,9	89,6	90,9	92,6	89,0
Xizmatlar	8,5	10,6	10,2	11,1	10,4	9,1	7,4	11,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

«Tashqi bozorda kon'yunkturaning yomonlashuviga qaramasdan, 2008 yilda tashqi savdo aylanmasi 21,4 foizga oshdi, ayni vaqtda tovarlar va xizmatlar eksporti 28,7 foizga ortdi. Natijada tashqi savdo balansida ijobiy saldo hajmi sezilarli darajada o'sdi. Bu esa ishonchli to'lov balansi va iqtisodiyotimiz barqarorligining muhim ko'rsatkichi bo'lib xizmat qilmoqda»¹³⁴.

¹³⁴ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 16-b.

Eng muhimi, eksport hajmining ana shunday o'sishi biz uchun an'anaviy resurslar bo'lmish paxta tolasi, qimmatbaho metallar va turli xomashyo yetkazib berish hisobiga emas, balki asosan avtomobillar, neft-kimyoy va metall mahsulotlari, mineral o'g'itlar, ip-kalava va gazlama, trikotaj buyumlar, sim-kabel mahsulotlari, qurilish materiallari va boshqa shu kabi ko'plab eksport tovarlari hajmi va turlarini ko'paytirish evaziga ta'minlanmoqda.

Natijada «tashqi savdo tarkibida chuqur ijobiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Keyingi yillar mobaynida eksport tarkibida raqobatdosh tayyor mahsulot salmog'ining barqaror o'sish tendentsiyasi va xom ashyo yetkazib beruvchi tarmoqlar mahsulotlari ulushining kamayib borayotgani yaqqol ko'zga tashlanmoqda. 2008 yilda umumiy eksport hajmida xom ashyo bo'lmagan tovarlarning ulushi 71 foizdan ziyodni tashkil etdi. Ayni vaqtda O'zbekiston uchun an'anaviy eksport xom ashyosi bo'lgan paxta tolasining bu boradagi ulushi 2003 yildagi 20 foizdan 2008 yilda 12 foizga tushdi»¹³⁵.

«Bizning keyingi yillarda eksport sohasida qo'lga kiritgan yutuqlarimiz, avvalo, mamlakatimiz iqtisodiyotini tubdan tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiya qilish, qisqa muddatda biz uchun mutlaqo yangi, lokomotiv rolini bajaradigan tarmoqlarni barpo etish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash dasturlarini amalga oshirish, zamonaviy bozor infratuzilmasini shakllantirish borasida o'z vaqtida boshlangan, chuqur o'ylangan va uzoq istiqbolga mo'ljallangan ishlarimizning natijasidir»¹³⁶.

Eksport va importning harakatida ham multiplikatsiya samarasi mavjud bo'lib, bu omilni hisobga olish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada taniqli iqtisodchi olimlardan J.Keyns, R.Kan, F.Maxlup, P.Samuelson va boshqalar tashqi savdo multiplikatori to'g'risidagi nazariy asoslarni yaratishda katta hissa qo'shdilar.

Eksport multiplikatori ham investitsiyalar multiplikatori singari iste'mol sohasidagi ichki jarayonlar bilan bog'liq bo'lib, iste'mol yoki jamg'armaga so'nggi qo'shilgan moyillik ko'rsatkichlari orqali aniqlanadi:

$$M_x = \frac{1}{MRS} = \frac{1}{1 - MRC},$$

bu yerda:

M_x – eksport multiplikatori koeffitsienti;

MRS – jamg'armaga so'nggi qo'shilgan moyillik;

MRC – iste'molga so'nggi qo'shilgan moyillik.

Eksport hajmining oshishini yalpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$YaIM = \dot{I}_r \Delta \tilde{O},$$

bu yerda:

¹³⁵ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 16-17-b.

¹³⁶ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 18-b.

M_r – multiplikator;

ΔX – eksport hajmining o'sishi.

Biroq, xalqaro savdo faqat eksportdan iborat bo'lmay, balki o'z ichiga importni ham oladi. Agar eksportdan olingan daromadning bir qismi importga sarflansa, u holda mamlakatning ichki xarid qobiliyati pasayadi. Import jamg'arma singari boy berilgan imkoniyat sifatida amal qiladi, shuning uchun u matematik ifodalarda manfiy ishora bilan qo'llaniladi. Importni jamg'arish funksiyasiga o'xshagan holda tahlil qilish mumkin. Buning uchun importga so'nggi qo'shilgan moyillik tushunchasini kiritib olamiz. Bu moyillik import hajmi o'zgarishining daromad o'zgarishiga nisbati orqali ifodalanishi mumkin. Natijada **import multiplikatori** formulasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$M_p = \frac{1}{(MRS + MRM) \Delta X},$$

bu yerda:

MRM – importga so'nggi qo'shilgan moyillik.

Importni hisobga olgan holda eksport hajmi o'zgarishining yalpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\Delta YaIM = \frac{1}{(MRS + MRM) \Delta X}.$$

Tashqi savdo multiplikatori cheksiz harakatda bo'lmaydi. Import tovarlarni iste'mol qilishga so'nggi qo'shilgan moyillikning qiymati birdan kam bo'lganligi sababli navbatdagi qo'shimcha o'sishlar miqdori muntazam qisqarib, multiplikatsiya jarayoni sekin-asta so'nib boradi.

Xalqaro savdo bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Iqtisodiy resurslarning harakatchanligi mamlakatlar o'rtasida mamlakat ichidagiga qaraganda ancha past bo'ladi. Masalan, ishchilar mamlakat ichida viloyatdan viloyatga, hududdan hududga erkin o'tishi mumkin. Mamlakatlar o'rtasidagi til va madaniy to'siqlardan tashqari yana immigratsion qonunlar ishchi kuchining mamlakatlar o'rtasidagi migratsiyasiga qattiq cheklashlar qo'yadi. Soliq qonunchiligidagi, davlat tomonidan tartibga solishning boshqa tadbirlaridagi farqlar va boshqa qator muassasaviy to'siqlar real kapitalning milliy chegara orqali migratsiyasini cheklaydi.

2. Har bir mamlakat har xil valyutadan foydalanadi. Bu mamlakatlar o'rtasida xalqaro savdoni amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklar tug'diradi.

3. Xalqaro savdo siyosiy aralashuv va nazoratga mahkum bo'lib, bu ichki savdoga nisbatan qo'llaniladigan tadbirlardan tavsifi va darajasi bo'yicha sezilarli farqlanadi.

Xalqaro savdoning tarkibiy tuzilishi ishlab chiqarish asosiy omillarining turli mamlakatlar o'rtasida joylashuvi hamda jahon ishlab chiqarishi tuzilmasiga bog'liq. Agar bundan bir asr muqaddam xalqaro savdoda ustun ravishda xomashyo, materiallar, oziq-ovqat va yengil sanoat mahsulotlari ayirboshlangan bo'lsa, bugungi kunga kelib sanoat tovarlari, ayniqsa mashina va asbob-uskunalarining salmog'i sezilarli darajada o'sdi. Intellektual tovarlar va xizmatlarning ulushi ham keskin ravishda oshib, umumiy savdo

aylanmasining 10 foiziga qadar yetdi. Shuningdek, xalqaro savdoni tashkil etish shakllari ham takomillashib bormoqda. An'anaviy ko'rinishdagi tovar birjalari, auktsionlar, savdo-sanoat yarmarkalari, savdo ko'rgazmalari bilan bir qatorda ikki tomonlama bitimlarning quyidagi shakllari ham keng qo'llanmoqda:

1) barter – tovarlarni to'g'ridan-to'g'ri, pul ishtirokisiz bir-biriga ayirboshlash. Barterda pul ishtirok etmasada, tovarlarning qiymatini bir-biriga taqqoslash uchun pulning qiymat o'lchovi vazifasi orqali baholab olinadi;

2) eksport qiluvchilar tomonidan yetkazib berilgan tovarlar qiymatining bir qismiga import tovarlarni xarid qilish;

3) texnikaning yangi modellarini sotishda eskirgan modellarni sotib olish;

4) import qilingan asbob-uskunalar qism va detallarini importga sotuvchi mamlakat tomonidan butlab berish;

5) kompensatsion bitimlar. Mazkur bitimlar shartiga ko'ra, texnologik asbob-uskunalar yetkazib beruvchi tomonlarning biri taqdim etgan kredit (moliyaviy, tovar ko'rinishidagi) bo'yicha to'lovlar ana shu asbob-uskunalarda tayyorlangan tayyor mahsulotlarni yetkazib berish orqali amalga oshiriladi;

6) bir mamlakatda undirilgan xomashyoni boshqa bir mamlakat ishlab chiqarish quvvatlari yordamida qayta ishlashda ushbu qayta ishlash va tashib berish xizmatlarini qo'shimcha xomashyo yetkazib berish orqali to'lash;

7) kliring operatsiyalari, ya'ni o'zaro talab va majburiyatlarni hisobga olish orqali naqd pulsiz hisoblashuv.

Ikki tomonlama savdo tamoyilida amalga oshiriluvchi xalqaro operatsiyalar barcha hajmida barter bitimlari 4 foiz, ikki tomonlama xarid – 55 foiz, kompensatsion bitimlar – 9 foiz, kliring operatsiyalari 8 foizni tashkil etadi.

Xalqaro savdoda ishtirok etish har bir mamlakat uchun milliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatdan himoya qilish vazifasini dolzarb qilib qo'yadi. Bu vazifa mamlakatlarning savdo siyosati orqali amalga oshadi. Jahon amaliyotida bu siyosatning **proteksionizm (tashqi ta'sirdan himoyalash)** va **fritrederlik (savdogo to'liq erkinlik berish)** kabi shakllari keng tarqalgan.

Proteksionizmning klassik va zamonaviy ko'rinishlari farqlanadi. **Klassik yoki qattiq proteksionizm** siyosatining nazariy asosini merkantilizm tashkil etib, uning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- tovarlar importini cheklash;

- eksportni har tomonlama qo'llab-quvvatlash;

- chetdan keluvchi tovarlarga yuqori boj to'lovlari o'rnatish orqali milliy ishlab chiqarishni himoyalash;

- tovarlarning ma'lum turlari bilan savdo qilishga davlat monopoliyasining o'rnatilishi va h.k.

Zamonaviy proteksionizmning ham asosiy maqsadi ichki bozorda milliy ishlab chiqaruvchilar uchun nisbatan qulay sharoitlar yaratish hamda ularni xorijiy ishlab chiqaruvchilar raqobatidan himoyalash hisoblanadi, biroq uning usul va vositalari o'zining moslashuvchanligi bilan klassik proteksionizmdan farq qiladi.

Qiyosiy xarajatlar nazariyasiga ko'ra erkin savdo tufayli, jahon xo'jaligi resurslarni samarali joylashtirishga va moddiy farovonlikning yuqori darajasiga erishishi mumkin. Proteksionizm, ya'ni erkin savdo yo'lidagi to'siqlar xalqaro ixtisoslashuvdan olinadigan nafni kamaytiradi yoki yo'qqa chiqaradi.

Erkin savdo yo'lida juda ko'p to'siqlar mavjud bo'ladi. Ularning asosiylari quyidagilar:

1) boj to'lovlari. Boj to'lovlari import tovarlarga aktsiz soliqlari hisoblanadi, u daromad olish maqsadida yoki himoya uchun kiritilishi mumkin;

2) import kvotalari. Import kvotalari yordamida ma'lum bir vaqt oralig'ida import qilinishi mumkin bo'lgan tovarlarning maksimal hajmi o'rnatiladi;

3) tarifsiz to'siqlar. Tarifsiz to'siqlar tarkibiga litsenziyalash tizimi, mahsulot sifatiga standartlar qo'yish yoki oddiy ma'muriy taqiqlashlar kiradi;

4) eksportni ixtiyoriy cheklash. Eksportni ixtiyoriy cheklash savdo to'siqlarining nisbatan yangi shakli hisoblanadi. Bu holda chet el firmalari o'zlarining ma'lum mamlakatga eksportini ixtiyoriy ravishda cheklaydi.

Mamlakatlar xalqaro savdo yordamida o'zlarining davlatlararo ixtisoslashuvini rivojlantirishi, o'zlarining resurslari unumdorligini oshirish va shu orqali ishlab chiqarishning umumiy hajmini ko'paytirishi mumkin. Alohida davlatlar, eng yuqori nisbiy samaradorlik bilan ishlab chiqarish mumkin bo'lgan tovarlarga ixtisoslashishi va ularning o'zlari samarali ishlab chiqarish holatida bo'lmagan tovarlarga ayirboshlash hisobiga yutish mumkin.

Shu o'rinda mamlakatlar nima uchun savdo-sotiq qiladi, degan savol tug'iladi. Birinchidan, iqtisodiy resurslar dunyo mamlakatlari o'rtasida juda notekis taqsimlanadi: mamlakatlar o'zlarining iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanishi keskin farqlanadi. Ikkinchidan, har xil tovarlarni samarali ishlab chiqarish har xil texnologiya yoki resurslar uyg'unlashuvini talab qiladi. Bu ikki holatning xalqaro savdoga ta'sirini oson tushuntirish mumkin. Masalan, Yaponiya ko'p va yaxshi tayyorlangan ishchi kuchiga ega, malakali mehnat ortiqcha bo'lganligi sababli arzon turadi. Shu sababli, Yaponiya tayyorlash uchun ko'p miqdorda malakali mehnat talab qilinadigan turli-tuman mehnat sig'imli tovarlarni samarali ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Avstraliya esa aksincha, juda keng maydonlariga ega bo'lgan holda yetarli bo'lmagan miqdorda inson resurslari va kapitalga ega.

Qisqacha aytganda, himoya qilinadigan tarmoqlar savdo to'siqlarini kiritishdan oladigan foyda butun iqtisodiyot uchun ancha katta yo'qotish hisoblanadi.

Erkin savdo (fritrederlik) siyosati proteksionizm siyosatining aksi bo'lib, tashqi savdoni erkinlashtirishga qaratilgan. Bu siyosat xalqaro savdo hajmlarini o'sishiga olib keluvchi turli tarif va kvotalarni qisqartirish, milliy iqtisodiyotning ochiqligini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi.

Xalqaro savdoni tartibga solish xalqaro va milliy darajalarda amalga oshadi.

Milliy darajadagi tartibga solish eksport va importni tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Eksportni tartiblash tashkiliy va kredit-moliyaviy usullar yordamida uni rag'batlantirishga yo'naltirilgan. **Eksportni rag'batlantirishning tashkiliy usullariga** quyidagilarni kiritish mumkin:

- eksport qiluvchilarga axborot va maslahat berish xizmatlarini ko'rsatish uchun maxsus bo'linmalarni tashkil etish;

- savdo bitimlarini tuzishda davlat idoralarining ishtirok etishi;

- tashqi savdo uchun malakali kadrlarni tayyorlashga ko'maklashuv;

- xorijiy mamlakatlarda ko'rgazmalar tashkil etishda yordam ko'rsatish;

- milliy kompaniyalarni diplomatik jihatdan qo'llab-quvvatlash va h.k.

Eksportni rag'batlantirishning kredit-moliyaviy usullari quyidagilardan iborat:

- eksportga tovarlar yetkazib berishni subsidiyalash;

- eksport qiluvchilar uchun davlat kreditlarini berish va xususiy kreditlar berilishini rag'batlantirish;

- xorijda amalga oshiriluvchi savdo bitimlarini davlat tomonidan sug'urtalash;

- eksportdan olinuvchi foydadan soliq to'lashdan ozod etish va h.k.

Importni tartibga solish asosan uni tarifli va tarifsiz vositalar orqali cheklashdan iborat. Asosiy tarifli to'siq sifatida bojxona bojlarini keltirish mumkin.

O'zbekistonning 2009-2012 yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturida joriy kon'yunktura keskin yomonlashib borayotgan hozirgi sharoitda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarining tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha konkret chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratish belgilab berilgan. Xususan:

- aylanma mablag'larini to'ldirish uchun korxonalariga Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining 70 foizidan ortiq bo'lmagan stavkalarda 12 oygacha bo'lgan muddatga imtiyozli kreditlar berish;

- tayyor mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, xorijiy investitsiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalarini budjetga barcha turdagi soliq va to'lovlardan – qo'shimcha qiymat solig'i bundan mustasno – ozod qilish muddatini 2012 yilgacha uzaytirish;

- banklar kreditlari bo'yicha to'lov muddati o'tgan va joriy qarzlarni miqdorini qayta ko'rib chiqish, budjetga to'lanadigan to'lovlarning penyasidan kechish va boshqa muhim imtiyoz va preferentsiyalar berish¹³⁷.

3. To'lov balansi, uning tuzilishi va taqchilligi

To'lov balansi - mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt (odatda bir yil) oralig'ida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlardan iborat. Har qanday bitim ikki tomoniga ega bo'ladi va shu sababli to'lov balansida ikki

---

¹³⁷ Qaralsin: Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 33-b.

tomonlama yozuv tartibiga rioya qilinadi. Har bir bitim to'lov balansining debet va kredit qismlarida o'z ifodasini topadi.

Kredit – qiymatning mamlakatdan chiqib ketishi bo'lib, uning hisobiga mazkur mamlakat rezidentlari chet el valyutalarida qoplovchi to'lovlar ekvivalentini oladi. Debet – qiymatning mazkur mamlakatga kirib kelishi bo'lib, uning hisobiga rezidentlar chet el valyutalarning sarflaydi. To'lov balansida kreditlar umumiy summasi debetlarning umumiy summasiga teng bo'lishi zarur.

To'lov balansidagi barcha bitimlar o'z ichiga joriy va kapital bilan operatsiyalarni olishi sababli, u uchta tarkibiy qismdan iborat bo'ladi (27.4-jadval):

27.4-jadval

To'lov balansining tuzilishi

I. Joriy operatsiyalar hisobi	
1. Tovar eksporti	2. Tovar importi
Tashqi savdo balansi qoldig'i	
3. Xizmatlar eksporti (chet el turizmidan daromadlar va h.k. - kreditli xizmatlar)	4. Xizmatlar importi (turizm uchun chet elga to'lovlar va h.k. - kreditli xizmatlar)
5. Investitsiyalardan sof daromadlar (kreditli xizmatlardan sof daromadlar)	
6. Sof transfertlar	
Joriy operatsiyalar bo'yicha balans qoldig'i	
II. Kapital harakati hisobi	
7. Kapital kirishi	8. Kapital oqib chiqishi
Kapital harakati balansi qoldig'i	
Joriy operatsiyalar va kapital xarakati balansi qoldig'i	
III. Rasmiy zaxiralarning o'zgarishi	

- 1) joriy operatsiyalar hisobi;
- 2) kapital harakati hisobi;
- 3) rasmiy zaxiralarning o'zgarishi.

Mamlakatning **tashqi savdo balansi (to'lov balansi)** mazkur davlatning chet ellik sheriklari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlarning holatini ifodalab, uning kredit-pul, valyuta, budjet-soliq, tashqi savdo siyosatini amalga oshirish va davlat qarzlarini tartibga solishi uchun indikator bo'lib xizmat qiladi.

Joriy operatsiyalar hisobi o'z ichiga tovar va xizmatlar eksporti («+» belgisi bilan), import («-» belgisi bilan), investitsiyalardan sof daromad va sof transfertlarni oladi. **Tovarlar eksporti va importi o'rtasidagi muvozanat (tenglik) savdo balansini tashkil qiladi.**

Tovar eksporti kredit sifatida chiqib, milliy bankda chet el valyutalari zaxiralarini vujudga keltiradi. Import esa («debet» grafasida «-» belgisi bilan) mamlakatdagi chet el valyutalari zaxirasini qisqartiradi.

Investitsiyalardan sof daromadlar (chet eldan sof omilli daromadlar) kreditli xizmatlardan olinadigan sof daromad hisoblanib, u chet ellarga qo'yilgan milliy pul kapitali hisobiga keladi. Agar chet elga qo'yilgan milliy kapital mazkur mamlakatga qo'yilgan chet el kapitaliga qaraganda ko'proq miqdorda foiz va dividend keltirsa, bunda investitsiyalardan olinadigan sof daromad ijobiy, aks holda esa salbiy bo'ladi.

Sof transfertlar xususiy va davlat mablag'larning boshqa mamlakatlarga o'tkazilgan summasini bildiradi (pensiya, sovg'a, chet elga pul o'tkazishlar yoki chet mamlakatlarga insonparvarlik yordamlari). Bunday to'lovlar mamlakatda mavjud chet el valyutalari zaxirasini kamaytiradi.

Makroiqtisodiy modelda joriy operatsiyalar hisobi qoldig'i quyidagicha ifodalanadi:

$$\begin{array}{ccccccc} X & - & M & = & X_n & = & Y & - & (S+I+G) \\ \text{eksport} & & \text{import} & & \text{sof eksport} & & \text{YAIM} & & \text{absorbtsiya} \end{array}$$

Absorbtsiya - yalpi ichki mahsulotning mazkur mamlakatdagi uy xo'jaliklari, korxonalar va davlatga realizatsiya qilinadigan qismi.

Importga to'lovlar eksportdan olingan daromaddan ortiqcha bo'lsa, bu mamlakatning joriy operatsiyalar bo'yicha balansi taqchilligini bildiradi. Bu taqchillik chet el qarzlari yordamida, yoki aktivlarning bir qismini chet elliklarga sotish yo'li bilan moliyalashtiriladi va bu kapital harakati hisobida aks etadi.

Eksportdan olinadigan daromad importga sarflardan ortiq bo'lsa joriy operatsiyalar hisobi ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

Kapital harakati hisobida aktivlar bilan amalga oshiriladigan barcha xalqaro bitimlar o'z ifodasini topadi. Bular chet elliklarga aktsiyalar, obligatsiyalar, ko'chmas mulk va h.k. sotishdan olinadigan daromadlar hamda chet eldan aktivlar sotib olish natijasida vujudga keladigan sarf xarajatlar.

$$\begin{array}{ccccccc} \text{Kapital} & \text{harakati} & = & \text{Aktivlar} & \text{sotishdan} & - & \text{CHetdan aktivlar} & \text{sotib} \\ \text{balansi} & & & \text{tushumlar} & & & \text{olishga sarflar} & \end{array}$$

Chet el aktivlarini sotish chet el valyutalari zaxiralarini ko'paytiradi, ularni sotib olish esa valyutalari zaxiralarini kamaytiradi. Kapital harakati hisobi ham taqchillikka va ijobiy qoldiqqa ega bo'ladi.

To'lov balansining taqchilligi Markaziy bank rasmiy zaxiralarini qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Rasmiy zaxiralarning asoslari quyidagilar:

- chet el valyutalari;
- oltin;
- mamlakatning XVFdagi kredit ulushi;
- qarz olishning maxsus huquqi (SDR) va h.k.

Balans taqchilligi rasmiy zaxiralar hisobiga moliyalashtirilganda ichki bozorda chet el valyutalari taklifi ortadi, milliy valyutalar taklifi esa nisbatan kamayadi va uning ayirboshlash kursi nisbatan o'sib milliy iqtisodiyotga inqirozli ta'sir ko'rsatadi.

Aksincha, to'lov balansining aktiv qoldig'i Markaziy bank rasmiy valyuta ehtiyojlarining o'sishi bilan birga borganda ichki bozorda chet el valyutalari taklifini kamaytiradi, milliy valyuta taklifi esa nisbatan ortadi va uning ayirboshlash kursi pasayib, iqtisodiyotga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Markaziy bank tomonidan chet el valyutalarining bunday sotilishi va sotib olinishi **rasmiy zaxiralar bo'yicha operatsiyalar** deyiladi. Bu operatsiyalar Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari bilan bir xil emas. Rasmiy zaxiralar bo'yicha operatsiyalar natijasida joriy hisobdagi qoldiq summasi, kapital harakati hisobi va zaxiralar miqdorining o'zgarishi nolni tashkil qilishi zarur.

Mamlakat uzoq davr davomida joriy operatsiyalar bo'yicha taqchillikni bartaraf qilishni kechiktirishi va o'zining rasmiy valyuta zaxiralarini to'liq sarflashi natijasida to'lov balansi inqirozi kelib chiqadi. Mamlakat tashqi qarzlarni to'lash holatida bo'lmaganligi sababli, chet eldan kredit olish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

Iqtisodiyot sub'ektlarining davlat va Markaziy bank siyosatiga ishonchsizligi to'lov balansi inqirozini chuqurlashtiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valyuta qadrsizlanishining kutilishi chet el valyutalariga chayqovchilikka qaratilgan talabni rag'batlantiradi. Bu Markaziy bankning milliy valyuta qadrsizlanishining oldini olishga qaratilgan harakatini ancha qiyinlashtiradi, chunki uning rasmiy valyuta zaxiralari bir vaqtda to'lov balansining taqchilligini moliyalashtirish va chet el valyutalariga o'sib boruvchi chayqovchilik talabini qondirish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Bunday holda valyutalarning «xufyona bozori» vujudga kelib, rivojlana boshlaydi.

Respublikamizda davlat budjeti taqchilligi ijobiy tavsifga egaligi, tashqi savdo aylanmasida ijobiy saldogga erishilganligi (2008 yil 4068,8 mln. AQSH dollari miqdorida) va oltin-valyuta zaxiralarimizning yildan-yilga ko'payib borayotganligi orqali «O'zbekiston o'zining ishonchli va to'lov qobiliyatiga ega hamkor ekanini, mamlakatimizda chet el sarmoyasini jalb etish bo'yicha har tomonlama qulay shart-sharoitlar yaratilganini amalda isbotlamoqda»¹.

4. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari va valyuta tizimlari

Pulning jahon xo'jaligida amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga (tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlar va subsidiyalar oqimi, ilmiy-texnikaviy mahsulotlarni ayirboshlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar xalqaro valyuta-kredit munosabatlari deb ataladi. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari pulning xalqaro

---

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 10-b.

to'lov munosabatida amal qilish jarayonida vujudga keladi. **Valyuta – bu mamlakatlar pul birligi** (masalan, so'm, dollar, funt sterling va h.k.). Har bir milliy bozor o'zining milliy valyuta tizimiga ega bo'ladi. Bunda milliy va xalqaro valyuta tizimini farqlash zarur. **Milliy valyuta tizimi – valyuta munosabatlarining milliy qonunchilik bilan belgilanadigan, mazkur mamlakatda amal qilish shaklini ifodalaydi.** Uning tarkibiga quyidagi unsurlar kiradi:

- milliy pul birligi;
- valyuta kursi tartibi;
- valyutaning muomalada bo'lish shart-sharoitlari;
- valyuta bozori va oltin bozori tizimi;
- mamlakatning xalqaro hisoblashuv tartibi;
- mamlakat oltin-valyuta zaxirasining tarkibi va uni boshqaruv tizimi;
- mamlakat valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi milliy muassasalar mavqei.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda kelishilgan holda amal qiladigan shakli.

Xalqaro valyuta tizimining tarkibiy unsurlari quyidagilar hisoblanadi:

- asosiy xalqaro to'lov vositalari (milliy valyutalar, oltin, xalqaro valyuta birliklari – SDR, yevro);
- valyuta kurslarini belgilash va ushlab turish mexanizmi;
- xalqaro to'lovlarini balanslashtirish tartibi;
- valyutaning muomala qilish shart-sharoiti;
- xalqaro valyuta bozori va oltin bozori tartibi;
- valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi davlatlararo muassasalar tizimi.

Bundan ko'rinadiki, milliy va xalqaro valyuta tizimi unsurlari deyarli bir xil bo'lib, ular faqat tashkil etilishi, amal qilishi va tartibga solinishi miqyoslari jihatidan farqlanadi.

Jahon valyuta tizimi o'zining rivojlanishida uchta bosqichdan o'tdi va ularning har biriga xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilishning o'z tiplari mos keladi. **Birinchi bosqich** 1879-1934 yillarni o'z ichiga olib, bunda **oltin standart** sifatidagi valyuta tizimi ustunlikka ega bo'lgan. **Ikkinchi bosqich** 1944-1971 yillarni o'z ichiga olib, bunda **oltin-devizli** (Breton-Vuds tizimi deb nomlanuvchi) tizim ustunlikka ega bo'lgan. Bu ikki tizim qayd qilinadigan valyuta kurslariga asoslangan. **Uchinchi bosqich**, ya'ni hozirgi davrda amal qiluvchi jahon valyuta tizimi 1971 yilda tashkil topgan bo'lib, bu tizim **boshqariladigan, suzib yuruvchi valyuta tizimi** nomini oldi. Chunki davlat ko'pincha o'z valyutalarining xalqaro qiymatini o'zgartirish uchun valyuta bozorining faoliyat qilishiga aralashadi.

Oltin standart tizim qayd qilingan valyuta kursining mavjud bo'lishini ko'zda tutadi. Banklar o'zlari chiqargan banknotlarni oltinga almashtirgan. Xalqaro to'lovlarni muvofiqlashtirish vositasi bo'lib, oltinni erkin chiqarish va kiritish xizmat qilgan. Mamlakat uchta shartni bajarsa oltin standart qabul qilingan, deb hisoblangan, ya'ni: a) o'z pul birligining ma'lum oltin mazmunini o'rnatadi; b) o'zining oltin zaxirasi va

pulning ichki taklifi o'rtasidagi qattiq nisbatni ushlab turadi; v) oltinning erkin eksport va importiga to'sqinlik qilmaydi. Oltin standart pul birligining oltin mazmuni nisbatiga asoslanadi. Oltin standart sharoitida, turli mamlakatlar pul birligining nisbati ularning rasmiy oltin mazmuni bo'yicha o'rnatiladi.

Oltin standart barbod bo'lgandan keyin, valyuta sohasini tartibga solishning o'zaro maqbul yo'lini topishga harakat qilindi. Yangi jahon valyuta tizimi asoslarini ishlab chiqish maqsadida, 1944 yil Bretton-Vudsdan (AQSH) ittifoqchi davlatlarning xalqaro konferentsiyasi chaqirildi. Bu konferentsiyada o'zaro bog'liq valyuta kurslarini tartibga solish tizimini yaratish haqidagi kelishuvga erishildi va bu ko'pincha Bretton-Vuds tizimi deb ataladi. Mazkur tizim oldingi oltin standartdan keskin farq qilmaydi. Uning asosida oltin-valyuta standart (AQSH dollari) yotadi va bu yerda rezervlar sifatida oltin va dollar chiqadi.

Dollarning oltinga almashinishi rasman to'xtagandan keyin, valyutaning qayd qilingan kursi suzib yuruvchi kursiga o'rin bo'shatadi. Xalqaro valyuta tizimidagi bu o'zgarish 1976 yil Kingston (Yamayka) dagi kelishuvga binoan huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. Qog'oz pul tizimiga o'tish bilan, qog'oz pullar oltinga almashtirilmaydi. Beqaror kurslar sharoitida valyuta kursi ham har qanday boshqa narxlar kabi talab va taklifning bozor kuchlari bilan belgilanadi.

Har qanday valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri valyuta kursi hisoblanadi. **Valyuta kursi bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi bahosidir.**

Valyuta kurslariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni ajratib kursatish mumkin:

- milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;
- milliy iste'molchilarning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyatsiya darajasi;
- valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati;
- mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;
- valyutaga jahon bozoridagi ishonch va h. k.

Nazariy jihatdan valyuta kurslarining tebranishini tushuntirish **xarid qilish layoqatining paritet** (turli mamlakatlar pul birliklari qiymatining bir-biriga nisbati) **nazariyasi** yordamida amalga oshiriladi. Bu nazariyaga ko'ra, kurslar nisbatlarini aniqlash uchun ikki mamlakat iste'mol tovarlari «savati» narxlarini taqqoslash talab qilinadi. Masalan, agar O'zbekistonda bunday «savat», aytaylik 120 ming so'm, AQSHda esa 100 dollar tursa, 120 mingni 100 ga bo'lib, 1 dollarning narxini hosil qilamiz, bu 1200 so'mga teng. Agar boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda mamlakatimizdagi tovarlarning narxi oshsa, dollarning so'mga nisbatan almashuv kursi ham oshadi. Bunday bog'liqlikni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$P = r \times P_i \quad \text{yoki} \quad r = P / P_i,$$

bu yerda: P – mamlakatimizdagi narxlar darajasi;

P_i – xorijiy mamlakatdagi narxlar darajasi;

r – valyuta kursi yoki xorijiy valyutaning milliy valyutadagi narxi.

O'zbekiston Markaziy banki mavsumiy tebranishlarni kamaytirish va oltin-valyuta zaxiralarini ko'paytirishni hisobga olgan holda o'zgaruvchan valyuta kursi rejimini qo'llab kelmoqda. 2007 yilda Markaziy bankning valyuta siyosati milliy valyuta almashuv kursi keskin tebranishlarining oldini olish, mamlakatda eksportni rag'batlantirish va valyuta resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlashga yo'naltirildi. O'tgan yilda milliy valyutaning AQSH dollariga nisbatan nominal devalvatsiyasi 4,0 foizni tashkil etdi, bu esa 2006 yilga nisbatan 1,1 foizli bandga pastdir.

Milliy valyuta almashuv kursining maqsadli parametrlar doirasida bo'lishi va uning devalvatsiya darajasining bosqichma-bosqich pasaytirib borilishi iste'mol tovarlari narxlarini past darajada ushlab turish uchun qo'shimcha omil sifatida xizmat qildi.

Shu bilan birga, iqtisodiyotning ustuvor sohalarini moliyalashtirish va tashqi iqtisodiy omillarning ichki bozorga salbiy ta'sirini oldini olish maqsadida tashkil etilgan O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot Jamg'armasiga 2007 yil oxiriga kelib 1132 mln. dollardan ko'proq mablag'lar mujassamlashtirildi. Ushbu mablag'lar iqtisodiyotda pul massasining asossiz o'sishini oldini olish orqali ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlashga xizmat qilmoqda¹³⁸.

Agar O'zbekistonda muomaladagi pul massasining ko'payishi oqibatida, tovarlar narxi ikki marta oshsa va barcha sharoitlar teng bo'lganda dollarning so'mga ayirboshlash kursi ikki marta oshadi.

5. Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi

Xalqaro valyuta munosabatlari o'ta beqaror, noaniq va tez o'zgaruvchi jarayon bo'lib, uni har bir mamlakat hukumatlari bilan bir qatorda valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar ham tartibga solishga harakat qiladilar. Bunday tashkilotlar qatoriga Xalqaro valyuta fondi (XVF), Xalqaro taraqqiyot va tiklanish banki (XTTB), Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT), Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) kabilarni kiritish mumkin.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) o'ziga a'zo mamlakatlarning valyuta kursi va to'lov balanslarini tartibga soladi, ularning valyuta-moliyaviy muammolarini hal etish maqsadida kreditlar ajratadi, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'p tomonlama to'lovlari tizimini va tashqi qarzlarni nazorat qiladi.

Qat'iy valyuta kurslari amal qilgan davrda XVFning asosiy faoliyati valyuta nisbatlarini ushlab turish, valyuta kurslariga asossiz ravishda ta'sir ko'rsatishning oldini olishga qaratilgan edi. Suzib yuruvchi, erkin valyuta kurslariga o'tilishi bilan bu faoliyat yo'nalishi o'zgarib, 1978 yili XVFning Nizomi qayta ko'rib chiqildi. Unga ko'ra,

---

¹³⁸ Pul-kredit sohasidagi mavjud vaziyat va monetar siësatning 2008 yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari. - http://cbu.st.uz/uz/monet_policy/monet_direct2008.htm.

valyutani davlatlararo tartiblashning asosi sifatida XVF nazorat funktsiyalarini kuchaytirish, balanslashtirilmagan xalqaro hisoblashuvlar hamda asossiz kurs nisbatlariga ta'sir o'tkazish dastaklarini kengaytirish ko'zda tutildi.

XVF mamlakatlarning to'lov balanslarini va tashqi qarzlarni tartibga solish maqsadida kreditlar ajratadi. Bunda qarz oluvchi mamlakat o'zining iqtisodiy siyosatida XVFning tavsiyasiga binoan o'zgartirishlar kiritishi talab etiladi. 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan muddatdagi moliyaviy-iqtisodiy barqarorlashtirish dasturi ko'rinishidagi bunday o'zgarishlar fond bilan kelishilgan holda amalga oshiriladi va bunga mamlakatning to'lovga layoqatligi to'g'risidagi o'ziga xos xalqaro guvohnoma sifatida qaraladi.

1970 yildan boshlab XVF xalqaro to'lov va zaxira vositalari – **qarz olishning maxsus huquqlari (SDR)**ni chiqara boshladi. SDR naqd pul ko'rinishida bo'lmay, faqat XVF maxsus hisobvaraqlarida kredit yozuvlari ko'rinishida amal qiladi va fondga a'zo mamlakatlarning Markaziy banklari o'rtasidagi hisoblashuvlarda foydalaniladi.

Evropa valyuta tizimi 1979 yilda yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga kiruvchi davlatlar tomonidan valyuta kurslarini barqarorlashtirish maqsadida tashkil etilib, bu davlatlar o'rtasidagi to'lov jarayonlarida amal qiluvchi **yevropa valyuta birligi – EKYU** muomalaga kiritildi.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi (IVI) yevropa valyuta tizimi amal qilishi natijasida tashkil etilib, u quyidagilarni taqozo etadi:

- moliya bozorlarining to'liq integratsiyalashuvi;
- kapitallar harakatining to'liq erkinlashuvi;
- barcha valyutalarning to'liq konvertatsiyasini ta'minlash va pirovardida milliy valyutalarni yagona valyuta bilan almashtirish.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot bankining (XTTB) ham faoliyati xalqaro valyuta-moliyaviy munosabatlarni tartibga solishga yo'naltirilgan bo'lib, u o'zining ikkita filiali – Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK) hamda Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) bilan birgalikda Jahon banki tarkibiga kiradi.

XVFning a'zosi bo'lgan mamlakatlar XTTBning a'zosi bo'la oladi. XTTB tomonidan taqdim etiladigan qarzlarning asosiy qismi qarz oluvchi mamlakatlarning iqtisodiyotini tarkibiy qayta qurish imkonini beruvchi loyiha va dasturlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan uzoq muddatli kreditlar hisoblanadi.

Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK)ning faoliyati ustun ravishda rivojlanayotgan mamlakatlarning xususiy sektorini moliyalashtirishga yo'naltiriladi.

Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA)ning asosiy faoliyati esa ko'proq qoloq mamlakatlarga imtiyozli yoki foizsiz kreditlar ajratishga qaratilgan.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT) tarkibiga barcha sanoat jihatidan rivojlangan mamlakatlar kiradi. IHRT unga a'zo mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidagi tendentsiyalarni, iqtisodiyot sohasidagi ichki xatti-harakatlarning boshqa mamlakatlar to'lov balansiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan. IHRT tomonidan ishlab chiqilgan bashorat ko'rsatkichlari asosida, jahon xo'jaligi rivojlanish

tendentsiyalarini hisobga olgan holda, milliy iqtisodiyotlarning o'zaro moslashuviga imkon yaratuvchi makroiqtisodiy siyosatni olib borish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Xalqaro hisoblashuvlar banki (XHB) SHveytsariyaning Bazel shahrida joylashgan bo'lib, u xalqaro moliyaviy tashkilot hisoblanmasada, bank faoliyatini xalqaro tartibga solishda yetakchi rol o'ynaydi. XHB yevropaning deyarli barcha mamlakatlarini, Kanada, Avstraliya, Yaponiya hamda AQSH tijorat banklari guruhini o'z tarkibida birlashtiradi. 70 dan ortiq Markaziy banklar o'zlarining oltin-valyuta zaxiralarini XHB hisobvaraqlarida saqlaydilar.

Evropa tiklanish va taraqqiyot banki (ETTB) SHarqiy yevropa hamda sobiq Ittifoq mamlakatlariga valyuta-moliya sohasida ko'maklashishni muvofiqlashtirish maqsadida 1990 yilda tashkil etildi. Uning asosiy faoliyati Markaziy va SHarqiy yevropa, MDH mamlakatlarini isloh qilish jarayonlari bilan bog'liq turli ko'rinishdagi dastur va loyihalarni moliyalashtirishga, bu mamlakatlarning jahon xo'jaligiga moslashuvini jadallashtirishga ko'maklashishga yo'naltirilgandir.

Bugungi kunda sanab o'tilgan bu kabi davlatlararo tashkilotlarning xalqaro valyuta-moliya sohasidagi munosabatlarni tartibga solish va yanada takomillashtirishga qaratilgan faoliyatining ahamiyati tobora oshib bormoqda. Shu bilan bir qatorda mazkur tuzilmalarning rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy yordam ko'rsatish tartibini takomillashtirish, bunda ko'mak berilayotgan mamlakatlarning milliy manfaatlariga putur yetkazmaslik, faoliyat yo'nalishi sifatida ko'proq iqtisodiy maqsadlarning ilgari surilishi kabi jihatlarga e'tibor kuchaytirish zarur bo'ladi.

Xulosalar:

1. Barcha mamlakatlar tashqi savdosi majmui xalqaro savdoni tashkil etadi. Xalqaro savdo – bu turli davlat milliy xo'jaliklari o'rtasidagi tovar va xizmatlarning ayirboshlash jarayonidir. Xalqaro savdo qadimdan mavjud bo'lsada, faqat XIX asrga kelib, ya'ni deyarli barcha rivojlangan mamlakatlar xalqaro savdo aloqalarida ishtirok eta boshlashi bilan jahon bozori shakliga kirdi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi hisoblangan xalqaro savdo tashqi savdo aylanmasi, eksport va import kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi.

2. Kapital eksport qilish ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Kapital eksporti kredit berish yoki chet el korxonalarini aksiyalariga maqsadli qo'yilmalar kabi shakllarda amalga oshirilib, kapital chiqarilgan vaqtda eksport qiluvchi mamlakatdan mablag'lar oqimini taqozo qiladi va shu orqali tasarrufida bo'lgan resurslar hajmini qisqartiradi. Boshqa tomondan, kapital eksporti chet davlatlarning mazkur mamlakatdan bo'lgan qarzlarni ko'paytiradi. U jahon bozoriga tovarlarning keyingi eksporti uchun qulay sharoit yaratadi va chet el valyutasida foiz yoki dividend shaklida barqaror daromad olish omili hisoblanadi.

3. Mamlakatdagi aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi eksport hajmi uning iqtisodiyotining «ochiqligi» darajasini ifodalaydi. Eksport salohiyati (eksport imkoniyatlari) – bu mazkur mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotning o'z

iqtisodiyoti manfaatlariga putur yetkazmagan holda jahon bozorida sotishi mumkin bo'lgan qismi.

4. Xalqaro savdoda ishtirok etish har bir mamlakat uchun milliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatdan himoya qilish vazifasini dolzarb qilib qo'yadi. Bu vazifa mamlakatlarning savdo siyosati orqali amalga oshadi. Jahon amaliyotida bu siyosatning proteksionizm (tashqi ta'sirdan himoyalash) va fritrederlik (savdoga to'liq erkinlik berish) kabi shakllari keng tarqalgan.

5. Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar. Har qanday bitim ikki tomoniga ega bo'ladi va shu sababli to'lov balansida ikki tomonlama yozuv tartibiga rioya qilinadi. Har bir bitim to'lov balansining debet va kredit qismlarida o'z ifodasini topadi.

6. Iqtisodiyot sub'ektlarining davlat va Markaziy bank siyosatiga ishonchsizligi to'lov balansi inqirozini chuqurlashtiruvchi omil hisoblanadi. Milliy valyuta qadrsizlanishining kutilishi chet el valyutalariga chayqovchilikka qaratilgan talabni rag'batlantiradi.

7. Pulning jahon xo'jaligida amal qilishi va turli xalqaro iqtisodiy aloqalarga (tashqi savdo, ishchi kuchi va kapital migratsiyasi, daromadlar, qarzlar va subsidiyalar oqimi, fan-texnika yutuqlarini ayirboshlash, turizm va h.k.) xizmat qilishi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar-xalqaro valyuta-kredit munosabatlari deb ataladi. U pulning xalqaro to'lov munosabatida amal qilish jarayonida vujudga keladi.

8. Har qanday valyuta tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri valyuta kursi hisoblanadi. Valyuta kursi bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi ifodalanishini ko'rsatadi.

9. Nazariy jihatdan valyuta kurslarining tebranishini tushuntirish, xarid qilish layoqatining paritet (turli mamlakatlar pul birliklari qiymatining bir-biriga nisbati) nazariyasi yordamida beriladi. Bu nazariyaga ko'ra, kurslar nisbatlarini aniqlash uchun, ikki mamlakat iste'molchilik tovarlari «savati» narxlarini taqqoslash talab qilinadi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Eksport – tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Import – chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Reeksport – biror bir mamlakat boshqa mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun xarid qilishi.

Reimport – iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Valyuta kursi – bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan narxi.

To'lov balansi – mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ichki va tashqi savdoning o'xshashliklari nimadan iborat? Ularning farqi-chi?
2. Xalqaro savdo qanday ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi?
3. Nima uchun xalqaro savdoda sun'iy to'siqlar mavjud bo'ladi? Ularning tavsifini bering.
4. Protektsionistik siyosatning ijobiy va salbiy tomonlari qanday? Ularni taqqoslang.
5. Xalqaro savdoda iqtisodiy integratsiyaning ahamiyati qandayligi va unda O'zbekistonning ishtirok etishi imkoniyatlarini aniqlang.
6. Xalqaro valyuta tizimini tushuntiring. Har bir tizim qanday ustunlik va kamchiliklarga ega?
7. Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun qanday usullardan foydalanadi?
8. Chet el valyutalariga talab va taklifga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
9. Jahon valyuta tizimining mazmuni nimadan iborat? Uning rivojlanish bosqichlari va ularga mos xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish tiplarini izohlang.
10. Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlarga qaysi tashkilotlar kiradi? Ularning asosiy faoliyatlarini tavsiflab bering.

KIRISH

Yashab turgan davrimizning xususiyati har bir sohaning tubdan va sifat jihatidan yangilanish, oldimizga qo'yilgan maqsadga erishishning aniq vazifalarini ifoda etadi. bu esa har birimizdan qilayotgan ishimizni qayta ko'rib chiqishni va yangicha yondoshuvni talab qilmoqda. «Iqtisodiyot nazariyasi» fani davlatning iqtisodiy siyosatini asoslab berish bilan birga, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan bir davrda yoshlarimizning iqtisodiy bilimga chanqoqligini qondirishdagi asosiy nazriy fandır.

Tadbirkorlik sohasi, boshqaruv tizimi bevosita ishlab chiqarish va biznesda ham chuqur nazariy va amaliy bilimlarsiz harakat qilish tahlikali va samarasizdir. Hozirgi kunda daromadning miqdori ham ishchi kuchining malakasi va tajribasiga bog'liq bo'lib qolmoqda.

SHu borada «Iqtisodiyot nazariyasi» fanidan olgan bilimlarni yanada chuqurroq o'zlashtirishi va talabni mustaqil ishlashga undash maqsadida quyidagi masalar to'plami taklif qilinmoqda.

Mazkur masalalar va misollar O'zbekiston Respublikasining hamda chet el iqtisodchilarining kitoblaridagi ilmiy nuqtai nazarlarga tayanadi. SHuning, ularni yechishda har bir kishi o'zining hayotiy tajribasiga ham tayanish mumkin.

1-mavzu: «Iqtisodiyot nazariyasi» fanning predmeti va bilish uslublari

1. Quyidagilarning qaysi biri iqtisodiyot nazariyasining predmetiga taaluqli emas va nima uchun?

1. Ehtiyojlarning maksimal darajada qondirilishi;

2. CHeksiz resurslar;

3. CHeksiz ehtiyojlar;

4. Resurslardan samarali foydalanish.

2. Mikroekonomika va makroekonomikaga taaluqli fikrlarni aniqlang.

A) davlat narxlarni erkinlashtirish siyosatini amalga oshirmoqda.

B) uzoq davr mobaynida yo'ingarchilikning bo'lmasligi O'zbekistonning bir qancha hududida don ekinlari hosildorligini kamaytirdi.

V) O'zbekistonda minimal ish haqqi 11550 so'mni tashkil etadi.

G) byudjet kamomatning bartaraf etilishi inflyatsiya darajasini pasaytirish vositalaridan biridir.

D) soliq stavkalarining pasaytirilishi mamlaktda ishlab chiqarish faolligining oshishiga olib keladi.

E) studentning stipendiya miqdori uning oilasining o'rtacha daromadiga yoki o'zining shaxsiy daromadiga bo'liqdir.

J) milliy pul birligining konvertatsiyasini joriy qilinishi tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish elementlaridan biridir.

3. Quyidagi iqtisodiy oqimlarni ular paydo bo'lishini tarixiy ketma ketlikda joylashtiring: keynschilik, fiziokratlar, marjinalizm, klassik oqim, neoklassik oqim, merkantelizm.

4. Quyidagi bog'liqliklarni ko'rib chiqing:

A) daromad va ta'lim olish;

B) past daromad va ko'p bolalilik;

V) ish haqqining o'sishi va mamlakatda narx umumiy darajasining o'sishi;

G) bozorda tovar taklifining o'zgarishi va shu tovar narxining o'zgarishi.

Bu yerda sabab nima va oqibat nima? Sabab va oqibatning o'rni almasha bo'ladimi?

2-Mavzu: Ishlab chiqarish jarayoni mazmuni va uning natijalari.

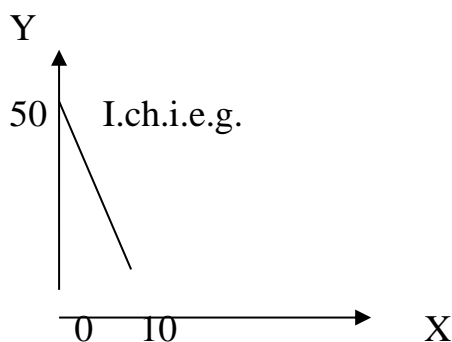
1. Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizi'i (I.ch.i.e.ch.) berilgan.

Agar:

a) X tovarini ishlab chiqarayotgan tarmoqda FTP X mahsulotini 60 birlikka (donaga) yetkazsa;

b) Y tovari ishlab chiqarilayotgan tarmoqqa qo'shimcha resurslarning jalb qilinishi Y tovar miqdorini 20 birlikka oshirish imkonini beradi.

v) bu jarayon ikkala tarmoqda ham amalga oshadimi?

2) X va Y tovarlarini ishlab chiqarishda barcha foydalaniladigan resurslar mutloq o'rinbosardir.

a) agar ma'lum mamlakatda faqat X va Y tovarlari ishlab chiqarilsa, ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizi'i qanday ko'rinishga ega bo'ladi.

b) agar resurslar mutlaqo bir birni o'rnini bosa olmasa i.ch.i.e.ch. qanday bo'ladi?

3) Markazlashgan rejali, an'anaviy va bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyatlar uchun umumiy bo'lgan muammolar mavjudmi? Savolning bu tarzda qo'yilishiga qo'shilasizmi?

4) a) «Nima ishlab chiqarish?» degan savol resurslarning cheklanganligi sharoitida paydo bo'lib, xususiy biznesga taaluqlidir.

b) «Qanday ishlab chiqarish kerak» degan savol ko'p sonli mehnatga layoqatli aholisi bor jamiyat uchun taaluqli emas.

v) «Kim uchun ishlab chiqarish kerak?» degan savol markazlashgan rejali iqtisodiyot uchun aktual emas. Har bir puktga bergan javobingizni asoslang.

5) Ishlab chiqarish omillaridan maksimal foydalanish quyidagi natijalarga olib keladi.

a) aholi bandligining oshishiga;

b) «texnologik» o'sishga;

v) ishlab chiqarilgan ne'matlarning ko'payishiga. Ishlab chiqarish omillarini ayting va to'g'ri javobni bering.

6) Quyidagi faoliyat turlarini ko'rib chiqing.

a) avtomobil ishlab chiqarish;

b) kitob yozish;

v) filmni suratga tushirish;

g) savdo bitimi tuzish;

d) dissertatsiya himoya qilish.

Sizningcha, bu faoliyat turlari (yoki faqat moddiylari) natijalarining barchasi jamiyat boyligining elementlari bo'la oladimi?

7) Insonlarning cheksiz ehtiyojlari resurslar kamyobligini belgilaydi. Siz bu ko'rsatmaga qo'shilasizmi? Javobingizni asoslang.

8) «Vaqt – bu pul» degan fikr Bendjamin Franklinga tegishlidir. O'z sharxingizni bering.

3-mavzu: Ijtimoiy – iqtisodiy tizimlar va mulkchilik munosabatlari.

1. «Iqtisodiy tizim» - .... Ta'rifni davom ettiring.

2. Iqtisodiy tizim turlarini davriy ketma-ketlikda yozing:

-bozor iqtisodiyoti;

-buyruqli iqtisodiyot;

-aralash iqtisodiyot;

-an'anaviy iqtisodiyot.

3. Formatsiyalarni to'ldiring:

-Quldorlik, kapitalizm.

4. Bir turdagi mahsulot shlab chiqarishga yoki bir xil ishni bajaruvchilar mehnati qaysi texnologik shaklga tegishli?

5) Turli iqtisodiy tizimlar iqtisodiyotning asosiy muammolarini qanday yechadilar?

6) Har bir tizim avvalgisiga qaraganda samaraliroqdir. Izoh bering.

7. Monostrukturali va polistrukturali tizimlar ma'nosini tushuntirib bering.

8. Giffen samarasi nimani anglatadi?

4-Mavzu: Tovar-pul munosabatlari rivojlanishi bozor iqtisodiyoti shakllanishi va ama qilishning asosidir.

1. 18 ta qalamning 50 ta daftar tovarlarining almashuv qiymati qanday o'zgaradi, agar:

- a) qalamlar qiymati 2 barobar oshsa?
- b) daftarlar qiymati 2 barobar tushsa?
- v) qalamlar qiymati 2 marta tushsa va daftarlar qiymati 2 marta oshsa?

Almashuv qiymati nima? Qiymat va almashuv qiymati o'rtasidagi bo'liqlikni tushuntiring?

2. 8 soat davomida ishchi 8 ta mahsulot ishlab chiqaradi.

Agar:

- a) mehnat unumdorligi 2 marta oshsa?
- b) mehnat unumdorligi 1,5 marta oshsa?

Bir mahsulot va barcha mahsulotlarning qiymati qanday o'zgaradi?

3. Aholining X tovarga bo'lgan ehtiyojini qondirish maqsadida 3 nafar ishlab chiqaruvchi mehnat qiladi.

Ishlab chiqaruvchilar	X ^(e) tovarning 1 birligini ishlab chiqarishga sarflanadigan vaqt (t)	Ishlab chiqarilgan tovarlar miqdori X (bir) Q
A	3	200
V	4	150
S	5	180

X tovarning qiymati miqdorini aniqlang yoki t ijtimoiy zaruriy vaqtni.

4. Muomaladagi tovarlar narxining yig'indisi 300 ming so'm, kreditga sotilgan tovarlar narxining yig'indisi 200 ming so'm, to'lov muddati kelgan tovarlar narxi yig'indisi – 10 ming so'm, qoplangan to'lovlar – 15 ming so'm. pul birligi so'm 1 yilda o'rtacha 25 oborot qiladi.

Muamala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlang? Agar muamalaga 15 ming so'm chiqarilsa, iqtisodiyotda qanday o'zgarish bo'ladi?

5. Milliy bankimiz filialida qog'oz pullar 215 so'mni tashkil etsin.

Jam'arva kassalar hisobidagi qo'yilmalar – 800 so'm bo'lsa, chek qo'yilmalar - 1615 so'm bo'lsa mayda muddatli qo'yilmalar 2382 so'm bo'lsa, yirik muddatli qo'yilmalar 620 so'm bo'lsa M₁, M₂, M₃ pul agregatlarini hisoblang.

6. Tovar pullardan qo'oz va kredit pulga o'tishning afzalligi nimada? Tovar pullarga qisman qaytish mumkinmi?

7. Agar muammolada barcha naqd pullar yo'q bo'lsa, biz puldan muamola vositasi sifatida foydalanishdan to'xtaymizmi?

8. Quyidagi holatlarning har birida pul qanday vazifani bajaradi?

- a) Sizing bankdagi depozit hisobingiz;
- b) Kreditga avtomobil sotib olish;
- v) Bozorda sabzovot harid qilish;
- g) Stipendiya olish;
- d) Yer maydoni sotish;
- e) prays-list na prodavemuyu bo'tovuyu texniku v magazine.
- 9) Pulning absalyut likvidligi quyidagilarga bo'liq:

- a) uning tilla mazmuniga;

- b) muamaladagi pul miqdoriga;
- v) pulning aylanish tezligiga;
- g) transaksion xarajatlarga;

To'g'ri javobni toping.

10. Sizning 3 mln. naqd pulingiz bor. O'rtog'ingizning esa 3 mln. so'm narxlangan shahar chetida uyi bor. Kimning mulki, boyligi ko'proq likvidlikka ega? Har doim ham mulkning likvidligi foyda keltiradimi?

11. Hozirgi zamon pulining qadri quyidagilar bilan belgilanadi?

- a) uning tilla mazmuni bilan;
- b) narxlar darajasi bilan;
- v) mutloq likvidligi bilan;
- g) muammala uchun zarur bo'lgan pul miqdori bilan;
- d) mamlakatning oltin zahirasi bilan

To'g'ri javobni toping.

5-Mavzu: Bozor iqtisodiyotining mazmuni va amal qilishi.

1. Toshkent fond birjasida 1 oktyabrda 1 donasi 1000 so'm bo'lgan 20.000 ta aktsiyani 31 oktyabrgacha sotish bo'yicha bitim imzolanadi. Oktyabr oyida aktsiya kursi 1200 so'mga chiqdi. Bu holatda kim va qancha miqdorda yutdi? (sotuvchimi yoki xaridormi?) Oktyabr oyida aktsiya kursi 900 so'mgacha pasaysa nima bo'ladi?

7-Mavzu: Talab va taklif nazariyasi. Bozor muvozonati.

1) Tarvuzga bo'lgan talab 100 dona bo'lganda har bir tarvuz narxi 21 so'mni tashkil qiladi.

160 dona bo'lganda bir dona tarvuz 19 so'm bo'lsin.

Yoysimon elastiklik koeffitsientini hisoblaymiz.

2) Kalishga bo'lgan talab 150 dona bo'lganda, har bir poy kalish narxi 40 so'mni tashkil qilsin, talab 250 dona bo'lganda bir poy kalish narxi 37 so'm bo'lsin. Yoysimon elastik koeffitsientini hisoblang.

3) Talabning chiziqli funktsiyasi: $Q^D = 24 - 2 \cdot R$ ko'rinishga ega. Talab miqdori. $Q^D = 14$ bo'lganda talab elastikligi koeffitsienti nechtaga tengligini aniqlang.

4) Taklif chiziqli funktsiyasi berilgan bo'lsin.

$$Q^S = -20 + 4R$$

$R = 120$ bo'lganda, taklifning narxga bo'liq elastikligi koeffitsientini aniqlang.

8-Mavzu. Raqobat va monopoliya.

1) Firma kolʼkulyator ishlab chiqaradi va raqobatlashgan bozorda harakat qiladi. Umumiy harakatlar funktsiyasi

$$TS = 80 + Q^2$$

bu yerda Q – ishlab chiqarish hajmi. CHEkli harajat $MS = 2 \cdot Q$ oʻzgarmas harajat. $FC = 80$.

a) Kolʼkulyator narxi 100 soʻm boʻlsa, firma foydani maksimallashtirish uchun qancha kolʼkulyator ishlab chiqarish kerak?

b) Olingan foyda qancha boʻladi?

v) Olingan foydani R quyidagicha aniqlaymiz.

2) Raqobatlashmagan bozor turlari. Benzining talabning narx boʻyicha elastikligi – 6 boʻlsa, benzin sotuvchi firmaning monopol hokimiyati nechega teng.

3) Kino teatrga kirish chiptasiga boʻlgan narx kattalar va bolalar uchun har xil boʻlsin kattalarning chiptaga boʻlgan jalb chizi\i quyidagicha.

$$R_k = 10 - \left(\frac{1}{8000} \right) \cdot Q$$

Bu yerda R_k – kattalar uchun chipta narxi.

Q_k – kattalarning chiptaga talabi.

$$\text{Bolalarning talabi. } R_b = 6 - \left(\frac{1}{8000} \right) \cdot Q_b$$

R_b – bolalar chipta narxi

Q_b – bolalarning chiptaga talabi.

Kino teatrga 56000 kishi kirishi mumkin. Kino teatr rahbariyati 56000 ta chiptani sotish uchun narx diffektsiatsiyasidan foydalanmoqchi. Rahbariyat kattalar va bolalar uchun qanday narx belgilaydi.

9-Mavzu: Narxning mohiyati va shakllanish xususiyatlari.

1) Firmaning ishlab chiqarish funktsiyasi quyidagicha koʻrinishga ega:

$$Q = 2 \cdot L \cdot K$$

Kapital narxi 6000 soʻm, ishchi kuchi narxi 10000. Agar firma byudjeti 100000 ming soʻm boʻlsa, umaksimal miqdordv mahsulot ishlab chiqarish uchun qancha ishchi kuchidan va qancha miqdordagi kapitaldan foydalaniladi? Maksimal ishlab chiqarish hajmi qancha boʻladi?

Firma 80 birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun 8 birlik kapitaldan va 5 birlik ishchi kuchidan foydalanadi.

2) Biror firmaning ishlab chiqarish funktsiyasi quyidagicha berilgan boʻlsin:

$$Q = 2 \cdot L \cdot K$$

Bir birlik mehnat narxi 2 ming so'm, bir birlik kapital narxi 8 ming so'mgv teng bo'lsin. Firma Q q 1458 birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun qancha miqdorda mehnatga va kapitalga ega bo'lishi kerak.

3) Agar kapital aylanish uzunligi 4 oyni tashkil etsa u vaqtda kapitalning aylanishlar sonini aniqlang.

10-Mavzu: Tadbirkorlik faoliyati. Tadbirkorlik kapitali va uning aylanishi.

1) Asosiy kapitalning qiymati 40000 so'm kapitalni ta'mirlash uchun sarflar 15000 so'm xizmat davri 10 yil.

Amortizatsiya normasini aniqlang.

2) Korxonaning aylana kapital qiymati – 40000 ming so'm.

MD=135000 ming so'm.

Material si\imini aniqlang.

3) Tijorat firmasi bir yilda savdo sotiq ishini yuritish uchun 15 mln. doll. joriy sarf qilgan, shuning evaziga 1,4 mln. foyda ko'rgan. Binobarin foyda normasi 9,3 % ni tashkil etadi.

Firma 20 mln. doll. kapital sarfladi. 1,4 mln. doll. foyda oldi. Ushbu masalada qo'yilgan kapitalning foyda keltirish darajasini aniqlang.

11-Mavzu: Korxonalar (firma) harajatlari va foydasi.

1) Tijorat firmasi birida savdo-sotiq mashini yuritish uchun 15 mln. dollar joriy sarf qilingan, shuning evaziga 1,4 mln. foyda ko'rgan. Tijorat firmasining foyda normasini aniqlang.

2) Bir turdagi mahsulot, ya'ni bolalar kostyumi ishlab chiqaruvchi uchun 640 000 dollar harajat qilgan bo'lsa, bunda bir dona bolalar formasi uchun ketgan o'rtacha harajat nechi dollor bo'ladi.

3) Firma 130 ming dollar, harajat qilib 10 ming dollor iqtisodiy foyda ko'rgan. Harajatlarni tarkibiga 5 ming dollorlik normal foyda kirgan. Korxonaning foyda normasini aniqlang.

4) Korxonaning ijara xaqi 15000 su\rtta puli 5000 so'm. Qarz yuzasidan majburiyatlar 2000 so'm amortizatsiya 1000 so'm. Yoqil\i, energiya 15000 so'm. Transport xizmat sarflari 5000 so'm ishchi – xizmatchilar ish haqi 250000 so'm.

Korxonaning umumiy harajatlari necha so'mdan iborat.

12-mavzu. Ish haqi va mehnat munosablari

1) Ish kuchining nominal ish haqisi 574000 so'm. Iste'mol byumlari va xizmat bahosi 40000 so'm.

Ishchi kuchining real ish haqisini aniqlang.

2) Ish kuchining nominal ish haqisi 607000 so'm

Iste'mol byumlari va xizmat bahosi 40000 so'm
Ishchi kuchining real ish haqisini aniqlang

13-mavzu. Agar munosabatlar va agrobiznes

1) Ma'lum yer uchastkasining yer rentasi – 20 ming dol. Uning foizi – ssuda foizi 5% ushbu uchastkaning yer bahosini aniqlang?

2) Ma'lum uchastkaning yerdan foydalanganligi uchun to'lanadigan rentasi 15 ming dollar. Yerga ilgari sarflangan kapital foizi 5 %.

Er uchastkasini ijaraga bergunga qadar unga qurilgan inshootlar amortizatsiyasi 10 ming doll. Ma'lum uchastkaning ijara haqini aniqlang.

3) Yer uchastkasi 15%, bank to'laydigan foiz 1,5 %. Yerning narxi qancha bo'ladi.

14-Mavzu: Milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy o'lchamlari. Yalpi milliy mahsulot va uning harakat shakllari.

1. To'qimachilik tarmoqida 1 yilda tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun ish haqi miqdori 30 mln so'mni, to'langan soliqlar va to'lovlar miqdori 20 mln so'mni, foyda miqdori 20 mln so'mni tashkil etdi. Bunda iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati 70 mln so'mni tashkil etdi, shundan 40 mln so'mi xom ashyo, yonilvi materiallar uchun va 30 mln so'm amortizatsiya uchun sarflandi. Tarmoqdagi ichki milliy mahsulot miqdorini aniqlang.

2. Paxtani qayta ishlash tarmoqida ish haqi 50 mln so'mni, to'langan soliqlar 25 mln so'mni, foyda 30 mln so'mni amortizatsiya ajratmalari 40 mln so'mni va xom ashyo materiallar sarfi 140 mln so'mni tashkil etdi. Tarmoqdagi JIM miqdorini va IMM miqdorini aniqlang.

4. Yalpi ichki mahsulot qiymatini aniqlashda qo'llaniladigan usullarni tushintirib bering.

5. Korxonada 1-yil jalb qilingan kapital miqdori 120 ming so'm, ishchilar soni 100 ta 2-yil esa jalb qilingan kapital miqdori 150 ming so'm, ishchilar soni 120 ta, olingan umumiy mahsulot miqdori 1-yil 100 ming so'm, 2-yil esa 130 ming so'm, qo'shilgan omillar unumdorligini aniqlang.

6. Ishlab chiqarishga sarflangan resurs harajatlari 850 ming so'm, olingan foyda 255 ming so'm bo'lganda ishlab chiqarish samaradorligini aniqlang.

7. Korxonada oyiga 1500 dona mahsulot ishlab chiqariladi. Mahsulot birligining bahosi 500 so'm, ishlab chiqarish xarajatlari 350 so'm bo'lsa, korxonaning yalpi foydasi necha so'mni tashkil qiladi?

8. Mamlakat xalk xujaligida 2004-yilda 9664,1 mlrd. sumlik YaMM ishlab chikarilgan, 2003-yil YaMM kiymati 7469,3 mlrd. Sumni tashkil etgan. 2003-yilda YaMM narx indeksini aniklang.

9. Kuyidagi jadvalni tuldiring.

Yillar	Nominal YaMM (mlrd \$)	Narx indeksi	Real YaMM
2001	105	121	
2002	54	91	
2003	98	100	

10. Amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi 40 ming so'm, asosiy kapitalning qiymati 20 mln so'mni tashkil etsa, amortizatsiya normasini aniqlang.

11. SHaxsiy daromad kandy aniklanadi.

12. Nominal YaMM 480 mlrd. sumdan 600 mlrd sumgacha, YaMM Deflyatori esa 120% dan 150% gacha kutarildi. Bunday xolatda real YaMM xajmini aniklang.

13. Mamlakat xalk xujaligida 2003 yilda 4210,5 mlrd. dollarlik YaMM ishlab chikarilgan, 2002- yilda esa YaMM kiymati 3213,6 mlrd. dollarni tashkil etgan. 2003-yilga YaMM narx indeksini aniklang.

14. Kuyidagi jadvalni tuldiring.

Yillar	Nominal YaMM Mlrd. \$	Deflyator %	Real YaMM
2000	1700	50	
2001	2100	70	
2002	3200	100	
2003	4800	120	

15. Nominal YaMM 500 mlrd. sumdan 450 mlrd. sumgacha, YaMM deflyatori esa 125 % dan 100 % gacha kamaygan bunday xolatda real YaMM xajmini aniklang.

16. Milliy iqtisodiyotda 3294,5 mlrd. Sum, asosiy kapitalga kilingan xarajatlar 1136 mlrd. Sum bulganda SMM mikdorini aniklang.

15-mavzu: Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalar.

1. SHaxsiy daromad 65000 so'm bo'lib, uning 52000 so'mi iste'molga ketsa, iste'molga o'rtacha moyillik necha foizni tashkil etadi?

2. 65000 so'm shaxsiy daromaddan 13000 so'mi jamg'arma sifatida ishlatilsa, jamg'armaga o'rtacha moyillik necha foizni tashkil etadi?

3. Jamg'arish fondi 8.8 mlrd so'm, milliy daromad esa 22 mlrd so'mni tashkil etsa, bunda jamg'arish normasini aniqlang.

4. Qaysi holatda investitsiyalash samarali hisoblanadi, kutilayotgan sof foyda normasi foiz stavkasidan ortiq bo'lgandami yoki aksincha foiz stavkasi kutilayotgan sof foyda normasidan ortiq bo'lgandami?

5. 2004 yilda 2003 yilga nisbatan daromad darajasi 300 mlrd. so'mga, iste'mol darajasi 200 mlrd. so'mga oshgan. Iste'molga qo'shilgan moyillik darajasini aniqlang.

6. Milliy iqtisodiyotda 2003 yilda milliy daromad 1500 mlrd. so'm, 2004 yilda 1800 mlrd. so'm, jamg'arma esa 2003 yilda 200 mlrd. so'm, 2004 yilda 300 mlrd. so'mni tashkil etadi. Bunda jamg'armaga qo'shilgan moyillikni aniklang.

7. Jamgarish fondi 12,6 mlrd. so'm, jamgarish normasi esa 60 % bo'lganda milliy daromad necha so'mni tashkil etadi.

8. Quyidagi jadvalni to'ldiring.

Daromad darajasi	Iste'mol (I)	Jamgarma (J)	IO'M	JO'M
1500	1300			
1800	1500			
2200	1700			
2400	3000			

9. Quyidagi qaysi holatda investitsiyalash samarali amalga oshiriladi:

a) kutilayotgan sof foyda normasi 10 %, foiz stavkasi esa 7%ni tashkil etadi.

b) foiz stavkasi 12%, kutilayotgan sof foyda normasi esa 10% ni tashkil etadi.

10. Mamlakatda YaMM miqdori 200 mlrd doll., iste'molga o'rtacha moyillik 0,75. YaMM miqdorini 400 mlrd dollarga ko'tarish uchun investitsiya miqdori qancha bo'lishi kerak.

11. MPS=0,5 bo'lganda daromadni 2000 birlikka ko'paytirish uchun investitsiya miqdori qanchaga oshishi kerak.

12. Mamlakatda milliy daromad bazis yilda 5 mlrd so'mni joriy yilda esa 7,5 mlrd so'mni tashkil etgan. Joriy yildagi investitsion sarflar summasi 4 mlrd so'm bo'lganda investitsiyalar samaradorligi necha %ni tashkil etadi.

13. Quyida berilgan iste'mol funksiyasi formulasi bo'yicha jadvalni to'ldiring. $S=80 + 0,5 Y$

Daromad	Iste'mol	Jamgarma
0		
100		
200		
300		
400		
500		

14. Jamg'arish fondi 12,6 mlrd so'm, milliy daromad esa 21 mlrd so'mni tashkil etsa, bunda jamg'arish normasini aniqlang.

15. Mamlakatda milliy daromad 24 mlrd so'm, jamgarish normasi 40 % bo'lganda jamgarish fondi miqdorini aniqlang.

16-Mavzu: Iqtisodiy o'sish va milliy boylik

1. Tikuvchilik fabrikasining 1-yil ishlab chiqargan mahsulot hajmi 200 ta, korxonada mahsulot ishlab chiqarishni kelgusi yilda 2 hissa ko'paytirish uchun mavjud korxonada bilan bir qatorda o'rnatilgan uskunalarning quvvati, miqdori, ishchi kuchining

soni va malaka tarkibi bo'yicha xuddi o'shanday yana bir korxonaga quradi. Bunda iqtisodiy o'sishning qaysi turi amalga oshdi?

2. Agar o'tgan yili real YaMM 80 mlrd so'mni va joriy yilda 95 mlrd so'mni tashkil qilgan bo'lsa, bu holda iqtisodiy o'sish sur'atini aniqlang.

3. Real mahsulot o'sishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlab bering.

4. Agar YaMM bazis yilda 300 mlrd so'm, joriy yilda 500 mlrd so'mni tashkil qilgan bo'lsa, uning o'sish sur'ati necha % ni tashkil etadi.

5. Iqtisodiy resurslar miqdorining ishlab chiqarish natijasidan tez o'sib borishi iqtisodiy o'sishning qaysi tipini xarakterlaydi.

6. Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlab bering.

7. Ishlab turgan korxonani rekonstruktsiya qilish, texnika bilan qayta qurollantirish, mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish hisobiga mahsulot ishlab chiqarishning 2 hissa oshirish iqtisodiy o'sishning qaysi turi orqali amalga oshiriladi?

8. Milliy boylikning 3ta yirik tarkibiy qismlarini ta'riflab bering.

9. Mamlakat aholisining soni 2003 yilda 24,8 mln kishi, real YaMM ning xajmi 640 mln dollar, 2004 yilda esa axoli soni 26 mln kishi, real YaMM xajmi esa 965 mln dollar. Axoli jon boshiga real YaMM ning o'sish sur'atini aniqlang.

10. Agar o'tgan yili YaMM 130 mln dollar, o'sish sur'ati 115,4% bo'lsa, joriy yildagi real YaMM xajmi qancha miqdorni tashkil etadi.

11. YaMM ishlab chiqarish uchun resurs xarajatlari 720 mln dollar, olingan umumiy foyda 125 mln dollar bo'lganda ishlab chiqarish samaradorligini aniqlang.

12. Agar nominal YaMM 6% ga oshsa, narx-navo esa 10 % ga oshsa, real YaMM qanchani tashkil etadi?

13. Mamlakatda axoli soni 1% ga oshsa, real YaMM esa 3%ga ko'paysa, axoli jon boshiga to'g'ri keladigan real YaMM miqdori oshadimi yoki kamayadimi?

17-mavzu: Yalpi ishchi kuchi, uning bandligi va ishsizlik

1. Agar mamlakatda ishchi kuchi 12,5 mln kishini, ishsizlar soni 1,3 mln kishini tashkil qilsa, ishsizlik darajasi necha foizni tashkil qiladi?

2. Artur Ouken qonunini izoxlab bering.

3. Ishsizlikning tabiiy darajasi 4% ni, haqiqiy darajasi 9,3 % ni tashkil qilsa, Ouken qonuni bo'yicha YaMM ning orqada qolishi necha foizni tashkil qiladi?

4. Milliy iqtisodiyotda nominal YaMM 560 mlrd so'mni, ishsizlikning tabiiy darajasidan ortiqligi tufayli YaMM ning orqada qolishi 9,65% ni tashkil qilsa iqtisodiyot qancha mahsulot yo'qotgan bo'ladi?

5. Ishsizlik darajasi 7,5% yoki ko'zda tutilgan 4% li tabiiy darajadan 3,5% yuqori bo'lgan. Bunda YaMM ning orqada qolishi qanchaga teng?

6. Mamlakatda yil boshida ish bilan bandlar soni 180 mln kishi, ishsizlar soni esa 20 mln kishi. Yil davomida xar oyda o'rtacha 1% ishchilar turli sabablarga ko'ra ishdan bo'shagan, ishsizlar sonidan 20 %i esa ishga joylashgan. Ishsizlikning tabiiy darajasini aniqlang.

7. Ishchi kuchi 15,5 mln kishini, ishsizlik darajasi 11,6% ni tashkil etsa ishsizlar sonini aniqlang.

8. Artur Ouken qonuniga binoan ishsizlik darajasining 1 foizga oshishi YaMM ning necha foizga kamayishiga olib keladi?

9. Milliy iqtisodiyotda nominal YaMM 330 mlrd so'm, ishsizlikning necha foizli tabiiy darajasiga erishilganda iqtisodiyot 29 mlrd so'mlik maxsulotni yo'qotgan bo'ladi?

10. Mamlakatda nominal YaMM 650 mlrd so'mni, ishsizlikning tabiiy darajasidan ortiqligi tufayli YaMM ning orqada qolishi 9,65 % ni tashkil qilsa, iqtisodiyot qancha maxsulot yo'qotgan?

11. Mamlakatda ishsizlikning tabiiy darajasi 9,5 yoki ko'zda tutilgan 5 % tabiiy darajadan 4,5 % yuqori bo'lgan. Bunday xolatda YaMMning orqada qolishi qanchaga teng?

12. Iqtisodiyotni inqirozga uchraganligi sababli o'z ish o'rnini yo'qotganlar ishsizlikning qaysi kategoriyasiga mansub?

18-mavzu: Moliya tizimi va moliyaviy siyosat.

1. Soliq olinadigan daromad 80.000 so'm, soliq summasi esa 25.000 so'mni tashkil etsa soliq stavkasini aniqlang?

2. Agar iste'molchilik tovarlariga narx indeksi 2000 yil 113,6, 2001 yil 118,8 ga teng bo'lsa inflyatsiya sur'ati necha % ni tashkil etadi?

3. Sotilgan tovarlar summasi 150 mln. so'm bo'lib shundan 50 mln. so'mi muddati kelgan qarzlar va boshqa to'lovlar 40 mln so'm pulni aylanishi tezligi 7 ga teng bo'lganda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlang.

19-mavzu: Pul – kredit tizimi. Banklar va ularning iqtisodiyotdagi roli.

1. Agar tijorat banki 11% ssuda olib, uni o'z mijozlariga 20% li stavkada kredit qilib bersa, bank marjasi qanday bo'ladi?

2. Mijoz bankdan yillik foiz stavkasi 30% bo'lgan 10 mln so'm miqdorida ssuda oldi. U umumiy hisobda bankka qancha pul qaytaradi, agar ssudani to'lash bir yildan keyin boshlanib, har oyda amalga oshirilib borilsa?

3. Markaziy bank pul siyosatini yuritishda uchyot (hisob) stavkasini oshiradi. Bu avvalo (nimaga) qanday holatga olib keladi?

4. Mrkaziy bankning davlat qimmatli qog'ozlarining katta qismini aholiga sotish nimaga olib keladi?

5. Mijoz bankdan olgan 15 mln. so'm miqdoridagi ssudasini bir yildan keyin 18 mln qilib qaytaradi. Foiz stavksini aniqlang.

6. Mamalakatda pul taklifi 100 mln doll.ni tashkil etadi. Nominal YaIM esa 500 mln.doll. Agar pul taklifi 2 marta ortsa pul aylanish tezligi qanday o'zgaradi (klassik miqdoriy pul nazariyasiga ko'ra)?

7. Majburiy rezerv me'yori 5% ga teng. Bank tizimi 20 mln. so'm ssuda berganda pul taklifi qanday o'zgaradi?

8. Majburiy rezerv me'yori – 2% tijorat banki markaziy bankdan 30 mln so'mga obligatsiya sotib oldi. Bank depozitlari summasi qanday o'zgaradi?

9. Siz bankdan 10 mln. so'm miqdorida ssuda oldingiz. SHundan so'ng boshqa firma tomonidan shu bankka 4 mln. so'm omonat puli qo'ydi. Pul taklifi qanday bo'ladi?

20-MAVZU: Jahon bozori. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari

1) Quyidagi operatsiyalarning qaysi biri O'zbekiston iqtisodiyoti nuqtai nazaridan kapital eksportiga tegishli.

a) O'zbekiston Milliy Banki Tojikiston yirik kompaniyasiga 100 ming \$ dollar ssuda berdi.

v) O'zbekiston importeri Rossiya «Zil» zavodidan olingan ehtiyot qismlarni to'lash uchun yirik Rossiya bankidan qisqa muddatli qarz oldi;

g) Toshkentdagi konditer fabrikasi Rossiyaning shokolad ishlab chiqaruvchi korporatsiyasining aksiyalarini sotib oldi.

2) Quyida keltirilgan ma'lumotlar asosida «Дельта» mamlakatining to'lov balansini tuzing, har bir operatsiyani «kredit» va «debet»ga ajrating.

Neftъ eksporti _____	6 mln.doll
Don Importi _____	5 mln.doll.
Qurol-asloha eksporti _____	2 mln.doll.
Mamlakatga kelgan turistlardan _____	6 mln.doll.
Mamlakatdan chet elliklarga o'tkazilgan pullar _____	2 mln.doll.
Frantsiya xususiy korparatsiyalarining aksiyalarini sotib olish _____	6 mln.doll
CHet el fuqarolaridan oltin sotib olish _____	1 mln.doll

3) Yuqoridagi masala (№2) ma'lumotlari asosida joriy balansva kapital harakati balansi bo'limlari ko'rsatilgan holda to'lov balansini tuzing.

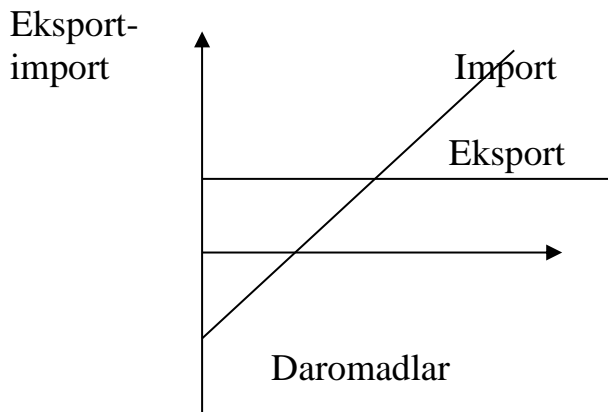
4) Valyuta bozorida 1 AQSH dollarining kursi 900 so'mdan 1000 so'mga ko'tarildi.

Bu eksport va import miqdoriga qanday ta'sir qiladi?

5) Faraz qilaylik, AQSH va Angliya valyutalarining almashuv kursi 2 doll.q1 f.st. AQSH da inflyatsiya sur'ati yiliga 3%, Angliyada esa -10%.

Jam\armani bu valyutalarning qaysi birida saqlash maqsadga muvofiq?

1) Quyidagi suratda mamlakatning ma'lum davrda amalga oshirgan eksporti va importi nisbatlari ko'rsatilgan.

Eksportning o'zgarishini va importning o'zgarishini qanday tushuntirish mumkin? Grafikning qaysi qismida mamlakat savdo balansining ijobiy samarasiga va qaysi qismida salbiy saldosiga ega bo'ladi?

8) Ikkita bir xil matatsiklning bittasi Rossiyada ishlab chiqarilgan va narxi 4 mln.rub, ikkinchisi AQSH da ishlab chiqarilgan bo'lib narxi 2 ming doll. AQSH valyutasining nominal almashuv kursi 5000 rub / 1 AQSH doll.ni tashkil etadi. Bunday holatda real almashuv kursi qanday bo'ladi?

9) Yuqoridagi 8-masala Rossiya mototsikli narxi inflyatsiya tufayli 6 mln.rubl. bo'lib qoldi. Agar valyuta nominal kursi o'zgarmay qolsa, real almashuv kursi qanday bo'ladi?

10) Quyidagi valyuta kurslarining qaysi biri O'zbekiston iqtisodiyoti nuqtai nazaridan so'mning to'g'ri kotirovkasi hisoblanadi.

1000 so'm / 1 AQSH doll. yoki 0,001 AQSH doll./ 1 so'm.

**MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISH,
NAZORAT QILISH VA BAHOLASH
BO'YICHA USLUBIY KO'RSATMA**

1. Kirish

«Iqtisodiyot nazariyasi» fanidan talabalar mustaqil ishlarini tashkil etish, nazorat qilish va baholash bo'yicha tayyorlangan ushbu uslubiy ko'rsatma bakalavriat bosqichining 5111000 – Kasb ta'limi (5230100 - Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha)) yo`nalishi 1-kurs talabalarining mazkur fandan mustaqil ishini tashkil etish va nazorat qilishda foydalanish uchun tavsiya etiladi.

Mustaqil ishning o'ziga xosligi shundaki, o'quv faoliyatining bu qismi talabalarining mustaqil faolligi hamda tegishli professor-o'qituvchilarning nazorati asosida tashkil etilib, o'quv rejada semestrlar bo'yicha belgilangan soatlar hajmiga ko'ra amalga oshiriladi.

Mazkur uslubiy ko'rsatmada talabalar mustaqil ishlarining asosiy shakllari va ularning mazmuni, mustaqil ishni amalga oshirishda talaba bajarishi lozim bo'lgan vazifalar, mustaqil ishni bajarish bo'yicha maslahatlarni tashkil etish, ularni nazorat qilish va baholash tartibi bayon etilgan.

2. Talabalar mustaqil ishlarining mazmuni va asosiy shakllari

«Iqtisodiyot nazariyasi» fani bo'yicha talabalar mustaqil ishlarini tashkil etish ularda iqtisodiy bilim, dunyoqarash, ijtimoiy faollik va mustaqil fikrlashni shakllantirishga qaratilgan tadbirlar tizimini o'z ichiga oladi. U o'quv rejasi va fanlar dasturlarida ko'zda tutilgan zarur bilimlar va ko'nikmalarning talabalar tomonidan oqilona, kam vaqt va kuch sarflab o'zlashtirilishini ta'minlaydi.

Iqtisodiyot nazariyasini o'qitish jarayonini takomillashtirish, talabaning qiziqishlarini, anglash faolligini va mustaqil ishlarini rivojlantirish yo'nalishida boradi, bunda ijodiy fikrlash, mustaqil o'qish, ko'nikma va layoqatlari shakllanadi.

Talaba mustaqil ishi – muayyan fandan o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'nikma va malakaning ma'lum bir qismini talaba tomonidan fan o'qituvchisi maslahati va tavsiyalari asosida auditoriya va auditoriyadan tashqarida o'zlashtirishga yo'naltirilgan tizimli faoliyatdir.

Mustaqil ishni bajarishdan **asosiy maqsad** – «Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes» kafedrası professor-o'qituvchilarining bevosita rahbarligi va nazorati ostida talabalarni semestr davomida fanni uzluksiz o'rganishini tashkil etish, olingan bilim va ko'nikmalarni yanada mustahkamlash, kelgusidagi darslarga tayyorgarlik ko'rish, aqliy mehnat madaniyatini, yangi bilimlarni mustaqil ravishda izlab topish va qabul qilishni shakllantirish hamda ushbu tariqa universitetda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga erishishdan iborat.

Mustaqil ish uchun beriladigan topshiriqlarning shakli va hajmi, qiyinchilik darajasi semestrda–semestrga ko'nikmalar hosil bo'lishiga muvofiq ravishda o'zgarib, oshib borishi lozim. Ya'ni, talabalarining topshiriqlarni bajarishdagi mustaqilligi darajasini asta-sekin oshirib, ularning topshiriqlarni bajarishga tizimli va ijodiy yondoshishga o'rganib borishi kerak.

“Iqtisodiyot nazariyasi” fani bo’yicha talabalar mustaqil ishini tashkil etishda talabaning akademik o’zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda **quyidagi shakllardan** foydalanish mumkin:

- fanning ayrim mavzularini o’quv adabiyotlari yordamida mustaqil o’zlashtirish, o’quv manbalari bilan ishlash;
- seminar mashg’ulotlariga tayyorgarlik ko’rib borish;
- belgilangan mavzular bo’yicha referat tayyorlash;
- Prezident Sh.M.Mirziyoev asarlarini mustaqil o’rganish va konspektlashtirish;
- O’zbekiston Resublikasi qonunlari, Prezident qarorlari va farmonlari hamda boshqa me’yoriy hujjatlarni konspektlashtirish;
- testlar yechish;
- amaliyotdagi mavjud muammoning yechimini topish bo’yicha keyslar yechish;
- munozarali savollar va topshiriqlarga tayyorgarlik ko’rish;
- talabalarning ilmiy jamiyatlari va to’garaklarida ishtirok etish;
- ko’rgazmali vositalar tayyorlash;
- kurs ishi (loyihalari)ni bajarish;
- hisob-kitob va grafik ishlarini bajarish;
- ilmiy maqola, tezislar va ma’ruza matnlarini tayyorlash;
- “talaba-o’qituvchi-kutubxona” kunida fan bo’yicha yangi o’quv adabiyotlari sharhini o’qituvchi bilan hamkorlikda tayyorlash;
- axborot resurs markazida belgilangan mavzular bo’yicha nazariy, amaliy va statistik ma’lumotlarni yig’ish, qayta ishlash va muayyan tizimga solish;
- belgilangan mavzular bo’yicha zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida taqdimot materiallari tayyorlash;
- kafedralar va fakultetlarning ilmiy hamda ilmiy-uslubiy ishlarida ishtirok etish va boshqalar.

Talabalarining mustaqil ishi ta’lim va tarbiyaning shunday vazifalariga bo’ysundirilganki, butun o’quv jarayoni to’laligicha talabalar tomonidan faol, ongli, puxta va tizimli ravishda fan asoslarini o’zlashtirish va ularda iqtisodiy dunyoqarashni shakllantirish imkonini beradi. Bu vazifalar ta’lim jarayoni va shaxsni shakllantirish qonuniyatlarini bilmasdan va foydalanmasdan turib hal qilinishi mumkin emas. Ularning mazmuniga qisqacha to’xtalib o’tamiz.

Mavzuni mustaqil o’zlashtirish. Fanning xususiyati, talabalarning bilim darajasi va qobiliyatiga qarab ishchi o’quv dasturiga kiritilgan alohida mavzular talabalarga mustaqil ravishda o’zlashtirish uchun topshiriladi. Bunda mavzuning asosiy mazmunini ifodalash va ochib berishga xizmat qiladigan tayanch iboralar, mavzuni tizimli bayon qilishga xizmat qiladigan savollarga e’tibor qaratish, asosiy adabiyotlar va axborot manbalarini ko’rsatish lozim.

Topshiriqni bajarish jarayonida talabalar mustaqil ravishda o’quv adabiyotlaridan foydalanib, ushbu mavzuni konspektlashtiradilar, tayanch iboralarning mohiyatini anglagan holda mavzuga taalluqli savollarga javob tayyorlaydilar. Zarur hollarda

(o'zlashtirish qiyin bo'lsa, savollar paydo bo'lsa, adabiyotlar yetishmasa, mavzuni tizimli bayon eta olmasa va h.k) o'qituvchidan maslahatlar oladilar. Mustaqil o'zlashtirilgan mavzu bo'yicha tayyorlangan matn o'qituvchiga himoya qilish orqali topshiriladi.

O'quv jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan iqtisodiyot nazariyasi fani bo'yicha mustaqil ishlar ko'proq referatlar qo'rinishida bo'lib kelmoqda. Referat talabalar ilmiy ishlarining birinchi shaklidir. Talabalar ilmiy ijodi o'quv jarayonlaridan biri sifatida o'qitish, bilim berish va tarbiyalash vazifalarini bajarishda o'z xususiyatlariga ega. Talaba tadqiqot faoliyatiga jalb qilinib, ilmiy adabiyotlar bilan ishlash, statistik va boshqa materiallarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish ko'nikmalariga ega bo'ladi, o'rganilayotgan hodisani tanqidiy baholashga o'rganadi, nazariyani amaliyot bilan bog'laydi va h. k.

Agar referat tayyorlashning darslik bo'yicha tayyorlangan seminar mashg'ulotidagi chiqishga qaraganda mazmun va sifat jihatdan yuqoriligi hisobga olinsa, referat shubhasiz katta foyda keltiradi. Talaba auditoriya oldida referatda bayon qilingan qoidalarni himoya qilishga, yoqlashga tayyorlanishi kerak, iqtisodiyot nazariyasini o'rganishda bu muhim ahamiyatga ega.

Referat - bu talabalar mustaqil ishlarining samarali shakllaridan biridir. Mazkur shakl talaba tomonidan referat mavzusini tanlash, unda yoritiladigan masalalar mazmunini oldindan rejalashtirish, referatni tayyorlash va muhokama qilishning barcha bosqichlarida kafedra professor-o'qituvchilarining tashkiliy-uslubiy yordami va maslahati asosidagina samarali amalga oshishi mumkin. Bu yerda o'qituvchi tomonidan talabalarning referat ishlariga rahbarlik qilish qanchalik batafsil va malakali amalga oshirilganligi va referatlarga talabalar mezoni qanchalik to'g'ri qo'yilganligi albatta, hal qiluvchi ahamiyatga ega. Topshiriq talabalarning referat yozish ko'nikmalarini, ilmiy qiziqishlari va bilim darajasini hisobga olgan holda berilishi juda muhim.

Ko'rgazmali vositalar tayyorlash. Talabaga muayyan mavzuni bayon qilish va yaxshiroq o'zlashtirish uchun yordam beradigan ko'rgazmali materiallar tayyorlash vazifasi topshiriladi. Mavzu o'qituvchi tomonidan aniqlanib, talabaga ma'lum ko'rsatmalar, yo'l-yo'riqlar beriladi. Ko'rgazmali vositalarning miqdori, shakli va mazmuni talaba tomonidan mustaqil tanlanadi. Bunday vazifani bir mavzu bo'yicha bir necha talabaga yoki talabalar guruhiga topshirish ham mumkin.

Mavzu bo'yicha testlar, munozarali savollar va topshiriqlar tayyorlash. Talabaga mustaqil ish sifatida muayyan mavzu bo'yicha testlar, qiyinchilik darajasi har xil bo'lgan masalalar va topshiriqlar, munozaraga asos bo'ladigan savollar tuzish vazifasi topshiriladi.

Bunda o'qituvchi tomonidan talabaga testga qo'yiladigan talabalar va uni tuzish qonun-qoidalari, qanday maqsad ko'zda tutilayotganligi, muammoli savollar tuzishda mavzuning munozarali jihatlarini qanday ajratish lozimligi, topshiriqlarni tuzish usullari bo'yicha yo'l-yo'riq beriladi.

Ilmiy maqola, tezislari va ma'ruzalar tayyorlash. Talabaga biron-bir mavzu bo'yicha (mavzuni talabaning o'zi ham tanlashi mumkin) ilmiy maqola, tesis yoki ma'ruza tayyorlash topshirilishi mumkin. Bunda talaba o'quv adabiyotlari, ilmiy-

tadqiqot ishlari, dissertatsiyalar, maqola va monografiyalar hamda boshqa axborot manbalaridan mavzuga tegishli materiallar to'playdi.

Kasb ta'limi (Iqtisodiyot) yo'nalishi 1-kurs talabarlari uchun o'quv yilining 1-2 semestrda fan bo'yicha kurs ishi bajarilishi rejalashtirilganligi sababli, semestrda 180 soat hajmidagi mustaqil ish kurs ishi bajarish va uni himoya qilish doirasida bajariladi.

3. Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishning asosiy tamoyillari

Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishda «Talabalar mustaqil ishini tashkil etish va nazorat qilish» bo'yicha yo'riqnomada belgilangan quyidagi asosiy tamoyillarga rioya qilish maqsadga muvofiqdir:

1. Talabalar mustaqil ishlarini ikki ko'rinishda – auditoriyada va auditoriyadan tashqarida tashkil etish.

2. Talabalar mustaqil ishlarini tizimli ravishda, ya'ni bosqichma-bosqich, oddiydan murakkabga qarab tashkil etilishini ta'minlash.

3. Talabalar mustaqil ishlarining shakli va hajmini belgilashda quyidagi muhim jihatlarga e'tibor qaratish:

- ✓ talabaning o'qish bosqichi;
- ✓ muayyan fanning o'ziga xos xususiyati, o'zlashtirishdagi qiyinchilik darajasiga;
- ✓ talabaning qobiliyati, nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasiga;
- ✓ fanning axborot manbalari bilan ta'minlanganlik darajasiga;
- ✓ talabaning axborot manbalaribilan ishlay olish darajasiga;
- ✓ mustaqil ish uchun topshiriqlar kursdan-kursga o'tish bilan shakl va hajm jihatidan o'zgarib borishiga;
- ✓ mustaqil ish fan xususiyati hamda talabaning akademik o'zlashtirish darajasiga va qobiliyatiga mos holda tashkil etish.

4. Mustaqil ishni amalga oshirishda talaba bajarishi lozim bo'lgan vazifalar

Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishda quyidagi vazifalarni bajarishlari lozim:

- yangi bilimlarni mustaqil tarzda puxta o'zlashtirish ko'nikmalariga ega bo'lish;
- zarur ma'lumotlarni izlab topish uchun qulay usullarni va vositalarni aniqlash;
- axborot manbalaridan samarali foydalanish;
- an'anaviy o'quv va ilmiy adabiyotlar hamda me'yoriy xujjatlar bilan ishlash;
- elektron o'quv va ilmiy adabiyotlar va ma'lumotlar banki bilan ishlash;
- internet tarmog'idan maqsadli foydalanish;
- ma'lumotlar bazasini tahlil etish;
- ish natijalarini ekspertizaga tayyorlash va ekspert xulosasi asosida qayta ishlash;
- topshiriqlarni bajarishda tizimli va ijodiy yondashish;
- ishlab chiqilgan yechim, loyiha yoki g'oyani asoslash va mutaxassislar davrasida himoya qilish.

5. Talabalar mustaqil ishi bo'yicha maslahatlarni tashkil etish tartibi

Talabalar mustaqil ishi bo'yicha maslahatlar darsi auditoriyadan tashqarida amalga oshirishga mo'ljallangan mustaqil ishlarni bajarish yuzasidan tegishli yo'llanmalar berish va uning bajarilishini nazorat qilib borish maqsadida tashkil qilinadi.

Talabalar mustaqil ishi bo'yicha maslahatlar darsi fanning kalendar-tematik rejasiga muvofiq o'tkaziladi. "Iqtisodiyot nazariyasi" fani bo'yicha talabalarning mustaqil ish mavzulari va mazmuni, ularni bajarish yuzasidan hisobot shakllari quyidagi jadvalda keltirilgan:

T/r	Mavzu nomlari	Mashg'ulot turi	Ajratilgan vaqt	Talaba mustaqil ishi mavzusi va mazmuni	Hisobot shakli
1.	«Iqtisodiyot nazariyasi» fanining predmeti va bilish uslublari	Seminar	2	“Iqtisodiyot nazariyasi” fanining O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi muammolarini bilish va hal etishdagi ahamiyati	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish
2.	Ishlab chiqarish jarayoni va uning natijalari	Seminar	2	Mehnat unumdorligi - iqtisodiy o'sish omili sifatida	Seminar mashg'ulot-lariga tayyorgarlik ko'rib borish
3.	Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va mulkchilik munosabatlari	Seminar	2	O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish yo'llari, usullari va bosqichlari	Seminar mashg'ulot-lariga tayyorgarlik ko'rib borish
4.	Tovar-pul munosabatlari rivojlanishi bozor iqtisodiyoti shakllanishi va amal qilishining asosidir	Seminar	2	Pul to'g'risidagi turlicha nazariyalar.	Seminar mashg'ulot-lariga tayyorgarlik ko'rib borish
5.	Bozor iqtisodiyotining mazmuni va amal qilishi	Seminar	2	O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va uning xususiyatlari.	Munozarali savollar va topshiriqlarga tayyorgarlik ko'rish

6.	Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri va uning O'zbekistondagi xususiyatlari	Seminar	2	Boshqarishning ma'muriy usullariga asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos xususiyatlari.	Munozarali savollar va topshiriqlarga tayyorgarlik ko'rish
7.	Talab va taklif nazariyasi. Bozor muvozanati	Seminar	2	Talab va taklifning o'zgaruvchanligi hamda uning tamoyillari.	Amaliyotdagi mavjud muammoning yechimini topish bo'yicha keyslar yechish
8.	Raqobat va monopoliya	Seminar	2	“Raqobat va tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasining Qonunini mustaqil o'rganish	O'zbekiston Resublika si qonunlari, Prezident qarorlari va farmonlari hamda boshqa me'yoriy hujjat-larni konspektlashtirish
9.	Narxning mohiyati va shakllanish xususiyati	Seminar	2	O'zbekistonda davlatning narx siyosati va uning asosiy yo'nalishlari.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish
10.	Tadbirkorlik faoliyati va uning shakllari. Tadbirkorlik kapitali va uning aylanishi	Seminar	2	O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish
11.	Korxonalar (firma) harajatlari va foydasi	Seminar	2	Korxonalar foydasining shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi	Seminar mashg'ulot-lariga tayyorgarlik ko'rib borish
12.	Ish haqi va mehnat munosabatlari	Seminar	2	Ish haqi to'g'risidagi turli xil nazariyalarni mustaqil o'rganish	Hisob-kitob va grafik ishlarini bajarish
13.	Agrar munosabatlar va agrobiznes	Seminar	2	Bozor munosabatlariga o'tishda agrar islohatlar va ularning yo'nalishlari.	Taqdimot slaydlari tayyorlash

14.	Milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy o'lchamlari. Yalpi milliy mahsulot va uning harakat shakllari	Seminar	2	Milliy hisoblar tizimi va O'zbekistonning unga o'tish vazifalari	Taqdimot slaydlari tayyorlash
15.	Yalpi talab va yalpi taklif	Seminar	2	Yalpi talab va yalpi taklifga ta'sir etuvchi omillar tavsifi	Referat
16.	Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalar	Seminar	2	O'zbekistonda davlatning investitsion siyosati va uning yo'nalishlari.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish
17.	Iqtisodiy o'sish va milliy boylik	Ma'ruza	2	Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti bo'yicha internet ma'lumotlari to'plash	Grafik ishlanmalari
		Seminar	2	O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati va undan samarali foydalanish muammolari.	Prezident asarlarini mustaqil o'rganish va konspektlashtirish
18.	Milliy iqtisodiyotning nisbatlari va muvozanati	Ma'ruza	2	Milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi takomillashuvi. Tarkibiy islohotlar	Referat
		Seminar	2	Milliy iqtisodiyot muvozanati va unga ta'sir etuvchi omillar	Seminar mashg'ulo-tlariga tayyorgarlik ko'rib borish
19.	Iqtisodiyotning tsiklligi va makroiqtisodiy beqarorlik	Ma'ruza	2	Iqtisodiy tsikl nazariyalari. Iqtisodiy tsikl fazalari tavsifi	Referat
		Seminar	2	Iqtisodiyotning tsikllik rivojlanishi. Makroiqtisodiy beqarorlik omillari	Seminar mashg'ulot-lariga tayyorgarlik ko'rib borish
20.	Yalpi ishchi kuchi, uning bandligi va ishsizlik	Seminar	4	Ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi	Keys stadi

				muvozanatni ta'minlash muammolari	
21.	Moliya tizimi va moliyaviy siyosat	Seminar	2	O'zbekiston Respublikasi soliq kodeksini mustaqil o'rganish	Alohida mavzularni mustaqil o'rganish
22.	Pul-kredit tizimi. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi roli	Seminar	2	O'zbekistonda bank tizimini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari.	Seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rib borish
23.	Bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning iqtisodiy roli	Seminar	2	Davlat tushunchasi, uning funksiyalari	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish
24.	Aholi daromadlari va davlatning ijtimoiy siyosati	Seminar	2	Taraqqiyotning "O'zbek modeli"ning o'ziga xos jihatlari	Prezident asarlarini mustaqil o'rganish va konspektlashtirish
25.	Jahon xo'jaligi va uning evolyutsiyasi	Seminar	2	Jahon xo'jaligi shakllanishi va rivojlanish xususiyatlari	Seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rib borish
26.	Xalqaro iqtisodiy integratsiya va O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi	Seminar	3	O'zbekiston – xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida	Seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rib borish
27.	Jahon bozori. Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari	Seminar	2	Xalqaro savdo tashkiloti va uning amal qilish tamoyillari.	Taqdimot slaydlari
28.	Kurs ishi bajarish		30	Tanlangan mavzular bo'yicha kurs ishi yozish	Kurs ishi himoyasi

Maslahat darsi tegishli fan o'qituvchisi tomonidan o'tkaziladi.

Fan o'qituvchisi maslahat darsida quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

• talabalar mustaqil ishlari topshiriqlarini bajarish yuzasidan tegishli yo'llanma beradi.

- topshiriqni bajarish rejasini tuzishga yordamlashadi;
- tegishli adabiyotlar axborot manbalarini tavsiya qiladi;
- talabalar mustaqil ishlari yuzasidan tayyorlangan ishlanma, hisobot, referat, hisob-kitob va topshiriq natijalarini qabul qiladi hamda baholaydi.

Talabalar mustaqil ishi bo'yicha maslahatlar o'quv jarayonining 1 va 2 smenada tashkil etilishiga qarab talabalarning darsdan bo'sh vaqtlarida dars jadvaliga kiritiladi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Asosiy adabiyotlar

1. Shodmonov SH.SH., G'ofurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2010. – 728 bet.
2. O'lmasov A., Vahobov A.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: «SHarq», 2006. – 480 bet.
3. I.K.Stankovskaya, I.A.Strelets. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. 3-e izd., ispr. – M.: «Eksmo», 2009. – 448 str.
4. Samuelson Pol E., Nordxaus Vilyam D. Ekonomika. Uchebnik. 18-e izd.: Per s angl. – M.: OOO «I.D.Vilyams», 2009. – 1360 str.
5. Makkonnel K.R., Bryu S.L. Ekonomiks: printsipy, problemi i politika. Uchebnik. 17-izd. - M.: INFRA-M, 2009. – 916 str.

2. Qo'shimcha adabiyotlar

1. Quronov M. va boshq. Betakrorimsan, yagonasan, ona vatanim – O'zbekistonim! / Uslubiy qo'llanma. – T., Ma'naviyat, 2015 y.
2. SHodmonov SH., G'afurov U. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni. – T.: TDIU, 2008. – 320 bet
3. SHodmonov SH., G'afurov U. Iqtisodiyot asoslari. Ilmiy-ommabop nashr. – T.: TDIU, 2007. – 192 bet
4. SHodmonov SH., G'afurov U. Bozor iqtisodiyoti asoslari. Ilmiy-ommabop nashr. – T.: TDIU, 2007. – 76 bet
5. Nosova S.S., Novichkova V.I.. Ekonomicheskaya teoriya dlya bakalavrov. Uchebnoe posobie. - M.: KNO RUS, 2009. – 368 str.
6. Xudokormov A.G. Ekonomicheskaya teoriya: Noveyshie techeniniya Zapada. – M.: INFRA-M, 2009. – 416 str.
7. Avtonomova V., Ananina O., Makashevoy N.. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. Uchebnoe posobie. Pod. red. - M.: INFRA-M, 2009. – 784 str.
8. SHodmonov SH.SH., Baubekova G.D. Pedagogicheskoe masterstvo i innovatsii v prepodavanii ekonomicheskoy teorii. - T.: Yangi asr avlodi. 2004. – 164 str.

3. Xorijiy adabiyotlar

1. John Sloman, Alison Wride. Economics. Seventh Edition. 2009., 878 pages.
2. Charles Wheelan, Naked Economics: Undressing the Dismal Science (W.W. Norton, 2010)
3. Sean Flynn, Economics For Dummies (Wiley, 2011)
4. Tom Gorman, The Complete Idiot's Guide to Economics (Penguin, 2003)
5. Steve Slavin, Economics: A Self-Teaching Guide (Wiley, 1999)
6. Stephen G Cecchetti, Marion Kohler and Christian Upper. Financial Crises and Economic Activity. August 2009

4. Me'yoriy-huquqiy manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T., 1992 y.
2. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. – T., 1996 y.
3. O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. – T., 1998 y.
4. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi, - T., 2008 y.
5. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi. – T., 2013 y.
6. “Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1991 y.
7. “Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1993 y.
8. “Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1996 y.
9. “Tabiiy monopoliyalar to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1997 y.
10. “Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1998 y.
11. “Fermer xo'jaligi to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1998 y.
12. “Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1998 y.
13. “Qishloq xo'jaligi korxonalarini sanatsiya qilish to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1998 y.
14. “Dehqon xo'jaligi to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1998 y.
15. “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2000 y.
16. “Sug'urta faoliyati to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2002 y.
17. “Axborot erkinligi printsiplari va kafolatlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2003 y.
18. “Tadbirkorlik faoliyati sohasidagi ruxsat berish tartib-taomillari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2012 y.
19. “Xususiy bank va moliya institutlari hamda ular faoliyatining kafolatlari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2012 y.

20. “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2012 y.
21. “Oilaviy tadbirkorlik to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2012 y.
22. “Raqobat to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2012 y.

5. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

1. Sh.Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo’ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo’nalishlariga bag’ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruzasidan. Xalq so’zi, 2017 yil 17 yanvar.

12. Internet saytlari.

1. www.stat.uz – O’zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo’mitasining rasmiy sayti.
2. www.ceep.uz – O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi Samarali iqtisodiy siyosat markazi rasmiy sayti.
3. www.internetindicators.com – Iqtisodiy indikatorlar Internet veb-sayti.
4. www.economyworld.com – [Photius Coutsoukis](#) and [Information Technology Associates](#) (Axborot Texnologiyalari Assotsiatsiyasi) veb sayti.

**KURS ISHLARINI BAJARISH
BO'YICHA USLUBIY
KO'RSATMA**

Kurs ishini bajarish tartiblari va unga qo'yiladigan asosiy talablar.

Kurs ishi talabalarning dastlabki ilmiy ishi hisoblanadi. Kurs ishlari talabalar mustaqil ishlarining bir shakli bo'lib, uni muvaffaqiyatli bajarish uchun fan to'g'risida aniq tassavurlarga ega bo'lishlari kerak. Talabalar kurs ishining ilmiy, nazariy, g'oyaviy darajasiga, shuningdek, uning yozilishi va rasmiylashtirish tartibiga e'tibor berishlari lozim.

Talabalar kurs ishlarini bajarish jarayonida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlaridan, mahalliy va chet el yetakchi iqtisodchi olimlarning asarlaridan, ularning iqtisodiy g'oyalaridan, O'z.R Prezidenti farmonlari, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Vazirlar mahkamasining qarorlari, Vazirliklarning me'yoriy hujjatlari, Iqtisodiyot vazirligi va Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlaridan, fanga tegishli bo'lgan darslik va o'quv qo'llanmalardan, internet ma'lumotlaridan keng foydalanishi hamda ularni mustaqil tahlil etishi va o'zlarining fikrlarini bayon etishi kurs ishining mazmunini yanada boyitadi.

Kurs ishlarining tematikasi (1-ilova) kafedra o'qituvchilari tomonidan butun kursni qamrab oluvchi mavzular ketma-ketligi tartibida tuziladi. Bunda guruhdagi har talabaga kamida 4-5 ta mavzu to'g'ri kelishiga e'tibor qaratiladi, chunki talaba kurs ishi mavzularini tanlay olish imkoniyatiga ega bo'lsin. Buning uchun talabalar ismi shariflarining birinchi harfiga mos keladigan mavzulardan birini tanlaydi. Bunda professor-o'qituvchilarning asosiy vazifasi talabalarga kurs ishi bo'yicha mustaqil ishlashlarining yo'l-yo'riqlarini ko'rsatish va kurs ishini yozish bo'yicha umumiy tasavvurga ega bo'lishi haqida maslahatlar berishdan iboratdir. Kurs ishini har bir talaba o'z xusni hati bilan yozishi shart.

Talabalar kurs ishi mavzusini tanlagandan so'ng, mavzuga tegishli bo'lgan adabiyotlarni, ilmiy maqolalarni va turli xil manbalarni qidirib topib o'rganishlari kerak. SHuningdek, talaba kurs ishi mavzusiga tegishli bo'lgan rus tili va boshqa xorijiy tillardagi adabiyot hamda materiallardan mustaqil ravishda keng foydalanishlari lozim. To'plangan ma'lumotlardan kelib chiqqan holda talabalar kurs ishi mavzusini to'liq yoritib berishga qaratilgan kurs ishi rejasini tuzishlari kerak va shu reja asosida kurs ishining mohiyatini yoritishlari zarur. Kurs ishi rejasi na'muna sifatida ilova qilinadi (ilova-2). Kurs ishini yozish bo'yicha tavsiya etilgan yo'riqlarga rioya qilish mavzu mazmunini to'g'ri yoritib berish va uning mohiyatidan chetga chiqmaslik imkonini beradi.

Talabalarga kurs ishlari mavzularini kursning boshida e'lon qilish maqsadga muvofiqdir, chunki kafedra o'qituvchilari kurs ishi ustida har bir talaba bilan mustaqil ishlashlari kerak, qisqa davrda berilgan mavzularni esa kurs ishi sifatida bajarish mazmun jihatidan talabga javob bermaydi. Bunday holatda tegishli adabiyotlardan, oldingi yillardagi ijobiy baholangan kurs ishlaridan ko'chirib kelishlik holatlari yuzaga kelishi mumkin. Kurs ishining hajmi o'rtacha 30-35 bet bo'lishi kerak.

Talabalar kurs ishini oq qog'ozga ravon tarzda qo'lda ko'chirib yozishlari kerak. Kurs ishini komp'terda yozish mumkin emas. Sahifalarga tartib bilan raqam qo'yiladi va taqrizchi professor-o'qituvchi uchun o'z mulohazalarini yozishga kurs ishining

boshiga bitta oq qog'oz qo'yiladi. Kurs ishi titulini rasmiylashtirish 3-ildovada keltirilgan.

Kurs ishining birinchi betiga kurs ishi rejasiga tegishli savollarning sahifalari qo'yiladi. Undan keyingi varaqlarda kurs ishining matni bayon qilinadi va mavzudagi har bir savolning nomi hamda unga tegishli betlari alohida beriladi. Kurs ishi faqat varaqning bir tomoniga yoziladi va sahifalar tartib raqami bilan belgilanadi.

Kurs ishining oxiriga talaba o'z imzosini qo'yib, unga bajargan vaqtini ko'rsatishi zarur. Kurs ishini tayyorlab kafedra professor-o'qituvchilariga taqrizga berish muddati yilning 10 apreliga qadar belgilanadi. Chunki har bir kurs ishini professor-o'qituvchi o'qib chiqib o'z xulosasini berishlari lozim. Bu vaqt talab etadi. Kurs ishlarini taqriz qilish yilning 10-apreldan 10-mayigacha amalga oshiriladi. Bajarilgan kurs ishiga ijobiy taqriz yozilgandagina u himoyaga qo'yiladi. Keyin talbalar kurs ishi himoyasiga tayyorlanishlari kerak. Agar kurs ishi bo'yicha professor-o'qituvchi kamchiliklar ko'rsatgan bo'lsa, u holda talaba ushbu kamchyailiklarni to'g'rilab, qayta taqrizga topshirishi lozim.

Kafedra professor-o'qituvchilari kurs ishlarini himoyasini yilning 10-mayidan 25 mayigacha muddatda o'tkazishlari kerak. Kurs ishlari himoyasini hay'at a'zolari qabul qilishlari kerak.

Kurs ishi mavzusini tanlash, uning rejasini tuzish, adabiyotlar to'plash va ulardan foydalanish.

Iqtisodiyot nazariyasi fanidan kurs ishi mavzusini tanlab olish va uning rejasini tuzish talabaning mustaqil ravishda bajaradigan ilmiy ishining dastlabki bosqichidir. Ishning darajasi va sifati ko'p jihatdan mavzuni to'g'ri tanlashga bog'liqdir. Binobarin bu ishga jiddiy, ma'suliyatni sezgan holda yondoshish zarur. Talaba kurs ishi mavzusini tanlashda dastlab shu fan bo'yicha professor-o'qituvchining ma'ruzalarini diqqat bilan tinglab, hozirgi zamon iqtisodiyotiga oid adabiyotlarni chuqur o'rganib chiqishi lozimdir.

Talaba kurs ishi mavzusini tanlaganda quyidagi maqsadlarni o'z oldiga qo'yishi kerak. Tahlil qilinayotgan mavzusini katta qiziqish bilan o'rganishi, o'zining bilim darajasini kengaytirishi va uni kelajakda mamlakatimiz iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashi uchun amaliyotga tadbiq qila olish imkoniga ega bo'lishi muhim hisoblanadi. Ayniqsa, talaba mavzusini o'z mutaxassisligi yo'nalishiga qarab tanlasa, bu ishning muvaffaqiyatli bajarilishi va ijobiy baholanishida alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

Kurs ishi rejasini o'qituvchidan maslahat olib tuzish maqsadga muvofiq. Reja – kirish qismidan, mavzuning iqtisodiy mazmuni va mohiyatini ochib beruvchi 4-5 ta savollardan va xulosa qismidan iborat bo'ladi. Rejadagi savollar mantiqan bir-birlari bilan bog'langan bo'lishi, har bir keyingi savol o'zidan oldingi savolning mantiqan davomi bo'lib, bir butunni tashkil etishi kerak. Kirish qismida mavzuning dolzarbligi va uning iqtisodiy ahamiyati to'g'risida so'z yuritilsa, xulosaviy qismida esa tahlil qilingan masalalarni hal etish bo'yicha muallifning tavsiyalari berilishi kerak. Kurs ishining asosiy qismida mavzuning mohiyatini aks ettiruvchi nazariy fikrlar, tahlillar va

ushbu mavzu bo'yicha muammolarni bartaraf etish hamda shu sohani rivojlantirish chora tadbirlari yoritib berilishi kerak. SHuningdek, foydalanilgan adabiyotlarning va statistik ma'lumotlarning yangiligi e'tiborga olinishi zarur. Kurs ishi rejasini tuzilgandan so'ng uni bajarish muddatini aniq belgilash kerak.

Kurs ishining oxirgi rejasida tahlil qilingan mavzuga oid bo'lgan muammolarni kelajakda hal etish yo'l-yo'riqlari va uni rivojlantirish imkoniyatlari berilishi zarur. Har bir kurs ishi ana shunday talablarga javob berishi zarur.

Adabiyot tanlash, uni o'rganish, qayta ishlash va kurs ishi matnining xomaki hamda oxirgi variantlarini tayyorlash uchun sarf qilinadigan vaqt miqdori va bajarish muddatini aniq belgilab olishlari maqsadga muvofiqdir. Belgilangan muddatga qarab ishni bajarish shoshma-shosharlikga yo'l qo'ymaydi, balki talabaning pishiq-puxta ish olib borishini ta'minlaydi va unga kurs ishini o'z vaqtida nihoyasiga yetkazib topshirishiga imkon beradi.

Kurs ishini bajarishda mazkur qo'llanmada ko'rsatilgan adabiyotlar bilan cheklanmasdan, ayrim masalalarni batafsil bayon qilish imkonini beradigan qo'shimcha adabiyotlardan ham foydalansa maqsadga muvofiq bo'ladi. Talaba kurs ishi uchun qo'shimcha adabiyotlarni universitetimiz kutubxonasidan va boshqa kutubxonalardan olishi mumkin.

Kutubxonada bibliografik, ya'ni sistemali, predmetli al'favit kataloglari asosida adabiyotlar tanlanadi. Masalan, sistemali katalogdan sohalariga qarab joylashtirilgan bo'ladi. Mabodo, qiyinchilik yuzaga kelsa, kutubxonada mutaxassis maslahatidan foydalanish mumkin.

Adabiyotlar va ma'lumotlardan foydalanishda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

- Talaba o'rganib chiqayotgan va tanlagan mavzuga talluqli adabiyotlarni to'liq yozmasdan, o'z so'zi bilan qisqacha va ijodiy bayon qilib berishi;
- Zarur hollarda foydalanilayotgan jummalarni o'zgartirilmay aynan berilish tariqasida ko'chirishi;
- Umumiy daftar tutib, rejadagi har bir savolga taalluqli fikrlarni alohida yozib qo'yish va kerak bo'lganda ulardan foydalanish:
- Mavzuga taalluqli fikrlarni ayrim varaqlarga va maxsus kartochkalarga yozib qo'yish. Kartochka tizimi afzalligi shundaki, u kerak bo'lgan fikrlarni tezroq qidirib topish imkonini beradi;
- Uchragan hamma ma'lumotlar va raqamlarni ko'chirib olmasdan, ko'rib chiqilayotgan mavzuga bevosita tegishli eng muhim ma'lumot va raqamlardan foydalanish;
- O'zbekiston o'z mustaqilligiga ega bo'lgan davridan boshlab qanday yutuqlarga erishganini aniq ma'lumotlar asosida ko'rsatish;
- Ma'lumotlarga asoslanib tuzilgan jadval, grafik va diogrammlar hamda nazariy jihatdan tahlil etilayotgan fikrlarning amaliyotda naqadar ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib berish.

Talaba barcha adabiyotlarni batafsil o'rganib, ular konspekt qilgandan keyin kurs ishini yozishga kirishishi mumkin.

Kurs ishlarini taqriz qilish tartibi

Tugallangan kurs ishi himoyaga qo'yilishdan oldin taqriz qilinishi kerak. Bunda birinchi navbatda tayyorlangan ishning ijobiy tomonlarini, keyin esa kamchiliklarini ko'rsatib, ularni bartaraf etish yo'llari ko'rsatilishi kerak. Taqrizdan oldin kurs ishi albatta diqqat bilan o'qib chiqilishi kerak, aks holda nomigagina yozilgan taqrizlar tufayli sifat jihatidan talabga javob bermaydigan kurs ishlari ham ijobiy baholanib ketilishiga yo'l qo'yilishi mumkin.

Kurs ishlarini taqriz qiluvchi professor-o'qituvchilar oldiga quyidagi talablar qo'yiladi:

- Kurs ishini dastlab taqrizga olgan vaqtda ushbu kurs ishi mavzusining talaba ismi sharifining birinchi harfiga mos kelishini tekshirish;
- Kurs ishining mazmuniga umumiy baho berish va unda yo'l qo'yilgan xatolarni ko'rsatish, shuningdek, talabaga kamchiliklarni tuzatish yo'llari bo'yicha maslahat berish hamda shunga tegishli muloxazalarni taqriz varag'iga yozib qo'yish;
- Taqrizda kurs ishining birinchi navbatda, ijobiy tomonlarini ko'rsatish bilan birga, barcha salbiy tomonlarini ham chuqur tahlil qilib, mohiyati yoritilmagan savollarni talabaga tushuntirib berish;
- Kurs ishida har bir betning chetiga va taqrizning o'zida yoziladigan mulohazalarda mustaqil bajarilgan ishda qaysi muammolarga, ya'ni qaysi savollar mohiyatini yoritishga ilmiy-ijodiy yondoshganligini, qaysi birlarini to'ldirish zarur ekanligini ko'rsatish;
- Nazariyaning amaliyot bilan uzviy ravishda bog'lab olib borilish darajasini ko'rsatish;
- Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida o'rganilayotgan muammolarning O'zbekiston misolida hal qilishning yo'l-yo'riqlarini nazariy jihatdan asoslanishga baho berish;
- Talabalar tanlangan kurs ishini bajarish orqali iqtisodiyot nazariyasining mohiyatini chuqur, atroflicha o'rganib, hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti xususiyatlarini ko'rsatib berilganlik darajasini baholash.

Ana shu jihatdan olib qaraganda, kurs ishiga taqriz yozishda rasmiyatchilikga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Biroq amalda rasmiyatchilik asosida juda qisqa yozilgan taqrizlar ham uchraydi. Bunday taqrizlar:

Birinchi, kurs ishi mavzusining mohiyatini va unda qo'yilgan muammolarning yoritilgan yoki yoritilmaganligini ko'rsatib bera olmaydi.

Ikkinchi, talaba uchun kurs ishida qanday kamchiliklar mavjud, uni qanday bartaraf qilish mumkin ekanligi haqida foydali maslahatlar mavjud bo'lmaydi.

Uchinchi, talabaning kurs ishini ma'suliyat sezmasdan yuzaki yozishiga olib keladi.

To'rtinchi, talabalar kurs ishiga yetarli darajada ahamiyat bermasdan, ya'ni mavzuning rejasi, foydalangan adabiyotlar ro'xati, bajarilgan vaqti ko'rsatilmagan taqdirda ham ijobiy baholanishiga sabab bo'ladi.

Beshinchidan, talaba ijodiy fikr yuritmasdan, kurs ishini ayrim o'quv qo'llanmalardan to'g'ridan-to'g'ri ko'chirib olganda ham uning asossiz ijobiy baholanishiga olib keladi.

Bizning fikrimizcha, kurs ishiga taqriz yozishda bunday kamchiliklarga yo'l qo'yish yuqori malakali iqtisodchilar tayyorlash talabiga ziddir. SHuning uchun talabalarga to'g'ri maslahat berib, amaliy yordam ko'rsatadigan darajada kurs ishini tahlil qilib, taqriz yozish o'qituvchining eng muhim vazifalaridan biridir. Kurs ishini tahlil qilishda o'qituvchi, har bir betda uning kamchiliklarini yozib ko'rsatishi zarur. Bunda kamchiliklarni qisqartirib emas, balki kurs ishi varag'ining chetiga aniq va ravshan qilib yozish lozim. Bunday yozilgan taqrizdan talaba o'zi yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarini tezda tushinib, uni bartaraf qilish yo'l-yo'riqlarini olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Professor-o'qituvchilar taqriz yozish jarayonida avvalo kurs ishining ijobiy tomonlarini, keyin esa talaba yo'l qo'ygan kamchiliklarini ko'rsatib, uni baratraf qilish yo'llarini bayon qilish zarur. Taqrizni e'tiborsizlik bilan nomigagina yozish, talabalarda beparvolikga olib keladi. Bu esa ta'lim-tarbiya va intizomning susayishiga sabab bo'ladi.

Kurs ishlarini baholash tartibi

Kurs ishini baholash mezonlari talabalarda ilmiy izlanishga qiziqish uyg'otish, ularga to'g'ri ta'lim-tarbiya berishga xizmat qilishi zarur. SHu boisdan har bir o'qituvchi kurs ishiga taqriz yozish masalasiga, ob'ektiv nuqtai-nazardan yondoshib, bajarilgan ish talabining javob berish darajasini ham hisobga olib baholasa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Kurs ishlari sifat darjasiga qarab tabaqalangan holda baholangani maqsadga muvofiqdir. Yangi reyting tizimi bo'yicha talabaning kurs ishini 100 ballik tizim asosida baholanadi.

SHuning uchun kurs ishini quyidagicha baholash maqsadga muvofiqdir:

№	Belgilangan ball	Baholash mezonlari
1	5-baho "A'lo"	Rejadagi savollarning mazmuni ijodiy yondoshilgan holda yoritilgan bo'lsa, foydalanilgan adabiyotlar va ma'lumotlarga snoskalar (ilovalar) berilib, adabiyotlar ro'yxatida ko'rsatilgan bo'lsa va ish bo'yicha berilgan savollarga aniq va to'liq javob berib, o'zining fikrini erkin bayon etsa bunday tayorlangan ishlarga «a'lo» baho qo'yish mumkin.
2	4-baho "Yaxshi"	Agar rejadagi 4-5 savolning 3-4 tasiga to'liq javob yozilgan bo'lib, bittasiga yetarlicha javob berilmagan bo'lsa, himoyada talabaning javob berishiga qarab «yaxshi» baho qo'yish mumkin.
3	3-baho "Qoniqarli"	Rejadagi 4-5 ta savolning bita yoki ikkitasining mazmuni yoritilib, qolgan savollarga javob berilmagan bo'lsa, to'g'ri yozilgan javoblar ham darslik va kitoblardan

		ko'chirilgan, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati yo'q, ilovalar berilmagan va boshqa shu kabi kamchiliklar bo'lsa, ko'rsatilgan kamchiliklar himoyagacha bajarilsa, talabaniing javobini hisobga olib bu kabi ishlarni «qoniqarli» baholash mumkin. Agarda talaba yuqoridagi kamchiliklarni yozma ravishda bartaraf etmasa, kurs ishi «qoniqarsiz» baholanadi.
4	2-baho “Qoniqarsiz”	Kurs ishida quyidagi kamchiliklarga yo'l qo'yilgan bo'lsa, u taqriz yozish davridayoq «qoniqarsiz» baholanadi: <ul style="list-style-type: none"> - reja noto'g'ri va umuman qoniqarsiz tuzilgan bo'lib, mavzuning mazmuniga mos tushmasa; - kurs ishi e'tiborsizlik bilan pala-parish bajarilsa; - javoblar asosan o'quv adabiyotlaridan ko'chirilgan bo'lsa; - foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati bo'lmasa; - foydalanilgan adabiyotlarga va ma'lumotlarga ilovalar berilmagan bo'lsa; - rejadagi savollar mohiyati biri ikkinchisidan ajratilmagan holda berilsa; - kurs ishini talabaniing o'zi xusni xati bilan bajarmagan bo'lsa.

O'qituvchi taqrizda bu ishning ijobiy tomonlari hamda kamchiliklarini va ularni bartaraf qilish yo'llarini ko'rsatgan taqdirda ham ular himoyaga qadar bartaraf qilinmasa baho bir muncha pasaytiriladi.

Kurs ishini to'g'ri rasmiylashtirishga jiddiy e'tibor berish ham muhim hisoblanadi. CHunki kurs ishini mazmunli va yetuk saviyada yozish bilan birga uni did bilan rasmilashtirishga e'tibor berilsa, bu taqrizda alohida ko'rsatiladi.

SHunday qilib, kurs ishining ham ijobiy ham salbiy tomlarini tahlil qilish, talabalarga tanlangan muammo bo'yicha chuqur, nazariy va amaliy bilimlarga ega bo'lishga ko'maklashadi hamda ularni kelajakda yetuk iqtisodchi mutaxassislar bo'lib yetishishiga yordam beradi. Talabaniing yozgan kurs ishini hech qanday asossiz, qoniqarsiz baholashga yo'l qo'yish mumkin emas, aks holda, bu ularning xafsalasini pir qilib, o'qishga bo'lga ishtiyoqini so'ndiradi, ya'ni talabaniing ijodiy faoliyatiga ta'sir qiladi. SHu boisdan taqrizda kurs ishi mavzusi mohiyati qanday darajada yoritilganligini har tomonlama ob'ektiv taxlil qilib, qo'yilgan bahoni dalillar bilan asoslash lozim.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, kurs ishini yozish natijasida talabalar ijodiy fikrlay boshlaydi. Bu esa ularga kelgusidagi ilmiy ishlarini yozishida katta yordam beradi.

Tavsiya etiladigan kurs ishlari mavzulari

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" nomli ma'ruzasining mazmun-mohiyati.
2. Milliy g'oyaning shakllanishida "Iqtisodiyot nazariyasi" fanining roli va ahamiyati.
3. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi va undagi asosiy ta'limotlar.
4. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari.
5. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar, ularning amal qilish mexanizmi.
6. Iqtisodiyot nazariyasi fanida iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganish usullari.
7. Ijtimoiy – iqtisodiy ehtiyojlar, ularning tarkibi va turkumlanishi.
8. Ehtiyojlarning yuksalib borish qonuni.
9. Iqtisodiy faoliyat va uning turlari.
10. Ishlab chiqarish omillari va ularning turkumlanishi.
11. Mehnat unumdorligi va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar.
12. Vaqtni tejash qonunining iqtisodiy mazmuni va ahamiyati.
13. Ishlab chiqarish samaradorligining mazmuni, ko'rsatkichlari va uning hajmiga ta'sir qiluvchi omillar.
14. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish yo'llari.
15. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar, ularning tarkibi va andozalari.
16. Mulkchilik munosabatlarining mohiyati va ularning huquqiy-iqtisodiy jihatlari.
17. Mulk shakllari va ularga tavsifnoma.
18. Xususiy mulkchilik tarmog'ini kengaytirish – mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida.
19. O'zbekistonda xususiylashtirish jarayonlarining bosqichlari va vazifalari.
20. Natural va tovar xo'jaligi, ularning belgilari.
21. Tovarning iqtisodiy mazmuni va uning xususiyatlari.
22. Qiymat to'g'risidagi turli xil nazariyalar.
23. Qiymat qonuni va uning vazifalari.
24. Pul to'g'risidagi turli xil nazariyalar va hozirgi zamon pulining tabiati.
25. Pulning mohiyati va asosiy vazifalari.
26. Bozor iqtisodiyoti, uning shakllanishi va rivojlanish shart-sharoitlari.
27. Bozor mexanizmi, uning tarkibiy qismlari va amal qilishi.
28. Bozorning mohiyati, uning vazifalari va turlari.
29. O'zbekistonda milliy bozorni shakllantirish vazifalari.
30. Bozor infratuzilmasi va uning asosiy unsurlari.
31. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning andozalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari.
32. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'zbek modeli va uning o'ziga xos xususiyatlari.
33. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri, uning xususiyatlari va davomiyligi.
34. O'zbekistonda ko'p ukladli iqtisodiyotning va mulkdorlar sinfining shakllanishi.
35. Talabning iqtisodiy mazmuni va uning hajmiga ta'sir etuvchi omillar.

36. Taklifning iqtisodiy mazmuni va uning hajmiga ta'sir etuvchi omillar.
37. Talab va taklifning o'zaro bog'liqligi. Bozor muvozanati va uning turlari.
38. Raqobatning mohiyati va ob'ektiv asoslari.
39. Raqobatning asosiy shakllari va usullari.
40. Monopoliyaning mohiyati va turlari.
41. Monopoliyaga qarshi qonunchilik va uni O'zbekistonda qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari.
42. Raqobatning turli modellarida narxning shakllanish xususiyatlari.
43. Narxning mohiyati vazifalari va turlari.
44. O'zbekistonda narx siyosati va uning asosiy yo'nalishlari.
45. Tadbirkorlik faoliyati, uning asosiy belgilari va vazifalari.
46. Tadbirkorlik faoliyatining asosiy shakllari va ularga tavsifnoma.
47. "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili" davlat dasturining asosiy yo'nalishlari.
48. Xissadorlik jamiyatlari, ularning tashkil etilishi va turlari.
49. Qimmatli qog'ozlar, ularning turlari va amal qilishi.
50. Tadbirkorlik kapitali va uning samarali amal qilishi.
51. Menejment va uning tamoyillari.
52. Marketing, uning vazifalari va turlari.
53. Korxonalar xarajatlarining tarkibi va turlari.
54. Foyda va uning hajmiga ta'sir etuvchi omillar.
55. Korxonalar foydasining taqsimlanishi va ishlatilishi.
56. Ish haqining iqtisodiy mazmuni va tarkibiy qismlari.
57. Ish haqini tashkil etishning asosiy shakllari.
58. Yagona tarif tizimi, uning maqsadi va vazifalari.
59. Mehnat munosabatlari va ularning O'zbekistonda tartibga solinishi.
60. Agrar munosabatlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari.
61. Er rentasi va uning turlari.
62. Agrar sohaning milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni.
63. Agrobiznes va uning turlari.
64. Milliy iqtisodiyot, uning tarkibiy tuzilishi va makroiqtisodiy ko'rsatkichlari.
65. YaMM va YaIM, ularni hisoblash usullari.
66. Makroiqtisodiyot, uning maqsadlari va vazifalari.
67. Milliy hisoblar tizimi va O'zbekistonda unga o'tishning vazifalari.
68. Xufyona iqtisodiyot, uning o'lchamlari va namoyon bo'lish shakllari.
69. Yalpi talab va uning hajmiga ta'sir etuvchi omillar.
70. Yalpi taklif va uning hajmiga ta'sir etuvchi omillar.
71. Yalpi talab va yalpi taklif nisbatlari.
72. Iste'mol va unga ta'sir etuvchi omillar.
73. Jamg'arma va unga ta'sir etuvchi omillar.
74. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni, turlari va ularning hajmiga ta'sir etuvchi omillar.
75. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, mezonlari va ko'rsatkichlari.
76. Iqtisodiy o'sish modellari.

77. Milliy boylik, uning tarkibi va ko'paytirish omillari.
78. Makroiqtisodiy nisbatlar va unga ta'sir etuvchi omillar.
79. Iqtisodiy muvozanatlikning mohiyati va unga erishish yo'llari.
80. Iqtisodiy mutanosibliklar va ularning turlari.
81. Iqtisodiyotning tsiklligi to'g'risida turlicha nazariyalar.
82. N.D. Kondrat'evning "Uzun to'lqinlar" nazariyasi va uning hozirgi zamonda talqin qilinishi.
83. Iqtisodiy inqirozlar, ularning turlari va namoyon bo'lish xususiyatlari.
84. Iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar va uning iqtisodiy muvozanatga ta'siri.
85. O'zbekistonda ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishini qayta qurish jarayonida makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash muammolari.
86. Yalpi ishchi kuchi va uning takror hosil etilishi.
87. Bandlik va ishsizlik, ularning darajalari va turlari.
88. O'zbekistonda ishchi kuchi bozorining shakllanishi va rivojlanishi.
89. Moliyaning mohiyati va vazifalari.
90. O'zbekistonda moliya tizimini yanada takomillashtirish yo'nalishlari.
91. Davlatning moliyaviy siyosati va uning asosiy yo'nalishlari.
92. Soliqlar va ularning vazifalari.
93. O'zbekistonda moliya bozorining shakllanishi.
94. Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari.
95. Hozirgi bosqichda kasanachilik sohasi bandlik va oila byudjeti daromadlarini oshirishning qo'shimcha manbai sifatida.
96. Sug'urta tushunchasi va uning ahamiyati.
97. Pul tizimi va uning evolyutsiyasi.
98. Kreditning mohiyati va vazifalari.
99. Banklar, ularning turlari va kredit tizimidagi roli.
100. Banklar ishini yanada takomillashtirish, aholi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bo'sh mablag'larini tijorat banklaridagi depozitlarga jalb qilishni rag'batlantirish.
101. Markaziy bank va uning vazifalari.
102. Tijorat banklari va ularning iqtisodiyotda tutgan o'rni.
103. O'zbekistonda davlatning pul-kredit siyosati, uning dastaklari va amalga oshirish vositalari.
104. Pul tizimi va uning tarkibiy qismlari.
105. Pul muomalasi qonuni va uning amal qilishi.
106. Inflyatsiya, uning kelib chiqishi va oqibatlari.
107. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning mohiyati va zarurligi.
108. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli.
109. Hozirgi davrdagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi roliga qarashlarning o'zgarishi.
110. Aholi daromadlari va ularning shakllanish manbalari.
111. Daromadlar tengsizligining vujudga kelishi va uning sabablari.

112. O'zbekistonda aholini ijtimoiy himoya qilish tizimi va davlatning ijtimoiy siyosati.
113. Jahon xo'jaligining tashkil topishi, bosqichlari va asosiy belgilari.
114. Xalqaro mehnat taqsimoti va uning zarurligi.
115. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, turlari va ob'ektiv asoslari.
116. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning asosiy shakllari va yo'nalishlari.
117. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar va ularning faoliyati.
118. O'zbekistonning jahon bozoriga kirib borish muammolari.
119. Xalqaro savdo, uning turlari va tartibga solish mexanizmi.
120. O'zbekiston tashqi savdo munosabatlari geografiyasining sifat jihatidan o'zgarib borishi.
121. Xalqaro valyuta tizimining shakllanishi va rivojlanishi.
122. Xalqaro kredit va uning jahon iqtisodiyotini rivojlantirishdagi roli.
123. Xalqaro kapital bozori va uning rivojlanish asoslari.
124. Jahonning global iqtisodiy muammolari.
125. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatning erkinlashtirilishi.
126. O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarning yaratilishi.
127. SHXT va O'zbekistonning unga kirish istiqbollari.
128. Rossiya va O'zbekiston ittifoqchilik munosabatlarining o'rnatilishi va rivojlanishi.
129. Yevro Osiyo iqtisodiy hamkorlik tashkilotining unga a'zo mamlakatlar iqtisodiyotlari uchun ahamiyati.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Asosiy adabiyotlar

6. Shodmonov SH.SH., G'ofurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2010. – 728 bet.
7. O'lmasov A., Vahobov A.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: «SHarq», 2006. – 480 bet.
8. I.K.Stankovskaya, I.A.Strelets. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. 3-e izd., ispr. – M.: «Eksmo», 2009. – 448 str.
9. Samuelson Pol E., Nordxaus Vilyam D. Ekonomika. Uchebnik. 18-e izd.: Per s angl. – M.: OOO «I.D.Vilyams», 2009. – 1360 str.
10. Makkonel K.R., Bryu S.L. Ekonomiks: printsipy, problemi i politika. Uchebnik. 17-izd. - M.: INFRA-M, 2009. – 916 str.

2. Qo'shimcha adabiyotlar

9. Quronov M. va boshq. Betakrorimsan, yagonasan, ona vatanim – O'zbekistonim! / Uslubiy qo'llanma. – T., Ma'naviyat, 2015 y.
10. SHodmonov SH., G'afurov U. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni. – T.: TDIU, 2008. – 320 bet
11. SHodmonov SH., G'afurov U. Iqtisodiyot asoslari. Ilmiy-ommabop nashr. – T.:

TDIU, 2007. – 192 bet

12. SHodmonov SH., G'afurov U. Bozor iqtisodiyoti asoslari. Ilmiy-ommabop nashr. – T.: TDIU, 2007. – 76 bet
13. Nosova S.S., Novichkova V.I. Ekonomicheskaya teoriya dlya bakalavrov. Uchebnoe posobie. - M.: KNO RUS, 2009. – 368 str.
14. Xudokormov A.G. Ekonomicheskaya teoriya: Noveyshie techeniya Zapada. – M.: INFRA-M, 2009. – 416 str.
15. Avtonomova V., Ananina O., Makashevoy N.. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. Uchebnoe posobie. Pod. red. - M.: INFRA-M, 2009. – 784 str.
16. SHodmonov SH.SH., Baubekova G.D. Pedagogicheskoe masterstvo i innovatsii v prepodavanii ekonomicheskoy teorii. - T.: Yangi asr avlodi. 2004. – 164 str.

3. Xorijiy adabiyotlar

7. John Sloman, Alison Wride. Economics. Seventh Edition. 2009., 878 pages.
8. Charles Wheelan, Naked Economics: Undressing the Dismal Science (W.W. Norton, 2010)
9. Sean Flynn, Economics For Dummies (Wiley, 2011)
10. Tom Gorman, The Complete Idiot's Guide to Economics (Penguin, 2003)
11. Steve Slavin, Economics: A Self-Teaching Guide (Wiley, 1999)
12. Stephen G Cecchetti, Marion Kohler and Christian Upper. Financial Crises and Economic Activity. August 2009

4. Me'yoriy-huquqiy manbalar

23. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T., 1992 y.
24. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. – T., 1996 y.
25. O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. – T., 1998 y.
26. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi, - T., 2008 y.
27. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi. – T., 2013 y.
28. "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1991 y.
29. "Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1993 y.
30. "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1996 y.
31. "Tabiiy monopoliyalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1997 y.
32. "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1998 y.
33. "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1998 y.
34. "Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1998 y.
35. "Qishloq xo'jaligi korxonalarini sanatsiya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1998 y.

36. “Dehqon xo’jaligi to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 1998 y.
37. “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2000 y.
38. “Sug’urta faoliyati to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2002 y.
39. “Axborot erkinligi printsiplari va kafolatlari to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2003 y.
40. “Tadbirkorlik faoliyati sohasidagi ruxsat berish tartib-taomillari to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2012 y.
41. “Xususiy bank va moliya institutlari hamda ular faoliyatining kafolatlari to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2012 y.
42. “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2012 y.
43. “Oilaviy tadbirkorlik to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2012 y.
44. “Raqobat to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuni. – T., 2012 y.

5. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

2. Sh.Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo’ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo’nalishlariga bag’ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruzasidan. Xalq so’zi, 2017 yil 17 yanvar.

12. Internet saytlari.

5. www.stat.uz – O’zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo’mitasining rasmiy sayti.
6. www.ceep.uz – O’zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi Samarali iqtisodiy siyosat markazi rasmiy sayti.
7. www.internetindicators.com – Iqtisodiy indikatorlar Internet veb-sayti.
8. www.economyworld.com – [Photius Coutsoukis](#) and [Information Technology Associates](#) (Axborot Texnologiyalari Assotsiatsiyasi) veb sayti.

GLOSSARIY

Iqtisodiyot – cheklangan Iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, insonlar uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va yetkazib berishga qaratilgan va chambarchas bog'liqlikda amal qiladigan faoliyatlar birligini ta'minlovchi Iqtisodiy tizim.

Ehtiyoj – insonning yashashi va kamol topishi uchun kerakli hayotiy vositalarga bo'lgan zaruriyat.

Iqtisodiy resurslar – ma'lum davrda ma'lum bir mamlakat ixtiyorida to'plangan va mavjud bo'lgan ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ularni iste'molchilarga yetkazib berish va iste'mol jarayonlarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan vositalar, qo'r-qutlar, imkoniyatlar va manbalardir

Iqtisodiy rivojlanish - ko'p o'lchamli jarayon bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, Iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotida o'z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o'sish - YaMM (IMM, SMM, MD) miqdorining mutloq va aholi jon boshiga hamda Iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatning yaxshilanishida ifodalanadi

Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi va siyosati fanining predmeti – iqtisodiy rivojlanishning sharoitlarini, omillarini va ahamiyatini aniqlash maqsadida iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida hayotiy ne'matlarni (va xizmatlarni) ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va ularni iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimini, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun–qoidalarini o'rganishdan iboratdir.

Uslubiyat – Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning printsiplari, yo'llari, qonun – qoidalari, aniq hadislari tizimidir.

Ilmiy abstraktsiya – Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishda qo'llaniladigan usullardan biri bo'lib, tahlil paytida halaqit beruvchi ikkinchi darajali voqea – hodisalarni e'tibordan chetlashtirib, asosiy o'rganilayotgan hodisaning asl mohiyatiga fikrni qaratishdir.

Ishlab chiqarish usuli - ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari birligi hamda o'zaro ta'siri.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar - ishlab chiqarishning shaxsiy va moddiy omillari, ya'ni ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalari birligi.

Ijtimoiy-Iqtisodiy munosabatlar - bu kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Ishlab chiqarishning texnologik usuli - mehnat vositalari, materiallar, texnologiya, energiya axborotlar va ishlab chiqarishni tashkil etish majmui.

Mulkchilik munosabatlari - mulkka egalik qilish, undan foydalanish, uni o'zlashtirish va tasarruf etish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Mulkdan foydalanish - mol-mulkning Iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo'llanilishi, ya'ni uning naflari jihatlarining bevosita iste'mol qilinishi.

Mulkni tasarruf etish - mol-mulk taqdirini mustaqil hal qilish.

Mulkka egalik qilish - mulkdorlik huquqining uning egasi qo'lida saqlanib turishi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shakli.

Mulk ob'ektlari - mulkka aylangan barcha boylik turlari.

Mulk sub'ektlari - mulk ob'ektini o'zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari.

Xususiylashtirish - mulkka egalik huquqining davlatdan xususiy shaxslarga o'tishi.

Davlat tassarrufidan chiqarish - davlat mulki hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirilishi.

Iqtisodiy o'sish – YaIM, SMM, MD miqdorining mutloq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sish mezon – iqtisodiy o'sishni nisbatan to'liq darajada baholash imkonini beradigan ko'rsatkichni xarakterlaydi.

Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari – iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat, ijtimoiy naflilik va natural (jismoniy) ko'rsatkichlar tizimidan iborat.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarishga qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.

Intensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarish omillarining mavjud darajasida, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.

Iqtisodiy o'sish omillari – iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Iqtisodiy inqiroz — ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishidir.

Iqtisodiy tsikl — ishlab chiqarishning bir Iqtisodiy inkirozidan ikkinchisi boshlanguniga kadar takrorlanib turadigan xarakati.

Turg'unlik (depressiya) — ishlab chiqarishning bir joyda deysinib turishini bildiradi va bu fazada Iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart sharoit vujudga kelish nixoyasiga yetadi.

Jonlanish — Iqtisodiy tsiklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga utishini xarakterlovchi fazasi.

Yuksalish — Iqtisodiy tsiklning Iqtisodiyotda tulik bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inkirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va tulovga layokatli talabning kengayib borishini xarakterlovchi fazasi.

Tarkibiy inqirozlar — Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalaydi.

Agrar inqirozlar — qishlok xo'jaligida ruy beradigan Iqtisodiy inqirozlar bulib, tsikllik xarakterga ega bulmaydi va sanoat tsikllariga Karaganda ancha o'zoq xarakterlanadi.

Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari - Iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat va natural (jismoniy) ko'rsatkichlar tizimidan iborat.

Ekstensiv Iqtisodiy o'sish - ishlab chiqarishga qo'shimcha Iqtisodiy resurslar jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.

Intensiv Iqtisodiy o'sish - ishlab chiqarish omillarining rivojlanib, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.

Ustuvor ekstensiv Iqtisodiy o'sish - Iqtisodiy o'sishda ekstensiv omillarning ustuvor o'rniga ega ekanligini bildiradi.

Ustuvor intensiv Iqtisodiy o'sish - Iqtisodiy o'sish intensiv omillarning yuqori o'rniga egaligini bildiradi.

Natural ishlab chiqarish - bunda mehnat mahsulotlari ishlab chiqaruvchining o'z ehtiyojlarini qondirish, ichki xo'jalik ehtiyojlari uchun mo'ljallanadi.

Tovar ishlab chiqarish - bunda tovarlar o'zining iste'moli uchun emas, balki bozorda sotish, ayirboshlash uchun va boshqalarning iste'molini qondirish maqsadida ishlab chiqariladi.

Bozor Iqtisodiyoti – tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun – qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan Iqtisodiy tizimdir.

Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va Iqtisodiy jarayonlarni uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan dastak va vositalardir.

Bozor – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida bo'ladigan munosabatlar yig'indisidir.

Bozor ob'ekti – bozorga, ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan Iqtisodiy faoliyatning natijalari va Iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlardir.

Bozor sub'ekti – bozorning, ayirboshlash munosabatlarining qatnashchilaridir.

Bozor infratuzilmasi – ayirboshlash munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasaviy tuzilmalardir.

O'tish davri – bir Iqtisodiy tizimdan boshqasiga, mavjud Iqtisodiy munosabatlardan butunlay boshqa, yangi Iqtisodiy munosabatlarga o'tish taqozo qilinadigan davrdir.

Bozor islohotlari – bozor Iqtisodiyotini va bozor munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Iqtisodiy islohotlar – Iqtisodiyotda tub (yoki qisman) o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlardir.

Iqtisodiy ukld – turli mulkchilikka asoslangan xo'jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish – nima va qancha ishlab chiqarishni qaerga, qanday bahoda sotishni tadbirkorning o'zi belgilashi lozim. Iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarini erkinlashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning erkinligi va mustaqilligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish demakdir.

Islohotlar kontseptsiyasi – ijtimoiy–Iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo'nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo'llarining umumiy g'oyasidir.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirishdir.

Iqtisodiy muvozanat - Iqtisodiy jarayonlar, xodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelish holati.

Xususiy muvozanatlik - bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan Iqtisodiy miqdorlar yoki Iqtisodiy tomonlarining miqdoran teng kelishi.

Umumiy muvozanatlik - jamiyat ehtiyojlari bilan mavjud Iqtisodiy resurslar va ishlab chiqarish xajmining o'zaro mos kelishi.

Retssion farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot xajmidan kam bo'lgan miqdori.

Inflyatsion farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot xajmidan ortiqcha bo'lgan miqdori.

Multipliqator samarasi - bu sof milliy mahsulotdagi o'zgarishning yalpi sarflardagi o'zgarishga nisbati.

Iqtisodiy mutanosiblik - Iqtisodiyotning turli tomonlari va soxalari o'rtasida miqdor va sifat o'lchamlarning mos kelishlik darajasi.

Iqtisodiy manfaatlar - iqtisodiy kategoriya bo'lib, ular ishlab chiqarishning alohida qatnashchilari (individlari, ularning guruhlari, sinfiy birlashmalari) o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlarida ifodalanadi.

Moddiy rag'batlantirish – insonni uning mehnat natijalaridan kelib chiqib, ish haqi, mukofot shakllarida taqdirlashdir.

Ma'naviy rag'batlantirish – insonni uning faoliyat natijalari asosida orden, medal, faxriy yorliq, hurmat taxtasiga kiritish kabi shiakllarda taqdirlashdir.

Yakka shakldagi manfaat- bir kishining ehtiyojlarini ifoda etuvchi manfaatlar majmuidir

Jamoa manfaati – kishilar guruhi, korxonalar va firmalarga tegishli manfaatlar majmuidir.

Ijtimoiy manfaat – bu barcha jamiyat a'zolarining birgalikda ro'yobga chiqadigan manfaatlaridir.

Mehnat salohiyati - jamiyatdagi mehnatga layoqatli, bilim va malakaga, ishlab chiqara olish qobiliyatiga ega bo'lgan kishilardir.

Ilm-ma'rifat salohiyati- ilm-ma'rifatga xizmat qiluvchi moddiy va insoniy resurslar fan erishgan darajadir.

Texnika- texnologiya salohiyati- jamiyatdagi mashina –mexanizmlar miqdori, ularning tarkibi, texnikaviy darajasi va texnologik tizimlar majmuini o'z ichiga oladi.

Tabiiy salohiyat- tabiiy resurslar miqdori va sifati ishlab chiqarishning ob-havo sharoiti.

Fan-texnika taraqqiyoti - fan va texnikaning muttasil ravishda va o'zaro bog'liq holda rivojlanishidir.

Xalqaro mehnat taqsimoti - alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi.

Xalqaro Iqtisodiy integratsiya - jahon mamlakatlari o'zaro Iqtisodiy aloqalarining chuqurlashtirish va barqaror rivojlanishi hamda milliy xo'jaliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo'jalik aloqalarining birlashish jarayoni.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi – ishchi kuchi resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta'minlanish maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko'chib o'tishi.

Emmigratsiya - ishchi kuchining mamlakatdan doimiy yashash joyiga chiqib ketishi.

Immigratsiya - ishchi kuchining mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishi.

Erkin savdo zonalari - Iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning dorasida savdo cheklashlari bekor qilinadi.

Boj ittifoqi - yagona tashqi savdo ta'riflari o'rnatishni va uchunchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishini taqozo qiladi.

To'lov ittifoqi - milliy valyutalarning o'zaro almashinuvi va hisob-kitobda yagona pul birligining amal qilishi.

Umumiy bozor - bunda uning qatnashchilari o'zaro erkin savdoni amalga oshirish va yagona tashqi savdo siyosati o'tkazish bilan birga kapital va ishchi kuchining erkin xarakati ta'minlanadi.

Iqtisodiy va valyuta ittifoqi - Iqtisodiy integratsiyaning eng oliy shakli bo'lib, bunda Iqtisodiy integratsiyaning barcha qarab chiqilgan shakllari Iqtisodiy va valyuta-moliyaviy siyosat o'tkazish bilan birga uyg'unlashadi.

Eksport – tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Import – chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Reeksport – qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarlarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchunchi mamlakatga qayta sotish uchun sotib olishi.

Reimport – iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.

Xalqaro valyuta tizimi – xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Valyuta kursi – bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosi.

To'lov balansi - mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha Iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar - qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar ko'rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi bo'yicha kelishuvlar.

Ilovalar

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI**

**IQTISODIYOT NAZARIYASI
FANINIG ISHCHI O‘QUV DASTURI**

2024/2025 o‘quv yili kundizgi ta’lim shakli, 1-kurslari uchun

Bilim sohasi:	300000 - Ijtimoiy fanlar, jurnalistika va axborot
Ta’lim sohasi:	310000 - Ijtimoiy va hulq atvorga oid fanlar
Ta’lim yo`nalishi:	60310100- Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo’iycha)

Namangan-2024

Fan/modlu' kodi IQN11210		O'quv yili 2024-2025	Semestr 1-2	EKTS-Kreditlar 10
Fan/modul' turi Majburiy		Ta'lim tili O'zbek		Haftadagi dars soatlari 4 soat
1	Fanning nomi	Auditoriya mashg'ulotlari (soat)	Mustaqil ta'lim (soat)	Jami yuklama (soat)
	Iqtisodiyot nazariyasi	120	180	300
2	<p style="text-align: center;">I. FANNING MAZMUNI</p> <p>Fanni o'qitishdan maqsad – talabalarga iqtisodiy bilimlarning nazariy asoslarini, iqtisodiyotning asosiy tushunchalari va kategoriyalarini, iqtisodiy qonunlar va tamoyillarini o'rgatish hamda ularni amaliyotda tatbiq etish ko'nikmasini hosil qilishdan iborat.</p> <p>Fanning asosiy vazifalari - talabalarini nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga uslubiy yondoshuv hamda ilmiy dunyoqarashini shakllantirishdir.</p> <p style="text-align: center;">1-modul. Iqtisodiy taraqqiyotning umumiy asoslari</p> <p style="text-align: center;">1-mavzu. "Iqtisodiyot nazariyasi" fanining predmeti va bilish usullari</p> <p>Iqtisodiyot tushunchasi va uning qamrov jihatidan turlari. Iqtisodiy faoliyatning mazmuni. Takror ishlab chiqarish fazalari: ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash, iste'mol. Ehtiyojlarning mazmuni va ularning turkumlanishi. Ehtiyojlarning o'sib borishi qonuni. Iqtisodiy resurslarning mazmuni va turkumlanishi. Iqtisodiy resurslar va ehtiyojlarning qondirilish darajasi o'rtasidagi bog'liqlik. Iqtisodiyot oldidagi muammolar.</p> <p>Iqtisodiyotga oid bilimlarning shakllanishi va rivojlanishi. Qadimgi SHarq va G'arb xalqlaridagi iqtisodiy g'oyalar. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishidagi asosiy oqimlar: merkantilizm, fiziokratlar, ingliz klassik iqtisodiy maktabi, marksizm va marjinalizm. Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasidagi asosiy oqimlar.</p> <p>Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti to'g'risida turlicha yondashuvlar. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti. Iqtisodiy hodisa va jarayonlar. Moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonidagi iqtisodiy munosabatlar.</p> <p>Iqtisodiyot nazariyasi fanining vazifalari. Iqtisodiyot nazariyasining boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi. Iqtisodiyot nazariyasi – barcha iqtisodiy fanlarning uslubiy poydevori va davlat iqtisodiy siyosatining ilmiy asosi ekanligi. Hozirgi zamon iqtisodiy tafakkurining shakllanishida, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish muammolarini tahlil qilish va bilishda iqtisodiyot nazariyasi fanining roli. Iqtisodiyot nazariyasi fanining talaba-yoshlar ongida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda va milliy istiqlol g'oyasini singdirishdagi ahamiyati.</p> <p>Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar. Iqtisodiy qonunlarning turkumlanishi.</p> <p>Iqtisodiy hodisa va jarayonlarni bilish usullari: iqtisodiy qonunlar, hodisalar va jarayonlarni ilmiy bilishning dialektik qoidalari, ilmiy abstraktsiya, induksiya va deduktsiya, tahlil va sintez, mantiqiylik va tarixiylikning birligi, ikki tomonlama yondashuv, empirik usul va farazlardan foydalanish. Mikro va makroiqtisodiy tahlil. Iqtisodiy tahlilda matematik, statistik va grafik usullardan foydalanish. Pozitiv va normativ usullar. Mamlakatimiz Prezident SH.Mirziyoev ma'ruzalarini va O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasini o'rganishning ilmiy-uslubiy ahamiyati.</p> <p style="text-align: center;">2-mavzu. Ishlab chiqarish jarayoni va uning natijalari</p>			

Ishlab chiqarishning ahamiyati to'g'risidagi turli maktab vakillarining fikr va qarashlari. Ishlab chiqarish omillari va ularning turkumlanishiga turlicha yondashuvlar. Ishlab chiqarish omillarining o'zaro bog'liqligi va bir-birining o'rnini bosishi.

Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni va uning iqtisodiy asoslari. Ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi. Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomoni. Qisqa va uzoq davrdagi ishlab chiqarish. Ishlab chiqarishning jamiyat hayotidagi ahamiyati. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning o'zaro bog'liqligi. Tovar va xizmatlar nafilligi va qiymatining yaratilishida ishlab chiqarish omillarining roli.

Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari. Yalpi ijtimoiy mahsulot. Takroriy hisob. Oraliq mahsulot, pirovard mahsulot, qo'shilgan mahsulot, sof mahsulot. Zaruriy va qo'shimcha mahsulot. Qo'shimcha mahsulot normasi va massasi. Qo'shimcha mahsulotning zarurligi va ahamiyati. Ishlab chiqarish funktsiyasi. Umumiy, o'rta va so'nggi qo'shilgan mahsulot, ularni hisoblash tartibi. So'nggi qo'shilgan omil unumdorligi. Unumdorlikning pasayib borishi qonuni.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari tushunchasi. To'la bandlik. Ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasi. Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i. Muqobil xarajatlar. FTT va ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasining kengayishi. Ishlab chiqarishni optimallashtirish. O'zbekistonda 2017-2021 yillarda yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish.

Ishlab chiqarish samaradorligi. Vaqtni tejash qonuni. Iqtisodiy resurslarni tejash qonuni. Mehnat unumdorligi va unga ta'sir qiluvchi omillar. Samaradorlikni belgilovchi ko'rsatkichlar tizimi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish omillari. FTTning evolyutsion va revolyutsion shakllari. Mamlakatimizda tarkibiy o'zgarishlarni va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish jarayonlarining davom ettirilishi. Ishlab chiqarishni mahalliyashtirishni rag'batlantirish siyosati.

3-mavzu. Iqtisodiy tizimlar va mulkchilik munosabatlari

Ijtimoiy-iqtisodiyot taraqqiyot bosqichlarini bilishga turli xil yondashuvlar: tarixiy-formatsion, madaniylashish (tsivilizatsiya) darajasi, texnika va texnologik darajasi, iqtisodiy tizimlar o'zgarishi jihatidan yondashuv. Jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlari. Ishlab chiqarish munosabatlari. Ishlab chiqarish usuli. Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya. Sivilizatsiyaning tarixiy rivojlanish tiplari. Sivilizatsiyalarning almashuvi nazariyasi. Ishlab chiqarishning texnologik usuli. Oddiy kooperatsiya, manufaktura va yirik mashinalashgan ishlab chiqarish. Industrlashishgacha bo'lgan jamiyat, industrlashgan jamiyat, yuqori industrlashgan (axborotlashgan) jamiyat.

Iqtisodiy tizim tushunchasi. Iqtisodiy tizim modellari: an'anaviy iqtisodiyot, ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti, bozor iqtisodiyoti. Bozor iqtisodiyotining bosqichlari: erkin raqobatga asoslangan va hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti. Mulchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmuni: egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish. Mulch ob'ekti va sub'ekti. Mulchilikning iqtisodiy va huquqiy jihatlari. Mulch shakllarining tasniflanishi. Davlat mulki, jamoa mulki, shaxsiy mulch, xususiy mulch va aralash mulch.

Iqtisodiyotni isloh qilishda mulchilikning o'rnini. Mulchilik shakllarini o'zgartirish usullari: milliyashtirish, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish. Davlat mulchini xususiylashtirishning usullari. O'zbekiston Respublikasida mulchilikni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini amalga oshirish bosqichlari.

2017-2021 yillarda davlat mulchini xususiylashtirishni yanada kengaytirish va uning tartib-taomillarini soddalashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ustav jamg'armalarida davlat ishtirokini kamaytirish, davlat mulchi xususiylashtirilgan ob'ektlar bazasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, xususiy mulch huquqi va kafolatlarini ishonchli himoya qilishni ta'minlash.

4-mavzu. Tovar-pul munosabatlari rivojlanishi bozor iqtisodiyoti shakllanishi va amal qilishining asosidir

Ijtimoiy xo'jalik shakllari. Natural va tovar ishlab chiqarishning belgilari va farqlari. Tovar ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanishi sabablari.

Tovar va uning xususiyatlari. Tovarining nafliligi va ayirboshlanish qobiliyati (qiymati). Tovar qiymatining miqdori. Individual va ijtimoiy zaruriy naflilik. Individual va ijtimoiy-zaruriy mehnat sarflari. Ijtimoiy-zaruriy ish vaqti. Mehnatning ikki yoqlama tavsifi: aniq mehnat va abstrakt mehnat. Mehnat unumdorligi va intensivligining tovar qiymati miqdoriga ta'siri.

Qiymatning mehnat nazariyasi. Qiymat qonuni. Tovar qiymati va narxining o'zaro farqlanishi shart-sharoitlari. Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi. Umumiy va aniq naflilik. Naflilikning pasayib borishi. Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining o'zaro aloqasi hamda bir-birini to'ldirishi. Qiymat paradoksi.

Pulning kelib chiqishi va mazmuni. Pulning ratsionalistik va evolyutsion kontseptsiyalari. Qiymat shakllari. Pul to'g'risidagi metallistik, nominalistik va miqdoriy nazariyalar. Pulning asosiy vazifalari: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, jamg'arish vositasi, to'lov vositasi. Narxlar o'lchovi (masshtabi). Hozirgi zamon pulining tabiati va mazmuni. Oltin va qog'oz pullarning o'zaro bog'liqligi. Naqd va kredit pullarning xususiyatlari.

O'zbekistonda milliy valyuta – so'mning muomalaga kiritilishi bosqichlari va ularning ahamiyati. Milliy valyuta barqarorligini oshirish vazifalarini hal etish borasidagi dasturlar.

2-MODUL. BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI

5-mavzu. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va amal qilishi

Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning rivojlanishi. Bozor iqtisodiyotining sub'ektlari: uy xo'jaliklari, tadbirkorlik sektori, davlat sektori va bank. Bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari. Bozor tizimining o'z-o'zini tartibga soluvchi mexanizmi. Klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti, ularning umumiy tomonlari va farqlari. Zamonaviy bozor xo'jaligi modellari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida doimiy muammolarni hal qilish va resurslardan samarali foydalanish yo'llari.

Bozor iqtisodiyotining afzalliklari. Resurslarni taqsimlashning samaradorligi. Iqtisodiy faoliyat va tanlov erkinligi. Iqtisodiy sub'ektlar harakatining ta'minlanishi. Bozor iqtisodiyotining boshqa ijobiy jihatlari. Bozor iqtisodiyotining asosiy ziddiyatlari va salbiy jihatlari.

“Bozor” va “bozor iqtisodiyoti” tushunchalarining o'zaro farqlanishi. Bozorning mazmuni va asosiy belgilari. Bozor mexanizmi. Bozorning ob'ektlari va sub'ektlari. Bozorning vazifalari. Bozorning turkumlanishi. Resurslar, mahsulotlar va daromadlarning doiraviy aylanish diagrammasi.

Bozor infratuzilmasi. Bozor infratuzilmasi muassasalarini guruhlash yo'nalishlari. Bozor infratuzilmasi tarkibi.

6-mavzu. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri va uning O'zbekistondagi xususiyatlari

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining mazmuni. Bozor iqtisodiyotiga o'tish – barcha mamlakatlarga xos umumiy jarayon. Bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning revolyutsion va evolyutsion shakllari. Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishning xususiyatlari. O'tish davrida bozor iqtisodiyotini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari.

O'tish davri iqtisodiyotining asosiy belgilari. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning milliy modellari. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'zbek modeli, uning tamoyillari va xususiyatlari.

O'zbek modelida hozirgi davrdagi jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozining salbiy ta'sirlaridan himoya vositasining mujassamlashganligi. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichlari.

Iqtisodiy islohotlarning mazmuni. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish kontseptsiyasi va strategiyasi hamda asosiy yo'nalishlari. Iqtisodiy islohotlarning bosqichlari va ularning vazifalari. O'zbekistonda islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirishning asosiy yo'nalishlari.

Mamlakatni modernizatsiyalash jarayonining mazmuni va uning bozor iqtisodiyotiga o'tishni ta'minlashdagi roli. Modernizatsiyalash jarayonining tamoyillari, asosiy belgi va tarkibiy qismlari. Hozirgi davrda O'zbekistonda modernizatsiyalash jarayonlarining asosiy yo'nalishlari. 2017-2021 yillarda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari.

3-MODUL. MIKROIQTISODIYOTNING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

7-mavzu. Talab va taklif nazariyasi. Bozor muvozanati

Talab tushunchasi. Individual talab va bozor talabi. Talab qonuni. Giffen samarasi. Talab egri chizig'i. Talab miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar: iste'molchi didi, bozordagi iste'molchilar soni, ularning pul daromadi, o'rni bosuvchi tovarlar narxi, kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishi ehtimoli. Oliy va past toifali tovarlar. Engel qonuni. Engel egri chizig'i.

Taklif tushunchasi. Taklif qonuni. Taklif egri chizig'i. Taklif miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi omillar: resurslar narxi, ishlab chiqarish texnologiyasi, soliqlar va subsidiyalar, boshqa tovarlar narxi, narx o'zgarishining kutilishi, ishlab chiqaruvchilar soni. Iqtisodiy resurslarga talab va taklifning xususiyatlari.

Talab va taklif miqdorlarining mos kelishi. Qisqa va uzoq davrlarda talabning o'zgarishi. Bozor muvozanati. Xususiy va umumiy muvozanatlik. Talab va taklif egiluvchanligi va ularni belgilab beruvchi omillar. Egiluvchanlik koeffitsientini hisoblash usullari.

Iste'molchi hatti-harakati nazariyasi. Iste'molchining afzal ko'rishi. Naflilik funktsiyasi. So'nggi qo'shilgan naflilik. Naflilikni maksimallashtirish qoidasi. Iste'molchining muvozanatli holati. Befarqlik egri chizig'i. Befarqlik kartasi. Iste'molchi byudjetining cheklanganligi. Byudjet chizig'i. Narx va daromadlar o'zgarishining iste'molchi tanloviga ta'siri.

8-mavzu. Raqobat va monopoliya

Raqobatning mohiyati va ob'ektiv asoslari. Raqobat mazmuniga turli tomondan yondashuv. Raqobatning vazifalari. Raqobatning turlari: tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobat. Raqobat shakllari: sof raqobat, monopolistik raqobat, oligopoliya va sof monopoliya. Raqobatlashish usullari: narx vositasidagi va narxsiz raqobat, g'irrom va halol raqobat. Demping narxlarni qo'llash. Raqobat kurashining zamonaviy shakllari: mahsulot sifatini oshirish, mahsulotni yangilash, xizmat sifati, reklama, servis, marketing va h.k.

Monopoliyaning mohiyati va uning vujudga kelishi sabablari. Ishlab chiqarish va kapitalning to'planishi va markazlashuvi. Monopoliyalarning turlari: sof monopoliya, oligopoliya, monopsoniya. Tabiiy monopoliyalar. Legal va sun'iy monopoliyalar. Lerner koeffitsienti. Monopolistik birlashmalar shakllari. Monopoliyalarning afzalliklari va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari. SHumpeter gipotezasi. Davlatning monopoliyaga qarshi tadbirlari. Rivojlangan mamlakatlarda monopoliyaga qarshi siyosat borasidagi tajribalar. Monopoliyaga qarshi qonunchilik.

O'zbekistonda raqobat muhitining kuchaytirish borasidagi chora-tadbirlar. Monopoliyaga qarshi qonunchilikning shakllanishi. Monopolistik korxonalarni tartibga solish usullari. Milliy iqtisodiyot raqobatdoshligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar.

Mamlakatimizda 2017-2021 yillarda iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitni shakllantirish hamda mahsulot va xizmatlar bozorida monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish.

9-mavzu. Narxning mohiyati va shakllanish xususiyatlari

Narxning mazmuni va uning ob'ektiv asoslari. Narx to'g'risidagi turli nazariyalar. Tovardagi ikki xil xususiyatlarning narxlardagi ifodasi. Narxning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida narxning vazifalari.

Narx turlari: ulgurji va chakana narxlar. Nufuzli, demping va dotatsiyalangan narxlar. SHartnomaviy, erkin va tartibga solinuvchi narxlar. Hududiy, milliy va jahon bozori narxlari. Narx diapazoni. Narx pariteti.

Narx tashkil topishining bozor mexanizmi. Mukammal raqobat sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari. Sotuvchi va xaridor narxlari. Monopoliya sharoitida narxning shakllanishi. Ommaviy taklif bo'yicha narx o'zgarishi. Monopsoniya sharoitida narxning shakllanishi. Ommaviy talab bo'yicha narxning o'zgarishi. Oligopoliya sharoitida narxning shakllanishi. "Ergashish" va "inkor etish" holatlari. Narx bo'yicha yetakchilik.

Narx siyosati va uning O'zbekistonda amalga oshirilish xususiyatlari. Narxlarni erkinlashtirish yo'llari va bosqichlari.

10-mavzu. Tadbirkorlik faoliyati va uning shakllari. Tadbirkorlik kapitali va uning aylanishi

Tadbirkorlik faoliyatining mazmuni. Tadbirkorlik faoliyati nazariyasining rivojlanish bosqichlari. Tadbirkorlik faoliyatining mohiyati va rivojlanish shart-sharoitlari.

Tadbirkorlik faoliyatining shakllari: davlat, jamoa, xususiy, aralash va boshqa hosila shakllari. Kooperativ, xususiy va yakka tartibdagi tadbirkorlik. Korxonalar tadbirkorlik faoliyatining asosiy va boshlang'ich bo'g'ini. Korxonalar faoliyatining tashkil qilinishi. Aktsiyadorlik jamiyati va aktsiyadorlik kapitali. Aktsiya va uning turlari. Aktsiya kursi. Dividend va ta'sischi foydasi. Nazorat paketi. Obligatsiyalar. Marketing, uning maqsadi, vazifalari va tamoyillari. Menejment — korxonalarni boshqarish tizimi sifatida. Menejmentning asosiy maqsadi va vazifalari.

O'zbekistonda kichik va oilaviy biznes hamda xususiy tadbirkorlikning yanada erkinlashtirilishi, rag'batlantirilishi va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi. Hozirgi davrda xususiy tadbirkorlik va kichik biznes rivoji yo'lidagi barcha to'siq va cheklovlarni bartaraf etish, unga to'liq erkinlik berish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitining yaratilishi.

Tadbirkorlik kapitalining mohiyati. Tadbirkorlik kapitali va uning harakatidagi ikki tomonlama xususiyatning namoyon bo'lishi. Tadbirkorlik kapitalining funktsional shakllari: pul, unumli kapital va tovar. Kapitalning harakat bosqichlari. Tadbirkorlik kapitali turli shakllarining doiraviy aylanishi.

Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital, ularning farqli belgilari. Kapitalning aylanish vaqti va tezligi. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish: jismoniy, ma'naviy va iqtisodiy eskirishi va qayta tiklanishi. Amortizatsiya va uning normasi. Jadallashgan amortizatsiya. Asosiy va aylanma kapitaldan foydalanish samaradorligi va uning ko'rsatkichlari. Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari. Tadbirkorlik kapitalini rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan qonunlar, farmonlar, qarorlar va davlat dasturlarining amalga oshirilishi.

11-mavzu. Korxonalar (firma) xarajatlari va foydasi

Ishlab chiqarish xarajatlarini tadqiq etishdagi yondashuvlar. Ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlari. Korxonalar ishlab chiqarish xarajatlari. Ishlab chiqarish xarajatlarining mazmuni, tarkibi va turlari. Bevosita ishlab chiqarish xarajatlari va muomala xarajatlari. Ichki va tashqi xarajatlari. Me'yordagi foyda. Doimiy va o'zgaruvchi xarajatlari. Doimiy, o'zgaruvchi va umumiy (yalpi) xarajatlarning grafikdagi tasviri. O'rtacha va umumiy xarajatlari. O'rtacha

xarajatlarning egri chiziqlari. So'nggi qo'shilgan xarajatlar tushunchasi. Xarajatlarni minimallashtirish qoidasi.

Qisqa va uzoq muddatli davrda ishlab chiqarish xarajatlari. Natijalar o'zgarishiga unumdorlik pasayib borishi qonunining ta'siri. Ishlab chiqarish miqyosining ijobiy samarasi. Tannarx.

Korxonalar (firma) ning pul tushumlari va foydasi. Xarajatlar va daromadlar egri chizig'i. Zarar ko'rmaslik nuqtasi. Umumiy foyda. Foydaning tarkib topish bosqichlari. Foyda miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi omillar. Mahsulot qiymati tarkibi. Yalpi foydaning taqsimlanishi. Iqtisodiy foyda va buxgalteriya foydasining farqlanishi. Sof foyda. Foyda normasi va massasi hamda ularni hisoblash. Foyda normasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

Korxonalar bankrot bo'lishi (sinishi) va sanatsiya qilinishi. Korxonalar foydasini maksimallashtirish sharti va uni ko'paytirish yo'llari. Foyda miqdorini ko'paytirishda moddiy resurslarni tejashning ahamiyati.

Iqtisodiyotni rivojlantirishning 2017-2021 yillarga mo'ljallangan harakatlar strategiyasi va uning ustuvor yo'nalishlarida belgilangan mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish hamda mahsulotlar samaradorligini oshirish bo'yicha belgilangan asosiy vazifalar.

12-mavzu. Ish haqi va mehnat munosabatlari

Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari. "Ishlab chiqarishning uch omili", qo'shilgan omil unumdorligi va boshqa nazariyalar. Mazkur nazariyalarning kamchiliklari. Yaratilgan mahsulotni taqsimlashning asosiy yo'nalishlari.

Ish haqi to'g'risida turlicha nazariyalar. Ish haqining iqtisodiy mazmuni. Nominal va real ish haqi. Real ish haqining darajasi va o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar. Ish haqining tabaqalanishi. Ish haqini tashkil qilish shakllari va tizimlari. Tarif tizimi. Minimal ish haqi.

Mehnat munosabatlari. Mehnat shartnomalari. Kasaba uyushmalarining tadbirkorlar va davlat bilan o'zaro munosabatlari. Kasaba uyushmalarining ish haqi darajasini oshirish yo'llari. Ishchi kuchi talabi va taklifini o'zgartirish. Kasb bo'yicha malaka darajasini litsenziyalash. Jamoa shartnomalari va ijtimoiy sug'urta tizimi. Ochiq va yopiq turdagi kasaba uyushmalarining ish haqi darajasiga ta'siri. Mehnat munosabatlarini tartibga solishda davlatning roli.

Davlatning ish xaqi siyosati. Respublikada mehnatni rag'batlantirish, ish haqini ko'paytirish va aholi daromadlari o'sishini ta'minlashga qaratilgan siyosatning amalga oshirilishi. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishda belgilangan ish haqi, pensiya va ijtimoiy nafaqalar hajmini izchil oshirish.

13-mavzu. Agrar munosabatlar va agrobiznes

Agrar munosabatlar va ularning bozor tizimidagi xususiyatlari. Yerning resurs sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari. Yerning tabiiy va iqtisodiy unumdorligi. Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari. Yer mulkchilik va xo'jalik yuritish ob'ekti. Yerga egalik va yerdan foydalanish huquqi.

Yer rentasi nazariyasiga bo'lgan turli xil yondashuvlar va ularning tarixiy shakllari. Yer rentasining mazmuni va turlari: differentsial renta, absolyut renta, monopol renta, undirma sanoat va qurilish uchastkalaridan olinadigan renta. Ijara haqi. Yerning narxi va uni belgilovchi omillar.

Agrosanoat integratsiyasi. Agrosanoat majmuasi va uning sohalari. Agrobiznes va uning turlari. Dehqon, fermer va shirkat xo'jaliklari. Agrofirma, agrosanoat birlashmasi, agrosanoat kombinati.

O'zbekistonda agrar islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari. Yerga mulkchilik munosabatlari. Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash choralari. Tomorqa xo'jaliklarining kengaytirilishi. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi tarkibiy tuzilishini

takomillashtirish. 2017-2021 yillarda qishloq joylarda ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari.

4-MODUL. MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISODIYOT)NING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

14-mavzu. Milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy o'lchamlari. Yalpi ichki mahsulot va uning harakat shakllari

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining e'lon qilinishi va milliy iqtisodiyotning shakllanishi. Milliy iqtisodiyotning mazmuni va uning tuzilishi. Makroiqtisodiyot. Makroiqtisodiy tahlil va uning vazifalari. Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish. Milliy mahsulotning iqtisodiy mazmuni va uning harakat shakllari. Yalpi milliy mahsulot va yalpi ichki mahsulot. Nominal va real yalpi ichki mahsulot. Narx indeksi. Yalpi ichki mahsulotning tarkibiy tuzilishi. Sof milliy mahsulot, milliy daromad va shaxsiy daromad. Xufyona iqtisodiyot, uning o'lchamlari va namoyon bo'lish shakllari. YaIMni ko'paytirish omillari va yo'llari.

Milliy hisoblar tizimi. YaIMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv. YaIMni hisoblashga sarf-xarajatlar bo'yicha yondashuv. Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari. Investitsion sarflar. Davlat sarflari. CHet elliklarning sarflari. YaIMni hisoblashga daromadlar bo'yicha yondashuv.

O'zbekiston iqtisodiyoti yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashni jadallashtirish va uning ko'lamini kengaytirish, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash milliy mahsulotni ko'paytirishning ustuvor yo'nalishi sifatida.

O'zbekistonda 2017-2021 yillarda YaIMni ko'paytirish strategiyasi va uni amalga oshirish imkoniyatlari.

15-mavzu. Yalpi talab va yalpi taklif

Yalpi talab tushunchasi va uning tarkibi. Yalpi talab egri chizig'i. Yalpi talab miqdoriga ta'sir etuvchi omillar: iste'mol sarflaridagi o'zgarishlar, investitsion sarflar, davlat sarflari, sof eksportdagi o'zgarishlar.

Yalpi taklif tushunchasi va uning tarkibi. Yalpi taklif egri chizig'i. Yalpi taklif egri chizig'idagi yotiq, oraliq va tik kesmalar. Yalpi taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar: resurslar narxining o'zgarishi, samaradorlikning o'zgarishi, huquqiy me'yorlarning o'zgarishi.

Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat va uning o'zgarishi. AD-AS modeli. Yalpi talab va yalpi taklif egri chiziqlarining kesishishi. Xrapovik samarasi. Milliy bozorning to'yinganlik darajasi. Taqchillikning iqtisodiy tabiati va uni bartaraf qilish yo'llari.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'siri davom etib turgan va ayrim mamlakatlar o'rtasida ziddiyatlar kuchaygan hozirgi sharoitda yalpi talabning qisqarishi. Yalpi talabning oshirishini qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari.

16-mavzu. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalar

Iste'molning mazmuni va uning turlari. Iste'mol fondi va iste'mol sarflari. Jamg'arma va uning maqsadi. Iste'mol va jamg'arma o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Iste'mol va jamg'arma darajasini belgilovchi omillar. Iste'mol va jamg'arma funktsiyasi. Iste'mol va jamg'arma hajmiga daromaddan tashqari ta'sir ko'rsatuvchi omillar. Iste'mol va jamg'armaga o'rtacha va keyingi qo'shilgan moyillik va ularni aniqlash.

Jamg'arishning mazmuni va uning manbalari. Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadidagi jamg'arish. Jamg'arish normasi. Nominal va real jamg'arish.

Investitsiyalarning mazmuni va vazifalari. Investitsiyalarning manbalari va tuzilishi. Investitsiyalarga sarflar darajasini belgilovchi omillar. Yalpi va sof investitsiyalar. Yalpi

investitsiya va amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri. Investitsiya funksiyasi.

Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi nisbat. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik va keynscha modellari, ular o'rtasidagi farqlar.

O'zbekistonda investitsion faoliyatni ta'minlash va uning shart-sharoitlari. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda ichki investitsiya manbalarni safarbar etish va chet el investitsiyalarini jalb qilishning ahamiyati. Tarkibiy o'zgarishlarni izchil amalga oshirishda qulay investitsiya muhitining yaratilishi takomillashtirilishi. 2017-2021 yillarda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borish.

17-mavzu. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy o'sish va milliy boylik

Iqtisodiy taraqqiyotning mazmuni va ko'rsatkichlari. Iqtisodiy taraqqiyotning iqtisodiy o'sishdan farqli jihatlari. Iqtisodiy taraqqiyotning ekstensiv va intensiv turlari. Iqtisodiy o'sish nazariyalari, kontseptsiya va modellari. Iqtisodiy o'sishning keynscha va neokeynscha modellari. Kobb-Duglas modelining mazmuni. R.Xarrod va Ye.Domar modellari. V.Leontevning "xarajatlar-natijalar" modeli. "Nol darajadagi iqtisodiy o'sish" kontseptsiyasi.

Iqtisodiy o'sishning mazmuni, mezonlari va ko'rsatkichlari. Iqtisodiy o'sish sur'ati. «70 miqdori qoidasi». Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari. Iqtisodiy o'sishning alohida tomonlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Iqtisodiy o'sishning omillari. Yalpi talab va yalpi taklifning iqtisodiy o'sishga ta'siri. Iqtisodiy o'sishni belgilovchi xususiy ko'rsatkichlar. Keyingi qo'shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi ko'rsatkichlari. Real mahsulot o'sishini aniqlab beruvchi omillar.

Milliy boylik va uning tarkibiy qismlari. Moddiy-buyumlashgan, nomoddiy (intellektual) va tabiiy boylik.

Mamlakatning iqtisodiy salohiyati. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyatdan samarali foydalanishi va iqtisodiy o'sish muammolari. Iqtisodiy o'sish samaradorligini ta'minlashda tabiiy, moddiy va moliyaviy resurslardan tejab-tergab foydalanishning ahamiyati.

Mamlakatimizda 2017-2021 yillarga mo'ljallangan keng ko'lamli dasturlarni amalga oshirish asosida iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash.

18-mavzu. Milliy iqtisodiyotning muvozanatli va mutanosibli rivojlanishi

Iqtisodiy muvozanat tushunchasi. Umumiqtisodiy va xususiy muvozanat. Turg'un va muttasil rivojlanib boruvchi muvozanatlik. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlash usullari. Iqtisodiy muvozanatning amal qilish tamoyillari va namoyon bo'lish shakllari.

Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari. Mutanosibliklarning tasniflanishi. Mutanosibliklarni ta'minlash orqali milliy ishlab chiqarishning muvozanatli rivojlantirilishi.

O'zbekistonda iqtisodiyotning tarkibiy o'zgartirish, diversifikatsiyalash modernizatsiyalash asosida mutanosibli rivojlantirilishi. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosatining amalga oshirilishi. Harakatlar strategiyasi bo'yicha milliy iqtisodiyotning mutanosibli va barqarorligini ta'minlash, uning tarkibida sanoat, xizmat ko'rsatish sohasi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ulushini ko'paytirish.

19-mavzu. Iqtisodiyotning siklligi va makroiqtisodiy beqarorlik

Iqtisodiy rivojlanishdagi nomutanosibliklar va ularning namoyon bo'lish shakllari. Iqtisodiyotning siklli rivojlanishi. Iqtisodiy sikl fazalari. Siklik tebranishlar.

Iqtisodiy sikl nazariyalari. Eksternal va internal nazariyalar. Sof monetar nazariya. Yetarlicha iste'mol qilmaslik nazariyasi. Jamg'arish nazariyasi. Psixologik nazariya. Iqtisodiy sikl turlari.

Iqtisodiy inqirozning mazmuni, sabablari va turlari. Pul-kredit sohasidagi inqiroz, valyuta inqirozi, birja inqirozi, ekologik inqiroz, tarmoqlar inqirozi, tarkibiy inqiroz, agrar

inqiroz. Davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlar. Ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlari.

2008 yilda kelib chiqqan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va salbiy oqibatlari. Rivojlangan mamlakatlarning jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan chiqish borasidagi chora-tadbirlari. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri hamda uning oqibatlarining oldini olish va yumshatishga asos bo'lgan omillar.

20-mavzu. Ishchi kuchi, uning bandligi va ishsizlik

Yalpi ishchi kuchining ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni. Ishchi kuchining takror ishlab chiqarilishi. Ishchi kuchining miqdor va sifat jihatdan aniqlanishi. FTTni ishchi kuchining sifat jihatdan takomillashuviga ta'siri. Nufus qonuni. Aholining tabiiy o'sishi. Ishchi kuchi migratsiyasi va uning shakllari.

Ishchi kuchi bozori. Ishchi kuchiga talab va taklif hamda uni aniqlovchi omillar. Ishchi kuchining qiymati. Ishchi kuchi bozorining ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari. Fillips egri chizig'i. Ishchi kuchining ayrim sohalardan bo'shashi va uni qayta taqsimlashning bozor mexanizmi.

Ishchi kuchi bandligi to'g'risida turli xil nazariyalar. Neoklassik, keynscha, monetaristik, institutsional-sotsiologik maktab kontseptsiyalari. SHartnomaga asoslangan bandlik nazariyasi. Bandlik modellari. Moslashuvchan ishchi kuchi bozori kontseptsiyasi.

Ishsizlik va uning turlari. Friksion, tarkibiy va siklik ishsizlik. Institutsional, texnologik, hududiy, yashirin, turg'un ishsizlik. Ishsizlikning tabiiy darajasi. Ishsizlik darajasi va uni aniqlash. Ishsizlikning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari. A.Ouken qonuni. Ishsizlik va inflyatsiyaning o'zaro bog'liqligi.

O'zbekistonda 2017-2021 yillarda ishchi kuchi bandligini ta'minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish, ishchi kuchi bozori mutanosibligi va infratuzilmasini rivojlantirish borasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari.

21-mavzu. Moliya tizimi va moliyaviy siyosat

Moliyaning mazmuni va ahamiyati. Moliyaviy munosabatlarning ob'ektlari va sub'ektlari. Moliyaning vazifalari. Moliya tizimi va uning bo'g'inlari. Davlat byudjeti va uning moliyaviy resurslarni shakllantirishdagi ahamiyati. O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining tuzilishi.

Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari tarkibi hamda ularning egri chizig'i. Byudjet taqchilligi va davlat qarzlari, ularning iqtisodiyotga ta'siri. Davlat ichki qarzi. Davlat krediti. Davlat tashqi qarzi. 2017-2021 yillarda O'zbekistonda davlat byudjetining barcha darajalarida mutanosiblikni ta'minlash.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar va uning vazifalari. Soliq solish tamoyillari. Soliq imtiyozlari. Soliqlarning turkumlanishi. Laffer egri chizig'i. Soliq yuki va uning darajasini aniqlash. Soliq yukining taqsimlanishi. Moliyaviy siyosat. Fiskal (soliq-byudjet) siyosat.

O'zbekistonda soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish hamda unifikatsiya qilish.

22-mavzu. Pul-kredit tizimi. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi roli

Pul muomalasi. Pul tizimi va uning tarkibiy qismlari. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va unga ta'sir etuvchi omillar. Pul muomalasi qonunlari. Pulning aylanish tezligi. Pul miqdorini aniqlashga turlicha yondashuvlar. $MV=PQ$ tenglamasining amal qilishi. Pul agregatlari. Pul bozorida talab va taklif. Pul taklifi va uning multiplikatori.

Inflyatsiya va uning kelib chiqish sabablari. Inflyatsiya darajasi va sur'ati. Talab va taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya turlari: o'rmalab boruvchi, jadal va giperinflyatsiya. Inflyatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari, Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosati.

Kreditning mohiyati, vazifalari va turlari. Kredit munosabatlarining ob'ektlari va sub'ektlari. Kredit resurslarining manbalari. Kredit berish tamoyillari. Foiz stavkasi va uning darajasini aniqlovchi omillar. Kredit-pul tizimini davlat tomonidan tartibga solish.

Banklarning iqtisodiy mazmuni. Bank tizimi. Markaziy bank va uning vazifalari. Tijorat banklari va ularning vazifalari. Bank operatsiyalari va bank foydasining hosil bo'lishi. Bank tizimining takomillashtirilishi. IS – LM modelida byudjet-soliq va pul kredit siyosati.

O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash siyosatining amalga oshirilishi. So'mning xarid quvvatini oshirib borish va barqarorligini ta'minlash. Inflyatsiyaga qarshi aniq o'ylangan siyosat o'tkazish. Pul miqdorining o'sishini tovarlar va xizmatlar miqdorining tegishli darajada o'sishi bilan bog'lab olib borish. Milliy valyuta almashuv kursining barqarorligiga erishish. 2017-2021 yillarda ilg'or xalqaro tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash.

23-mavzu. Bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning roli

Iqtisodiyotni tartibga solishning mohiyati va zarurligi. Iqtisodiyotni tartibga solishning klassik, monetaristik, keynscha nazariyalari.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi. Davlatning iqtisodiy o'rni va vazifalari: bozor munosabatlari qatnashchilarini huquqiy himoyalash, raqobatchilik muhitini vujudga keltirish; resurslar, mahsulotlar va daromadlarni qayta taqsimlash; iqtisodiyotning va pul muomalasining barqarorligini ta'minlash; tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish. Fan-texnika taraqqiyoti, tarkibiy, ijtimoiy va mintaqaviy siyosatni amalga oshirishda davlatning o'rni.

Davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi bevosita va bilvosita usullari. Iqtisodiyotning davlat sektori va uning chegaralari. Davlat buyurtmalari va davlat xaridlari. Iqtisodiyotni bevosita tartibga solishning ma'muriy vositalari. Iste'molchi va ishlab chiqaruvchi ortiqchaligi. Pul-kredit siyosati. Monetar siyosat. Byudjet siyosati. Davlat iqtisodiy dasturlari. Tashqi iqtisodiy usullar.

Hozirgi sharoitda davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi rolga qarashlarning o'zgarishi. O'zbekistonda 2017-2021 yillarda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tartibga solishda davlat ishtirokini kamaytirish, davlat boshqaruvi tizimini markazlashtirishdan chiqarish va demokratlashtirish, davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish, nodavlat, jamoat tashkilotlari va joylardagi o'zini-o'zi boshqarish organlarining rolini oshirish vazifalari.

24-mavzu. Aholi daromadlari va davlatning ijtimoiy siyosati

Aholi daromadlari, ularning turlari va shakllanish manbalari. Nominal va real daromad. Daromadlarning tabaqalanish sabablari va omillari. Turmush darajasi va sifati. Turmush darajasi va qashshoqlikning ko'rsatkichlari. Oila byudjeti: daromadlar va xarajatlar tarkibi. Farovonlikning eng quyi chegarasi. Turmush tarzi. Yashash minimumi. Iste'molchi savatchasi.

Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash. Lorents egri chizig'i. Ditsel va Jini koeffitsientlari. Kuznets gipotezasi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar.

Daromadlarni davlat tomonidan qayta taqsimlash g'oyasi, maqsadi va dastaklari. Ijtimoiy to'lovlar. Ijtimoiy siyosat. O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishlari.

Ichki iste'mol bozorini himoya qilish. Aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash. Aholi real pul daromadlarini va xarid qobiliyatini

oshirish, kam ta'minlangan oilalar sonini va aholining daromadlari bo'yicha farqlanish darajasini yanada kamaytirish.

5-modul. Jahon xo'jaligi

25-mavzu. Jahon xo'jaligi va uning evolyutsiyasi

Jahon xo'jaligining tashkil topishi, bosqichlari va asosiy belgilari. Jahon xo'jaligi sub'ektlari. Jahon mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari. Ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi. Xalqaro mehnat taqsimoti. Iqtisodiy o'zaro bog'liqlikning o'sishi va bevosita xalqaro ishlab chiqarishning shakllanishi. Iqtisodiyotning baynalminallashuvida FTT va transmilliy kapitalning o'rni.

Globallashuv jarayonining mohiyati va asosiy yo'nalishlari. Jahon xo'jaligi globallashuvi jarayonlarining ziddiyatli tomonlari. Turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishning bir tekisda bormasligi. Boy va qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi farqning kuchayishi. Ekologik halokat tahdidlarining kuchayib borishi. Turli mamlakatlarda aholi soni o'zgarishining farqlanishi. 2008 yildagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining vujudga kelishiga globallashuv jarayonlarining ta'siri.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mazmuni va shakllari. Kapitalning xalqaro harakati. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi. Fan-texnika yutuqlarining xalqaro ayirboshlanishi. Jahon infratuzilmasining rivojlanishi.

Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish. Moliya, valyuta va kredit, jahon savdosi sohalaridagi tartibga soluvchi tuzilmalar.

O'zbekistonda 2017-2021 yillarda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar, davlat mustaqilligi, suverenitetini mustahkamlash, mamlakatning xalqaro munosabatlarning teng huquqli sub'ekti sifatidagi shrni va rolini oshirish, rivojlangan demokratik davlatlar qatoriga kirish, O'zbekistonning yon-atrofida xavfsizlik, barqarorlik va ahil qo'shnichilik muhitini shakllantirish.

26-mavzu. Xalqaro iqtisodiy integratsiya va O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlari to'g'risidagi turlicha nazariyalar va ularning asosiy yo'nalishlari. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mazmuni. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini taqozo qiluvchi omillar. Jahondagi asosiy integratsion guruhlarining amal qilish xususiyatlari. Ochiq iqtisodiyot va uning o'ziga xos belgilari.

Davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishidagi shart-sharoitlar. Turli mintaqalardagi asosiy integratsion guruhlar. Yevropa Ittifoqi (EI), Erkin savdo to'g'risida SHimoliy Amerika bitimi (NAFTA), Janubi-SHarqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN), Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH).

O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga qo'shilishining shart-sharoitlari. Respublikaning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvining global, transkontinental, mintaqalararo, mintaqaviy darajalari. O'zbekiston tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari.

O'zbekiston turli mamlakatlar bilan o'zaro manfaatli ikki tomonlama hamkorlik aloqalarining kuchayib borishi mamlakatimizda ochiq industrial iqtisodiy hududlarning rivojlanishi. O'zbekistonning yaqin qo'shni mamlakatlar bilan iqtisodiy hamkorligi kuchayishi.

27-mavzu. Jahon bozori. Xalqaro valyuta va kredit munosabatlari

Xalqaro savdo to'g'risidagi turli xil nazariyalar. Mutlaq ustunlik va qiyosiy ustunlik nazariyalari. Xeksher-Olin-Samuelson modeli. Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi. Ishchi kuchi malakasi modeli. Muqobil xarajatlar modeli. Tovarning hayotiy sikli nazariyasi.

Xalqaro savdoning mazmuni. Eksport va import, ular o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Taqqoslama eksport ixtisoslashuvi koeffitsienti. Eksport kvotasi. Eksport va import

<p>multiplikatori. Eksport va import hajmi o'zgarishining yalpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta'siri. Xalqaro savdoning xususiyatlari. Proteksionizm va erkin savdo siyosatlarini. Eksportni rag'batlantirish usullari.</p> <p>To'lov balansi va uning tarkibi. Tashqi savdo balansi. Absorbtsiya. Kapital harakati balansi. Rasmiy zaxiralarning asosiy ko'rinishlari. Rasmiy zaxiralar bo'yicha operatsiyalar. 2008 yildagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining vujudga kelishida tashqi qarz va tashqi savdo balansidagi nomutanosibliklar kuchayishining ta'siri.</p> <p>Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari. Milliy va xalqaro valyuta tizimi. Jahon valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari: oltin standart, oltin-devizli va suzib yuruvchi valyuta tizimi. Valyuta kursi va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar. Xarid qilish layoqati pariteti nazariyasi.</p> <p>Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi. Xalqaro valyuta fondi. Yevropa valyuta tizimi. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki. Xalqaro moliyaviy korporatsiya. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti. Yevropa tiklanish va taraqqiyoti banki. Osiyo taraqqiyot banki.</p>		
II.2. Ma'ruza mavzularini taqsimlanishi		
№	mavzular	Soati
1-modul. Iqtisodiy taraqqiyotning umumiy asoslari		
1	1-mavzu. "Iqtisodiyot nazariyasi" fanining predmeti va bilish usullari	2
2	2-mavzu. Ishlab chiqarish jarayoni va uning natijalari	2
3	3-mavzu. Iqtisodiy tizimlar va mulkchilik munosabatlari	2
4	4-mavzu. Tovar-pul munosabatlari rivojlanishi bozor iqtisodiyoti shakllanishi va amal qilishining asosidir	4
2-MODUL. BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI		
5	5-mavzu. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va amal qilishi	2
6	6-mavzu. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri va uning O'zbekistondagi xususiyatlari	4
3-MODUL. MIKROIQTISODIYOTNING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI		
7	7-mavzu. Talab va taklif nazariyasi. Bozor muvozanati	2
8	8-mavzu. Raqobat va monopoliya	2
9	9-mavzu. Narxning mohiyati va shakllanish xususiyatlari	2
10	10-mavzu. Tadbirkorlik faoliyati va uning shakllari. Tadbirkorlik kapitali va uning aylanishi	2
11	11-mavzu. Korxonalar (firma) xarajatlari va foydasi	2
12	12-mavzu. Ish haqi va mehnat munosabatlari	2
13	13-mavzu. Agrar munosabatlar va agrobiznes	2
4-MODUL. MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISODIYOT)NING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI		
14	14-mavzu. Milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy o'lchamlari. Yalpi ichki mahsulot va uning harakat shakllari	2
15	15-mavzu. Yalpi talab va yalpi taklif	2
16	16-mavzu. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalar	2
17	17-mavzu. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy o'sish va milliy boylik	2
18	18-mavzu. Milliy iqtisodiyotning muvozanatli va mutanosibli rivojlanishi	2
19	19-mavzu. Iqtisodiyotning siklligi va makroiqtisodiy beqarorlik	2
20	20-mavzu. Iishchi kuchi, uning bandligi va ishsizlik	2
21	21-mavzu. Moliya tizimi va moliyaviy siyosat	2

22	22-mavzu. Pul-kredit tizimi. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi roli	2
23	23-mavzu. Bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning roli	2
24	24-mavzu. Aholi daromadlari va davlatning ijtimoiy siyosati	4
5-modul. Jahon xo'jaligi		
25	25-mavzu. Jahon xo'jaligi va uning evolyutsiyasi	2
26	26-mavzu. Xalqaro iqtisodiy integratsiya va O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi	2
27	27-mavzu. Jahon bozori. Xalqaro valyuta va kredit munosabatlari	2
		60
III.1. SEMINAR MASHG'ULOT MAVZULARINI		
1-modul. Iqtisodiy taraqqiyotning umumiy asoslari		
1-mavzu. "Iqtisodiyot nazariyasi" fanining predmeti va bilish usullari		
<p>Iqtisodiyot tushunchasi va uning qamrov jihatidan turlari. Iqtisodiy faoliyatning mazmuni. Takror ishlab chiqarish fazalari: ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash, iste'mol. Ehtiyojlarning mazmuni va ularning turkumlanishi. Ehtiyojlarning o'sib borishi qonuni. Iqtisodiy resurslarning mazmuni va turkumlanishi. Iqtisodiy resurslar va ehtiyojlarning qondirilish darajasi o'rtasidagi bog'liqlik. Iqtisodiyot oldidagi muammolar.</p> <p>Iqtisodiyotga oid bilimlarning shakllanishi va rivojlanishi. Qadimgi SHarq va G'arb xalqlaridagi iqtisodiy g'oyalar. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishidagi asosiy oqimlar: merkantilizm, fiziokratlar, ingliz klassik iqtisodiy maktabi, marksizm va marjinalizm. Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasidagi asosiy oqimlar.</p> <p>Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti to'g'risida turlicha yondashuvlar. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti. Iqtisodiy hodisa va jarayonlar. Moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish jarayonidagi iqtisodiy munosabatlar.</p> <p>Iqtisodiyot nazariyasi fanining vazifalari. Iqtisodiyot nazariyasining boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi. Iqtisodiyot nazariyasi – barcha iqtisodiy fanlarning uslubiy poydevori va davlat iqtisodiy siyosatining ilmiy asosi ekanligi. Hozirgi zamon iqtisodiy tafakkurining shakllanishida, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish muammolarini tahlil qilish va bilishda iqtisodiyot nazariyasi fanining roli. Iqtisodiyot nazariyasi fanining talaba-yoshlar ongida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda va milliy istiqloq g'oyasini singdirishdagi ahamiyati.</p> <p>Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar. Iqtisodiy qonunlarning turkumlanishi.</p> <p>Iqtisodiy hodisa va jarayonlarni bilish usullari: iqtisodiy qonunlar, hodisalar va jarayonlarni ilmiy bilishning dialektik qoidalari, ilmiy abstraktsiya, induktsiya va deduktsiya, tahlil va sintez, mantiqiylik va tarixiylikning birligi, ikki tomonlama yondashuv, empirik usul va farazlardan foydalanish. Mikro va makroiqtisodiy tahlil. Iqtisodiy tahlilda matematik, statistik va grafik usullardan foydalanish. Pozitiv va normativ usullar. Mamlakatimiz Prezident SH.Mirziyoev ma'ruzalarini va O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasini o'rganishning ilmiy-uslubiy ahamiyati.</p>		
2-mavzu. Ishlab chiqarish jarayoni va uning natijalari		
<p>Ishlab chiqarishning ahamiyati to'g'risidagi turli maktab vakillarining fikr va qarashlari. Ishlab chiqarish omillari va ularning turkumlanishiga turlicha yondashuvlar. Ishlab chiqarish omillarining o'zaro bog'liqligi va bir-birining o'rnini bosishi.</p> <p>Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni va uning iqtisodiy asoslari. Ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi. Ishlab chiqarish jarayonining ikki tomoni. Qisqa va uzoq davrdagi ishlab chiqarish. Ishlab chiqarishning jamiyat hayotidagi ahamiyati. Ishlab</p>		

chiqarish va xizmat ko'rsatishning o'zaro bog'liqligi. Tovar va xizmatlar nafliligi va qiymatining yaratilishida ishlab chiqarish omillarining roli.

Ishlab chiqarishning umumiy va pirovard natijalari. Yalpi ijtimoiy mahsulot. Takroriy hisob. Oraliq mahsulot, pirovard mahsulot, qo'shilgan mahsulot, sof mahsulot. Zaruriy va qo'shimcha mahsulot. Qo'shimcha mahsulot normasi va massasi. Qo'shimcha mahsulotning zarurligi va ahamiyati. Ishlab chiqarish funktsiyasi. Umumiy, o'rtacha va so'nggi qo'shilgan mahsulot, ularni hisoblash tartibi. So'nggi qo'shilgan omil unumdorligi. Unumdorlikning pasayib borishi qonuni.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari tushunchasi. To'la bandlik. Ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasi. Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i. Muqobil xarajatlar. FTT va ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasining kengayishi. Ishlab chiqarishni optimallashtirish. O'zbekistonda 2017-2021 yillarda yuqori texnologiyali qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirish.

Ishlab chiqarish samaradorligi. Vaqtni tejash qonuni. Iqtisodiy resurslarni tejash qonuni. Mehnat unumdorligi va unga ta'sir qiluvchi omillar. Samaradorlikni belgilovchi ko'rsatkichlar tizimi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish omillari. FTTning evolyutsion va revolyutsion shakllari. Mamlakatimizda tarkibiy o'zgarishlarni va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish jarayonlarining davom ettirilishi. Ishlab chiqarishni mahalliyashtirishni rag'batlantirish siyosati.

3-mavzu. Iqtisodiy tizimlar va mulkchilik munosabatlari

Ijtimoiy-iqtisodiyot taraqqiyot bosqichlarini bilishga turli xil yondashuvlar: tarixiy-formatsion, madaniylashish (tsivilizatsiya) darajasi, texnika va texnologik darajasi, iqtisodiy tizimlar o'zgarishi jihatidan yondashuv. Jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlari. Ishlab chiqarish munosabatlari. Ishlab chiqarish usuli. Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya. Sivilizatsiyaning tarixiy rivojlanish tiplari. Sivilizatsiyalarning almashuvi nazariyasi. Ishlab chiqarishning texnologik usuli. Oddiy kooperatsiya, manufaktura va yirik mashinalashgan ishlab chiqarish. Industrlashishgacha bo'lgan jamiyat, industrlashgan jamiyat, yuqori industrlashgan (axborotlashgan) jamiyat.

Iqtisodiy tizim tushunchasi. Iqtisodiy tizim modellari: an'anaviy iqtisodiyot, ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyoti, bozor iqtisodiyoti. Bozor iqtisodiyotining bosqichlari: erkin raqobatga asoslangan va hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti. Mulchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmuni: egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish. Mulk ob'ekti va sub'ekti. Mulchilikning iqtisodiy va huquqiy jihatlari. Mulk shakllarining tasniflanishi. Davlat mulki, jamoa mulki, shaxsiy mulk, xususiy mulk va aralash mulk.

Iqtisodiyotni isloh qilishda mulchilikning o'rni. Mulchilik shakllarini o'zgartirish usullari: milliyashtirish, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish. Davlat mulkini xususiylashtirishning usullari. O'zbekiston Respublikasida mulchilikni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini amalga oshirish bosqichlari.

2017-2021 yillarda davlat mulkini xususiylashtirishni yanada kengaytirish va uning tartib-taomillarini soddalashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ustav jamg'armalarida davlat ishtirokini kamaytirish, davlat mulki xususiylashtirilgan ob'ektlar bazasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, xususiy mulk huquqi va kafolatlarni ishonchli himoya qilishni ta'minlash.

4-mavzu. Tovar-pul munosabatlari rivojlanishi bozor iqtisodiyoti shakllanishi va amal qilishining asosidir

Ijtimoiy xo'jalik shakllari. Natural va tovar ishlab chiqarishning belgilari va farqlari. Tovar ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanishi sabablari.

Tovar va uning xususiyatlari. Tovarining nafliligi va ayirboshlanish qobiliyati (qiymati). Tovar qiymatining miqdori. Individual va ijtimoiy zaruriy naflilik. Individual va

ijtimoiy-zaruriy mehnat sarflari. Ijtimoiy-zaruriy ish vaqti. Mehnatning ikki yoqlama tavsifi: aniq mehnat va abstrakt mehnat. Mehnat unumdorligi va intensivligining tovar qiymati miqdoriga ta'siri.

Qiymatning mehnat nazariyasi. Qiymat qonuni. Tovar qiymati va narxining o'zaro farqlanishi shart-sharoitlari. Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi. Umumiy va aniq naflilik. Naflilikning pasayib borishi. Qiymatning mehnat nazariyasi va keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining o'zaro aloqasi hamda bir-birini to'ldirishi. Qiymat paradoksi.

Pulning kelib chiqishi va mazmuni. Pulning ratsionalistik va evolyutsion kontseptsiyalari. Qiymat shakllari. Pul to'g'risidagi metallistik, nominalistik va miqdoriy nazariyalar. Pulning asosiy vazifalari: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, jamg'arish vositasi, to'lov vositasi. Narxlar o'lchovi (masshtabi). Hozirgi zamon pulining tabiati va mazmuni. Oltin va qog'oz pullarning o'zaro bog'liqligi. Naqd va kredit pullarning xususiyatlari.

O'zbekistonda milliy valyuta – so'mning muomalaga kiritilishi bosqichlari va ularning ahamiyati. Milliy valyuta barqarorligini oshirish vazifalarini hal etish borasidagi dasturlar.

2-MODUL. BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI

5-mavzu. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va amal qilishi

Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning rivojlanishi. Bozor iqtisodiyotining sub'ektlari: uy xo'jaliklari, tadbirkorlik sektori, davlat sektori va bank. Bozor iqtisodiyotining asosiy belgilari. Bozor tizimining o'z-o'zini tartibga soluvchi mexanizmi. Klassik va hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti, ularning umumiy tomonlari va farqlari. Zamonaviy bozor xo'jaligi modellari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida doimiy muammolarni hal qilish va resurslardan samarali foydalanish yo'llari.

Bozor iqtisodiyotining afzalliklari. Resurslarni taqsimlashning samaradorligi. Iqtisodiy faoliyat va tanlov erkinligi. Iqtisodiy sub'ektlar harakatining ta'minlanishi. Bozor iqtisodiyotining boshqa ijobiy jihatlari. Bozor iqtisodiyotining asosiy ziddiyatlari va salbiy jihatlari.

“Bozor” va “bozor iqtisodiyoti” tushunchalarining o'zaro farqlanishi. Bozorning mazmuni va asosiy belgilari. Bozor mexanizmi. Bozorning ob'ektlari va sub'ektlari. Bozorning vazifalari. Bozorning turkumlanishi. Resurslar, mahsulotlar va daromadlarning doiraviy aylanish diagrammasi.

Bozor infratuzilmasi. Bozor infratuzilmasi muassasalarini guruhlash yo'nalishlari. Bozor infratuzilmasi tarkibi.

6-mavzu. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri va uning O'zbekistondagi xususiyatlari

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining mazmuni. Bozor iqtisodiyotiga o'tish – barcha mamlakatlarga xos umumiy jarayon. Bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'llari. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning revolyutsion va evolyutsion shakllari. Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishning xususiyatlari. O'tish davrida bozor iqtisodiyotini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari.

O'tish davri iqtisodiyotining asosiy belgilari. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning milliy modellari. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'zbek modeli, uning tamoyillari va xususiyatlari. O'zbek modelida hozirgi davrdagi jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozining salbiy ta'sirlaridan himoya vositasining mujassamlashganligi. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tishning bosqichlari.

Iqtisodiy islohotlarning mazmuni. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish kontseptsiyasi va strategiyasi hamda asosiy yo'nalishlari. Iqtisodiy islohotlarning bosqichlari va ularning vazifalari. O'zbekistonda islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirishning asosiy yo'nalishlari.

Mamlakatni modernizatsiyalash jarayonining mazmuni va uning bozor iqtisodiyotiga o'tishni ta'minlashdagi roli. Modernizatsiyalash jarayonining tamoyillari, asosiy belgi va tarkibiy qismlari. Hozirgi davrda O'zbekistonda modernizatsiyalash jarayonlarining asosiy yo'nalishlari. 2017-2021 yillarda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari.

3-MODUL. MIKROIQTISODIYOTNING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

7-mavzu. Talab va taklif nazariyasi. Bozor muvozanati

Talab tushunchasi. Individual talab va bozor talabi. Talab qonuni. Giffen samarasi. Talab egri chizig'i. Talab miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar: iste'molchi didi, bozordagi iste'molchilar soni, ularning pul daromadi, o'rnini bosuvchi tovarlar narxi, kelajakda narx va daromadlarning o'zgarishi ehtimoli. Oliy va past toifali tovarlar. Engel qonuni. Engel egri chizig'i.

Taklif tushunchasi. Taklif qonuni. Taklif egri chizig'i. Taklif miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi omillar: resurslar narxi, ishlab chiqarish texnologiyasi, soliqlar va subsidiyalar, boshqa tovarlar narxi, narx o'zgarishining kutilishi, ishlab chiqaruvchilar soni. Iqtisodiy resurslarga talab va taklifning xususiyatlari.

Talab va taklif miqdorlarining mos kelishi. Qisqa va uzoq davrlarda talabning o'zgarishi. Bozor muvozanati. Xususiy va umumiy muvozanatlik. Talab va taklif egiluvchanligi va ularni belgilab beruvchi omillar. Egiluvchanlik koeffitsientini hisoblash usullari.

Iste'molchi hatti-harakati nazariyasi. Iste'molchining afzal ko'rish. Naflilik funktsiyasi. So'nggi qo'shilgan naflilik. Naflilikni maksimallashtirish qoidasi. Iste'molchining muvozanatli holati. Befarqlik egri chizig'i. Befarqlik kartasi. Iste'molchi byudjetining cheklanganligi. Byudjet chizig'i. Narx va daromadlar o'zgarishining iste'molchi tanloviga ta'siri.

8-mavzu. Raqobat va monopoliya

Raqobatning mohiyati va ob'ektiv asoslari. Raqobat mazmuniga turli tomondan yondashuv. Raqobatning vazifalari. Raqobatning turlari: tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobat. Raqobat shakllari: sof raqobat, monopolistik raqobat, oligopoliya va sof monopoliya. Raqobatlashish usullari: narx vositasidagi va narxsiz raqobat, g'irrom va halol raqobat. Demping narxlarni qo'llash. Raqobat kurashining zamonaviy shakllari: mahsulot sifatini oshirish, mahsulotni yangilash, xizmat sifati, reklama, servis, marketing va h.k.

Monopoliyaning mohiyati va uning vujudga kelishi sabablari. Ishlab chiqarish va kapitalning to'planishi va markazlashuvi. Monopoliyalarning turlari: sof monopoliya, oligopoliya, monopsoniya. Tabiiy monopoliyalar. Legal va sun'iy monopoliyalar. Lerner koeffitsienti. Monopolistik birlashmalar shakllari. Monopoliyalarning afzalliklari va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari. SHumpeter gipotezasi. Davlatning monopoliyaga qarshi tadbirlari. Rivojlangan mamlakatlarda monopoliyaga qarshi siyosat borasidagi tajribalar. Monopoliyaga qarshi qonunchilik.

O'zbekistonda raqobat muhitining kuchaytirish borasidagi chora-tadbirlar. Monopoliyaga qarshi qonunchilikning shakllanishi. Monopolistik korxonalarni tartibga solish usullari. Milliy iqtisodiyot raqobatdoshligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar. Mamlakatimizda 2017-2021 yillarda iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitni shakllantirish hamda mahsulot va xizmatlar bozorida monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish.

9-mavzu. Narxning mohiyati va shakllanish xususiyatlari

Narxning mazmuni va uning ob'ektiv asoslari. Narx to'g'risidagi turli nazariyalar. Tovardagi ikki xil xususiyatlarning narxlardagi ifodasi. Narxning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida narxning vazifalari.

Narx turlari: ulgurji va chakana narxlar. Nufuzli, demping va dotatsiyalangan narxlar. SHartnomaviy, erkin va tartibga solinuvchi narxlar. Hududiy, milliy va jahon bozori narxlari. Narx diapazoni. Narx pariteti.

Narx tashkil topishining bozor mexanizmi. Mukammal raqobat sharoitida narxning shakllanish xususiyatlari. Sotuvchi va xaridor narxlari. Monopoliya sharoitida narxning shakllanishi. Ommaviy taklif bo'yicha narx o'zgarishi. Monopsoniya sharoitida narxning shakllanishi. Ommaviy talab bo'yicha narxning o'zgarishi. Oligopoliya sharoitida narxning shakllanishi. "Ergashish" va "inkor etish" holatlari. Narx bo'yicha yetakchilik.

Narx siyosati va uning O'zbekistonda amalga oshirilish xususiyatlari. Narxlarni erkinlashtirish yo'llari va bosqichlari.

10-mavzu. Tadbirkorlik faoliyati va uning shakllari. Tadbirkorlik kapitali va uning aylanishi

Tadbirkorlik faoliyatining mazmuni. Tadbirkorlik faoliyati nazariyasining rivojlanish bosqichlari. Tadbirkorlik faoliyatining mohiyati va rivojlanish shart-sharoitlari.

Tadbirkorlik faoliyatining shakllari: davlat, jamoa, xususiy, aralash va boshqa hosila shakllari. Kooperativ, xususiy va yakka tartibdagi tadbirkorlik. Korxonalar faoliyatining tashkil qilinishi. Aktsiyadorlik jamiyati va aktsiyadorlik kapitali. Aktsiya va uning turlari. Aktsiya kursi. Dividend va ta'sischi foydasi. Nazorat paketi. Obligatsiyalar. Marketing, uning maqsadi, vazifalari va tamoyillari. Menejment — korxonalar boshqarish tizimi sifatida. Menejmentning asosiy maqsadi va vazifalari.

O'zbekistonda kichik va oilaviy biznes hamda xususiy tadbirkorlikning yanada erkinlashtirilishi, rag'batlantirilishi va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi. Hozirgi davrda xususiy tadbirkorlik va kichik biznes rivoji yo'lidagi barcha to'siq va cheklovlarni bartaraf etish, unga to'liq erkinlik berish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitining yaratilishi.

Tadbirkorlik kapitalining mohiyati. Tadbirkorlik kapitali va uning harakatidagi ikki tomonlama xususiyatning namoyon bo'lishi. Tadbirkorlik kapitalining funktsional shakllari: pul, unumli kapital va tovar. Kapitalning harakat bosqichlari. Tadbirkorlik kapitali turli shakllarining doiraviy aylanishi.

Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital, ularning farqli belgilari. Kapitalning aylanish vaqti va tezligi. Asosiy kapitalni takror ishlab chiqarish: jismoniy, ma'naviy va iqtisodiy eskirishi va qayta tiklanishi. Amortizatsiya va uning normasi. Jadallashgan amortizatsiya. Asosiy va aylanma kapitaldan foydalanish samaradorligi va uning ko'rsatkichlari. Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari. Tadbirkorlik kapitalini rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan qonunlar, farmonlar, qarorlar va davlat dasturlarining amalga oshirilishi.

11-mavzu. Korxonalar (firma) xarajatlari va foydasi

Ishlab chiqarish xarajatlarini tadqiq etishdagi yondashuvlar. Ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlari. Korxonalar ishlab chiqarish xarajatlari. Ishlab chiqarish xarajatlarning mazmuni, tarkibi va turlari. Bevosita ishlab chiqarish xarajatlari va muomala xarajatlari. Ichki va tashqi xarajatlar. Me'yordagi foyda. Doimiy va o'zgaruvchi xarajatlar. Doimiy, o'zgaruvchi va umumiy (yalpi) xarajatlarning grafikdagi tasviri. O'rtacha va umumiy xarajatlar. O'rtacha xarajatlarning egri chiziqlari. So'nggi qo'shilgan xarajatlar tushunchasi. Xarajatlarni minimallashtirish qoidasi.

Qisqa va uzoq muddatli davrda ishlab chiqarish xarajatlari. Natijalar o'zgarishiga unumdorlik pasayib borishi qonunining ta'siri. Ishlab chiqarish miqyosining ijobiy samarasi. Tannarx.

Korxonalar (firma) ning pul tushumlari va foydasi. Xarajatlar va daromadlar egri chizig'i. Zarar ko'rmaslik nuqtasi. Umumiy foyda. Foydaning tarkib topish bosqichlari. Foyda miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi omillar. Mahsulot qiymati tarkibi. Yalpi foydaning taqsimlanishi. Iqtisodiy foyda va buxgalteriya foydasining farqlanishi. Sof foyda. Foyda normasi va massasi hamda ularni hisoblash. Foyda normasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.

Korxonalar bankrot bo'lishi (sinishi) va sanatsiya qilinishi. Korxonalar foydasini maksimallashtirish sharti va uni ko'paytirish yo'llari. Foyda miqdorini ko'paytirishda moddiy resurslarni tejashning ahamiyati.

Iqtisodiyotni rivojlantirishning 2017-2021 yillarga mo'ljallangan harakatlar strategiyasi va uning ustuvor yo'nalishlarida belgilangan mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish hamda mahsulotlar samaradorligini oshirish bo'yicha belgilangan asosiy vazifalar.

12-mavzu. Ish haqi va mehnat munosabatlari

Yaratilgan mahsulot va daromadlarning taqsimlanish tamoyillari. "Ishlab chiqarishning uch omili", qo'shilgan omil unumdorligi va boshqa nazariyalar. Mazkur nazariyalarning kamchiliklari. Yaratilgan mahsulotni taqsimlashning asosiy yo'nalishlari.

Ish haqi to'g'risida turlicha nazariyalar. Ish haqining iqtisodiy mazmuni. Nominal va real ish haqi. Real ish haqining darajasi va o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar. Ish haqining tabaqalanishi. Ish haqini tashkil qilish shakllari va tizimlari. Tarif tizimi. Minimal ish haqi.

Mehnat munosabatlari. Mehnat shartnomalari. Kasaba uyushmalarining tadbirkorlar va davlat bilan o'zaro munosabatlari. Kasaba uyushmalarining ish haqi darajasini oshirish yo'llari. Ishchi kuchi talabi va taklifini o'zgartirish. Kasb bo'yicha malaka darajasini litsenziyalash. Jamoa shartnomalari va ijtimoiy sug'urta tizimi. Ochiq va yopiq turdagi kasaba uyushmalarining ish haqi darajasiga ta'siri. Mehnat munosabatlarini tartibga solishda davlatning roli.

Davlatning ish haqi siyosati. Respublikada mehnatni rag'batlantirish, ish haqini ko'paytirish va aholi daromadlari o'sishini ta'minlashga qaratilgan siyosatning amalga oshirilishi. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishda belgilangan ish haqi, pensiya va ijtimoiy nafaqalar hajmini izchil oshirish.

13-mavzu. Agrar munosabatlar va agrobiznes

Agrar munosabatlar va ularning bozor tizimidagi xususiyatlari. Yerning resurs sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari. Yerning tabiiy va iqtisodiy unumdorligi. Qishloq xo'jaligida takror ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari. Yer mulkchilik va xo'jalik yuritish ob'ekti. Yerga egalik va yerdan foydalanish huquqi.

Yer rentasi nazariyasiga bo'lgan turli xil yondashuvlar va ularning tarixiy shakllari. Yer rentasining mazmuni va turlari: differentsial renta, absolyut renta, monopol renta, undirma sanoat va qurilish uchastkalaridan olinadigan renta. Ijara haqi. Yerning narxi va uni belgilovchi omillar.

Agrosanoat integratsiyasi. Agrosanoat majuasi va uning sohalari. Agrobiznes va uning turlari. Dehqon, fermer va shirkat xo'jaliklari. Agrofirma, agrosanoat birlashmasi, agrosanoat kombinati.

O'zbekistonda agrar islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari. Yerga mulkchilik munosabatlari. Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash choralari. Tomorqa xo'jaliklarining kengaytirilishi. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi tarkibiy tuzilishini takomillashtirish. 2017-2021 yillarda qishloq joylarda ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari.

4-MODUL. MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISODIYOT)NING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

14-mavzu. Milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy o'lchamlari. Yalpi ichki mahsulot va uning harakat shakllari

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining e'lon qilinishi va milliy iqtisodiyotning shakllanishi. Milliy iqtisodiyotning mazmuni va uning tuzilishi. Makroiqtisodiyot. Makroiqtisodiy tahlil va uning vazifalari. Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish. Milliy mahsulotning iqtisodiy mazmuni va uning harakat shakllari. Yalpi milliy mahsulot va yalpi ichki mahsulot. Nominal va real yalpi ichki mahsulot. Narx indeksi. Yalpi ichki mahsulotning tarkibiy tuzilishi. Sof milliy mahsulot, milliy daromad va shaxsiy daromad. Xufyona iqtisodiyot, uning o'lchamlari va namoyon bo'lish shakllari. YaIMni ko'paytirish omillari va yo'llari.

Milliy hisoblar tizimi. YaIMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv. YaIMni hisoblashga sarf-xarajatlar bo'yicha yondashuv. Uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari. Investitsion sarflar. Davlat sarflari. CHet elliklarning sarflari. YaIMni hisoblashga daromadlar bo'yicha yondashuv.

O'zbekiston iqtisodiyoti yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashni jadallashtirish va uning ko'lamini kengaytirish, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash milliy mahsulotni ko'paytirishning ustuvor yo'nalishi sifatida.

O'zbekistonda 2017-2021 yillarda YaIMni ko'paytirish strategiyasi va uni amalga oshirish imkoniyatlari.

15-mavzu. Yalpi talab va yalpi taklif

Yalpi talab tushunchasi va uning tarkibi. Yalpi talab egri chizig'i. Yalpi talab miqdoriga ta'sir etuvchi omillar: iste'mol sarflaridagi o'zgarishlar, investitsion sarflar, davlat sarflari, sof eksportdagi o'zgarishlar.

Yalpi taklif tushunchasi va uning tarkibi. Yalpi taklif egri chizig'i. Yalpi taklif egri chizig'idagi yotiq, oraliq va tik kesmalar. Yalpi taklif miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar: resurslar narxining o'zgarishi, samaradorlikning o'zgarishi, huquqiy me'yorlarning o'zgarishi.

Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat va uning o'zgarishi. AD-AS modeli. Yalpi talab va yalpi taklif egri chiziqlarining kesishishi. Xrapovik samarasi. Milliy bozorning to'yinganlik darajasi. Taqchillikning iqtisodiy tabiati va uni bartaraf qilish yo'llari.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'siri davom etib turgan va ayrim mamlakatlar o'rtasida ziddiyatlar kuchaygan hozirgi sharoitda yalpi talabning qisqarishi. Yalpi talabning oshirishini qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari.

16-mavzu. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalar

Iste'molning mazmuni va uning turlari. Iste'mol fondi va iste'mol sarflari. Jamg'arma va uning maqsadi. Iste'mol va jamg'arma o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Iste'mol va jamg'arma darajasini belgilovchi omillar. Iste'mol va jamg'arma funktsiyasi. Iste'mol va jamg'arma hajmiga daromaddan tashqari ta'sir ko'rsatuvchi omillar. Iste'mol va jamg'armaga o'rtacha va keyingi qo'shilgan moyillik va ularni aniqlash.

Jamg'arishning mazmuni va uning manbalari. Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadidagi jamg'arish. Jamg'arish normasi. Nominal va real jamg'arish.

Investitsiyalarning mazmuni va vazifalari. Investitsiyalarning manbalari va tuzilishi. Investitsiyalarga sarflar darajasini belgilovchi omillar. Yalpi va sof investitsiyalar. Yalpi investitsiya va amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri. Investitsiya funktsiyasi.

Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi nisbat. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik va keynscha modellari, ular o'rtasidagi farqlar.

O'zbekistonda investitsion faoliyatni ta'minlash va uning shart-sharoitlari. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda ichki investitsiya manbalarni safarbar etish va chet el investitsiyalarini jalb qilishning ahamiyati. Tarkibiy o'zgarishlarni izchil amalga oshirishda qulay investitsiya muhitining yaratilishi takomillashtirilishi. 2017-2021 yillarda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borish.

17-mavzu. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy o'sish va milliy boylik

Iqtisodiy taraqqiyotning mazmuni va ko'rsatkichlari. Iqtisodiy taraqqiyotning iqtisodiy o'sishdan farqli jihatlari. Iqtisodiy taraqqiyotning ekstensiv va intensiv turlari. Iqtisodiy o'sish nazariyalari, kontseptsiya va modellari. Iqtisodiy o'sishning keynscha va neokeynscha modellari. Kobb-Duglas modelining mazmuni. R.Xarrod va Ye.Domar modellari. V.Leontevning "xarajatlar-natijalar" modeli. "Nol darajadagi iqtisodiy o'sish" kontseptsiyasi.

Iqtisodiy o'sishning mazmuni, mezonlari va ko'rsatkichlari. Iqtisodiy o'sish sur'ati. «70 miqdori qoidasi». Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv turlari. Iqtisodiy o'sishning alohida tomonlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Iqtisodiy o'sishning omillari. Yalpi talab va yalpi taklifning iqtisodiy o'sishga ta'siri. Iqtisodiy o'sishni belgilovchi xususiy ko'rsatkichlar. Keyingi qo'shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi ko'rsatkichlari. Real mahsulot o'sishini aniqlab beruvchi omillar.

Milliy boylik va uning tarkibiy qismlari. Moddiy-buyumlashgan, nomoddiy (intellektual) va tabiiy boylik.

Mamlakatning iqtisodiy salohiyati. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyatdan samarali foydalanishi va iqtisodiy o'sish muammolari. Iqtisodiy o'sish samaradorligini ta'minlashda tabiiy, moddiy va moliyaviy resurslardan tejab-tergab foydalanishning ahamiyati.

Mamlakatimizda 2017-2021 yillarga mo'ljallangan keng ko'lamlı dasturlarnı amalga oshirish asosida iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash.

18-mavzu. Milliy iqtisodiyotning muvozanatli va mutanosibli rivojlanishi

Iqtisodiy muvozanat tushunchasi. Umumiqtisodiy va xususiy muvozanat. Turg'un va muttasil rivojlanib boruvchi muvozanatlik. Iqtisodiy muvozanat darajasini aniqlash usullari. Iqtisodiy muvozanatning amal qilish tamoyillari va namoyon bo'lish shakllari.

Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari. Mutanosibliklarning tasniflanishi. Mutanosibliklarni ta'minlash orqali milliy ishlab chiqarishning muvozanatli rivojlantirilishi.

O'zbekistonda iqtisodiyotning tarkibiy o'zgartirish, diversifikatsiyalash modernizatsiyalash asosida mutanosibli rivojlantirilishi. Makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosatining amalga oshirilishi. Harakatlar strategiyasi bo'yicha milliy iqtisodiyotning mutanosibli va barqarorligini ta'minlash, uning tarkibida sanoat, xizmat ko'rsatish sohasi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ulushini ko'paytirish.

19-mavzu. Iqtisodiyotning siklligi va makroiqtisodiy beqarorlik

Iqtisodiy rivojlanishdagi nomutanosibliklar va ularning namoyon bo'lish shakllari. Iqtisodiyotning siklli rivojlanishi. Iqtisodiy sikl fazalari. Siklik tebranishlar.

Iqtisodiy sikl nazariyalari. Eksternal va internal nazariyalar. Sof monetar nazariya. Yetarlicha iste'mol qilmaslik nazariyasi. Jamg'arish nazariyasi. Psixologik nazariya. Iqtisodiy sikl turlari.

Iqtisodiy inqirozning mazmuni, sabablari va turlari. Pul-kredit sohasidagi inqiroz, valyuta inqirozi, birja inqirozi, ekologik inqiroz, tarmoqlar inqirozi, tarkibiy inqiroz, agrar inqiroz. Davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlar. Ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlari.

2008 yilda kelib chiqqan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mohiyati, kelib chiqish sabablari va salbiy oqibatlari. Rivojlangan mamlakatlarning jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan chiqish borasidagi chora-tadbirlari. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining O'zbekiston iqtisodiyotiga ta'siri hamda uning oqibatlarining oldini olish va yumshatishga asos bo'lgan omillar.

20-mavzu. Ishchi kuchi, uning bandligi va ishsizlik

Yalpi ishchi kuchining ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni. Ishchi kuchining takror ishlab chiqarilishi. Ishchi kuchining miqdor va sifat jihatdan aniqlanishi. FTTni ishchi kuchining sifat jihatdan takomillashuviga ta'siri. Nufus qonuni. Aholining tabiiy o'sishi. Ishchi kuchi migratsiyasi va uning shakllari.

Ishchi kuchi bozori. Ishchi kuchiga talab va taklif hamda uni aniqlovchi omillar. Ishchi kuchining qiymati. Ishchi kuchi bozorining ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari. Fillips egri chizig'i. Ishchi kuchining ayrim sohalardan bo'shishi va uni qayta taqsimlashning bozor mexanizmi.

Ishchi kuchi bandligi to'g'risida turli xil nazariyalar. Neoklassik, keynscha, monetaristik, institutsional-sotsiologik maktab kontseptsiyalari. SHartnomaga asoslangan bandlik nazariyasi. Bandlik modellari. Moslashuvchan ishchi kuchi bozori kontseptsiyasi.

Ishsizlik va uning turlari. Friksion, tarkibiy va siklik ishsizlik. Institutsional, texnologik, hududiy, yashirin, turg'un ishsizlik. Ishsizlikning tabiiy darajasi. Ishsizlik darajasi va uni aniqlash. Ishsizlikning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari. A.Ouken qonuni. Ishsizlik va inflyatsiyaning o'zaro bog'liqligi.

O'zbekistonda 2017-2021 yillarda ishchi kuchi bandligini ta'minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish, ishchi kuchi bozori mutanosibligi va infratuzilmasini rivojlantirish borasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari.

21-mavzu. Moliya tizimi va moliyaviy siyosat

Moliyaning mazmuni va ahamiyati. Moliyaviy munosabatlarning ob'ektlari va sub'ektlari. Moliyaning vazifalari. Moliya tizimi va uning bo'g'inlari. Davlat byudjeti va uning moliyaviy resurslarni shakllantirishdagi ahamiyati. O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining tuzilishi.

Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari tarkibi hamda ularning egri chizig'i. Byudjet taqchilligi va davlat qarzlari, ularning iqtisodiyotga ta'siri. Davlat ichki qarzi. Davlat krediti. Davlat tashqi qarzi. 2017-2021 yillarda O'zbekistonda davlat byudjetining barcha darajalarida mutanosiblikni ta'minlash.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar va uning vazifalari. Soliq solish tamoyillari. Soliq imtiyozlari. Soliqlarning turkumlanishi. Laffer egri chizig'i. Soliq yuki va uning darajasini aniqlash. Soliq yukining taqsimlanishi. Moliyaviy siyosat. Fiskal (soliq-byudjet) siyosat.

O'zbekistonda soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish hamda unifikatsiya qilish.

22-mavzu. Pul-kredit tizimi. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi roli

Pul muomalasi. Pul tizimi va uning tarkibiy qismlari. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va unga ta'sir etuvchi omillar. Pul muomalasi qonunlari. Pulning aylanish tezligi. Pul miqdorini aniqlashga turlicha yondashuvlar. $MV=PQ$ tenglamasining amal qilishi. Pul agregatlari. Pul bozorida talab va taklif. Pul taklifi va uning multiplikatori.

Inflyatsiya va uning kelib chiqish sabablari. Inflyatsiya darajasi va sur'ati. Talab va taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya turlari: o'rmalab boruvchi, jadal va giperinflyatsiya. Inflyatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari, Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosati.

Kreditning mohiyati, vazifalari va turlari. Kredit munosabatlarining ob'ektlari va sub'ektlari. Kredit resurslarining manbalari. Kredit berish tamoyillari. Foiz stavkasi va uning darajasini aniqlovchi omillar. Kredit-pul tizimini davlat tomonidan tartibga solish.

Banklarning iqtisodiy mazmuni. Bank tizimi. Markaziy bank va uning vazifalari. Tijorat banklari va ularning vazifalari. Bank operatsiyalari va bank foydasining hosil bo'lishi. Bank tizimining takomillashtirilishi. IS – LM modelida byudjet-soliq va pul kredit siyosati.

O'zbekistonda milliy valyutani mustahkamlash siyosatining amalga oshirilishi. So'mning xarid quvvatini oshirib borish va barqarorligini ta'minlash. Inflyatsiyaga qarshi aniq o'ylangan siyosat o'tkazish. Pul miqdorining o'sishini tovarlar va xizmatlar miqdorining tegishli darajada o'sishi bilan bog'lab olib borish. Milliy valyuta almashuv kursining barqarorligiga erishish. 2017-2021 yillarda ilg'or xalqaro tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash.

23-mavzu. Bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning roli

Iqtisodiyotni tartibga solishning mohiyati va zarurligi. Iqtisodiyotni tartibga solishning klassik, monetaristik, keynscha nazariyalari.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi. Davlatning iqtisodiy o'rni va vazifalari: bozor munosabatlari qatnashchilarini huquqiy himoyalash, raqobatchilik muhitini vujudga keltirish; resurslar, mahsulotlar va daromadlarni qayta taqsimlash; iqtisodiyotning va pul muomalasining barqarorligini ta'minlash; tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish. Fan-texnika taraqqiyoti, tarkibiy, ijtimoiy va mintaqaviy siyosatni amalga oshirishda davlatning o'rni.

Davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi bevosita va bilvosita usullari. Iqtisodiyotning davlat sektori va uning chegaralari. Davlat buyurtmalari va davlat xaridlari. Iqtisodiyotni bevosita tartibga solishning ma'muriy vositalari. Iste'molchi va ishlab chiqaruvchi ortiqchaligi. Pul-kredit siyosati. Monetar siyosat. Byudjet siyosati. Davlat iqtisodiy dasturlari. Tashqi iqtisodiy usullar.

Hozirgi sharoitda davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi rolga qarashlarning o'zgarishi. O'zbekistonda 2017-2021 yillarda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tartibga solishda davlat ishtirokini kamaytirish, davlat boshqaruvi tizimini markazlashtirishdan chiqarish va demokratlashtirish, davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish, nodavlat, jamoat tashkilotlari va joylardagi o'zini-o'zi boshqarish organlarining rolini oshirish vazifalari.

24-mavzu. Aholi daromadlari va davlatning ijtimoiy siyosati

Aholi daromadlari, ularning turlari va shakllanish manbalari. Nominal va real daromad. Daromadlarning tabaqalanish sabablari va omillari. Turmush darajasi va sifati. Turmush darajasi va qashshoqlikning ko'rsatkichlari. Oila byudjeti: daromadlar va xarajatlar tarkibi. Farovonlikning eng quyi chegarasi. Turmush tarzi. Yashash minimumi. Iste'molchi savatchasi.

Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash. Lorents egri chizig'i. Ditsel va Jini koeffitsientlari. Kuznets gipotezasi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar.

Daromadlarni davlat tomonidan qayta taqsimlash g'oyasi, maqsadi va dastaklari. Ijtimoiy to'lovlar. Ijtimoiy siyosat. O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishlari.

Ichki iste'mol bozorini himoya qilish. Aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash. Aholi real pul daromadlarini va xarid qobiliyatini oshirish, kam ta'minlangan oilalar sonini va aholining daromadlari bo'yicha farqlanish darajasini yanada kamaytirish.

5-modul. Jahon xo'jaligi

25-mavzu. Jahon xo'jaligi va uning evolyutsiyasi

Jahon xo'jaligining tashkil topishi, bosqichlari va asosiy belgilari. Jahon xo'jaligi sub'ektlari. Jahon mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari. Ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi. Xalqaro mehnat taqsimoti. Iqtisodiy o'zaro bog'liqlikning o'sishi va bevosita xalqaro ishlab chiqarishning shakllanishi. Iqtisodiyotning baynalmilallashuvida FTT va transmilliy kapitalning o'rni.

Globalashuv jarayonining mohiyati va asosiy yo'nalishlari. Jahon xo'jaligi globalashuvi jarayonlarining ziddiyatli tomonlari. Turli mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanishning bir tekisda bormasligi. Boy va qashshoq mamlakatlar o'rtasidagi farqning kuchayishi. Ekologik halokat tahdidlarining kuchayib borishi. Turli mamlakatlarda aholi soni o'zgarishining farqlanishi. 2008 yildagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining vujudga kelishiga globalashuv jarayonlarining ta'siri.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mazmuni va shakllari. Kapitalning xalqaro harakati. Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi. Fan-texnika yutuqlarining xalqaro ayirboshlanishi. Jahon infratuzilmasining rivojlanishi.

Jahon xo'jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish. Moliya, valyuta va kredit, jahon savdosi sohasidagi tartibga soluvchi tuzilmalar.

O'zbekistonda 2017-2021 yillarda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar, davlat mustaqilligi, suverenitetini mustahkamlash, mamlakatning xalqaro munosabatlarning teng huquqli sub'ekti sifatidagi shuni va rolini oshirish, rivojlangan demokratik davlatlar qatoriga kirish, O'zbekistonning yon-atrofidagi xavfsizlik, barqarorlik va ahil qo'shni uchun muhitini shakllantirish.

26-mavzu. Xalqaro iqtisodiy integratsiya va O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi

Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlari to'g'risidagi turlicha nazariyalar va ularning asosiy yo'nalishlari. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mazmuni. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini taqozo qiluvchi omillar. Jahondagi asosiy integratsion guruhlarining amal qilish xususiyatlari. Ochiq iqtisodiyot va uning o'ziga xos belgilari.

Davlatlararo iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishidagi shart-sharoitlar. Turli mintaqalardagi asosiy integratsion guruhlar. Yevropa Ittifoqi (EI), Erkin savdo to'g'risida SHimoliy Amerika bitimi (NAFTA), Janubi-SHarqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (ASEAN), Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH).

O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga qo'shilishining shart-sharoitlari. Respublikaning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvining global, transkontinental, mintaqalararo, mintaqaviy darajalari. O'zbekiston tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari.

O'zbekiston turli mamlakatlar bilan o'zaro manfaatli ikki tomonlama hamkorlik aloqalarining kuchayib borishi mamlakatimizda ochiq industrial iqtisodiy hududlarning rivojlanishi. O'zbekistonning yaqin qo'shni mamlakatlar bilan iqtisodiy hamkorligi kuchayishi.

27-mavzu. Jahon bozori. Xalqaro valyuta va kredit munosabatlari

Xalqaro savdo to'g'risidagi turli xil nazariyalar. Mutlaq ustunlik va qiyosiy ustunlik nazariyalari. Xeksher-Olin-Samuelson modeli. Ishlab chiqarish omillari nisbati nazariyasi. Ishchi kuchi malakasi modeli. Muqobil xarajatlar modeli. Tovarning hayotiy sikli nazariyasi.

Xalqaro savdoning mazmuni. Eksport va import, ular o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi. Taqqoslama eksport ixtisoslashuvi koeffitsienti. Eksport kvotasi. Eksport va import multiplikatori. Eksport va import hajmi o'zgarishining yalpi milliy ishlab chiqarish hajmiga ta'siri. Xalqaro savdoning xususiyatlari. Proteksionizm va erkin savdo siyosatlarini rag'batlantirish usullari.

To'lov balansi va uning tarkibi. Tashqi savdo balansi. Absorbtsiya. Kapital harakati balansi. Rasmiy zaxiralarning asosiy ko'rinishlari. Rasmiy zaxiralar bo'yicha operatsiyalar. 2008 yildagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining vujudga kelishida tashqi qarz va tashqi savdo balansidagi nomutanosibliklar kuchayishining ta'siri.

Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari. Milliy va xalqaro valyuta tizimi. Jahon valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari: oltin standart, oltin-devizli va suzib yuruvchi valyuta tizimi. Valyuta kursi va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar. Xarid qilish layoqati pariteti nazariyasi.

Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi. Xalqaro valyuta fondi. Yevropa valyuta tizimi. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki. Xalqaro moliyaviy korporatsiya. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti. Yevropa tiklanish va taraqqiyoti banki. Osiyo taraqqiyot banki.

III.2. Amaliy mashg'ulot mavzularini taqsimlanishi

№	Amaliy mashg'ulot mavzulari	Soati
1-modul. Iqtisodiy taraqqiyotning umumiy asoslari		
1	1-mavzu. "Iqtisodiyot nazariyasi" fanining predmeti va bilish usullari	2
2	2-mavzu. Ishlab chiqarish jarayoni va uning natijalari	2
3	3-mavzu. Iqtisodiy tizimlar va mulkchilik munosabatlari	2
4	4-mavzu. Tovar-pul munosabatlari rivojlanishi bozor iqtisodiyoti shakllanishi va amal qilishining asosidir	4
2-MODUL. BOZOR IQTISODIYOTI NAZARIYASI		
5	5-mavzu. Bozor iqtisodiyotining mazmuni va amal qilishi	2
6	6-mavzu. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri va uning O'zbekistondagi xususiyatlari	4
3-MODUL. MIKROIQTISODIYOTNING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI		
7	7-mavzu. Talab va taklif nazariyasi. Bozor muvozanati	2
8	8-mavzu. Raqobat va monopoliya	2
9	9-mavzu. Narxning mohiyati va shakllanish xususiyatlari	2
10	10-mavzu. Tadbirkorlik faoliyati va uning shakllari. Tadbirkorlik kapitali va uning aylanishi	2
11	11-mavzu. Korxonalar (firma) xarajatlari va foydasi	2
12	12-mavzu. Ish haqi va mehnat munosabatlari	2
13	13-mavzu. Agrar munosabatlar va agrobiznes	2
4-MODUL. MILLIY IQTISODIYOT (MAKROIQTISODIYOT)NING AMAL QILISH VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI		
14	14-mavzu. Milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy o'lchamlari. Yalpi ichki mahsulot va uning harakat shakllari	2
15	15-mavzu. Yalpi talab va yalpi taklif	2
16	16-mavzu. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalar	2
17	17-mavzu. Iqtisodiy taraqqiyot, iqtisodiy o'sish va milliy boylik	2
18	18-mavzu. Milliy iqtisodiyotning muvozanatli va mutanosibli rivojlanishi	2
19	19-mavzu. Iqtisodiyotning siklligi va makroiqtisodiy beqarorlik	2
20	20-mavzu. Iishchi kuchi, uning bandligi va ishsizlik	2
21	21-mavzu. Moliya tizimi va moliyaviy siyosat	2
22	22-mavzu. Pul-kredit tizimi. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi roli	2
23	23-mavzu. Bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning roli	2

24	24-mavzu. Aholi daromadlari va davlatning ijtimoiy siyosati	4
5-modul. Jahon xo'jaligi		
25	25-mavzu. Jahon xo'jaligi va uning evolyutsiyasi	2
26	26-mavzu. Xalqaro iqtisodiy integratsiya va O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishi	2
27	27-mavzu. Jahon bozori. Xalqaro valyuta va kredit munosabatlari	2
	Umumiy jami	60 soat
IV. 1. MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARINI TAQSIMLANISHI		
1-semestr		
№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Soati
1	Iqtisodiyot tushunchasi, iqtisodiy faoliyatning mazmuni.	2
2	Takror ishlab chiqarish fazalari: ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash, iste'mol.	2
3	Ehtiyojlarning mazmuni va ularning turkumlanishi.	2
4	Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar.	2
5	Mikro va makroiqtisodiy tahlil.	2
6	Ishlab chiqarish omillari va ularning turkumlanishi.	2
7	Ishlab chiqarish jarayonining mazmuni va uning iqtisodiy asoslari.	2
8	Ishlab chiqarish samaradorligi. Mehnat unumdorligi	2
9	FTTning evolyutsion va revolyutsion shakllari.	2
10	Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va uning bosqichlari	2
11	Iqtisodiy tizim tushunchasi. Iqtisodiy tizim modellari.	2
12	Bozor iqtisodiyoti va uning bosqichlari.	2
13	Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy mazmuni, shakllari.	2
14	O'zbekistonda mulkchilikni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish.	2
15	Ijtimoiy xo'jalik shakllari. Natural va tovar ishlab chiqarish.	2
16	Tovar ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanishi sabablari.	2
17	Qiymatning mehnat nazariyasi. Qiymat qonuni.	2
18	Pulning kelib chiqishi va mazmuni.	2
19	O'zbekistonda milliy valyuta – so'mning muomalaga kiritilishi.	2
20	Bozor iqtisodiyotining mazmuni va uning rivojlanishi.	2
21	Bozor iqtisodiyotining afzalliklari va zaif tomonlari.	2
22	Bozorning turkumlanishi. Resurslar, mahsulotlar va daromadlarning doiraviy aylanish diagrammasi.	2
23	Bozor infratuzilmasi va uning tarkibi.	2
24	Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining mazmuni.	2
25	O'tish davri iqtisodiyotining asosiy belgilari.	2
26	Bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'zbek modeli, uning tamoyillari va xususiyatlari.	2
27	Iqtisodiy islohotlarning mazmuni. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish kontseptsiyasi va strategiyasi.	2
28	O'zbekistonda milliy taraqqiyot bosqichlari.	2
29	Modernizatsiyalash jarayonining mazmuni va ahamiyati.	2
30	Talab tushunchasi. Talab qonuni. Talab egri chizig'i.	2
31	Taklif tushunchasi. Taklif qonuni. Taklif egri chizig'i.	1
32	Bozor muvozanati. Xususiy va umumiy muvozanatlik.	1
33	Talab va taklif egiluvchanligi va ularni belgilab beruvchi omillar.	1

34	Iste`molchi xatti-harakati nazariyasi.	1
35	Befarqlik egri chizig`i. Befarqlik kartasi. Byudjet chizig`i.	1
36	Raqobatning mohiyati va ob`ektiv asoslari, vazifalari.	1
37	Raqobatning turlari va shakllari, usullari.	1
38	Monopoliyalarning turlari. Monopolistik birlashmalar shakllari.	1
39	Rivojlangan mamlakatlarda monopoliyaga qarshi siyosat borasidagi tajribalar.	1
40	O`zbekistonda raqobat muhitining kuchaytirish borasidagi chora-tadbirlar	1
41	Narxning mazmuni va uning ob`ektiv asoslari. Narx to`g`risidagi nazariyalar.	1
42	Bozor iqtisodiyoti sharoitida narxning vazifalari.	1
43	Narx turlari Narx diapazoni va narx pariteti.	1
44	Narx siyosati va uning O`zbekistonda amalga oshirilish xususiyatlari.	1
45	Tadbirkorlik faoliyatining mazmuni, mohiyati va rivojlanish shart-sharoitlari.	1
46	O`zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning erkinlashtirilishi va rag`batlantirilishi.	1
47	Tadbirkorlik kapitalining mohiyati.	1
48	Tadbirkorlik kapitalining aylanishi. Asosiy va aylanma kapital.	1
49	Ishlab chiqarish xarajatlarining mazmuni, tarkibi va turlari.	1
50	Tannarx.	1
51	Foydaning tarkib topish bosqichlari. Foyda miqdoriga ta`sir ko`rsatuvchi omillar.	1
52	YAlpi foydaning taqsimlanishi. Iqtisodiy foyda va buxgalteriya foydasining farqlanishi.	1
53	Bankrotlik va sanatsiya.	1
54	Foyda miqdorini ko`paytirishda moddiy resurslarni tejashning ahamiyati.	1
55	Ish haqi to`g`risida turlicha nazariyalar. Uning iqtisodiy mazmuni.	1
56	Nominal va real ish haqi.	1
57	Ish haqini tashkil qilish shakllari va tizimlari. Minimal ish haqi.	1
58	Mehnat munosabatlari.	1
59	Ishchi kuchi talabi va taklifini o`zgartirish.	1
60	Mehnat munosabatlarini tartibga solishda davlatning roli.	1
61	Agrar munosabatlar va ularning bozor tizimidagi xususiyatlari.	2
62	Erning resurs sifatidagi o`ziga xos xususiyatlari. Erning tabiiy va iqtisodiy unumdorligi.	2
63	Qishloq xo`jaligida takror ishlab chiqarishning o`ziga xos xususiyatlari.	2
64	Er rentasining mazmuni va turlari.	2
65	Agrosanoat integratsiyasi. Agrosanoat majyasi va uning sohalari. Agrobiznes.	2
66	O`zbekistonda agrar islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo`nalishlari.	2
67	Milliy iqtisodiyotning mazmuni va uning tuzilishi.	2
68	Makroiqtisodiy tahlil va uning vazifalari. Asosiy makroiqtisodiy ko`rsatkichlar.	2

69	Milliy mahsulotning iqtisodiy mazmuni va uning harakat shakllari.	2
70	Milliy hisoblar tizimi. YAIMni hisoblash usullari	2
71	YAlpi talab tushunchasi va uning tarkibi.	2
72	YAlpi taklif tushunchasi va uning tarkibi. YAlpi taklif egri chizig`i.	2
73	YAlpi talab va yalpi taklif o`rtasidagi muvozanat va uning o`zgarishi.	2
74	Taqchillikning iqtisodiy tabiati va uni bartaraf qilish yo`llari.	2
75	Iste`molning mazmuni va uning turlari.	2
76	Jamg`arma va uning maqsadi. Iste`mol va jamg`arma o`rtasidagi nisbatning o`zgarishi.	2
77	Investitsiyalarning mazmuni va vazifalari.	2
78	O`zbekistonda investitsion faoliyatni ta`minlash va uning shart-sharoitlari.	2
79	Iqtisodiy taraqqiyot tushunchasi uning iqtisodiy tavsifi	2
80	Iqtisodiy o`shishning keynscha va neokeynscha modellari.	2
81	Milliy boylik va uning tarkibiy qismlari.	2
82	Mamlakatning iqtisodiy salohiyati.	2
83	Iqtisodiy muvozanat tushunchasi. Umumiy iqtisodiy va xususiy muvozanat.	2
84	Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari. Mutanosibliklarning tasniflanishi.	2
85	O`zbekistonda iqtisodiyotni tarkibiy o`zgartirish, diversifikatsiyalash, modernizatsiyalash.	2
86	Makroiqtisodiy barqarorlashtirish siyosatini amalga oshirish natijalari.	2
87	Iqtisodiy rivojlanishdagi nomutanosibliklar va iqtisodiyotning siklli rivojlanishi.	2
88	Iqtisodiy sikl fazalari. Siklik tebranishlar. Iqtisodiy sikl nazariyalari.	2
89	Iqtisodiy inqirozning mazmuni, sabablari va turlari.	2
90	Ishchi kuchi bozori. Ishchi kuchiga talab va taklif	2
91	Ishsizlik va inflyatsiyaning o`zaro bog`liqligi.	1
92	O`zbekistonda ishchi kuchi bandligini ta`minlash siyosati	1
93	Moliyaning mazmuni va ahamiyati. Moliyaviy munosabatlarning ob`ektlari va sub`ektlari.	1
94	Davlat byudjeti va uning moliyaviy resurslarni shakllantirishdagi ahamiyati.	1
95	Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari tarkibi. Byudjet taqchilligi va davlat qarzlari.	1
96	Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar va uning vazifalari.	1
97	Soliq yuki va uning darajasini aniqlash. Soliq yukining taqsimlanishi.	1
98	Moliyaviy siyosat. Fiskal (soliq-byudjet) siyosat.	1
99	Pul muomalasi qonunlari. Pulning aylanish tezligi. Pul agregatlari.	1
100	Pul bozorida talab va taklif. Pul taklifi va uning mul`tiplikatori.	1
101	Inflyatsiya va uning kelib chiqish sabablari, turlari.	1
102	Kreditning mohiyati, vazifalari va turlari.	1
103	Banklarning iqtisodiy mazmuni. Bank tizimi.	1
104	O`zbekistonda pul-kredit siyosati.	1
105	Iqtisodiyotni tartibga solishning mohiyati, unga yondashuvlar.	1

	106	Davlatning iqtisodiy o`rni va vazifalari.	1
	107	Tartibga solish usullari.	1
	108	Davlat buyurtmalari va davlat xaridlari.	1
	109	Aholi daromadlari, ularning turlari va shakllanish manbalari.	1
	110	Turmush darajasi va sifati. Oila byudjeti. Turmush tarzi. YAshash minimumi. Iste`molchi savatchasi.	1
	111	Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash. Lorents egri chizig`i. Ditsel` va Jini koeffitsientlari. Kuznets gipotezasi.	1
	112	Globalashuv jarayonining mohiyati va asosiy yo`nalishlari.	1
	113	Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning mazmuni va shakllari.	1
	114	Jahon xo`jaligi aloqalarini xalqaro tartibga solish.	1
	115	Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mazmuni, asosiy shakllari, omillar.	1
	116	O`zbekiston tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy yo`nalishlari.	1
	117	Proteksionizm va erkin savdo siyosatlarini.	1
	118	To`lov balansi va uning tarkibi. Tashqi savdo balansi.	1
	119	Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari.	1
	120	Valyuta-moliya sohasidagi davlatlararo tashkilotlar faoliyatining rivojlanishi.	1
		Jami	200
3	<p>V. Fan o`qitilishining natijalari (shakllanadigan kompetentsiyalar)</b>  Fanni o`zlashtirishi natijasida talaba:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Iqtisodiyot nazariyasi fanining fanlar tizimida tutgan o`rni, obyektini va predmeti, shakllanishi, rivojlanishi, zamonaviy tuzilishi haqida <i>tasavvur va bilimga ega bo`lishi</i>; • Iqtisodiyot nazariyalari asoslarini, qonunlar, asosiy tushunchalar, jarayonlarning xususiyatlarini bilish va ulardan foydalanish <i>ko`nikmalariga ega bo`lishi</i>; <p>Talaba iqtisodiyot nazariyasini oddiydan murakkabga tomon rivojlanish jarayonlarni tahlil qilish usullarini qo`llash, iqtisodiy muammolar bo`yicha yechimlar qabul qilish ko`nikmalariga ega bo`lishi kerak.</p>		
4	<p>VI. Ta`lim texnologiyalari va metodlari</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- ma`ruzalar; - interfaol keys-stadilar; - seminarlar (mantiqiy fikrlash, tezkor savol-javoblar); - guruhlarda ishlash; - individual loyixalar - jamoa bo`lib ishlash va ximoya qilish uchun loyihalar 		
5	<p>VIII. KREDITLARNI OLISH UCHUN TALABLAR</p> <p>Fanga ajratilgan kreditlar talabalarga har bir semestr bo`yicha nazorat turlaridan ijobiy natijalarga erishilgan taqdirda taqdim etiladi.</p> <p>Fan bo`yicha talabalar bilimni baholashda oraliq (ON) va yakuniy (YaN) nazorat turlari qo`llaniladi. Nazorat turlari bo`yicha baholash: 5 – “a`lo”, 4 – “yaxshi”, 3 – “qoniqarli”, 2 – “qoniqarsiz” baho mezonlarida amalga oshiriladi.</p> <p>Oraliq nazorat semestrda bir marta og`zaki shaklida o`tkaziladi.</p> <p>Talabalar semestrlar davomida fanga ajratilgan amaliy (seminar) mashg`ulotlarda muntazam, har bir mavzu bo`yicha baholanib boriladi va o`rtachalanadi. Bunda talabaning</p>		

	<p>amaliy (seminar) mashg'ulot hamda mustaqil ta'lim topshiriqlarini o'z vaqtida, to'laqonli bajarganligi, mashg'ulotlardagi faolligi inobatga olinadi.</p> <p>SHuningdek, amaliy (seminar) mashg'ulot va mustaqil ta'lim topshiriqlari bo'yicha olgan baholari oraliq nazorat turi bo'yicha baholashda inobatga olinadi. Bunda har bir oraliq nazorat turi davrida olingan baholar o'rtachasi oraliq nazorat turidan olingan baho bilan qayta o'rtachalanadi.</p> <p>O'tkazilgan oraliq nazoratdan olingan baho oraliq nazorat natijasi sifatida qaydnomaga rasmiylashtiriladi.</p> <p>Yakuniy nazorat turi semestrlar yakunida tasdiqlangan grafik bo'yicha test shaklida o'tkaziladi.</p> <p>Oraliq (ON) va yakuniy (YaN) nazorat turlarida:</p> <p>Talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – 5 (a'lo) baho;</p> <p>Talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – 4 (vaxshi) baho;</p> <p>Talaba olgan bilimini amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – 3 (qoniqarli) baho;</p> <p>Talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas, deb topilganda – 2 (qoniqarsiz) baho bilan baholanadi.</p>
6	<p style="text-align: center;">Asosiy adabiyotlar</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Mc. Connell, Brue. Economics. 19 th edition. Mcgraw-Hill/Irwin, USA, 2014. 2. N. Gregory Mankiw. Principles of Economics, 7th edition. Amazon, USA, 2014. 3. Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. Economics. 19th edition. Mc Graw-Hill Companies. USA, 2015 4. Xodiyev B.Yu., Shodmonov Sh.Sh. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: «Barkamol fayz-media», 2017. – 783 bet. 5. Xajiyev B.D., Mamaraximov B.E., Mambetjanov Q.Q. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik (rus tilida). –T.: “Iqtisodiyot”, 2019.-548 bet 6. O'lmasov A., Vahobov A.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2014. – 480 bet. <p style="text-align: center;">Qo'shimcha adabiyotlar</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент, Ўзбекистон, 2017. – 46 б. 2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi PF-4947-sonli Farmoni. Manbaa: www.lex.uz 3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 yanvardagi “2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasining rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini “Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida”gi PF-5635-sonli Farmoni. 4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy majlisga Murojaatnomasi // Xalq so'zi gazetasi, 2018 yil 29 dekabr. 5. Shodmonov Sh.Sh., Mamarahomov B.E. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma'ruzalar matni. – T.: Iqtisodiyot –moliya, 2010.- 728 bet.

	<p>6. Shodmonov Sh.Sh., G'ofurov.U.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik.-T.: Iqtisodiyot-moliya, 2010.-728 bet.</p> <p>7. Экономическая теория: Учебник для бакалавров / под обѣ. Ред. А.А.Кочеткова. 5 – изд., перераб. И доп. – М. : издательско – торговая корпорация «Дашков и К», 2014.-696 с.</p> <p>8. Экономическая теория. Экономические системы: формирование и развитие: Учебник / Под ред. И.К.Ларионова, С.Н.Сильвестрова. – М.:издательско – торгова корпорация «Дошков и К», 2015.-876 с.</p> <p>9. Экономическая теория.(политекономия): Учебник / Под обѣ. Ред. Д-ра экон. Наук, проф., засл. Деятеля науки РФ ГП. Журавлевой. -5-е изд. – М.: ИНФРА – М, 2014,-864 с.- (Высшее образование).</p> <p>10. Экономическая теория: учебное пособие / коллектив авторов: под ред. В.М.Соколинского.- 7-е изд., стер. –М.: КНОРУС, 2014. -464с.</p> <p>11. Экономическая теория: учебное пособие / Р.Г. Янбасиров.- М.: ИД «ФОРУМ»: ИНФРА – М, 2013. -624 с.:-(Высшее образование).</p> <p style="text-align: center;">Internet saytlari</p> <p>1. www.press-service.uz –O'zbekiston Respublikasi Prezidentining matbuot hizmati.</p> <p>2. www.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi hukumati portal.</p> <p>3. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.</p> <p>4. www.edu.uz –O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi portal.</p> <p>5. www.stat.uz – O'zbekiston respublikasi Davlat statistika qo'mitasi rasmiy sayti.</p> <p>6. www.cbu.uz – O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti.</p> <p>7. www.mineconomy.uz o'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi rasmiy sayti.</p> <p>8. www.mf.uz – O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi rasmiy sayti.</p> <p>9. www.norma.uz – O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi sayti.</p> <p>10. www.tsue.uz – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti rasmiy sayti.</p> <p>11. www.tradingeconomics.com-экономические показатели</p> <p>12. www.ereport.ru –Обзорная информация по мировой экономике.</p> <p>13. www.catback.ru – научные статьи учебные материалы по экономике sayti</p>
7	<p>Namangan davlat universiteti tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan:</p> <p>- “Yashil Iqtisodiyot va barqaror biznes” kafedrasining 2024-yil, 24-iyundagi 11-sonli majlisida muhokama qilingan va tasdiqqa tavsiya etilgan.</p> <p>- Iqtisodiyot fakulteti kengashining 2024-yil, 25- iyundagi 16-sonli majlisida ma'qullangan va tasdiqqa tavsiya etilgan.</p> <p>- NamDU o'quv-uslubiy kengashining 2024-yil, 28- iyundagi 16-sonli majlisida muhokama qilingan va tasdiqlangan.</p>
8	<p>Fan/modul uchun mas'ul: Sh.Z.Lutpidinov - Namangan davlat universiteti “Yashil Iqtisodiyot va barqaror biznes” kafedrasi katta o'qituvchisi (Phd)</p>
9	<p>Taqrizchilar: K.I.Sirojiddinov – NamDU Iqtisodiyot kafedrasi dotsentii, i.f.n. D.Boymirzayev – NamDU “Menejment” kafedrasi mudiri</p>

O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i:

X. Mirzaaxmedov

Iqtisodiyot fakulteti dekani:

N. Narzullayev

**Yashil iqtisodiyot va barqaror biznes
kafedrasi mudiri:**

B. Urinov

Tuzuvchi:

Sh. Lutpidinov

TEST SAVOLLARI

1. Iqtisodiyotning bosh masalasi va doimiy muammosi:

- a) nima, qanday, qancha va kim uchun ishlab chiqarish;
- b) ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun qancha ishchi kuchi sarflash kerak;
- v) davlatning milliy daromadini qanday oshirish mumkin;
- d) to'g'ri javob yo'q.

2. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti nimadan iborat?

- a) ijtimoiy munosabatlarni o'rganish;
- v) iqtisodiy munosabatlarni va ijtimoiy xo'jaliklarni samarali yuritishning iqtisodiy qonun-qoidalarini o'rganish;
- g) huquqiy munosabatlarni o'rganish;
- d) tabiiy jarayon va hodisalarni o'rganish.

3. Ehtiyoj - bu.....

- a) talab;
- b) hayotiy vositalarga bo'lgan zaruriyat;
- v) iste'mol jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan vosita;
- d) to'g'ri javob yo'q.

4. Ishlab chiqarishning asosiy omillari:

- b) xom-ashyo va ishlab chiqarish texnologiyasi;
- v) mehnat va ishlab chiqarish resurslari;
- g) ishchi kuchi, kapital, yer va tadbirkorlik qobiliyati;
- d) hamma javoblar to'g'ri.

5. Ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi qanday aniqlanadi?

- a) ishlab chiqarish natijalari kapital sarflari bilan taqqoslanadi;
- b) ishlab chiqarish natijalari umumiy sarf-xarajatlar bilan taqqoslanadi;
- g) ishlab chiqarish natijalari aylanma mablag'lar bilan taqqoslanadi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

6. Davlat mulkini xususiylashtirishning dastlabki bosqichida qanday vazifa amalga oshiriladi?

- a) ommaviy xususiylashtirish amalga oshiriladi;
- b) kichik xususiylashtirish amalga oshiriladi;
- g) ko'p ukladli iqtisodiyot real shakllanadi;
- d) xususiy mulk hukmron shaklga aylanadi.

7. Tovar qiymati qanday mehnat sarflarini ifodalaydi?

- b) zaruriy;
- v) qo'shimcha;
- g) ijtimoiy-zaruriy;
- d) umumiy.

8. Pulning qaysi vazifasi narxning shakllanishi bilan bog'liq?

- a) muomala vositasi;
- v) qiymat o'lchovi;
- g) jamg'arma vositasi;
- d) jahon puli.

9. Mehnat unumdorligi qanday aniqlanadi?

- a) mahsulot miqdorini uni ishlab chiqarishga ketgan ish vaqtiga nisbati bilan;
- v) mahsulot miqdorini asosiy kapitalga taqqoslash yo'li bilan;
- g) mahsulot miqdorini aylanma kapitalga taqqoslash yo'li bilan;
- d) yuqoridagi barcha usullarda.

10. Monopollashgan bozor deganda:

- b) oligopolistik bozor tushuniladi;
- v) sof monopoliya bozori tushuniladi;
- g) ozchilik sotuvchilar bilan xaridorlar hukmron bo'lgan bozor tushuniladi;
- d) noto'g'ri javob yo'q.

11. Bozor regulyatori amal qilishi uchun:

- b) oligopoliyaga yo'l berish kerak;
- v) erkin bozor raqobatiga yo'l berilishi zarur;
- g) monopoliyaga imkon berish lozim;
- d) noto'g'ri javob yo'q.

12. Bozor kon'yunkturasi deganda:

- a) bozordagi talab va taklifning miqdoran va tarkiban bir-biriga muvofiq kelishi tushuniladi;
- v) mazkur bozorning tarkibida amal qiluvchi bo'g'inlar tushuniladi;
- g) bozorda muvozanatning mavjudligi yoki buzilganligi tushuniladi;
- d) noto'g'ri javob yo'q.

13. Bozorni tartibga solish mexanizmi:

- a) talab, taklif, baho, raqobat;
- b) monopoliya, oligopoliya, monopsoniya;
- v) tadbirkorlik, biznes, foyda;
- d) to'g'ri javob yo'q.

14. Bozor infratuzilmasi- bu:

- a) monopoliya, oligopoliya, talab, taklif;
- b) ayirboshlash munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasaviy tuzilma;
- v) bozorga jalb etilgan tovar va xizmatlar;
- d) hammasi to'g'ri.

15. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning qanday modellari mavjud?

- b) Osiyocha model;
- v) Sobiq sotsiolistik mamlakatlar modeli;
- g) Afrika va lotin Amerikasi mamlakatlari modeli;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

16. Bir tizimdan ikkinchi bir tizimga o'tishning qanday yo'llari mavjud?

- b) induktiv va deduktiv;
- v) evolyutsion va inqilobiy;
- g) «karax qilib davolash»;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

17. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish qaysi yo'l bilan boryapti?

- a) Turkiya modeli asosida;
- b) «karax qilib davolash», yo'li bilan;

- g) evolyutsion yo'l bilan;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

18. Talab- bu.....

- a) ehtiyoj;
- b) pul bilan ta'minlangan ehtiyoj;
- g) tovar qiymatining puldagi ifodasi;
- d) hammasi to'g'ri.

19. Talabga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- a) tovarlarning narxi va miqdori, iste'mochilar soni va daromadi;
- b) birjadagi tovarlar va xizmatlar narxi va aktsiyalar kursi;
- g) sotuvchi va xaridorlarning miqdori;
- d) resurslar narxi va ishlab chiqarish texnologiyasi.

20. Talab qonuni- bu.....

- b) narx oshgan sari talab kamayadi va aksincha;
- v) narxning pasayishi bilan talab kamayadi;
- g) narxning o'zgarishi talabga ta'sir etmaydi;
- d) to'g'ri javob yo'q.

21. Taklif- bu.....

- a) iste'molchi sotib olishga qodir bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori;
- b) ishlab chiqaruvchi bozorga sotishga chiqaradigan tovarlar va xizmatlar miqdori;
- g) tovar va xizmatlarning sotuvidan olinadigan daromad;
- d) to'g'ri javob yo'q.

22. Taklifga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- a) sotuvchilar va xaridorlarning miqdori;
- b) tovar va resurslarning narxi, talab va raqobat;
- v) bozordagi monopolistlar va monopolistik raqobat;
- d) hamma javoblar to'g'ri.

23. Taklif qonuni- bu.....

- a) narx oshishi bilan taklif ham oshadi va aksincha;
- b) narx oshishi bilan taklif kamayadi va aksincha;
- v) narx pasayishi bilan taklif oshadi va aksincha;
- d) to'g'ri javob yo'q.

24. Bozor muvozanati- bu.....

- b) talab va taklif miqdorining tengligi;
- v) talabning taklifdan ortda qolishi;
- g) haddan tashkari ko'p ishlab chiqarish;
- d) narx bilan tovarlar miqdori o'rtasidagi bevosita yoki to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik.

25. Tovar va xizmatlarning nafligi nima?

- a) bahoga ega bo'lishi;
- b) ehtiyojni qondirish layoqati;
- v) iste'mol xususiyatiga ega bo'lishi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

26. Raqobat turlari:

- a) sof (erkin) raqobat, monopolistik, oligopoliya va monopoliya;
- b) firmalararo, bozorlararo va sof monopoliya;
- v) mintaqaviy, kontsernlararo, funktsional va yashirin;
- d) to'g'ri javob yo'q.

27. Monopoliya nima?

- a) bozorda ishlab chiqaruvchilar soni juda ko'p bo'lib, xaridorlarga xizmat qiladilar;
- b) bozorda bitta ishlab chiqaruvchi ko'pchilik xaridorlarga xizmat ko'rsatadi;
- g) ko'p sonli kichik firmalarning raqobatlashuvi;
- d) hamma javoblar to'g'ri.

28. Monopsoniya- bu.....

- a) tarmoqda u qadar ko'p bo'lmagan korxonalarining hukmronlik qilishi;
- b) bozorda u qadar ko'p bo'lmagan iste'molchilarning hukmronligi;
- v) tanho iste'molchining hukmronligi;
- d) to'g'ri javob yo'q.

29. Oligopsoniya- bu.....

- a) erkin raqobat;
- v) bozorda ko'plab sotuvchilar o'z mahsulotlarini taklif qiladilar;
- g) hammasi to'g'ri;
- d) to'g'ri javob yo'q.

30. Narx-.....:

- a) oldi-sotdi vositasi;
- v) ishchi kuchining bahosi;
- g) qiymatning va nafllilikning puldagi ifodasi;
- d) qo'shimcha qiymat.

31. Baholar oralig'idagi farqlarning puldagi miqdoriy ifodasi qanday nom bilan ataladi?

- b) baho ko'rsatkichi;
- v) baho diapazoni;
- g) baho chegarasi;
- d) yuqoridagi barcha nom bilan.

32. Baho shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

- a) iqtisodiy xarajatlar;
- v) tovarning naflliligi;
- g) raqobat va davlat siyosati;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

33. Tadbirkorlik faoliyati.....

- a) foyda olish maqsadida tavakkalchilik bilan amalga oshiriladigan faoliyat;
- b) bozor sub'ektlari o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq tavakkalchilikka ega bo'lish uchun kurashni anglatadi;
- g) asosiy kapitalni kengaytirish va uni takror ishlab chiqarishga qilinadigan sarflar;
- d) iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlar.

34. Biznes faoliyat turi sifatida quyidagilardan qaysi birini o'z ichiga oladi?

- a) ishlab chiqarish va uni tashkil etishni (rejalashtirish va ta'minot ham o'z ichiga

olgan);

b) marketing faoliyatini (reklama va baho siyosati bilan birga);

g) moliyaviy ta'minlashni;

d) yuqoridagilarning barchasini.

35. Tadbirkorlik kapitali qanday shakllarda mavjud bo'ladi?

a) pul va unga tenglashtirilgan qimmatli qog'ozlar shaklida;

b) unumli kapital yoki ishlab chiqarish vositalari shaklida;

g) tugallanmagan ishlab chiqarish va ehtiyot fondlari shaklida;

d) yuqoridagilarning barchasi.

36. Aktsiyaning daromad keltirishiga ko'ra qanday turlari mavjud?

b) oddiy va imtiyozli;

v) yutuqli va yutuqsiz;

g) birlamchi va ikkilamchi;

d) to'g'ri javob yo'q.

37. Dividend - .....

a) aktsioner jamiyati sof foydasining aktsionerlarga tegadigan bir qismi;

b) qimmatli qog'oz;

g) iqtisodiy yordam;

d) to'g'ri javob yo'q.

38. Ishlab chiqarish xarajatlari - bu.....

a) tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha sarflar;

b) yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi;

g) asosiy kapitalni kengaytirish va uni takror ishlab chiqarishga kilinadigan sarflar;

d) to'g'ri javob yo'q.

39. O'rtacha xarajatlar nima?

a) bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlari;

b) bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun ketgan doimiy xarajatlar;

v) bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun ketgan o'zgaruvchan xarajatlar;

d) hamma javoblar to'g'ri.

40. Doimiy xarajatlar 72 ming so'm, o'zgaruvchan xarajatlar 188 ming so'm bo'lganda 520 dona mahsulot ishlab chiqarilsa, mahsulot birligiga to'g'ri keladigan umumiy xarajatlar necha so'mni tashkil qiladi?

b) 5000 so'm;

v) 500 so'm;

g) 5 so'm;

d) 550 so'm.

41. Korxonada oyiga 1500 dona mahsulot ishlab chiqariladi. Mahsulot birligining bahosi 500 so'm, ishlab chiqarish xarajatlari 350 so'm bo'lsa, korxonaning yalpi foydasi necha so'mni tashkil qiladi?

b) 275000;

v) 225000;

g) 235000;

d) 215000.

42. Asosiy kapital nima?

a) ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashib o'zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga (xizmatga) bo'lib-bo'lib o'tkazib boradi;

v) ishchi kuchini yollash, renta va foiz to'lovlari;

g) bu unumli kapitalning bir doiraviy aylanish davomidagi ishlab chiqarish jarayonida to'liq iste'mol qilinadigan o'z qiymatini yaratilgan mahsulotga o'tkazadigan va ashyoviy buyum shaklini ham yo'qotadigan qismi;

d) hamma javoblar to'g'ri.

43. Aylanma kapital nima?

a) ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashib o'zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga (xizmatga) bo'lib-bo'lib o'tkazib boradi;

v) ishchi kuchini yollash, renta va foiz to'lovlari;

g) bu unumli kapitalning bir doiraviy aylanish davomidagi ishlab chiqarish jarayonida to'liq iste'mol qilinadigan o'z qiymatini yaratilgan mahsulotga o'tkazadigan va ashyoviy buyum shaklini ham yo'qotadigan qismi;

d) hamma javoblar to'g'ri.

44. Amortizatsiya qanday jarayonni aks ettiradi?

a) asosiy kapitalning jismoniy eskirishini;

v) asosiy kapitalning eskirishiga muvofiq ularning mahsulotga ko'chgan qiymatini pul shaklida hisoblab borishini va o'rnini qoplash maqsadida pul fondlari jang'arish jarayonini;

g) asosiy kapitalning jismoniy va ma'naviy eskirish jarayonini;

d) yuqoridagilarning barchasini.

45. Foyda nima?

a) yalpi daromad minus yalpi xarajatlar;

b) yalpi daromad- o'zgaruvchan xarajatlar;

g) yalpi daromadning narxga nisbati;

d) mahsulotning bir birligidan olinadigan daromad.

46. Ish haqi nima?

a) Ishchi va xizmatchilar mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab, milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir;

b) ish haqi iqtisodiy resurs hisoblangan mehnatning bahosi;

g) barcha javoblar to'g'ri;

d) to'g'ri javob yo'q.

47. Mamlakatda ish haqining umumiy darajasiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

a) foydalanilgan umumiy kapital miqdori;

b) foydalanilgan tabiiy resurslar miqdori;

g) mehnat unumdorligi;

d) yuqoridagilarning barchasi.

48. Mehnat shartnomasida nimalar aks etadi?

- a) ish haqi darajasi, ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka;
- b) dam olish kunlari, tanaffuslar;
- g) baholar o'zgarganda ish haqini tartibga solish tizimi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

49. Kasaba uyushmalari ish haqi darajasini oshirishga qanday yo'llar bilan erishishi mumkin?

- a) ishchi kuchiga talabni oshirish orqali;
- b) ishchi kuchi taklifini qisqartirish orqali;
- g) mehnat unumdorligini oshirish orqali;
- d) yuqoridagi barcha yo'llar bilan.

50. Agrar munosabatlar nima?

- a) qishloq xo'jaligida va ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasidagi iqtisodiy aloqa va munosabatlar;
- v) yerga egalik qilish, tasarruf etish va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan barcha munosabatlar;
- g) iqtisodiy qonunlarning tabiat qonunlari bilan bog'lanib ketishi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

51. Renta tushunchasi qaysi bandda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) yerdan foydalanganlik uchun uning egasiga to'lanadigan haq;
- b) yer bahosining o'zgarishi;
- g) yerga bo'lgan talab va taklifning o'zgarishi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

52. Yer rentasi darajasini belgilab beruvchi asosiy omilni aniqlang?

- a) yerga bo'lgan talab;
- b) shu yerda yetishtiriladigan mahsulot bahosi;
- g) qo'llaniladigan boshka resurslar bahosi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

53. Agrosanoat integratsiyasi nima?

- a) qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiyot tarmoqlari majmuasi;
- b) ishlab chiqarishning to'planishi va kapitalning markazlashishi;
- v) qishloq xo'jaligi bilan unga xizmat qiluvchi va mahsulotini iste'molchiga yetkazib beruvchi tutash tarmoqlar o'rtasida iqtisodiy aloqalarning kuchayishi hamda ularning uzviy birikib borish jarayoni;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

54. Agrar siyosatning muhim masalasi - negizi nimada?

- a) yerning hosildorligini ko'tarish;
- v) fermer xo'jaligini rivojlantirish;
- g) irrigatsiya-melioratsiya ishlarini yaxshilash;
- d) ijara to'g'risidagi qonunni qabul qilish.

55. Makroiqtisodiyot qaysi darajadagi iqtisodiyot?

- a) butun xalq xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyot;

- b) iqtisodiyotning davlat sektori;
- g) iqtisodiyotning xususiy sektori;
- d) butun milliy va jahon iqtisodiyoti.

56. Yalpi milliy mahsulot tushunchasi:

- a) yil davomida moddiy ishlab chikarish sohalarida yaratilgan barcha mahsulotlar qiymati;
- v) oraliq mahsulotlar qiymati;
- g) bir yil davomida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor bahosida hisoblangan hajmi;
- d) investitsion va iste'mol tovarlari qiymati.

57. Pirovard mahsulot tushunchasi:

- b) qayta ishlanadigan mahsulot;
- v) sotish maqsadida xarid qilinadigan tovarlar;
- g) iste'mol uchun tayyor bo'lgan, sotilgan yoki sotiladigan tovar va xizmatlarning bozor bahosidagi hajmi;
- d) iste'mol qilingan mahsulot.

58. Nominal YaMM nima?

- a) YaMMning ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy hisob-kitoblardan yashirin qismi;
- b) ishlab berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar;
- v) joriy baholarda hisoblangan YaMM;
- d) baholarning o'zgarishini hisobga olib doimiy baholarda hisoblangan YaMM.

59. Real YaMM nima?

- a) baholarning o'zgarishini hisobga olib doimiy baholarda hisoblangan YaMM;
- b) ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan sotib olingan va unumli iste'mol qilingan xom-ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati;
- g) joriy bozor narxlarida hisoblangan YaMM;
- d) ulgurji narxlarda hisoblangan YaMM.

60. Yalpi ichki mahsulot qiymatini aniqlashda qanday usul qo'llaniladi?

- b) xarajatlar usuli;
- v) qo'shilgan qiymat usuli, xarajatlar usuli, maksimumlar usuli;
- g) daromadlar usuli, xarajatlar usuli, qo'shilgan qiymat usuli;
- d) daromadlar usuli, xarajatlar usuli, qo'shilgan qiymat usuli, maksimumlar usuli.

61. Milliy daromad nima?

- a) Yangidan vujudga keltirilgan qiymat bo'lib, SMM dan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlanadi;
- b) ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan qiymat;
- v) Milliy ishlab chiqarish real hajmining foydalanilgan resurslar miqdoriga yoki xarajat birligiga to'g'ri keladigan nisbiy miqdori;
- d) to'g'ri javob yo'q.

62. Qaysi omil ta'sirida yalpi talab o'zgaradi?

- a) narx darajasining o'zgarishi;

- v) investitsion sarflardagi o'zgarishlar;
- g) inflyatsiya darajasi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

63. Yalpi taklif egri chizig'ining qaysi kesmasida ishlab chiqarish hajmi o'zgarmaydi?

- a) tik kesmada;
- b) oraliq va yotiq kesmada;
- v) oraliq kesmada;
- d) yuqoridagilarning barchasida.

64. SHaxsiy daromad 65000 so'm bo'lib, uning 52000 so'mi iste'molga ketsa, iste'molga o'rtacha moyillik necha foizni tashkil etadi?

- a) 100%;
- b) 80%;
- v) 85%;
- d) 82%.

65. 65000 so'm shaxsiy daromaddan 13000 so'mi jamg'arma sifatida ishlatilsa, jamg'armaga o'rtacha moyillik necha foizni tashkil etadi?

- a) 20%;
- v) 50%;
- g) 25%;
- d) 80%.

66. Jamg'arish normasi qanday aniqlanadi?

- a) jamgarish fondining butun milliy daromad hajmiga nisbatining foizdagi ifodasi;
- b) shaxsiy daromadning iste'mol darajasiga nisbatining foizdagi ifodasi;
- g) aholi umumiy daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi;
- d) to'g'ri javob yo'q.

67. Innovatsiya - .....

- a) yangi texnika-texnologiyalarni ishlab chiqarish uchun mablag'larni yo'naltirish;
- b) eksport uchun mablag'larni yo'naltirish;
- g) xalq xo'jaligi tovarlari importini kuchaytirish;
- d) to'g'ri javob yo'q.

68. Ekstensiv iqtisodiy o'sishga qanday erishiladi?

- a) ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli;
- b) ishlab chiqarish omillarini sifat jihatdan takomillashtirish tufayli;
- v) ishchi kuchiga yuqori darajada ish haqi to'lash tufayli;
- d) takomillashgan texnika-texnologiyadan foydalanish tufayli.

69. Intensiv iqtisodiy o'sishga qanday erishiladi?

- b) ishlab chiqarish omillarini sifat jihatdan takomillashtirish orqali;
- v) progressiv ishlab chiqarish vositalari va yangi texnikani qo'llash orqali;
- g) mavjud ishlab chiqarish potentsialidan yaxshiroq foydalanish orqali;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

70. Milliy boylik nima?

a) insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat boyliklari;

v) yalpi ijtimoiy mahsulotning yangidan hosil qilingan va uning qiymatda ifodalanadigan qismidir;

g) faqat tabiat resurslari majmuining qiymat shakli;

d) to'g'ri javob yo'q.

71. Multiplikator samarasini hisoblash qaysi bandda to'g'ri izohlangan?

a) real SMMdagi o'zgarishning investitsiya sarflaridagi o'zgarishga nisbati;

b) eksport va importni bir-biriga muvofiqlashtirish;

g) asosiy kapitalni kengaytirish va uni qayta tiklashga qilinadigan sarflar;

d) barcha javoblar to'g'ri.

72. Quyidagi nisbatlardan qaysi biri inflyatsion farqni ifodalaydi?

b) $SMM < \text{yalpi sarflar}$;

v) $SMM > \text{yalpi sarflar}$;

g) $SMMq < \text{yalpi talab}$;

d) $SMM > \text{yalpi talab}$.

73. Quyidagi nisbatlardan qaysi biri retsersion farqni ifodalaydi?

a) $SMM > \text{yalpi taklif}$;

b) $SMMq < \text{yalpi taklif}$;

v) $SMM > \text{yalpi sarflar}$;

d) to'g'ri javob yo'q.

74. Stagnatsiya - bu .....

a) bozordagi keskin vaziyat;

b) xalqaro bitim;

v) iqtisodiyotdagi tang holat;

d) to'g'ri javob yo'q.

75. Agrar inqirozlarning asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

a) mahsulotlarning nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishida;

b) narxlarning pasayishi, daromadlar va foydaning kamayishida;

v) tsiklii xarakterga ega bo'lmaslikda va nisbatan uzoq davom etishida;

d) ishlab chiqarishning qisqarishida.

76. Iqtisodiy inqirozlarning asosiy mazmuni nimada namoyon bo'ladi?

b) ishsizlikning o'sishida;

v) narxlarning o'sishida;

g) ishlab chiqarilgan tovarlar massasining to'lovga qobil talabidan oshib ketishi yoki kam bo'lishida;

d) ishlab chiqarish hajmining keskin kamayib ketishida.

77. Iqtisodiy tsikl qanday harakatni ifodalaydi?

b) iqtisodiyotning yuqorilab boruvchi chiziq shaklidagi harakati;

v) milliy iqtisodiyotning bir iqtisodiy inqirozidan ikkinchisi boshlanguncha takrorlanib turadigan harakati;

g) ishlab chiqarish o'sish sur'atlarining o'zgarishi;

d) takror ishlab chiqarish bosqichlarining almashinishi.

78. Ishsizlik deganda...

a) O'ziga ish topolmasdan, mehnat rezervi armiyasiga aylangan aholining iqtisodiy faol qismi tushuniladi;

v) ish qidirayotgan yoki yaqin vaqt ichida ish bilan ta'minlashini kutayotgan aholi tushuniladi;

g) Ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklifning nomuvofiqligi natijasida vujudga kelgan aholi tushuniladi;

d) barcha javoblar to'g'ri.

79. Friksion ishsizlik deganda:

a) iste'molchilik talabi va texnologiyadagi turli hududlarda, turli soha va ish turlariga ishchi kuchining talab va taklif nomuvofiqligi natijasida vujudga kelgan ishsizlik tushuniladi;

v) ish joylarini o'zgartirish tufayli ishdan bo'shab qolib malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o'rinlari bo'shashini kutayotgan ishsizlar tushuniladi;

g) ishlashni xoxlamaydigan ishsizlar tushuniladi;

d) barcha javoblar to'g'ri.

80. TSiklik ishsizlik deganda...

a) iqtisodiy tsiklning inqiroz fazasi bilan bog'liq ravishda vujudga kelgan ishsizlik tushuniladi;

v) iste'molchilik talabi va texnologiyaning o'zgarishi tufayli turli hududlarda turli soha va ish turlariga ishchi kuchining talab va taklifga nomuvofiqligi natijasida vujudga kelgan ishsizlik tushuniladi;

g) ishlashni xoxlamaydigan ishsizlar tushuniladi;

d) barcha javoblar to'g'ri.

81. Ishsizlikning tabiiy darajasi 4%ni, haqiqiy darajasi 9,3 %ni tashkil qilsa, Ouken qonuni bo'yicha YaMMning orqada qolishi necha foizni tashkil qiladi?

b) 5,3 %;

v) 13,3 %;

g) 13,25;

d) 23,2.

82. Moliyaviy munosabatlarning mohiyati qaysi bandda to'la yoritilgan.

a) pulning harakati ya'ni uning shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi jarayonida vujudga keladigan munosabatlar;

v) faqat aholi keng qatlamlari qo'lidagi pul mablag'larining ishlatilishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar;

g) chet ellik jismoniy va huquqiy shaxslar pul mablag'larining harakati bilan bog'lik bo'lgan munosabatlar;

d) barcha javoblar to'g'ri.

83. Soliqlar tushunchasining mazmuni qaysi bandda to'g'ri ko'rsatilgan?

a) soliqlar iqtisodiy tushuncha sifatida sof daromadning bir qismini ixtiyoriy ravishda byudjetga jalb qilishning shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil etadi;

b) soliqlar davlat va mahalliy hokimiyat tomonidan huquqiy shaxslar daromadining bir qismini majburiy, jismoniy shaxslar daromadlarining bir qismini esa ixtiyoriy ravishda byudjetga jalb etish shaklidir;

v) soliqlar davlat va mahalliy hokimiyat tomonidan huquqiy shaxslar daromadining bir qismini ixtiyoriy, jismoniy shaxslar daromadlarining bir qismini esa majburiy ravishda byudjetga jalb etish shaklidir;

d) to'g'ri javob yo'q.

84. Soliq stavkasi qanday aniqlanadi?

a) soliq summasining soliq olinadigan daromad summasiga nisbatining foizdagi ifodasidir;

v) soliq olinadigan daromad summasidan soliq summasi ayriladi;

g) soliq summasining soliq olinadigan daromad summasiga ko'paytmasi;

d) to'g'ri javob yo'q.

85. Byudjet - bu .....

a) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrga mo'ljallangan pul ifodasidagi daromad va sarf-xarajatlari;

b) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrga mo'ljallangan pul ifodasidagi sarf-xarajatlari;

v) davlat, korxonalar, muassasalar qonuniy tartibda tasdiqlangan davrga mo'ljallangan pul ifodasidagi daromadlari;

d) to'g'ri javob yo'q.

86. Inflyatsiya - bu .....

a) Milliy pul birligi qiymatining rasmiy tartibda pasaytirilishi;

v) eksportni importga nisbatan nihoyatda ortib ketishi;

g) muomaladagi pul massasining tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovarlar bilan ta'minlanmagan pullarning ko'payib ketishi;

d) barcha javoblar to'g'ri.

87. Deflyatsiya - bu.....

b) milliy pul birligi qiymatining rasmiy tartibda pasaytirilishini bildiradi;

v) eksportning importga nisbatan nihoyatda ortib ketishini bildiradi;

g) narx-navoning pasayishini, pul qadrining ortishini bildiradi;

d) ijtimoiy mahsulotning pasayishi va ishsizlikning ko'payishini bildiradi.

88. Kreditning mazmuni qaysi bandda to'g'ri ko'rsatilgan?

a) O'z mulki bo'lgan pul resurslarini xoxlagan vaqtda, hech bir xarajatsiz ishlatish;

b) o'zgaralar pul mablag'ini ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olish va muddati kelganda qaytarish;

g) davlat yoki mahalliy byudjetdan qaytarib bermaslik sharti bilan ajratilgan mablag'.

d) to'g'ri javob yo'q.

89. O'zbekiston Respublikasining bank tizimi necha bo'g'indan iborat?

a) Markaziy bank, tijorat va xususiy banklar;

b) Markaziy bank va tijorat banklari;

g) davlat, xususiy, chet el va tijorat banklari;

d) to'g'ri javob yo'q.

90. Pul emissiyasi nima ma'noni anglatadi?

- a) pullarni almashtirish;
- b) v) iqtisodiyotga qo'shimcha pul massasini chiqarish;
- g) iqtisodiyotdan qo'shimcha pul massasini yig'ib olish;
- d) to'g'ri javob a va g.

91. Devalvatsiya - .....

- b) biror davlat pul birligi qadrining oshishi;
- v) boshqa mamlakatlar valyutasiga nisbatan milliy yoki xalqaro pul birligi kursining pasayishi;
- g) fuqarolarning bir yil davomidagi yalpi daromadidan olinadigan majburiy to'lov;
- d) to'g'ri javob yo'q.

92. Respublikada ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishini ko'rsating.

- a) axolining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash;
- v) faol ijtimoiy siyosatni amalga oshirish;
- g) daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib berish;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

93. O'zbekistonda kuchli ijtimoiy siyosatning tub mohiyati nimalarda ko'rinadi?

- a) ijtimoiy tabaqalar o'rtasida mumkin qadar tenglik tamoyilining joriy qilinishida;
- b) millatlararo hamjihatlikni va xalqaro totuvlikni vujudga keltirishda;
- v) kam ta'minlangan ijtimoiy tabaqalarning manfaatlarini himoya qilish orqali ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda;
- d) ish haqi darajasini oshirishda.

94. Subsidiya nima?

- a) baholar orasidagi farqni davlat tomonidan qoplab berilishi;
- b) moliyaviy nochor korxonalarini iqtisodiy jihatdan quvvatlash vositasi;
- g) ijtimoiy fondlarga to'lovlar;
- d) bozorning muvozanat nuqtasi.

95. «Transfert to'lovlari» - deganda:

- a) bozor sektoriga yollangan ishchilarning ish haqi;
- b) davlat sektoridagi xizmatchilarning daromadlari;
- g) kichik mulkdorlar daromadi (foyda, renta, foiz, dividend);
- d) kam ta'minlangan aholi guruhlariga, nogironlarga, qariyalarga, boquvdagi kishilarga, ishsizlarga to'lanadigan nafaqalar.

96. O'zbekiston tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarni shakllantirishda qanday tamoyillarga amal qilmoqda?

- a) faqat umuminsoniy manfaatlarini inobatga olish;
- b) faqat milliy manfaatlar asosida ish yuritish;
- v) sinfiy va umuminsoniy manfaatlariga asoslanish;
- g) umuminsoniy va milliy manfaatlarning mushtarakligi asosida ish yuritish;

97. OPEK tashkilotiga a'zo davlatlar qanday faoliyatlar bilan shug'ullanadi?

- a) metallurgiya sohasida;
- v) mashinasozlik sohasida;
- g) neftni ishlab chiqarish va sotish bilan;

d) yengil sanoat sohasida.

98.Import - ...

a) iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'yish bo'yicha tuzilgan shartnoma;

b) xorijiy mamlakatlarga sotilgan mahsulot, ish va xizmatlarning umumiy miqdori;

v) mahalliy rezidentlar tomonidan xorijdan xarid qilingan tovar va xizmatlar umumiy miqdori;

d) to'g'ri javob yo'q.

99.Jahon valyuta tizimi o'zining rivojida nechta bosqichdan o'tgan?

a) 2 ta;

b) 3 ta;

v) 4 ta;

g) 6 ta;

d) to'g'ri javob yo'q.

100. Valyuta kurslarining o'zgarishiga qanday omil ta'sir ko'rsatadi?

a) mamlakatlar milliy daromadining o'zgarishi;

b) xalqaro narxlardagi nisbiy o'zgarishlar;

v) milliy valyutalarga talab va taklifning o'zgarishi;

g) yuqoridagi barcha omillar;

d) to'g'ri javob yo'q.

Tarqatma materiallar

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий -иқтисодий кўрсаткичлари , 2021 й.

Аҳолиси, млн. киши	35,3
Майдони	448,978 km ²
ЯИМ, жорий нарх, млрд. долл.	60,49 (60-ўрин)
ЯИМ, ВХҚП, млрд. долл.	303,3 (86-ўрин)
Жон бошига ЯИМ, жорий нарх долл.	2459
Жон бошига ЯИМ, ВХҚП, долл.	9595
Камбағаллик даражаси, 1,9 долл.	...
Камбағаллик даражаси, 3,2 долл.	...
Камбағаллик даражаси, 5,5 долл.	...
Кутилаётган умр давомийлиги, йил	71,7
Жини индекси	0.280
Инсон тараққиёти индекси	0,720 (106-ўрин)

Таблица 1

2021

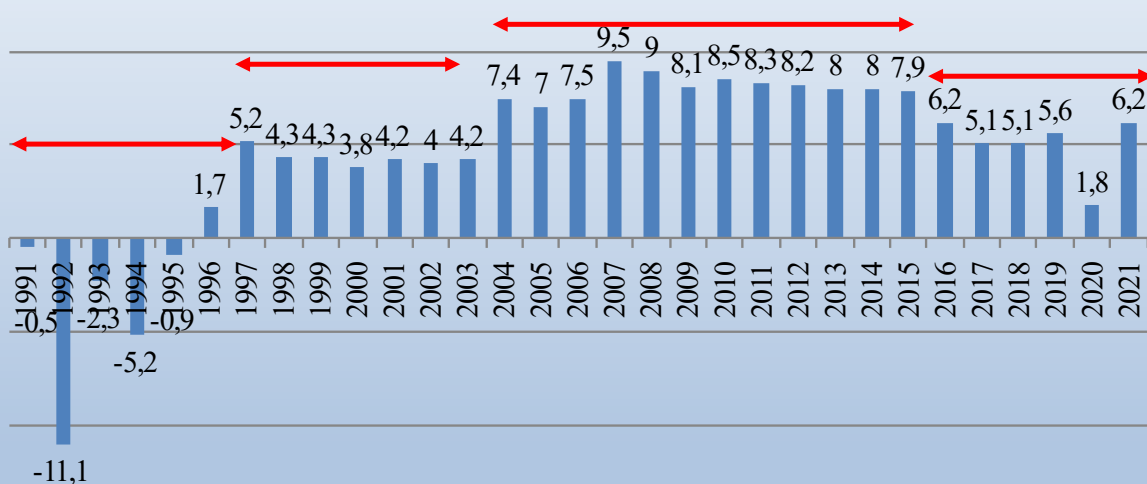
Население, млн.	34,9
ВВП, текущий млрд долларов США	69,2
ВВП на душу населения, текущий доллар США	1983.2
Зачисление в начальную школу (% брутто)а	100,1
Ожидаемая продолжительность жизни при рождении, лета	71,7
Суммарные выбросы ПГ (мт CO ₂ -экв.)	259,5

Источник: WDI, Macro Poverty Outlook и официальные данные. а/ WDI для охвата школьным образованием (2020 г.); Ожидаемая продолжительность жизни (2019 г.).

Асосий макроиктисодий кўрсаткичлар

Кўрсаткичлар	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши	8,5	8,0	7,8	5,2	5,1	5,6	1,6	7,4
Саноат маҳсулотнинг ўсиши	8,3	8,0	6,0	8,0	10,6	5,0	0,7	8,7
Хизмат кўрсатиш ҳажми	13,4	10,8	12,5	10,7	6,3	13,2	0,1	19,2
Қишлоқ хўжалиги	6,8	7,0	6,6	2,0	0,3	3,1	3,0	4,0
Савдо соҳаси	14,7	15,0	14,4	1,9	4,4	7,9	0,1	12,0
Экспорт умумий ҳажмининг ўсиши	10,8	-10,4	0,5	6,6	13,6	24,8	-13,4	10,0
Давлат бюджетининг бажарилиши	+0,3	+0,1	+0,1	+0,2	+0,02	-1,1	-4,4	
Инфляция даражаси	7,3	5,6	5,7	14,4	14,3	15,2	11,1	9,98
Аҳоли жон бошига реал даромадларнинг ўсиши	23,5	4,3	6,9	8,4	7,1	3,8	2,6	9,9

Ўзбекистонда реал ЯИМ суръатлари, ўтган йилларга нисбатан фоиз ҳисобида

**Ўзбекистонда аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ишлаб
чиқаришнинг ўсиши**

Йиллар	Кўрсаткичлар		
	Номинал ЯИМ, млрд.сўм	Реал ЯИМнинг ўсиш суръати, %	ЯИМнинг аҳоли жон бошига ўсиши, %
2000	3255,6	4,0	2,4
2005	15923,4	7,0	5,7
2010	61100	8,5	6,7
2011	77750,6	8,3	5,5
2012	96589,8	8,2	5,8
2013	118986,9	8,0	5,9
2014	144900,0	8,1	5,4
2015	171400,0	8,0	5,6
2016	199300,0	7,8	4,3
2017	302 536,8	5,2	2,7
2018	407 514,5	5,1	3,3
2019	511 838, 1	5,6	3,6
2020	580 203,2	0,8	-0,3
2021	734 587,7	7,4	5,3

25

Жаҳонда ЯИМ тармоқ таркиби (%да)

	Қишлоқ хўжалиги		Саноат		Хизматлар	
	2010й	2019й	2010й	2019й	2010й	2019й
Жаҳон хўжалиги	4	3	27	26	63.2	65.0
АҚШ	1	1	19	19	76.2	76.9
Бирлашган Қироллик	1	1	19	17	70.6	71.3
Германия	1	1	27	27	62.3	62.6
Франция	2	2	18	17	70.7	70.2
Япония	1	1	28	29	70.2	69.3
Корея Республикаси	2	2	34	33	54.7	57.1
БАА	1	1	53	46	46.7	53.1
Хитой	9	7	46	39	44.2	53.9
Россия	3	3	30	32	53.1	54.0
Қозоғистон	5	4	41	33	51.7	55.5
Ўзбекистон	29	26	23	33	35.9	32.2

Манба: <http://wdi.worldbank.org/table/4.2>

2021-yilda O'zbekiston Respublikasi bo'yicha yalpi ichki mahsulot (YAIM)

2021-yilda aholi jon boshiga hisoblangan YAIM

**2019-2021 - yillarda
O'zbekiston Respublikasi
bo'yicha YAIM***
(joriy narxlarda, trln. so'm)

**2019-2021- yillarda
O'zbekiston Respublikasi
bo'yicha YAIM***
(joriy narxlarda, trln. so'm)

Tovarlar ishlab chiqarish

2021- yil	418,9
2020- yil	342,0
2019 - yil	297,0

Xizmatlar ko'rsatish

2021- yil	262,5
2020- yil	215,8
2019- yil	187,1

Mahsulotlarga sofs soliqlar

2021- yil	53,2
2020- yil	44,4
2019- yil	45,3

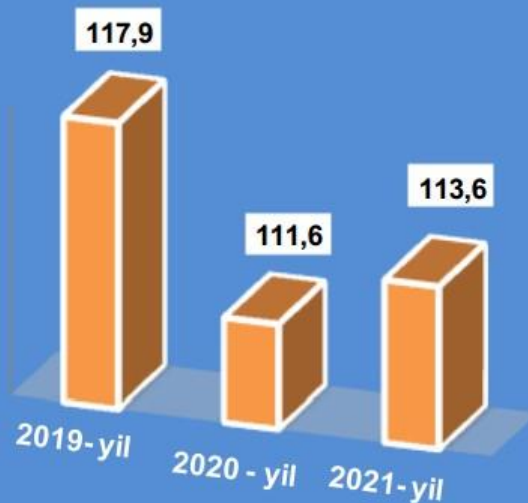
32

**YALPI ICHKI MAHSULOTNI
ISHLAB CHIQRISH**

**2019-2021- yillarda
YAIMning o'sish sur'atlari**
(o'tgan yilga nisbatan % hisobida)

**2019-2021- yillarda YAIMning
deflyator indeksi**
(o'tgan yilga nisbatan % hisobida)

33

2019-2021-yillarda aholi jon boshiga YAIM
(joriy narxlarda, ming so'm)

2019-2021-yillarda aholi jon boshiga YAIMning o'sish sur'atlari
(o'tgan yilga nisbatan % hisobida)

**2019-2021- yillarda iqtisodiy faoliyat turlari
bo'yicha YAIMni ishlab chiqarish**

	2019- yil		2020- yil		2021- yil	
	mlrd. so'm	o'sish sur'ati, % da	mlrd. so'm	o'sish sur'ati, % da	mlrd. so'm	o'sish sur'ati, % da
YAIM	529 391,4	105,7	602 193,0	101,9	734 587,7	107,4
<i>shu jumladan:</i>						
tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	484 128,7	105,8	557 831,5	101,9	681 423,7	107,5
qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	130 306,9	103,1	151 279,6	102,9	183 518,5	104,0
sanoat	136 103,1	105,0	153 187,9	100,9	189 606,8	108,7
qurilish	30 595,4	122,9	37 548,5	109,5	45 802,1	106,8
xizmatlar	187 123,2	106,0	215 815,5	100,7	262 496,3	109,2
savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	32 501,8	107,2	37 341,3	101,3	47 577,5	113,0
tashish va saqlash, axborot va aloqa	36 630,4	106,6	39 125,8	99,9	48 851,3	117,2
boshqa xizmat tarmoqlari	117 991,1	105,4	139 348,4	100,9	166 067,5	105,9
mahsulotlarga sof soliqlar	45 262,7	104,7	44 361,5	101,6	53 164,0	106,7

35

**2019-2021- yillarda iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha
YAIM tarkibi (jamiga nisbatan % da)**

	2019- yil	2020- yil	2021- yil
I. YAIM, jami	100,0	100,0	100,0
<i>shu jumladan:</i>			
tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	91,5	92,6	92,8
mahsulotlarga sof soliqlar	8,5	7,4	7,2
II. Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	100,0	100,0	100,0
qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	26,9	27,1	26,9
sanoat (qurilishni qo'shgan holda)	34,4	34,2	34,5
sanoat	28,1	27,5	27,8
qurilish	6,3	6,7	6,7
xizmatlar	38,7	38,7	38,6
savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	6,7	6,7	7,0
tashish va saqlash, axborot va aloqa	7,6	7,0	7,2
boshqa xizmat tarmoqlari	24,4	25,0	24,4

36

**Ўзбекистонда номинал ЯИМ тармоқ таркиби
динамикаси (%да)**

Кўрсаткичлар	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ЯИМ тармоқ таркиби (%да)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжал иги	26,9	29,2	29,3	28,7	26,8	24,6	25,1	25,0
Саноат	16,5	17,4	17,8	18,8	22,6	25,7	25,4	25,8
Хизматлар	44,6	44,3	44,2	41,6	40,0	41,1	42,1	42,0
Маҳсулотларга соф солиқлар	12,0	9,1	8,8	11,0	10,7	8,5	7,4	7,2

YALPI ICHKI MAHSULOTNI ISHLAB CHIQRISH

- Yalpi qo'shilgan qiymat
- Mahsulotlarga sof soliqlar
- Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi
- Sanoat
- Qurilish
- Xizmatlar

38

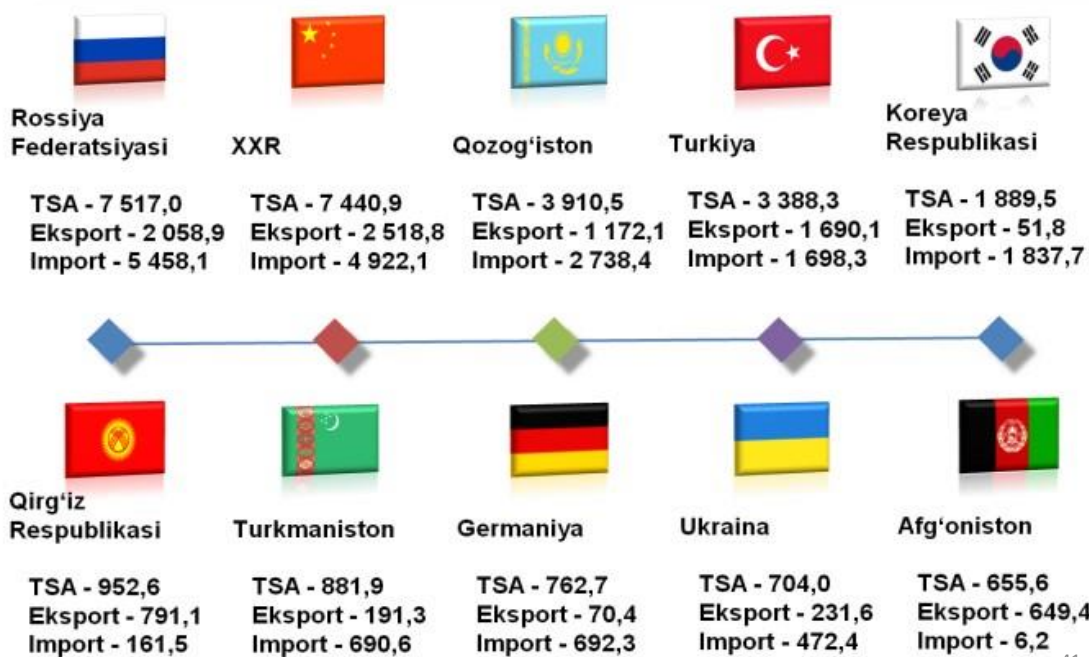

39

40

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI BILAN TASHQI SAVDO AYLANMASI
ENG YUQORI ULUSHGA EGA BO'LGAN DAVLATLAR**
(2021- yil yanvar-dekabr, mln. AQSH dollari)

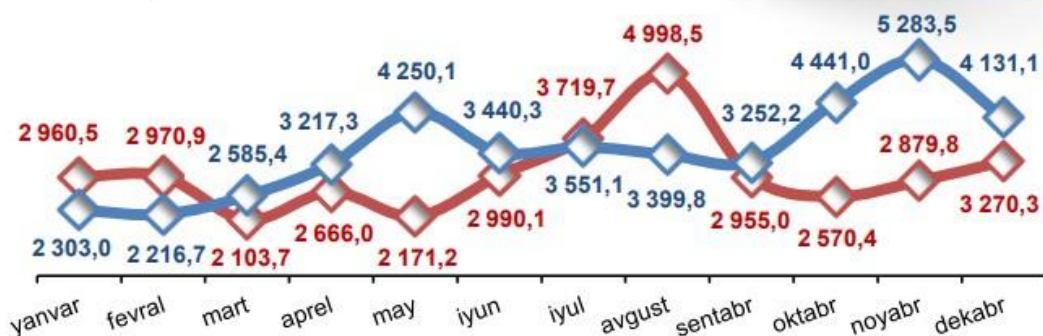
41

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TASHQI SAVDO AYLANMASI OYLIK DINAMIKASI (yanvar-dekabr, mln. AQSH dollari)

— 2020- yil
— 2021- yil

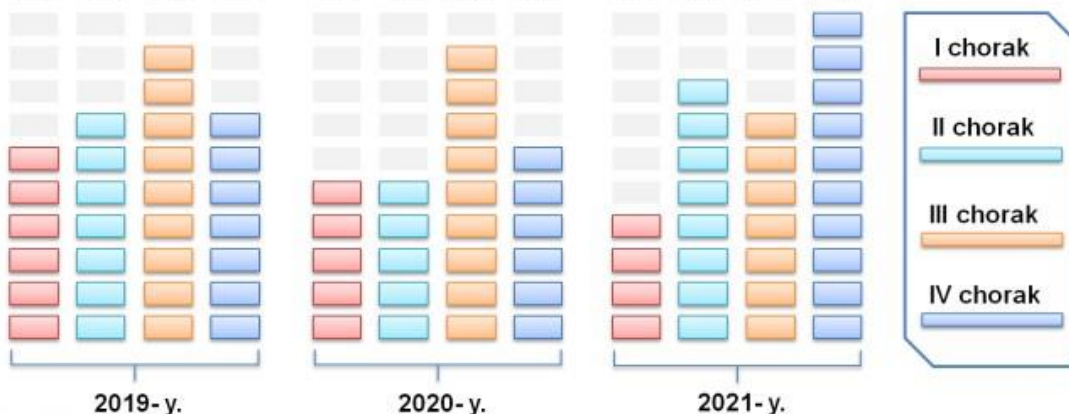

Tashqi savdo aylanmasining eng katta hajmi 2021- yil noyabr oyida qayd etilib, **5 283,5** mln. AQSH dollarini tashkil etdi. 2020- yilning shu oyiga nisbatan **2 403,7** mln. AQSH dollariga ko'paydi.

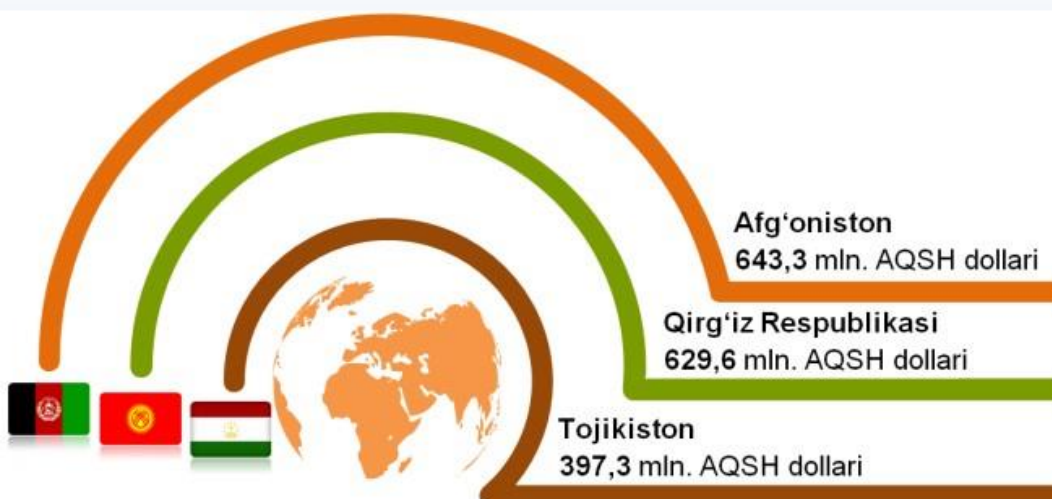
2021- yil dekabr oyida tashqi savdo aylanmasi hajmi **4 131,1** mln. AQSH dollarini tashkil etdi va 2020- yilning shu davriga nisbatan **26,3** foizga ko'paydi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TASHQI SAVDO AYLANMASI CHORAKLIK DINAMIKASI (yanvar-sentabr, mln. AQSH dollari)

9,1 10,3 11,9 10,5   8,0 7,8 11,7 8,7   7,1 10,9 10,2 13,9

2021- yilning IV choragida O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasi **13 855,6** mln. AQSH dollarini tashkil etib, IV chorak ko'rsatkichiga nisbatan **35,8** foizga ko'paydi.

O'zbekiston Respublikasi jahonning **182** mamlakati bilan savdo aloqalarini amalga oshirib kelmoqda. TSAning nisbatan salmoqli hissasi Rossiya Federatsiyasida (**17,9 %**), XXRda (**17,7 %**), Qozog'istonda (**9,3 %**), Turkiyada (**8,1 %**), Koreya Respublikasida (**4,5 %**), Qirg'iz Respublikasi (**2,3 %**) va Turkmanistonda (**2,1 %**) qayd etilgan.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING YIRIK HAMKOR DAVLATLAR BILAN TASHQI SAVDO AYLANMASI DINAMIKASI (yanvar-dekabr, mln. AQSH dollari)

Davlatlar	2019- y.	2020- y.	2021- y.
 Rossiya Federatsiyasi	6 669,6	5 659,5	7 517,0
<i>Eksport</i>	2 531,9	1 485,8	2 058,9
<i>Import</i>	4 137,7	4 173,8	5 458,1
 XXR	7 637,4	6 438,3	7 440,9
<i>Eksport</i>	2 528,7	1 937,1	2 518,8
<i>Import</i>	5 108,6	4 501,2	4 922,1
 Qozog'iston	3 335,0	3 005,8	3 910,5
<i>Eksport</i>	1 393,0	908,4	1 172,1
<i>Import</i>	1 942,0	2 097,3	2 738,4
 Turkiya	2 544,0	2 106,3	3 388,3
<i>Eksport</i>	1 217,6	1 019,0	1 690,1
<i>Import</i>	1 326,4	1 087,3	1 698,3
 Koreya Respublikasi	2 767,7	2 150,7	1 889,5
<i>Eksport</i>	102,9	51,3	51,8
<i>Import</i>	2 664,8	2 099,4	1 837,7
 Qirg'iz Respublikasi	820,3	907,2	952,6
<i>Eksport</i>	669,6	760,5	791,1
<i>Import</i>	150,7	146,7	161,5
 Turkmaniston	554,4	538,2	881,9
<i>Eksport</i>	144,3	126,1	191,3
<i>Import</i>	410,1	412,1	690,6

